

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

✓ ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXXI

1980

LJUBLJANA

1980

SLOVENSKA AKADEMIIA ZNANOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTI

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
XXXI 1980

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I. HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU - INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXXI

1980

00877/8544 09

LJUBLJANA

1980

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXXI

1980

LJUBLJANA

1980

Arheološki vestnik   Glasilo Inštituta za arheologijo
Izdala   Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Natisk odobrila   Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 20. decembra 1979 ter Predsedstvo Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 17. januarja 1980
Odgovorni urednik   Bogo Grafenauer
Uredil   Jaroslav Šašel
Tehnični urednik   Francè Leben
Uredniški odbor   Mitja Brodar, Stane Gabrovec, Jože Kastelic, Peter Petru
Za vsebino odgovarjajo   avtorji člankov in prispevkov
Natisnjeno   s podporo Raziskovalne skupnosti Slovenije ter Republiške skupnosti za ceste SR Slovenije

KAZALO

CONTENTS

<i>Boris Vrh</i> : Nekaj znamenitih spomenikov v okolici Ljubljane		<i>Einige merkwürdige Denkmäler aus Postovo</i>	
<i>Paolo Komlec</i> : Posvili v Ljubljani in v okolici vzhodnega dela Ražabčice vas v Ptuju		<i>Die Posvili in der Umgebung des Ostendes der Ražabčice vas in Ptuj</i>	
<i>Jakov Lemerle</i> : Zanimiv kraj z našim vzhodnim hriptom v Ptuju	22	<i>Interessanter Landschaftsplatz mit eingestrichenem Hriptom aus Ptuj</i>	
<i>Daria Boudić-Popadič</i> : Ptuj-Ražabčica vzhodni del: izviščaj o bunari na sektoru črta B-V	23	<i>Ptuj-Ražabčica vzh. Bercht über den Ausweis aus dem Sektor des Wehnblochs B-V</i>	
<i>Paola Kovalec</i> : Skeletni grob v bloku B-III v Ptuju in materialna kultura tega obdobja	25	<i>Ein Skeletgrab aus dem Block B-III in Ptuj und die materielle Kultur dieses Zeitalters</i>	
<i>Paola Kovalec</i> : Stročniškanski svetilnik in Rogoznice v Ptuju	26	<i>Zwei schichtliche Leuchtlaternen aus Rogoznice in Ptuj</i>	

MISCELLANEA

<i>Tone Kufc</i> : Novo mesto in der Vor- und Frühgeschichte	27	<i>Neue Mesto in prae- und frühgeschichtl.</i>	
<i>Endre Tóth</i> : Die Erstbesiedlung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum	30	<i>K. vertanaka meje med Norikom in Pannonien</i>	
<i>Stanko Fabič</i> : Prvi podatki o grobi hiši iz lučenca iz Brinjeve gore	33	<i>Vorbericht über die grobe Hauskernalt aus Brinjeva gora</i>	
<i>Tim Kaser</i> : Epitaph numbers in modular sizes of Emons, Diocletian's palace, and Mogorjelo	115	<i>Epitaphnum: Größe mit modularen messen Emons, Diokletianova palača in Mogorjela</i>	
<i>Irena Črešnar</i> : Tipovi slavenških nastanov in naselb in severovzhodni Bosni	132	<i>Die Typen der slawischen Grubenhäuser in Nordostbosnien</i>	
<i>Franc Trublar</i> : Patrocinij sv. Jurija v Sloveniji	139	<i>Der hl. Georg als Kirchenpatron in Slowenien</i>	

EPIGRAPHICA

<i>Vera Kollek</i> : Zanimive najdbe iz Celja	171	<i>Interessante Funde aus Celja (Celje)</i>	
<i>Miroslava Mirković</i> : Cohors V Gallorum v Transferru	173	<i>Cohors V Gallorum in Transferru</i>	
<i>Borke Dragoljević Josifovska</i> : Zrtvenik iz sela Pčinje, povezan kapitolikom Trnjam	179	<i>Un autel dédié à la Triade Capitoline, provenant du village de Pčinje, au sud de Kármánovo</i>	
<i>Michael P. Spädel</i> : An altar to the healer gods and the Genius of tupper Dolichenum	182	<i>Veliki genij Iupitra dolichenskoga</i>	
<i>Zef Mirdina</i> : Novitates epigraphicae e Dardania collectae	186	<i>Novitates epigraphicae e Dardania collectae</i>	

POETOVIO

<i>Boris Vičič</i> : Nekaj žigosanih opek iz Poetovione	13	Einige gestempelte Ziegel aus Poetovio
<i>Paola Korošec</i> : Posodi z žigom lončarja iz Rabelčje vasi v Ptuj	18	Zwei Gefäße mit Töpferstempel aus Rabelčja vas in Ptuj
<i>Jakob Emeršič</i> : Zanimiv kos žare z vtisnjanim žigom iz Ptuja	23	Interessantes Urnenfragment mit eingedrücktem Stempel aus Ptuj
<i>Daria Batistič-Popadič</i> : Ptuj-Rabelčja vas, izveštaj o bunaru na sektoru bloka B-V	25	Ptuj-Rabelčja vas, Bericht über den Brunnen aus dem Sektor des Wohnblocks B-V
<i>Paola Korošec</i> : Skeletni grob z bloka B-III v Ptuj in materialna kultura tega obdobja	38	Das Skelettgrab aus dem Block B-III in Ptuj und die materielle Kultur dieses Zeitraums
<i>Paola Korošec</i> : Starokrščanska svečnika iz Rogoznice v Ptuj	55	Zwei altchristliche Kandelaber aus Rogoznica in Ptuj

MISCELLANEA

<i>Tone Knez</i> : Novo mesto in der Vor- und Frühgeschichte	65	Novo mesto v prazgodovini in antiki
<i>Endre Tóth</i> : Die Entstehung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum	80	K nastanku meje med Norikom in Panonijo
<i>Stanko Pahič</i> : Prvi podatki o grobi hišni lončenini z Brinjeve gore	89	Vorbericht über die grobe Hauskeramik von Brinjeva gora
<i>Tine Kurent</i> : Preferred numbers in modular sizes of Emona, Diocletian's palace, and Mogorjelo	113	Priljubljena števila med modularnimi merami Emona, Dioklecijanove palače in Mogorjela
<i>Irma Čremošnik</i> : Tipovi slavenskih nastambi nadenih u sjeveroistočnoj Bosni	132	Die Typen der slawischen Grubenhäuser in Nordostbosnien
<i>Franz Truhlar</i> : Patrocinij sv. Jurija v Sloveniji	159	Der hl. Georg als Kirchenpatron in Slovenien

EPIGRAPHICA

<i>Vera Kolšek</i> : Zanimive najdbe iz Celja	171	Interessante Funde aus Celeia (Celje)
<i>Miroslava Mirković</i> : Cohors V Gallorum u Transdierni	173	Cohors V Gallorum in Transdierna
<i>Borka Dragojević Josifovska</i> : Žrtvenik iz sela Pčinje, posvećen kapitolskom Trojstvu	179	Un autel dédié à la Triade Capitoline, provenant du village de Pčinja, au sud de Kumanovo
<i>Michael P. Speidel</i> : An altar to the healer gods and the Genius of Iuppiter Dolichenus	182	Večni genij Jupitra dolihenskoga
<i>Zef Mirdita</i> : Novitates epigraphicae e Dardania collectae	186	Novitates epigraphicae e Dardania collectae

BIBLIOGRAPHIA EPIGRAPHICA

<i>Ekkehard Weber</i> : Bibliographie zur epigraphischen Forschung in Österreich seit 1902	201	Bibliografski pregled epigrafskih raziskav v Avstriji po letu 1902
<i>Zef Mirdita</i> : Recherches épigraphiques en Albanie depuis 1902	210	Epigrafska raziskovanja v Albaniji po letu 1902
<i>Violeta Božilova</i> : Revue des études épigraphiques en Bulgarie 1902—1978	220	Pregled epigrafskih raziskav v Bolgariji med leti 1902—1978
<i>Ladislav Vidman</i> : Die epigraphische Forschung in der Tschechoslowakei seit CIL III	235	Češkoslovaške epigrafske raziskave po CIL III
<i>Hans Krummrey</i> : Bibliographie der Addenda et Corrigenda zu CIL III in der DDR-Publikationen 1945—1977	242	Addenda in corrigenda k CIL III v publikacijah Nemške demokratične republike v letih 1945—1977
<i>Marjeta Šašel Kos</i> : Lateinische Epigraphik in Griechenland	252	Latinska epigrafika v Grčiji
<i>Barnabás Lőrincz</i> : Die epigraphische Forschung in Ungarn seit 1902	257	Epigrafska raziskovanja na Madžarskem po letu 1902
<i>Jerzy Kolendo</i> : L'épigraphie grecque et latine en Pologne	268	Grška in latinska epigrafika na Poljskem
<i>Nicolae Gudea</i> : Beiträge zu einem Literaturnachweis der epigraphischen, das römische Dakien betreffenden Forschung nach 1902	274	Doprinosi k pregledu epigrafske literature o rimski Daciji po letu 1902
<i>Emilia Doruti-Boila und Constantin C. Petolescu</i> : Kurze Literaturübersicht zur lateinischen Epigraphik von Scythia Minor	294	Kratek pregled literature o latinski epigrafiki za provinco Scythia Minor
<i>Jurij G. Vinogradov</i> : Epigraphik in der UdSSR	301	Epigrafika v Sovjetski zvezi
<i>Jaro Šašel</i> : Epigraphische Publikationen in Jugoslawien seit CIL III	317	Epigrafske publikacije v Jugoslaviji po CIL III

IN MEMORIAM

<i>Jaro Šašel</i> : Hans-Georg Pflaum (1902—1979)	325	Hans-Georg Pflaum (1902—1979)
<i>Manfred Clauss und Ségolène Demougin</i> : Bibliographie von Hans-Georg Pflaum, Nachträge	329	Dodatno k bibliografiji Hans-Georga Pflauma

CRITICA

<i>Robert Göbl</i> , <i>Antike Numismatik</i> , 1978 (Peter Kos)	333	
<i>Maria R. Alföldi</i> , <i>Antike Numismatik</i> , 1978 (Peter Kos)	333	
<i>Margaret M. Roxan</i> , <i>Roman Military Diplomas 1954—1977</i> (Slobodan Dušanić)	334	
<i>Dragoljub Bojović</i> , <i>Rimska keramika Singidunuma</i> , 1977 (Iva Mikl Curk)	335	
<i>Ferenc Fülep</i> , <i>Roman coemeteries on the territory of Pécs (Sopiana)</i> , 1977 (Matej Župančič)	337	
<i>Alice Sz. Burger</i> , <i>Das spätrömische Gräberfeld von Somogyiszil</i> , 1979 (Slavko Ciglenečki)	337	
<i>Sándor Soproni</i> , <i>Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre</i> , 1978 (Jaroslav Šašel)	338	

Tito Miotti, <i>Castelli dei Friuli</i> , 1, 1977	
(Jaroslav Šašel)	
<i>La formation et le développement des métiers au moyen âge</i> , Colloque 1973, 1977	340
(Bojan Djurić)	
Zofija Kurnatowska, <i>Słowiańszczyzna południowa</i> , 1977	340
(Andrej Pleterski)	
	343

POETOVIO

NEKAJ ZIGOV POETOVIO

BORIS VICO

Ljubljana

V letu 1977 je bilo ob izkopavanjih v Rabeljčev vasi v Pruiju najdeno tudi večje¹ število žigovanih opek.² Poleg že nekaterih znanih žigov, se je pojavilo tudi nekaj novih primerkov, ki bodo povečali število te vrste najde z območja starega Poetovia.³

1. Fragmenti opeke z dvojnimi, kriptografskim žigom (T. 1, sl. 1).⁴ Do sedaj kombinacija obeh žigov ni znana; najden je bil namreč samo zgornji.⁵ Zanj M. Abramič ugotavlja, da se ne pojavlja pogosto. Sam napis datira v leto 143, ko sta bila *C. Bellicus Torquatus* in sofist *Ti. Claudius Atticus Hyrcanus* *consules ordinarii*. Spodnji delni ni znan niti dešifriran.

Opeka je bila vgrajena v zid stavbe na izkopanem bloku B-IV, in sicer v njegovi drugi fazi.⁶ ki se lahko datira v prvo polovico 1. stoletja.

2. Fragmenti tegule, na kateri je ohranjen samo del kriptografskega žiga — ohranjeni sta le črki CC (T. 1, sl. 2). Po ohranjenih primerih celotnega žiga⁷ lahko domnevamo, da gre za žig C-C-C. Naš primerek je očiščen s pečatom, v Pruiju pa so znani tudi taki, ki so vgrebeni s prstom.⁸ Najbrž okrajšavo C-C-C lahko vezemo z imenom *Caius Caecilia Calpurnius*.⁹ Njegovo ime se pojavlja na napisu bizonosca v prvem mirreju na Spodnji Hajdini.¹⁰ Napis pa se glasi:

TRANSITU
CAIUS CAECILIA
CALPURNIUS
TEMP(LUM)-REDEMPT
ET RESTITUT(T)

M. Abramič samo plastiko tega spomenika datira v drugo polovico 2. stoletja in jo označuje kot delo, nastalo pod močnim vplivom Akvileje,¹¹ medtem ko I. Mirk Curk vidi v njej izrazito delo provincialne rimske umetnosti 1. stoletja.¹²

Na podlagi omenjenega napisa, ob upoštevanju datiranja celotnega mitreja¹³ in ostalih navedenih dejstev, lahko sklepamo, da je *Caius Caecilia Calpurnius*¹⁴ imel svoje opekarno v Pruiju v zadnjih desetletjih 2. in najkasneje prvih desetletjih 3. stoletja.

Razen žiga se na opeki vidijo tudi pentlje, narejene s prsti. Nastale so pred žganjem, z njimi pa je izdelovalec preiskoval stopnjo sušenja. M. v. Grölier domneva, da bi lahko te pentlje predstavljale tudi znak izdelovalca.¹⁵

NEKAJ ŽIGOSANIH OPEK IZ POETOVIONE

BORIS VIČIČ

Ljubljana

V letu 1977 je bilo ob izkopavanjih v Rabeljčji vasi v Ptujju najdeno tudi večje število žigosanih opek.¹ Poleg že nekaterih znanih žigov, se je pojavilo tudi nekaj novih primerkov, ki bodo povečali število te vrste najdb z območja starega Poetovia.²

1. Fragment opeke z dvojnimi, štirioglatimi žigom (T. 1, sl. 1).³ Do sedaj kombinacija obeh žigov ni znana; najden je bil namreč samo zgornji.⁴ Zanj M. Abramič ugotavlja, da se ne pojavlja pogosto. Sam napis datira v leto 143, ko sta bila *C. Bellicius Torquatus* in sofist *Ti. Claudius Atticus Herodes*⁵ *consules ordinarii*. Spodnji doslej ni znan niti dešifriran.

Opeka je bila vgrajena v zid stavbe na izkopišču bloka B-IV, in sicer v njegovi drugi fazi,⁶ ki se lahko datira v prvo polovico 2. stoletja.

2. Fragment tegule, na kateri je ohranjen samo del štirioglatega žiga — ohranjeni sta le črki C·C (T. 1, sl. 2). Po ohranjenih primerih celotnega žiga⁷ lahko domnevamo, da gre za žig C·C·C. Naš primerek je odtisnjen s pečatom, v Ptujju pa so znani tudi taki, ki so vgrebeni s prstom.⁸ Najbrž okrajšavo C·C·C lahko vezemo z imenom *Caius Caecina Calpurnius*.⁹ Njegovo ime se pojavlja na napisu bikonosca v prvem mitreju na Spodnji Hajdini.¹⁰ Napis pa se glasi:

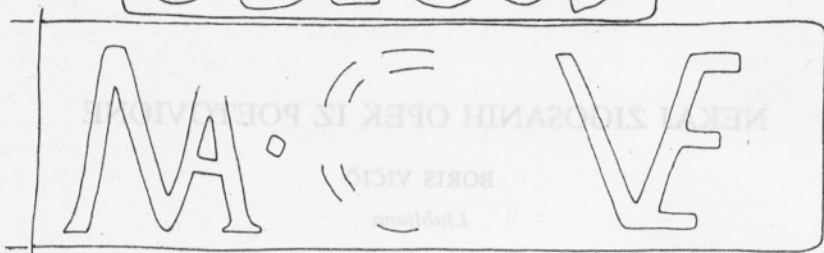
TRANSITU
C(AIUS) · CAECINA
CALPURNIUS
TEMP(LUM) · REDEMI(T)
⁵ ET RESTITU[I(T)]

M. Abramič samo plastiko tega spomenika datira v drugo polovico 2. stoletja in jo označuje kot delo, nastalo pod močnim vplivom Akvileje,¹¹ medtem ko I. Mikl-Curk vidi v njej izrazito delo provincialne rimske umetnosti 3. stoletja.¹²

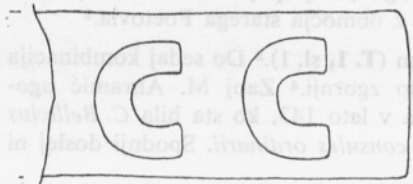
Na podlagi omenjenega napisa, ob upoštevanju datiranja celotnega mitreja¹³ in ostalih navedenih dejstvih, lahko sklepamo, da je *Caius Caecina Calpurnius*¹⁴ imel svoje opekarne v Ptujju v zadnjih desetletjih 2. in najkasneje prvih desetletjih 3. stoletja.

Razen žiga so na opeki vidne tudi pentlje, narejene s prsti. Nastale so pred žganjem, z njimi pa je izdelovalec preizkušal stopnjo sušenja, M. v. Groller domneva, da bi lahko te pentlje predstavljale tudi znak izdelovalca.¹⁵

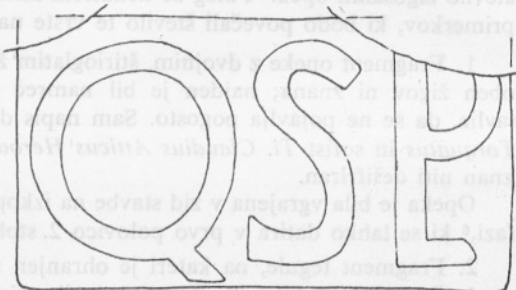

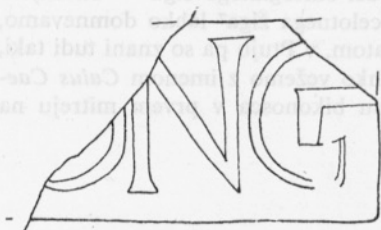
1

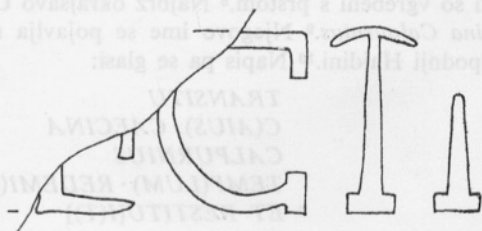
2

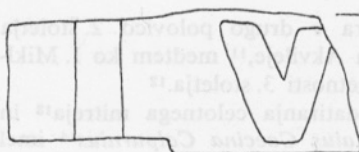
3

4

5

6

7

3. Štirioglat žig s črkami ali *QSP* na delno ohranjeni teguli (**T. 1**, sl. 3). Ta žig je v Ptuj^u dokaj pogost,¹⁶ med ostalim tudi na Zgornji Hajdini, kjer se pojavlja v ostenju žganega groba, v katerem je bila med drugimi najdbami tudi oljenka z masko,^{16a} le da se za razliko od tretje črke na našem žigu, ki ima na spodnjem koncu z desne strani podaljšek, ta pojavlja brez njega.¹⁷ Ne glede na prvi dve črki, ki sta jasni, bi lahko pri tretji na našem žigu videli ligaturo s črko »E«, morda še bolj verjetno s črko »L«. V splošnem te črke gotovo predstavljajo *cognomen*, čeprav niso med seboj, tako kot pri žigu št. 1, oddeljene s piko. Pri najdbi opek s Panorame z žigom s temi črkami M. Abramič¹⁸ meni, da jih je mogoče povezati s konzulatom Herodesa Atticusa, čeprav bi bili v našem primeru izpuščeni črki *HE* v ligaturi.

Ta žig srečujemo tako na vseh vrstah opeke, kakor tudi na drugih keramičnih izdelkih. Zanimivo je, da se pojavlja na terri sigilatti, ki izhaja iz padanskih delavnic.¹⁹ Za območje Panonije P. Karnitsch navaja, da je sigilatta s tem žigom najdena z denarjem cesarja Nerve.²⁰ Tudi v Ptuj^u se ta žig pojavlja na enakem tipu keramike.²¹

4. Na neznatnem fragmentu opeke je štirioglat žig s samo delno ohranjenim napisom (**T. 1**, sl. 4), od katerega sta črki »NG« zelo dobro čitljivi. Črke so zelo jasne in ostro odtisnjene, najbrž z železnim pečatom. Doslej ta žig v Ptuj^u ni bil znan. Čeprav je ležal v drugem kulturnem horizontu, ki ga P. Korošec²² datira v čas po markomanskih vojnah, ostane vprašanje njegove datacije še nadalje odprto.

5. Fragment tegule z delno ohranjenim žigom (**T. 1**, sl. 5), od katerega so razločne le tri zadnje črke »CTI«. Črka pred njimi je najbrž »E«. Po ohranjenih znakih lahko domnevamo, da gre za napis *ADIECTI*, najbolj poznan in najbolj pogost žig na tem območju.²³ Srečamo ga tudi na opeki, kot tudi drugih keramičnih izdelkih. A. v. Premerstein ga zgolj po stilu črk, pa brez drugih dejstev, datira široko v 2. in 3. stoletje. Kot zanimivost lahko navedemo, da je bil ta žig najden tudi v Naroni.²⁴

6. Fragment tegule z majhnim delom žiga (**T. 1**, sl. 6). Ohranjeni sta samo vertikalna prečka ene črke in črka »V«. Po razdalji obeh znakov lahko domnevamo, da gre pri prvem za črko »L«, kar bi se lahko vezalo v okrajšavo »LV«. Ali gre za znano kratico *LV·S* je težko soditi.²⁵

7. Tudi zadnji fragment (**T. 1**, sl. 7) z žigom, pri katerem je ohranjena samo črka »V«, ne dopušča nikakršnih domnev o celotnem napisu.

Na tem mestu predstavljeni žigi so le majhen del vseh, ki so bili doslej najdeni v Ptuj^u. To poročilo skuša obuditi nekoliko zapostavljeno področje, ki pa nedvomno predstavlja enakopraven delež v raziskovanju provincialno-rimskega gospodarstva.

Opis opek:

1. Opeka z B-IV, v SV steni izkopa za blok. Je delno ohranjena (viš. 210 mm, šir. 230 mm, deb. 45 mm). Zgornji žig je ohranjen v celoti (dolž. 78 mm, viš. 42 mm), spodnji pa je delno zabrisan (dolž. 116 mm, viš. 34 mm). Oba sta uokvirjena, črke kapitalke so plastične. *HE*, *MA* in *VE* v ligaturi. Barva je opečnato rdeča. Opeka je bila vgrajena v zid stavbe ob B-IV; **T. 1**, sl. 1.

2. Tegula z B-V, kv. 5. A, globina 1,20 m, v plasti rjave ilovice, pomešane z žganino. Tegula je delno ohranjena (viš. 85 mm, šir. 90 mm, deb. 32 mm). Žig ni ohranjen v celoti (dolž. 53 mm, viš. 24 mm). Napis je uokvirjen, črke kapitalke so plastične. Barva tegule je opečnato rdeča. Pod napisom so slabo vidni potegi, narejeni s prsti; **T. 1**, sl. 2.

3. Tegula z B-V, kv. 20, globina 1,20 m. Ohranjenost je delna (viš. 80 mm, šir. 113 mm, deb. 36 mm). Napis je ohranjen skoraj v celoti (dolž. 72 mm, viš. 40 mm). Žig je uokvirjen, črke kapitalke so plastične. Barva tegule je opečnato rdeča; **T. 1**, sl. 3.

4. Fragment opeke z B-V, kv. 48, globina 1,40—1,50 m, v humusni plasti, pomešani z ogljem in keramiko — srednji kulturni horizont. Ohranjen je le okrušek opeke (viš. 45 mm, dolž. 63 mm, deb. 14 mm), na katerem je delno ohranjen žig (dolž. 48 mm, viš. 30 mm). Napis je uokvirjen, črke kapitalke so plastične. Barva okruška je opečnato rdeča; **T. 1**, sl. 4.

5. Tegula z B-V, kv. 46, globina 0,90 m, v plasti rumene ilovice. Njena ohranjenost je delna (viš. 130 mm, dolž. 110 mm, deb. 37 mm). Tudi napis ni ohranjen v celoti (dolž. 65 mm, viš. 27 mm). Črke so vglobljene, brez okvirja. Barva tegule je opečnato rdeča. Pod napisom so trije potegi, narejeni s prsti; **T. 1**, sl. 5.

6. Tegula z B-V, kv. 52, globina 1,60 m. Ohranjenost tegule je delno ohranjena (viš. 64 mm, dolž. 78 mm, deb. 35 mm). Napis je le delno ohranjen (dolž. 52 mm, viš. 23 mm). Črke kapitalke so plastične in slabo vidne. Barva tegule je opečnato rdeča. Pod napisom so vidni potegi, narejeni s prsti; **T. 1**, sl. 6.

7. Fragment opeke z B-V, v kontrolnem zidu med kv. 48 in 52, globina 1,20 m, v plasti rjave ilovice. Ohranjen je okrušek opeke (viš. 76 mm, dolž. 54 mm, deb. 43 mm). Žig je delno ohranjen (dolž. 27 mm, viš. 28 mm). Ohranjena je le ena črka kapitalka. Barva okruška je opečnato rdeča; **T. 1**, sl. 7.

¹ Splošno o žigih in opekah: J. Szilágy, *RE X A* (1975) 433, geslo Ziegelstempel.

² Gradivo z blokov B-IV in B-V mi je dala na voljo P. Korošec, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

³ Opeka ni povsem ohranjena, vendar po zapiskih lahko sklepamo, da je bil žig od-tisnjen na kvadratni opeki.

⁴ A. Premerstein, Römische Inschriften in Marburg (Steiermark), *Jahrb. d. Zentral-Komm.* 2 (1904) 187. M. Abramič, *Poetovio, Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt* (1925) 62 s — dalje cit. *Poetovio*; za muzej v Ptujju omenja, da se nahaja samo en primerek. J. Szilágy, *Inscriptiones tegularum pannonicarum*, Diss. Pann. Ser. 2, 1 (1933) T. 32. Z. Šubic, *Varstvo spomenikov* 15 (1970) 158 s.

⁵ *CIL* III, 4686. Cfr. *RE* VIII/1 b (1913) 928.

⁶ P. Korošec, Poročilo o raziskavah na stanovanjskem bloku B-IV v prihodnjih let-nikih Arheološkega vestnika.

⁷ A. Premerstein, o. c., 188. *CIL* III, 11393. M. Abramič, *Archäologische Funde in Pettau, JöAI* 17 (1914) Beibl. 118.

⁸ Z. Šubic, Kompleks rimskih opekarskih peči v Ptujju, *Arh. vestnik* 19 (1968) 455 ss. ⁹ *RE* III/1 b (1899) 1236.

¹⁰ Transitus dei: *CIL* III, 14354. *AII* 292 in tam navedena literatura.

¹¹ M. M. Abramič, Opaske o nekim spo-menicima staroga Poetovia, *Časopis za zgod. in narodopisje* 28 (1933) 129 ss.

¹² I. Curk, *Ohranjeni mitreji na Sloven-skem*, Kult. in nar. spomeniki Slovenije 31 (1972) 6 s.

¹³ M. Abramič, *Poetovio*, 162 s.

¹⁴ Familia Caecina se pojavlja še na dveh mestih. C. Caecina Florus na Spodnji Hajdini: A. Rak, *Römische Grabsteine aus Poetovio, JfA* 3 (1909) 165 s — in C. Caecina Faustinus: *CIL* III, 5135 neznane proveniencije v NM Ljubljana. Prvi datira v 2., drugi pa verjetno v 2. stoletje.

¹⁵ M. Grollier, Über die »Handmarken« auf römischen Ziegeln, *Bericht des Vereins Carnuntum in Wien* 1902 (1904) 119 ss.

¹⁶ A. Premerstein, o. c., 188. M. Abramič, *JöAI* 17 (1914) sl. 102; idem, *Poetovio*, 62 s. J. Szilágy, o. c., T. 32. Z. Šubic, *Varstvo spo-menikov* 10 (1965) 203 s; eadem, *Varstvo spo-menikov* 11 (1966) 127 s; eadem, *Varstvo spo-menikov* 13—14 (1968-69) 191 s; eadem, *Varstvo spomenikov* 15 (1970) 158 s. B. Jevremov, *Varstvo spomenikov* 21 (1977) 249 s, 266 s.

^{16a} B. Jevremov, o. c., 278 s.

¹⁷ M. Abramič, *JöAI* 17 (1914) sl. 102.

¹⁸ M. Abramič, o. c., 118 s.

¹⁹ P. Karnitsch, *Die Reliefsigillata von Ovilava* (1959) 20 s, T. 1, 11.

²⁰ P. Karnitsch, o. c., 21 s.

²¹ M. Abramič, o. c., 132 s.

²² Cfr. P. Korošec, Poročilo o raziskavah na stanovanjskem bloku B-V v prihodnjih letnikih Arheološkega vestnika.

²³ *CIL* III, 11390, 13502.

²⁴ M. Abramič, Žigi na opekama i amfo-rama iz Narone, *Vjesnik Hrvatskog arh. društva* 49 (1926-27) 134 s, sl. 2.

²⁵ Ob primerjanju našega žiga in drugih žigov s to kratico, ki so bile najdene v celoti, se je izkazalo, da gre za enak tip črk in enaka razmerja med njimi.

Zusammenfassung

Im Jahr 1977 wurde in Rabelčja vas in Ptuj auch eine grössere Anzahl von gestempelten Ziegeln gefunden, wodurch die Zahl derartiger Funde aus diesem Bereich vergrössert wird.

1. Doppelstempel auf dem Ziegel (HE, MA und VE in Ligatur; Kapitalbuchstaben). Bisher ist die Kombination beider Stempel nicht bekannt (Taf. 1, 1). Gefunden wurde nur der obere,⁴ den M. Abramič ins Jahr 143 datiert, als *C. Bellicius Torquatus* und der Sophist *Ti. Claudius Atticus Herodes*⁵ *consules ordinarii* waren. Der untere Stempel ist einstweilen noch nicht deschiffriert.

Der Ziegel war in die Mauer eines Gebäudes auf dem Grabungssektor B-IV eingemauert, und zwar in deren zweite Phase,⁶ datiert in die erste Hälfte des 2. Jahrhunderts.

2. Tegulafragment in einer braunen, mit Brandresten vermischten Lehmsschicht (Kapitalbuchstaben, darunter mit Fingern gezogene Linien). Höchstwahrscheinlich handelt es sich um den Stempel *C. C. C*⁷ (Taf. 1, 2). Diese Abkürzung könnte man vielleicht mit dem Namen *Caius Caecina Calpurnius*⁸ in Verbindung bringen, der aus der Inschrift des Stierträgers im ersten Mithräum in Spodnja Hajdina¹⁰ bekannt ist. Die Plastik selbst datiert M. Abramič¹¹ in die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts, wogegen sie I. Mikl-Curk als ein Werk der provinzialrömischen Kunst des 3. Jahrhunderts auffasst. Auf Grund dieser Umstände kann angenommen werden, dass *C. Caecina Calpurnius* am Übergang des 2. ins 3. Jahrhundert in Ptuj seine Ziegelbrennereien hatte.

Mit vor dem Brennen gemachten Schleifen erprobte der Verfertiger den Trocknungsgrad, vermutlich sollen sie aber auch das Kennzeichen des Verfertigers darstellen.¹⁵

3. Stempel auf einer teilweise erhaltenen Tegula (Kapitalbuchstaben). Ein in Ptuj recht häufig vorkommender Stempel¹⁶ (Taf. 1, 3). Der dritte Buchstabe kann vielleicht als Ligatur mit »E« oder noch wahrscheinlicher mit »L« angesehen werden. M. Abramič¹⁸ ist der Ansicht, der Stempel könne mit dem Konsulat des *Herodes Atticus* verknüpft werden. Interessant ist die Tatsache, dass dieser Stempel auf der mit Münzen des Kaisers Nerva²⁰ vergesellschafteten Terra sigillata erscheint. Auch in Ptuj kommt der Stempel auf gleichen Keramiktypen vor.

4. Ziegelstempel, der bisher in Ptuj nicht erwiesen ist (Kapitalbuchstaben; Taf. 1, 4). Da der Ziegel im mittleren Kulturhorizont lag, kann als *Terminus ante quem* die Datierung von P. Korošec²² verwendet werden, die diese Schicht in die Zeit nach den Markomannenkriegen einordnet. Die scharfen Buchstabenkonturen lassen die Annahme zu, der Stempel sei mit einem Metallpetschaft eingedrückt worden.

5. Tegula (Kapitalbuchstaben; Taf. 1, 5). Zweifellos handelt es sich um den Stempel *ADIECTI*, der zu den bekanntesten und häufigsten Stempeln aus diesem Bereich²³ gehört und den wir auch auf anderen Keramikwaren antreffen. A. v. Premerstein datiert ihn in den weitgespannten Rahmen des 2. und 3. Jahrhunderts.

6. Sehr schlecht erhaltener Stempel (Tegula, Kapitalbuchstaben; Taf. 1, 6), in Ptuj bisher unbekannt. Vermutlich haben wir es mit der Abkürzung LV-S zu tun (der Stempel wurde vollständig gefunden).

7. Der Buchstabe V (Taf. 1, 7) lässt keinerlei Schlüsse über den vollständigen Stempel zu.

POSODI Z ŽIGOM LONČARJA IZ RABELČJE VASI V PTUJU

PAOLA KOROŠEC

Ljubljana

Med antičnimi keramičnimi izdelki so vedno pritegovale pozornost posode z vtisnjenimi žigi izdelovalca ali delavnice, kjer so bile izdelane. Čeprav so posamezni izdelki sodili v zvrst prvorazredne lončenine ali lončenine, ki jo uvrščamo med kuhinjsko posodo (semkaj spadajo tudi žare), vedno dajejo številne možnosti za presojanje ekonomskih in kulturnih pojavov posameznih obdobj rimsko dominacije v krajih izven meja Italije.

Čeprav so raziskovanja zadnjih let v Rabelčji vasi v Ptuj (novogradnja stanovanjskega bloka B-V) odkrila številne primerke in dala dragocene podatke o tovrstni produkciji, se bomo zadržali samo ob dveh posodah z žigom imena AVINIA oziroma AVENIA. To ime, kot bomo videli, ni znano na območju starega Poetovia in nekateri avtorji ga celo prištevajo med imena lončarjev, ki so na tem prostoru imeli svoje delavnice.¹

Poznamo torej dva odlomka žare ovalno podolgovate oblike z blago izvihanim ustjem, z zaobljenim robom ter z ravnim ostro ločenim dnom.² Na ramenu je štirioglat žig izdelovalca, ki na prvi pogled daje vtis odtisnjene imena NINIA (T. 1). Toda s primerjavami so dognali, da odtisnjene črke v bistvu sestavljajo v ligaturi ime AVINIA, inачice imena AVENIA.³ Podobne oblike posod z enakim imenom so poleg areala nekdanjega Poetovia znane tudi z drugih najdišč.⁴ Taki keramiki so nekateri raziskovalci posvetili posebno pozornost. Gre za najdbe iz Štrigove,⁵ kjer je bila med ostalimi predmeti najdena tudi žara z žigom AVINIA. Najdba je po posameznih elementih datirana z denarjem kot zaključena kulturna celota⁶ v prva desetletja 2. stoletja.⁷ Spričo dejstva, da leži v »relativno mlajšem delu legijskega grobišča«,⁸ je podobno datirana žara iz Zgornje Hajdine, za katero ravno tako ne poznamo grobne celote; na tej žari je dvojni žig z še neprečitanim imenom.⁹

Da delavnica ali lončar nista izdelovala samo tega tipa posode, priča del dna nekega krožnika (T. 2: 2), ki je izdelan iz dobro prečiščene gline s primešanim sljudastim peskom in je enakomerno opečnato rdeče čvrsto žgan. Sledovi svetlo rdečega, skoraj prozornega lošča kažejo, da je bila posoda razen na spodnji strani dna po pečenju prevlečena s sjajno prevleko še na zunanji in verjetno tudi na notranji strani. Sredi dna je ohranjen žig v obliki *planta pedis* z enako odtisnjenim imenom AVINIA v ligaturi. Sam žig nima zaznamovanih prstov, marveč je na vrhu dokaj stisnjen in na tem mestu oddeljen s

kratko prečno črto. Enaka omejitev je tudi na mestu pete. Prvi dve črki imena sta dokaj izbrisani. Poleg žiga sta na dnu vrisana še dva koncentrična kroga različne velikosti, od katerih je zunanji na posameznih odsekih podvojen. Na spodnji strani je popolnoma ravno dno ob zunanjem robu nekoliko zaobljeno, na sredini pa blago izbočeno, kar je vidno zlasti z zgornje strani. Faktura posode izpričuje, da gre za dobro izdelano lončenino.

Ne bomo se zadrževali pri videzu naše posode v zgornjem delu, niti pri ugotavljanju, ali gre za enak primerek, kot je s petovijskega areala,¹⁰ ker izkopano gradivo še ni popolnoma razvrščeno. Tudi obravnavano dno ima sveže prelome, kar vsiljuje domnevo, da je lahko med gradivom še kakšen kos, ki sodi k tej posodi. Pri obravnavi dna nas trenutno zanima samo pojav žiga z istim imenom v *planta pedis*. Spričo nekaterih primerkov, odkritih pri starejših izkopavanjih v Ptuj, lahko glede na enako fakturo in enak žig domnevamo,¹¹ da je tudi naš krožnik imel oblo profilirano in iztegnjeno ustje. Ti krožniki spominjajo na sigilato tipa Ohlenroth 4 in jih povezujejo z delavnico C. MURRI.¹² Iz Brigetione prinaša G. Juhaszova odlomek ravno tako sigilatne posode z žigom (*planta pedis*) AVENIA. Ta naj bi pripadala posodi tipa Drag. 37, kot izdelek delavnice iz Rheinzaberna, ki so datirane v čas Antonina Pija.¹³

V zvezi s kronologijo je pomembno, da sodita naša primerka k najnižjemu kulturnemu horizontu izkopa. Čeprav naselbinske plasti ne dajo dovolj zanesljivih podatkov za kronološko določanje, vsaj ne za neko mikrodeterminacijo, želimo omeniti, da so v tej plasti najdene tudi posode s padansko sigilato oziroma krožnik z ohranjeno črko C na koncu imena v žigu *planta pedis*;¹⁴ posoda sodi k tipu 3 po Ohlenrothu.¹⁵ Najdbe tega tipa z območja rimskih naselbin v Zgornji Avstriji sodijo v klavdijsko-flavijski čas.¹⁶ V Panoniji je padanska sigilata časovno datirana z okopom 19/17 tabora v Adonyu, nastalega med leti 88 do 92.¹⁷

Za pojav žiga v obliki *planta pedis* so si od A. Oxéa¹⁸ dalje za noriško in panonsko ozemlje vsi avtorji edini,¹⁹ da je značilen za začetno fazo zgodnjega cesarskega obdobja oziroma, da je njegova splošna raba omejena na čas do Vespazijanove vlade.²⁰ Spričo arheoloških podatkov, ki jih nudijo posamezna najdišča, nekateri avtorji menijo, da se je meja zgodnje terre sigillate s takim žigom v teh bolj oddaljenih krajih lahko obdržala tudi nekoliko po 1. stoletju, morda do konca tega stoletja;²¹ na imitacijah in na navadni lončenini pa vse 1. in 2. stoletje.²²

Toda za datiranje omenjenih grobov v tako pozni čas ni nobene opore. Tako za najdbe iz Štrigove kakor iz Zgornje Hajdine ni znanih grobnih celot.²³ Poleg tega moramo omeniti, da žig v obliki *planta pedis* na imitacijah sigilate prihaja že kot motiv na sivi keramiki z žigosanimi ornamentami. Ta lončenina je značilna za konec 1. stoletja do prvega desetletja 2. stoletja.²⁴ Končno so tudi žare našega tipa v Ptuj znane za čas, ki sega do Domicijana.²⁵

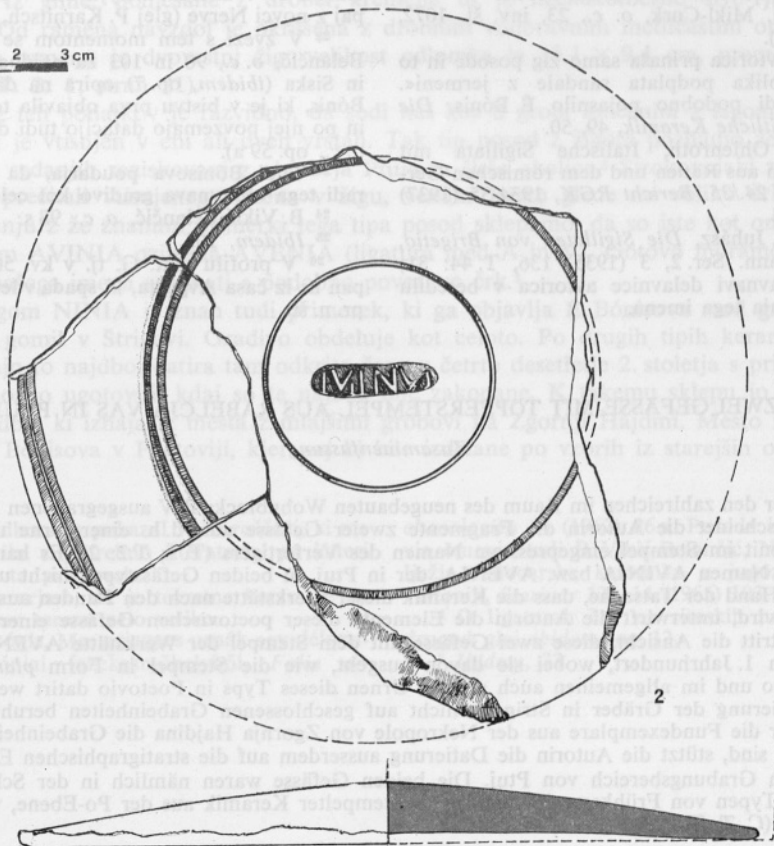
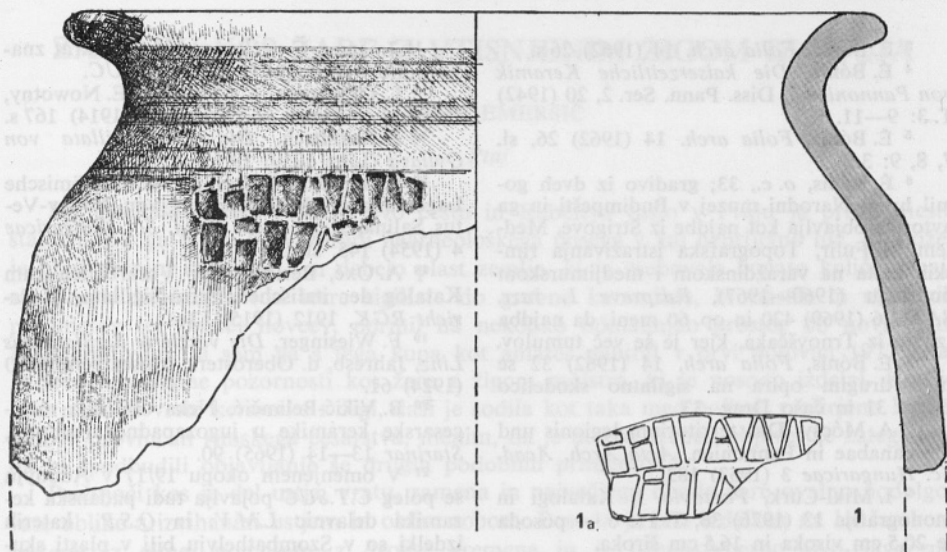
Če na koncu upoštevamo vse kronološke podatke, ki jih nudijo navedene analize posameznih primerkov, je gotovo, da naši dve posodi smemo uvrstiti v 1. stoletje. To datiranje podpirajo tudi dani stratigrafski podatki našega izkopa, čeprav nimamo opore zanje z najdbami novcev.²⁶

¹ Najobširneje obravnava to vprašanje É. Bónis, Mesterjegyes urnák egy délnyugat-panóniai fazekasműhelyből, *Folia archaeologica* 14 (1962) 26 s.

² Del ustja, vratu in ramena ter kos dna in spodnjega dela posode, izdelane iz zemlje,

pomešane z drobcami kremenca; površina je porozna in sivočrna ter sivorjavo žgana. Vel. fragm. 8,7 × 13,5 cm in 7,9 × 13,35 cm; pr. ustja 20,4 cm; pr. dna 9,15 cm; domnevna viš. posode 29,0 cm. Najdena je v kvadrantu 22, 0,85 m globoko.

T. 2

- ³ É. Bónis, *Folia arch.* 14 (1962) 26 s.
- ⁴ É. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I*, Diss. Pann. Ser. 2, 20 (1942) T. 3: 9—11.
- ⁵ É. Bónis, *Folia arch.* 14 (1962) 26, sl. 7, 8, 9: 3.
- ⁶ É. Bónis, o. c., 33; gradivo iz dveh gomil hrani Narodni muzej v Budimpešti in ga avtorica objavlja kot najdbe iz Štrigove. Medtem M. Fulir, Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i medjimurskom području (1960—1967), *Razprave I. razr.* SAZU 6 (1969) 420 in op. 60 meni, da najdba izhaja iz Trnovščaka, kjer je še več tumulov.
- ⁷ É. Bónis, *Folia arch.* 14 (1962) 32 se med drugim opira na sigilatno skodelico Drag. 31 in čašo Drag. 33.
- ⁸ A. Mócsy, Das territorium legionis und die canabae in Pannonien, *Acta Arch. Acad. Sc. Hungaricae* 3 (1953) 182.
- ⁹ I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, Katalogi in monografije 13 (1976) 36, T. 11: 6 — posoda je 20,5 cm visoka in 16,5 cm široka.
- ¹⁰ (I. Mikl-Curk, o. c., 23, inv. št. 1072, T. 7: 34).
- ¹¹ Avtorica prinaša samo žig posode in to kot »oblika podplata sandale z jermení«. Glej tudi podobno pojasnilo É. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik*, 49, 50.
- ¹² L. Ohlenroth, Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien, 24./25. *Bericht RGK*, 1934-35 (1937) 243, 248.
- ¹³ G. Juhász, *Die Sigillaten von Brigetio*, Diss. Pann. Ser. 2, 3 (1935) 136, T. 44: 31; pri obravnavi delavnice avtorica v besedilu ne omenja tega imena.
- ¹⁴ Imena s C na koncu sta za enkrat znana samo v žigih Q.L.U.C. in C.T.SUC.
- ¹⁵ L. Ohlenroth, o. c., sl. 3: 3. E. Nowotny, *Römisches Limes in Österreich* (1914) 167 s.
- ¹⁶ P. Karnitsch, *Die Reliefsigillata von Ovilava* (Linz 1959) 19.
- ¹⁷ L. Barkóczy, É. Bónis, Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony-Vetus Salina, *Acta Arch. Acad. Sc. Hungaricae* 4 (1954) 145, sl. 16: 8, 10 a.
- ¹⁸ A. Oxé, Bericht über Vorarbeiten zum Katalog der italischen Terra-Sigillata, 7. *Bericht RGK*, 1912 (1915) 13 ss.
- ¹⁹ F. Wiesinger, *Die verzierte Sigillata aus Linz*, Jahresb. d. Oberöstr. Musealvereins 80 (1924) 61.
- ²⁰ B. Vikić-Belančić, Neka obilježja rano-cesarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar* 13—14 (1965) 90.
- ²¹ V omenjenem okopu 19/17 v Adonyju se poleg C.T.SUC pojavlja tudi padanska keramika delavnic L.M.V. in Q.S.P., katerih izdelki so v Szombathelyju bili v plasti skupaj z novci Nerve (glej P. Karnitsch, o. c., 21).
- ²² V zvezi s tem momentom se B. Vikić-Belančić, o. c., 90 in 103 za najdbe iz Ptuja in Siska (*ibidem*, op. 7) opira na datacijo É. Bónis, ki je v bistvu prva objavila to gradivo in po njej povzemajo datacijo tudi drugi (glej o. c., op. 59 a).
- ²³ Tudi Bónisova poudarja, da prav zaradi tega obravnava gradivo kot celoto.
- ²⁴ B. Vikić-Belančić, o. c., 98 s.
- ²⁵ *Ibidem*, 103.
- ²⁶ V profilu sekt. G. tj. v kv. 56 je izkopan as iz časa Avgusta, ki spada v leta 18.—2. pr. n. št.

ZWEI GEFÄSSE MIT TÖPFERSTEMPEL AUS RABELČJA VAS IN PTUJ

Zusammenfassung

Unter den zahlreichen im Raum des neugebauten Wohnblocks B-V ausgegrabenen Keramikfunden scheidet die Autorin die Fragmente zweier Gefässe aus, d. h. einer Urne und eines Tellers mit im Stempel eingepresstem Namen des Verfertigers (T. 1; T. 2: 2). Es handelt sich um den Namen AVINIA bzw. AVENIA, der in Ptuj an beiden Gefässtypen nicht unbekannt ist. An Hand der Tatsache, dass die Keramik dieser Werkstätte nach den Funden aus Štrigova datiert wird, unterwirft die Autorin die Elemente dieser poetovischen Gefässe einer Analyse und vertritt die Ansicht, diese zwei Gefässe mit dem Stempel der Werkstätte AVENIA seien aus dem 1. Jahrhundert, wobei sie davon ausgeht, wie die Stempel in Form *planta pedis* anderswo und im allgemeinen auch an den Urnen dieses Typs in Poetovio datiert werden. Da die Datierung der Gräber in Štrigova nicht auf geschlossenen Grabeinheiten beruht und da auch für die Fundexemplare aus der Nekropole von Zgornja Hajdina die Grabeinheiten nicht bekannt sind, stützt die Autorin die Datierung ausserdem auf die stratigraphischen Ergebnisse aus dem Grabungsbereich von Ptuj. Die beiden Gefässe waren nämlich in der Schicht mit andern Typen von Frühkeramik, auch mit gestempelter Keramik aus der Po-Ebene, vergesellschaftet (C. T. SUC).⁶

ZANIMIV KOS ŽARE Z VTISNJENIM ŽIGOM IZ PTUJA

JAKOB EMERŠIČ

Ptuj

Na gradbišču med Volkmerjevo cesto in Rabelčjo vasjo v Ptujju je prišlo mesto stanovanjskega bloka B-IV zaradi nearheološkega posega v kaj neprijetno luč. Buldožer je pred ročnim izkopom 4 m debelo plast zemlje, ki je vsebovala bogato količino najrazličnejše lončenine (od terre sigillate do grobne keramike), bronastih in steklenih predmetov ter precej novcev, porinil na nekoliko odmaknjen prostor ob novi cesti. Med gradivom, ki sem ga s tega kupa kot amater nabiral v prvi polovici 1977. leta, je vreden posebne pozornosti kos žare z žigom mojstra, ki je posodo izdelal. Ker je zelo malo te vrste keramike z žigi, dasi je sodila kot taka med najbolj razširjeno lončenino v provincah rimskega cesarstva, menim, da je ta kos vreden objave, že zategadelj, da bi spodbudili objavlanje še drugih podobnih primerkov.¹

Pričujoči kos je del ustja, vratu, ramena in največjega oboda žare ovalno podolgovate oblike z izvihanim ustjem in oblim robom. Posoda je bila izdelana na lončarskem vretenu iz gline, pomešane z drobci kremena in je neenakomerno sivo-rjavočrno žgana.² Od ramena navzdol je okrašena z drobnim vodoravnim metličastim ornamentom. Na ramenu je dvovrstni žig; velikost odlomka je $13,1 \times 9,4$ cm, premer ustja 16 cm (T. 2: 1, stran 21).

Že iz teh podatkov je razvidno, da sodi naš kos h grobi lončenini z žigom izdelovalca, ki je vtisnjen v eni ali dveh vrstah. Tak tip posod z žigom poznamo že iz starejših in sedanjih raziskovanj z območja Ptujja in širše okolice.³ Strokovnjaki zaenkrat še niso prečitali vtisnjenega imena v žigu, vendar lahko glede na obliko črk in ob primerjanju z že znanimi primerki tega tipa posod sklepamo, da so iste kot one z žigi z imenom AVINIA oziroma AVENIA (ligatura med A in V). Gotovo moramo tudi v napisu našega imena računati s podobno povezavo črk.⁴

Z žigom NINIA je znan tudi primerek, ki ga objavlja É. Bónisova med gradivom iz dveh gomil v Štrigovi. Gradivo obdeluje kot celoto. Po drugih tipih keramike, ki spremljajo to najdbo, datira tam odkrito žaro v četrto desetletje 2. stoletja s pripombo, da ni možno ugotoviti, kdaj so te najdbe bile zakopane. K takemu sklepu jo privede tudi najdba, ki izhaja iz mesta z mlajšimi grobovi na Zgornji Hajdini. Mesto izdelave žar išče Bónisova v Poetoviji, kjer naj bi bile izdelane po vzorih iz starejših obdobj.⁵

¹ Najdbo sem pokazal P. Koroščevi, ki me je usmerila v potrebno literaturo, po kateri navajam ta prispevek.

² Opozarjam, da je tovrstne keramike na omenjenem terenu zelo veliko.

³ É. Bónis, Mesterjegyes urnák egy délnyugat-pannóniai fazekasműhelyből, *Folia archaeologica* 14 (1962) 26 s. Posode iz Poetovia omenja tudi B. Vikić-Belančič, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar* 13—14 (1965) 103.

⁴ O ligaturah črk na rimskih napisih in drugod glej *ibidem*, op. 12.

⁵ *Ibidem*, 33.

INTERESSANTES URNENFRAGMENT MIT EINGEDRÜCKTEM STEMPEL AUS PTUJ

Zusammenfassung

Das Fragment einer ähnlichen Urne hob der Autor vom Haufen der weggeschobenen Erde auf, die mit dem Bulldozer im Gelände des neugebauten Wohnblocks B-IV ausgegraben worden war. Es handelt sich um eine Urne mit auf der Gefäßschulter aufgedrücktem zweizeiligem Stempel (T. 2: 1). Der sich darin befindende Namen des Herstellers ist noch nicht deschiffriert. Urnen mit gleichem Stempel und Namen sind aus dem Bereich von Poetovio bereits bekannt. Aus der Form der Buchstaben und der Ligatur schliesst der Autor, sie seien gleichzeitig mit den Exemplaren aus der Werkstätte AVENIA.

Unter den im Rahmen der Ausgrabungen im Bereich des Wohnblocks B-IV ausgegrabenen Keramik- und Glasfunden wurde ein Fragment einer Urne gefunden, die mit einem zweizeiligen Stempel versehen ist. Der Stempel ist auf der Gefäßschulter aufgedrückt und enthält einen Namen, der noch nicht deschiffriert ist. Der Name des Herstellers ist noch nicht deschiffriert. Urnen mit gleichem Stempel und Namen sind aus dem Bereich von Poetovio bereits bekannt. Aus der Form der Buchstaben und der Ligatur schliesst der Autor, sie seien gleichzeitig mit den Exemplaren aus der Werkstätte AVENIA. Das Fragment einer ähnlichen Urne hob der Autor vom Haufen der weggeschobenen Erde auf, die mit dem Bulldozer im Gelände des neugebauten Wohnblocks B-IV ausgegraben worden war. Es handelt sich um eine Urne mit auf der Gefäßschulter aufgedrücktem zweizeiligem Stempel (T. 2: 1). Der sich darin befindende Namen des Herstellers ist noch nicht deschiffriert. Urnen mit gleichem Stempel und Namen sind aus dem Bereich von Poetovio bereits bekannt. Aus der Form der Buchstaben und der Ligatur schliesst der Autor, sie seien gleichzeitig mit den Exemplaren aus der Werkstätte AVENIA.

PTUJ — RABELČJA VAS IZVJEŠTAJ O BUNARU NA SEKTORU BLOKA B-V

DARIA BATISTIĆ-POPADIĆ

Pančevo

Prilikom istraživanja areala bloka B-V u tom dijelu Ptuja u sektoru »G« pri završnim radovima (6. 8. 1977. g.) na dubini oko 2,00 m ravnajući tlo u kv. 50 naišli smo na tamnu mrlju, $3,00 \times 1,85$ m veliku. Sa produbljivanjem toga prostora smo stigli na 2,00 odnosno 4,00 m totalne dubine do jame, koja se počela eliptično da se uži. S tim da se je zemlja sedimenta rupe od stjene lako odvajala bilo je očito da se radi o bunaru kakve su u većem broju na raznim mjestima već otkrili u Rabelčji vasi.¹ Slika sedimenta do te dubine je bila šarena i slojevi su se slagali bez reda, čas ilovača, čija je boja varirala od žute do skoro naradžaste, čas humusna zemlja koja je u pojedinim slojevima sadržala i paljevine. Od te visine pa do oko 4,00 odnosno 6,00 m dubine opšteg nivoja terena se taj šareni sediment ograničio u središnjem delu konstrukcije, dok je sa strane kao obruč u krug uz stjene zatvarao zeleno plavo crni sloj masne ilovače. Središnji sediment je imao karakterističan miris po truleži, a bio je žitak i lako se modelirao. Na dubini od 8 m totalne dubine se pod njim javlja sitni šljunak.

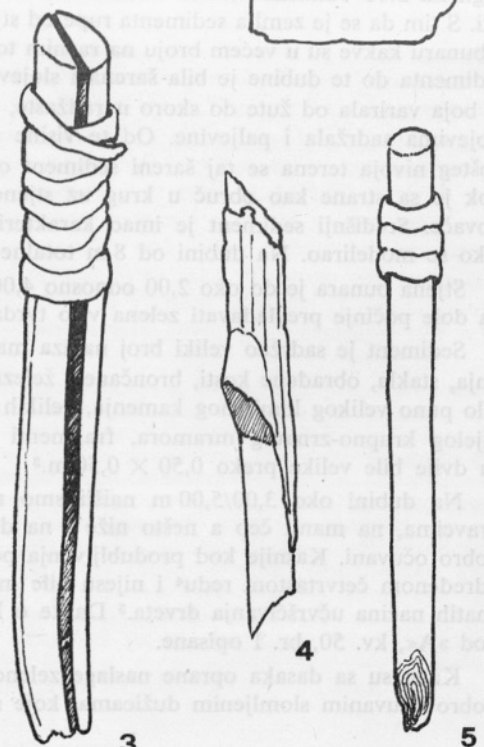
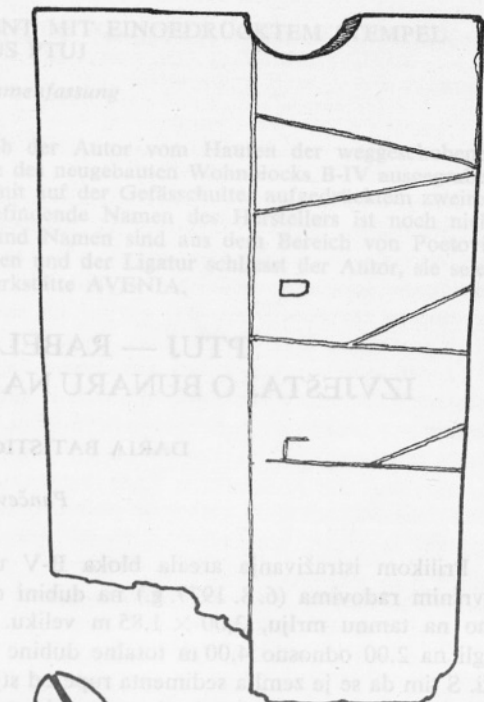
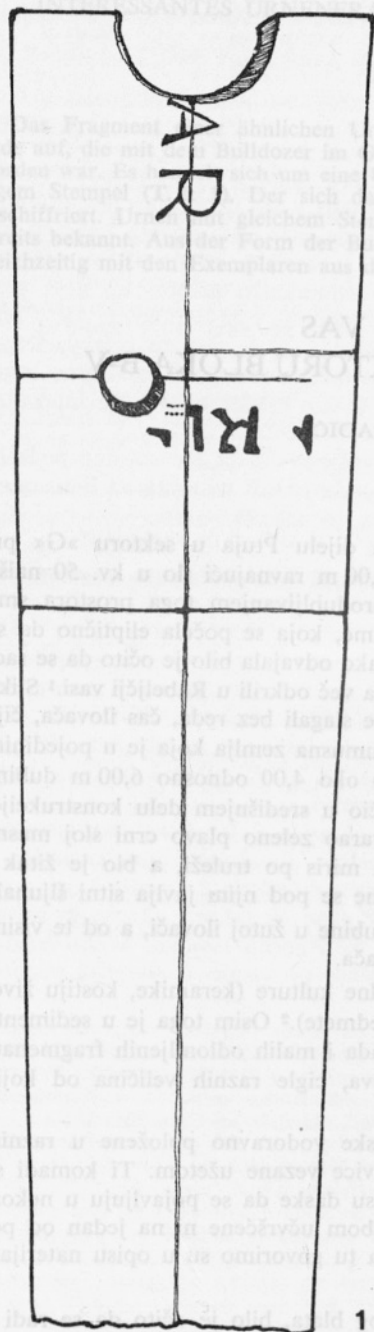
Stjena bunara je do oko 2,00 odnosno 4,00 m dubine u žutoj ilovači, a od te visine na dole počinje prevladavati zelena vrlo tvrda ilovača.

Sediment je sadržao veliki broj nalaza materijalne kulture (keramike, kostiju životinja, stakla, obrađene kosti, brončane i željezne predmete).² Osim toga je u sedimentu bilo puno velikog lomljenog kamenja, velikih komada i malih odlomljenih fragmenata bijelog krupno-zrnatog mramora, fragmenti crepova, cigle raznih veličina od kojih su dvije bile velike preko $0,50 \times 0,50$ m.³

Na dubini oko 3,00/5,00 m naišli smo na daske vodoravno položene u raznim pravcima, na manji čep a nešto niže i na dve letvice vezane užetom. Ti komadi su dobro očuvani. Kasnije kod produbljivanja počele su daske da se pojavljuju u nekom određenom četvrtastom redu⁴ i nijesu bile međusobom učvršćene ni na jedan od poznatih načina učvršćivanja drveta.⁵ Daske o kojima tu govorimo su u opisu materijala pod »A«, kv. 6, br. I opisane.

Kada su sa dasaka oprane naslage zeleno crnog blata, bilo je očito da se radi o dobro očuvanim slomljenim dužicama, koje su imale na donjoj strani rub i četvrtasti

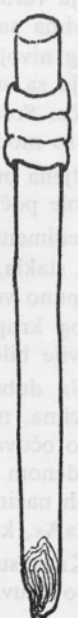

T.1

4

5

žljeb. Taj rub je na obe dužice odsječen od unutra prema van dok je žljeb bio utesan sa njene unutrašnje strane. Iako je na toj dubini i mjestu nadena cijela gomila malih fragmenata istih su se s tim elementima očuvale samo dvije dužice, s tim da su i te na jednom kraju odlomljene. Sve su površine dužica dobro uglačane.⁶

Od ovog sloja na niže tj. od oko 4,00/6,00 m dubine naišli smo na stjenu obloženu sa drvenim obodom. Taj je bio zabijen uz zelenu ilovaču stjene bunara. Obruč, koji je u stvari vezivao dužice obloge je bio na više mjesta prekinut. Načinjen je bio od tanjih grana ili od debljih, koje su prethodno uzdužno prepolovljene, s tim da je bila plosnata strana okrenuta prema dužicama. Vanjska strana tih veza, tj. ona prema stjeni bunara, imala je ponegdje još koru drveta, koja je na više mjesta dobro očuvana. Taj je obruč bio debeo oko 3 cm. Tek na dubini 5,60/7,60 m naišli smo na dužice poredane u krug, vertikalno pravilno zabodene u zemlju sedimenta. Dužice su bile poredane jedna uz drugu sa ravnim gornjim rubom. Iako su bile debele oko 1 cm su bile jako trošne i lomile su se same od sebe, jer su se već nalazile u nivou podzemne vode.⁷ Kod vađenja sedimenta u prostoru ograničenom dužicama⁸ konstatirano je da se nešto niže, oko 15 cm dublje, nalazi uz njih drugi red, oko 15 cm još niže treći, a oko 10 cm niže četvrti red vertikalnih dužica.

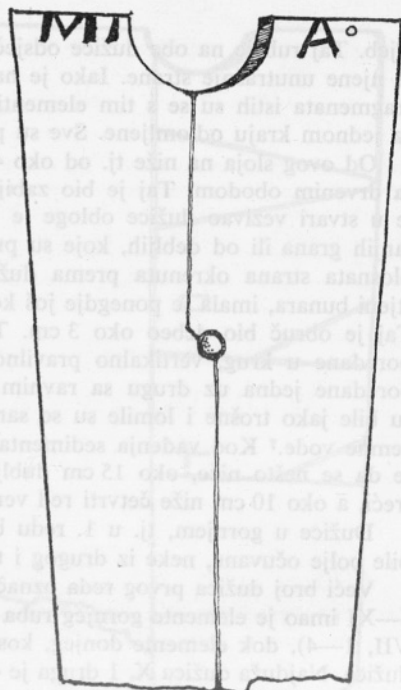
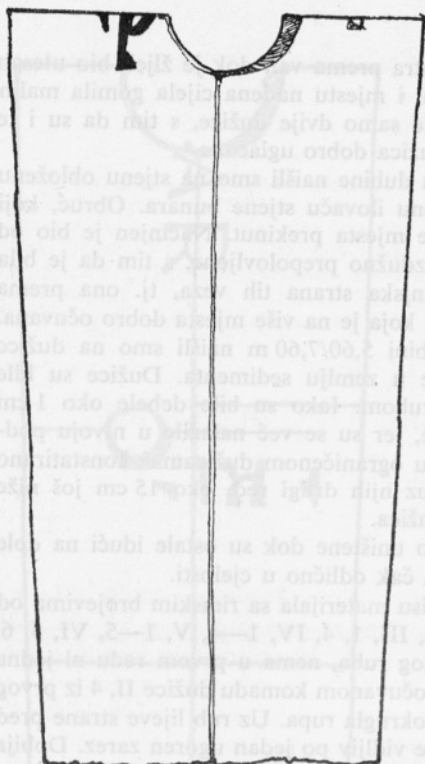
Dužice u gornjem, tj. u 1. redu bile su jako uništene dok su ostale idući na dole bile bolje očuvane, neke iz drugog i trećeg reda čak odlično u cjelosti.

Veći broj dužica prvog reda označene u popisu materijala sa rimskim brojevima od I—XI imao je elemente gornjeg ruba (I, 1, II, 4, III, 1, 4, IV, 1—4, V, 1—5, VI, 5, 6, VII, 1—4), dok elemente donjeg, koso odsječenog ruba, nema u prvom redu ni jedna dužica. Najduža dužica X, 1 druga je 42 cm. Na očuvanom komadu dužice II, 4 iz prvog reda (T. 2. 1) je uz gornji rub usječena pravilna okrugla rupa. Uz rub lijeve strane pred rupom je ugoreno slovo P, a ispred i iza njega je vidljiv po jedan ugoren zarez. Dobija se dojam da je slovo P samo početak nekog natpisa, koji je išao vjerovatno preko čepa, koji se nalazio u rupi.

Drugi red dužica označen je sa brojevima od I a do XI a. I među njima su neke koje imaju elemente gornjeg ravnog (V a, 1—6, VI a, 1—3, VII a, 1, 2, VIII a, 1, 2, 4, XI a, 1—5) i druge koje imaju elemente donjeg koso zarezanog ruba od van prema unutra (II a, 1, 2, cijele dužice III a, 1, 2, 3, IX a, 1), dok su ostale (I a, IV a) dužice bez rubova. Na dužici VII a, 2 (T. 1, 2) nalazi se uz sam rub skoro na sredini polukružna rupa. Uzdužno na njoj teče po sredini još jedno rebro, na čijoj desnoj strani su u graffito znaci (vidi crtež).

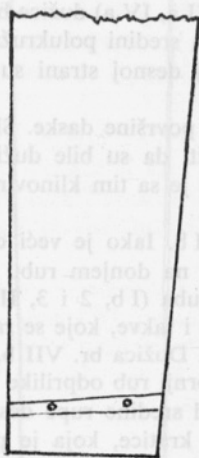
Na dužicama VIII a, 3 i 8 vidi se drveni klin, koji strši iznad površine daske. Služio je za učvršćivanje. S obzirom na taj detalj mogli bi zaključiti da su bile dužice oboda bunara djelomično među sobom stepenasto učvršćene ili da je sa tim klinovima bio pričvršćen obruč iz grana, koji je držao obod.

Treći red dužica označen je rimskim brojevima od I b do XI b. Iako je veći dio očuvan cijel su jako različitih dužina. Sve su imale urezan žljeb na donjem rubu sa vanjske strane. Neke od njih su imale elemente gornjeg ravnog ruba (I b, 2 i 3, II b, 2—5, III b, 1 i 2, IV b, 1—3, X b, 3, XI b, 1 i 2), među kojima su i takve, koje se razlikuju po venaduri drveta (II b, 4, VI b, 9, XI b, 1 i 2) od ostalih. Dužica br. VII b, 1 je u gornjem ravnom rubu široka 13,5, a u donjem 10,5 cm. Uz gornji rub odprilike na sredini nalazi se polukružno urezana rupa. Okomito na dužicu od sredine rupe desno nalaze se ugorena slova AR kao krajnja slova nekog natpisa ili kratice, koja je počinjala preko čepa. Na 10,5 cm niže od rupe nalazi se drveni klin iznad kojega ide drugi natpis paralelno s gornjim rubom dužice. Iz cijelog natpisa je pored nekih zna-

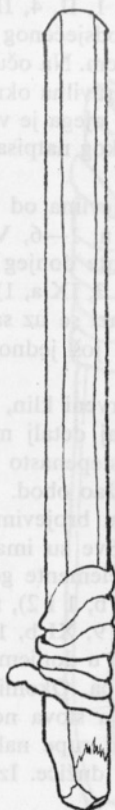

2

1

3

4

5

kova, koji se samo naziru vidljivo samo slovo K. Pored ovog slova paralelno sa gornjim rubom idu kao neke vrste okvira i četiri urezane crte nejednakih dužina. (T. 1, 1).

Četvrti red, koji je označen sa rimskim brojevima I c, III c, IV c, X c i XI c ima cijelih dužica (III c, 1—59,0 cm, IV c, 1—4—50,9—56,0 cm, X c, 1—4—45,5—63,0 cm, XI c, 1—7—46,0—57,0 cm duž.) i takvih, koje imaju elemente gornjeg ravnog ruba (I c, 1—5). Dužice br. 4 i 5 se razlikuju od ostalih po venaduri drveta, a br. 5 je imala i drveni klin, koji je držao obruč. Dužica XII c, 8 šir. gornjeg ruba 14,6 i donjeg 11,0 cm (T. 2, 2) ima uz gornji rub skoro na sredini polukružno isječenu rupu, a uz gornji rub paralelno teku sa lijeve strane rupe dva ugorena slova M I, a sa desne jedno A, nekog natpisa, koji je počinjao sa lijeve strane rupe i išao je preko čepa na njenu drugu stranu (T. 3, 3).

Prema gore navedenim podacima imamo 44 potpuno cijele dužice a čija se dužina kreće od 41,0 do 63,0 cm. Koliko možemo bez stručne analize utvrditi su pri izradi oboda bunara upotrebene tri vrste drveta, dok obruč pripadaju četvrtjoj.

Promjer drvenog otkrivenog oboda prvog reda dužica, koji iznosi 1,50 m, a četvrtog 0,65 m, ubedljivo govori da se obloga bunara prema dole sužava. S obzirom da nismo mogli iz tehničkih razloga do kraja doseći dno ukopa i da smo prekinuli sa vađenjem sedimenta na 6,00/8,00 m dubine ta nam širina govori da njegovo dno nije moglo biti daleko. Za tu pretpostavku govori i pojava sloja šljunka na toj dubini u kojega su bile i nabijene dužice obloge.

Iako želimo u ovom izveštaju samo da objavimo ovaj interesantan objekt i sve uočene detalje ipak se u vezi s tim nameću dva pitanja:

Zašto su pri izradi obloge upotrebene dužice razne vrste drveta i od kuda rupe i natpisi na dužicama, koje su sačinjavale tu oblogu?

Pre svega moramo spomenuti još jednom da je u ovom dijelu Poetovija nađen dosta veliki broj bunara, koji po svojoj konstrukciji pripadaju raznim tipovima.⁹ Isto tako moramo podvući da pojava bunara u rimskim naseljima, pogotovu u zanatskim djelovima gradova ne predstavljaju neku posebnu pojavu.¹⁰ Prema tome za mnoga pitanja u vezi sa našim primjerom možemo naći u njima dosta podataka, koji mogu uvjerljivo da objasne zašto se u tolikom broju javljaju skoncentrisani na relativno malom prostoru.

Kod te obrade osvrnut ćemo se najprije na drugo pitanje, jer riješenjem tog dobićemo odgovor na prvo.

Pojava okruglih rupa na dužicama može se povezati samo sa dužicama bureta. Da se radi o dijelovima buradi govori i nalaz čepa, očuvan obruč od grana, konačno i ugo-reni natpisi odnosno slova. Analogija za sve te pojave daju najbolje nađena burad na mnogim drugim nalazištima.¹¹ Posebno je zanimljivo da su na ovom dijelu Poetovija prilikom arheoloških istraživanja na više mjesta naišli, pored već pomenutih bunara, na velikim dubinama, i na cijele ili dijelove pojedinih buradi.¹² Ta su burad bila obično usamljeni nalazi. Bez obzira na te pojave, koje su za sada ostale još neobjašnjene, u primjeru našeg objekta ima više elemenata koji govore da se radi samo o dužicama buradi koje su sekundarno upotrebene za oblogu bunara. Prvi takav element je promjer oboda obloge, koji je mnogo širi od promjera do sada nađenih rimskih buradi, drugi pa su dužine izvađenih dužica, koje su mnogo kraće od dužica buradi.

Upotreba dužica buradi kao obloge u bunarima nalazimo i na drugim rimskim nalazištima. Tako Ulbert donosi primjer iz Rheingönheim-a, gdje je bilo za oblogu bunara upotrebjeno 24 komada dužica buradi.¹³ I u Aquincumu se pominje da su za oblogu bunara upotrebene dužice buradi, koja su prije toga služila za prijevoz robe.¹⁴ Kako

su u našem primjeru dužice iz raznog drveta možemo to tumačiti s tim da je za oblogu našeg objekta upotrebljen veći broj buradi, pošto je za nju bio potreban i veći broj dužica kojega je stastavljalo jedno bure.

Ako pratimo pojave bunara iz tog perioda zapaziti ćemo da su ti bili izrađeni na vrhu sa okvirom koji je mogao da bude zidan ili sastavljen iz debelih dužica drveta, obično sastavljenih u četvorokutu.¹⁵ Kod našega bunara tragova takve konstrukcije nismo našli, pa prema tome možemo suditi da je u određenom vremenu njegov okvir uništen, kada je u isto vrijeme uništen i dio obloge. Za tu pretpostavku govori nalaz dužica i komadi istih koji su bili dislocirani i nađeni na 3,00 m dubine, dok se obloga in situ nalazila tek na dubini 5,60 m. Te donje dužice su samo djelimično dislocirane, i to samo u okomitoj smjeri, i to vjerovatno prilikom punjenja bunara sedimentom.¹⁶ Pod njegovim pritiskom je i obloga, koja nije imala poslije destrukcije čvrstu potporu okliznula na niže i stepenasto se složila u sediment šljunka. Nema dvojbe da upravo sloju šljunka moramo zahvaliti da su se očuvale te donje daske.¹⁷

Kad se govori o pečatenju buradi svi su autori istog mišljenja, da su pečati ugoreni u drvo, kad je roba u buradima ocarinjena. Da se ti pečati uvijek nalaze na otvorima odnosno preko njih i čepova tumači se preventivom da se nije mogla vaditi sadržina. S tim su objašnjeni i natpisi na našim dužicama. S obzirom da se nećemo u ovom izvještaju zadržati na rješavanje ovdje nađenih natpisa, odnosno slova, za primjenu dužica kao obloge bunara je na našem primjeru važan pokazatelj da su upotrijebljeni dijelovi dužica buradi vjerovatno prešla carinu u Poetoviju ili u nekom drugom gradu. Moramo računati sa faktom da su buradi starija od bunara odnosno od trenutka kada su upotrebljena za njegovu oblogu, pogotovo što je za takve obloge došlo u obzir ono drvo buradi, koja nijesu mogla da služe svojoj primarnoj namjeni.

Iako će dat rješenje natpisa na njima kao i obrada nalaza izvađenih iz sedimenta sigurnog oslonca za konačnu dataciju nastanka i vjerovatno i destrukcije objekta ipak možemo donijet, s obzirom na situaciju preliminaran kronološki zaključak.

Uočene stratigrafske pojedinosti u kvadrantima gdje se je na 2 m dub. pojavio trag jame bunara daju naslutiti da se je vanjski okvir njegov nalazio nešto više od pomenutog nivoja. Bunar nije nađen u prostorijama nekog objekta ili dvorišta, nego je izoliran izvan zgrada. U njegovoj blizini je stajala veća peč — vjerovatno opekarska. Iako je bio njen najveći dio srušen nivo njenog manipulativnog prostora je po svemu sudeći bio na istoj visini na kojoj predpostavljamo da je bio vanjski okvir bunara odnosno njegova gornja površina.¹⁸ Otkriven dio peći je ležao neposredno pod istočnim zidom, koji je tu ograničavao dvorište zgrade ispitane na arealu bloka B-III. Svi ti stratigrafski kazatelji daju naslućivati njihovu međusobnu namjensku povezanost.

Navedeni momenti, koji će biti detaljnije objavljeni u zaključnom izvještaju, daju dosta pouzdanih pokazatelja, da nastanak bunara pada u vremenskom rasponu od kada je počela izgradnja peći u ovom zanatlskom dijelu do nastanka građevinske faze pomenute zgrade.

Pošto do sada nijesmo govorili o tehničkoj konstrukciji obloge na osnovu nekih zapaženih detalja pa će to biti učinjeno tek na kraju.

Redoslijed i način kojim je bila sastavljena obloga dozvoljava da se učine i neki zaključci. Iako je bio nađen dio obloge u izvjesnoj mjeri pomjeren očuvana tri reda dužica sa svim elementima govore da je bila sastavljena u redovima vertikalno povezanih dužica sa granama sa vanjske strane. Tek tako sastavljeni koturi su spuštani u jamu bunara. Prostor koji je bio između takvog i zemljane stijene jame ispunjavan je

šljunkom. Iako je takav sistem mogao pratiti samo na tri reda vjerojatno da je bio upotrebljen sve do određene visine tj. najvjerojatnije do okvira. Da su dužice bile složene u kotur govore mali čepeći sa kojima je obruč od grana bio na njima pričvršćen.

Ovaj naš kratak izvještaj želimo dopuniti i opisom dužica koje smo izvadili s obzirom da se drvo bez konzervacije vremenom kvari.

OPIS DRVENE OBLOGE IZVAĐENE IZ BUNARA

A. Drvo kojega smo našli na dub. oko 5,50 m sastoji se od 6 dužih i preko 20 malih fragmenata dužica, te

I. dva fragmenta dužica sa žljebom: 1. $28,7 \times 6,0 \times 7,0$ cm; 2. $47,5 \times 10,0 \times 10,0$ cm.*

Družice su bile dobro očuvane deb. ca. 2 cm. Br. 2. ima elemente donjeg ruba, koso zasječenog od unutra prema van. Od donjeg ruba prema gore na 8,5 i br. 1. na 6,5 cm nalazi se četvrtasto pravilno usječen žljeb šir. do 1 cm. Ostale dužice su duge od 30 do 50 cm, neke imaju elemente gornjeg ravnog ruba.

B. Dužice koje su činile obod bunara od 5,60/7,60 do 6,00/8,00 m označene su brojevima kako smo ih vadili iz njega. Pošto je tu obod stepenasto stegnut smo svaki red dužica označili i sa slovima a, b, c.

I. Tri veća i četiri manja fragmenta dužica: 1. $45,0 \times 13,5$ — 9,5 cm; 2. $14,0 \times 13,0$ cm 3. $22,5 \times 13,0$ cm. Samo br. 1 deb. 2,0 cm ima elemente gornjeg ruba.

Ia. Četiri fragmentovane dužice: 1. $29,00 \times 5,0$ cm; 2. $19,0 \times 5,0$ cm; 3. $19,0 \times 7,0$ cm; 4. $32,5 \times 12,5$ cm. Dužice su 1,5—2,0 cm deb. i samo fragment br. 4 je bolje očuvan, ostale tri se doimaju kao da su po sredini slomljene iako imaju elemente gornjeg ravnog ruba. Dužica br. 4 ima ugrebano oštirim predmetom šest crta različite duljine.

Ib. Jedna cijela i dve fragmentovane: 1. $43,0 \times 14,0$ —9,5 cm; 2. $25,5 \times 13,0$ cm; 3. $51,0 \times 11,5$ cm. Sve dužice su odlično očuvane, imaju elemente gornjeg ravnog ruba, samo br. 1. ima donji rub ravan, a deb. je 4 cm. Na gornjem rubu ima jednu polukružnu rupu pr. 2,5 cm i rupu za drveni klin 9 cm od ruba skoro na sredini dužice. Ta se po venaduri drveta razlikuje od drugih. Ostale su deb. oko 2 cm samo br. 3 ima kalcinirani sloj na unutrašnjoj strani.

Ic. Šest većih i tri manjih fragmenata: 1. $36,0 \times 12,0$ cm; 2. $19,0 \times 11,5$ cm; 3. $15,0 \times 12,5$ cm; 4. $23,5 \times 7,5$ cm; 5. $20,5 \times 7,0$ cm; 6. $13,0 \times 10,0$ cm. Manji fragmenti su oko 12 cm dugi i vrlo oštećeni. Veći fragm. br. 1, 2, 3, 4, 5 imaju ravan gornji rub. Deb. je oko 2—3,5 cm i prilično su očuvane. Dužica br. 5 ima na sebi drveni klin koji strči nad površinom. S njim je bio pričvršćen obruč. Br. 4 i 5 se po venaduri razlikuju od ostalih, jer su druge vrste drveta.

II. Četiri veća fragm. dužica: 1. $21,5 \times 9,7$ cm; 2. $14,0 \times 9,5$ cm; 3. $19,0 \times 5,5$ cm; 4. $29,0 \times 15,5$ —12,5 cm pored nekoliko izlomljenih dužica. Deb. duž. br. 4 je 2,2 cm ostalih 1,5 cm. Br. 4 ima gornji rub, kojeg na 5,6 cm od jednog i na 4,0 cm od drugog kraja presjeka rupa pravilnog polukružnog oblika, pr. 5,8 cm. S lijeve strane uz sam rub rupe je ugoren zarez i slovo P. Dužica je pukla uzduž skoro na sredini, a imala je s jedne i druge strane žuti kalcinirani sloj (T. 2, 1).

IIa. Pet fragm. dužica i pet fragm. drvenog obruća: 1. $19,0 \times 12,0$ cm; 2. $19,0 \times 10,0$ cm; 3. $15,0 \times 10,7$ cm; 4. $37,5 \times 11,0$ cm; 5. $34,5 \times 10,2$ cm. Deb. dužica je oko 2 cm i dobro su očuvane. Dužica br. 1 i 2 imaju donji koso zasječen rub od van prema unutra i u kosini zasjeka urezan je žljeb (T. 2, 3). Te dužice imaju i fragmente drvenog obruća još na prvobitnom mjestu. Dužica br. 5 je po venaduri drukčija od ostalih.

IIb. Jedna cjela i pet fragm. dužica: 1. $50,0 \times 13,0$ —12,0 cm; 2. $20,0 \times 11,0$ cm; 3. $22,0 \times 8,0$ cm; 4. $25,0 \times 14,0$ cm; 5. $20,0 \times 12,0$ deb. 3,5 cm; 6. $25,0 \times 7,0$ cm. Deb. ostalih iznosi 2 cm. Dužica br. 1 je cjela i dobro očuvana sa elementima gornjeg ravnog ruba i donjim koso odsječenim od vanjske strane prema unutrašnjoj. Duž. br. 5 je najdeblja i po venaduri se razlikuje od drugih.

III. Četiri većih i nekoliko manjih fragm. dužica: 1. $37,0 \times 8,0$ cm; 2. $26,0 \times 11,0$ cm; 3. $17,0 \times 11,0$ cm; 4. $20,0 \times 13,0$ cm. Duž. su deb. 1—1,5 cm. Sve imaju elemente gornjeg ravnog ruba.

* Brojevi koji slijede po rednom broju označavaju dužinu, šir. gornjeg ruba, širinu donjeg ruba.

III a. Tri cjele i jedan fragm. dužice: 1. $51,0 \times 7,5$ — $5,8$ cm; 2. $44 \times 15,0$ — $12,0$ cm; 3. $44,5 \times 9,0$ cm; 4. $46,0 \times 13,5$ cm. Dužice su dobro očuvane s fragmentima drvenog obruča, deb. su 2—3 cm. Br. 2 i 3 su različite po venaduri. Obje imaju rupe; br. 2 uz gornji rub, a br. 3 4 cm od donjeg. Pr. rupe je 3,5 cm.

III b. Tri fragm. dužica: 1. $28,0 \times 9,8$ — $8,0$ cm; 2. $22,0 \times 12,4$ — $10,0$ cm; 3. $18,0 \times 7,2$ — $6,5$ cm. Deb. 2 cm. Dužice su jako fragmentovane a br. 1 i 2 imaju elemente gornjeg ravnog ruba.

III c. Jedna cjela i dva fragm. dužica: 1. $59,0 \times 9,5$ — $4,5$ cm; 2. $25,0 \times 8,0$ cm; 3. $19,0 \times 6,0$ cm. Deb. 1,5 cm. Dužice su dobro očuvane.

IV. Četiri fragm. dužica: 1. $20,0 \times 9,7$ cm; 2. $22,0 \times 7,5$ cm; 3. $17,0 \times 10,5$ — $9,0$ cm; 4. $29,0 \times 13,0$ — $8,0$ cm. Deb. oko 2 cm. Dužice su dobro očuvane i sve imaju gornji ravni rub.

IV a. Dve skoro cjele i dva fragm. dužica: 1. $43,0 \times 9,0$ — $6,5$ cm; 2. $50,0 \times 10,5$ cm. Deb. br. 1 2,2 cm, br. 2 1,5 cm. Dobro su očuvane sa dva komada drvenog obruča.

IV b. Tri fragm. dužica: 1. $32,0 \times 9,5$ cm; 2. $19,0 \times 7,5$ cm (slomljena); 3. $14,0 \times 9,0$ cm. Deb. 1 cm. Sve dužice imaju gornji ravni rub i loše su očuvane.

IV c. Četiri cjele i tri fragm. dužica: 1. $50,9 \times 8,5$ — $6,5$ cm; 2. $50,9 \times 7,3$ cm; 3. $56,0 \times 8,5$ — $6,7$ cm; 4. $51,7 \times 11,1$ — $9,0$ cm; 5. $43,5 \times 9,0$ — $10,5$ cm; 6. $20,0 \times 11,5$ cm; 7. $21,5 \times 7,5$ cm. Deb. 1,5—3 cm. Dužice su dobro očuvane. Br. 1—4 se razlikuju po venaduri.

V. Tri veća i dva manja fragm. dužica: 1. $30,5 \times 8,0$ cm; 2. $26,5 \times 9,0$ cm; 3. $28,0 \times 14,5$ cm; 4. $12,0 \times 12,5$ cm; 5. $14,0 \times 7,5$ cm. Deb. se kreće od 0,5—2 cm. Dužice su dobro očuvane i sve imaju ravan gornji rub.

Va. Šest fragm. dužica: 1. 27,0 cm; 2. $38,0 \times 13,5$ cm (slomljena); 3. $26,5 \times 11,5$ cm; 4. $20,0 \times 6,0$ cm; 5. $13,0 \times 9,0$ cm; 6. $21,0 \times 6,5$ cm. Deb. od 1 do 2 cm. Dužice su dobro očuvane sa ravnim gornjim rubom.

Vb. Šest cjelih i tri fragm. dužica: 1. $62,5 \times 15,8$ — $13,0$ cm; 2. $62,5 \times 10,5$ — $7,0$ cm; 3. $51,5 \times 10,5$ — $9,0$ cm; 4. $50,0 \times 9,0$ — $6,0$ cm; 5. $55,0 \times 14,0$ — $10,5$ cm; 6. $51,0 \times 6,0$ — $5,0$ cm; 7. $20,0 \times 12,0$ cm; 8. $35,5 \times 12,0$ cm; 9. $28,5 \times 14,0$ cm. Deb. su 2—3 cm. Dužice su dobro očuvane, skoro sve imaju žuti kalcinirani sloj. Uz njih su i dijelovi drvenog obruča sa tankom sjajnom korom. Na njima su i dijelovi obruča uzice, sa kojom su krajevi drvenog obruča jedan s drugim bili vezani (T. 1, 3 i 5; T. 2, 4).

VI. Šest fragm. dužica: 1. $13,5 \times 10,0$ cm; 2. $21,0 \times 8,0$ cm; 3. $25,0 \times 6,0$ cm; 4. $11,0 \times 12,0$ cm; 5. $24,0 \times 15,0$ cm; 6. $20,0 \times 7,5$ cm. Deb. 1—2 cm. Samo br. 5 i 6 imaju ravan gornji rub. Tu je i nekoliko fragm. drvenog obruča.

VI a. Šest fragm. dužica: 1. $26,0 \times 6,0$ cm; 2. $30,0 \times 7,5$ cm; 3. $31,0 \times 5,5$ cm; 4. $42,0 \times 12,0$ cm; 5. $19,0 \times 12,0$ cm; 6. $24,5 \times 9,0$ cm. Deb. do 2 cm. Dužice su dobro očuvane, u donjem djelu slomljene tako da samo neke imaju elemente gornjeg ruba.

VI b. Devet cjelih i četiri fragm. dužica: 1. $49,0 \times 15,0$ cm; 2. $45,0 \times 8,5$ cm; 3. $47,0 \times 10,5$ cm; 4. $45,0 \times 12,5$ cm; 5. $41,0 \times 14,5$ cm; 6. $46,0 \times 10,5$ cm; 7. $48,9 \times 12,0$ cm; 8. $49,0 \times 11,5$ cm; 9. $41,0 \times 12,5$ cm. Deb. 2—3 cm. Dužice su dobro sačuvane. Br. 9 i manji fragm. imaju drugačiju venaduru od ostalih.

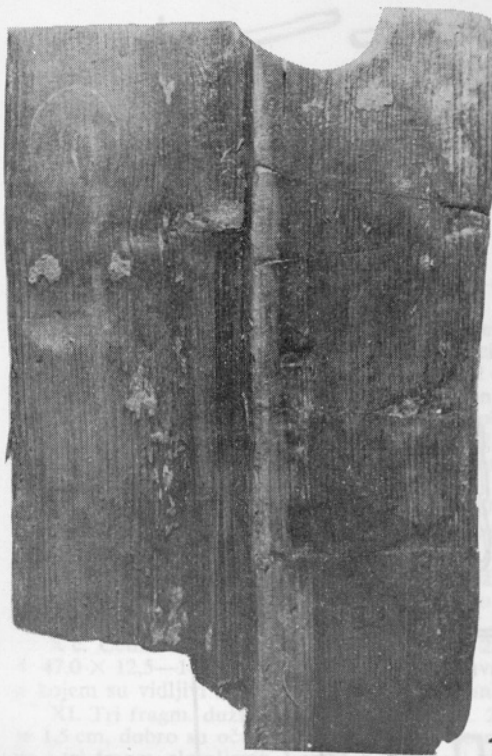
IV b.—VI b. Petnaest fragm. drvenog obruča. Duž. 1. 47 a 2. 44 cm, i nadostavljaju se u dva dijela obruča šir. 3,5 cm. Oguljene su grane presječene na pola tako da je unutrašnja strana prislonjena na dužicu.

VII. Četiri veća i sedam manja fragm. dužica: 1. $19,0 \times 16,0$ cm; 2. $21,0 \times 10,5$ cm; 3. $19,0 \times 7,5$ cm; 4. $32,0 \times 9,8$ cm. Deb. oko 2 cm. Osim manjih veće su dužice dobro očuvane i imaju ravan gornji rub.

VII a. Pet fragm. dužica: 1. $32,0 \times 10,0$ cm; 2. $26,0 \times 17,0$ cm; 3. $20,0 \times 10,0$ cm; 4. $29,0 \times 12,0$ cm; 5. $15,0 \times 10,0$ cm. Deb. oko 2 cm. Dobro su očuvane. Dvije imaju ravan gornji rub, a jedna i kosi donji. Dužica br. 2 ima elemente gornjeg ruba, sa rupom na sredini i ispučenim uzdužnim rebrom posredi dužice. Na jednoj polovini dužice su vrlo grubo urezani znaci (T. 1, 2, T. 3, 1)

VII b. Četiri cjele i četiri fragm. dužica, te dvanaest fragm. drvenog obruča: 1. $49,5 \times 13,5$ — $10,5$ cm; 2. $46,5 \times 10,5$ — $9,5$ cm; 3. $46,5 \times 12,2$ — $8,9$ cm; 4. $46,5 \times 10,7$ — $9,6$ cm; 5. 17 cm; 6. 17,0 cm; 7. 18,0 cm; 8. 16,0 cm. Deb. br. 1 je oko 2,2 cm, a ostale od 2,5 do 3,0 cm. Dužica br. 1 ima ravan gornji rub, na kojem 4 cm s jednog kraja, a 3,5 od drugog se nalazi polukružna rupa, pr. 5,5 cm. Od rupe nadole idu ugorena slova AR. 10,5 cm od levog ruba nalazi se drveni klin, koji je pomičan u rupi, pr. 1,8 cm. Paralelno 12,5 cm od ruba ide drugi natpis sa ugorenim slovima. Iako je bilo više znakova, jasno je vidljivo samo srednje slovo K (T. 1, 1; T. 3, 27). Vodoravno i paralelno sa natpisom urezano je i pet poprečnih crta različite dužine. Dužica je vrlo dobro očuvana. Sa druge strane ima žuti kalcinirani sloj.

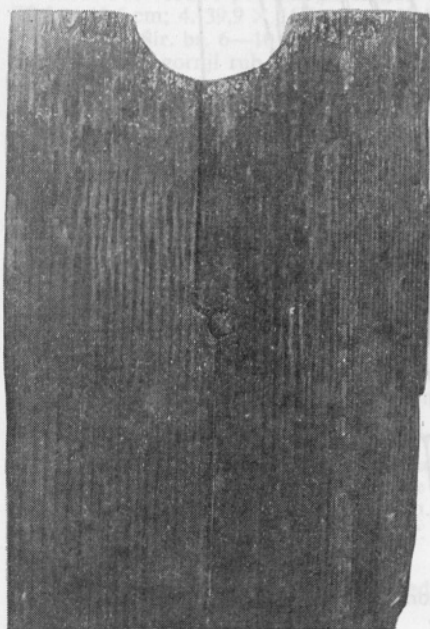

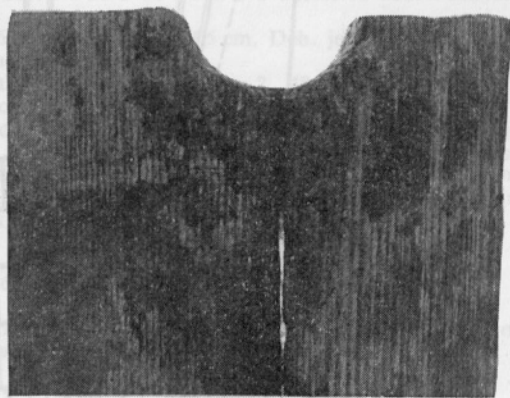
1

2

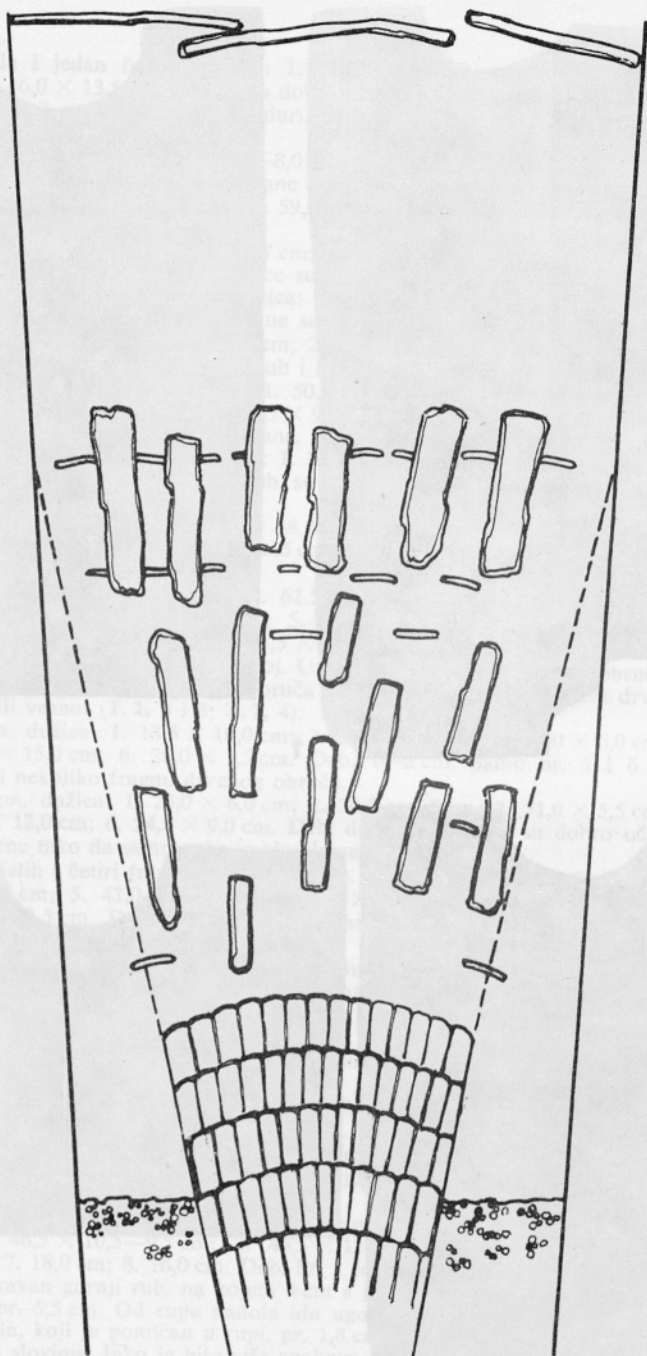

3

4

T.3

T. 4 Unutrašnja slika bunara sa drvenom oblogom. — Inneinansicht des Brunnens mit Holzbelag

VIII. Četiri manja fragm. dužica: 1. $14,5 \times 7,5$ cm; 2. $20,0 \times 8,5$ cm; 3. $10,0 \times 10,0$ cm; 4. $10,0 \times 10,0$ cm. Deb. je 1,5 cm. Br. 1 ima 4 cm od ivice urezan četvrtast plitak i oko 0,7 cm širok žljeb (T. 2, 5).

VIII a. Pet većih i četiri manja fragm. dužica: 1. $40,0 \times 10,3$ cm; 2. $29,5 \times 9,0$ cm; 3. $33,0 \times 12,5$ cm; 4. $17,0 \times 10,0$ cm; 5. 7 cm (slomljena); 6. 19,0 cm; 7. 12,5 cm; 8. 7,5 cm. Deb. je 2,5 cm. Br. 3 i 8 imaju drveni klin. Dobro su očuvane i samo dvije imaju ravan gornji rub.

IX. Dva veća i devet manja fragm. dužica: 1. $17,0 \times 10,0$ cm (slomljena); 2. $12,0 \times 9,0$ cm. Deb. je 0,5–2 cm. Fragmenti su vrlo oštećeni i slomljeni sa oba kraja tako da nemaju rubove.

IX a. Jedna cjela i četiri fragm. dužica: 1. $58,5 \times 11,0$ –5,0 cm; 2. $25,0 \times 7,0$ cm; 3. $13,0 \times 8,0$ cm; 4. $17,0 \times 8,0$ cm; 5. $17,5 \times 7,0$ cm. Deb. je 2–2,5 cm. Dužice su dobro očuvane.

IX b. Tri cjele, tri fragm. dužica i fragm. drvenog obruča: 1. $48,0 \times 9,2$ –8,0 cm; 2. $47,5 \times 13,5$ –12,5 cm; 3. $47,7 \times 9,0$ –7,7 cm; cijele 4. $45,5 \times 11,0$ –10,0 cm; 5. $45,5 \times 11,0$ –10,0 cm; 6. $47,0 \times 12,0$ –11,0 cm. Deb. je 2 cm. Dužice su dobro očuvane i imaju žuti kalcinirani sloj. Cijele dužice sa koso odsječenim rubom od van prema unutra imaju urezan žljeb, na kojem su dužice sljedile na drvenom obruču iza sebe.

X. Dva fragm. dužica: 1. $42,0 \times 9,4$ cm; 2. $29,5 \times 13,2$ cm; Deb. oko 2,2 cm. Dužice su dobro očuvane sa elementima gornjeg ravnog ruba. Fragm. polomljenih dužica su jako uništeni.

X a. Četiri fragm. dužica: 1. $54,6 \times 9,9$ –6,7 cm; 2. $55,0 \times 11,4$ –9,0 cm; 3. $29,0 \times 9,3$ –8,0 cm; 4. $19,0 \times 11,4$ –10,5 cm. Deb. je oko 2 cm. Dužice su skoro cijele i dobro očuvane. Sve imaju elemente gornjeg ravnog ruba.

X b. Četiri veća i pet manjih fragm. dužica: 1. $22,0 \times 11,5$ cm; 2. $21,0 \times 11,0$ cm; 3. $50,0 \times 14,0$ cm; 4. $38,0 \times 8,5$ cm. Deb. je oko 2 cm. Manji fragm. su dugi od 9 do 16 cm. Među većim je br. 3 skoro cijela.

X c. Četiri cijele dužice: 1. $45,5 \times 8,0$ cm; 2. $63,0 \times 10,7$ –8,5 cm; 3. $59,7 \times 13,5$ –11,0 cm; 4. $47,0 \times 12,5$ –10,2 cm. Dužice su dobro očuvane. Br. 2 i 3 imaju debeli žuti kalcinirani sloj u kojem su vidljivi žljebovi za obruče. Očuvano je šest fragm. drvenog obruča.

XI. Tri fragm. dužica: 1. $25,0 \times 8,5$ cm; 2. $29,0 \times 11,5$ cm; 3. $28,0 \times 10,5$ cm. Deb. br. 2 i 3 je 1,5 cm, dobro su očuvane i imaju ravan gornji rub. Br. 1 je deb. 1 cm i vrlo je oštećen. Tu su i tri fragm. slomljenih 1 cm deb. dužica i vrlo su oštećeni.

XI a. Pet većih i pet manjih fragm. dužica: veći 1. $41,0 \times 10,5$ cm; 2. $43,5 \times 10,5$ cm; 3. $39,5 \times 11,5$ cm; 4. $39,9 \times 16,5$ cm; 5. $22,5 \times 16,0$ cm; manji 6. 18,0 cm; 7. 11,5 cm; 8. 12,9 cm; 10. 10,0 cm. Šir. br. 6–10 je oko 7 cm, a deb. svi od 1 do 3 cm. Sve dužice su dobro očuvane i imaju ravan gornji rub.

XI b. Dva fragm. dužica: 1. $34,0 \times 16,0$ cm; 2. $25,0 \times 14,5$ cm. Deb. je 3,5 cm. Po venaduri se razlikuju od drugih i obe imaju ravan gornji rub.

XI c. Sedam cijelih i dva fragm. dužica: 1. $49,5 \times 8,9$ cm; 2. $48,0 \times 11,0$ –7,0 cm; 3. $46,0 \times 7,0$ –8,0 cm; 4. $48,5 \times 13,5$ –5,5 cm; 5. $48,5 \times 10,0$ cm; 6. $47,0 \times 7,5$ –6,0 cm; 7. $57,0 \times 9,0$ –8,0 cm; 8. $25,0 \times 14,5$ –11,0 cm; 9. $21,0 \times 9,9$ –9,0 cm. Cijele dužice su dobro očuvane, deb. je oko 2 cm. Duž. br. 2–4 imaju debeo kalcinirani žuti sloj. Fragm. dužice br. 8 ima uz gornji rub 4,4 cm od jednog kraja i 4,7 cm od drugog polukružnu rupu, pr. 5,8 cm. Uz gornji rub su ugorena slova MI A. Na visini oko 8 cm od ruba gornjeg je na sredini drveni klin. Čitava je dužica uzdužno pukla na sredini (T. 2, 2; T. 3, 3).

x—** 1. tri fragm. dužice i oko 30 fragm. obruča,

x— 2. tri fragm. dužica i 24 fragm. obruča,

x— 3. pet fragm. dužica,

x— 4. četiri fragm. oblica i preko 30 malih fragm. drveta koji su nađeni u šupljini drvenog oboda, tj. drvo koje je palo u bunar.

¹ Na dosad istraženim arealima u Rabelj-
čji vasi je nađen veći broj bunara, a više njih
je ostalo u mnogim profilima neistraženih. Ta-
ka je nađeno: a) dva bunara na parc. br. 178;

b) pet bunara na parc. br. 533/1, 534/4, 511/1,
2; c) na parc. br. 511/1, 512, 513 i 514 pa
dva: vidi B. Jevremov, *Varstvo spomenikov*
21 (1977) 247, 249, 250; d) god. 1977 su istra-

** Tako smo označili dužice, koje predstavljaju ostatke pokupljene iz izbačene zemlje bez
određenog reda.

žena na arealu bloka B-III tri bunara i dva su kartirana u profilima.

² Material će naknadno obraditi i objaviti P. Korošec.

³ Na dubini oko 2,50 tj. 4,50 m među ostalima nalazima našli smo veći broj fragmenata predhistorijske keramike.

⁴ Bunar sa četvrtastim obodom ili »štiroglato kašćo z leseno oplato« su ispitani među bunarima pod b), c) i d) u naši napomeni 1.

⁵ Da spomenemo tu samo način učvršćivanja u Aquincumu. Na dvije četvrtastog presjeka grede stavljene su debele daske zasječene za širinu greda i pričvršćene za njih drvenim klinovima. Drugi su način zapazili, da su daskama sa dvije strane paralelne načinjene rupe, dok su na daskama na krajevima ostavljeni ispusti i tako spojene: B. Kuzsinszky, *A gázgyári római fazekastelep Aquincumban* (Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest), *Budapest régiségei* 9 (1932) 75s, sl. 53, 55. O istim bunarima autor navodi i primjere iz Saalburga međutim danas je takvih bunara objavljeno u mnogo većem broju.

⁶ Bunar je kopan ručno i time je lopata vrlo često skupa sa zemljom izbacivala trulo, raskvašeno drvo koje je toliko bilo uništeno, da ga nije bilo moguće odvajati.

⁷ Sa ove dubine smo morali konstantno prazniti i vodu. Sediment unutar drvenog oboda se sastojao iz zeleno-crne ilovače, sad već potpuno raskvašene. Sediment je bio pun fragmenata cigle, krupno-zrnatog mramora, kamenja, crepova, keramike, kostiju i stakla.

⁸ Navedene u opisu drvenog materijala pod br. V.

⁹ Iz izvještaja B. Jevremova (v. nap. 1) vidimo, da je samo u Rabelčji vasi ispitano pored bunara sa drvenim oblogom i zidanih, okruglih, četvrtastih i ovalnih otvora, raznih veličina i dubina. Bunar sa drvenom oblogom

se pominje i u južnom dijelu Poetovija: I. Mikl, K topografiji rimske mestne četrti na današnjem Zgornjem Bregu v Ptuj, *Arheološki vestnik* 15—16 (1964-65) 265, pril. 2, t. 6. Godine 1910 su na Zg. Bregu na parc. br. 301 otkrili jedan, a na Sp. Hajdini parc. br. 1067 pored svetilišta tri bunara sa drvenom oblogom: B. Saria, J. Klemenc, *Archäologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj (1936) 55, 56. U novije vrijeme su kartirali jedan bunar i u Markovcima kod Ptuja bez bližih podataka: I. Mikl-Curk, *Varstvo spomenikov* 21 (1977) 235.

¹⁰ B. Kuzsinszky, o. c., 71 s. E. Swoboda, *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler*, Röm. Forsch. in Niederösterreich 1 (1964) 4.

¹¹ G. Ulbert, Römische Holzfässer aus Regensburg, *Bayer. Vorgeschichtsblätter* 24 (1959) 6 ss. B. Kuzsinszky, o. c., 76 s, sl. 56, 58, 63.

¹² Na to su me upozorili P. Korošec i B. Jevremov na čemu im se na ovom mjestu zahvaljujem.

¹³ G. Ulbert, o. c., 21, T. 1, T. 3.

¹⁴ B. Kuzsinszky, o. c., 79 s, sl. 57, 60—62, 64—73.

¹⁵ *Ibidem*, sl. 51, 53.

¹⁶ Po stratigrafiji sedimenta odnosno redosljeda pojedinih slojeva, kao npr. pojava sivo modre ilovače (predhistorijski sloj) vrlo blizu otkrivene gornje površine je pokazatelj, koji govori da je zemlja za zatrpavanje uzeta iz dosta većih dubina ne samo sa površine tadašnjih nivoja.

¹⁷ Istu takvu situaciju su zabilježili i u Aquincumu. I I. Mikl, *Arheološki vestnik* 15—16 (1964-65) 265 pominje samo »spodnji del dveih z lesom obloženih, do prodra segajočih vodnjakov«.

¹⁸ Vidi izvještaje B. Jevremova pod nap. 1.

BERICHT ÜBER DEN BRUNNEN AUS DEM SEKTOR DES WOHNBLOCKS B-V

Zusammenfassung

Während der abschliessenden Arbeiten am Wohnblock B-V in Rabelčja vas in Ptuj stiess man im Qu. Nr. 50 in einer Tiefe von 2 m auf die Spuren einer Brunnengrube in den Ausmassen 3,00 × 1,85 m, die sich bei tieferen Grabungen als ovale Öffnung erwies. Die gesamte Tiefe des ausgegrabenen Objekts betrug ungefähr 8 Meter. Der Brunnen war in steriles graubraunes Erdreich eingegraben, von 6 m Tiefe hinunter in eine blau-grüne Lehmschicht, und vom 8. Meter weiter in eine Kiesschicht. In einer Tiefe von 3 m trafen wir auf die ersten Bretter, die in horizontaler Lage in verschiedenen Richtungen verstreut lagen, und auf einen kleineren Holzpfropfen. In einer Tiefe von 6 m befanden sich noch zwei mit einer Schnur zusammengeknüpfte Fassdauben. Etwas tiefer waren die Brunnenwände mit einem Holzbelag verdeckt, dessen Bretter durch einen halbierten Ast miteinander verbunden und in den blau-grünen Lehm eingerammt waren. Der Belag wies an vereinzelt Stellen Beschädigungen auf. Erst in der Tiefe von 7,60 m waren die Dauben unbeschädigt und kreisförmig angeordnet;

am oberen Ende hatten sie einen geraden Rand, unten waren sie ins Brunnensediment eingerammt. Bei der Beseitigung des Sediments erwies sich, dass sich etwa 15 cm tiefer noch ein solcher aus vertikal angeordneten Dauben zusammengesetzter Belag befand, 15 cm weiter die dritte und 10 cm tiefer die vierte Reihe. Ins Daubenfragment Nr. II, 4 (L. 28, B. des oberen Randes 15,5 und des unteren 12,5, D. 2,2 cm) ist am oberen Rand ein halbkreisförmiges Loch eingeschnitten. Links davon ist am Rand der Buchstabe P eingebrannt (T. 2, 1). Vor und hinter dem P ist noch je ein Strichelchen eingebrannt. Der Buchstabe ist sicher Teil eines Brandstempels, der über den sich im Loch befindenden Pfropfen lief. Die Daube VII a, 2 (L. 26, B. des oberen Randes 17, D. 1,9 cm) hat in der oberen Mitte ein halbkreisförmiges Loch, und längs der Daube läuft durch die Mitte noch eine Leiste (T. 1, 2). Rechts vom Loch ist ein Sgraffito mit den Zeichen (siehe Abb). Die Daube Nr. VII b, 1. (L. 49, obere B. 13,5, untere B. des Randes 10,5 cm) hat ungefähr in der Mitte ebenfalls ein halbkreisförmiges Loch. In vertikaler Richtung von der Lochmitte sind die Buchstaben AR als Endbuchstaben einer Inschrift eingebrannt, die sich ebenso wie die oben angeführte über den Pfropfen im Loch hinzog (T. 1, 1). Ungefähr 10,5 cm vom Loch entfernt steckt ein Holzkeil, über dem parallel mit dem Daubenrand eine andere Inschrift verläuft. Ausser dem einzigen Buchstaben K sind von der Inschrift noch vereinzelte Linien von Buchstaben sichtbar, die jedoch unlesbar sind. Auch auf der Daube XI c, 8 (L. 25, B. des oberen Randes 14,6, untere B. 11 cm) gibt es im oberen Teil ein halbkreisförmiges Loch, worüber die Inschrift lief. Davon sind links die zwei Buchstaben MI und rechts ein A erhalten (T. 2, 2).

Insgesamt gab es 44 ganze, von 41 bis 63 cm lange Dauben. Ohne sie einer fachmännischen Analyse zu unterwerfen, kann man sagen, dass sie aus drei unterschiedlichen Holzgattungen gefertigt sind, während der Reifen aus einer vierten — wahrscheinlich Weidenholz — bestand. Die Breite des oberen Belagdurchmessers betrug 1,50 m, die Breite der vierten Reihe gegen den Brunnengrund zu dagegen 0,65 m. An Hand des Fundes der halbkreisförmigen Löcher und der Holzpfropfen besteht kein Zweifel, dass für den Brunnenbelag Dauben von Fässern, die zuvor dem Warentransport gedient hatten, verwendet wurden, so wie z. B. in Rheingönheim, Aquincum usw. Da als Belag Dauben aus verschiedenen Holzarten verwendet wurden, darf man schliessen, dass dazu eine grössere Anzahl von Fässern genommen wurde.

Der Brunnen hatte nicht den üblichen oberen, wahrscheinlich viereckigen Rahmen, was die Folgerung zulässt, dass das Objekt in einem bestimmten Zeitpunkt vernichtet wurde. Beim Zuschütten der Brunnengrube mit Erde glitt der Belag, der keine feste Stütze hatte, nach unten und blieb stufenartig im Kiessediment stecken.

Wie dies anderswo der Fall ist, so ist auch für unser Beispiel sicher, dass diese Inschriften Teile von Zollstempeln sind, die über die Pfropfen eingebrannt wurden. Da die Fässer älter als der Brunnen sind, werden die Feststellung der Inschrift und die Bearbeitung der Kleinfunde aus dem Brunnensediment zuverlässig die Datierung dieses Objekts ergeben.

SKELETNI GROB Z BLOKA B-III V PTUJU IN MATERIALNA KULTURA TEGA OBDOBJA

PAOLA KOROŠEC

Ljubljana

Leta 1977 so pri snemanju humusne plasti v sektorju I na izkopišču stanovanjskega bloka B-III zadeli v jugovzhodnem kontrolnem profilu med kvadratom E in F ter sektorjem s hipokavstom med blokoma III in IV v glob. 0,35 m na človeške kosti nog in stekleno čašo ob njih. Najdba je kazala, da gre za skeletni grob, kakršnih je bilo več na tem arealu.¹ Ko je bil grob v celoti odkrit, smo ugotovili, da je bil dasi in situ zelo

poškodovan. Poškodovali so ga z vkopanjem cementnega elementa, ko so zakoličili sonde² in z vkopavanjem droga, ko so zakoličili zazidalni prostor stanovanjskega bloka B-III. S temi posegi je bila skeletu uničena medenica, levi kolk in noga do kolena, delno tudi dalje do stopala ter nekoliko premaknjena leva podlaktica. Pri snemanju humusne plasti v kvadrantu F pa sta bili skeletu odrezani obe stopali.

Grob je vkopan v stavbo, ki je delno raziskana južno in severno od tod. Tla grobne jame so bila prekrita z večjimi kosi ometa in z ostanki opečne podlage, ki je na tem prostoru pod estrihom nekdanje stavbe. Grobna jama je bila dokaj pravilno oblikovana in ob glavi nekoliko zaokrožena. Vel. $2,20 \times 0,75$, realna glob. od točke nič je 0,32 m. V njej je bil skelet dolg 1,65 m v hrbtni legi z upognjenimi rokami, eno položeno prek pasu, drugo na trebuhu, usmerjen jug—sever, z glavo nagnjeno proti sverovzhodu. Sodeč po kosteh je pripadal mlajši osebi. Pridatki: z leve strani ob desnem stopalu steklen kozarec (1), nekoliko više med nogami miniaturne keramični krožnik (2), med obema rokama del živalskega zoba (3), okoli vratu manjša ogrlica iz steklenih biserov (4), pod mandibulo majhen fragmentiran obroček (5) in pod glavo manjši bronast žebelj (6). Zaradi že omenjenih posegov na tem prostoru je težko soditi ali je bil v grobu še kak predmet (Sl. 1).

1 Skeletni grob s stanovanjskega bloka B-III v Ptuj. — Skelettgrab vom Wohnblock B-III in Ptuj

1. Zdrobljen in zlepljen skoraj cel kozarec iz brezbarvnega prozornega tenkega stekla (T. 1: 1) je polkroglaste-konične oblike z nekoliko lijakasto razširjenim ustjem ter izboklim dnom. Na stenah kozarca so z zunanje strani v obliki luskin ohranjeni ostanki neke tekočine, ki daje kozarcu temno rdečo barvo; pr. ustja 6,2 cm, viš. 7,0 cm. Podobni kozarci z nekoliko sploščenim dnom in zeleno olivne barve so znani z nekropol na Zgornjem Bregu v Ptuj.³ Na tem območju se, kakor drugod, pojavljajo poleg vrča, ki je v splošnem lahko steklen⁴ ali keramičen.⁵ Na ptujskem področju najdemo steklene kozarce, kot drugod, tako v ženskih⁶ kot v moških grobovih⁷. Glede na elemente ugotovljene v grobnih celotah s področja Poetovije je ta tip kozarca datiran nekako v čas po sredini 4. stoletja.⁸ Pojavlja se tudi na drugih najdiščih province⁹ in v ostalih provincah imperija v več variantah.¹⁰ Po najnovejši klasifikaciji stekla sodi k tipu 96¹¹ oziroma varianti tipa 106 a Isingsove.¹² S prvim tipom se ujema profilacija ustja, s slednjim pa polkroglasta oblika dna. Po spremljevalnem gradivu sklepajo, da oba tipa nastaneta že v 3. stoletju in da sta gotovo v rabi do konca 4., oziroma 5. stoletja.¹³

Pri obdelavi tega tipa kozarcev z območja južne Bavarske avtorji opirajoč predloženo kronologijo na grobove datirane z denarjem z območja Panonije, menijo, da je značilen za 2. tretjino 4. stoletja.¹⁴ Toda če upoštevamo prav ta moment, bomo opazili, da v zaključenih grobnih celotah določajo dokaj različno mikrokronologijo, in sicer od cesarja Antonina Pija¹⁵ do Konstancija Gala¹⁶ in Valentinijana.¹⁷

2. Dobro ohranjen miniaturni krožnik s koničnimi stenami (T. 1: 2) je izdelan iz dobro presejane gline, oblikovan na lončarskem vretenu in svetlo rumeno žgan. Na dnu je odtis deske ali neke druge površine, na kateri je posoda stala še neposušena. Viš. 1,6 cm, pr. ustja 7,4 cm, pr. dna 3,4 cm. Čeprav posodica po svoji fakturi ni nič posebnega in tudi po obliki ni popolnoma neznana med keramičnimi pridatki z območja Poetovione,¹⁸ je vendarle nenavadna zaradi miniaturne velikosti. Miniaturne posodice, le da so te po večini ročno oblikovane, nahajamo v pozno antičnih grobovih južne Bavarske.¹⁹ Po teh grobnih celotah so po ostalem spremljevalnem gradivu datirane v srednjo tretjino 4. stoletja.²⁰

3. Odkritemu zobu manjka vzdolžna polovica (T. 1: 3), vel. $3,1 \times 1,2$ cm. V pozno rimskih grobovih so zelo pogosto najdena okostja drobnih živali, svinj, perutnine, rib in podobno, ali pa samo posamezne kosti, ki so dane v grob kot pridatek.²¹ Kot pridatke so dajali posamezne zobe ali pa manjše kosti kot obeske, verjetno kot amulete. Toda naša najdba, kot je razvidno kljub fragmentiranosti, ni imela luknje za obešanje. Po tem sodeč je najbrž prišla v grob z zasipno zemljo, čeprav bi jo lahko že glede na mesto, kjer je bila, tolmačili kot namenoma dan kultni pridatek.

4. V zemlji za tilnikom in med prvimi vretenci hrbtnice je bilo ca. 50 oziroma 48 celih biserov manjše ogrlice in 2 fragmentirana. Bisere ločimo po obliki in barvi na:

a) tip iz prozornega modrega stekla, kockaste oblike z zaobljenimi vrhovi (5 kosov) Viš. 0,3, 0,25, $3,0 \times 0,2$ cm.

Ta tip biserov je dobro znan z območja Poetovione,²² Panonije,²³ z najdišč podonavskih in drugih provinc kot tip 14 b,²⁴ na zahodu tudi v provincah južno od Rena.²⁵

Na vseh teh področjih se pojavljajo na istih ogrlicah tudi ostali tipi biserov kot:

b) neprozorni temno zeleni, lečaste oblike, ki po Kellerju sodijo v tip 4 b; pr. do 0,55 cm,

c) prozorni svetlo rumeni diskaste oblike kot tip 5 c. Pr. 0,50 cm²⁶ (T. 1: 4).

Na področju Poetovione²⁷ in drugih slovenskih najdišč,²⁸ se pojavljajo le nekoliko večje ogrlice z enakimi elementi kot drugod. Brez dvoma gre pri naši a) varianti za splošno rabljeno obliko, ki jo dobimo tudi pri drugih predmetih nakita, kot so uhani s takim priveskom, igle s poliedrsko glavico itd., element, ki se lahko datira že v drugo polovico 4. oziroma v prehod 4. v 5. stoletje.²⁹

5. Majhen obroček s pentljo in kvačico izdelan iz zelo tenke bronaste žice je namoljen v tri dele (T. 1: 5); vel. $1,4 \times 1,3$ cm.

Obročki tega tipa so značilni za ženske inventarje pozno rimskega obdobja. Pojavljajo se v različnih inačicah in so izgotovljeni iz različnih kovin.³⁰ Na ozemlju Poetovione so znani zlasti z njenih poznorimskih nekropol.³¹ Datirani so kakor drugod,³² glede na spremljevalno gradivo, v mlajše cesarsko obdobje.³³

6. V grobu je najden tudi bronast žebliček z nepravilno piramidalno glavico (T. 1: 6); viš. 2,5 cm, pr. glave 0,85 cm. Glede na mesto, kjer je ležal, sklepamo, da ne sodi h grobnemu inventarju tega pokopa.

S takimi žeblički so bili zakovani različni predmeti med drugim tudi majhne skrinjice,³⁴ ki so datirane v srednjo tretjino 4. stoletja³⁵, toda tudi že v konec tretjega.³⁶ V grobu ni bilo sledov pooglenelega lesa, ki bi kazali na tak predmet. Glede na ta podatek ter na to, da je najden samo en primerek, je najbrž tudi ta prišel z zasipno zemljo oziroma spričo plasti naselbinskega sedimenta, že bil na tem mestu, ko so umrlega položili v grob.

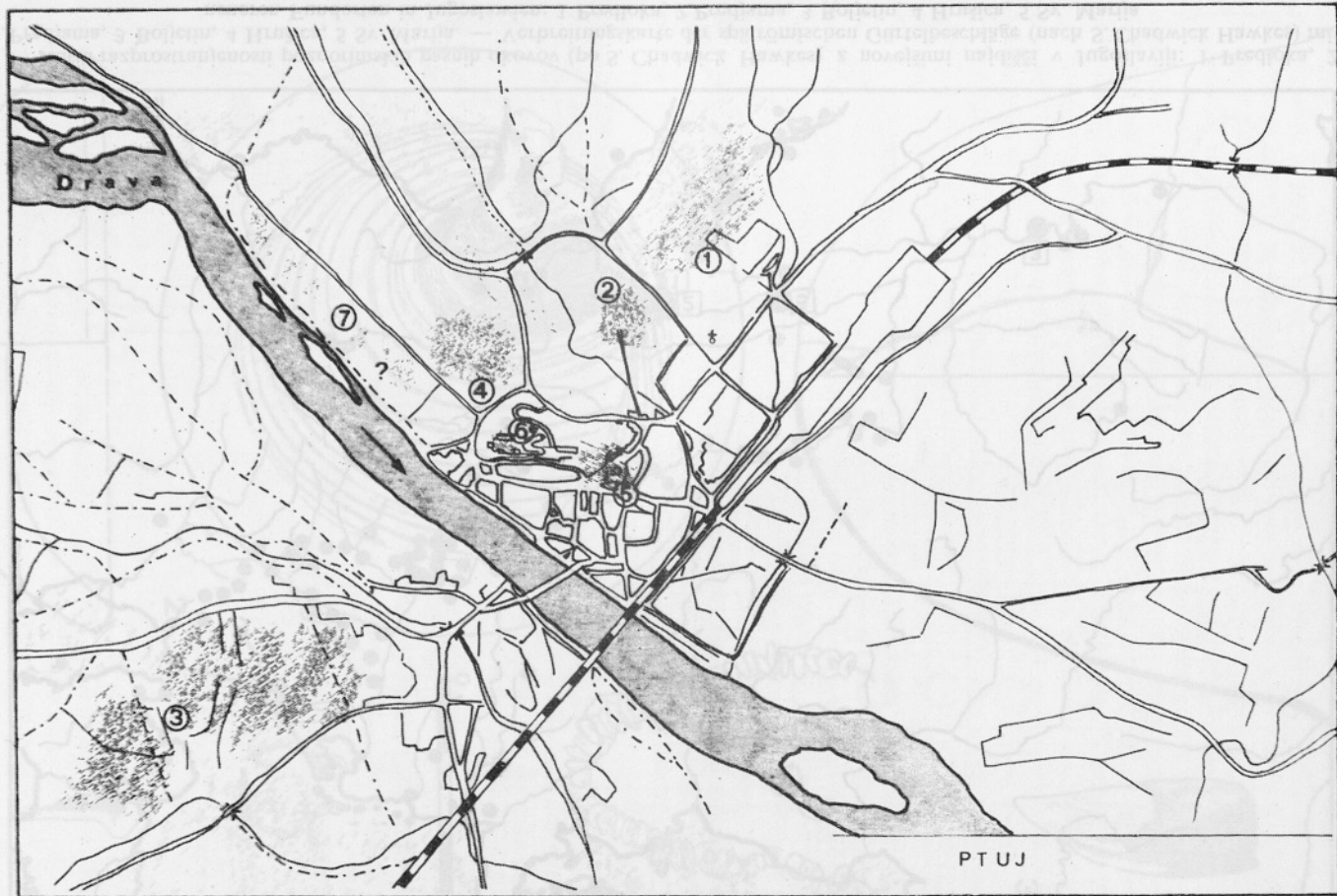
Pridatki, ki smo jih odkrili, kažejo, da je v grobu pokopana ženska oseba. Po analizi posameznih predmetov naj bi bila v skladu s predloženo srednjeevropsko kronologijo pokopana v drugi tretjini 4. stoletja.

Analogni predmeti kažejo, da opisani grob ni edini s takim tipom inventarja na območju Poetovione. Razen posameznih pokopov v njegovi neposredni bližini, ter v novjšem času raziskanih delov nekropol na raznih arealih Rabelče vasi (B-VII)³⁷ in Šolskega centra,³⁸ so raziskani tudi večji ali manjši sektorji posameznih grobišč ali samo slučajno odkriti posamezni pokopi na širšem območju mesta Ptuja in zlasti če upoštevamo poleg usmeritve grobov, lego skeletov in tipe pridatkov, ki v splošnem spremljajo grobove poznorimskega obdobja, lahko ugotovimo, da so take vrste grobovi dokaj številni³⁹ (glej sl. 2).

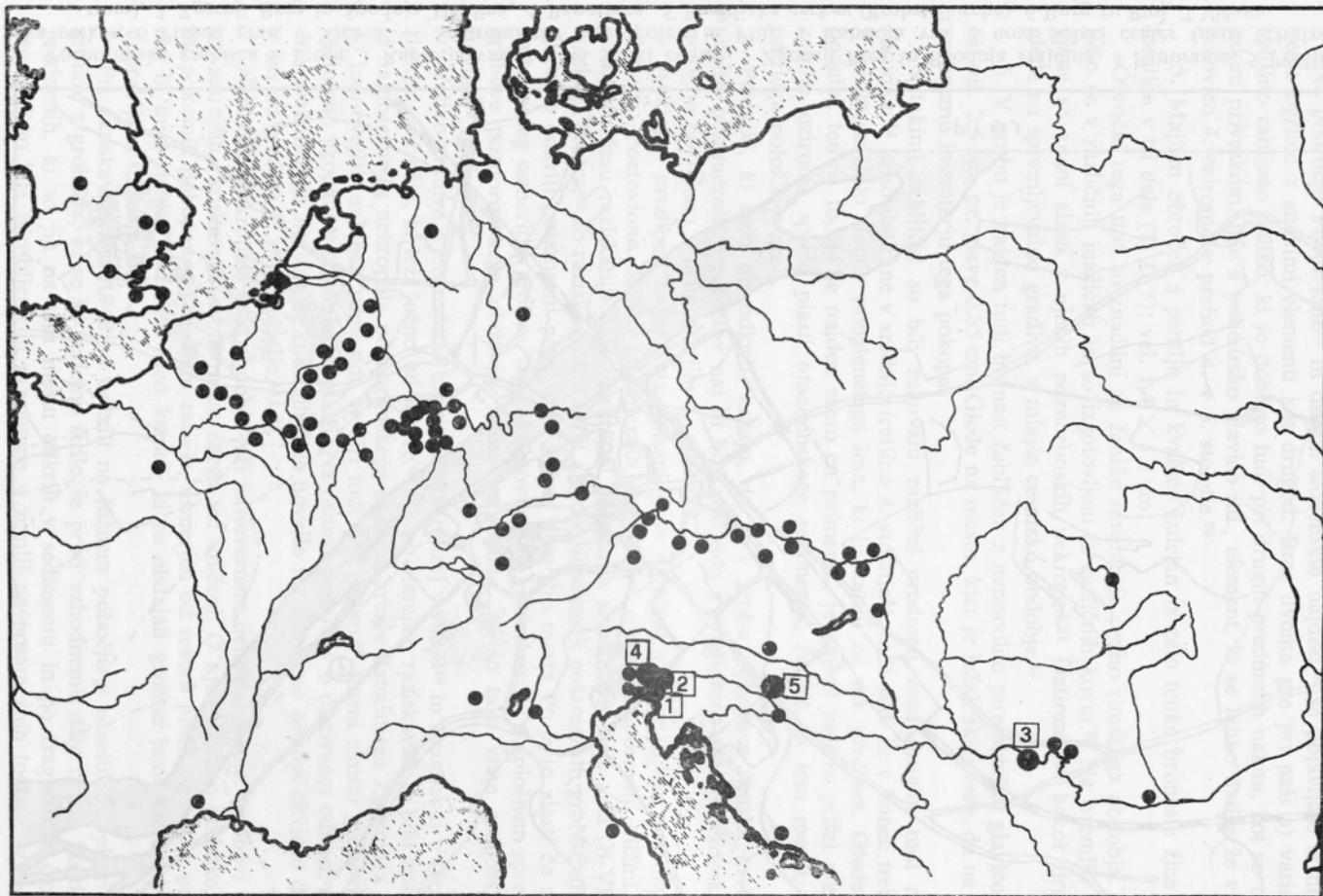
Veliko gradiva s teh najdišč hranita Pokr. muzej v Ptuju⁴⁰ in Joanneum v Gradcu,⁴¹ zlasti s področja, ki leži južno od Drave.⁴² Že po starejših raziskavah je bilo znano, da je najboljšežnejša nekropola poznorimskega časa na arealu današnjega Zgornjega Brega, po najnovejših najdbah vemo, da se širi tudi bolj južno.⁴³ Kasni rimski grobovi so tu večinoma vkopani v naselbinske plasti. Na osnovi podatkov o časovnem odnosu grobov do naselbinskega horizonta, ki so jih dale novejše raziskave, so pokopi okvirno datirani v čas od sredine 4. stoletja dalje.⁴⁴

Naslednja nekropola tega obdobja leži na severnem delu Panorame. Grobovi odkriti pri starejših raziskavah so bili razen enega vsi uničeni. O njem imamo podatke, da je bil pokojnik pokopan v kamenem zaboju, usmerjen od severa proti jugu. Kot pridelek naj bi imel steklen kozarec. Med kamni, ki so obdajali grobno jamo, je sekundarno uporabljena tudi ara.⁴⁵

Pri raziskavah leta 1948 so odkrili na južnem pobočju v naselbinski plasti nekaj grobov z grobišča, ki se je verjetno širilo še proti vzhodnemu delu hriba. Po drobnih predmetih, ki so jih na tem mestu odkrili v sedimentu in po fragmentih človeških kosti, ki so bile zdrobljene in razmetane v zemlji na posameznih točkah, lahko skle-

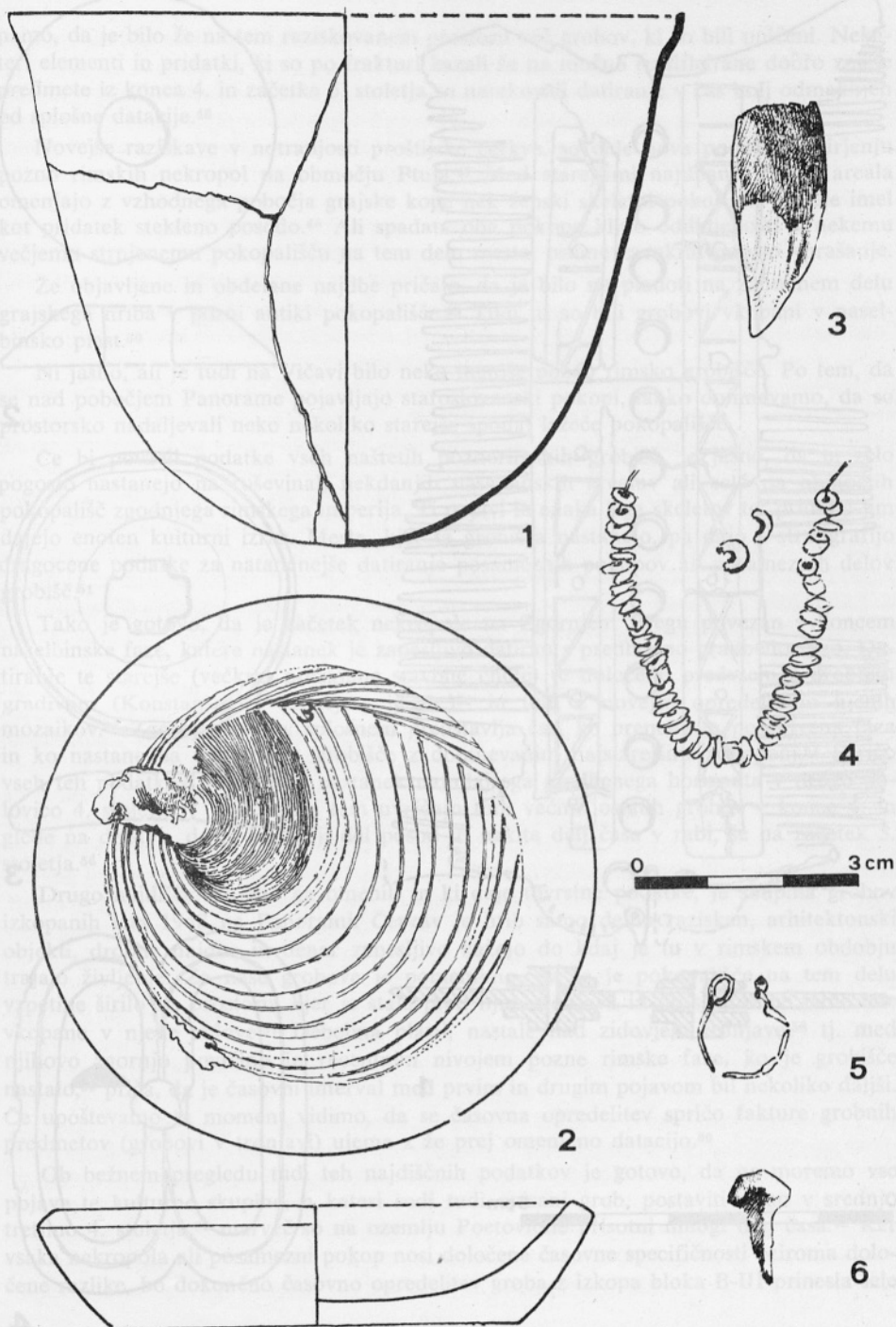

2 Poznorimska grobišča v Ptuj: 1 Rabelčja vas, 2 novi Šolski center, 3 Zgornji Breg in Spodnja Hajdina, 4 Panorama, 5 Proštij-ska cerkev, 6 Ptujski grad, 7 Vičava. — Spätrömische Nekropolen in Ptuj: 1 Rabelčja vas, 2 novi Šolski center (neus Schulzen-trum), 3 Zgornji Breg in Spodnja Hajdina, 4 Panorama, 5 Proštij-ska cerkev (Probsteikirche), 6 Burg zu Ptuj, 7 Vičava

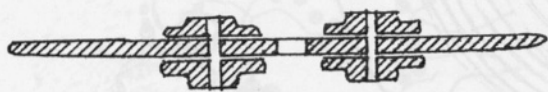
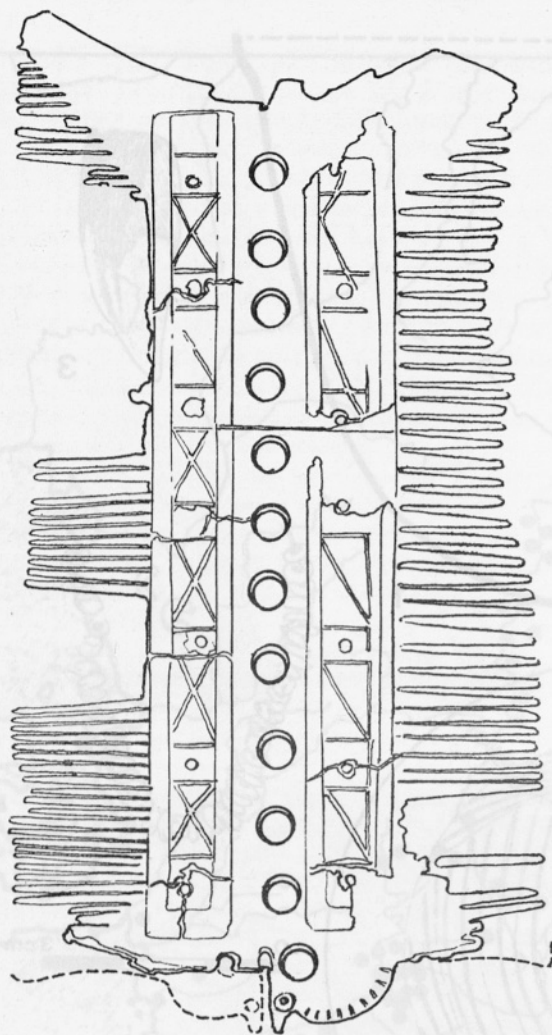

3 Karta razprostranjenosti poznorimskih pasnih okovov (po S. Chadwick Hawkes) z novjšimi najdišči v Jugoslaviji: 1 Predloka, 2 Predjama, 3 Boljetin, 4 Hrušica, 5 Sv. Marija. — Verbreitungskarte der spätrömischen Gürtelbeschläge (nach S. Chadwick Hawkes) mit neueren Fundorten in Jugoslawien: 1 Predloka, 2 Predjama, 3 Boljetin, 4 Hrušica, 5 Sv. Marija

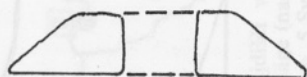
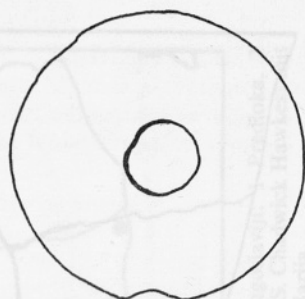

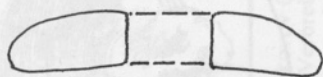
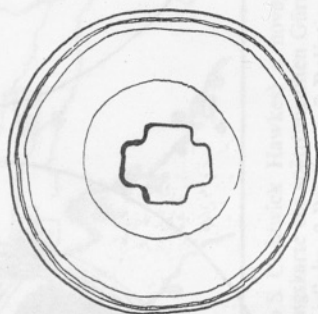
T. 1. Pridatki skeletnega groba s stanovanjskega bloka B-III v Ptuj. — Beigaben des Skelettgrabes vom Wohnblock B-III in Ptuj

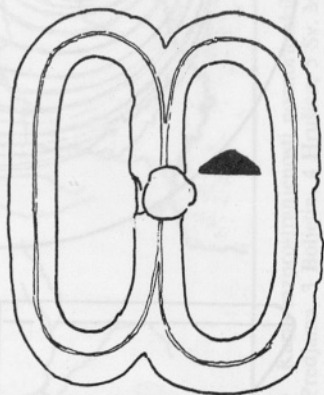
1

2

3

4

T. 2. Posamične najdbe z grobišča v Zgornjem Bregu v Ptuj. — Einzelfunde aus der Nekropole auf Zgornji Breg in Ptuj

pamo, da je bilo že na tem raziskovanem prostoru več grobov, ki so bili uničeni. Nekateri elementi in pridatki, ki so po frakturi kazali že na močno rustificirane dobro znane predmete iz konca 4. in začetka 5. stoletja so narekovali datiranje v čas bolj odmaknjen od splošne datacije.⁴⁶

Novejše raziskave v notranjosti proštjske cerkve, so dale nove podatke o širjenju pozno rimskih nekropol na območju Ptuja.⁴⁷ Med starejšimi najdbami s tega areala omenjajo z vzhodnega pobočja grajske kope nek ženski skeletni pokop, ki je baje imel kot pridelek stekleno posodo.⁴⁸ Ali spadata oba pokopa kljub oddaljenosti k nekemu večjemu strnjenemu pokopališču na tem delu mesta, ostane zaenkrat odprto vprašanje.

Že objavljene in obdelane najdbe pričajo, da je bilo na planoti na zahodnem delu grajskega hriba v pozni antiki pokopališče.⁴⁹ Tudi tu so bili grobovi vkopani v naselbinsko plast.⁵⁰

Ni jasno, ali je tudi na Vičavi bilo neko manjše pozno rimsko grobišče. Po tem, da se nad pobočjem Panorame pojavljajo staroslovanski pokopi, lahko domnevamo, da so prostorsko nadaljevali neko nekoliko starejše spodaj ležeče pokopališče.

Če bi povzeli podatke vseh naštetih poznorimskih grobišč, je jasno, da ta zelo pogosto nastanejo na ruševinah nekdanjih naselbinskih arealov ali celó na območjih pokopališč zgodnjega rimskega imperija. Ti pojavi in enaka lega skeletov ter pridatki jim dajejo enoten kulturni izraz. Mesta, kjer ta grobišča nastanejo, pa dajo s stratigrafijo dragocene podatke za natančnejše datiranje posameznih pokopov ali posameznih delov grobišč.⁵¹

Tako je gotovo, da je začetek nekropole na Zgornjem Bregu povezan s koncem naselbinske faze, katere nastanek je zanesljivo datiran s predhodno gradbeno fazo. Datiranje te starejše (večkrat prezidane stavbne enote) je določeno predvsem z drobnim gradivom (Konstansovim denarjem in dr.)⁵² in tudi z novejšo opredelitvijo njenih mozaikov.⁵³ Zgornjo mejo v splošnem predstavlja čas, ko preneha ta poselitvena faza in ko nastane na tem mestu grobišče z domnevanim najstarejšim pokopom.⁵⁴ Spričó vseh teh podatkov postavljajo nastanek najmlajšega gradbenega horizonta v drugo polovico 4. stoletja.⁵⁵ V skladu s tem uvrščajo tudi večino ostalih grobov v konec 4. in glede na dejstvo, da je bil večji del posod in nakita dalj časa v rabi, še na začetek 5. stoletja.⁵⁶

Drugo najdišče, ki smo ga omenili in ki daje tovrstne podatke, je skupina grobov izkopanih leta 1948 na Panorami. Čeprav je hrib samo delno raziskan, arhitektonski objekti, drobne najdbe in denar zanesljivo kažejo do kdaj je tu v rimskem obdobju trajalo življenje. Za naše grobove je pomembno, da se je pokopališče na tem delu vzpetine širilo na prostoru, kjer je stala pred njim trdnjava in da so grobne jame bile vkopane v njene zidove.⁵⁷ Debelina plasti, nastale nad zidovjem trdnjave,⁵⁸ tj. med njihovo zgornjo površino in recentnim nivojem pozne rimske faze, ko je grobišče nastalo,⁵⁹ priča, da je časovni interval med prvim in drugim pojavom bil nekoliko daljši. Če upoštevamo ta moment vidimo, da se časovna opredelitev spričó fakture grobnih predmetov (grobovi v trdnjavi) ujema z že prej omenjeno datacijo.⁶⁰

Ob bežnem pregledu tudi teh najdiščnih podatkov je gotovo, da ne moremo vse pojave te kulturne skupine, h kateri sodi tudi opisani grob, postaviti samo v srednjo tretjino 4. stoletja,⁶¹ marveč so na ozemlju Poetovione prisotni mnogi dalj časa.⁶² Ker vsaka nekropola ali posamezni pokop nosi določene časovne specifičnosti oziroma določene razlike, bo dokončno časovno opredelitev groba z izkopa bloka B-III prinesla šele

obdelava stavbne faze, tj. stavbe, v katero je bil vkopan, in naposled obdelava drobnih najdb tega naselbinskega horizonta.

Čeprav glede na zgornje izvajanje in spričo velikega števila podobnih in celó analognih pokopov naša najdba ne kaže nobene posebnosti, lahko kljub temu opozarja še na nekatere momente, ki so pomembni in dovolj interesantni, da jih je prav poudariti; tako pomen posameznih pridatkov kot kronološko vprašanje kulturne skupine, h kateri sodijo.

Zelo pogost pojav kozarca v spremstvu vrča, steklenice ali kakega drugega tipa posod, v našem primeru tudi krožnika, nekateri avtorji prištevajo k skupini s tako imenovanim inventarjem, ki je služil za pitje (*Trinkgefässe*).⁶³ Ta naj bi po drugih imel simboličen značaj. Spričo nekaterih fresk kot so one, ki krasijo cubiculum bazilike v Sopianah, kjer sta prikazana vrč in kozarec, ter nekaterih drugih najdb, razlagajo njun pojav v poznorimskih grobovih kot simbole evharistije.⁶⁴

Če se pomudimo pri tem vprašanju, naj omenimo, da so najbolj znane upodobitve teh dveh posod enako kot v Sopianah ohranjene na freskah v katakombah v Rimu in drugod v Sredozemlju. Po tekstih, ki spremljajo te upodobitve, lahko najdemo tudi razlago, v kakšni funkciji sta bili upodobljeni.⁶⁵ Ti napisi evocirajo obred pitja-odžeganja, imenovan *refrigerium*, ki so ga svojčas opravili na grobu umrlega.⁶⁶ Da se pa z upodobitvijo kozarca in vrča res misli prav na ta obred, kaže poleg literarnih virov (Timotej II, 1, 16 in Tertulian) tudi nek grafito v katakombi Priscile, kjer se celó z besedami (AD CALICEM BENIMUS) evocira *refrigerium*.⁶⁷ Obred je v toku stoletij⁶⁸ doživljal številne preobrazbe.⁶⁹ Ni dvoma, da se je zlasti v času, ko so se v Rimu pokopi iz katakomb preselili na plano, docela spremenil. V severnih provincah je že spremenjen obred prišel množično v rabo po milanskem ediktu. Tedaj lahko domnevamo, da je dobil obliko grobnega inventarja s posodami »za pitje«. Zato tudi menimo, da je kot toliko drugih (npr. omenjeno dajanje živali v grob)^{69a} predstavljal v bistvu reminiscenco posameznih včasih celó zelo starih šeg vzhodnomediterranskega ozemlja.^{69b} Zato bi tudi posode za pitje težko tolmačili kot krščanske simbole oziroma evharistijo.

Po opisu in zlasti po analizi tipov predmetov, najdenih v obravnavanem grobu je na dlani, da sodi njegov inventar v krog materialne kulture, ki se je v splošnem v provincah izoblikovala v poznem cesarskem obdobju s številnimi in včasih zelo različnimi elementi. Čeprav ima večina najdb izrazito romanski značaj, jih je vendar nekaj povsem drugačnih ne samo po oblikah in ornamentiki, marveč v splošnem.⁷⁰ In prav ti elementi, ki so v grobnih celotah vedno v spremstvu takih, ki jih tesno povezuje spremljevalno gradivo analogno inventarju našega groba, nudijo vpogled v kronološko vprašanje celotne kulturne skupine poznorimskega časa. Spričo tega, da se pojavljajo tudi na poetovionskih nekropolah in da ne poznamo njihove grobne celote, se bomo pomudili z njihovo tipološko analizo.

Doslej je največ takih predmetov dala ona z območja Zgornjega Brega, in sicer naslednje:

1. Vlit rombičen okov, ki je bil pritrjen na konec širšega usnjenega pasu. Ker ima okov na enem koncu dve zanki, je gotovo tu bila pritrjena spona. Okrašen je na vidni strani v izdolbeni tehniki. Zgornja sovršina je razdeljena v štiri polja: dve sta okrašeni z drobnim mrežastim, dve pa s stiliziranim rastlinskim motivom;⁷¹ vel. 6,4 × 6,7 cm.

Mrežast motiv poznamo s trikotnikov, ki sestavljajo ornament pasne garniture skelnetnega groba iz Günzburga,⁷² ki je datiran v prvo polovico 5. stoletja.⁷³ Drugi tip motiva, bodisi da je postavljen diagonalno,⁷⁴ pokončno⁷⁵ ali v neki drugi kombinaciji,⁷⁶

je značilen za obdonavske najdbe,⁷⁷ na zahodu pa za rensko-mozelsko področje⁷⁸ iz konca 4. in začetka 5. stoletja. Oba enako razvrščena motiva vidimo na okovju vojaškega groba iz Vieuxvilla pri Süttichu, ki je z denarjem Konstantina III. in Iovija datiran v prva desetletja 5. stoletja.⁷⁹ Poleg teh analogij z zahodnimi primeri spada naš okov tudi zaradi gladkega roba k tipu A.^{79a} Oblikovno analogen okov le nekoliko manjši poznamo iz Vindobone,^{79b} dalje iz groba št. 6 z nekropole v Furfooru, ki nima ohranjenih zank^{79c} in iz groba št. 146 nekropole v Oudenburgu, ki ima celó ohranjeno spono z zelo degeneriranimi živalskimi glavami.^{79d} Medtem ko je bil omenjeni okov iz Oudenburga edini pridelek grobu,^{79e} je okov iz Furfoora spremljala večdelna pasna garnitura in glavnik s trikotnim ročajem tipa D, ki zanesljivo uvršča grob na prehod 4. v 5. oziroma v prva desetletja 5. stoletja.

2. Peterokotni del velikega okovja s tremi zakovicami za pritrdjevanje na pas. Tudi ta je okrašen v izdolbeni tehniki, z analognim motivom. Ta okov je okrašen še ob robovih na trikotnem podaljšu z dvema somerno postavljenima živalima v naskoku, ki se na vrhu skleneta s človeško masko,⁶⁰ vel. $6,6 \times 6,1$ cm. Od primerov iz Lauriaka,⁸¹ se nekoliko loči samo s posameznimi detajli v ornamentu in obliki, po stranskem tordiranem motivu in po ostalih detajlih pa ima najboljše analogije v okovu iz skupine Checy iz Francije,⁸² ki je opredeljena z novci v prvo polovico 5. stoletja.⁸³

Kolikor doslej poznamo pasne garniture tega tipa, ni izključeno, da okova sodita k dvema pasovoma, ki izhajata iz različnih delavnic.⁸⁴ Vsekakor ne samo bogatita število analognih najdb na ozemlju Jugoslavije⁸⁵ in Slovenije,⁸⁶ marveč tudi kaže na odnos, ki je obstajal med zahodnimi in vzhodnimi provincami imperija v kasno rimskem času.

Za ta tip okovja sodijo nekateri avtorji, da je značilen za obdonavske province in da je tudi nastal v njihovih delavnicah.⁸⁷ Novejše raziskave in obdelave so pokazale, da so se te delavnice nahajale z nekaterimi izjemami⁸⁸ na območju zahodnega Porenja.⁸⁹ Spričo tega, da se pojavljajo na naselbinah ali na objektih utrdbenega značaja, jih prištevajo k oznakam za vojaške čine.⁹⁰ Nosili naj bi jih med drugimi lahko tudi Germani sprejeti v rimsko vojsko.⁹¹ S stilistične plati kažejo spiralni in rastlinski motivi rimsko umetnostno hotenje, čeprav izraža nagnenje k pokrivanju celotne površine predmeta dokaj svojstven stil, ki je poleg drugih tipov materialne kulture karakterističen za drug kulturni krog.⁹²

Od pasne opreme imamo med gradivom te nekropole še nekatere starejše in novejše najdbe, ki dopolnjujejo število predmetov iz tega kulturnega kroga.⁹³ Med temi naj omenimo:

3. Majhno pasno spono, ki je slučajna najdba pri zadnjih raziskavah.⁹⁴ S tega in drugih najdišč v Ptujju so znani še nekateri podobni primerki.⁹⁵ Zanimivo je, da se na zahodu tak tip spone pojavlja prav v zgoraj omenjenem grobu iz Vieuxvilla,⁹⁶ na vzhodu naj omenimo le grob iz Untersiebenbrunna.⁹⁷ Čeprav je ta tip spone najpogostejše del materialne kulture vzhodnogermanskih plemen,⁹⁸ je za nas pomembno, da je sama spona — čeprav po sodbi nekaterih avtorjev romanskega značaja — le značilna za zgodnje 5. stoletje.

4. Okroglo pasno spono z dolgim trakastim okovjem iz bronaste pločevine.⁹⁹ Na koncu je okov nekoliko fragmentiran; dolž. pribl. 8,0 cm.

Pasne sponse tega tipa so dobro znane na zahodu. Po S. Hawkesovi sodi k tipu I A/B, ki naj bi nastal na britanskem otoku s kontinentalno stilistično komponento (protoni na ločnju in nekateri drugi motivi).¹⁰⁰ Ti okovi z nekaterimi drugimi elementi sestavljajo v Britaniji skupino, ki naj bi bila produkt ene same delavnice.¹⁰¹ Neglede

na posamezne sklepe, ki so jih prinesli za britanske primerke, moramo v zvezi s ptujsko spono omeniti, da nima locnja okrašenega s protoni. Po obliki je podobnejša prejšnji sponi, z zahodnimi primerki pa jo veže ornamentika, ki se z mrežastim romбом in trikotnikom pojavlja tudi tam. Neglede na okov za pritrjevanje locnja, ki je kot pri zgornji sponi na sredini nekoliko odebeljen, sodi kot najdbe s severozahoda¹⁰² v čas od konca 4. do začetka 5. stoletja.

5. Bronasto pasno spono z dvojnimi profiliranim locnjem (T. 2: 4). Podobne analogije vidi Keller v sponah iz Görziga (Halle),¹⁰³ Willenberga (zahodna Prusija)¹⁰⁴ in na vzhodu iz Rusije.¹⁰⁵

6. Železne okrogle fibule tipa omega,¹⁰⁶ menijo, da so nastale že v tretjem stoletju.¹⁰⁷ Ta in prejšnji tip spon, ki se pojavljata s kresili z zanko zvito na vrhu¹⁰⁸ ter s keramiko,¹⁰⁹ in ki sta znana s področja južne Bavarske, Poljske, posamično pa iz srednje Nemčije in severne Češke,¹¹⁰ kažeta na elemente z germanskim prizvokom.¹¹¹ Na območju Podonavja in južne Bavarske naj bi bila oba tipa, sodeč po ostalih elementih v grobnih celotah, v rabi konec 4. stoletja.¹¹²

7. Med številnimi koščenimi predmeti pritegnejo posebno pozornost vretena, od katerih prinašamo z Zgornjega Brega samo dve;¹¹³ obe sodita k dokaj redkim nižjim tipom in se proti zgornji ploskvi nekoliko zožujeta (T. 2: 2, 3). Dobro sta izbrušeni in eno ima na sredini luknjo v obliki križa.

Po diskasti obliki sta oba primerka zelo blizu najdbi s Svetih Gora in od drugod,¹¹⁴ čeprav so v splošnem z našega ozemlja bolj znani polkroglasti ali koničasti tipi, včasih celó ornamentirani, in narejeni iz sklepnih glavnic dolgih kosti.¹¹⁵

Ko obravnavamo te predmete, moramo omeniti, da so značilni kot pridatki za moške grobove in da jim prisojajo nerimski značaj.¹¹⁶ Pri nas so podobna vretena ugotovljena sicer na najdiščih, za katera nimamo podatkov o zaključenih kulturnih celotah,¹¹⁷ vendar je spričo značaja ostalih najdb v takih horizontih gotovo, da se na našem ozemlju povezujejo z enakim inventarjem kot drugod.

Med koščenimi predmeti pritegujejo še posebno pozornost:

8. Fragmentiran dvovrstni koščen glavnik, ki je na usločeni ožji strani okrašen s protoni, z obeh strani pa vzdolžno ojačen z dvema profiliranimi letvama (T. 2: 1; vel. 12,9 × 6,6 cm). V prostoru med njima je glavnik okrašen z vrsto enajstih okroglih lukenj, na letvah pa z motivi položenega križa in z diagonalami. Letve so bile pritrjene z bronastimi žeblički. Nekdaj je glavnik imel gotovo dvodelni tok, ki je bil pritrjen na drugi ožji strani, na kateri ni bilo protonov.¹¹⁸

Po perforirani ornamentiki in obliki ima glavnik zaenkrat najbližje analogije v primerih iz Altenstadta¹¹⁹ Abbeville-a (dep. Aisne),¹²⁰ Vermanda¹²¹ po protonih pa s primeri iz Jakobswüllesheima,¹²² Valley-a¹²³ in od drugod.¹²⁴ Po usločeni profilaciji ožjih strani je soroden tudi z glavnikom iz Lauriaka (grob 19/I/1951).¹²⁵ Razen tega se po protonih veže s tipom glavnika s trikotnim ročajem,¹²⁶ kakršnega poznamo s panonskega območja tudi z našega ozemlja, in sicer iz Predjame in Vranja¹²⁷ ter z drugih najdišč zahodnih provinc imperia.¹²⁸ Po dosedanjih najdbah sklepajo, da se pojavlja že ob koncu četrtega¹²⁹ in na začetku oziroma do sredine petega stoletja.¹³⁰ Redek je v moških,¹³¹ značilen pa predvsem za ženske grobove.¹³² Taki pokopi naj bi se ravno tako vezali z utrjenimi postojankami bodisi v notranjosti dežele ali ob limesu¹³³ (Sl. 3).

Da pridejo za kronološko določanje groba z bloka B-III oziroma njegovega kulturnega kroga v poštev tudi te najdbe, priča zvončasti kozarec v spremstvu takih elementov. Kot najbolj prepričljiv primer naj omenimo že citirani grob iz Vieuxvillla. Čeprav vsi elementi govorijo za splošno datacijo v konec 4. stoletja, ga novci Konstantina III. (407—411) in Iovija (411—413) uvrščajo v prvo polovico 5. stoletja.¹³⁴ Dasi obstaja še vrsta drugih zaključenih celot, ki ravno tako govorijo pri naših najdiščih za širši časovni razpon te kulturne skupine, bi lahko bili za naše ozemlje kot neko kronološko kazalo novci cesarja Honorija (393—423) in Arkadija (395—408).¹³⁵

Poleg teh kronoloških podatkov daje opisana skupina najdb tudi nek širši vpogled v kulturno podobo materialne kulture tega časa. Številni avtorji so z obdelavo analognih pojavov z drugih najdišč izven Slovenije dokazali, da so v sklopu materialne kulture poznega cesarstva celote, ki predstavljajo določen kulturni horizont z elementi, ki so nastali v delavnicah ali pod vplivom delavnic zahodnega dela cesarstva. Spričo značaja samih najdb na eni strani in elementov, ki jih spremljajo, so ugotovili, da so njihovi nosilci bili vojaki, med katerimi je bilo poleg domačinov tudi določeno število pripadnikov različnih germanskih plemen.¹³⁶ Na tem mestu nas ne zanima, ali so nosilci opisanih najdb z Zgornjega Brega bili Germani ali ne, ker bodo k rešitvi tega vprašanja pripomogli izsledki drugih ved,¹³⁷ bolj zanimivo je vprašanje, kako so predmeti sem prišli. Če upoštevamo vse ugotovitve o njihovem izvoru in zlasti, da njihovi nosilci sestavljajo zaprto družbeno plast je gotovo, da so prišli s premiki njihovih nosilcev.

Zgoraj napisane misli se nanašajo samo na nekaj najdb iz poznorimske Poetovione in vernejšo zgodovinsko podobo majhnih migracij od Zahoda proti Vzhodu v času, ko se začenjajo tudi veliki premiki ljudstev od Vzhoda na Zahod, bodo dale sistematične obdelave celotnega tovrstnega gradiva na drugih najdiščih Slovenije in s tem tudi dopolnile kulturno sliko časa pred naselitvijo Slovanov v naše kraje.

¹ Najdbo za objavo mi je odstopil kolega B. Jevremov, vodja izkopanj na bloku B-III, za kar se mu prisrčno zahvaljujem.

² Na tem mestu je leta 1976 sondiral Arheološki seminar FF v Ljubljani.

³ J. Mikl-Curk, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj, ČZN n. v. 2 (1966) 58; eadem, K topografiji rimske mestne četrti na današnjem Zgornjem Bregu v Ptuj, Arh. vestnik 15—16 (1964—65) T. 2: 11. Z. Šubić, *La nécropole romaine à Poetovio*, Inv. Arch. 14 (1972) Y 138, 8; eadem, Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovion, Arh. vestnik 25 (1974) T. 7: 53, 54, 56; T. 8: 57.

⁴ I. Mikl-Curk, ČZN n. v. 2 (1966) grob št. 18; T. 1: 3; T. 2: 4.

⁵ E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, Veröffentl. d. Komm. zur arch. Erforsch. d. spätrömischen Raetien 8 (1971) 139 s. Neobjavljeni primeri so znani tudi z drugih najdišč Ptuja.

⁶ Z. Šubić, Inv. Arch. 14 (1972) Y 138.

⁷ E. Keller, o. c., 139 in op. 723. Za grob v Proštijski cerkvi v Ptuj mi je dala podatke

M. Tomanič-Jevremov, za kar se ji najlepše zahvaljujem; glej tudi I. Mikl-Curk, *Varstvo spomenikov* 21 (1977) 254.

⁸ S. Petru, Rimsko steklo Slovenije, Arh. vestnik 25 (1974) 14.

⁹ L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije 8 (1972) 47 s, T. 60: 9. Podatek o številnih kozarcih izkopanih na Hrušici navaja S. Petru, o. c., op. 51. V. Stare, Poznoantično grobišče na Ravnem brdu, Arh. vestnik 3 (1952) 137 s. ltd.

¹⁰ É. Bónis, Trouvailles de vetrerie a Aquincum datant de l'époque de la romanité tardive, *Budapest régiségi* 14 (1945) 571, sl. 8. S. Paulovics, *La colonie romane de Dunapetele — Intercisa*, Arch. Hung. 2 (1927) 62, sl. 54, 55. A. Alföldi, Une inscription latine chrétienne dans la Transylvanie du Ve siècle, Arch. Ért. (1942) 252. F. Fiala, Römische Gräber in Donji Vrtoče, *WMBH* 4 (1896) 172 s, sl. 20. V. Damevski, Pregled tipova staklenog posudja iz italjskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva, Arh. vestnik 25 (1974) 66, T. 15: 13. V. Paškvalin,

Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Arh. vestnik* 25 (1974) 119, T. 11: 2. J. Werner, Kriegergräber aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts zwischen Scheld und Weser, *Bonner Jahrb.* 158 (1958) 373, T. 75: 11. E. Keller, o. c., sl. 38: 6, 8, 9. Itd.

¹¹ C. Isings, *Roman Glass*, Arch. Traiectina II (Groningen-Djakarta 1957) 131 s.

¹² *Ibidem*, 126 s. Med steklenimi posodami iz Akvileje ga prištevajo tipu A, ki je nekoliko koničen s konkavnim dnom. C. Calvi, *I vetri romani nel museo di Aquileia* (Aquileia 1968) T. 26: 2, 3. A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spätromischen Glassformen aus Doclea, *Živa antika* 17 (1967); eadem, Late Roman Glas from Doclea, *Arch. Jugoslavica* 9 (1968) 33. s.

¹³ Sodeč po denarju (Traianus Decius) bi za 3. stoletje pričal grob št. 214 z grobišča v Emoni s kozarcem našega tipa, vendar ga zapestnice a tudi oljenka postavljajo v mlajši čas: L. Plesničar-Gec, o. c., 47 s. Za začetek 5. stoletja pričata groba iz Untersiebenbrunn: W. Kubitschek, Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld). *Jahrb. d. Altertumskunde* 5 (1911) 60, sl. 26; 66, sl. 39.

¹⁴ M. Vanderhoeven, *Die romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum* (Tongeren 1962) sl. 153. E. Keller, o. c., 137, pod 12 in op. 713.

¹⁵ Denar v grobu št. 437 v Rheinzabernu: W. Ludovici, *Stempelnamen und Bilder römischer Töpfer, Legions-Ziegel-Stempel, Formen von Sigillata und andere Gefäßen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern*, 1901 do 1914, 11.

¹⁶ É. Bónis, o. c., drugi grob, 571, sl. 2: 1, 2, 5, 6, 7, 10, 11; sl. 5.

¹⁷ E. Thomas, *Early byzantine glaseup* (Kecskemet 1969). E. B. Vagó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa, Der spätromische Südostfriedhof* (Budapest 1976) 131 s.

¹⁸ Grob v proštijski cerkvi je imel večji krožnik.

¹⁹ E. Keller, o. c., 127 s.

²⁰ *Ibidem*, 129 s.

²¹ *Ibidem*, 140 s.

²² I. Mikl-Curk, *ČZN* n. v. 2 (1966) 57. Z. Šubic, *Inv. Arch.* 14 (1972) Y 138.

²³ J. Dombay, Későrómai temetők Baranyában, *A Janus Pannon, múz. évkön.* (1957) 328, T. 24: 20.

²⁴ E. Keller, o. c., 87 s, pod 2.

²⁵ R. Henning, *Denkmäler der alsäischen Altertums-Sammlung zu Strassburg in Elsaß* (1912) T. 33: 2 itd.

²⁶ E. Keller, o. c., 89, pod 4 c.

²⁷ Glej op. 11. P. Korošec, Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuj, *Dela SAZU* 3 (1950).

²⁸ P. Korošec, Slovanske ostaline na dvorišču SAZU v Ljubljani, *Arh. vestnik* 2 (1951) sl. 2 spodaj. L. Plesničar-Gec, o. c., grob 158, T. 43: 9; grob 142, T. 39: 10. Ae. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum-Zieglfeld* (Linz 1957) T. 45: 7 a—7 b.

²⁹ E. Keller, o. c., 93. J. Werner, *Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation*, Arch. geogr. 1/2 (1950). L. Plesničar-Gec, o. c., grob 220, T. 61: 11; grob 223, T. 62: 9.

³⁰ L. Plesničar-Gec, o. c., grob 220, T. 61: 11; grob 223, T. 62: 9.

³¹ Z. Šubic, o. c., Y 138, 5.

³² E. Keller, o. c., 84.

³³ Prim. datacijo: J. Werner, *Jhrb. RGZM* 11 (1964) 176 s.

³⁴ E. Keller, o. c., T. 43: 5, 8.

³⁵ *Ibidem*, 111.

³⁶ Take datacije so odvisne od drugega spremljajočega grobnega inventarja. Glede našega žeblička ni izključeno, da je pritrjeval tudi kakšen drug predmet že spričo plasti v kateri je tičal.

³⁷ Gradivo še ni obdelano.

³⁸ Razen raziskav leta 1977-78 so grobišče mlajše faze odkrili že leta 1898 in 1899; 159 žganih in 30 skeletnih grobov je bilo na nekdanjem minoritskem zemljišču severozahodno od današnjega pokopališča: *Mitt. d. Zentral-Komm.* N. F. 27 (1901) 18. B. Saria, *Starinar* (1922—23) 206. B. Saria, J. Klemenc, *Arch. Karte von Jugoslawien* Blatt Ptuj (1936).

³⁹ Za mesta kjer se nahajajo posamezne poznorimske nekropole glej tudi Z. Šubic, o. c., I. Mikl-Curk, Ptuj, *ANSI* (1975) 324 s; tu se ne bomo zadržali pri primestnih grobiščih.

⁴⁰ Gradivo je objavila I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, Katalogi in monografije 13 (1976); gradivo je razen oljenk, ki jih je obdelala D. Iványi, *Römische Lampen aus Pannonien*, Diss. Pann. Ser. 2/2 (1935), v katalogu samo delno ilustrirano.

⁴¹ Obdelavo in objavo gradiva iz tega muzeja je prevzela Z. Šubic.

⁴² Del nekropole z južnega področja je raziskovala Z. Šubic; najdbe hrani PM v Ptuj, gradivo ni objavljeno.

⁴³ Na parc. št. 1150, 1109, 1110 in 1070/3 glej B. Jevremov, *Varstvo spomenikov* 21 (1977) 266. Iz navedb v literaturi zaenkrat ni razvidno, ali je to grobišče strnjeno v celoto in daje samo videz deljenega v več notranjih arealov — otokov. Dokler ne bodo vsa ta

mesta objavljena, je to le domneva (tako mnenje je večkrat izrazil prof. J. Klemenc).

⁴⁴ I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 15—16 (1964-65) 272 s; eadem, *ČZN* n. v. 2 (1966) 59.

⁴⁵ B. Saria, *Starinar* (1922-23) 193 s.

⁴⁶ P. Korošec, *Dela SAZU* 3 (1950) 78 s.

⁴⁷ Gradivo je v obdelavi. Da je tod nek-daj bilo poznorimsko grobišče so nakazovale številne najdbe kamenega inventarja zgod-nje krščanske cerkve.

⁴⁸ B. Saria, J. Klemenc, *Arch. Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj, 40.

⁴⁹ J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, *Dela SAZU* 4 (1950) 29, T. 12: 1; risba 27, 33; sl. 3.

⁵⁰ *Ibidem*, načrt I.

⁵¹ Često je navada, da se za določanje kronologije grobov upošteva le analiza tipologije pridakov. Glej E. Keller, *o. c.*, 184 s, ki prikazuje domala vso kronologijo na pod-lagi take analize za vso južno Bavarsko.

⁵² I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 15—16 (1964-65) 272.

⁵³ B. Djurić, Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije, *Arh. vestnik* 27 (1976) 541 s.

⁵⁴ Škoda da ni objavljeno tudi gradivo iz sedimentov te gradbene faze, ki bi morda dalo več podatkov o prenehanju poselitve tega objekta.

⁵⁵ I. Mikl-Curk, *ČZN* n. v. 2 (1966) 59.

⁵⁶ I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 15—16 (1964-65) 272 s.

⁵⁷ P. Korošec, *Dela SAZU* 3 (1950), 81, sl. 6, 7 a, 7 b, 10.

⁵⁸ Za to obdobje pride v poštev samo sku-pina grobov št. 8 do 11, katerih globina znaša 1,10 do 1,90 m.

⁵⁹ P. Korošec, *o. c.*, 83. Spričo dejstva, da je vsa dokumentacija teh raziskovanj izgubljena, moramo omeniti, da je tudi med osta-limi problemi bil še za časa izkopavanj obravnavan tudi ta pojav. Na vzhodnem delu, kjer je verjetno ob nekem neurju odneslo del zemlje, je plast tanjša kot na drugem delu, ki je bolj raven z močnejšimi plastmi.

⁶⁰ Primerjati je treba skupino grobov na jugozahodni strani utrdb, ki ležijo bolj plitko, kot skupina poznorimskih grobov. Spričo takrat opravljenih korektur teksta iz poročila ni razvidna ločitev teh dveh skupin grobov. S tem je prišlo do tega, da so bili vsi grobovi pripisani nosilec te materialne kulture; v bistvu pa so slovanski samo jugovzhodna skupina s plitkejšimi pokopi.

⁶¹ E. Keller, *o. c.*, 174 s.

⁶² Brez dvoma je konec nekropole na Zg. Bregu moč povezati z najmlajšo najdbo —

novci Honorija; isto bomo pozneje opazili pri analizah nekaterih drugih elementov.

⁶³ E. Keller, *o. c.*, 139 s.

⁶⁴ E. Bónis, *o. c.*, sl. 11 spodaj desno in op. 12, 17.

⁶⁵ Primer v katakombi sv. Kalista, kjer je poleg kozarca in vrča še napis BENE REFRIGERA ET ROGA PRO NOS, ki želi lanuarija.

⁶⁶ A. M. Schneider, *Refrigerium* (Freiburg 1928) in drugod.

⁶⁷ Da je običaj v rabi še v 4. stoletju priča napis, ki so ga posvetili Florencij, Fortunat in Feliks februarja leta 375 o tem, da so opravili obred refrigeriuma.

⁶⁸ P. Testini, *Le catacombe e gli antich. cimiteri christiani in Roma* (Bologna 1966) 43 s.

⁷⁰ *Ibidem*, T. 22: 13. E. Keller, *o. c.*, T.

^{69a} W. Schulz, *Leuna* (1953) 91 ss.

^{69b} *Ibidem*, 92 in op. 35.

⁷⁰ I. Mikl-Curk, *ČZN* n. v. 2 (1966) 59 s.

⁷¹ I. Mikl-Curk, *Poetovio* I, 42, T. 28: 23.

⁷² E. Keller, *o. c.*, sl. 24, 2; T. 13: 4, 6.

⁷³ *Ibidem*, 72 s.

⁷⁴ *Ibidem*, 5. 43: 21. H. Deringer, Eine neue spätrömische Gürtelgarnitur aus Enns, *Jhrb. d. oberösterreich. Musealvereins* 110 (1965) T. 20: 10, 3 levo.

⁷⁵ *Ibidem*, T. 19: 2, 3 itd.

⁷⁶ *Ibidem*, T. 22: 13. E. Keller, *o. c.*, T. 43: 23 itd.

⁷⁷ J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* (Braunschweig 1905) T. 46, 47.

⁷⁸ *Das erste Jahrtausend* (Düsseldorf 1962) 32, T. 126. Glej tudi M. W. Böhme, *o. c.*, Karte 11—14.

⁷⁹ J. Werner, Kriegergräber aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts zwischen Schelde und Weser, *Bonner Jahrb.* 158 (1958), T. 72: 12, 13.

^{79a} H. W. Böhme, Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts, *Münchener Beiträge z. Vor- und Frühgeschichte* 19/2 (1974) sl. 34 in op. 324.

^{79b} F. Kenner, Römische Funde aus Wien 1908—1910, *Jahrb. d. Altertumskunde* 5 (1911), 131 a, sl. 26.

^{79c} H. W. Böhme, *o. c.*, T. 89: 11.

^{79d} *Ibidem*, T. 97: 19.

^{79e} *Ibidem*, 123, sl. 48, T. 89: 13.

⁸⁰ M. Abramić, *o. c.*, sl. 83. I. Mikl-Curk, *ČZN* n. v. 2 (1966) sl. 2; eadem, *Poetovio* I, 42, T. 28: 24.

⁸¹ H. Deringer, *o. c.*, T. 19: 2; T. 20: 1, 5.

⁸² Ker nisem prišla do izvirne literature za analogije citiram po H. Mitscha-Märheim, *Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren* (Wien

1963) 26, sl. 1. Glej tudi E. Keller, o. c., 71, op. 277.

⁸³ Spona je del depojske najdbe z zlatniki Arkadija in Honorija.

⁸⁴ Po rekonstrukciji takih pasov lahko sklepamo, da primerkom iz Poetovia manjkajo razen dela s spono še okovi s pasnega traku.

⁸⁵ L. Zotović, N. Petrović, Boljetin, Gradac na Lepeni, *Stare kulture na Djerdapu* (Beograd 1969) 104 s, T. 35.

⁸⁶ E. Boltin-Tome, Staroslovanski grobovi v Predloki pri Črnem Kalu in vprašanje kontinuitete naselja, *Slovensko morje in zaledje* 1 (Koper 1977), sl. 6.

⁸⁷ E. Keller, o. c., 70 s.

⁸⁸ *Ibidem*. Glej S. Chadwick Hawkes, 43—44 *Bericht RGK*, 1962-63, 181 ss.

⁸⁹ H. W. Böhme, o. c., 92 ss.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ J. Werner Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation, *Arch. geogr.* 1/2 (1950) 25.

⁹² *Ibidem*. Gotovo je, da se s temi tako interpretiranimi najdbami ne more določiti narodne pripadnosti rimskih vojakov niti za naše kraje niti za zahodne province, podčrtuje J. Werner, *Bonner Jahrb.* 158 (1958) 399 s.

⁹³ Ali so naši grobovi vsebovali tudi orožje lahko samo ugrabimo spričo tega, da se med gradivom tega najdišča v Pokrajinskem muzeju nahajajo tudi take najdbe. Zanesljivejšje podatke bi lahko dala samo obširnejša obdelava celotnega obstoječega gradiva. Ker se tak inventar pojavlja na Balkanu celó v žganih grobovih tega poznega obdobja: F. Fiala, *Römische Brandgräber bei Rogatica, WMBH* 5 (1897) 260 s, tudi v Poetoviju ne moremo izključiti takega pojava.

⁹⁴ I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 15—16 (1964—65) 271, T. 3: 7.

⁹⁵ Spričo groba št. 5 na Ptujskem gradu (P. Korošec, Elementi obdobja preseljevanja narodov na nekropoli na Ptujskem gradu, *Arh. vestnik* 19 [1968] 287) in nekaterih drugih predmetov lahko domnevamo, da sta fragmenta okova v grobovih št. 144 in 222 te nekropole dela take sponse: J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu*, *Dela SAZU* 1 (1950) 157, T. Sl. 29; T. Sl. 63. I. Mikl-Curk, *Poetovio* I, T. 26: 8, 22.

⁹⁶ J. Werner, *Bonner Jahrb.* 158 (1958) T. 72: 9.

⁹⁷ W. Kubitschek, *Jahrb. d. Altertumskunde* 5 (1911) T. 3.

⁹⁸ J. Werner, o. c., 375.

⁹⁹ I. Mikl-Curk, *ČZN* n. v. 2 (1966) 57, T. 4: 10; eadem, *Poetovio* I, T. 26: 15. P. Korošec, *Materijali* 9 (1972) T. 3: 3.

¹⁰⁰ S. Chadwick Hawkes, o. c., 182, sl. 16: 13—17.

¹⁰¹ *Ibidem*, 183.

¹⁰² Primerjaj ta motiv z onimi na britanskih predmetih (*ibidem*, sl. 22: 2, 3; sl. 25: 3, 8) ali z nekoliko stiliziranimi na jezičastem okovju (*ibidem*, sl. 14: 4, 11).

¹⁰³ R. Laser, *Die Brandgräber der spätrömischen Kaiserzeit im nördlichen Mitteldeutschland*, *Forschungen z. Vor- und Frühgeschichte* 7 (1965) T. 28: 4.

¹⁰⁴ R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße, Quellschriften z. ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte* 6 (1940) 86, sl. 56.

¹⁰⁵ Primer iz Derevjannoe, Volinija: *Sovjetska Arch.* 4 (1958) 224, sl. 7, 2.

¹⁰⁶ I. Mikl-Curk, *Poetovio* I, T. 26: 3 idr.

¹⁰⁷ E. Schultdt Pritzer, *Ein Urnenfriedhof der späten römischen Kaiserzeit in Mecklenburg*, *Schriften d. Sect. f. Vor- und Frühgeschichte der DAWB* 4 (1955), 96 s.

¹⁰⁸ K. Sági, *Acta Arch. Hung.* 12 (1960) 215 s, prinaša vrsto takih najdb iz Panonije (Dobogó, Karmacs, Tótvázsony).

¹⁰⁹ J. Werner, *Der Lorenzberg bei Epfach. Die spätrömischen und frühmittelalterlichen Anlagen*, *München Beiträge z. Vor- und Frühgeschichte* 8 (1969) 267.

¹¹⁰ B. Swoboda, *Bayerische Vorgesichtsbbl.* 28 (1963) 97 s.

¹¹¹ E. Keller, o. c., 180.

¹¹² J. Werner, o. c., 267.

¹¹³ Stara inv. štev. Pokrajinskega muzeja v Ptuj: A 639, A 376.

¹¹⁴ P. Korošec, J. Korošec ml., Arheološke raziskave na Svetih Gorah ob Sotli v letu 1974, *Arh. vestnik* 29 (1978) 438.

¹¹⁵ Taki so primerki iz Predjame: J. Korošec, *Arheološke ostaline v Predjami*, *Razprave 1. razr. SAZU* 4 (1956) T. 32: 4—6 in iz nekaterih drugih najdišč, katerih gradivo še ni objavljeno.

¹¹⁶ E. Keller, o. c., 114.

¹¹⁷ Tak primer je poleg Poetovia še Predjama: J. Korošec, o. c., 6 s.

¹¹⁸ I. Mikl-Curk, *Poetovio* I, T. 24: 35.

¹¹⁹ E. Keller, o. c., T. 33: 2.

¹²⁰ H. Roosens, *Quelques mobiliers funéraires de la fin de l'époque Romaine dans le Nord de la France*, *Diss. Arch. Gandenses* 7 (Beugges 1962) 12.

¹²¹ D. Haupt, *Jakobswüllesheim* (Kr. Düren), *Bonner Jahrb.* 170 (1970) sl. 31: 2 (letno poročilo za leto 1968).

¹²² D. Haupt, o. c., 386 s, sl. 31: 4, 4a.

¹²³ E. Keller, o. c., T. 23: 2.

¹²⁴ D. Haupt, o. c., 386 omenja primer iz Steinforta.

¹²⁵ Ae. Kloiber, o. c., T. 45: 11a.

¹²⁶ J. Werner, *Bonner Jahrb.* 158 (1958) sl. 2: 2, sl. 19: 6.

¹²⁷ J. Korošec, o. c., T. 32: 3. P. Korošec, *Materijali* 9 (1972) T. 1: 2. W. Bachran, *Das Gräberfeld*: in P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici, starokrščanske cerkve na Ajdovskem Gradcu*, Katalogi in monografije 12 (1975) 102, sl. 42a, T. 22: k; ta primerek ima najbližje analogije iz Lébénya: P. Rezső, *Das germanische Fürstengrab von Lébény, Arabona* 8 (1937) 120 s, T. 20: 4.

¹²⁸ S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kämmer der römischen Kaiserzeit, Arbeits- und Forschungsber. z. Sächs. Bodendenkmalpflege* 8 (1960) 105, karta 7.

¹²⁹ E. Keller, o. c., 112 in op. 636.

¹³⁰ S. Thomas, o. c., 94 s; za tako opredelitev pričajo tudi zaključene grobne najdbe z ažuriranimi glavniki, steklene posode in denar kovan med leti 388—392.

¹³¹ Izjemen primer, da se pojavljajo tudi v moških grobovih (štev. 3, 6, 9, 17) na grobišču Furfooz: A. Dasnoy, *La nécropole de Furfooz, Ann. de la Soc. arch. de Namur* (1969) 127 sl. 2, 139 sl. 3, 144 sl. 6, 170 sl. 15. Glej tudi H. W. Böhme, o. c., 122 s.

¹³² Grob štev. 10 iz Altenstadta je ženski (E. Keller, o. c., 255); po najdbi dveh bron-

stih zapestnic lahko sklepamo, da je tudi grob štev. 19/I-1951 iz Lauriaka pripadal pokopani ženski (Ae. Kloiber, o. c., 36).

¹³³ Za Bavarsko glej E. Keller, o. c., 112.

¹³⁴ J. Werner, o. c., 400 s in T. 72: 12, 13.

¹³⁵ Dasi je denar z Zgornjega Brega pri Ptujtu slučajna najdba iz plasti, ki ne pomaga določati konec poselitve tega ozemlja (I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 15—16 [1964-65] 272), ne smemo izključiti možnosti, da se je prvotno vezala najbrž za nek grobni inventar, ki je bil pozneje uničen. Ta domneva je toliko bolj vabljiva, ker sta Teodozijeve in Honorijeve novce najdena zelo plitko — tik pod površino (*ibidem*, 266) in če upoštevamo avtoričino datiranje mlajše gradbene faze, sodita oba k grobiščnem obdobju tega mesta. Za Predjamo glej: J. Korošec, o. c., 47; tu se pridružuje še novce vzhodnorimskega cesarja Arkadija.

¹³⁶ J. Werner, o. c., 396 s. Glej o tem vprašanju tudi E. B. Vagó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa* (Budapest 1976) 168 s.

¹³⁷ Spričo tega, da obstoja s poetivijških grobišč dokaj ohranjenega osteološkega gradiva, je škoda, da ni shranjeno tudi okostje groba pri tretjem mitreju z značilnim pasnim okovjem. Po navedbi raziskovalca je bilo dobro ohranjeno in bi služilo za primerjavo onemu iz proštjske cerkve; da je bilo dobro ohranjeno zobovje, še ni zadosten podatek za strokovno obdelavo: I. Mikl-Curk, *Varstvo spomenikov* 21 (1977) 254.

DAS SKELETTGRAB AUS DEM BLOCK B-III IN PTUJ UND DIE MATERIELLE KULTUR DIESES ZEITRAUMS

Zusammenfassung

In der Abhandlung berichtet die Autorin über eine der zahlreichen spätrömischen Bestattungen, die während der Forschungsarbeiten in Rabelčja vas — dem ehemaligen Handwerker-viertel des römischen Poetovio — freigelegt wurde. Dem Inventar nach (T. 1 — gläsernes Trinkglas, Miniaturteller, kleine Halskette aus Glasperlen, ein Bronzereifen sowie das Fragment eines Tierzahns und ein Bronzestift, die sekundär ins Grab gelangt sind) bindet sich die Bestattung auf Grund der Analogien, die sich in den einzelnen Beigaben äussern, nicht nur an eine Reihe anderer Bestattungen in allen Poetovio-Nekropolen der 2. Hälfte des 4. und der 1. Hälfte des 5. Jahrhunderts, sondern auch an andere Bestattungen im Bereich dieser und anderer Provinzen des Imperiums. Ihrem Charakter nach gehören die Grabbeigaben zum sog. Trinkservice, in welchem die Autorin nicht Symbole der Eucharistie, sondern des Ritus »refrigerium« sieht.

Ausser mit der möglichen Zeitbestimmung durch münzdatierte Gräber anderer Fundorte ergänzt die Autorin diese Datierung noch durch die relativen Beziehungen in der in einigen Nekropolen zwischen den älteren Siedlungsschichten und der Nekropole bezeugten Strati-graphie. Da von allen Nekropolen in Poetovio einerseits die meisten derartigen Angaben durch die neueren Forschungsunternehmen erbracht worden sind und da andererseits die mannigfaltigsten und meisten Elemente das Gräberfeld in Zgornji Breg zutage gefördert hat, veröffentlicht die Autorin, um das Kulturbild dieser Zeit zu ergänzen, noch einige andere, aus den älteren Forschungen in diesem Bereich stammende Gegenstände. Sie beschränkt sich auf die

Beigaben der sog. Militärausrüstung. Wie anderswo, haben auch diese Objekte charakteristische Merkmale, die nur einen militärischen Brauch bezeugen. Doch neben den vielen Angaben, welche die Gräber dieser spätrömischen materiellen Kultur liefern, sind sie der Meinung der Autorin nach bedeutsam auch als Zeugen für die Kulturentwicklung, die sich zur post-römischen Periode ausgestaltet hat. Obwohl man in den Ostprovinzen die stärkeren Einflüsse der nach Mitteleuropa vordringenden euroasiatischen Völker berücksichtigen muss, ist doch gewiss, dass es in der neu entstandenen Kultur eben diese spätrömischen Elemente sind, die sie in der post-römischen Zeit dem sog. Merowingerkreis annähern.

Parallel mit den Angaben, die diese Gräber mit ihren Inventaren bieten, legen sie auch Zeugnis ab über die Zustände, in denen sich Poetovio nach dem Zusammenbruch des donauländischen Limes befand, und über die militärische Verteidigungsstrategie, deren sich das Imperium in den letzten Jahrhunderten seines Bestehens bediente.

STAROKRŠČANSKA SVEČNIKA IZ ROGOZNICE V PTUJU

PAOLA KOROŠEC

Ljubljana

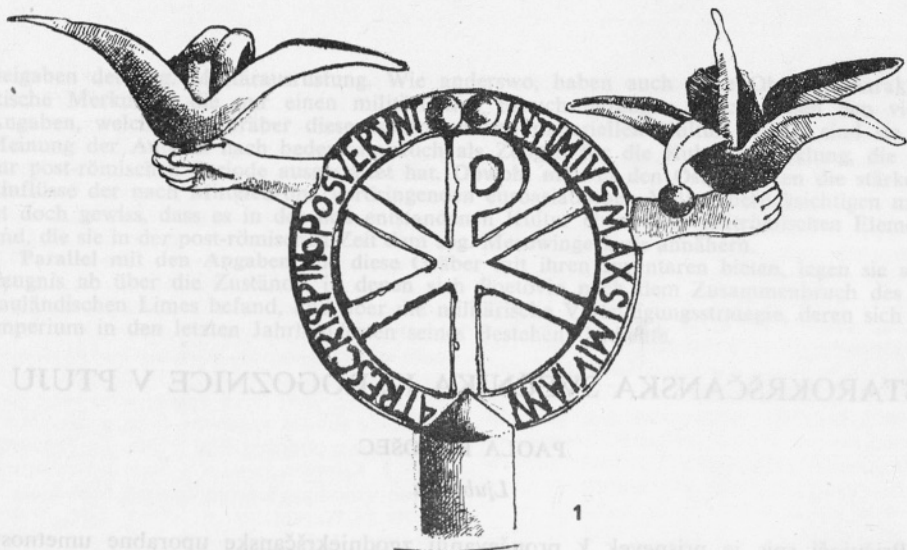
Pričujoči spis je prispevek k proučevanju zgodnjekrščanske uporabne umetnosti na območju Slovenije.

Leta 1858 sta pri kopanju predora na mestu, kjer današnja cesta proti Možgancem seka železniško progo, nedaleč od nekropole z žganimi grobovi in domnevno rimsko cesto, ki je tu zavijala proti vzhodu,¹ bila najdena dva masivna bronasta svečnika² (T. 1: 1, 2). Sestavljena sta iz treh delov: spodnjega cilindričnega čepa za pritrdjevanje na postament,³ srednjega kot kolo vlit krog v predrti tehniki s kristogramom v sredini in tretjega zgornjega dela, ki ima s cvetom ovenčano luknjo za vtikanje sveče. Svečnika se v bistvu med seboj ločita samo po tretjem, zgornjem delu. Pri enem je štirilistni cvet pritrjen na kroglasti posodi na vrhu kristograma, pri drugem pa, ki ima dva cveta, sta le-ta pritrjena z železnimi zatiči v dveh rokah ob straneh kristograma. Roki sta hkrati vlti. Cvetni kroni sta petolistni. Po ohranjeni srebrni kroglici na eni latici svečnika je gotovo, da so bili vsi cvetovi tako okrašeni. Poleg napisa na prednji strani kroga kristograma je manjši svečnik okrašen s punktiranimi krožci in ob zunanjem robu s štirimi krogli, večji pa v zgornjem delu kroga, med črkami, z dvema srebrnima polkrogli. Ostala površina kroga in kristograma je izpolnjena z vrezi.⁴

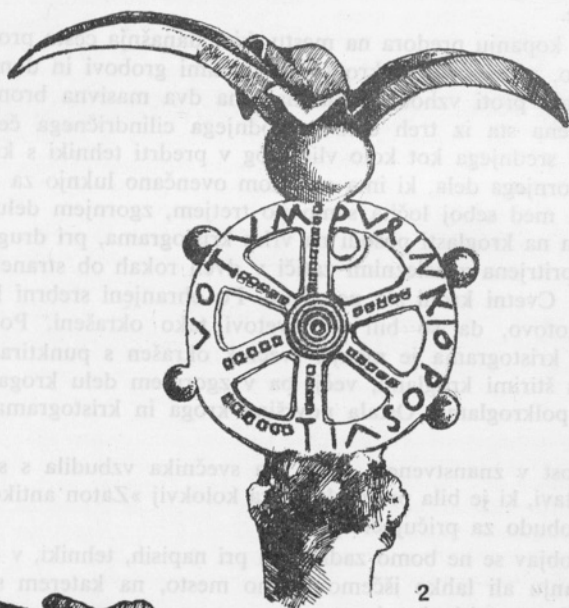
Ponovno pozornost v znanstvenem svetu sta svečnika vzbudila s svojo lepoto in zanimivostjo na razstavi, ki je bila pripravljena za kolokvij »Zaton antike v Sloveniji«,⁵ ter istočasno dala pobudo za pričujoči spis.

Spiro prejšnjih objav se ne bomo zadrževali pri napisih, tehniki, v kateri sta izdelana, niti pri vprašanju ali lahko iščemo kultno mesto, na katerem so ju odkrili,^{5a} marveč bomo skušali ugotoviti njun izvor.

Za svečnika iz Ptuja v znanstveni literaturi zaenkrat niso omenjene analogije, čeprav pozna kasna antika vrsto svečnikov tega tipa.⁶ Vendar prav po njunem najbolj nenavadnem elementu — cvetu priteguje pozornost bronasta oljenka, ki je leta 1951 prišla kot slučajna najdba iz Salone v Arheološki muzej v Splitu (T. 1: 3). Na trupu, razpotegnjem v obliki meha ali delfina, je posebno zanimiv ročaj, ki se vije navzgor in se na vrhu ravno tako končuje z vencem stiliziranih večjih in manjših latic v obliki cveta. Lattice večjega venca so na vrhu okrašene z majhnimi kroglicami (ena je odlomljena). Na spodnjem delu se oljenka končuje z nizkim prstanastim podstavkom, med-

1

2

3

tem ko dno nima ploskve.⁷ Po nekaterih paralelah iz Louvra⁸ je D. Rendić-Miočević že pri objavi menil, da le-te najbrž ni imela, ker je nemara del kakega svečnika.⁹ Da je njegova domneva upravičena, priča vrsta svečnikov, ki jih hrani muzej v Kairu. Ti so del bogatih inventarjev kraljevskih grobnic iz raziskanih nekropol zgornjega Egipta oziroma spodnje Nubije. Tu se na številnih svečnikih pojavlja (v grobnici št. 80 iz Ballane) tip oljenke z analogno oblikovanim ročajem, kot primer iz Salone, ki je bil obešen (T. 2: 1) ali vtaknjen na steber in nemara celo z njim zlit.¹⁰ Spričo dejstva, da sta ptujska svečnika zaradi nastavka v obliki cveta analogna s primerkom iz Salone, le-ta pa s svečniki iz Egipta, je gotovo, da se oba kulturno vežeta z vzhodnimi primerki. Številni različni tipi svečnikov tako imenovane Ballana-Qostor skupine kažejo, da se z njimi vežejo poleg obravnavanih podrobnosti tudi okrasne kroglice in polkroglice na vrhovih latic in na drugih mestih na enakih nastavkih.¹¹

V tem krogu moramo končno iskati paralele še za eno podrobnost na našem večjem svečniku. To je dokaj nenavadna raba dveh rok, ki držita cvetni nastavek. Na srebrni plošči grobnice 17 iz Qostora je vgraviran lik, ki zelo spominja na sfingo.¹² Kljub živalski podobi ima lik tudi ljudsko roko,^{12a} ki poleg stiliziranega »anka«, koptskega krščanskega znaka,¹³ drži tudi menor, katerega srednja veja končuje z nastavkom v obliki storža¹⁴ (T. 2: 2). Da je upodobitev roke zelo star egipčanski motiv, lahko sklepamo po stožčastem predmetu, katerega po obliki spodnjega dela imenujejo »Prunkgefäss«,¹⁵ ki je bil bržkone tudi nekaj nastavek neznanega predmeta (T. 2: 3). Tako kot na našem večjem svečniku, tudi na teh roki nista upodobljeni somerno, marveč v kotu, tj. da obe roki predstavljata levico. Ker roki nosita palico v obliki baklje, je gotovo, da sta imeli enako funkcijo kot roki na ptujskem svečniku.

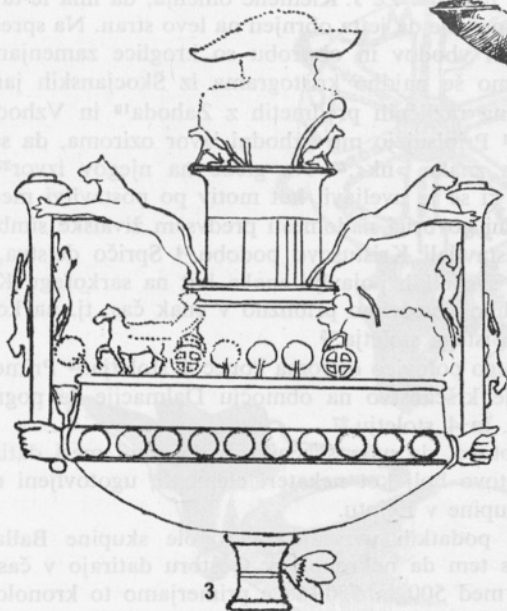
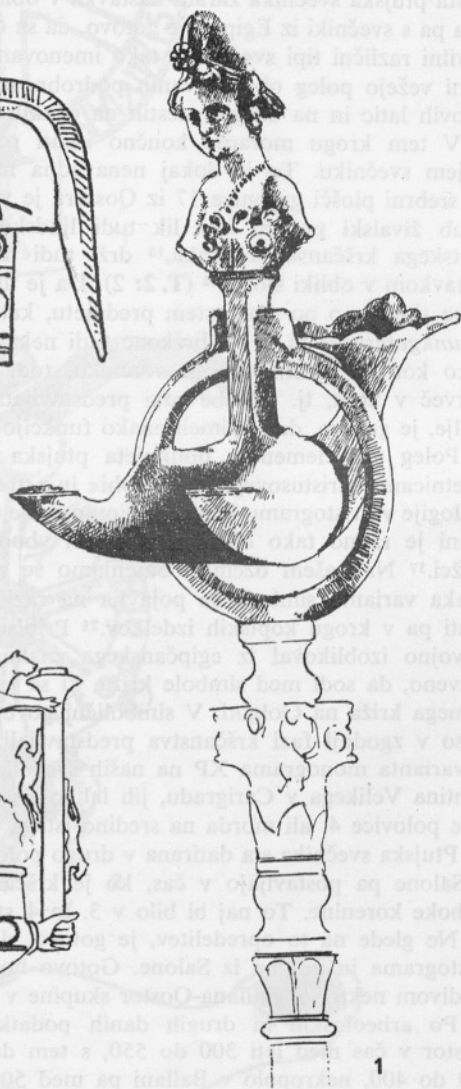
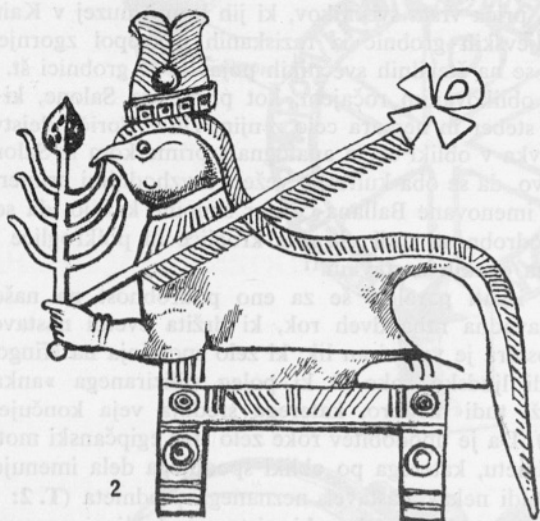
Poleg teh elementov oblikujeta ptujska svečnika v srednjem delu kristogram z začetnicama Kristusovega imena »hi« in »ro«. Že J. Klemenc omenja, da ima le-ta del analogije v kristogramu labara iz Emone,¹⁶ le da je ta obrnjen na levo stran. Na sprednji strani je ravno tako okrašen z nizom vbodov in ob robu so kroglice zamenjane s krožci.¹⁷ Na našem ozemlju omenjamo še najdbo kristograma iz Škocjanskih jam.¹⁸ Enaka varianta simbola se pojavlja na različnih predmetih z Zahoda¹⁹ in Vzhoda,²⁰ zlasti pa v krogu koptskih izdelkov.²¹ Pripisujejo mu vzhodni izvor oziroma, da se je razvojno izoblikoval iz egipčanskega znaka »nk«.²² Ne glede na njegov izvor²³ je bistveno, da sodi med simbole križa, ki se je uveljavil kot motiv po postavitvi memorialnega križa na Golgoti. V simbolični govorici nadomesti predvsem živalske simbole, ki so v zgodnji fazi krščanstva predstavljali Kristusovo podobo.²⁴ Spričo dejstva, da se varianta monograma XP na naših svečnikih pojavlja enaka kot na sarkofagu Konstantina Velikega v Carigradu, jih lahko postavimo približno v enak čas, tj. na konec prve polovice 4. ali morda na sredino istega stoletja.²⁵

Ptujska svečnika sta datirana v drugo polovico oziroma konec 4. stoletja.²⁶ Primerek iz Salone pa postavljajo v čas, ko je krščanstvo na območju Dalmacije že pognalo globoke korenine. To naj bi bilo v 3. in 4. stoletju.²⁷

Ne glede na to opredelitev, je gotovo, da naša svečnika v določeni meri datirajo kristograma in najdba iz Salone. Gotovo bolj kot nekateri elementi, ugotovljeni med gradivom nekropol Ballana-Qostor skupine v Egiptu.

Po arheoloških in drugih danih podatkih uvrščajo nekropole skupine Ballana-Qostor v čas med leti 300 do 550, s tem da nekropolo v Qostoru datirajo v čas od 300 do 400, nekropolo v Ballani pa med 500 in 550.²⁸ Če primerjamo to kronološko lestvico nekropole v Qostoru s podrobnostmi, ki se vežejo na naša svečnika, je gotovo, da se s starejšo fazo veže raba rok kot držala svečnih nastavkov. Spričo dejstva, da

T. 2

inventar grobnic te nekropole sestavlja vrsta zelo različnih elementov, ki jih je moč uvrstiti v zelo dolg časovni interval, ostaja odprto vprašanje ali so nekateri elementi (kot je falera konjske opreme iz grobnice št. 3 z gemo v oniksu in likom cesarja Konstantina) res zanesljivi za splošno datiranje teh najdb. Bolj zanesljivih kronoloških podatkov s tipološko analizo posameznega detajla ravno tako ne da niti nekropola v Ballani.

Po izvršeni primerjavi posameznih podrobnosti, ki karakterizirajo ptujška svečnika, je na dlani, da gre bolj kot za kronološko vprašanje, za izvor teh izdelkov.

Naša dva primerka sta v bistvu samo zgornja dela, tj. glavi svečnikov, medtem ko spodnja, tj. njuna nosilca ne poznamo. Po ohranjenem cilindričnem nastavku na spodnji strani lahko sklepamo, da je bil najbrž iz kovine. Čeprav je za proučevanje stila odločilen spodnji del, lahko po ohranjenima deloma presodimo, da izpovedujeta značilno plastičnost, zlasti pri elementih, ki slonijo na staroegipčanski tradiciji, za razliko od dokajšnje ploskovitosti kroga z monogrami. Kristograma pa zbujata domnevo, da sta njuna izdelovalca nemara obrtnika v delavnicah, ki so bile pod grškim vplivom (morda v Aleksandriji).

Spričo dejstva, da je s slovenskih najdišč veliko znanih predmetov, ki so delo vzhodnih delavnic ali tistih, za katere domnevamo, da iz njih izhajajo, se pri tem moramo vprašati, kakšnega značaja so bile te vezi Poetovia z deželami Vzhoda? Glede na to, da obstajajo določena zgodovinska dejstva, posredovana po literarnih in drugih virih ter spričo dejstva, da gre pri svečnikih za liturgijske predmete, ne bi smeli spregledati možnosti, da je bila morda tudi zgodnja krščanska občina Poetovia pod določenim vplivom koptskega liturgičnega rituala in njene hagiografije, kot to sklepa D. Rendić-Miočević za Salono.³⁰

Če so naše ugotovitve, ki smo jih pri tej obdelavi dosegli točne, je gotovo, da se odpira nekaj novega v zgodovini starodavnega Poetovia, česar do sedaj še nismo slutili.

¹ B. Saria, J. Klemenc, *Archäologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj (Zagreb 1936) 44, t. 48.

² Svečnika hranijo v dunajskem muzeju.

³ Na enem je podstavek iz zarjavelega železa s svinčcem, pritrjen na kolo, na drugem je čep v obliki stožčastega valja.

⁴ *CIL* III, št. 4098. R. Knabl, *Mitt. d. hist. Ver. f. Steiermark* 9 (1859) 93. F. Kerner, *Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen* 24 (1860) 270 s. S. Kováčič, Poetovij in Celeja v starokrščanski dobi, *Strena Buliciana* (1924) 390, sl. 1, 2. W. Schmid, Ptujške krščanske starožitnosti, *ČZN* 31 (1936) 108, T. 24, 25. J. Klemenc, Ranokrščanske bazilike v Ptuj, *Koledar družbe sv. Mohorja* (1950) 114, sl. 1, 2; idem, Starokrščanska sveetišča v Sloveniji, *Arh. vestnik* 18 (1967) 120 s, sl. 10, 11.

⁵ Katalog razstave *Zaton antike v Sloveniji* (1976) soba 3, št. 12, 13.

⁶ Znano je, da so svečniki bili lahko del domače in cerkvene opreme; uporabljali pa so jih tudi pri kulturnih obredih, pokopavanju in nagrobnih svečanostih. O njihovi funk-

ciji priča vrsta slik v katakombah, na mozaikih in drugod. Spričo tega, da sta tu v neposredni bližini rimsko grobišče in cesta, ni izključeno, da sta imela — že ker sta dva, neko drugo funkcijo.

⁷ Cabrol, Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* II/2 (Paris 1910) v. candélabre, col. 1834. Pauly-Wissowa, *RE* III, v. candelabrum, col. 1463.

⁸ D. Rendić-Miočević, Nekoliko zanimljivih nalaza iz starokrščanskog Solina, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku* 55 (1953) 201 s, T. 11: 4.

⁹ S podobnim nastavkom je v Louvru svečnik z neznanega najdišča, ki je opredeljen kot etruščanski.

¹⁰ D. Rendić-Miočević, *o. c.*, 201.

¹¹ W. B. Emery, *Royal Tombs at Ballana and Qustul. Nubian Treasures* (Chairi 1948).

¹² Vsi ti svečniki so v Arheološkem muzeju v Kairu.

¹³ »Sfinge« spominjajo na reliefe iz Nageje in jih prištevajo materialni kulturi plemena Meroa, ki živi vzhodno od Nila, na prostoru med Nilom in desnim pritokom Atbaro.

^{12a} Tudi sfinge so upodobljene s človeško glavo in sprednjimi udi v obliki rok. Glej sfingo, nosilko posode s peristila v Splitu: G. Jéquier, La sfinge nel peristilo del palazzo di Diocleziano a Spalato, *Bull. di archeol. e stor. dalmata* 33 (1910) 174, T. 23. Itd.

¹³ Glej razvoj tega simbola: M. Fagiolo, Theodericus — Christus — Sol, *Arh. vestnik* 23 (1972) 113 spodaj, tip 4.

¹⁴ Storž je zelo priljubljen detajl v rimski likovni umetnosti; v krog Ballana — Qostor skupine pride z vplivom bizantinske umetnosti.

¹⁵ H. Schäfer, W. Andrae, *Die Kunst des alten Orients* (Berlin 1925) sl. 15 med tekstem.

¹⁶ J. Klemenc, Krščanstvo v Emoni, *Nova pot* 14 (1962) 346 s.; idem, *Arh. vestnik* 18 (1967) 133, sl. 21. R. Noll, Zwei unscheinbare Kleinfunde aus Emona, *Arh. vestnik* 19 (1968) 84, sl. 4.

¹⁷ V katalogu *Zaton antike v Sloveniji* je predmet narisana narobe. Obrnjeno izpisan kristogram se pojavlja tudi na drugih mestih; tako v katakombi Coemeterium Maius je na vsaki strani lik oranta. Freska je datirana v sredino 4. stoletja: R. Hamann, *Geschichte der Kunst* (Berlin 1932) sl. 53. P. Testini, *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma* (Bologna 1966) sl. 96, na oljenkah sl. 95 — tretja v prvi vrsti.

¹⁸ F. Leben, Jamska arheologija matičnega kraka, *Acta carsologica* 6 (1974) 246. Katalog *Zaton antike v Sloveniji* (1976).

¹⁹ P. Testini, o. c., sl. 236, 238, 247.

²⁰ M. Fagiolo, o. c., sl. 32.

²¹ K. Wessel, *Koptische Kunst* (Recklinghausen 1963) sl. 82. J. Breckwith, *Coptic Sculpture* (London 1963) sl. 130.

²² M. Fagiolo, *Arh. vestnik* 23 (1972) 113 in prva slika.

²³ Nekateri avtorji ga izpeljujejo iz črke Tau.

²⁴ F. Testini, o. c., 266 s.

²⁵ Čeprav bi utegnil krog okoli naših kristogramov predstavljati venec, menim, da vsaj pri večjem svečniku spriču lepo oblikovanega zatiča ni izključeno, da bi ta skupaj z držanjem lahko predstavljal simbol »dominio sul mondo«, kot ga vidimo na denarju Konstantina po razlagi M. Fagiolo, o. c., 113.

²⁶ J. Klemenc, *Arh. vestnik* 18 (1967) 121.

²⁷ D. Rendić-Miočević, o. c., 201.

²⁸ U. Monneret de Villard, *Le necropoli di Ballana e di Qostol*, *Orientalia* 9 (1940) 61 s.

²⁹ Poleg omenjene literature pod op. 6 glej tudi: M. Ross, *Byzantine Bronze Peacock Lamps*, *Archaeology* — Summer 13 (1960).

³⁰ D. Rendić-Miočević, o. c., 202.

ZWEI ALTCHRISTLICHE KANDELABER AUS ROGOZNICA IN PTUJ

Zusammenfassung

Da die zwei Bronzekandelaber aus Rogoznica in Ptuj in der Fachliteratur bereits mehrmals behandelt worden sind, geht der Autor zur Stilanalyse ihrer einzelnen Elemente über. Die Kandelaber bestehen aus einem Zapfen zum Befestigen ans Gestell, aus einem Christogramm in der Mitte und einem blütenförmigen Teil als Kerzenhalter (T. 1: 1, 2). Der grössere Leuchter hat zwei an beiden Seiten des Christogramms angebrachte Kerzen-träger, befestigt mit einem Zapfen, den zwei mit dem Christogramm in einem Stück gegossene Hände halten. Ausser der Inschrift auf dem Christogramm ist der kleinere Kandelaber noch mit punzierten Kreispunkten und am Rand mit Silberkügeln verziert, während der grössere zwischen den Inschriftsbuchstaben oben zwei silberne Halbkugeln aufweist. Obwohl in der Fachliteratur für die zwei Kandelaber keine Analogien angeführt werden, ist der Autor der Ansicht, dass die zwei blütenförmigen Kerzen-träger mit dem gleich gestalteten Abschluss oder Griff der bronzenen »Öllampe« aus Salona analog sind (T. 1: 3). Da diese keine Bodenfläche hat, wurde sie schon vorzeiten als Teil eines Kandelabers eingeordnet. Ausser im Louvre wird auch im Museum in Kairo eine Reihe solcher Kandelaber verwahrt, von denen einige aus Gräbern der sog. Gruppe Ballana-Qostor stammen (T. 2: 1). Im Rahmen dieser Gruppe findet der Autor Analogien für das Detail der Menschenhände auf der in die Silberplatte der 17. Grabkammer aus Qostor eingravierten Sphinx, das eines der uralten Elemente der ägyptischen Kultur repräsentiert. Die zwei Christogramme haben Analogien in den Labarien aus Emona und den Škocjanske jame (die Höhlen von Škocjan), die mit Hinsicht auf ihre Monogrammm-form für die 1. Hälfte des 4. Jahrhunderts charakteristisch sind.

Die Chronologie der Kandelaber aus Rogoznica lässt sich schwer genauer bestimmen, denn wie die Fundgegenstände der Ballana-Qostor-Gruppe überhaupt waren sie lange Zeit in

Gebrauch. Vergleiche haben jedoch ergeben, dass die zwei Kandelaber Erzeugnisse von Werkstätten aus dem ägyptischen Bereich sind (T. 2: 2, 3).

Der Autor vertritt die Ansicht, dass die Kandelabersockel aus Metall gefertigt waren. Stilistisch äussert sich in den Standleuchten eine kennzeichnende plastische Note, vor allem in den auf altägyptischer Überlieferung beruhenden Elementen, im Unterschied zum verhältnismässig Flächigen des Kreises mit Christogrammen. Die zwei Christogramme lassen dagegen vermuten, dass die Verfertiger der zwei Kandelaber Werkstätten angehörten, die unter griechischem Einfluss standen (vielleicht aus Alexandria).

Auf Grund der Tatsache, dass in den slowenischen Fundorten ziemlich viele Objekte an den Tag gekommen sind, die Erzeugnisse dieser östlichen Kreise sind, wie auch solche, für die wir annehmen, sie stammen von dort, können wir in diesen Erörterungen ohne Zweifel die Frage aufwerfen, wie diese Beziehungen von Poetovio mit den Ländern des Orients beschaffen waren. Angesichts dessen, dass es bestimmte historische, durch literarische und viele andere Quellen übermittelte Tatsachen gibt und dass es sich bei diesen Kandelabern um liturgische Objekte handelt, darf nicht die Möglichkeit übersehen werden, dass vielleicht auch die frühchristliche Gemeinde Poetovios unter einem gewissen Einfluss des koptischen liturgischen Rituals und seiner Hagiographie stand, wie dies D. Rendić-Miočević für Salona annimmt.

Der Meinung des Autors nach öffnen die zwei Kandelaber etwas Neues in der Geschichte des alten Poetovio.

MISCELLANEA

TONE KNEZ

Dolenjski muzej Novo mesto

Die umfangreiche und intensive Grabungstätigkeit in Novo mesto in den vergangenen zwanzig Jahren mit zahlreichen wertvollen Funden und historisch bedeutenden Ergebnissen hat uns dazu bewogen, einen kulturgeschichtlichen Abriss der archäologischen Vergangenheit von Novo mesto vorzulegen. Obwohl zur Zeit die grundlegenden katalogmäßigen Materialbestände der hallstattzeitlichen und kelto-römischen Gräber aus der Stadt noch fehlen und die Erforschung der Siedlung auf dem Ringwall noch nicht begonnen hat, versucht dieser Beitrag, anhand bisheriger Befunde die Bedeutung und den Rang des vor- und frühgeschichtlichen Novo mesto von der Urnenfelderzeit bis zur Spätantike zu bestimmen. Der Aufsatz soll als eine Art Zwischenbilanz aufgefaßt werden. Dabei sind wir uns völlig bewußt, daß die Befunde der älteren und jüngeren Eisenzeit in Novo mesto nur im breiteren Rahmen der Hallstatt- und Latènekultur Sloweniens bzw. des Südosteuropas zu verstehen sind. Genauso sind Funde aus der Römerzeit nur im historischen Rahmen der augusteischen »Ostpolitik« und der heeres- sowie wirtschaftspolitischen Verhältnisse des Römischen Reiches und Roms Interessen in Illyricum und in Pannonien zu erklären.

Das heutige Slowenien war besonders in seinem südwestlichen Teil (Unterkrain, Weißkrain, Innerkrain) zur Hallstattzeit eine bedeutende, eigenständige Kulturlandschaft, die auch im gesamteuropäischen Rahmen der Hallstattkultur einen hohen Rang einnimmt und zu den führenden Regionen der älteren Eisenzeit zählt. Dieses archäologisch überaus reiche Land ist von 1878 bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges jährlich von Raubgräbern, Antiquitätensammlern und Wissenschaftlern untersucht und ausgebeutet worden. Unter ihnen war der geschäftstüchtige und landeskundige Berufsausgräber Jernaj Pečnik (1835–1914), der zuerst das Landesmuseum Rudolfinum in Ljubljana und später das Naturhistorische Hofmuseum in Wien fast ein Vierteljahrhundert lang ein Gros mit Funden aus Krain belieferte, mit Abstand der erfolgreichste. Ihm folgte die passionierte Amateurarchäologin Herzogin von Mecklenburg geb. Fürstin von Wiedischgrätz (1856–1929), deren große Sammlung von hallstattzeitlichen Grabfunden aus Slowenien im Jahre 1934 in New York versteigert wurde.¹ Die ersten Funde schenkte die Ausgräberin vor dem Ersten Weltkrieg dem letzten deutschen Kaiser, der ihre Grabungstätigkeit auch finanziell unterstützt hatte.² Neben diesen

NOVO MESTO IN DER VOR- UND FRÜHGESCHICHTE Forschungsstand und Probleme

STONE KNEZ

Dolenjski muzej Novo mesto

Die umfangreiche und intensive Grabungstätigkeit in Novo mesto in den vergangenen zwanzig Jahren mit zahlreichen wertvollen Funden und historisch bedeutenden Ergebnissen hat uns dazu bewogen, einen kulturgeschichtlichen Abriss der archäologischen Vergangenheit von Novo mesto vorzulegen. Obwohl zur Zeit die grundlegenden katalogmäßigen Materialvorlagen der hallstattzeitlichen und kelto-römischen Gräber aus der Stadt noch fehlen und die Erforschung der Siedlung auf dem Ringwall noch nicht begonnen hat, versucht dieser Beitrag, anhand bisheriger Befunde die Bedeutung und den Rang des vor- und frühgeschichtlichen Novo mesto von der Urnenfelderzeit bis zur Spätantike zu bestimmen. Der Aufsatz soll als eine Art Zwischenbilanz aufgefaßt werden. Dabei sind wir uns völlig bewußt, daß die Befunde der älteren und jüngeren Eisenzeit in Novo mesto nur im breiteren Rahmen der Hallstatt- und Latènekultur Sloweniens bzw. des Südostalpenraumes zu verstehen sind. Genauso sind Funde aus der Römerzeit nur im historischen Rahmen der augusteischen »Ostpolitik« und der heeres- sowie wirtschaftspolitischen Verhältnisse des Römischen Reiches und Roms Interessen in Illyricum und in Pannonien zu erklären.

Das heutige Slowenien war besonders in seinem südwestlichen Teil (Unterkrain, Weißkrain, Innerkrain) zur Hallstattzeit eine bedeutende, eigenständige Kulturlandschaft, die auch im gesamteuropäischen Rahmen der Hallstattkultur einen hohen Rang einnimmt und zu den führender Regionen der älteren Eisenzeit zählt.¹ Dieses archäologisch überaus reiche Land ist von 1878 bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges jährlich von Raubgräbern, Antiquitätensammlern und Wissenschaftlern untersucht und ausgebeutet worden. Unter ihnen war der geschäftstüchtige und landeskundige Berufsausgräber Jernej Pečnik (1835—1914), der zuerst das Landesmuseum Rudolfinum in Ljubljana und später das Naturhistorische Hofmuseum in Wien fast ein Vierteljahrhundert lang en gros mit Funden aus Krain belieferte, mit Abstand der erfolgreichste. Ihm folgte die passionierte Amateurarchäologin Herzogin von Mecklenburg geb. Fürstin von Windischgrätz (1856—1929), deren große Sammlung von hallstattzeitlichen Grabfunden aus Slowenien im Jahre 1934 in New York versteigert wurde.² Die erlesensten Funde schenkte die Ausgräberin vor dem Ersten Weltkrieg dem letzten deutschen Kaiser, der ihre Grabungstätigkeit auch finanziell unterstützt hatte.³ Neben diesen

beiden waren noch Karl Deschmann, Ferdinand Hochstetter, Ferdinand Schulz, Simon Rutar, Josef Szombathy, Ignac Kušljan, Alfons Müllner, Walter Schmid und andere im Gelände tätig. Fundplätze wie Vače,⁴ Magdalenska gora,⁵ Stična,⁶ Sveta Lucija (heute Most na Soči),⁷ Libna,⁸ Mokronog,⁹ Šmarjeta-Vinji vrh,¹⁰ Novo mesto,¹¹ Kučar-Podzemelj¹² und Fundplätze in Notranjsko (Innerkrain)¹³ sind schon seit Jahrzehnten geläufige Begriffe als Repräsentanten einer blühenden Hallstattkultur im Südostalpenraum.

Die Stadt Novo mesto¹⁴ liegt inmitten Südsloweniens als Hauptstadt von Dolenjsko (Unterkrain) in einer Landschaft, die überaus reich an archäologischen Fundplätzen ist. Dank seiner günstigen verkehrsgeographischen und strategischen Lage auf der felsigen Landzunge an der windungsreichen Krka wurde der Raum von Novo mesto bereits früh besiedelt, jedenfalls schon in der jüngeren Phase der Urnenfelderkultur (Ha B 1), wie einige Gräber aus dieser Zeit in Bršljin zeigen.¹⁵ Der große Aufschwung Novo mestos in vorgeschichtlicher Zeit beginnt mit der Ansiedlung nordwestbalkanischer Illyrer und Südpannonier in Unterkrain im 8. Jahrhundert (Zeitstufe Ende Ha B 3 = Ha C 1 /nach Gabrovec/).¹⁶ Der gleichzeitige Ausbau vieler befestigter Höhensiedlungen-Ringwälle spricht für eine intensive Besiedlung des Gebietes am Rande der Südostalpen, wahrscheinlich durch einen starken Bevölkerungszug.¹⁷ In dem Formungsprozeß der Hallstattkultur übernimmt Unterkrain die führende Rolle in Slowenien. Aus dieser Zeit stammt ein größeres Urnengräberfeld auf Mestne njive.¹⁸ Kennzeichnend für diese Nekropole sind sehr große bauchige Urnen mit Tupfenleiste, Beigaben aus Metall und Keramik erscheinen nur selten. In dieser Zeitstufe beigabenarmer Urnengräber, auch als »verarmtes Ha B« bezeichnet,¹⁹ stirbt die Urnenfeldertradition in Südslowenien ab. An die Stelle der Brandbestattung tritt die Körperbestattung unter Grabhügeln. Von nun an erlebt Novo mesto einen stetigen wirtschaftlichen und politischen Aufschwung, der von der entwickelten älteren Eisenzeit bis zum Ende des 4. Jahrhunderts v. Chr. dauert. Zahlreiche wertvolle Funde unterstreichen, daß Novo mesto in der älteren Eisenzeit Sitz wohlhabender und einflußreicher hallstattzeitlicher Aristokraten war, die wir als »illyrische Fürsten« bezeichnen dürfen. Eisengewinnung (durch Tagbau geschürfte Bohnerze),²⁰ Metallverarbeitung (Bronzegießer, Eisen Schmiede, Toreuten), Glasperlen-Produktion,²¹ Viehherden und die Schafhaltung bildeten die Quellen ihres Reichtums. Die Böden in Unterkrain eignen sich gut für Weidewirtschaft, erlauben aber keinen ertragreichen Ackerbau.

Weitreichende Handelsbeziehungen und der Güteraustausch mit dem etruskisch-venetischen Westen (Este, Bologna),²² mit den Salzherren im Norden (Hallstatt und Hellbrunnerberg)²³ und mit den Thrakern und den Skythen im Osten (Vekerzug-Gruppe)²⁴ haben sicher auch zu ihrem Wohlstand beigetragen. Große Mengen Bernstein — wenn tatsächlich alle baltischen Ursprungs — in den hallstattzeitlichen Gräbern in Slowenien, Istrien und Lika sind folgerichtig Zeugen eines intensiven transkontinentalen Fernhandels in der Hallstattzeit zwischen dem Samland im Norden und dem Caput Adriae im Süden.²⁵

Die prähistorische Siedlung in Novo mesto ist in dem Ringwall auf dem Marof nordwestlich oberhalb der heutigen Stadt zu suchen. Den befestigten Siedlungsplatz — etwa 2,5 Hektar groß — kann man heute noch gut erkennen; eine nähere Untersuchung des Ringwalls fand bisher noch nicht statt. An der Nordseite wurde der Ringwall an einigen Stellen schon vor Jahrzehnten angeschnitten, um Steinmaterial für Bauarbeiten zu gewinnen. Diese Eingriffe ermöglichen uns einen Einblick in den inneren Aufbau der Umwallung. Die Fortifikation besteht aus einer dicken Trocken-

mauer, die an der Außenseite noch zusätzlich durch einen steilen, mächtigen Erdwall geschützt war. Sporadische Scherbenfunde aus dem Innenraum des Siedlungsplatzes stammen aus der Hallstatt- und der Latènezeit, was auf eine kontinuierliche Besiedlung dieses Wohnplatzes in der älteren und jüngeren Eisenzeit schließen läßt. Römische Funde fehlen bisher, so daß man vermuten darf, der Ringwall sei zur Römerzeit nicht mehr besetzt gewesen.

Die Hallstattleute in Unterkrain pflegten ihre Toten in großen Erdhügeln beizusetzen. Die meisten davon stellen typische Sippen- oder Familiengrabhügel mit durchschnittlich etwa 20 Körperbestattungen dar. Sehr große Hügel mit über 100 Toten bilden in Unterkrain eine seltene Ausnahme. In Novo mesto konnten bisher zehn Familien- bzw. Sippengrabhügel festgestellt werden, die alle bereits in den vergangenen neunzig Jahren ausgegraben wurden. Da die Forschungsgeschichte der Hallstatt-Grabhügel in Novo mesto und die Schicksale ihrer Funde sehr bewegt sind, sollen sie hier kurz skizziert werden.

Den ersten Grabhügel hat Präparator F. Schulz im Stadtwald im Jahre 1890 ausgegraben oder zumindest angeschnitten.²⁶ Die nächsten zwei Grabhügel wurden im Jahre 1894 durch Prof. Rudolf Hoernes, den Bruder des bekannten Prähistorikers Moritz Hoernes, und von dem berechtigten Jernej Pečnik aufgedeckt. Die Funde kamen in das Naturhistorische Hofmuseum nach Wien.²⁷ Im Jahre 1905 hat Kustos W. Schmid durch eine Rettungsgrabung zwei Grabhügel (Tumulus Malenšek und Tumulus im Smola-Wald) vor totaler Zerstörung und Ausplünderung gerettet.²⁸ Bei Bauarbeiten in den Jahren 1939 und 1941 wurde ein weiterer Tumulus in Kandija (der Hügel mit dem Brustpanzerfürsten und dem Dreifußkessel) größtenteils zerstört und sein Inventar nur teilweise geborgen.²⁹ Weitere vier Grabhügel auf dem Gräberfeld in Kandija wurden in den Jahren 1967–1969 vom Verfasser systematisch ausgegraben.³⁰ Soweit sind alle bisher sichtbaren Tumuli in Novo mesto ausgegraben worden. Weitere, heute im Gelände nicht mehr erkennbare hallstattzeitliche Grabhügel sind in Kandija (Parzelle Vandot und angrenzende Grundstücke), an der Südseite der Zagrebška-Straße, auf dem Marof und im Stadtwald zu vermuten. Je nach dem Wechsel verwaltungspolitischer Kompetenzen im Laufe der Zeit werden die Bestände der hallstattzeitlichen Gräber aus Novo mesto in drei Museen aufbewahrt: in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien, im Narodni muzej in Ljubljana und im Dolenjski muzej in Novo mesto.

In jüngster Vergangenheit erlitt das Museum in Novo mesto einen schweren Schicksalsschlag und erheblichen Sachschaden. In der Nacht vom 20. auf den 21. Juli 1975 wurde in den Ausstellungsraum eingebrochen, um gezielt die wertvollsten hallstattzeitlichen Funde zu stehlen, was den Einbrechern auch gelungen ist. Nach intensiver Fahndung im In- und Ausland, unter Mitwirkung von Interpol, konnte ein Großteil der gestohlenen Funde im Oktober 1975 in Ravenna sichergestellt und im Januar 1976 in das Museum nach Novo mesto rückgeführt werden. Achtzehn Gegenstände, durchweg Schmucksachen aus Bronze (Arm- und Fußringe), farbiger Glaspaste (Halsketten) und aus Bernstein (Halsketten), ließen sich aber bis jetzt nicht wieder beibringen.³¹

Alle in Novo mesto freigelegten Hallstatt-Grabhügel waren typische Sippengrabhügel mit Körperbestattungen, obwohl das gesamte Knochenmaterial in den Gräbern restlos vergangen ist. Schuld daran tragen zersetzende Oxide im schweren gelbbraunen Lehm Boden, der im größten Teil Unterkrains vorherrscht. Diese Bodenkonsistenz mit ihren chemischen Prozessen hat den Grabbeigaben schwere Schäden zugefügt und viele sogar vollkommen zerstört. In Novo mesto wie auf den meisten Fundplätzen in Unter-

krain sind deshalb keine anthropologische und osteologische Untersuchungen möglich. Auch die Restaurierungsarbeiten an den schwer beschädigten Grabbeigaben sind äußerst schwierig und zeitrauben.³² Die Gräber in den einzelnen Grabhügeln waren kreisförmig an der Peripherie des Hügels und tangential zur Hügelmitte angeordnet. Bei allen untersuchten Tumuli in Novo mesto war die Hügelmitte fundleer, ein Zentralgrab konnte in keinem Fall nachgewiesen werden. Bei zwei Grabhügeln konnten spärliche Reste eines Steinkranzes (crepis) am Rande des Tumulus festgestellt werden. Ursprünglich waren sicher alle größeren Grabhügel mit einem Steinkranz umringt, der den eingeweihten Gräberbezirk sichtbar abgrenzte. Familien- bzw. Sippengrabhügel mit kreisförmig angelegten Gräbern sind ein wesentliches Merkmal der Unterkrainger Gruppe der slowenischen Hallstattkultur. Daß die Hallstatt-Grabhügel in Slowenien auf ihrem Gipfel ursprünglich mit einer Steinstele oder mit anderen Wahrzeichen bekrönt waren, wie etwa der Grabhügel in Hirschlanden³³ und Kilchberg³⁴ in Württemberg, sowie in Birkach³⁵ in Mittelfranken, ist bis jetzt nicht zu belegen.

Aus den Inventaren in den Grabhügeln von Novo mesto ist eine stark differenzierte Gesellschaftsstruktur abzulesen.³⁶ Einige Gräber waren sehr reich ausgestattet, woraus wir schließen dürfen, daß in diesen Gräbern Hallstattaristokraten beigesetzt waren, die reichsten unter ihnen sicher von fürstlichem Rang.³⁷ Davon zeugen außerordentlich wertvolle Funde wie z. B. ein bronzener Brustpanzer,³⁸ ein Dreifußkessel,³⁹ mehrere figürlich verzierte Bronzesitulen,⁴⁰ zwei Rippenzisten,⁴¹ drei Bronzehelme (ein Helm mit zusammengesetzter Kalotte, ein Doppelkamm- und ein Negauerhelm),⁴² reich verziertes Zaumzeug,⁴³ zahlreiche Schmuckgegenstände und künstlerisch und technisch hochstehende Tongefäße. Es folgen Kriegergräber, die durch die Standardbewaffnung⁴⁴ der späten südostalpinen Hallstattzeit (zwei Lanzen spitzen und ein Tüllenbeil) gekennzeichnet sind. Diese Männer zählten zum ständigen Gefolge des regierenden Kriegsherrn. An diese Gräber schließt sich die am stärksten vertretene Gruppe von Gräbern an, die wir anhand der Grabbeigaben sozial nicht näher bestimmen, sondern höchstens in Frauen- oder Männergräber aufteilen können. Weil das gesamte Knochenmaterial restlos vergangen ist, beruht diese Beurteilung freilich lediglich auf mehr oder weniger charakteristischen Beigaben. Viele Gräber darunter sind völlig anonym, weil das Grabinventar gänzlich vergangen oder nur in spärlichen Resten erhalten geblieben ist. Immerhin können wir feststellen, daß Frauen in der hallstattzeitlichen Gesellschaft völlig emanzipiert waren und sogar hohe Positionen eingenommen haben. Als Beispiele sind anzuführen die Gräber IV/20⁴⁵ und III/33⁴⁶ aus Novo mesto, das Grab der Fürstin aus Stična⁴⁷ und das Grab der Prinzessin aus Atenica.⁴⁸ In der jüngeren Hallstattzeit war Novo mesto zweifellos ein bedeutendes Zentrum dieser Zivilisation im südostalpinen Bereich, höchstwahrscheinlich Sitz eines »Gaufürsten«. Wir vermuten, daß in Novo mesto in der jüngsten Phase der Hallstattzeit (Ha D 3 — Lt A) auch eine Werkstatt der Situlenkunst tätig war.⁴⁹

Bei der Ausgrabung der hallstattzeitlichen Sippengrabhügel in den Jahren 1967 bis 1969 wurden in Novo mesto fünf figural verzierte Situlen gefunden, wodurch das Ensemble der Situlenkunst in Slowenien bzw. im Südostalpenraum wesentlich bereichert wurde und die Zahl der figural verzierten Situlen in Slowenien auf 16 Exemplare stieg. Magdalenska gora und Novo mesto sind nun die reichsten Fundstellen der Situlenkunst, jede mit fünf figürlich verzierten Situlen. In Novo mesto wurden je zwei solcher Situlen in zwei Gräbern gefunden, deren eines reich mit Frauenschmuck ausgestattet war.⁵⁰ Die Grabungsbefunde haben hier überdies gezeigt, daß zu jeder Situla ein ent-

sprechender Schöpfer gehört, und zwar fast immer eine Henkeltasse aus Ton, mit welcher das Getränk aus dem Bronzeimer geschöpft und den Gästen gereicht wurde.

Alle Denkmäler der Situlenkunst, die zur sog. Slowenischen Gruppe gehören, sind einschließlich der berühmten Situla aus Vače in einheimischen Werkstätten entstanden. In der jüngsten Phase der Hallstattzeit bildete sich im Ostalpenraum dank der fortgeschrittenen gesellschaftlichen Gliederung und eines kunstfreudigen Klimas, das durch griechisch-etruskische Einflüsse aus dem italisch-adriatischen Raum gefördert wurde, die Situlenkunst heraus. Die Auftraggeber und die Förderer dieser Gebrauchsgegenstände mit figürlichem Schmuck waren einheimische Adelsherren, in deren Machtbereich wohl auch die entsprechenden Werkstätten lagen. Wir vermuten, daß in Slowenien zur Hallstattzeit zwei oder sogar drei Werkstätten tätig waren: eine oder vielleicht zwei ältere im 6. und zu Beginn des 5. Jahrhunderts v. Chr. auf Magdalenska gora und Vače und eine jüngere im 5. Jahrhundert sehr wahrscheinlich in Novo mesto.⁵¹

Etwa um die Mitte des 3. Jahrhunderts v. Chr. wurden Unterkain und der Raum von Novo mesto vermutlich von keltischen Tauriskern erobert und besiedelt, nachdem bereits vorher Streif- und Beutezüge der Kelten nach Slowenien erfolgt sein dürften.⁵² Obwohl vermutlich nicht sehr zahlreich, blieben sie die politisch und wirtschaftlich führende ethnische Gruppe bis zur römischen Eroberung dieses Gebietes gegen Ende des 1. Jahrhunderts v. Chr. Der Keltensturm machte der traditionsreichen Hallstattkultur ein jähes, gewaltsames Ende. Den autochthonen Einwohnern wurde eine neue Zivilisation und Kultur — die Latène-Kultur — aufgezwungen.

Die Kelten brachten eine neue Bestattungssitte ins Land: die Brandbestattung in Flachgräbern, die die Beisetzung von Toten in Grabhügeln ablöste. Sie führten auch eine neue Bewaffnung und Kampftechnik ein. Während der Hallstatt-Krieger mit einem eisernen Kampfbeil mit Tüllenschäftung und zwei Lanzen bewaffnet war, ist der keltische Krieger mit Schild, Schwert, Wurflanze und einem Hiebmesser ausgestattet. In der Kampftechnik der Kelten spielen im Gegensatz zur Hallstattzeit die Reiterverbände eine wesentliche Rolle. Der Hallstattkrieger kämpfte zu Fuß, nur sein Kriegsherr schwang das Kampfbeil hoch zu Roß. Mit Hilfe verbesserter Gerätschaften⁵³ wie Feldhacken, Pflugscharen, Sicheln und Sensen konnten die Kelten zudem die Agrarproduktion steigern. Namentlich bei der Metallverarbeitung haben sie das Kunsthandwerk weiterentwickelt bzw. mit ganz neuen Impulsen belebt. Sie haben ferner neue technische Errungenschaften wie die schnell rotierende Töpferscheibe, die Emailtechnik und eine hochentwickelte Siderurgie (Eisenverhüttung) eingeführt, die besonders in der Qualität ihrer Eisenwaffen zum Ausdruck kommt.

Die keltischen Neusiedler und keltisierte Ansässige haben in Novo mesto zahlreiche Spuren in den Gräbern vom 3. bis 1. Jahrhundert v. Chr. hinterlassen. Aus dem Stadtbereich kennen wir zwei Nekropolen mit Brandbestattungen aus der Mittellatènezeit.⁵⁴ Eine lag im Stadtteil Kandija, die andere auf dem Marof, beide in unmittelbarer Nähe der hallstattzeitlichen Grabhügelnekropolen. Einige Mittellatènegräber bildeten Nachbestattungen in Hallstatthügeln. Unter den keltischen Grabfunden ist der tönernen Kantharos⁵⁵ mit zwei Gesichtsmasken und zwei gehörnten Schlangenkopfhelmen (= Schlange mit Widderkopf) hervorzuheben. Dieses keltische Tongefäß, wohl als rituelles Mischgefäß für Getränke zu verstehen — bisher einzigartig im keltischen Formenschatz Jugoslawiens — mit seinem plastischen anthropomorphen und zoomorphen Dekor hat seine engsten Parallelen in ähnlichen Tongefäßen aus Ungarn, die zu Beginn des sog. keltischen plastischen Stils in Transdanubien entstanden sind.⁵⁶ In zahlreichen Gräbern dieser Zeit waren keltische Krieger beigesetzt, was durch Waffenbeigaben wie Schwer-

ter, Lanzenspitzen, Messer und Schildbuckel erwiesen ist. Nur ein kleiner Teil der Keramik aus diesen Gräbern ist auf der Drehscheibe geformt, von besserer Qualität und im keltischen Stil geprägt, während die überwiegend handgeformte Keramik von minderer Qualität ist und gewisse Formen der einheimischen hallstattzeitlichen Tradition aufweist.

Man nimmt an, daß Unterkrain schon nach dem siegreichen Feldzug Oktavians gegen die Japoden im Jahre 33 v. Chr. gleichzeitig mit der Eroberung des strategisch wichtigen Brückenkopfes Siscia an der Kulpa-Mündung in die Save unter die römische Herrschaft kam. Siscia (heute Sisak) war zugleich der bedeutendste Handelsumschlagplatz der Pannonier und Kolapianen im Fernhandel mit Aquileia, Nauportus und später mit Emona im Westen und mit Sirmium und Singidunum im Osten. Unterkrain wurde zuerst in die große Verwaltungseinheit Illyricum eingegliedert, später unter Kaiser Trajan aber in die Provinz Oberpannonien, deren äußersten Westzipfel es bildete. Nach den Funden zu schließen haben die Einwohner von Unterkrain am großen Aufstand der Pannonier und Dalmater gegen die römische Besatzungsmacht in den Jahren 6—9 nach Chr. nicht teilgenommen.

In den Jahren 1973 bis 1977 wurde in Novo mesto am Südostabhang des prähistorischen Ringwalls eine kelto-römische Nekropole mit 222 Brandgräbern ausgegraben.⁵⁷ Dieses Gräberfeld, bekannt unter der Bezeichnung Novo mesto—Beletov vrt, umfaßte ursprünglich den Bereich des Gemeindeamtes (früher: Bezirkshauptmannschaft), einen Teil der Ljubljanska-Straße und den ehemaligen Belè-Garten (heute Bankgebäude). Für die Frühgeschichte von Novo mesto und ganz Unterkrain ist der Friedhof besonders wichtig, weil die Grabinventare einwandfrei und lückenlos eine kontinuierliche Belegung von der Latène- bis in die römische Kaiserzeit bezeugen und damit die friedliche Eingliederung Südsloweniens in das Imperium Romanum wahrscheinlich machen. Die ersten Gräber wurden möglicherweise schon in einer Endphase der mittleren Latènezeit, mindestens aber zu Beginn der Spätlatènezeit im Westteil der Nekropole angelegt. Die römischen Gräber reichen bis ins 4. Jahrhundert n. Chr. Und da die jüngsten Bestatungen am Südostrand des Gräberfeldes liegen, wird die zeitliche Abfolge auch in der horizontalen Stratigraphie von Westen nach Osten deutlich erkennbar.

Die Grabformen in dieser Nekropole sind sehr schlicht und zeigen zwei Varianten. Alle spätlatènezeitlichen und früh-römischen Gräber bis zur Mitte des 1. Jahrhunderts n. Chr. sind Brandschüttungsgräber in einfachen Grabgruben. Den Leichenbrand schüttete man auf den Boden und stellte die Beigaben darauf. Die Grundrisse der Grabgruben sind sowohl rechteckig als auch rundoval. Fast alle römischen Gräber nach der Mitte des 1. Jahrhunderts — nachclaudische Zeit — sind Steinplattengräber, eine Grabform, die in Südslowenien zur Römerzeit sehr beliebt war und am häufigsten auftritt.⁵⁸ Die Grabgruben wurden mit ausgesuchten, jedoch unbehauenen Natursteinplatten vierseitig umstellt und mit Steinplatten abgedeckt. Steinerne Grabmonumente wie etwa Aschenkisten, Sarkophage, Reliefsteine und dergleichen wurden in dieser Nekropole nicht gefunden.

Das Fundinventar der kelto-römischen Nekropole in Novo mesto weist einerseits auf eine starke, traditionsreiche einheimische keramische Produktion hin, die typologisch gut faßbar ist, andererseits aber mit Importstücken von Sigillatageschirr, Henkelkrügen, Glasgefäßen und Tonlampen auch auf rege Handelsbeziehungen mit Norditalien, vor allem mit Aquileia.⁵⁹ Leiformen der einheimischen Gefäße sind rotbraune und hellgraue bikonische und enghalsige Flaschengefäße mit konisch gestuftem Schulterteil und grauschwarze kugelige Töpfe mit geripptem zylindrischen Hals. Die letztge-

nannten Töpfe sind fast immer mit einem Tonbecher vergesellschaftet — meistens lag der Becher im Topf —, was auf eine beliebte Gefäßgarnitur für Getränke schließen läßt. Aus der einheimischen Produktion stammen auch grobgeformte handgedrehte kleine Töpfe und Becher aus graubraunem Ton mit rauher Oberfläche, durchweg ziemlich porös, die mit vertikalem Kamm- oder Besenstrich verziert sind. Eine weitere einheimische lokale Gefäßform bilden hochstehende keramische Pokale mit breitem geripptem Oberteil und konisch geschwungenem Unterteil. Diese eigenartige Gefäßform ist bisher nur aus drei benachbarten Fundplätzen am Unterlauf der Krka bekannt: in Novo mesto, Bela cerkev und Mihovo. Den spätlatènezeitlichen Fundbestand vervollständigenden noch entsprechende Fibelformen (Typ Nauheim, Jezerine, Aucissa, Ornava, Scharnierfibel), eine verzierte eiserne Gürtelplatte vom Typ Laminci⁶⁰ — die erste ihrer Art in Slowenien — und ein Kriegergrab mit einem eisernen Helm,⁶¹ dessen Wangenklappen mit Tierfiguren verziert sind. Aus Novo mesto sind auch zwei keltische Münzen bekannt, und zwar ostnorische Großsilbermünzen vom Typ Samobor.⁶² Beide wurden beim Bau der Bezirkshauptmannschaft im Jahre 1902 im Bereich des spät-keltischen Gräberfeldes gefunden.

Im Inventar der römischen Gräber ist hauptsächlich Keramik vertreten, verhältnismäßig viel Sigillata-Geschirr, ausschließlich aus nörditalischen Werkstätten, wenig Glas und selten Münzen. Es wurde schon betont, daß auf dem gesamten Gräberfeld kein einziges Bruchstück eines Inschrift- oder Reliefsteines gefunden wurde. Daraus kann man schließen, daß auf diesem Gräberfeld in Novo mesto entweder analphabetische Einheimische illyro-keltischer Abstammung beigesetzt worden sind, oder aber daß die autochthonen Einwohner die italische Form der Grabarchitektur mit Inschriftsteinen und Reliefdekor nicht übernommen haben. Ein deutlicher Konservatismus im Grabritus ist unverkennbar: Die keltische Art der Leichenbrandbestattung in einfachen Grabgruben wird in der frühen Kaiserzeit beibehalten. Auch gewisse traditionelle Gefäßformen sind durch Jahrzehnte in unveränderter Form als Grabbeigabe im Gebrauch, deshalb sind sie als chronologische Stützen kaum oder nur bedingt brauchbar. Man kann daraus wohl zu Recht folgern, daß in Gebieten mit kräftiger Eigentradition mindestens der Grabritus nur langsam und erst sehr spät römisch beeinflusst worden ist.

Münzen finden sich in den römischen Gräbern im Belè-Garten verhältnismäßig selten. Allerdings dürfen wir dabei nicht außer Acht lassen, daß gut die Hälfte der römischen Bestattungen in Steinplattensetzungen schon in antiker Zeit geplündert worden und ihr Inventar uns dabei nicht bekannt ist. Insgesamt wurden in der Nekropole bei unserer Grabung 12 Asse (Kupferstücke) der folgenden Kaiser gefunden: Vespasianus (1), Titus (2), Nerva (3), Hadrianus (2) und fünf Münzen von unbestimmbaren Kaisern aus dem 1.—2. Jahrhundert. Bei der Entdeckung der ersten Gräber auf dieser Nekropole im Jahre 1890 beim Bau der Bahnhofstraße haben Kustos A. Müllner⁶³ und Konservator S. Rutar⁶⁴ berichtet, daß bei dieser Gelegenheit einige Münzen gefunden wurden, »die von Nero bis Diokletianus reichen, doch in den Urnen wurde nur eine Münze des Kaisers Carus gefunden. Am besten erhalten war die Münze des Tacitus, Augustus.« Den Angaben können wir Glauben schenken, obwohl die Stücke heute verschollen sind. Nach der Aufzählung (Claudius, Antoninus Pius, Claudius Gothicus, Tacitus, Carus, Diokletianus) muß der Friedhof bis in die ersten Jahre des 4. Jahrhunderts belegt worden sein. Mit Bedauern bleibt jedoch festzustellen, daß außer den genannten Münzen noch andere wertvolle Funde aus dem Gräberfeld abhanden gekommen sind. Sie werden zwar beschrieben,⁶⁵ nicht aber abgebildet: ein Paar goldener Ohrringe, zwei römische (?) Schwerter, zwei silberne Armbrustfibeln der Mittellatène-

zeit, ein keltisches Schwert und ein bis zwei fragmentierte keltische Eisenhelme. Für eine genauere Zeitbestimmung vor allem der Latènegräber wären diese auch typologisch interessanten Objekte natürlich von großer Bedeutung.

Eine singuläre Gefäßform im Inventar der frührömischen Gräberfelder in Südostslowenien sind die tönernen Hausurnen, die zur Aufbewahrung des Leichenbrandes und der Knochenreste nach der Kremation dienten. Diese meist rot bemalten, rundhausförmigen Gefäße mit breiter Türöffnung und schmalen Fernsterschlitzten enden auf dem Dach meist in einem knopf- oder pilzartigen Abschluß, manchmal auch in einem plastisch geformten sitzenden Hahn als Sinnbild des immerwachen apotropäischen Schutztieres. Aus den Mustern der roten Wandbemalung auf den Hausurnen kann man eine Fachwerktechnik erschließen. Diese eigenartigen Grabgefäße — eine im gesamten Römischen Reich einzigartige Gefäßform — werden den keltischen Latobikern zugeschrieben, die Mitte des 1. Jahrhunderts vor Chr. nach Südslowenien einwanderten.⁶⁶ Die Latobiker sind in der Literatur und inschriftlich öfters genannt,⁶⁷ auch die beiden größten antiken Siedlungen in Unterkrain tragen ihren Namen, nämlich die Beneficiariestation *Praetorium Latobicorum* (heute Trebnje) und das *Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum* (heute Drnovo).

Die römische Hauptstraße Emona — Siscia verlief quer durch Unterkrain, etwa 3 km nördlich an Novo mesto vorbei.⁶⁸ Sicher nicht zufällig folgt die heutige Autostraße Ljubljana—Zagreb größtenteils fast derselben Trasse. An den römischen Straßenverlauf erinnert ein Meilenstein,⁶⁹ der ursprünglich an der »Alten Straße« auf der Hutweide von Mačkovec stand und später nach Bučna vas gebracht wurde, um dort als Stützpfeiler in einem Stallgebäude zu dienen. Im Herbst 1958 konnte er schließlich im Museumsgarten von Novo mesto aufgestellt werden. Weil er der einzige römische Inschriftstein aus der engsten Umgebung des Ortes ist, soll er hier kurz beschrieben werden.

Er besteht aus einheimischem grauen Kalkstein. Der Oberteil mit der Titulatur des Kaisers ist abgebrochen. Der zylindrische Körper mißt 56 cm im Durchmesser und ist noch 125 cm hoch; der quadratische Unterteil, mit dem er im Boden eingegraben war ist 35 cm lang. Die Inschrift gehört ins Jahr 201, ist stark verwittert und nur schwer lesbar. Der erhaltene Teil lautet:

— c[o(n)s(ul) II pro[co(n)s(ul) p(ater) p(atriae)]
 [et imp(erator) C]aes(ar) M. Aure[lius]
 [Antonin]us Pius Au[g(ustus) fel(ix)]
 [trib(unicia) po]tes(tate) III pr[oco(n)s(ul)]
 [[et P. Septimius Geta]]
 [[Caesar]] vias et pon[tes]
 [vetusta]te conrupt[as]
 [res]tituerunt
 [curante Fabio] Cilone leg(ato) Aug(usti)
 —

Zur Zeit fehlen noch immer überzeugende Anhaltspunkte, wo die römische Siedlung in Novo mesto zu suchen ist. Weil entsprechende Untersuchungen im Ringwall auf dem Marof noch ausstehen, bleibt eine Besiedlung dieses Platzes zur Römerzeit vorläufig offen. Einen Hinweis für die Lokalisierung der römischen Siedlung gab immerhin eine kleine Versuchsgrabung im Jahre 1978 im Probsteigarten bei der Kirche des Hl.

Nikolaus auf dem Gipfel der Altstadt, dem sog. Kapitelberg. Sehr spärliche Tonscherben sowie zwei Bronzemünzen (ein Sesterz des Pertinax und ein unbestimmbarer As aus dem 1.—2. Jht.) lassen auf Siedlungsgelände schießen. Umfangreichere Grabungen an dieser Stelle wären nötig, um die Vermutung zu bekräftigen.

Aquileia war der Ausgangspunkt des italischen Fernhandels für Noricum und Oberpannonien. Offenbar haben schon jahrzehntelang, bevor die große Transit- und Heeresstraße von Aquileia über Emona nach Siscia und weiter zu den Garnisonsstädten an der Donau in der Mitte des 1. Jahrhunderts n. Chr. ausgebaut wurde, lebhaft Handelsbeziehungen zwischen Novo mesto — der römische Ortsname ist nicht überliefert — und Aquileia bzw. dem nordostitalischem Raum bestanden. Im Zuge des Ausbaues der Handelsverbindungen mit Pannonien war unter Kaiser Vespasian das Municipium Neviodunum⁷⁰ als Hafenstadt an der Save gegründet. Unter seine Verwaltung gehörte fast ganz Unterkrain.

Chronologisch das jüngste archäologische Belegstück aus Novo mesto ist der zylindrische Glasbecher⁷¹ mit dem eingeschliffenen griechischen Trinkspruch καὶ ἐς ὄψα (= »und auf Jahre hinaus«). Er wurde schon 1902 von J. Pečnik im Stadtteil Bršljin in einem Männergrab mit Leichenbrand gefunden und sogleich dem Kunsthistorischen Museum in Wien zum Kauf angeboten, in dessen Antikensammlung er heute ausgestellt ist. Der ornamental geschliffene Becher seltener Form stammt aus einer östlichen (ägyptischen?) Werkstatt, und zwar aus der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts. Etwa gleich alt ist ein Brandgrab aus Regrča vas,⁷² das durch eine Münze des Licinius datiert wird. Beide Brandgräber stehen in einem gewissen Widerspruch zu der These, daß im 4. Jahrhundert allgemein die Körperbestattung im Brauch war. Es scheint demnach, daß die Brandbestattung aus tief verwurzelten ethnisch-rituellen Gründen in Unterkrain länger geübt wurde als in anderen Teilen Sloweniens.

Merkwürdigerweise fehlen zur Zeit noch immer archäologische Beweise aus dem Stadtbereich für die Zeitspanne vom Ende des 4. Jahrhunderts bis zum Jahre 1365, als Herzog Rudolf IV. von Österreich die Stadt gründete und nach seinem Namen Rudolfs-werth taufte. Man kann sich kaum vorstellen, daß dieser strategisch so hervorragende Platz mit ausgeprägter Siedlungskontinuität bis in spätrömische Zeit von da an über 900 Jahre nicht bewohnt oder besetzt war. Für die Fundlücke bietet sich tatsächlich nur eine Erklärung an: Die mittelalterliche Altstadt ist unmittelbar auf den Resten des spätantiken und frühmittelalterlichen Ortes erbaut worden und hat damit ältere Siedelspuren zerstört oder doch überdeckt.

Vor dreihundert Jahren hat der krainische Polyhistor J. W. Valvasor in seinem monumentalen Geschichtswerk⁷³ eine apokryphe Überlieferung vom Untergang des antiken Novo mesto aufgezeichnet:

Die Stadt Rudolphswerth, sonst insgemein Neustädtlein genannt, in Crainerischer Sprach Novomesto, in Latinischer Rudolphwertha, oder Neostadium, gehört zu Unter-Crain; ligt zwischen Laybach und Carlstadt, acht Meilwegs von der Stadt Laybach von Carlstadt sechs Meilen, von der Stadt Möttling drey Meilen.

Ehbevor wir aber der jetzigen Stadt Situation und Gelegenheit ferner beschauen, müssen wir zuvor die alte Stadt, so hier gewesen, und deren Name mit ihr selbst verloschen besichtigen. Soll derothalb solche, wie ein Kärndterisches altes Jahrbuch ausweist, aus welchem folgendes entlehnet, und von denen Herren von Rudolphswerth selbst, mir überschickt worden, ehemals eine Reichs- oder Römische Stadt gewesen

seyen, die sich von dem Ort, da sie jetzt ligt, biß an Schloß Hohenprach, welches von einer Seite die Stadt beschützt, erstreckt. Dieselbe ist, von der Gothen Könige Chimga, unter der Regierung Keyzers Decii, feindlich angefallen, hart bedrängt, doch aber nicht erobert worden. König Dietrich von Bern, soll auch hier seine Hoffstatt gehabt haben.

Im Jahr Christi 451, wie Attila der Hunnen-König, durch Steyermarck, auf Laybach zugeeilet, soll dessen Bruder, wiewol mit einer geringen Macht, durch Croaten, für diese alte Stadt sich gelagert, selbiger hart zugesetzt haben, unverrichteter Sachen aber wieder abziehen müssen: als er aber, zu seinem Bruder Attila, nach Laybach gekommen, nach deren Eroberung wieder, mit der gantzen Macht, für diese Stadt gerucket, und selbige, durch Attilam, stürmender Hand erobert, nachmals aber geschleift, und gänzlich zerstört worden seyn.

Was aber selbige vormalige Stadt für einen Namen gehabt, davon meldet der mir ertheilte Bericht, und auch die alte Chronic, woraus solcher gezogen worden, ganz nichts.

Diese dramatisch-kuriose Legende vom Untergang des antiken Novo mesto hat gewiß einen wahren Kern: die spätantike Siedlung ist in den Stürmen der Völkerwanderungszeit untergegangen. Ob nun ausgerechnet Attila und sein Bruder es waren, die sie in Schutt und Asche legten, bleibt natürlich dahingestellt.

Am 7. April 1365 unterzeichnete Herzog Rudolf IV. in Wien die Stiftungsurkunde,⁷⁴ in der es unter anderem heißt:

Darumb wan wir die statt genandt Ruedolfswerd gelegen auf der Windischen march die wir von neuen dingen aufgeworffen und nach unserm namen alsogenendt haben so geben wir ir mit fürstlicher macht diese recht vnd gesetze die hernach geschrieben stend ...

Mit diesem Gründungsakt tritt Novo mesto aus der Anonymität seiner Frühgeschichte. Die Stadt steht fortan im Lichte schriftlich überlieferter Geschehnisse des späten Mittelalters und teilt das Schicksal ihres Umlandes in den darauffolgenden Jahrhunderten.

Zum Schluß darf zusammenfassend festgestellt werden, daß Novo mesto ein bedeutender archäologischer Fundplatz im Südostalpenraum ist, der von der Schlußphase der Urnenfelderzeit bis zur Spätantike im 4. Jahrhundert kontinuierlich und intensiv besiedelt war. Vor allem ist die genomorphologische und verkehrsgeographische Lage Südsloveniens nicht zu übersehen, weil — großräumig gesehen — dieses Land das wichtigste Durchzugsgebiet bildet, das aus dem südwestpannonischen Raum durch das Krka- und Savetal zum Laibacher Becken und über die Karsthöhen bei Postojna (das Tor von Postojna) zur Adria in der Triester Bucht und weiter in die norditalienische Ebene führt. Die verteidigungsgünstige Lage an der Krkaschleife war die Vorbedingung für die Gründung und Weiterentwicklung der prähistorischen Siedlung in Novo mesto. Ausgedehnte, wildreiche Waldbestände in Slowenien boten den prähistorischen Siedlern reichlich Nahrung, Bau- und Brennmaterial sowie Rohstoffe für allerlei Mobiliar und Werkzeuge. Namentlich am Oberlauf der Krka und in Weißkrain wurden Eisenerzvorkommen ausgebeutet. Die Metallgewinnung und die Verarbeitung zu Fertigprodukten haben wesentlich zu Reichtum, Macht und Ansehen der Hallstattleute in Slowenien beigetragen.

Man kann feststellen, daß das vorgeschichtliche Erbe aus der Hallstatt- und Latènezeit in Novo mesto durchaus alpin bedingt und gebunden ist, jedoch mit bemerkbaren

Einflüssen sowohl aus dem italischen Westen, als auch aus dem nordwestbalkanischen und südpannonischen Raum. Anregungen aus dem Este-Kreis verdanken wir gewisse keramische Formen (rot- und schwarzbemalte Fußgefäße), Fibeltypen (Schlangen- und Certosafibel)⁷⁵ und das toreutische Kunstschaffen. Aus dem Südosten, aus dem illyrischen Kernland kam die Bestattungsweise in Form von Sippengrabhügeln mit kreisförmig angelegten Körperbestattungen⁷⁷ und die zweischleifige Bogenfibel.⁷⁸ Aus dem transdanubischen Osten kam die skythische Bewaffnung (skythisches Beil, Bogen und Pfeil) und ihre Art der Pferdeschirrung (Trensen vom Typ Szentcs-Vekerzug),⁷⁹ sowie einige Gefäßformen: kernoiartige Ritualgefäße, grauschwarze Fußgefäße und schwarze graphitierte Henkeltassen. Gegenseitige Beziehungen und Befruchtungen machten die Hallstattkultur überregional, sie war nicht ethnisch gebunden. Nur aus solcher Perspektive wird ihr materieller Nachlaß erklärlich und verständlich. Der Fundbestand aus der Römerzeit zeigt dagegen deutliche Einflüsse bodenständiger Einwohner illyro-keltischer Abstammung mit tief verwurzelter einheimischer Tradition. Er wird namentlich in Keramikformen und im Grabritus sichtbar sowie — bei einer gewissen provincialrömischen Prägung norisch-pannonischer Art — besonders in der Tracht und beim Schmuck.⁸⁰

Zwei Epochen aus der archäologischen Vergangenheit von Novo mesto erscheinen besonders bedeutend und weitreichend: in der jüngeren Hallstattzeit war der Ort Sitz illyrischer Adelsherren bzw. eines lokalen Fürsten, während Novo mesto in der frühen Kaiserzeit sicher ein lebhafter provinzialrömischer Handels- und Umschlagplatz an der mittleren Krka, auf dem Handelsweg zwischen Emona und Siscia war. Nach dem Verfall der Hallstattkultur ist in den nachfolgenden Jahrhunderten sowohl in Novo mesto wie in ganz Unterkrain eine provinzielle Randkultur mit unverkennbaren retardierenden Tendenzen bemerkbar. Die Schwerpunkte der Macht und Politik hatten sich durch die keltischen Wanderungen verschoben: der Südostalpenraum verlor seine Machtposition zugunsten neuer Kräfte, die im mittleren Donaauraum und in Norditalien erwachsen waren.

In der Mittellatènezeit geht die Bedeutung von Novo mesto wesentlich zurück. Erst im 1. Jahrhundert v. Chr. gewinnt der Ort allmählich wieder an Bedeutung. Das ist sicher mit dem Ausbau fester und reger Handelsverbindungen von Aquileia zum pannonischen Osten in Zusammenhang zu bringen. Auf der Handelsroute *Aquileia — Emona — Neviodunum — Siscia* war Novo mesto ein Rast- und Umschlagplatz für Händler und Reisende im Lande der Latobiker. Weit hinter dem schützenden Donaulimes lag diese Siedlung im Vorfeld der Sperrmauern der *Praetentura Italiae et Alpium* oder *Claustra Alpium Iuliarum*,⁸¹ welche den Übergang auf den Karsthöhen nach Italien sicherten.

Zahlreiche Funde aus dem 1. und 2. nachchristlichen Jahrhundert beweisen einen relativen Wohlstand der Einwohner von Novo mesto. Wieweit der Markomannenturm die Siedlung betroffen hat, wissen wir nicht, weil entsprechende Befunde fehlen. Funde aus dem 3. Jahrhundert sind spärlich, aus dem 4. Jahrhundert kennen wir vorerst überhaupt nur zwei Gräber (Bršljin, Regrač vas). Um das Jahr 400, spätestens aber im 5. Jahrhundert, war Novo mesto wahrscheinlich nicht mehr ständig bewohnt. Die letzten Bewohner zogen sich, soweit sie nicht in Richtung Westen geflohen waren, wohl auf die entlegenen Randhöhen der umliegenden Gebirgskette zurück und bauten dort befestigte Refugien — meist auf längst verlassenem prähistorischen Siedlungsplätzen, wo sie mit autarker Wirtschaft überleben konnten.⁸²

Für eine genauere Rekonstruktion der vor- und frühgeschichtlichen Abläufe im Raum Novo mesto vor der Stadtgründung fehlen uns vor allem die Ergebnisse von Siedlungsgrabungen.

Der Standort eines prähistorischen Ringwall es ist bekannt, während der römische und ein vermutbarer frühmittelalterlicher Wohnplatz weiter zu suchen sind. Unsere Erkenntnisse und Schlußfolgerungen zur Vor- und Frühgeschichte von Novo mesto beruhen folglich ausschließlich auf Grabfunden. Da sie aber bisher nicht vollständig publiziert sind, fehlen noch detaillierte Auswertungen. Die Geländeforschung in der Stadt war in den letzten zwanzig Jahren wegen verschiedener dringender Baumaßnahmen zwangsläufig auf gefährdete Nekropolen gerichtet, systematische Siedlungsgrabungen sind aber geplant.

Nochmals in Stichworten umschrieben: in den vergangenen drei Jahrtausenden entwickelte sich Novo mesto vom hallstattzeitlichen Fürstensitz über einen provincial-römischen Handelsplatz (*vicus*) und die hochmittelalterliche habsburgische Stadtgründung bis zur heutigen stark expandierenden Industriestadt.

¹ S. Gabrovec, *Germania* 44, 1966, 1 ff. — ders., *Arh. vestnik* 24, 1973, 338 ff. — ders., im Ausstellungskatalog: *Die Hallstattkultur, Frühform europäischer Einheit* (Schloß Lamberg, Steyr 1980), 37 ff.

² *Treasures of Carniola* (New York 1934).

³ P. S. Wells, *Journal of Field Archaeology* 5, 1978, 215 ff. S. Gabrovec, *Zbornik občine Grosuplje* 10, 1978, 127 ff. — F. Geupel, *Forschungen und Berichte* 14, 1972, 203 ff.

⁴ F. Stare, *Prazgodovinske Vače* (1954). — ders., *Vače*, Arheološki katalogi Slovenije 1 (1955).

⁵ H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia* (Mecklenburg Collection, Part II), American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Bulletin No. 32 (1978).

⁶ *Treasures of Carniola* (New York 1934). — J. Kastelic, *Situla* 1, 1960, 3 ff. — S. Gabrovec, O.-H. Frey, S. Foltiny, *Germania* 48, 1970, 12 ff. — S. Gabrovec, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie-Recherches et résultats* (Beograd 1971), 230 ff. — ders., *Symposium zu Problem der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa* (Bratislava 1974), 163 ff.

⁷ C. Marchesetti, *Boll. Soc. Adr.* 9, 1886, 94 ff. — ders., *Scavi nella necropoli di S. Lucia* (1893). — F. Duhn, F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde* 2 (1939), 109 ff. — D. Svoljšak, *Arh. vestnik* 24, 1973, 397 ff. — ders., *Arch. Jugoslavica* 17, 1976 (1979) 13 ff. — ders., *Le età del bronzo e del ferro nell'Isontino* (Gorizia 1979), 23 ff.

⁸ M. Guštin, *Libna*, Posavski muzej Brežice, knjiga 3 (1976).

⁹ M. Hoernes, *Wiener Prähist. Zeitschr.* 2, 1915, 113 ff. — S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 17, 1966, 176 ff.

¹⁰ V. Stare, *Prazgodovinska Šmarjeta*, Katalogi in monografije 10 (1973).

¹¹ T. Knez, *Novo mesto v davni* (Novo mesto in der Vorzeit), 1972. — ders., *Novo mesto v antiki* (Novo mesto in der Antike), 1974. — ders., *Prazgodovina Novega mesta* (Novo mesto in der Vorgeschichte), 1971. — ders., *Keltske najdbe iz Novega mesta* (Keltische Funde aus Novo mesto), 1977. — ders., *Germania* 56, 1978, 125 ff. ders., *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie-Recherches et résultats* (Beograd 1971), 220 ff.

¹² F. E. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereich des Kutscher bei Podsemel* (Slowenien), *Antiquitas* Reihe 3, Band 5 (1969). — J. Dular, *Podzemelj*, Katalogi in monografije 16 (1978).

¹³ M. Guštin, *Notranjska*, Katalogi in monografije 17 (1979). — M. Urleb, *Križna gora pri Ložu*, Katalogi in monografije 11 (1974).

¹⁴ T. Knez, *Novo mesto v davni* (1972).

¹⁵ T. Knez, *Arh. vestnik* 18, 1967, 155 ff.

¹⁶ S. Gabrovec, *Utvrdena ilirska naselja* (Agglomerations fortifiées Illyriennes), *Posebna izdanja*, knjiga XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6 (Sarajevo 1975), 69.

¹⁷ S. Gabrovec, *Godišnjak*, knjiga VIII, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 6 (Sarajevo 1970), 41 ff. — ders., *Arh. vestnik* 24, 1973, 338.

¹⁸ T. Knez, *Arh. vestnik* 17, 1966, 51 ff.

- ¹⁹ S. Gabrovec, *Prazgodovinski Bled*, Dela 1. razr. SAZU 12/8, 1960, 72.
- ²⁰ A. Müllner, *Geschichte des Eisens in Krain* (1909).
- ²¹ T. E. Haevernick, *Situla* 14—15, 1974, 61 ff. — dies., *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland* (1960).
- ²² O.-H. Frey, *Germania* 44, 1966, 48 ff.
- ²³ F. Moosleitner, *Germania* 57, 1979, 59 ff.
- ²⁴ M. Egg, *Arch. Korrb.* 8, 1978, 11 ff. mit Verbreitungskarte der thrakoskythischen Streitaxte. — M. Guštin u. B. Teržan, *Ancient Europe and the Mediterranean. Studies presented in honour of Hugh Hencken* (Warminster 1977), 77 ff. mit Verbreitungskarte der skythischen Trensen. M. Dušek, *Die Thraker im Karpatenbecken* (Amsterdam 1978), 160 f.
- ²⁵ Über das Problem des »baltischen« Bernsteins und der »Bernsteinstraße« cfr.: W. Kimmig u. E. Gersbach, *Germania* 49, 1971, 56 f.
- ²⁶ *Deutsche Wacht* 15, 1980, Nr. 80. — S. Rutar, *Letopis Matice Slovenske* 1891, 192 f.
- ²⁷ S. Rutar, *Mitt. Zentral-Komm.* NF Bd. 20, 1894, 184. — Inv. Nr. 66013—66204. Nur teilweise publiziert bei: T. Knez, *Novo mesto 1365—1965, prispevki za zgodovino mesta* (1969), Abb. 15, 16, 28.
- ²⁸ W. Schmid, *Carniola* 1, 1908, 202 ff.
- ²⁹ S. Gabrovec, *Situla* 1, 1960, 27 ff. — ders., *Arh. vestnik* 19, 1968, 157 ff.
- ³⁰ T. Knez, *Prazgodovina Novega mesta*, (1971). — ders., *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa* (Bratislava 1974), 243 ff. — ders., *Germania* 56, 1978, 125 ff. — ders., *Sahranjivanje kod Ilira* (Rites d'inhumation chez les Illyriennes), Beograd 1979, 271 ff.
- ³¹ T. Knez, *Varstvo spomenikov* 21, 1977, 185 f.
- ³² H.-J. Hundt, *Arh. vestnik* 24, 1973, 327 ff.
- ³³ H. Zürn, *Hallstattforschungen in Nordwürttemberg, Veröffentl. d. Staatlichen Amtes f. Denkmalpflege Stuttgart*, Reihe A, Heft 16 (1970), 67 ff.
- ³⁴ A. Beck, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 1, 1974, 251 ff.
- ³⁵ H. Dannheimer, *Bayer. Vorgesch.* 34, 1969, 41 ff.
- ³⁶ T. Knez, *Jugoslovenski istoriski časopis* 17, 1978, 143 ff.
- ³⁷ T. Knez *Germania* 56, 1978, 125 ff.
- ³⁸ S. Gabrovec, *Situla* 1, 1960, 27 ff.
- ³⁹ S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 19, 1968, 157 ff.
- ⁴⁰ T. Knez, *Arh. Vestnik* 24, 1973, 309 ff. — ders., *Arh. Jugoslavica* 15, 1974, 13 ff. — ders., *Antike Welt* 7, Heft 1, 1976, 32 ff.
- ⁴¹ T. Knez, *Germania* 56, 1978, Taf. 13, Abb. 3. — M. Guštin, B. Teržan, *Arh. vestnik* 26, 1975, 4:7.
- ⁴² S. Gabrovec, *Situla* 1, 1960, Abb. 8:1a—1c. — T. Knez, *Germania* 56, 1978, Taf. 14—15, Abb. 5—6; der Doppelkammhelm aus Grab I/23 noch nicht publiziert.
- ⁴³ M. Guštin, B. Teržan, *Arh. vestnik* 26, 1975, T. 1—2.
- ⁴⁴ O.-H. Frey, *Arh. vestnik* 24, 1973 621 ff.
- ⁴⁵ T. Knez, *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag* (1976), 601 ff.
- ⁴⁶ Ein reich mit Bronze- und Bernsteinschmuck, sowie mit zwei figural verzierten Situlen (nur in spärlichen Resten erhalten) ausgestattetes Frauengrab; noch nicht publiziert.
- ⁴⁷ S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—1965, T. 8—11. — J. Kastelic, *Situla* 1, 1960, 3 ff.
- ⁴⁸ M. Djuknić, B. Jovanović, *Arch. Jug.* 6, 1965, 1 ff. — dies., *Ilirska kneževska nekropola u Atenici* (1966).
- ⁴⁹ T. Knez, *Arh. vestnik* 24, 1973, 322.
- ⁵⁰ Tumulus III Grab 33, noch nicht veröffentlicht. Vgl.: H.-J. Hundt, *Arh. vestnik* 24, 1973, 331 f.
- ⁵¹ T. Knez, *Arh. vestnik* 24, 1973, 321 f.
- ⁵² H. Müller-Karpe, *Carinthia* I, 141, 1951, 594 ff. — S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 17, 1966, 169 ff. — P. Petru, *Arh. vestnik* 19, 1968, 357 ff. — ders., *ARNW II*, Prinzipat sechster Band, 473 ff.
- ⁵³ S. Gabrovec, *Slovenski etnograf* 8, 1955, 9 ff. — ders., *Arh. vestnik* 17, 1966, 243 ff. — G. Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Opidium von Manching* (1974).
- ⁵⁴ T. Knez, *Keltske najdbe iz Novega mesta*, (1977).
- ⁵⁵ a. a. O. Abb. 5—7. Vgl. auch P.-M. Duval, *Die Kelten* (1978), 127, 260 Abb. 322.
- ⁵⁶ V. Kruta u. M. Szabó, *Die Kelten. Entwicklung und Geschichte einer europäischen Kultur* (1979), 79.
- ⁵⁷ T. Knez, *Novo mesto v antiki* (1974). — ders., *Keltske najdbe iz Novega mesta* (1977).
- ⁵⁸ T. Knez, *Arh. vestnik* 19, 1968, 221 f. — ders., *Razprave* 1. razr. SAZU 6, 1969, T. 21.

- ⁵⁹ S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in età romana* (Aquileia-Venezia 1957) passim, und 'Strade e commerci tra Aquileia e le regioni alpine', in *Antichità Altoadriatiche* IX 1976, 153 (vgl. auch andere Aufsätze in diesem Bande).
- ⁶⁰ T. Knez, *Keltske najdbe iz Novega mesta* (1977), Abb. 13.
- ⁶¹ U. Schaaff, T. Knez, *Situla* 20—21, 1980, im Druck.
- ⁶² P. Kos, *Keltski novci Slovenije* (Keltische Münzen Sloweniens), *Situla* 18, 1977, 136.
- ⁶³ A. Müllner, *Slovenec*, 4. 10. 1890, 1.
- ⁶⁴ S. Rutar, *Letopis Matice Slovenske* 1891, 192 f.
- ⁶⁵ S. Rutar, *Mitt. Zentral-Kommiss.*, NF Bd. 17, 1891, 197 f.
- ⁶⁶ P. Petru, *Hišaste žare Latobikov* (Hausurnen der Latobiker), *Situla* 11, 1971. — ders., *ANRW* II, Principat, sechster Band, 496 ff. — Verbreitungskarte der Hausurnen auf Seite 524, Abb. 9. — Zur Verzierung der Hausurnen cfr.: P. Petru, *Arh. vestnik* 13—14, 1962—1963, 497. — ders., *Slovenski etnograf* 16—17, 1963—1964, 277 ff.
- ⁶⁷ Vgl. Ptol. II 14, 2 und Plin. h. n. III 148, ferner, *Année épigraphique* 1909, 235 = 1938, 13 (*cives Latobici*) und G. Vitucci, *Diz. epigr.* IV 449.
- ⁶⁸ A. Premerstein, S. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain* (1899).
- ⁶⁹ *CIL* III 4617 = 11323. Vgl. *ANSI* S. 85 Nr. 89.
- ⁷⁰ S. Petru, P. Petru, *Neviodunum*, *Katalogi in monografije* 15 (1978).
- ⁷¹ R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, *Kunsthistorisches Museum Wien*, *Katalog der Atikensammlung* (1974²), 23 f, Abb. 16.
- ⁷² T. Knez, *Razprave* 1. razr. SAZU, 6, 1969, 134, T. 20.
- ⁷³ J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain* (Laybach 1689) XI. Buch, 479 f.
- ⁷⁴ S. Vilfan, *Novo mesto 1365—1965*, *prispевki za zgodovino mesta* (1969), 88 ff.
- ⁷⁵ B. Teržan, *Arh. vestnik*, 27, 1976, 317.
- ⁷⁶ O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, *Röm. Germ. Forsch.* 31 (1969). — W. Lucke, O.-H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*, *Röm. Germ. Forsch.* 26 (1962).
- ⁷⁷ *Sahranjivanje kod Ilira* (Rites d'inhumation chez les Illyriennes) *Balkanološki institut VIII/2* (Beograd 1979). — B. Čović, *Glasnik Sarajevo*, N. S., 18, 1963, 41 ff.
- ⁷⁸ S. Gabrovec, *Godišnjak ANUBiH* 8, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 6 (1970), 5 ff.
- ⁷⁹ M. Guštin, B. Teržan, *Arh. vestnik* 26, 1975, 190 ff., Karte 1.
- ⁸⁰ J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 11 (1965).
- ⁸¹ *Claustra Alpium Juliarum* I, *Katalogi in monografije* 5 (1971).
- ⁸² S. Petru, *Arh. vestnik* 18, 1967, 435 ff.

NOVO MESTO V PRAZGODOVINI IN ANTIKI

Povzetek

Avtor daje v članku strnjen oris novomeškega prostora v arheoloških obdobjih do ustanovitve srednjeveškega Novega mesta, upoštevajoč stanje raziskav do leta 1980. Zaključki in izvajanja temeljijo na rezultatih izkopanih grobišč, ker raziskave naselbinskih območij še niso opravljene. Novo mesto je bogato in pomembno arheološko najdišče v osrednji Dolenjski, kraj je bil neprekinjeno naseljen od končne faze kulture žarnih grobišč pa do pozne antike v 4. stoletju n. št. (T. Knez, Novo mesto v davni [Maribor 1972]). Intenzivno naselitev Dolenjske in novomeškega prostora v 1. tisočletju pred n. št. sta pogojevala geomorfološki in prometno-zemljepisni položaj južne Slovenije, kajti to ozemlje je bilo zelo pomembna tranzitna pokrajina, ki je v prazgodovini povezovala jugozahodni del panonske nižine skozi dolino Krke in Save z Ljubljansko kotlino in dalje preko kraških višin (»postojnska vrata«) k Jadranskemu morju in še naprej v severoitalsko nižino. Ugodna obrambna lega na pomolu ob Krkinem zavoju je bila predpogoj za nastanek in razvoj prazgodovinske in kasnejših naselbin v Novem mestu. Najdišča železove rude — predvsem ob zgornjem toku Krke in v Beli krajini — so halštatskim prebivalcem omogočila pridobivanje in predelavo železa. Železarstvo in produkcija železnih izdelkov je bilo v halštatskem času temeljna gospodarska dejavnost, ki je tedanjim prebivalcem Dolenjske bistveno pripomogla k blagostanju in politični moči. Izrazita socialna

diferenciacija halštatske družbe na čelu z vojaško aristokracijo — halštatskimi knezi, je dokaz za to (T. Knez, Jugoslovanski istorijski časopis 18, 1978, 143 ss.).

Ob pregledu bogatega halštatskega gradiva lahko ugotovimo, da je ta dediščina v Novem mestu alpsko pogojena in sodi v okvir dolenske skupine halštatske kulture, vendar z opaznimi vplivi tako iz italskega zahoda, kot tudi iz severozahodnega Balkana in južnopanonskega prostora. Pobudam iz estenskega kroga dolgujemo nekatere oblike glinastih posod, oblike fibul in torevtično umetno obrt — situlsko umetnost. Od jugovzhoda, iz pradomovine Ilirov je prišla ideja o načinu pokopavanja: skeletni pokop v krogu pod družinsko-rodovnimi gomilami ter dvozankasta ločna fibula. Iz transdanubijskega vzhoda je prišla skitska oborožitev ter njihove oblike konjske opreme in tudi nekatere oblike glinastih posod. Medsebojno vplivanje in oplojevanje teh kulturnih skupin je izoblikovalo bogato halštatsko kulturo v jugozahodni Sloveniji, ki etnično ni enotna.

Po propadu halštatske kulture, ki je bila posledica keltskih vdorov in njihove dominacije, je v naslednjih dveh stoletjih postala Dolenjska obrobna pokrajina z očitnimi znaki retardacije v materialni zapuščini. S keltskimi selitvami so se težišča gospodarske moči in politike premaknila: vzhodnoalpski prostor je izgubil svojo vodilno vlogo v korist novih središč, ki so nastala ob srednji Donavi in v severni Italiji. V srednjelatskem času Novo mesto močno izgublja na pomenu. Šele v 1. stoletju pred n. št. pridobiva kraj polagoma spet na veljavi (T. Knez, Keltske najdbe iz Novega mesta [Novo mesto 1977]). To je gotovo posledica izgradnje trdnin in stalnih trgovskih zvez iz Akvileje na panonski vzhod. Ob trgovski poti Aquileia—Emona—Neviodonum—Siscia je bilo Novo mesto počivališče in tržišče za trgovce in potnike v deželi Latobikov, upravno pa je sodilo v območje municipija Neviodonum. Novo mesto je ležalo v skrajnem zahodnem delu province Zgornje Panonije, v prostoru izpred zapornih zidov Claustra Alpium Iuliarum, ki so varovali prehode čez kraške višine v Italijo.

Zapuščina iz rimskega časa kaže močan vpliv avtohtonih prebivalcev ilirsko-keltskega porekla z globoko zakoreninjeno domačo tradicijo, predvsem v grobnem ritualu in v keramičnih formah, z določeno noriško-panonsko sestavino, ki je opazna predvsem v noši in nakitu. Številne grobne najdbe iz 1. in 2. stoletja n. št. (T. Knez, Novo mesto v antiki [Novo mesto 1974]), kažejo na sorazmerno blagostanje prebivalcev antičnega Novega mesta. V kolikšni meri je vdor Markomanov in Kvadov prizadel novomeško naselbino še ni znano, ker manjkajo podatki iz naselbinskih izkopavanj. Dejstvo je, da so najdbe iz 3. stoletja vse bolj redke, iz 4. stoletja pa poznamo zaenkrat samo dva groba (Regrča vas, Bršljin). Okoli leta 400, najkasneje v 5. stoletju Novo mesto najbrž ni bilo več stalno naseljeno. Prebivalci so se verjetno umaknili na odmaknjene planinske vrhove in si tam zgradili utrjene refugije — večinoma na že zdavnaj opuščenih prazgodovinskih seliščih —, da bi preživel z avtarkičnim gospodarstvom.

Dve obdobji v arheološki preteklosti Novega mesta sta bili posebno pomembni in daljnosežni: v mlajši halštatski dobi je bil kraj sedež ilirskih veljakov oz. lokalnih knezov (S. Gabrovec, Situla 1, 1960, 27 ss. — T. Knez, Germania 56, 1978, 125 ss.), v času zgodnjega cesarstva pa je Novo mesto bilo živahno provincijsko tržišče (vicus) ob srednji Krki, na trgovski poti med Emono in Siscijo. Za natančnejši oris življenja novomeškega prostora v prazgodovini in antiki manjkajo predvsem izsledki raziskovanj v naselbinah ter podrobno kronološko in tipološko ovrednotenje že odkritega gradiva v grobovih. Lokacija prazgodovinskega gradišča na Marofu je znana, medtem ko bo treba rimsko in zgodnesrednjeveško naselbino šele poiskati in raziskati. Manjkajo tudi arheološki dokazi o naselitvi novomeškega prostora od konca 4. stoletja do ustanovitve mesta leta 1365. Zaradi obsežnih gradbenih del v mestu so bila arheološka raziskovanja v preteklosti usmerjena na ogrožena grobišča, medtem ko je raziskovanje v naselbini šele v načrtu. Tako se je Novo mesto v minulih treh tisočletjih razvilo od sedeža halštatskih rodovnih aristokratov preko provincialnorimskega tržišča in srednjeveškega habsburškega mesta do današnjega, hitro se razvijajočega industrijskega središča.

DIE ENTSTEHUNG DER GEMEINSAMEN GRENZEN ZWISCHEN PANNONIEN UND NORICUM

ENDRE TÓTH

Ungarisches Nationalmuseum, Budapest

Die Frage der Grenzbeziehungen zwischen Illyricum inferius (der späteren Provinz Pannonien) und Noricum während der ersten Hälfte des 1. Jahrhunderts u. Z. ist bisher nicht gelöst. Das Problem stellt sich durch den Anschluss eines grösseren, ursprünglich zu Noricum gehörigen Gebietes an Illyricum. Es ist das Gebiet, das sich mit den *deserta Boiorum* identifizieren lässt, die von den Autoren angeführt werden. Folgende Aufgaben gilt es nun zu lösen: eine Chronologie der Gebietsregelung und der sich anschliessenden Geschehnisse ist zu erstellen, ferner müssen die Gründe des Anschlusses und die Grösse des Gebietes festgestellt werden. Diese Fragen stehen in engem Zusammenhang mit der Frage der römischen Eroberung des *regnum Noricum* und der späteren Provinz Pannonien, ihrer militärischen Besetzung und Organisation als Provinzen: die bedeutende Gebietsregelung musste mit jener Entwicklung in Verbindung gestanden haben, im Laufe derer aus dem vom Hauptkommandanten befehligten Militärbezirk eine unter der Verwaltung des Statthalters stehende Provinz geworden ist.¹

Die Forschung registriert den Anschluss des nordöstlichen norischen Gebietes an Pannonien als allgemein anerkannte Tatsache, jedoch ist man betreffs des Zeitpunktes und der Weise, des Grundes und der Bedeutung zu keiner übereinstimmenden Meinung gekommen². Da ich in meiner Abhandlung über die Entstehung der Provinz Pannonien diesen Themenkreis bereits berührt habe³ und mich diesbezüglich auch die inzwischen erschienene Studie von H. Braunert⁴ in meiner Beweisführung unterstützt hat, unter-
suche ich im weiteren nur die mit der Gebietsregelung zusammenhängenden Probleme ausführlicher.

Auf den Anschluss des einstigen ostnorischen Gebietes zu Illyricum beziehen sich folgende Quellen:

Vell. Pat. II 109, 5:

Carnuntum, qui locus regni Norici
(6 u. Z.).

Plin. n. h. IV 80 (Detlefsen):

superiora autem inter Danuvium et
Hercynium saltum usque ad Panno-
nica hiberna Carnunti... (17/50
u. Z.).

Plin. n. h. III 146 (Detlefsen):

Noricis iunguntur lacus Pelso, deserta Boiorum, iam tamen colonia diui Claudi Sabaria et oppido Scarabantia Iulia habitantur (Claudius-Zeit).

Dimensuratio 28 (Riese)

Illyricum, Pannonia. <finitur> ab oriente flumine Drino, ab occidente desertis, quibus habitabant Boi et Carni...

CIL IX 5363 = D. 2737

L. Uolcacio Q. f. Uel. Primo praef. coh. I. Noricor. in Pann. praef. ripae Danuui et ciuitatum duar. Boior. et Azaltor... (Flavius-Zeit)

An. Épigr. 1951: 64 = Burg. Hbl. 13 (1961) 64

... *M. Cocceius Caupianus pr(inceps) c(iuitatis) B(oiorum)* (Beginn des 2. Jh. s u. Z.)

Die Untersuchung beginnen wir mit der Bestimmung von Bedeutung, Lage und Ausdehnung der *deserta Boiorum*. Bei der Auslegung des Namens müssen wir die Meinung von A. Klotz und B. Saria annehmen, wonach diese Bezeichnung mit dem Abgang des einen Teiles der Boier zu den Helvetiern um 58 v. u. Z. in Zusammenhang steht.⁵ Die Macht der Boier wurde durch den von Burebistas geführten dakischen Stammesbund in blutigen Kämpfen aufgerieben. Die Forschung sieht deshalb eine enge Verbindung⁶ zwischen der Benennung *deserta Boiorum* und den Verwüstungen bzw. dem Sieg der Daker.⁷ A. Graf und E. Swoboda⁸ haben die Aufmerksamkeit auf den unrichtigen Charakter dieser Hypothese gelenkt,⁹ die nämlich auf der geographisch falschen Übereinstimmung der bei Strabon angeführten Stellen (Strabo V 1,6 und VII 1,5) gründet. Die Daker haben die Macht der boisch-auriskischen Stämme in *Illyricum* gebrochen (also im Drau-Save-Zwischenstromgebiet); er selbst erwähnt die Boier neben Helvetiern und Vindeliziern. Auch darauf muss hingewiesen werden, dass die Kriege von Burebistas überhaupt nicht, oder nur in geringem Masse und nur in bestimmten Regionen dem Gebietserwerb gewidmet waren. War die Macht der Rivalen gebrochen oder der Raubzug abgeschlossen, so zogen sich die Daker wieder zurück, ohne dass sie Anstalten trafen, die Gebiete der von ihnen ausgeplünderten oder besiegten Völker zu annektieren. Der Charakter dieser Kriege kann eher mit den ungarischen Streifzügen verglichen werden. Strabo rechnet die Machtgebiete der einstigen Boier oder Tauriskier auch nicht zum Machtgebiet der Daker und weist auf eine solche — zwar vergangene — Möglichkeit auch nicht hin.¹⁰ Deshalb ist es auch riskant, bei der Untersuchung des archäologischen Materials von irgendeiner dakischen ethnischen Gegenwart oder Hoheit südlich und westlich der Donau oder in der westlichen Hälfte der Slowakei zu sprechen.¹¹

Die Boier haben nach den verlustreichen Kämpfen gegen die Daker ihre Stammesgebiete nicht vollzählig verlassen: sie blieben auch in grösseren Mengen zurück, wie dies das Bestehen der *civitas Boiorum* während der Kaiserzeit beweist. Die Forschung setzt die *civitas* auf Grund der epigraphischen Angaben nach NW-Pannonien.¹² Die Bezeichnung »*deserta Boiorum*« kann auch unabhängig von den Kämpfen der Daker und Boier interpretiert werden. Unlängst hat G. Vékony in seiner Studie über das

Grenzödland (ung. = gyepű) eine sehr plausible Erklärung aufgeworfen. Demnach bedeutet »deserta Boiorum« so viel, dass die Boier sich in einem solchen Gebiet niedergelassen haben, das früher noch ein Ödland war: das unbewohnte Gebiet der keltischen Grenzzone Transdanubiens.¹³

Die Quellenwerke sprechen von keiner Gebietsregelung, von keinem Anschluss irgendeines Teiles von NO-Noricum an Pannonien. Die Daten aber, welche sich aus der ersten Hälfte des 1. Jh.s u. Z. auf die Zugehörigkeit des NW-Teiles der späteren Provinz Pannonien beziehen, machen die Gebietsregelung auch evident. Carnuntum lag im Jahre 6 u. Z. noch im Gebiet des *regnum Noricum* (*Vell. Pat.* II 109,5). Plinius setzt auch die von Claudius gegründete Savaria colonia und Scarbantia in das norische Gebiet (*n. h.* III 146). Diese Siedlungen haben aber in der zweiten Hälfte des 1. Jh.s und später schon bestimmt zu Illyricum bzw. Pannonien gehört.¹⁴ Obwohl Plinius nur die Siedlungen selbst erwähnt, bedeutet dies zugleich, dass ein grösseres Gebiet, ihr Territorium oder ihre Region, zu Noricum gehört. Dies wird von dem Autor auch genauer bestimmt unter Bezeichnung der östlichen Grenze des von den Norikern (hierunter sind die Bewohner des *regnum Noricum* zu verstehen) besiedelten Gebietes: *Noricis iunguntur lacus Pelso*; der Name des Sees bedeutet in den späteren Quellen eindeutig der Balaton.¹⁵ In der Forschung taucht aber des öfteren die Anschauung auf, die Angabe von Plinius beziehe sich nicht auf den Balaton, sondern auf den Neusiedler See.¹⁶ Für unser Thema spielt dies aber keine allzu grosse Rolle: der Bereich von Savaria und Scarbantia, also ein bedeutender Teil des späteren Pannoniens hat in beiden Fällen zu Noricum gehört.¹⁷

Um 45 v. u. Z. erstreckte sich die Oberhoheit des Norischen Königiums auf das einstige boische Gebiet, unmittelbar bis zum Balaton.¹⁸ Bis zur römischen Eroberung ist hingegen keine solche Machtformation zustande gekommen, die diese Lage verändert hätte. In diesem, noch zu Noricum gehörenden Teil kann jenes auf eine homogene ethnische Gruppe hinweisende archäologische Fundmaterial nachgewiesen werden, das durch die Forschung mit den Boiern identifiziert wird. Auf Grund der Inschriften lässt sich auch die Benennung *civitas Boiorum* hier lokalisieren.²⁰

Wie gross konnte eigentlich dieses Gebiet, das *deserta Boiorum* genannt wurde, gewesen sein? Die Forschung ist betreffs der Grösse des kaiserzeitlichen Stammesgebietes der Boier nicht einheitlicher Meinung.²¹ Eins steht fest, dass auf Grund der Lage und der Grösse der kaiserzeitlichen *civitas* des Stammes nur die annähernde Stelle der *deserta*, jedoch nicht die Grösse des Gebietes bestimmt werden kann.²² Die Benennung *deserta Boiorum* geht auf das 1. Jh. v. u. Z. zurück; die bis zur Kaiserzeit an Seelenzahl verminderte, auf bloss einen Teil des einstigen Stammesgebietes zurückgezogene und erhalten gebliebene boische Bevölkerung kann nur mit wenigen Angaben dienen. Die Bezeichnung *deserta Boiorum* bezieht sich auf das *einstige* boische Stammesgebiet, das die Bevölkerung zum grössten Teil verlassen hat. Nachdem kleinere Gruppen an Ort und Stelle zurückgeblieben sind, entstand aus ihnen in der Kaiserzeit die *civitas*. Es muss daher vorausgesetzt werden, dass die Bezeichnung *deserta Boiorum* sich auf ein viel grösseres Gebiet bezieht, als man aus der Erstreckung der kaiserzeitlichen *civitas* (im grossen die Oberungarische Tiefebene) schliessen könnte. Dies bezeugt die *Dimensuratio* 28, die die *deserta*, als westliche Grenze von Illyricum bzw. Pannonien erwähnt. Würde dieses Gebiet mit dem der kaiserzeitlichen boischen *civitas* übereinstimmen, so dürfte man mit dieser kleinen Region kaum die westliche Ausdehnung von Illyricum bezeichnet haben.

So ist die Meinung von A. Mócsy auch weiterhin richtig,²³ wonach das von den Boiern — einmal mehr ein andermal weniger dicht — bewohnte Gebiet zwischen Donau und Drau den westlichen Teil der Provinz umfasste, unmittelbar bis zur Raab und zum Balaton.²⁴ Dies also ist das Gebiet, auf welches sich die Benennung *deserta Boiorum* bezieht und das bis zu einem Zeitpunkt zu Noricum gehört hat.

Vergleichen wir die Angaben der Autoren betreffs der Zugehörigkeit dieses Gebietes miteinander, so stehen wir mehreren Widersprüchen gegenüber. Eine wichtige Rolle bei der Untersuchung fällt Carnuntum zu, dessen Gebiet im Jahre 6 u. Z. als Ausgangsbasis des gegen Maroboduus ziehenden römischen Heeres benutzt wurde. Damals war Carnuntum, dem Zeitgenossen Velleius nach, ein *locus* im Gebiet des norischen Königtums (II 109,5). E. Swoboda hat diese Feststellung nur im geographischen und nicht im staatsrechtlichen, administrativen Sinne angenommen.²⁵ Wie wir später sehen werden, ist seine Feststellung nicht berechtigt. Zu Beginn des 1. Jh.s u. Z. kann nämlich diese Frage noch gar nicht aufgeworfen werden: zwischen Noricum und Pannonien existierten noch keine römischen *Verwaltungsbeziehungen*. Einige Jahrzehnte später, zur Mitte des 1. Jh.s u. Z. schiebt Plinius die Ostgrenze von Noricum noch immer bis zum Balaton vor (*n. h.* III 146). In diesem Falle entstünde aber die eigenartige Situation — falls wir aufgrund der dort stationierten *legio XV Apollinaris*²⁶ die Zugehörigkeit Carnuntums und seiner Umgebung zu Illyricum voraussetzen — dass Noricum, also ein anderes Verwaltungsgebiet, Carnuntum von der südlichen Hälfte der Provinz (des Drave-Save-Zwischenstromlands) abgetrennt hätte. Es ist nämlich bekannt, dass das Militär den NO-Teil der zukünftigen Provinz Pannonien (das ungarische Ostransdanubien, von der Raab und östlich vom westlichen Zipfel des Balaton) in der ersten Hälfte des 1. Jh.s u. Z. noch nicht besetzt hat.²⁷

Ein ähnlicher Widerspruch scheint unter den von Plinius angeführten Gründen zu bestehen. Der einen Angabe nach sind in Carnuntum nämlich pannonische *hiberna*. Dies erwähnt Plinius im Zusammenhang mit dem *regnum Vannianum*, deshalb bezieht sich seine Angabe auf die Periode um 17/50.²⁸ Gleichzeitig erstreckt sich aber Noricum — wobei die Gründung von Savaria durch Claudius zeitbestimmend ist — noch immer bis zum lacus Pelso, also tief in das Innere von »Pannonien«. Die ungelösten Fragen werden noch dadurch belastet, dass sich die strategisch so wichtige Bernsteinstrasse mit einer ganzen Reihe von Militärlagern und weiteren Heeresorganisationen in NO-Richtung durch die spätere Provinz Westpannonien zieht.²⁹ Die Zugehörigkeit der Region der *deserta Boiorum* zu Noricum und die von Carnuntum zu Illyricum hätte soviel bedeutet, dass die gegen die Germanen gerichtete offensive Operationslinie der Verwaltung nach unterbrochen und ihre Schlagkraft auf diese Weise gelähmt gewesen wäre. Von den an der Bernsteinstrasse stationierten beiden Legionen wäre die eine im südlichen Teil Illyricums, die nördliche hingegen im Gebiet von Noricum gewesen. Nehmen wir hingegen an, dass die *legio XV Apollinaris* aus dem Bereich von Emona unmittelbar nach Carnuntum gelangt ist — wofür uns vorläufig noch keine Beweise zur Verfügung stehen³⁰ — und das Gebiet an Illyricum angeschlossen wurde, so wäre es dazu gekommen, dass die beiden Legionslager von einer anderen Verwaltungseinheit getrennt gewesen wären.

Diese Widersprüche veranlassten die Forschung zur Annahme, dass die Gebietsregelung bereits in den ersten Jahren des 1. Jh.s u. Z., spätestens bei der Versetzung der *legio XV Apollinaris* nach Carnuntum vorgenommen wurde. Die Worte von Plinius (*n. h.* III 146) über die Ausdehnung von Noricum machen aber eine so frühe Gebiets-

regelung gewissermassen unsicher. Deshalb setzt die Forschung den Anschluss für Savaria und seine Umgebung spätestens in die Zeit des Kaisers Claudius, von Verwaltungsproblemen wird aber nichts erwähnt.

Einen gangbaren Weg zur Lösung zeigt jene, erst in letzter Zeit betonte Tatsache, dass in der ersten Hälfte des 1. Jhs an der Besetzung des norischen Gebietes auch illyrische Truppen teilgenommen haben.³¹ Dies bedeutet praktisch, dass das norische Gebiet militärisch — letzten Endes — unter den Befehl des illyrischen *legatus Augusti* gehört hat; etwas Ähnliches lässt sich auch im Falle der Frühgeschichte von Raetien oder Moesien beobachten. Diese im Zusammenhang mit den *Res Gestae* von H. Braunert³² auch in Reichsausmassen nachgewiesene und untersuchte Regierungsform, auf die ich im Falle von Pannonien und Noricum selbst hingewiesen habe,³³ lässt sich auch aus den auf die Zeit des Augustus bezogenen Bemerkungen von Cassius Dio nachweisen³⁴: ἐπράχθη, ὡς πού καί ἡ διέξοδος τοῦ λόγου δηλώσει ταῦτα δὲ οὕτω κατέλεξα, ὅτι νῦν χωρὶς ἑκάστων αὐτῶν ἡγεμονεύεται, ἐπεὶ τό γε ἀρχαῖον καὶ ἐπὶ πολὺ καὶ σύνδου καὶ δύντρια τὰ ἐθνη ἅμα ἤρχετο (LIII 12,8, Boissevain): diese Provinzen werden heute schon einzeln verwaltet. Anfangs aber und noch lange Zeit hindurch waren die eroberten Völker zu zweit oder zu dritt gemeinsam verwaltet.

Hiermit stimmt die von jeher festgestellte Tatsache überein, dass erste Prokurator von Noricum in der Claudiuszeit: *C. Baebius Atticus* der Forschung nach nicht nur der erste bekannte, sondern überhaupt der erste Statthalter von Noricum war;³⁵ Noricum wurde erst unter Claudius zur Provinz umorganisiert.³⁶ Solange keine abgeschlossenen und über feste Grenzen verfügenden Provinzen als Verwaltungseinheiten gebildet waren, hätte die Annahme einer Gebietsregelung zwischen Noricum und dem illyrischen Militärbezirk keinen Sinn gehabt.

Mit der gemeinsamen illyrischen und norischen Militärverwaltung hören die Probleme auf, die die oben geschilderte territoriale Verteilung des Heeres entlang der Bernsteinstrasse aufgeworfen hätte. Da die Truppen zur Besatzung und Kontrolle der Provinz Noricum ebenfalls dem *legatus Augusti pro praetore exercitus Illyrici* unterstellt waren,³⁷ können wir die auf die Zugehörigkeit der *deserta Boiorum* und seines Bereiches bezogenen Autorenangaben für authentisch und widerspruchsflos ansehen. Carnuntum hat mit den *deserta Boiorum* zusammen im Jahre 6 u. Z. tatsächlich zum Gebiet des »Norischen Königtums« gehört; dies steht zur Angabe des Plinius nicht in Widerspruch, der über Carnuntum, als von den hiberna des pannonischen Heeres gesprochen hat: Carnuntum konnte auch nach 6 u. Z. zum Gebiet des *regnum Noricum* gehört haben (das jedoch keine römische Verwaltungseinheit war) und dies schliesst nicht aus, dass dort hiberna des illyrischen Heeres waren. Auch um die Einheit des Heeres entlang der Bernsteinstrasse zu bewahren, konnte es zum gemeinsamen Kommando kommen, was — wie wir gesehen haben — laut Bezeugung von Cassius Dio tatsächlich den Verwaltungsprinzipien der Frühkaiserzeit entsprochen hat.

Im Gegensatz zu den früheren Ansichten wurden laut Meinung von H. Braunert³⁸ im Jahre 8 u. Z. keine zwei unabhängigen illyrischen Provinzen, sondern zwei Militärbezirke zustande gebracht. Zur Organisierung der beiden unabhängigen Provinzen: *Illyricum superius* (= Dalmatia) und *Illyricum inferius* (*Illyricum* bzw. seit Vespasianus *Pannonia*³⁹) ist es unter Tiberius gekommen. Wegen der Mangelhaftigkeit diesbezüglicher Quellen können wir allerdings keine präzisen Feststellungen machen. Vorläufig kann nicht einmal bewiesen werden, dass unter der Herrschaft von Tiberius *Illyricum* (*inferius*) tatsächlich den Provinzstatus erhalten hätte: die Beweise hierfür fehlen

bisher, ja eine Angabe scheint sogar dieser Annahme konkret zu widersprechen.⁴⁰ Der oben geschilderte gemeinsame pannonische und norische Befehl verweist eher darauf, dass an der Spitze des Militärbezirkes der *legatus Aug. pr. pr. exercitus Illyrici* gestanden hat.

Das gemeinsame militärische Kommando hörte natürlicherweise mit der Umorganisation Noricums zur Provinz auf. Wie es uns in der mit G. Vékony gemeinsam verfassten Studie nachzuweisen gelang, erfolgte dieses Ereignis — unseren jetzigen Kenntnissen nach — unter der Regierung von Claudius.⁴¹ Da wurde aber auch die Regelung der gemeinsamen Grenze der *deserta Boiorum*, also der Grenzen zwischen Nordpannonien und Nordnoricum notwendig, denn sonst hätte sich die militärische Einheit im Bereich der Bernsteinstrasse aufgelöst. *Der ganze Bereich dieser Strasse musste demnach Pannonien angeschlossen werden.*

Die Gebietsordnung ging auch noch mit einer weiteren Folge einher. Unter der Herrschaft von Augustus hat das Heer das Drau-Save-Zwischenstromland sowie den Bereich der Bernsteinstrasse mit Militär belegt. Mit dem Anschluss der Gegend um die Bernsteinstrasse an Illyricum erweiterte sich die Provinz nach Norden um einen langen, verhältnismässig schmalen Gebietsstreifen. Dies führte jedoch auch notwendigerweise der Konzeption der claudischen Grenzregelung entsprechend zur militärischen Besetzung NO-Transdanubiens und auch zu einer zweckmässigeren territorialen Ausbildung. Mit diesem Akt hat Illyricum seine spätere Grösse erreicht.

Plin. *n. h.* 146 weist darauf hin, dass es zur Umorganisation irgendwann in den Zeiten der Gründung von Savaria, also zur Regierungszeit des Claudius gekommen sei. Dies bezeugt auch die Prokuratel von *Baebius Atticus* unter Claudius. Wollen wir die Geschehnisse der heute noch nicht genau feststellbaren Chronologie in eine vorausgesetzte logische Reihenfolge stellen, so entfaltet sich folgendes Bild: Gründung der *colonia Savaria*, Umorganisation von Noricum (und Illyricum) zur Provinz, Anschluss des Bereiches der Bernsteinstrasse und militärische Besetzung NO-Transdanubiens. All diese Ereignisse konnten noch ausser durch die unter Claudius wahrnehmbaren provinzorganisierende Tätigkeit⁴² durch den Fall des *regnum Vannianum* um 50 u. Z. motiviert sein.

Im Laufe unserer Untersuchung haben wir unsere Aufmerksamkeit auf die früher ausser acht gelassene Tatsache gelenkt, wonach Illyricum inferius Jahrzehnte nach der römischen Eroberung mit Noricum zusammen ein militärisch gemeinsam verwaltetes Gebiet war.⁴³ Mit Hilfe dieser Tatsache gelang es, für die Probleme der gemeinsamen Grenzen zwischen den späteren Provinzen Pannonien und Noricum eine Lösung zu finden. Dies ist aber nur das eine Ergebnis bei Berücksichtigung der Verwaltungsfragen. Die andere Folge steht mit der Entstehung des Donaulimes und der weiteren Entwicklung der römischen Provinz in Zusammenhang.

Solange ein neu erobertes Gebiet unter militärischer Verwaltung steht, kann von einer ständigen, abgeschlossenen Grenze nicht gesprochen werden, ausser wenn das besetzte Gebiet ein über feste Grenzen verfügender Staat gewesen war. Davon kann aber in der Donaugegend nicht einmal im Falle des *regnum Noricum* die Rede sein.

Das Wesen der militärischen Verwaltung folgt aus der allmählichen und kontinuierlichen Entwicklung: eine Entwicklung vom »barbarischen« Gebiet bis zu dem Punkte, wo die römische Zivilverwaltung einführbar wird und es zu einer Munizipalisierung kommen kann. Einen Teil dieser Entwicklung bildet von den geographischen, strategischen, ethnischen usw. Umständen abhängig die für Rom optimale Grenzausbildung.

Untersuchen wir die frühromische Geschichte der mittleren Donaugegend in diesem Zusammenhang, so verstehen wir, warum es illusorisch wäre,⁴⁴ vor der Herrschaft des Claudius von einer abgeschlossenen, statischen Donaugrenze, von einem Donaulimes oder über etwas Ähnlichem zu sprechen, die vorausgesetzte, jedoch umsommer betonte, augusteische Donaugrenzenvorstellung mit inbegriffen. Vor der Herrschaft des Claudius hatte Illyricum inferius noch keine ausgebildeten, ständigen Grenzen, obwohl die Möglichkeit dafür durch die Donaulinie gegeben gewesen wäre. Die militärische Besetzung der Flussgrenze begann aber erst unter Claudius und ihr Ausbau nahm Jahrzehnte in Anspruch.⁴⁵ Es liegt auf der Hand, dass die Besetzung von Carnuntum, das am Ende eines senkrecht auf die Donau stossenden, militärisch stark organisierten und besetzten Weges lag, noch nicht die im späteren Sinne aufgefasste Besetzung der Donaulinie bedeutet hat.

Die Besetzung des ganzen Gebietes der späteren Provinz und die Grenzregelungen in Illyricum inferius sprechen für die claudische Organisation. Unter Claudius erhielt nicht nur Thrazien. Noricum, sondern auch Raetien den Status einer Provinz.⁴⁶ All dies stimmt mit der unbilligerweise ausser acht gelassenen Angabe von Aurelius Victor überein: *retenti fines seu dati imperio Romano; Mesopotamia per Orientem, Rhenus Danuviusque ad septentrionem* ... (Caes. Claudius 4,2).

¹ Die Geschichte der Entstehung der aus der nördlichen Hälfte von Illyricum gebildeten Pannonia provincia und ihrer ersten Jahrzehnte wird von der Forschung nur in oberflächlichen Zügen dargestellt. Es ist bislang im allgemeinen bloss zur Vorführung der Kriege zwischen 35—32 und 13—9 v. u. Z. sowie der ereignisvollen Geschichte des Aufstandes der Jahre 6—9 u. Z. gekommen und auch der Grossteil der umstrittenen Probleme beschränkt sich nur auf die Untersuchung der inneren — selbstverständlich unerlässlichen — Chronologie der Geschehnisse. Die Entstehung der Verwaltungseinheit, der Provinz wird statisch aufgefasst, obwohl es sich dabei in Wirklichkeit um einen 80—100-jährigen Prozess handelt, im Laufe dessen das eroberte Gebiet seine endgültige Ausdehnung erreicht und hinsichtlich seiner Verwaltung den Status einer Provinz erhalten hat. In einer späteren Arbeit soll meinerseits die Geschichte dieser Zeitspanne ausführlicher untersucht werden.

² Ältere Literatur und Meinungen zu dieser Frage siehe: I. Borzsák, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken* (DissPan I:6, Bp. 1936) 31.; A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien* (DissPann. I:5) 20,27. Ferner: K. Sági, *Adatok a pannoniai civitasok területének etnikumának kérdéséhez* (Angaben zur ethnischen Frage des Gebietes der pannonischen civitates), *Soproni Szemle* 9 (1955) 47; B. Saria, *Noricum und Pannonien*, *Historia* 1 (1955) 452; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Panno-*

nien bis zu den Markomannenkriegen (Budapest 1959) 31,35; Ders., *Pannonia*, *PWRE Suppl.* IX 583; Ders., *Pannonia and Upper Moesia* (London—Boston 1974) 18; G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft* (Sb. Akad. Wien, 261:2, 1969) 25; L. Balla, in: *Die römischen Steindenkmäler von Savaria* (Budapest 1971) 22—23; G. Alföldy, *Noricum* (London—Boston 1974) 57; J. Fitz, *Die Eroberung Pannoniens*, *ANRW* II:7 (1977) 548.

³ E. Tóth, *Pannonia provincia kialakulásához* (Zur Entstehung der Provinz Pannonien), *Arch. Ért.* 103 (1976) 197—202; Ders., *Protulique fines Illyrici ad ripam Danuvii*, *Arheološki vestnik* 28 (1977) 278.

⁴ H. Braunert, *Omnium provinciarum populi romani ... fines auxi*, *Chiron* 7 (1977) 207—217.

⁵ Caes. B. Gall. I 5,4: *Helveti ... Boios, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnant receptos ad se socios sibi adsiscunt*; A. Klotz, *Die geographischen commentarii des Agrippa und ihre Überreste*, *Klio* 24 (1931) 413; B. Saria, *Ein neuer Boier-Grabstein aus den deserta Boiorum*, in: *Omaggio lui C. Daicovicu* (București 1960) 497, Anm. 3.

⁶ A. Mócsy, *PWRE Suppl.* IX. 533; Ders., *Pannonia and Upper Moesia* 19.

⁷ Über die Umwertung der Quellenwerke, aufgrund welcher einige Forscher im westlichen und nördlichen Teil des Karpatenbeckens eine dakische Oberhoheit nach-

zuweisen versuchten, schrieb ich in der Rezension über die Arbeit von G. Alföldy, *Noricum* in *Arch. Ért.* 103 (1976) 320. Meiner Meinung nach ist eine jede Aussage über Machtbestrebungen der Boier und Daker in den Jahrzehnten vor der römischen Eroberung sowie über ihre Raumgewinnung ohne Zusammentragung und Untersuchung der archäologischen Funde, einige prinzipielle Bedenken abgerechnet, von stark spekulativem Charakter.

⁸ A. Graf, *Contributions à la géographie de la Pannonie*, *Archivum Philologicum* 60, 1936, 9. E. Swoboda, *Carnuntum*. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Römische Forschungen in Niederösterreich, Bd. 1 (Graz—Köln 1964) 227.

⁹ A. Alföldy, in: *Budapest története* (Die Geschichte von Budapest, Budapest 1942) I: 1, 144, 164. A. Mócsy, *PWRE Suppl.* IX. 533.

¹⁰ T. D. Zlatkowskaja, *Plemennoi soiz* Getow pod rukowodstwom Burebisti, *VDI* 1966: 2, 73.

¹¹ Vgl. Anm. 7; ferner: B. E. Maráz, Chronologische Probleme der Spätlatènezeit in der Südtiefebene, *Janus Pannonius Muzeum Évkönyve* 19 (1974—1977) 107. A. Mócsy wies richtig darauf hin, dass im Falle von dakischen Funden in der Donaugegend auch eine dakische Ansiedlung nach der römischen Eroberung in Frage kommen kann (*Pannonia and Upper Moesia*, 19).

¹² *CIL* IX 5363 = D. 2737 und *An Épigr.* 1951: 64; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien*, 31. Ders., *PWRE Suppl.* IX. 605; J. Fitz, *ANRW* II: 6, 548.

¹³ G. Vékony. Die Rolle des Grenzölands in der ethnischen und politischen Umwandlungen, *Acta Orientalia*, im Druck.

¹⁴ Die zum pannonischen Heer gehörende legio XV. Apollinaris war seit der Regierungszeit des Claudius in Carnuntum stationiert.

¹⁵ Aur. Caes. 40, 9; vgl. A. Mócsy, *Lacus Pelso*, *PWRE Suppl.* XI (1968) 1049.

¹⁶ Vgl. A. Mócsy, *PWRE Suppl.* XI 1049; J. Fitz, *ANRW* 528, Anm. 22.

¹⁷ Einige Beobachtungen scheinen uns aber darauf hinzuweisen, dass Plinius nicht vom Neusiedler See, sondern doch vom Balaton spricht. Einerseits hätte sich nämlich *Noricum* bei der Zugehörigkeit des Bereiches von Carnuntum, Scarbantia und Savaria zu dieser Provinz über den Neusiedler See hinaus erstreckt. In diesem Falle ist es weniger wahrscheinlich, dass Plinius den See als Grenze erwähnt hätte. Andererseits war der Wasserspiegel des Neusiedler Sees in der Römerzeit viel geringer als heute. Als dieser

See von geringer Tiefe (heute durchschnittlich 60—70 cm tief) in den sechziger Jahren des vorigen Jahrhunderts völlig ausgetrocknet war, traten aus dem Seeboden Spuren prähistorischer bzw. römischer Siedlungen und Gräberfelder hervor. Die Sagen im Seebereich, die Legenden von überschwemmten Dörfern können gleichfalls auf die Beobachtung dieser Spuren zurückgeführt werden. Vgl. L. Bella, *Arch.Ért.* 13 (1893) 97; A. Radnóti, Sopron és környéke régészeti emlékei (Die archäologischen Denkmäler von Sopron und Umgebung), in: *Sopron és környéke műemlékei* (Die Kunstdenkmäler von Sopron und Umgebung, Budapest 1953) 26; I. Nagy, A Fertő régi áradásai (Die Überschwemmungen des Neusiedler Sees in alten Zeiten), *Századok* 3 (1969) 690.

¹⁸ P. Petru, Die ostalpinen Taurischer und Latobiker, *ANRW* II: 6 (1977), 495; G. Alföldy, *Noricum* 39.

¹⁹ D. Detlefsen, *Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen* (Berlin 1909) 47; A. Klotz, *Klio* 24 (1931) 413; Th. Mommsen, *Römische Geschichte* V (Berlin 1885) 187.

²⁰ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien*, 46; J. Fitz, *Onomastique pannonienne*, in: *L'Onomastique Latine*, Colloque int. du CNRS nr. 564 (Paris 1977) 397.

²¹ Vgl. J. Fitz, *INRW* II: 6, 548; und: *Onomastique pannonienne* 399.

²² Vgl. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* 66; Ders., in: *L'Onomastique Latine*. Coll. int. du CNRS nr. 564 (Paris 1977) 402.

²³ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien* 39—40.

²⁴ Über den am Fluss Raab lokalisierten Stamm der Arvates — Arabiates: E. Tóth, *AntikTan* 24 (1977) 195, Anm. 24. Vgl. noch die Angabe von Ptolemaios (II 15, 4) über den Ortsnamen Bononia, nördlich der Raab: A. Graf: *Contributions à la géographie politique de la Pannonie*, *Archivum Philologicum* 1936, 8.

²⁵ E. Swoboda, *Carnuntum* (1964) 236.

²⁶ Wann die legio XV Apollinaris nach Carnuntum gelangt ist, wissen wir nicht. Alle diesbezüglichen Meinungen sind spekulativen Charakters. Vgl. E. Tóth, in: *Die Obere Wart*, Oberwart 1977, 96, Anm. 16.

²⁷ E. Tóth — G. Vékony, Beiträge zur Pannoniengeschichte im Zeitalter des Vespasianus, *Acta Arch. Hung.* 22 (1971) 133—161; E. Tóth, *Protulique fines Illyrici ad ripam Danuvii*, *Arheološki vestnik* 28 (1977) Ders., *Pannonia provincia kialakulása* (Die Entstehung der Provinz Pannonien), *Arch.Ért.* 103 (1976) 197; J. Fitz, *ANRW* II: 6, 544.

²⁸ Vgl.: A. Klotz, *Quaestiones Plinianae geographicae* (Berlin 1916) 135.

²⁹ Zur militärischen Bedeutung der Bernsteinstrasse: J. Šašel, Die Limes-Entwicklung in Illyricum, *Actes du IXe Congr. Int. d'Études sur les frontières romaines* (București—Köln—Wien 1974) 193; A. Mócsy, *Acta Arch. Hung.* 25 (1973) 46. Zu den militärischen Strassen im allgemeinen: J. Šašel, *Viae militares, Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, Köln—Bonn 1977, 235.

³⁰ Vgl. Anm. 26.

³¹ G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft* (Sb. Akad. Wien 261: 2, Wien 1969) 29; G. Alföldy, *Noricum* (London—Boston 1974) 63; E. Tóth, *Arheološki Vestnik* 28 (1977) 285; Ders., *Arch. Ért.* 103 (1976) 201, Anm. 15; G. Winkler, *Noricum und Rom. ANRW II: 6* (1977) 201.

³² Vgl. H. Braunert, *Chiron* 7 (1977) 214.

³³ E. Tóth, *Arch. Ért.* 103 (1976) 197.

³⁴ *Cassius Dio* LIII 12, 8 (Boissevain).

³⁵ G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum* 29; G. Alföldy, *Noricum* 63.

³⁶ Ders.

³⁷ Die Frage, ob wir im Gebiet der Provinz Noricum in dieser frühen Periode überhaupt mit einem dem Statthalter von Illyricum untergeordneten, jedoch im Gebiet des regnum Noricum nur teilweise über einen Wirkungskreis verfügenden militärischen Befehlshaber — Präfekten — rechnen können, lässt sich in Ermangelung entsprechender Angaben nicht beantworten. Vgl. auch: G.

Winkler, *Noricum und Rom, ANRW II: 6* (1977) 200.

³⁸ H. Braunert, *Chiron* 7 (1977) 215.

³⁹ A. Mócsy, *PWRE Suppl.* IX 583; E. Tóth — G. Vékony, *Acta Arch. Hung.* 22 (1970).

⁴⁰ Vgl. D. 972. J. Šašel setzt in einer seiner Bemerkungen die Einführung der bürgerlichen Verwaltung im Gebiete von Illyricum inferius in die Regierungszeit von Vespasianus (*PWRE Suppl.* XI 573). Es liegt ausser Zweifel, dass der Provinz Pannonien in amtlichen Schriften zu Beginn der 70er Jahre erscheint.

⁴¹ E. Tóth — G. Vékony, *Acta Arch. Hung.* 22 (1971) 158; J. Fitz, *ANRW II: 6*.

⁴² Vgl. A. Gaheis, *Claudius* 256, *PWRE* III 2824; A. Momigliano, *L'opera dell' imperatore Claudio* (Firenze 1932) 79, 117. E. Tóth — G. Vékony, *Acta Arch. Hung.* 22 (1970) 158.

⁴³ Vgl. zur Entstehung der Provinzen als Verwaltungsgebiete: J. Šašel: *Pro legato, Chiron* 4 (1974) 472, 477.

⁴⁴ Vgl. E. Tóth, *Pannonia történetének problémái* (Probleme der Geschichte von Pannonien), *Antik Tan.* 23 (1976) 115.

⁴⁵ D. Gabler — B. Lőrincz, *A dunai limes I—II. századi történetének néhány kérdése* (Einige Fragen der Geschichte des Donaulimes im 1—2. Jh.), *Arch. Ért.* 104 (1977) 145.

⁴⁶ G. Winkler, *Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat, BVbl* 36 (1971) 33.

K NASTANKU MEJE MED NORIKOM IN PANONIJO

Povzetek

Avtor podrobno analizira na straneh 80 in 81 citirana mesta v delih Plinija, Veleja Pterkula, *Dimensuratio provinciarum* ter dva napisa predvsem z vidikov, ki si jih je postavil z naslovom študije. Na osnovi teh analiz sklepa, da je prostor, ki so ga Noriki naseljevali oziroma prištevali k sebi v času pred rimsko zasedbo in ob njej, obsegal skoraj vso poznejšo zahodno Panonijo *superior*, vsekakor do Blatnega jezera *inclusive*. Do tega sklepa ga je privedla predvsem analiza izraza *deserta Boiorum*. V delu opozarja tudi na druge zanimivosti, na primer, da severovzhodnih področij poznejše rimske province Panonije *superior* Rimljani vse do Klavdija (nekako) sploh niso podvrgli. Zato se je izgradnja utrd b vzdolž Donave pričela šele potlej. Vojaško-varnostno in vojno-upravno je bil ta prostor, kakor tudi prostor priključenega Norika, podrejen komandi armade v Iliriku. Ko pa je bila za Klavdija zasnovana civilna noriška provinca in ko se je za Vespazijana izoblikovala civilna provinca Panonija, ju je bilo potrebno razmejiti. Na razmejitve so odločilno vplivali strateški momenti, predvsem dejstvo, da so morale pripasti trdnjave in mesta, ki so se razvila na tim. jantarski poti, eni administrativni enoti. To je bila Panonija. Zato so tedaj (nekako) bila odvzeta noriškemu tradicionalnemu prostoru mesta *Carnuntum*, *Scarabantia*, *Savaria*, *Poetovio*, ter vključena v Panonijo.

PRVI PODATKI O GROBI HIŠNI LONČENINI Z BRINJEVE GORE

STANKO PAHIČ

Pokrajinski muzej Maribor

Pri prvih izkopavanjih na Brinjevi gori nad Zrečami, ki so julija leta 1953 sledila naključnemu odkritju te višinske naselbine, smo v vrhnji kulturni plasti 80 m² velikega izkopišča ob temeljih nove stanovanjske hiše Falnogovih odkrili tudi antične najdbe.¹ Te so ležale, pomešane s prazgodovinskimi, v vrhnji črni humozni plasti do globine 50—60 cm, kjer so se pričele spodnje plasti s prazgodovinskimi seliščnimi tli v vzhodnem ter razmetanim kamenjem v zahodnem delu izkopišča. Antična hodna površina na tem mestu ni bila ohranjena, na ostanke morebitne stavbe pa so dali slutiti navidezni kamniti temelji ob severnem robu, kamor dalje v gozd ni bilo mogoče kopati. Največji del plasti z antičnimi najdbami je imel tako premeščen in premešan ruševinski značaj brez prvobitne navpične in vodoravne plastovitosti, ki bi dovoljevala zanesljivo sklepanje o prvotni legi in medsebojnih starostnih razlikah najdb.² Ker bo izkopišče skupno s prazgodovinskimi najdbami opisano pozneje na drugem mestu, naj tu povemo le, da leži na južnem robu naselbine pod sedanjim dvoriščem Falnogove domačije. S kopanji temeljev so večino južnega obrobja s kulturnimi plastmi uničili, na severni strani prekriva kulturne plasti gozd, na obeh drugih straneh pa je bil v naslednjih letih naselitveni prostor pretežno raziskan.³

Kot je prikazano na **tabeli 1**, pripada največji del antičnih najdb s tega izkopišča ostankom posod grobe hišne lončenine. Ob presenetljivo skromnem številu ostankov posod iz prečiščene gline se jasno vidi, da so se v naselbini preskrbovali predvsem z doma izdelanim posodjem, k čemur smemo prišteti tudi opeko in druge glinaste izdelke.⁴ Tehnološke lastnosti grobe hišne lončenine v celoti, torej v nekem poprečju, so bile že opisane v obravnavi vsega grobega hišnega posodja ob jugovzhodnem Pohorju.⁵ Tu obravnavamo zato predvsem tipološke značilnosti posodja, ki ga je bilo že prvo leto najdenega tolikanj, da nam omogoča zadovoljiv vpogled v lončarsko dejavnost antičnih prebivalcev Brinjeve gore. Čeprav med poznejšimi najdbami ni bilo bistvenih novosti pa ob tem prvem vrednotenju grobe hišne lončenine z Brinjeve gore še ni uspelo najti zadovoljivih pojasnil o tem ali onem o poreklu, povezavah in trajanju posameznih vrst posod. Ob tem dejstvu gre torej predvsem za poskus, nekoliko podrobneje prikazati zvrsti posodja in ga na različne načine opredeliti med doslej znano lončenino ob Pohorju, neposredno ob rimski cesti med Celejo in Poetoviono.

Tabela 1. Številčni pregled zvrsti inventarizirane grobe hišne lončenine iz leta 1953. —
Anzahl der Gefäßarten grober Hauskeramik aus dem Jahr 1953

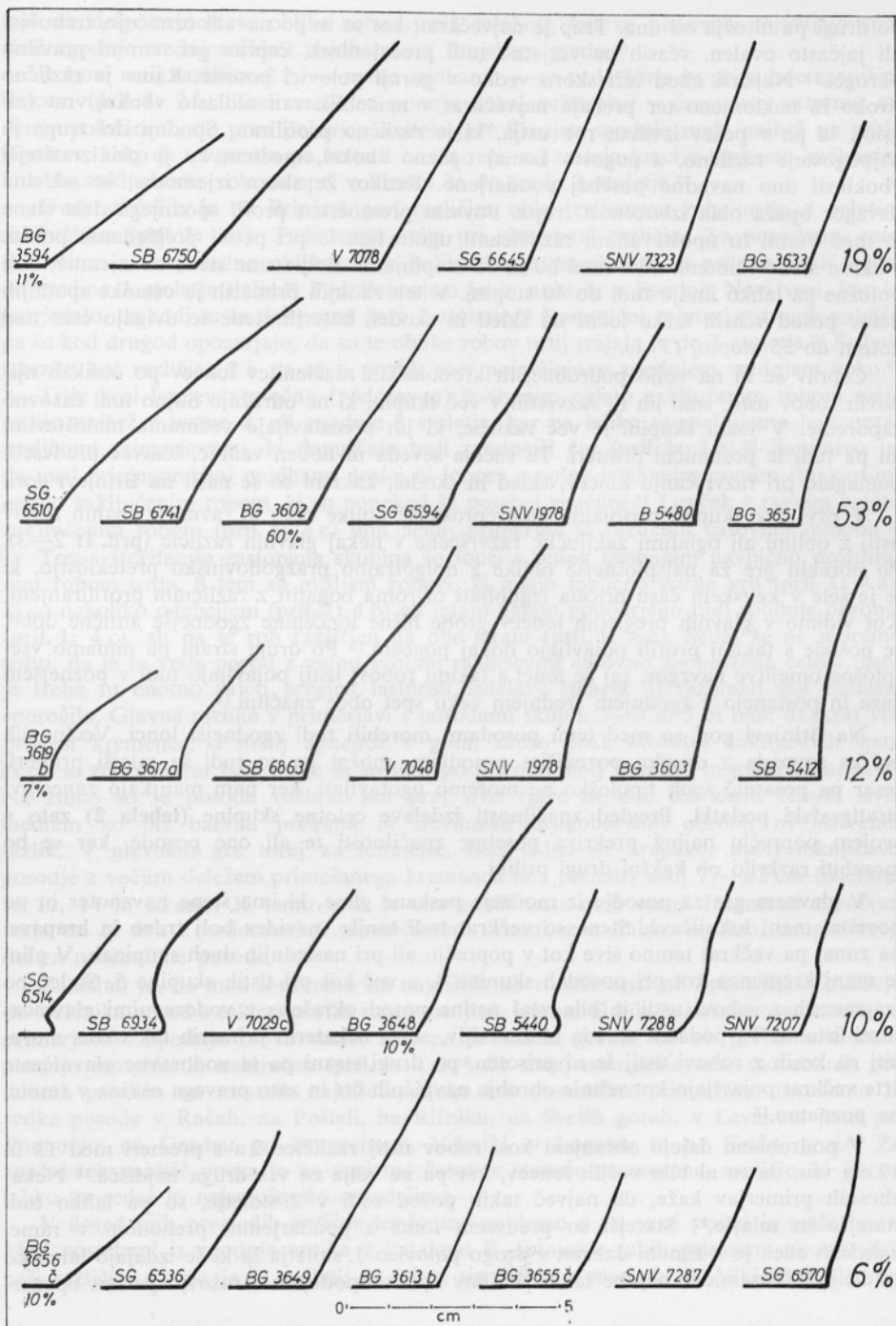
	kvadrati			vse	‰
	1—6 zahod	8—14 sredina	15—24 vzhod		
amfora ali vrč	1			1	0,2
sklede	12	19	9	40	9,0
skodele	13	14	7	34	7,6
trinožne (?) sklede in skodele	14	8	7	29	6,5
shrambeni lonci			2	2	0,4
kuhinjski lonci	116	95	75	286	64,1
lončki	4	6	5	15	3,4
pokrovi	17	11	11	39	8,8
skupno	116	153	177	446	
‰	39,7	34,3	26,0		

LONCI

Po velikosti premerov robov ustij, — ker med najdbami ni bilo celih posod ali večjih kosov njihovih sten, — delimo lonce v velike (shrambene) posode, običajne (kuhinjske) lonce srednjih velikosti ter lončke (tudi čaše). Prvih je bilo na tem mestu ugotovljenih le malo, najbrž po naključju, vendar pa tudi drugod, kolikor je na voljo podatkov, odstotek večjih posod ne presega 1 ‰.⁶ Po merah uvrščamo v to skupino posode s premerom ustja okrog 30 cm, medtem ko pri bornih fragmentih za drugo — višino ter premere oboda in dna ni podatkov. Semkaj sodijo še ostanki nekaterih posod, ki so imele stene debelejšje od 10 mm, a niso bili vselej zajeti v inventarizirano skupino.

Od obeh fragmentov robov ustij z Brinjeve gore ima prvi (**pril. 1: 5 a** = 3336) pre-senetljive oblikovne sorodnosti z nekaterimi posodami iz Spodnjega Grušovja in Slo-venske Bistrice.⁷ Nekatero tehnološke razlike (npr. površinska in notranja luknjičavost) nam kljub enaki barvi površine ne jamčijo, da gre za istega izdelovalca, ki je na Brinjevi gori morebiti izdelal tudi drugo podobno posodo (**pril. 1: 5 b** = 3301). Robovi ustij so pri teh posodah večinoma v ostrem kotu z ramenom, kar govori za trup visoko trebušastega ali jajčastega profila kot je pri tej zvrsti posod običajno.⁸ To velja najbrž tudi za večje lonce iz Spodnje Nove vasi, ki s svojo zgodnejšo obliko dopolnjujejo to zvrst posodja.⁹ Če gre res povsod za domače izdelke, ne moremo zatrditi, a zanesljivo uvožena shrambena posoda je le ena iz Spodnje Nove vasi.¹⁰

Tudi pri srednje velikih (kuhinjskih) loncih imamo pri merah na voljo premere ustij, katerih zanesljivost pa je odvisna od velikosti robov. Podobno velja za ostanke dnov, medtem ko se v oceno višin posod skoro ne moremo spuščati. Pri tem in pri oblikah trupa se zato zanašamo na precej številne primerjave ohranjenih loncev (žar) iz grobov, saj gre po večini za enako posodje precej ustaljenih zvrsti.¹¹ Vsem je namreč skupna sicer različno široka odprtina ustja, ki po eni strani ne presega višine posode,

T.1

po drugi pa ni ožja od dna. Trup je največkrat, kot se to po navadi označuje, trebušast ali jajčasto ovalen, včasih pa verjetno tudi precej nizek, čeprav pri tem ni pravilno okrogel.¹² Najširši obod leži skoro vedno v gornji polovici posode. Rame je različno široko in naklonjeno ter prehaja največkrat v neizoblikovan sedlasto vbokel vrat (ali grlo), ta pa v pošev izvihan rob ustja, ki je različno profiliran. Spodnji del trupa je najpogostejše različno, a pogosto komaj opazno vbokel, medtem ko je pri izrazitejši vboklosti dno navadno posebej poudarjeno. Redko, že skoro izjemoma, se od dna navzgor opaža obla izbočenost trupa. Povsem premočrten profil spodnjega dela stene je med vsemi tu upoštevanimi različicami ugotovljen le pri petini pregledanih posod. Naklon sten večinoma niha med 60 in 75 stopinjami. Bolj strme stene so izjemne, bolj položne pa lahko imajo tudi do 40 stopinj. V teh zadnjih primerih je ostanke spodnjih delov posod včasih težko ločiti od skled in skodel, katerih stene se dvigajo celo nad kotom do 55 stopinj (*T. 1*).

Čeprav še ni na voljo podrobnejših kronoloških razčlenitev loncev po oblikah njihovih robov ustij, smo jih tu razvrstili v več skupin, ki ne odražajo nujno tudi časovno zaporedje. V vsaki skupini je več različic, ki jih predstavljajo večinoma maloštevilni ali pa tudi le posamični primeri. Ta shema seveda ni noben vzorec, temveč predvsem pomagalo pri razvrščanju loncev, skled in skodel, kakršni so se našli na Brinjevi gori.

V prvi dve skupini prisojamo najpreprostejše oblike oblo in ravno izvihanih robov ustij z oblimi ali oglatimi zaključki, razvrščene v nekaj glavnih različic (**pril. 1: 2—3**). Po poreklu gre za najsplošnejše oblike z dolgotrajno prazgodovinsko preteklostjo, ki se je šele v keltskem času pričela izgubljati oziroma bogatiti z različnim profiliranjem. Kot vidimo v glavnih pregledih loncev grobe hišne lončenine zgodnejše antične dobe, se posode s takimi profili pojavljajo dokaj pogosto.¹³ Po drugi strani pa nimamo vse-spolšne omejitve navzgor, saj se lonci s takimi robovi ustij pojavljajo tudi v poznejšem času in postanejo v zgodnjem srednjem veku spet obče značilni.¹⁴

Na Brinjevi gori so med temi posodami morebiti tudi zgodnejši lonci. Večina jih bržčas sovпада z drugim poznejšim posodjem, možni pa so tudi še mlajši primeri, česar pa posamič zgolj tipološko ne moremo ugotavljati, ker nam manjkajo zanesljivi stratigrafski podatki. Pregled značilnosti izdelave celotne skupine (**tabela 2**) zato v svojem poprečju najbrž prekriva posebne značilnosti te ali one posode, kar se bo morebiti razkrilo ob kakšni drugi priliki.

V glavnem gre za posodje iz močnejše peskane gline, ki ima stene navznoter in po površini manj luknjičave. Stene so večkrat tudi tanjše, navidez bolj trdne in hrapave, na zunaj pa večkrat temno sive kot v poprečju ali pri naslednjih dveh skupinah. V glini je manj kremenca kot pri posodah skupine 4, a več kot pri tistih skupine 5. Sodeč po fragmentih z robovi ustij je bila vsaj petina posod okrašena z vodoravnimi glavničastimi črtami. Ta podatek seveda ni zanesljiv, saj v nekaterih primerih tak okras morebiti na kosih z robovi ustij še ni prisoten, po drugi strani pa se vodoravne glavničaste črte večkrat pojavljajo kot vrhnje obrobje navpičnih črt in zato pravega okrasa v resnici ne poznamo.¹⁵

V podrobnem dajejo ohranjeni kosi robov ustij različice 2 a s premeri med 13 in 17 cm vtis, da tu ni bilo večjih loncev, kar pa ne velja za vsa druga najdišča.¹⁶ Nekaj zbranih primerjav kaže, da največ takih posod sodi v 2. stoletje, so pa lahko tudi starejše in mlajše.¹⁷ Starejši so predvsem lonci s poudarjenim prehodom v rame, kakršnih eden je v Emoni datiran v drugo polovico 1. stoletja in ki še izdajajo latensko tradicijo.¹⁸ Posamične najdbe takih profilov npr. v Spodnjem Grušovju pa nas opozar-

jajo na dolgotrajnost te oblike robov ustij, tembolj, ker se ponovno pojavljajo spet med zgodnje srednjeveškimi najdbami na Ptujskem gradu.¹⁹

Robovi ustij različice 2 b, — ravno izvihani, — so tu le štirje in pripadajo manjšim loncem (**pril. 1:** 2 b). Tudi zanje se ponuja nekaj primerjav v časovnem razponu od druge polovice 1. do prve polovice 3. stoletja.²⁰ Skrajna spodnja meja najbrž ne pride v poštev, kako je z zgornjo pa se tudi ne da reči, saj trajajo lonci z lijakasto izvihanim in oblo zaključenim robom npr. v Emoni še do srede 3. stoletja.²¹

Dvakrat češča je na Brinjevi gori različica oblo izvihanelega roba ustja z oglatim zaključkom (**pril. 1:** 3 a). Tudi zanjo velja pri obravnavi različice 2 a povedano, zato gre očitno za vzporedno obliko, ki je bržčas istega porekla in se pri nas prvič opazi od sredine 1. stoletja dalje.²² Pod Pohorjem jo je najti še v Spodnji Novi vasi, kar bi potrjevalo, da sodi tu ta del posod že v 2. stoletje.²³ Posamični primeri z drugih najdišč pa še kod drugod opozarjajo, da so te oblike robov ustij trajale še do 3. stoletja.²⁴ Še bolj izrazito kot različica 2 a pa se ti profili spet pojavljajo v zgodnjem srednjem veku.²⁵

Trije kosi loncev z močno (vodoravno) izvihanim oglato zaključenim robom ustja sodijo najbrž v pozno 2. ali zgodnje 3. stoletje, kar pa lahko utemeljujemo le z nezanesljivimi primerjavami, ki dopuščajo tudi zgodnejši čas (**pril. 1:** 3 b).²⁶ Zanimivo je, da med brinjegorskimi najdbami doslej ni loncev s pošev izvihanim ravnim (lijakastim) oglato zaključenim robom, ki so ponekod še posebej značilni.²⁷ Lonček z ravnim oglato zaključenim robom (**pril. 1:** 3 c) ima nekaj primerjav iz različnih časovnih obdobj.²⁸

Tretja številnejše zastopana skupina so lonci s pošev izvihanim navpično profiliranim robom ustja. S tem so mišljeni robovi, ki imajo različno zožen vrh (**pril. 1:** 4 a), ki so nekoliko odebeljeni (**pril. 1:** 4 b) ali imajo oglato poudarjeno tudi spodnje obrobje (**pril. 1:** 4 c), ali pa je rob razširjen na obe strani (**pril. 1:** 4 č). Sedaj še ne moremo trditi, da je ta vrsta posod z vsemi svojimi različicami časovno zaokrožena celota, zato je treba tu enotno zajeti pregled lastnosti izdelave (**tabela 2**) razumeti kot začasno sporočilo. Glavne razlike v primerjavi s posodami skupin 2—3 in 5 bi bile: dvakrat več primesi kremenca, a manj apnenca v glini, skoro enak odstotek luknjičavih sten, ki pa se zde dvakrat bolj trdne in so tudi po površini bolj hrapave in manj luknjičave. Na zunaj so te posode večkrat kot prej sivo rjave in sive ter zlasti temno sive, medtem ko pri barvah preloma in številnosti drugobarvnih obrobij ni bistvenih razlik. V glavnem gre torej za temnejše, bolj trdno in hrapavo, manj luknjičavo posodje z večjim deležem primešanega kremenca in s premeri ustij 17—22 cm (izjemno še 11, 14 in 25 cm). K temu sodi še ena značilnost: med vsemi fragmenti z robom ustja sta le dva z vodoravnimi glavničastimi črtami, zato lahko sodimo, da gre večji del za neokrašene posode.

Značilno je, da med lončenino na najdiščih ob rimski cesti od Spodnjega Grušovja do Velenika posod s takimi profili robov ustij ni. Izjema bi bile le nekoliko nezanesljive primerjave s Spodnjo Novo vasjo, kjer pa je zoženi gornji rob ob grobo izdelanem posodju morebiti le naključen (**pril. 1:** 4 a).²⁹ Če sedaj ne upoštevamo morebitnih podobnih profilov na mestnih najdiščih, lahko kot posamične primerjave navedemo le redke posode v Račah, na Pošteli, na Rifniku, na Svetih gorah, v Levakovi jami pri Podbočju, na Gradcu pri Prapretnem, Vrhniki, v Logatcu in na Križni gori.³⁰ Že značaj teh najdišč opozarja na verjetne časovne stopnje posameznih različic, ki jih pa lahko za sedaj le najsplošnejše opredelimo.

V dosedanjih pregledih antične lončenine najdemo o tej vrsti posod le malo opor. Med posodami iz zgodnje antike v katalogu É. Bóniseve takih primerov ni razločiti, naši različici 4 a pa je še najbolj podoben tip 3 B b v pregledu B. Vikić-Belančičeve,

ki je tam opredeljen v čas med 50 in 200.³¹ Posamič najdemo take robove ustij npr. tudi pri loncih v Adony in sicer med najdiščnimi skupinami iz vojaških taborov iz prve polovice 2. stoletja.³² Približne primerjave za posamezne različice se ponujajo še iz povsem drugega območja — Bavarske, kjer se pri takoimenovanih »noriških loncih« že ugotavlja tipološki razvoj od poznolatskih (grafitnih) posod prek auerberškega lonca do poznih oblik iz 3. stoletja.³³ Ker pri nas tak razvoj še ni preučen in zanj na podeželju niti ni gradiva, trenutno še ne moremo reči, če vsaj nekateri brinjegorski profili kot osamele najdbe morebiti tudi sodijo semkaj. Na obeh najdiščih s poznolatsko lončenino, tudi grafitno, — na Pošteli in Brinjevi gori, — (še) manjkajo nekatere pozne razvojne oblike kot se npr. pojavljajo v Poetovionih.³⁴

Ker sodi večina tu obravnavane grobe hišne lončenine v poznejšo antiko, podobno kot tista z najdišč ob rimski cesti, v Spodnji Novi vasi pa med nekaj starejšimi najdbami tudi ni zanesljivih oblik skupine 4, za sedaj ne kaže drugega kot ostati pri domnevi, da so lonci te skupine nekoliko zgodnejši kot tisti iz skupine 5. To bi pomenilo, ohlapno označeno, da sodijo bržkone v pozno 2. in 3. stoletje.

Lonci različice 4 č izhajajo morebiti iz posod z oglato zaključenim robom ustja, kjer se ponekod kažejo težnje po obojestranski razširjenosti.³⁵ Redke domače primerjave ne dajejo točnejših časovnih opredelitev, vendar pa se zdi, da gre prej za kasnejše kot zgodnejše najdbe.³⁶ Podobne profile na loncih ob avstrijski Donavi in na Bavarskem pripisujejo obdobju od konca 1. do 3. stoletja, vendar pa se zdi, da imajo drugo poreklo.³⁷

Podobno kot pri prejšnji se tudi pri različici 4 a dozdeva, da so ti profili robov ustij morebiti le spremenjena oblika preprostejših oblik, ki smo jih prikazali v skupini 3, vsaj dokler se ne bo potrdil drugačen razvoj. Lahko bi tudi pomislili, da pri tem ne gre toliko za namerno tipološko preoblikovanje, ampak vsaj nekoliko tudi za nove tehnološke prijeme pri oblikovanju posod. Podobni profili se namreč (ob takih, ki so podobni antičnim iz skupine 3) ponovno pojavijo v zgodnjem srednjem veku in nato še pozneje.³⁸

Najštevilnejša skupina so na Brinjevi gori (a tudi v Spodnjem Grušovju in Slovenski Bistrici) lonci s pošev izvihanim robom, ki je svitkasto odebeljen ali vodoravno razširjen in ima največkrat ravno, včasih pa tudi žlebasto oblikovano gornjo stran (pril. 1: 5 a-b). Številne različice kažejo na pestrost oblikovanja takih robov, ki jim je skupna še najčešče sedlasto upognjena notranja stena roba. O poreklu te vrste profilov ni še znano ničesar dokončnega, vendar je zanimiva njihova pogostnost ob južnem Pohorju.³⁹ Pri premešani plasti izkopišča iz leta 1953 na Brinjevi gori seveda ne preseneča, da so se našli ostanki takih posod v vseh globinah in po vsem prostoru, zato si tudi pri iskanju odnosov z drugimi vrstami profilov ne moremo nič pomagati. Za sedaj je videti, da je ta oblika profilov prišla v naselja ob Pohorju bržkone iz Poetovione, kjer je takih profilov obilo in se pojavljajo tudi v zgodnejšem času, medtem ko jih ni na drugi strani rimske prometne smeri, v Celeji.⁴⁰

S 65 % je bila torej ta oblika posod pglavitna vrsta loncev v gospodinjstvu antične Brinjeve gore, vendar pa je ta delež najbrž še večji, če upoštevamo, da so bili v rabi predvsem v poznejšem obdobju, ko so bile druge oblike loncev že v manjšini. V skoro enaki meri velja to tudi za obcestni naselbini v Spodnjem Grušovju in Slovenski Bistrici, ki sta bili zaradi svoje prometne lege (in pomena) bolj odprti trgovskim tokovom in s tem vplivom mestnih lončarskih delavnic.⁴¹ V brinjegorskem lončarstvu med temi lonci in drugim posodjem glede načina izdelave ni bistvenih razlik in tako lahko rečemo, da so z malo izjemami podobno kot celotno poprečje zastopani v preglednici ob-

prehodne grobe hišne lončenine.⁴² Opaziti je bilo le dvakrat večji odstotek sten s komaj luknjičavo površino ter več svetlo rjavih in rjavih, a enkrat manj temno sivih posod. Po skrajnih merah premerov ustij, — 13—30 cm, — sodijo ti lonci v vse velikostne skupine, vendar so veliki, kot je bilo povedano že zgoraj, izjemni. To velja tudi za najmanjše, saj so bili ugotovljeni le trije (npr. **pril. 1: 5 a** = 3410). Največji del posod ima od 16 do 24 cm široka ustja, kar bi ob poprečni shemi merskih razmerij pomenilo, da gre pri ožjih ustjih za 20—25 cm visoke lonce. Pri širših ustjih je treba upoštevati še nižje okroglaste oblike loncev ali celo globoke sklede.⁴³

O okrasu ne moremo povedati nič dokončnega, ker sodijo k tem loncem tudi drugi ostanki sten posod, ki jih tipološko ne moremo razvrstiti. Med kosi z robom ustja je le 30 % okrašenih, med temi pa 10 % takih z vodoravnimi glavničastimi črtami, kar seveda ne izključuje še druge oblike okrasa. Po dvakrat se pojavljajo širši in ožji vratni žlebiči, posamič pa še zveza navpičnih črtic oz. vodoravnih žlebičev z vodoravnimi glavničastimi črtami in rebro na vratu.⁴⁴ Vsekakor so pri teh loncih uporabljeni vsi tisti okrasni motivi, ki se na Brinjevi gori pojavljajo v največjem številu. Izjemoma najdemo pri teh loncih fasetirano notranjost vratu, kar se priložnostno pojavlja tudi drugod.⁴⁵

Glede na to, da za sedaj prisojamo te lonce 3. in 4. stoletju, je njihovo izdelovanje preseglo eno samo generacijo in je torej tudi plod lončarskega izročila. Dokler ne bomo kje našli naletel na zanesljivo po časovnih plasteh razločene skupine, po sami obliki profilov robov ustij ne moremo ugotavljati tipološkega razvoja. Razlike so namreč tako neznatne, da bi kaj lahko rekli le o razločkih med skupinama a in b, a ker je poslednja številčno precej skromnejša, žlebast vrh roba pa tako neizrazit, je prav verjetno, da so posode obeh različic nastajale sočasno. Določene razlike obstoje še v luknjičavosti, pri čemer mislimo na petino fragmentov z neluknjičavo površino. Profili robov ustij pa tudi pri teh loncih niso drugačni, zato gre v teh primerih najbrž le za večji delež kremenca v glini, čeprav ta sam po sebi, — pač v odvisnosti od žganja, — še ne izključuje različno luknjičavih površin sten.⁴⁶

Medtem ko menimo, da so lonci skupine 5 na Brinjevi gori izdelek iste lončarske delavnice pri vsaj dveh rodovih lončarjev, ne da bi bili pri tem v stanju, razčleniti morebitni tipološki razvoj ali kakšno drugačno časovno zaporedje, poskusimo sedaj preveriti odnos te vrste posod s podobnimi na drugih najdiščih. Za take lonce iz najbližjega Spodnjega Grušovja (**pril. 1: 5 a-b**) je značilno, da so po oblikah profilov robov ustij sicer močno podobni brinjegorskim, da pa imajo bistveno drugačne tehnološke lastnosti. To se vidi že v sestavu gline, vendar velja to le za njeno sedanje stanje: kremenca in apnenca je občutno manj ohranjenega (27 % proti 98 %). Zato pa so bili ti lonci močnejše žgani, saj so kamnite primesi v 73 % razpadle (na Brinjevi gori le pri 2 % primerov). Tako različen način žganja govori za druge lončarje, najverjetneje v kraju samem, podobni profili pa so ob tem predvsem izraz splošnejšega oblikovanja robov ustij te vrste loncev. Vendar pa je videti, da to ni izraziteje vplivalo na luknjičavost površin sten, saj je na obeh najdiščih enaka zdi pa se, da je manj zelo trdnih sten. Trije lonci z neluknjičavo steno dajejo isti odstotek kot onih osem posod na Brinjevi gori; tu gre dvakrat za primes kremenca in enkrat za razpadlo kamenino (apnenec?). V barvi posod je tu več takih z rdeče rjavo zunanjo in notranjo površino, drugače pa je precej manj sicer prav tako temno sivih in črnih prelomov z rjavimi obrobji.

Znotraj celotne skupine grobe hišne lončenine v Spodnjem Grušovju imajo ti lonci nekaj svojih značilnosti. Pri njih je več kremenčevih primesi, medtem ko je nižji od-

stotek apnenca najbrž odvisen od številne luknjičavosti sten. Stene so trdnjše kot pri drugem posodju, a tudi v različnih stopnjah bolj hrapave. Druge lastnosti imajo manj pomembna odstopanja od poprečja, kar kaže, da gre tudi pri grobi hišni lončenini tega najdišča za enovito domačo proizvodnjo.

V Slovenski Bistrici lahko med precejšnjim številom loncev te vrste ugotavljamo podobne razmere. Oblikovna podobnost s posodami z Brinjeve gore se zdi večja kot v Spodnjem Grušovju, tudi pri vrsti 5 b, ki je tod sorazmerno pogostejša kot na obeh drugih najdiščih (pril. 1: 5 b). Bistvena različnost pa je spet v sami glini oziroma stopnji njenega žganja, saj je tu odstotek luknjičavih sten največji. Temu ustrezen je najmanjši odstotek kremenca v glini, medtem ko so apnenčeva zrnca verjetno v celoti razpadla. Tod ima tudi več loncev tanjše stene, čeprav zato posode niso mnogo manjše. To hkrati izdaja spretnega lončarja, vendar pa je verjetno velika luknjičavost vzrok, da se zde stene posod sedaj lahne in ne izrecno trdne. V primeri z njimi so videti brinjegorski lonci večinoma čvrstejši, težji in nekako bolj »surove« izdelave. Pač pa dajejo posode iz Slovenske Bistrice vtis večje gladkosti površine sten in to kljub 96 %-ni luknjičavosti na obeh straneh. Za močnejše žganje govori poleg tega, — ob številnejših rdečih, rdeče rjavih in rjavih, — manjši odstotek temno sivih do črnih prelomov, najmanjši pa je tudi odstotek prelomov z obrobji.

Tudi v Slovenski Bistrici so lonci skupine 5 ob svoji številčnosti hkrati tudi predstavniki splošnih tehnoloških značilnosti. Odstopanj, ki so bila navedena že ob primerjavah z Brinjevo goro, je malo, a so manjša kot drugod. Čeprav so po tej plati mnogo bližji posodam iz Spodnjega Grušovja kot onim z Brinjeve gore pa med njimi ni takih istovetnih primerov, ki bi potrjevali možnost, da gre za skupne izdelovalce. Dokler ne bo ugotovljeno drugače, se zdi gotovo, da je tudi v tem zaselku obstojala lastna lončarska dejavnost za domače potrebe na ožjem območju slovenjebistriškega kraja, ki pa verjetno že ni več vključevala bivališča v Veleniku.⁴⁷

Tam je sicer dvoje profilov robov ustij loncev najbližjih različici 5 a = 3395 b, a tudi za tri druge profile lahko najdemo na Brinjevi gori in drugod zadovoljive primerjave.⁴⁸ Dvoje profilov, ki sicer sodita še k isti različici, kaže izrazitejšo oglatost odebeljenega roba ustja, ki se hkrati na zunanji strani nekoliko preveša, česar na drugih podpohorskih najdiščih ni.⁴⁹ Morebiti gre naključno nadrobnost izdelave ali pa je ta oglatost že posebna (mlajša?) lastnost, ki je še ne moremo potrditi z bližnjimi primerjavami.⁵⁰

Te lastnosti seveda vključujejo veleniške posode v skupino 5 a, ni pa tu takih iz skupine 5 b, čemur je mogoče vzrok že skromno primerjalno gradivo. Različnost, ki se kaže v tehnološkem pogledu, je podobna tisti z drugih dveh podpohorskih najdišč. Tudi tu prevladuje notranja luknjičavost sten zaradi docela razpadlih kamnitih delcev, stene niso več vse trdne, a, — podobno kot v Slovenski Bistrici, — bolj gladke kot hrapave ter vse luknjičave tudi po površini. Barva posod je v veliko večji meri kot drugod zunaj in znotraj svetlo rjava, prelomi pa so, kot običajno, pretežno temno sivi oziroma črni in imajo v polovici primerov drugobarvna obrobja. Izrazita svetlost, kljub sledovom sive prevleke ter navidez manjša trdnost sten sta torej pglavilni različnosti veleniških loncev v sklopu celotne podpohorske skupine.⁵¹

Izven tega območja imamo na voljo mnogo skromnejše primerjave. Na najbližjem najdišču, v Račah, se kljub skromnemu gradivu kaže precejšnja sorodnost.⁵² Med šestimi profili robov ustij sodijo trije, — torej kar polovica, — v skupino 5. Po izdelavi imajo nekaj podobnosti z vsemi drugimi najdišči, po sestavi gline oziroma ohranjenih pustilih v stenah pa so enaki tistim z Brinjeve gore. Kljub temu pa lahko po skrbnosti izdelave

BRINJEVA GORA 1953 Skupine posod	Število vzorcev	Peščenost			Pustila			Debelina sten			Trdnost			Površina na dotik			Luknjičavost			Barva zunanje površine					Barva notranje površine					Barva preloma					Obrobja druge barve												
		obilna	zmerna	skromna	kremenec	apnenec	oboje?	raztaljeno	3—6 mm	6—10 mm	10—15 mm	zelo trdo	trdo	krhko	gladka	komaj hrapava	hrapava	voščeno gladka	gosta	zmerna	skromna	nič	samo znotraj	rdeče rjava	rjava	svetlo rjava	sivo rjava	siva	temno siva	svetlo siva	rdeče rjava	rjava	svetlo in sivo rjava	siva	temno siva	svetlo siva	dvobarvno	obojestransko	samo zunaj	samo znotraj							
LONCI																																															
skupini 2—3	23	34	66		39	39	18	4	49	51		30	70		26	52	22		4	26	18	30	22		18	48		34			26	38	18	18		4	13	13		60		8	22	4	4		
skupina 4	26	24	76		60	20	12	8	20	80		40	60		16	56	28		4	16	8	36	36		4	16	40	8	32			16	68		16		4	12	4	80			56				
skupina 5	43	15	80	5	35	30	33	2	5	90	5	23	77		33	60	7		20	33	27	20		5	7	50	27	2	7	2	5	7	38	26	12	7	5		3	10	80	2	5	80	7	2	
skupina 7	4		100		50	50			100			100		25	75				25		75				25		75				75	25				100				50		50					
SKLEDE IN SKODELE																																															
skupina 2	20	28	72		32	28	28	12	8	88	4	28	72		52	36	12		60	24	12	4		4	4	44	16	16	8	8	4	4	56	8	16	4	8	4	8	4	4	80			54	4	12
skupina 3	22	25	75		60	20	5	15	10	85	5	60	40		20	75	5		15	30	20	35		5	30	25	15	25			5		45	35	10	5		20		80			35		15		
skupina 4	17	22	78		35	28	22	15		100		7	93		44	28	28		7	58	7	28		7	28	28		37			7	7	44	7	35				93		7	44	7				
skupina 5	11	33	67		11	33	45	11		89	11	33	67		33	67			22	33	22	23		11	33	33		23			11	11	44	23		11		11	11	11	56		11	33		22	
skupina 6	9	14	86		28	16	28	28	43	57			100		43	43	14		14	43		43		14		58	14	14			14		58	14	14			14		86			86	14			
POKROVI	39	15	77	8	45	26	26	3	8	84	8	14	84	2	32	55	3	10	14	41	21	24		3	3	39	28	3	24	3		27	39	5	26		3	5	3	89			26	21			
Skupno poprečje	446	23	67	10	35	35	23	7	15	73	12	20	79	1	38	46	13	3	23	41	15	17	4	7	6	36	27	6	17	1	4	5	31	31	11	16	2	2	4	9	6	72	1	6	68	10	8

Tabela 2: Pregled tehnoloških lastnosti izbranih vzorcev posameznih skupin posod (v odstotkih). — Übersicht der technologischen Eigenschaften einzelner Gefäßgruppen (in Prozenten).

in bližini Poetovione sodimo, da gre na tem najdišču ob vodovodnem kanalu izpod Pohorja za lončenino ptujskega porekla. V takem primeru vsi trije profili iz Rač najbrž prikazujejo oblike skupine 5 a v poetovionski obliki.⁵³

Iskanje podobnih najdb v širši sosesčini je sedaj še malo uspešno. Med skromnimi ostanki antične lončenine na Pošteli, kjer so se sicer našli tudi novci iz 4. stoletja, takih posod ni.⁵⁴ Zaradi zgodnejšega časa jih ni na grobišču v Forminu, a tudi med skromnimi najdbami iz bližnje stavbe, ki je prenehala v zgodnjem 3. stoletju, pri loncih z »že zgoraj izravnanim ustjem« ni bilo takih, ki bi sodili v skupino 5.⁵⁵ Dalje proti vzhodu se pojavljajo sorodne ali le približno podobne oblike profilov takih loncev le posamič, npr. v Pavlovcih, Veržeju in Gibini.⁵⁶ Da jih ni znotraj Slovenskih goric, je najbrž pripisovati zgodnejšemu času teh naselij ali pa skromnosti dosedanjih naključnih najdb.⁵⁷ Onkraj Mure je v Ivancih le malo podobnega, v Dolgi vasi pa nič, čeprav je zlasti naselbina v tem drugem kraju trajala, — »s prekinitvami«, — do zgodnjega srednjega veka.⁵⁸ Kako je s takimi lonci v resnici na najdiščih Petrijanec, Vindija, Varaždinske toplice, Jalžabet in drugih v tem delu Podravine, ni znano, ker groba hišna lončenina od tod ni podrobno objavljena.⁵⁹

V drugih smereh iskanja primerjav je zanimivo, da posod te skupine ni na Svetih gorah ob Sotli, čeprav je tam na voljo dovolj ostankov grobe hišne lončenine in je naselbina prav tako trajala vso antiko.⁶⁰ Nasprotno pa sodi v oblikovni krog profilov robov ustij te skupine nekoliko doslej le na površini pobranih ostankov posod na Gradcu pri Prapretnem.⁶¹ Ti kažejo različici 5 a = 3513 a močno sorodne oblike robov ustij in so — podobno kot v Veleniku — različno oglatih profilov. Poročevalec opozarja na primerjave z Vranjem in Rifnikom, vendar na prvem najdišču ni loncev te skupine, kar je ob bornem gradivu še razumeti.⁶² Za Rifnik se, — še pred poznavanjem vseh najdb oziroma njihovo objavo, — zdi, da so lonci skupine 5, podobno kot na Gradcu, tudi redki.⁶³ Tudi med številno seliščno lončenino iz Celeje, ki je prišla na dan zlasti ob obsežnejših izkopavanjih v novejšem času, razen morebitnih redkih izjem, ki jih pred celotnostno objavo ni mogoče odkrivati, ni brinjegorskih oblik posod, občutna različnost pa obstaja tudi v sestavi in obdelavi gline.⁶⁴

Najdbe lončenine v Starem trgu pri Slovenjem Gradcu so preskromne in ne vse objavljene, da bi lahko s pridom iskali primerjave k brinjegorski grobi hišni lončenini, čeprav tam novci iz 3. in 4. stoletja govore za naselitev še v poznem času.⁶⁵ Dalje na zahodu se na nekaterih poznoantičnih najdiščih Gorenjske kažejo podobnosti le pri drugih skupinah grobe hišne lončenine.⁶⁶ Podobno velja za še bolj oddaljeno Križno goro ter med dolenjskimi najdišči za Drnovo, kar lahko pomeni, da lonci skupine 5 niso bili razširjeni po teh predelih Slovenije ali vsaj ne v opazni meri.⁶⁷ To potrjuje tudi lončarska proizvodnja v Emoni, čeprav so nam za sedaj na razpolago podatki o domačih loncih v glavnem le iz grobišč.⁶⁸ Lonci skupine 5 so torej, — zlasti po svoji številnosti, — izrazito krajevna značilnost za jugovzhodno obrobje Pohorja, hkrati pa še za določeno obdobje. Dokler ne bo na voljo ustreznih obravnav grobe hišne lončenine v Poetovionu, nam bo količinski in oblikovni obseg različic, kakršne poznamo na Brinjevi gori, tam ostal neznan. Nejasno pa ostaja še, ali sta Ptuj in Brinjeva gora resnično pomembnejša prostorska mejnika posod te skupine. Hkrati moramo poudariti, da ta hip še ne moremo natančneje opredeliti tako porekla kot začetka in konca teh oblik posod v za sedaj le okvirno zastavljenem obdobju 3. in 4. stoletja.⁶⁹

Ob teh štirih skupinah so se našli še drugi ostanki posod s posamičnimi oblikami robov ustij, ki prav tako pripadajo srednje velikim loncem. Tu so združeni v lastno šesto skupino prav zaradi posamičnih pojavov, čeprav gre za različne oblike iz neopredeljenih

časovnih obdobij. Najzgodnejši med njimi je najbrž ostanek posode z nažlebljenim ramenom in kratko izvihanim oblim robom (**pril. 1:** 1), ki ima bolj enovite zgodnje primerjave.⁷⁰ Zgodnejši se zdi tudi kos posode s poševnim zaobljenim robom, ki ima navzgor zavihan zaključek (**pril. 1:** 6 b), čeprav zanj nimamo časovno zanesljivih primerjav.⁷¹ Podobno se zdi tudi za lonec z razširjenim robom preproste oblike (**pril. 1:** 6 a), ne da bi mogli to neoporečno utemeljiti.⁷² Nekaj primerjav s protislovno časovno pripadnostjo se ponuja tudi za posodi z oblo izvihanim robom, ki ima letvasto poudarjeno spodnje obrobje (**pril. 1:** 6 e) in se v podobni obliki pojavlja še izven antičnega obdobja.⁷³ Zavihanemu robu ustja z razširjenim oglatim zaključkom (**pril. 1:** 6 f) se zdi podoben časovno nedoločen kos posode iz Dolge vasi, enako zasnovo (z vboklo notranjo stranjo) pa imajo lonci spet v srednjem veku.⁷⁴ Nobenih enakih profilov ne poznamo za izvihana in oglati odebeljena robova ustij loncev različno širokih odprtini (**pril. 1:** 6 č), ki sta bržkone krajevni različici podobnih posod v podpohorskem območju.⁷⁵ Posoda s strmo steno in oglatim kratko izvihanim robom (**pril. 1:** 6 d) po videzu posnema oblike zgodnje fine lončenine, po drugi strani pa so ji podobni nekateri robovi ustij iz Spodnjega Grušovja.⁷⁶ K loncu s trikotno razširjenim robom ustja, ki ima navznoter poudarjen vrhnji zaključek (**pril. 1:** 6 c) je nekaj primerjav že v Slovenski Bistrici, časovna opredelitev pa se spet kaže protislovna.⁷⁷

V sedmo skupino smo uvrstili ostanke štirih posod, ki se po profilu robov ustij in po okrasu občutno razlikujejo od drugega posodja. Kar zadeva izdelavo, gre za pretežno z apnencem mešano glino s trdnimi, nekoliko hrapavimi, a večinoma le na notranji strani luknjičavimi stenami, ki so tu pretežno svetlo rjave, na zunanji strani pa temno sive barve. Najpreprostejše oblike med njimi je 10 cm širok lonček z navpično steno brez posebej oblikovanega roba (**pril. 1:** 7 a), ki po obliki in okrasu, preprosti valovnici, spominja na lonec iz Dobrteše vasi in bi, če je bil podobno valjaste oblike s koničnim spodnjim delom, skupaj z nekaterimi podobnimi posodami sodil v pozno antiko oziroma vsaj v 4. stoletje.⁷⁸

Druga posoda podobne velikosti a z debelejšim ostenjem (**pril. 1:** 7 b) bi se po obliki lahko navezovala na posodico iz pozno antičnega groba na Bregu v Celju, kar pomeni da bi bila tudi enake starosti.⁷⁹ V našem primeru je rob le nakazan za vrhnjim delom nekoliko izvihane in stanjšane stene enako oglatega zaključka. Neskrbno vrezana pasova valovnic sicer tudi spominjata na celjsko posodo, vendar sta z navpičnim vsakim drugim krakom že nekoliko odtujena večinoma pravilnejšim antičnim valovnicam.⁸⁰ Dodani pa so jima še drugi okrasni členi: dvoje žlebasto vrezanih vodoravnih črt ter, kar je v antiki že izjemnejše, dvoje pasov navpičnih črtic, ki niso navadni vrezi, temveč vtisi nazobčanega predmeta. Pasovi vrezanih navpičnih črtic so sicer že prastar prazgodovinski motiv krašenja in se pojavljajo tudi skozi vso antiko, v nazobčani obliki pa so tu novost in morebiti predhodnik navpičnih pasov vbodenih jamic (tudi z nekim viličastim predmetom) v zgodnjem srednjem veku.⁸¹

Ostanki lonca in lončka s kratkim pošev izvihanim in oglati zaključenim robom nad podobno strmo steno (**pril. 1:** 7 c) bi po obliki profili lahko bili različica poprejšnje posode ali pa tudi njeno razvojno nadaljevanje. Antičnih primerjav še ne poznamo, a iskati jih je bržkone le med poznoantičnim posodjem.⁸² Tudi tu opažamo tako med okrasnimi členi kot v celotnem motivu okrasa za dosedanje antiko nove prvine. Staro predstavljajo vodoravne glavničaste črke, ki pa so na teh posodah le še (že nekoliko zabrisana) podlaga, kot se to pojavlja že v nekaterih drugih primerih.⁸³ Vrezane žlebičaste črte so češče v poznem kot zgodnjem antičnem času, v združbi z enako vrezanimi valovnicami pa so v tej obliki okrasa novost.⁸⁴ Četudi imamo na Brinjevi gori navpične

nize jamic še na drugih kosih grobe hišne lončenine pa so v tem motivu podane na način kot ga poznamo predvsem mnogo pozneje na zgodnje srednjeveških posodah.⁸⁵ Zdi se torej, da se ta motiv tu pojavlja kot novost že ob koncu antike hkrati z novo obliko posod, ki zaključujejo tu obravnavani izbor brinjegorske grobe hišne lončenine ne da bi se neposredno vezale na (doslej znane) zgodnje srednjeveške najdbe z bližnjega grobišča v Brezju.⁸⁶

Med maloštevilnimi lončki, od katerih so bili nekateri po oblikah robov ustij že zajeti v gornjih skupinah, jih je še nekaj, ki jih moramo uvrstiti v lastno skupino. Večina jih sodi k čašastim posodam s premerom ustja 8—12 cm, ki imajo nad strmim ramenom kratek navzven zapognjen in na vrhu vodoravno zravnani rob (**pril. 1:** 8). Posodice z debelejšimi stenami so po ramenu okrašene z ozkimi vodoravnimi žlebiči, druge, tanjše, kjer je tudi rob bolj zaobljen, pa so deloma brez tega okrasa. Ta vrsta posodic se je našla še v Spodnjem Grušovju, Slovenski Bistrici in Veleniku, sicer pa jo med doslej objavljenim gradivom s podeželskih najdišč redkeje zasledimo.⁸⁷ Med zgodnjo antično lončenino te vrste lončkov ni najti, zato lahko sodimo, da pripadajo obdobju loncev skupine 5, torej 3. in 4. stoletju.⁸⁸

Podobno zasnovo profila roba ustja ima lonček s kratkim navzven zapognjenim in nekoliko odebeljenim in zaobljenim robom (**pril. 1:** 9 a). Posodica s premerom ustja 12 cm je izdelana iz gline, ki ji je primešan kremenec ter ima gladko temno sivo površino, ki je le na notranji strani roba ustja nekoliko luknjičava. Čeprav se navidez navezuje na prejšnje oblike, je pri njej nov okras: pod ozkimi žlebiči potekajo vodoravni nizi gostih valovničastih črt v dokaj pravilni izvedbi, a na tu doslej neznan način.⁸⁹ Tudi ta vrsta valovnic je iz pozne antike prešla v zgodnji srednji vek, čeprav jima je poleg oblike videti skupna le uporaba novega viličastega orodja.⁹⁰

Po načinu izdelave podoben poprejšnjemu je tudi lonček s kratkim oblim izvihanim robom (**pril. 1:** 9 b), ki je okrašen z ozkim rebrom pri vrhu in žlebičastima črtama na trupu.⁹¹ Prej zgodnejši kot pozen je najbrž tudi lonček s pošev izvihanim rahlo profiliranim robom in oglatim zaključkom, medtem ko je posodica, — če je v resnici lonec?, — z oglato oblikovanim navzven razširjenim in na vrhu vboklim robom že zaradi sorodne oblike v Spodnjem Grušovju, bržkone iz poznejšega časa (**pril. 1:** 9 c-č).⁹²

SKLEDE IN SKODELE

Na velik delež skled in skodel med brinjegorsko grobo hišno lončenino je bilo že opozorjeno, vendar pa so dosedANJI podatki o takih najdbah na drugih najdiščih preskromni, da bi lahko iz tega dejstva potegnili kakšne resnično utemeljene zaključke.⁹³ Poleg številčnosti celotne skupine je treba tu poudariti še to, da sta skoro dve tretjini tega posodja sklede s premerom odprtine največkrat okrog 30 cm. K skledam prištevamo še posode s premerom do približno 25 cm, kakršni se tudi najpogosteje pojavljajo, medtem ko so skodele s premerom pod 20 cm že izjemne.⁹⁴ Tako razmerje nam daje misliti, da gre tu večinoma za grobo posodje, ki je očitno bilo namenjeno ne samo določeni vrsti, temveč tudi določenemu načinu prehrane.⁹⁵

Druga pomembnejša zanimivost so oblike teh posod, ki se nam sedaj prvič kažejo v večjem številu in pestrosti profilov robov ustij, tako da jim uspevamo le s težavo najti nekaj posamičnih primerjav. Pri tem doslej še nismo mogli preko nekaterih nejasnosti tako pri tipološki ocenitvi kot ugotavljanju časovne pripadnosti nekaterih vrst posod pa je zato tudi ta razpored le začasen poskus, ki ga bo treba še preverjati ali dopolnjevati.

Na prvem mestu obravnavamo tu spet najštevilnejšo skupino skled in skodel, to je tiste, ki smo jih že na najdiščih ob rimski cesti pripisali trinožnikom (**pril. 2:** 2 a-d).⁹⁶ Vendar pa je treba opozoriti, da tako tam kot tudi med brinjegorskimi ostanki robov ustij nismo našli nobenega, ki bi se neposredno navezoval na spodnji del ostenja z dnem oziroma z ostanki nog. Naša predpostavka temelji torej predvsem na domnevi, da vodoravno nažlebljene oziroma narebrene stene teh posod izhajajo iz zgodnjih lečastih trinožnikov z enakim okrasom.⁹⁷ Tipološko povezavo vidimo v tistih skodelah in skledah s tanjšimi stenami, kjer navznoter zapognjen rob še najbolj spominja na trinožnike z gladkim oblim robom nad nažlebljeno steno.⁹⁸ Že v teh primerih pa še pri posodah z debelejšim ostenjem se vedno bolj uveljavljajo vodoravno razširjeni robovi kot domnevna naslednja stopnja tipološkega razvoja.

V primerjavi z drugo brinjegorsko grobo hišno lončenino glede primesi kremenca in apnenca pri teh skodelah ni bistvenih razlik, kar velja tudi za trdnost sten. Pač pa je površina sten tu bolj gladka, a tudi bolj luknjičava in sicer največkrat prav izrazito ter zlasti v odnosu do loncev skupine 5 mnogo pogostejše tudi v prelomu. Pri barvah sten sta tu pogostejši siva in svetlo siva, medtem ko je temno siva mnogo redkejša. Notranjost teh skodel je v dobri polovici primerov svetlo rjave barve, hkrati pa ima ta površina pogostejše drugobarvno obrobje. Taka obrobja na obeh straneh so redkejša, pri barvi prelomov pa ni bistvenih razlik.

Kar se tiče razširjenosti teh posod je značilno, da jih še ni v Spodnji Novi vasi, da se poleg zgodnjih trinožnikov pojavljajo v Slovenski Bistrici in da teh ni več v Spodnjem Grušovju, ob Ložnici v Slovenski Bistrici in v Veleniku,^{98a} pač pa so zelo redki na Brinjevi gori (**pril. 2:** 1).⁹⁹ Tudi sicer zaman iščemo, — ali pa vsaj doslej še nismo našli, — ustreznih primerjav na drugih najdiščih, kar bi naj pomenilo, da gre za izrazito lokalno obliko posodja, ki bi imela v tem primeru že zaradi številnosti poreklo na Brinjevi gori. Tipološko se zdi to verjetno, vendar pri pregledu lastnosti izdelave ponovno zasledimo že pri loncih skupine 5 ugotovljene razlike. V sestavi gline je na najdiščih ob rimski cesti manj kremenca, medtem ko je luknjičavost sten, na Brinjevi gori neznatna, tam mnogo večja. Tam spodaj je tudi več posod okrašenih z glavničastimi črtami pod nažlebljenim obodom, česar na Brinjevi gori ni bilo opaziti. Vse to, ob drugih manj očitnih razlikah, ne govori v prid istemu izdelovalcu oziroma eni lončarski delavnici pa zato o tem ne moremo reči nič dokončnega.

Ob predpostavki, da imamo v resnici opravka s trinožnimi posodami, bi se lahko ponovno vprašali o njihovi uporabi.¹⁰⁰ Ker gre očitno za posode v zvezi z jedili, bi upravičeno lahko mislili, da noge za shranjevanje hrane ali namizno rabo niso potrebne. Ostala bi še kuha, kar pa bi se ob odprtem ognju oziroma žerjavici moralo poznati na stenah posod. Na fragmentih robov ustij pa tako na Brinjevi gori kot ob rimski cesti nismo opazili sledov pogostne ali silne vročine. Tudi luknjičavost sten ne more biti dokaz za to, saj je na Brinjevi gori neznatna. Če pa upoštevamo stanje tistih delov trinožnikov, ki bi bili v ognju še posebej prizadeti, namreč ostankov dnov in nog, najdemo komaj zadostno podlago. Med petimi takimi kosi z Brinjeve gore naproti petkrat številnejšim ostankom robov ustij so v načinu izdelave le nekatere vidnejše razlike. Odstotek luknjičavih sten je skoro štirikrat, odstotek luknjičavosti površine pa hkrati desetkrat večji. Po barvi je kar štiri petine teh fragmentov svetlo rjavih, mnogo bolj kot poprej pa prihaja do izraza tudi rjava barva preloma.¹⁰¹ Tudi spodnji deli trinožnih posod v Spodnjem Grušovju in ob Ložnici v Slovenski Bistrici imajo podobne lastnosti, z razliko, da takih z neluknjičavimi stenami sploh ni. Vendar pa, če gledamo nekatere noge trinožnikov iz Spodnje Nove vasi in Slovenske Bistrice, kjer gre tudi

za zgodnje posode, opazimo večinoma dokaj čvrste stene brez poškodb od vročine.¹⁰² Naše gradivo torej prav tako še ne daje dokončnega odgovora o dejanski rabi trinožnih posod, čeprav bi o pretežno enovitem pomenu morale govoriti že najdiščne okoliščine.¹⁰³

V to skupino skled in skodel smo uvrstili tudi tiste robove ustij z nažlebljeno steno, ki je bolj valjaste oblike (**pril. 2: 2 e**) in bi, domnevano, lahko izhajala iz zgodnjih trinožnikov podobnega profila.¹⁰⁴ Ker tudi ti nimajo ustreznih ostankov spodnjega dela ostenja z nogami, so kot trinožniki še bolj vprašljivi.¹⁰⁵

Za ugotavljanje časovne pripadnosti so pomembne že poprej omenjene najdiščne razmere pod Pohorjem. Razen ob Ložnici v Slovenski Bistrici prihaja na drugih poznih najdiščih dovolj jasno do izraza, da je ta vrsta skled in skodel sočasna z lonci skupine 5 in da torej sodi predvsem v 3. in 4. stoletje.¹⁰⁶ Na naših najdiščih nimamo še nikjer takih okoliščin, po katerih bi lahko presodili, katere oblike profilov so zgodnejše in kdaj se prično pojavljati. Tu se moramo zato omejiti na ugotovitve z drugih območij, kdaj zgodnje oblike trinožnikov pojenjajo in s katerimi oblikami se zaključijo.¹⁰⁷ Toda tudi ti podatki so tako ohlapni, da še ne vemo, če gre za nemoten oblikovni razvoj iz 2. v 3. stoletje ali pa so kak pretres v lončarskem snovanju povzročili markomanski vpadi pa bi se ta meja prevesila nekoliko navzdol.¹⁰⁸ Še manj opor imamo za končno obdobje izdelave takih posod. Skromne najdbe lončenine pri stavbi A v Slovenski Bistrici, kjer se je našla podobna skleda, bi ob obeh poznih novcih lahko bile v rabi še v poznem 4. stoletju.¹⁰⁹ V Spodnjem Grušovju so novci nekoliko zgodnejši, kar pa za en sam podoben profil take posode še ne pomeni nič določnega.¹¹⁰ Ker tudi na Brinjevi gori nimamo nobene dovolj oprijemljive opore, ne moremo za sedaj drugega kot domnevati, da so te posode, opirajoč se na Slovensko Bistrico, izdelovali še v 4. stoletju.

Po številnosti najdb sledijo skleda in skodele verjetno vselej konične oblike, pri katerih je vrhnji del oblo zapognjen navzgor ali celo navznoter, na vrhu raven ali vbokel rob ustja pa je različno razširjen na zunanjo stran pri prvi ali na obe strani pri drugi različici (**pril. 2: 3 a-c**). V tej skupini je skled le dvakrat več kot skodel, k podrobni pestrosti profilov pa prispevajo še različne debeline sten. V nekaterih primerih imamo vtis, da gre za tako plitve posode, da bi jih lahko pripisali že h krožnikom, če ne bi govoril proti temu njihov večji obseg.

Po načinu izdelave izstopajo v odnosu do poprečnega stanja brinjegorske grobe hišne lončenine predvsem naslednji pojavi: v glini je dvakrat več kremenca, trikrat več zelo trdnih sten z večkrat komaj hrapavo površino, vendar pa ob dvakrat večjem odstotku luknjičavih sten tudi dvakrat večji odstotek takih z neluknjičavo površino. Na zunaj so te posode v večji meri sive in temno sive, a znotraj svetlo in sivo rjave. Ob običajno velikem odstotku temno sivih oziroma črnih prelomov imajo te posode enkrat manj obojestranskih drugobarvnih obrobij, a enkrat več takih le na notranji strani. V odnosu samo do loncev skupine 5 veljajo ista razmerja, a tudi v primerjavi s posodami prejšnje skupine skled in skodel ni bistvenih razlik.

Za razširjenost take vrste posod je značilno: nobene podobne še ne poznamo z najdišč ob rimski cesti pod Pohorjem, posamične primerjave je mogoče zaslediti le v južni Sloveniji, nekaj več pa jih je na Bavarskem.¹¹¹ Medtem ko od domačih najdišč npr. Gradec pri Prapretnem opozarja, da gre za pozno posodje, so nekateri primeri na Bavarskem večinoma ocenjeni v pozno 2. in začetek 3. stoletja.¹¹² Med tem dvojim bi za domače razmere morebiti veljalo pomisliti na to, da pozna najdišča ob rimski cesti takih posod nimajo več, zgodnejša Spodnja Nova vas pa tudi še ne. Časovna praznina vmes pa je tako majhna oziroma je pri stavbi B v Slovenski Bistrici sploh ni, številčnost takih posod na Brinjevi gori pa tolikšna, da nam ta razmislek ne pomaga dosti. Tolikšna

priljubljenost takih posod na Brinjevi gori pa njihova neodmevnost v najbližji sosesčini sta težko razločljivi, če pomislimo npr. na razširjenost skled in skodel prejšnje skupine. Tako nam pri časovni opredelitvi ostane le domnevati, da gre za posodje iz začetkov pozne antike.

Nekaj podobnega velja tudi za skodele in skodele naslednje skupine. V bistvu gre za posode sorodnih oblik, katerih rob ustja je obel ali strehasto oblikovan, pogosto pa je različno razširjen na obe strani (**pril. 2:** 4 a-b).¹¹³ Za način izdelave je značilen kot poprej večji odstotek luknjičavih sten, v četrtini primerov pa je površina neluknjičava in hrapava. Po barvi obeh strani ostenja izstopa doslej največji odstotek, tretjina, temno sivih posod, skoro vse pa so temno sivo žgane in imajo skoro v polovici primerov obojestranska drugobarvna obrobja.

Večina ohranjenih kosov je okrašenih, po motivih pa lahko razločimo štiri vrste okrasa. Na nekaterih kosih skupine 4 a sta vselej po dve vrezani žlebičasti črti, na tistih skupine 4 b se trikrat pojavljajo vodoravne glavničaste črte, na eni od skled te skupine je povsem nov motiv: proga ovalnih narebrenih jamic in trak razpuščenih valovnic, dvakrat pa je stena plitvo nažlebljena. Motiv širše vrezanih črt na ozkem pasu stene pod robom skodel je pri nas videti izjemno redek, na podobnih posodah pa ga je npr. opaziti na Bavarskem.¹¹⁴ Tudi razpuščena valovnica je redka, a posamič jo je le najti tu in tam, pri nas npr. najbližje na Pošteli.¹¹⁵ Čeprav sličnost okrasa sama po sebi še ni zadostna opora za časovno opredeljevanje, ni v neskladju z brinjegorskimi najdbami, da sodijo skodele z dvema vrezanima črtama na Bavarskem v drugo četrtino 3. stoletja.¹¹⁶ To pa je ob nepoznavanju takih posod na drugih najdiščah tudi edino, s čimer si lahko trenutno pomagamo.

V naslednji skupini združujemo tiste konične skodele, ki se nad poševno ali navznoter upognjeno steno končujejo z oglati zaključenim in pretežno vodoravnim robom (**pril. 2:** 5 a-c). Premer ustja znaša večinoma okrog 30 cm, tudi dvoje posod s premerom okrog 25 cm sodi prav tako še med skodele. Po načinu izdelave med temi in drugimi posodami ni bistvenih razlik. V pestrosti profilov se verjetno skrivajo tudi nekatere časovne razlike, kar se kaže tudi ob primerjanju s podobnim posodjem drugod. Tako sodi skoro polovica takih skled s podobnimi profili na Frankovskem k poznokeltski lončenini.¹¹⁷ Vrsto podobnosti je najti tudi med poznokeltsko lončenino na Madžarskem pa verjetno še kod drugod na območju keltske naselitve.¹¹⁸ Tako oddaljene primerjave nas sicer opozarjajo le na neke splošne razvojne zakonitosti v oblikovanju posod, vendar pa nam dajejo misliti, da je nekaj poznokeltskih posod morebiti tudi med našim gradivom.¹¹⁹ Ob tej nejasnosti se nakazuje tudi druga skrajnost: ostanka koničnih skodel opozarjata na podobne poznoantične posode iz drugih slovenskih ter tujih najdišč.

Domače primerjave nekaterih oblik te skupine posod vodijo le na nekatera najdišča, kjer pa tudi še ni izdelane časovne razčlenitve. Podoben konični profil z rahlo navzgor upognjenim robom ustja ima npr. skodela iz grobišča v Rosalnicah, ki sodi v flavijsko obdobje, bolj neposredne povezave pa se kažejo na Rifniku, Gradcu pri Prapretnem, Križni gori in v tujini, kjer je zaslediti še nekatere druge različice brez določene časovne opredelitve.¹²⁰ Tu si ne moremo pomagati niti z okrasom, saj ga večina brinjegorskih skled nima, le na tretjini posod so vodoravne glavničaste črte.¹²¹

Sedem posod s pošev ali vodoravno izvihanim robom in večinoma nažlebljeno oziroma narebreno steno pod njim sodi spet k posodju, ki se pojavlja na vseh najdiščih od Brinjeve gore do Velenika (**pril. 2:** 6 a-c). Bržkone gre vselej za bikonične skodele s premerom ustja okrog 25 cm in le redko manjše. Primerjav na drugih bližnjih najdiščih skoro ne najdemo, o časovni opredelitvi pa tudi ne vemo povedati kaj več od

tistega, da v navezavi na lončke s podobnim profilom najbrž sodijo pretežno v 3. stoletje.¹²²

Posebej omenjamo nekaj posamičnih oblik, ki bi jih le stežka uvrstili v poprej opisane skupine. Konična skodela s klekastim prehodom v navpičen in vodoravno odrezan rob (**pril. 2:** 7 a) se v podobni obliki pojavlja npr. še v Veržeju, z letvasto poudarjenim prehodom pa na Svetih gorah.¹²³ Oblo navznoter zapognjen in svitkasto odebeljen rob ustja druge skodele (**pril. 2:** 7 b), ki je pri vrhu vodoravno nažlebljena, spominja na podobne oblike poznokeltskih posod.¹²⁴ Skodele s šilasto zoženim robom in letvastim poudarkom na prehodu v steno (**pril. 2:** 7 c) je morebiti le posnetek podobnih oblik finejših skodel.¹²⁵ Posodi s koničnim ostenjem in svitkasto odebeljenim robom (**pril. 2:** 7 d) sta morebiti domači izvedbi italških krožnikov v njihovi redkejši obliki.¹²⁶ Pri teh in nekaterih drugih posodah pa že nismo več vselej povsem na jasnem, ali gre za skodele in krožnike ali pa morebiti še za pokrove.

POKROVI

Med inventariziranimi ostanki grobe hišne lončenine z Brinjeve gore je 8 % ostankov pokrovov. Petina tega so gumbasti vrhnji zaključki s premerom 4,5—5,5 cm, drugo pa deli sten z robom, po katerem je bilo možno ugotoviti celotno širino pokrovov. Ta se giblje v dveh tretjinah primerov med 14 in 22 cm, posamični pokrovi pa so bili manjši (10—12 cm) ali večji (23—30 cm). Največ pokrovov je imelo 20 ali 18 cm premera, nekaj pa še 14 in 16 cm, kar pomeni, da so uporabljali pokrove za pokrivanje loncev in skodel, le izjemoma pa za posode s premerom ustja okrog 30 cm, h kakršnim sodi večina brinjegorskih skled.

Po načinu izdelave se tudi pokrovi brez večjih razlik vključujejo v brinjegorsko poprečje. S tremi kosi dosegajo najvišji odstotek komaj peskane gline, le en kos je imel luknjičave stene, ki so, — kot že večkrat opozorjeno, — na Brinjevi gori posebno redke. Posebnost so nekateri kosi, ki imajo površino voščeno gladko, ta sicer značilni pojav pa je na Brinjevi gori takorekoč izjemen. Iz poprečja izstopa še četrtnina temno sivih pokrovov, vendar pa je ta odstotek nižji le še pri loncih skupin 2-3 in (trinožnih) skledah. Okras se vidi le na slabi tretjini kosov, pri tem gre največkrat za plitve žlebiče, posamič pa še za vodoravne glavničaste črte (in raze) ter valovnico.

Med gumbastimi držaji so razen enega ravnega vsi taki z vrhno skledičasto vdolbino kot se tudi sicer najpogosteje pojavljajo.¹²⁷ Profili robov imajo več različic, ki so tu razvrščene v več skupin (**pril. 3:** 1—8), a se drugod pojavljajo še nove. Najčešči je zaobljeno kopitast rob z ravno spodnjo ploskvijo (4), ki je drugod pod Pohorjem redek.¹²⁸ Poleg drugih oblo zaključenih robov (1—2) se posamič pojavljata svitkasto odebeljen (3) in kopitasto razširjen rob (5), ki so ob rimski cesti številnejši.¹²⁹ Pač pa tam ni oglato in šilasto zaključenih robov (6—7), ob katerih je zaradi skromnih kosov včasih nejasno, če ne gre morebiti za kakšno drugo posodo.¹³⁰

Le en pokrov (8) je imel znotraj oporno rebro za boljše prilagajanje k robu posode, medtem ko bi za marsikatero drugo različico bil potreben oporni žlebič na robovih ustij loncev in skodel, kakršni so med brinjegorskim gradivom izjemni.¹³¹

DRUGO

Kos valjastega ročaja je tolikanj podoben ročajem amfor, da bi v njem morebiti smeli videti del take posode, čeprav o domačem posnemanju amfor in vrčev na Brinjevi gori doslej ni drugih dokazov. Povsem podoben ročaj se je našel tudi v Spodnjem Grušovju, znani pa so že ročaji amfor iz luknjičave gline v Veleniku.¹³²

Tu obravnavani ostanki brinjegorske grobe hišne lončenine nam prikazujejo domačo lončarsko dejavnost v tej naselbini predvsem v poznejših obdobjih antike — v 3. in 4. stoletju. To se ujema z najdbami v Spodnjem Grušovju, kjer starejših najdb sploh ni, in v Slovenski Bistrici, kjer podobna lončenina tudi prevladuje. Čeprav ta hip, — pred obravnavo antičnih najdb z vsega območja naselbine, — še ne moremo zanesljivo izločiti najzgodnejših antičnih domačih posod, je očitno, da so dokaj skromne in navezane na poznokeltsko lončarsko dejavnost. Podobno kot v nekaterih prazgodovinskih obdobjih je videti, da je naselbina na Brinjevi gori v 1. stoletju za nekaj časa opustela, ta pojav pa je bilo opaziti že ponekod drugod.¹³³ Zdi se, da je do požitvitve Brinjeve gore prišlo nekako v času, ko je nastala obcestna naselbina v Spodnjem Grušovju oziroma ko so tam mimo zgradili novo cesto proti Poetovionu, to pa naj bi bilo v nekem obdobju po markomanskih vpadih.¹³⁴

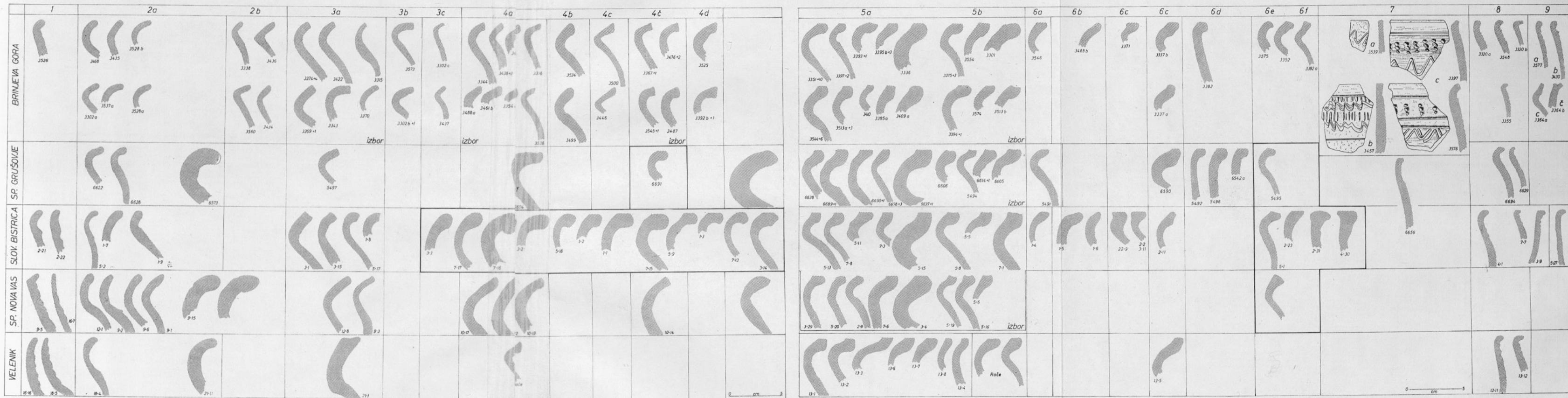
K tej posplošeni časovni opredelitvi tudi druge rimske najdbe ne prispevajo kaj dosti določnejšega. Z rimskimi novci, kar so se našli na Brinjevi gori, se zarisuje obdobje od konca 2. do začetka 5. stoletja, vendar z izrazitim poudarkom na 3. in 4. stoletju.¹³⁵ Podobno je s kovinskimi predmeti, kolikor so časovno značilni, ki prav tako sodijo z malo izjemami — najpogosteje v pozno dobo.¹³⁶ Med drugo lončenino naj tu omenim le redke ostanke posod iz terre sigillate, ki jih je največ iz 3. stoletja.¹³⁷

Kot že omenjeno, je med antično lončenino iz leta 1953 le slaba četrtnina finejšega oziroma uvoženega posodja. Od teh je največ, — četrtnina, — različnih skodel, po petina ploskih krožnikov in loncev ter po desetina vrčev in krožnikov drugih oblik. Oljenk med temi najdbami ni, po enkrat sta se našla ostanka pokrova in melne sklede, izredno redke pa so še sklede in sigillatne posode. Če primerjamo sestavo uvoženega posodja s sestavo domačih posod, kjer so poleg dveh tretjin kuhinjskih loncev uporabljali še po desetino skled, skodel in pokrovov ter po petino trinožnih posod in lončkov, potem vidimo, da so z boljšim posodjem dopolnjevali predvsem takoiimenovani namizni pribor. Značilno, a zaradi skromnega števila tu zajetih najdb morebiti le naključno dejstvo je, da med pozno antično lončenino ni doma izdelanih vrčev, kakršni se pojavljajo v naselbinah ob rimski cesti.

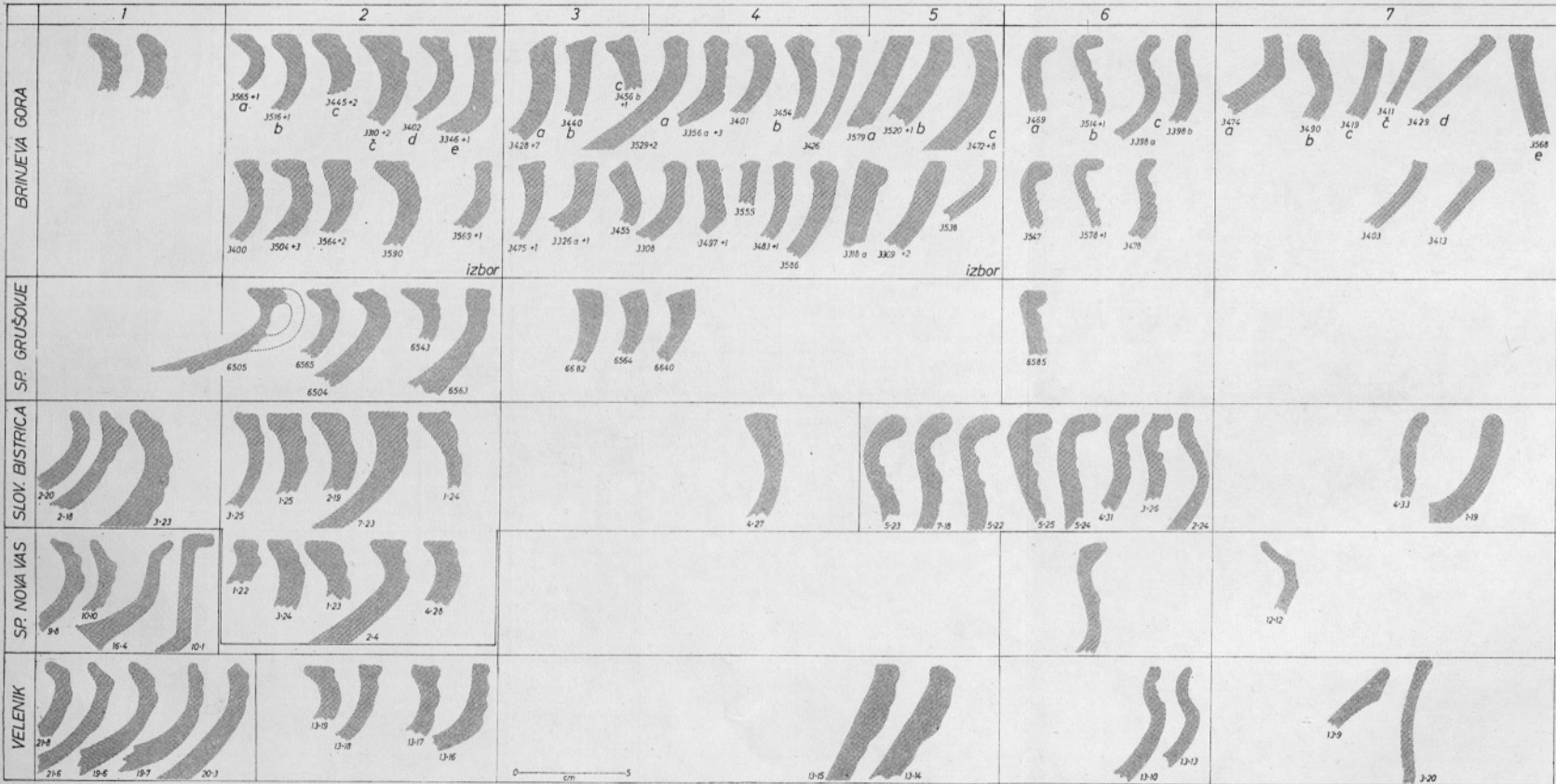
Domača lončarska dejavnost na Brinjevi gori ima tako splošne kot ožje krajevne značilnosti. Prve se kažejo v oblikovanju posod, zlasti loncev, na širšem domačem, a tudi obsežnejšem srednjeevropskem prostoru kot je bilo nakazano pri obravnavi posameznih različic. Domače krajevne značilnosti so lahko skupne na več bližnjih najdiščih ali pa so le na Brinjevi gori sami. Dokler ne bo z drugih najdišč podrobnejši prikazov grobe hišne lončenine, lahko ugotavljamo take značilnosti le v nekaterih posameznih pojavih. Za primer bodi naselbina na Gradcu pri Prapretnem, zgrajena na približno enako visokem hribu in na enaki geološki podlagi. Tudi tam lahko opazujemo podobne tehnološke lastnosti domačega posodja: obilo primesi apnenca ali kremenca, čigar zrnca so se ob podobnem žganju lončenine v največji meri ohranila v stenah posod. Ob tej in nekaterih drugih tipoloških podobnostih se kažejo tudi razlike: na Gradcu prevladujejo zoženo oblikovani izvihani robovi ustij, medtem ko so tisti iz skupine 5, ki so na Brinjevi gori najštevilnejši, tam redki. Razlike se kažejo tudi v okrasitvi, ki je na Gradcu zelo borna. Po sestavi gline, načinu žganja in redkemu okrasu je Gradcu pri Prapretnem podoben Rifnik, kjer pa prevladujejo lonci skupine 3.¹³⁸

Od vseh drugih najdišč se Brinjeva gora razlikuje po oblikah skled in skodel, od katerih se nekatere izrazitejše pojavljajo še pod Pohorjem, drugih pa tam ni in so tudi

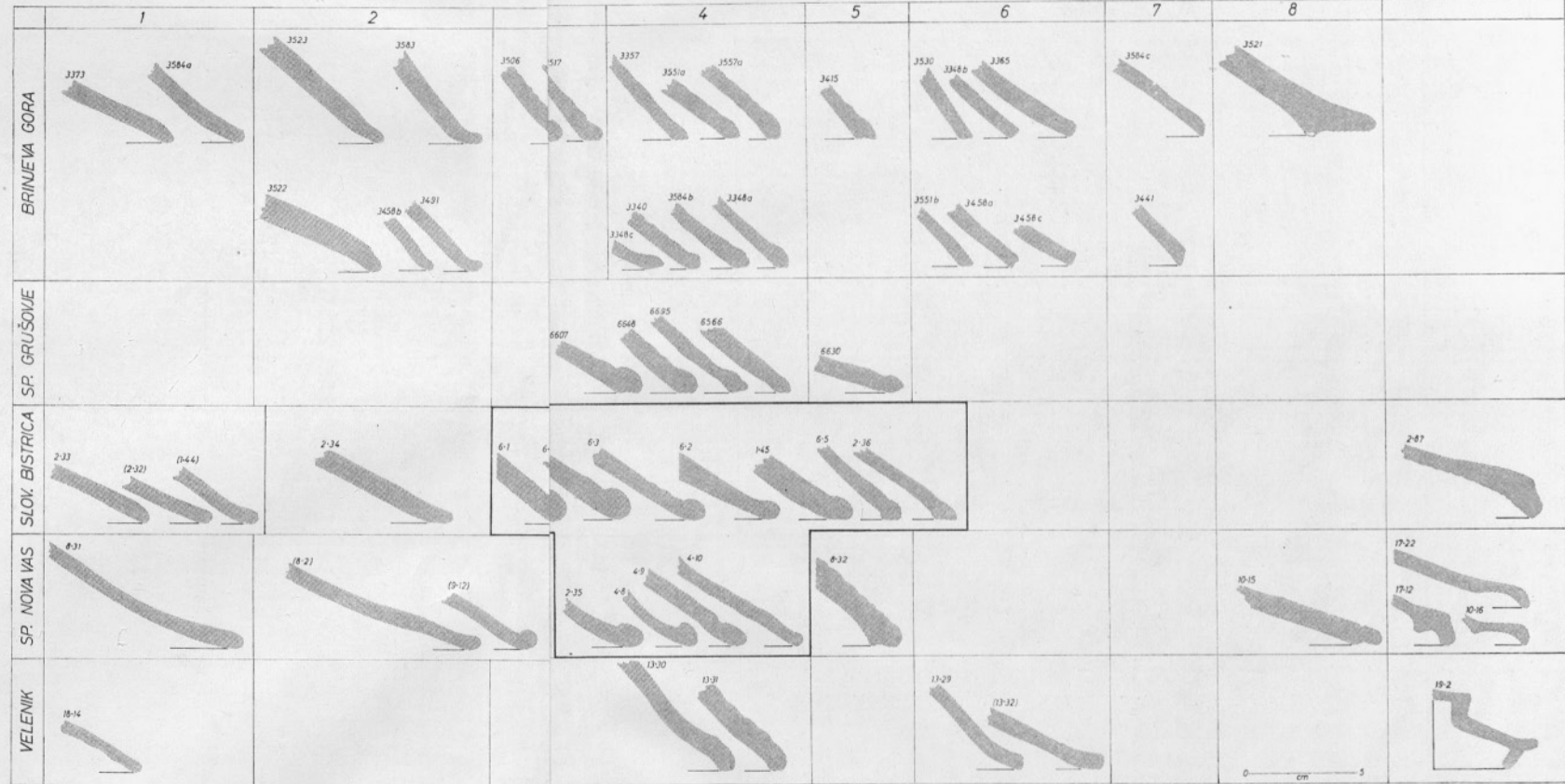

Priloga 1: Profili robov ustij loncev in lončkov (3526 itd. = inventarne številke v mariborskem muzeju; 2: 21 = risbe na tablah v Arheološkem vestniku 29, 259 ss). — Mundrandprofile der Töpfe und Töpfchen (3526 usw. = Inventarnummern im Museum zu Maribor; 2: 21 usw. = Tafelangaben im Arheološki vestnik 29, 259 ss)

Priloga 2: Profili robov ustij skled in skodel. — Mundrandprofile der Schüsseln und Schalen

Priloga 3: Profili robov pokrovov. — Randprofile der Gefätsdeckel

drugod po Slovenskem izjemne. Svojstveno je tu že količinsko razmerje do loncev, zlasti pa oblike robov ustij domnevanih trinožnih posod.

Dosedaj poznane oblike posod z Brinjeve gore in drugih najdišč ob rimski cesti pod Pohorjem smo na prilogah 1—3 začasno tako razvrstili, da omogočimo vpogled v oblikovno tvornost domačih lončarjev in primerjavo z drugimi lončarskimi območji. Izvzete so nekatere posode, za katere je tako po obliki kot po glini očitno, da niso bile izdelane v kraju samem in ki so se našle predvsem v Spodnji Novi vasi in Slovenski Bistrici.¹³⁹ Neke zanesljive razmejitve pa na tem področju najbrž ne bo mogoče nikoli podati, saj se tudi med mestnimi lončarskimi izdelki pojavljajo zelo grobo izdelane domače posode. Zelo težko je to tudi pri opredeljevanju oblik posod oziroma oblikovanju njihovih robov ustij, ki so se že po enem vzorcu lahko širili in preoblikovali na vsakem območju drugače. Do nekih trdnjših zaključkov o tem bo moč priti šele takrat, ko bodo na voljo številnejši kataloški prikazi gradiva z naših najdišč, hkrati z njimi pa tudi tehnološke in oblikovne ocene.

Sedanje preverjanje oblik izbora brinjegorske grobe hišne lončenine je tako pokazalo, da še vedno nimamo dovolj opornih točk za zanesljivo določanje porekla, trajanja in prenehanja domačega posodja. To otežkočajo že take oblike, npr. pri loncih skupine 2—3, ki so znane iz predantičnega, a tudi poznejšega obdobja. V takih in podobnih primerih ne kaže misliti samo na zavestno oblikovno snovanje, temveč tudi na učinke podobnega načina izdelave, ki že sama po sebi, v raznih časih in v raznih krajinah, vtisne izdelkom določene oblike. Zato tudi nekatere tu uporabljene krajinsko in časovno oddaljene primerjave z drugimi skupinami posod, npr. lonci skupine 4 ali skledami in skodelami skupine 4, niso mogle, a niso niti imele namena, ustvarjati nasilnih povezav. Ob sedanjem stanju stvari nas to le opozarja na nekatere splošnosti, na krajinske značilnosti, na nekatere možnosti ugotavljanja porekla ali nadaljevanja raznih oblik posod. Praznine, na katere pri tem sedaj naletevamo, naj bi bile spodbuda k pospešenemu preučevanju grobe hišne lončenine, ki nam za antično dobo najpristnejše razkriva obrtno dejavnost domačega prebivalstva. V lončarstvu nam hkrati omogoča tipati za neposrednimi povezavami tako nazaj v keltsko prazgodovinsko dobo kakor tudi naprej k zgodnjemu slovanskemu lončarstvu. Ta sestavek o majhnem delu grobe hišne lončenine z Brinjeve gore naj bo le droben prispevek na poti k temu cilju.

VORBERICHT ÜBER DIE GROBE HAUSKERAMIK VON BRINJEVA GORA

Zusammenfassung

Während eines Hausbaues auf dem 600 m hohen Kalkrücken der Brinjeva gora wurden im Jahre 1953 einige urgeschichtliche und römische Siedlungsschichten angeschnitten. Die vom Mariborer Museum eingeleitete Rettungsgrabung, welche im Folgenden zu einer elfjährigen Erforschung der Bergsiedlung erweitert wurde, hat zunächst die engste Umgebung des neuen Wohnhauses in Angriff genommen. Dabei hat man in der obersten Schichte auch römische Funde gewonnen, die von höher gelegenen Wohnplatz stammten und durch die Erosionsverlegung nach unten gerutscht sind. Da ein Katalog der gesamten Funde von Brinjeva gora in Vorbereitung ist, soll hier nur ein Einblick in die heimische Töpferproduktion der Römerzeit erstellt werden.^{1—3}

Die grobe Hauskeramik bildet drei Viertel der antiken Tongefässreste und ist in technologischer Hinsicht im Rahmen einer früheren Arbeit zum Teil schon besprochen worden (Tabelle 1).^{4—5} Der Grossteil dieser Gefässe sind Reste von Küchentöpfen, unter denen jene der mittleren Grösse weit überwiegen. Von grossen Vorratsgefässen kamen nur einige Scherben vor und auch kleine Töpfe sind ziemlich selten.^{4—5, 89—90}

Die Töpfe sind hier rein typologisch (nach den Profilen der Gefäßränder) geordnet und kurz besprochen, während die technologischen Eigenschaften auf der **Tabelle 2** zusammengefasst sind.

1. Gefässe mit nach aussen gebogenem, rundlich oder kantig abgeschlossenem Rand, welche bis zum frühen Mittelalter ununterbrochen vorkommen (**Beilage 1: 2—3**).^{13—28}

2. Gefässe mit nach aussen gebogenem, betont nach oben oder beiderseits kantig gebildetem Rand, die viel seltener sind (**Beilage 1: 4 a—d**).^{29—38}

3. Gefässe mit wulstartig verdicktem und meist kantig gebildetem Rand, die hierorts und an der Römerstrasse zwischen Spodnje Grušovje und Pragersko am zahlreichsten vertreten sind (**Beilage 1: 5 a—b**).^{39—60}

4. Einzelgefässe mit verschiedenen Randprofilen (**Beilage 1: 6 a—e**).^{70—78}

5. Einzelne ganz späte Gefässe (**Beilage 1: 7**).^{79—88}

6. Kleine Töpfe mit verschiedener Randbildung (**Beilage 1: 8—9**).^{89—94}

Die Umschau nach Vergleichsstücken hat gezeigt, dass Gefässe der Gruppe 2—3 fast überall öfter oder seltener vorkommen, jene der Gruppe 4 jedoch auf einzelne Fundorte oder Fundgegenstände beschränkt zu sein scheinen. Die Töpfe der Gruppe 5 sind schon wegen ihrer Häufigkeit als lokale Sondertorm zu betrachten, da sie auf anderen slowenischen Fundorten — ausser Ptuj — nur selten vertreten sind. Auch sind sie fast nur im 3. und 4. Jahrhundert im Gebrauch gewesen und sind somit für südöstliches Pohorje ein gesichertes Zeugnis jener Zeit zu werten. Spät oder sogar postantik wirken meist kleinere Töpfe der Gruppe 7, welche mit ihrem Dekor einen Übergang zur frühmittelalterlichen Verzierungsweise bilden können.

Ein Viertel der groben Hauskeramik auf Brinjeva gora bilden die bis zu 30 cm breite Schüssel und etwas kleinere Schalen, die typologisch auf nachfolgend angegebene Gruppen angegliedert sind.^{93—95}

1. Gefässe mit verbreitetem Rand und meist gerippter Aussenwand, die als Dreifusschüssel bzw. -schalen gedeutet sind und den 3. und 4. Jahrhundert angehören (**Beilage 2: 2 a—c**).^{96—110}

2. Gefässe konischer Form mit eingezogenem, nach aussen oder beiderseits verbreitetem Rand, die auf Brinjeva gora beschränkt zu sein scheinen (**Beilage 2: 3 a—c**).^{111—112}

3. Gefässe ähnlicher Form mit rundlich oder dachartig erhobenem, verbreitetem Rand (**Beilage 2: 4 a—b**).^{113—115}

4. Gefässe konischer Form mit kantig abgeschlossenem Rand (**Beilage 2: 5 a—c**).^{116—121}

5. Gefässe mit meist nach aussen gebogenem Rand und gerippter Aussenwand (**Beilage 2: 6 a—c**).¹²²

6. Einzelgefässe mit verschiedenen Randprofilen (**Beilage 2: 7 a—e**).^{123—126}

Unter Schüsseln und Schalen auf der Brinjeva gora sind die Gefässe der Gruppe 2 am zahlreichsten, sie kommen auch an der Römerstrasse bis Pragersko vor, sonstwo scheinen sie aber kaum bekannt gewesen zu sein. Es wird vermutet, dass sie die frühen Formen der Dreifusschalen nach Ende des 2. Jahrhunderts fortsetzen. Andererseits sind die Gefässe der Gruppen 3—4 in dieser Gegend nur auf Brinjeva gora beschränkt. Neben einzelner Stücke in Südslowenien sind ähnliche Gefässe vor allem in Bayern bekannt, wo sie meist in das 3. Jahrhundert datiert werden. Gefässe der Gruppe 5 ähneln in manchen Ländern den spätkeltischen Erzeugnissen, seltene Vergleichstücke in Südslowenien reihen aber wahrscheinlich nicht so weit zurück. Auch die Schalen der Gruppe 6 sind meist nur am südöstlichen Pohorje bekannt und gehören derselben späten Zeit an.

Fast ein Zehntel der groben Hauskeramik sind Reste der Gefässdeckel üblicher Form, die meist 12—22 cm breit waren und verschiedene Randprofile haben (**Beilage 3**).^{127—131}

Die hier dargestellte grobe Hauskeramik von Brinjeva gora gehört zumeist den 3. und 4. Jahrhundert an. Ganz frühe Funde sind zur Zeit noch nicht genau festgelegt, jedenfalls sind sie selten und scheinen an die spätkeltische Töpferei angeknüpft zu haben. Die vorrömische Besiedlung von Brinjeva gora hat anscheinend nicht lange in die Römerzeit gedauert, ähnlich wie es auch anderswo bezeugt ist.¹³² Zu einer Neubelebung könnte es erst nach Markomannenkriegen gekommen sein, vielleicht zu gleicher Zeit als die neue Linie der Römerstrasse über Spodnje Grušovje (*mansio Ragando?*) ausgebaut wurde.¹³³

Da die römerzeitliche Funde des Jahres 1953 keine gesicherte Stratigraphie haben, sollten Münzen, Metallgegenstände und Terra Sigillata zur Datierung herangezogen werden. Der Grossteil der Münzen, aber auch andere Erzeugnisse stammt ebenfalls aus dem 3. und 4. Jahrhundert.^{134—136} Eingeführte feine Gefässe gehören meist zum Tafelgeschirr und sollten nur eine bescheidene Ergänzung der heimischen Ware gebildet zu haben.

Die heimische Töpferei von Brinjeva gora hat neben den allgemeinen auch verschiedene lokale Züge, die aber nicht immer nur für diese Fundstelle charakteristisch sind. Besonders

die ähnliche Verwendung von Quarz- und Kalkstein als Magerungsmittel, die wegen des wenig intensiven Brennens ungeschmolzt sich erhalten haben, ist ähnlichen Siedlungsorten eigen. Das häufigste Vorkommen von Töpfen der Gruppe 5 sowie der Schüsseln bzw. Schalen der Gruppe 2 als auch einige andere Schalenformen unterscheiden Brinjeva gora zur Zeit ganz besonders von anderen ländlichen Römersiedlungen auf Anhöhen.¹³⁷

In den **Beilagen 1–3** zusammengefasste Gefässrandbildungen sollten einen Einblick in den Formenkreis am südöstlichen Pohorje sowie Vergleichen mit anderen Töpferbezirken ermöglichen. Wenn einmal die Kataloge und Bearbeitungen der groben Hauskeramik von mehreren Fundorten und Gegenden erstellt werden, wird auch dieser Beitrag für ein synoptisches Studium dienlicher sein.

¹ Glavni podatki o najdišču z večino literature: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 295 ss.

² Najznačilnejši primer so trije fragmenti lonca A 3500, od katerih sta dva ležala v različnih globinah dveh sosednjih kvadrantov, tretji pa povsem drugje na robu izkopišča. Iz te različne lege so nastale — zaradi drugotnih vplivov, — tudi razlike npr. v različni luknjičavosti sten.

³ Tudi na teh mestih ni bilo ostankov antičnih stavb pač pa podobne antične najdbe v vrhnjih plasteh.

⁴ Glina je bila na voljo v skalni škrbini pod sedanjo njivo vzhodno od tu obravnavanega izkopišča, kjer sta bili leta 1960 odkriti dve izkopni jami (S. Pahič, *Varstvo spomenikov* 8, 1962, 190).

⁵ S. Pahič, *Arheološki vestnik* 30, 1979, 388 ss.

⁶ S. Pahič, (op. 5) 392, tab. 1 — za podpohorska najdišča; od drugod ni ustreznih podatkov.

⁷ S. Pahič, *Arheološki vestnik* 29, 1978, T. 3: 4 in 5: 15 za Slovensko Bistrico in I. Mikl-Curk, *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 12, 1976 (1978) T. 3: 16.

⁸ Npr. A. Schörgendorfer, *Die römische Keramik der Ostalpenländer* (1942) 48, T. sl. 429–431, 433–434, 436. Prim. še S. Pahič, *Arheološki vestnik* 11–12, 1960–1961 (1962) 90, T. 1: 1 — kot žara v grobu. Podobno velike posode so bile v ta namen uporabljene npr. še v Pristavi pri Trebnjem — izjemno na Dolenjskem? (T. Knez, *Razprave I. razr. SAZU* 6, 1969, 127 ss, sl. 9, T. 11–17, 21).

⁹ S. Pahič, (op. 7) 153.

¹⁰ S. Pahič, (op. 7) 153, 224, T. 9: 16.

¹¹ Strnjeni primeri npr. pri É. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*. Diss. Pann. II/20 (1942) T. 1–6 ali pri L. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol*. Diss. et mon. 20 (1977) T. 4.

¹² S podpohorskega območja nazornejši primeri med seliščno lončenino le: S. Pahič, (op. 7) T. 3: 1, 5: 1–2, 7: 1, 9: 1, 3, 13: 1;

v celovitejši obnovi pa samo iz grobov: T. 18: 4 in 21: 1.

¹³ É. Bónis, (op. 11) T. 1–6. B. Vikić-Belančič, *Arheološki vestnik* 26, 1975, 30, T. 1–6: 50–300 po n. št. I. Mikl Curk, *Arheološki vestnik* 24, 1973, 883 ss, T. 1–3. V Emoni: L. Plesničar-Gec (op. 11) T. 4: od 1. do 4. stoletja.

¹⁴ Npr. na Ptujskem gradu: J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu*, (1950) 235 ss, sl. 6 id.

¹⁵ Kot npr. v Emoni: L. Plesničar-Gec (op. 11) T. 4: 9, 15, 18.

¹⁶ Npr. Sp. Nova vas: S. Pahič, (op. 7) T. 9: 15, 10: 14.

¹⁷ Izven rimskih mest, kjer lahko večino tu obravnavanih profilov domnevamo, ali je že podana (skupina 2 a pogosta na ptujski Panorami: P. Korošec, *Arheološka poročila* (1950) 95 ss, sl. 36, 41–42) se pojavljajo opazno v Slovenskih gorah: Osek — S. Pahič, *Varstvo spomenikov* 9, 1965, 151, T. 6: 1–3; v Prekmurju: Ivanci — I. Horvat-Šavel, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 295 ss, T. 6–10 (skoro nič pa v Dobrovniku in Dolgi vasi); v Posavju: Levakova jama pri Podbočju — M. Guštin, *Arheološki vestnik* 27, 1976, 260 ss, T. 6–7; na Gorenjskem: Bobovk pri Kranju — P. Petru, A. Valič, *Arheološki vestnik* 9–10, 1958–1959, 133 ss, T. 8: 2, 17: 5, 20: 5, 24: 2–3. Poredkeje ali posamič še na drugih najdiščih, npr. Svete gore: P. Korošec, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 439 ss, T. 3: 1, 8: 14; Gradec pri Prapretnem: S. Ciglenečki, pismo sporočilo o še neobjavljenih najdbah; Rifnik: neobjavljene najdbe iz kopanj leta 1977 v celjskem muzeju; Križna gora: M. Urleb, *Križna gora pri Ložu*. Kat. in mon. 11, 1974, T. 38: 9, 14, 39: 9; Drnovo: S. in P. Petru, *Neviodunum (Drnovo pri Krškem)*, Kat. in mon. 15, 1978, T. 45: 8–9 in drugod. Le izjemoma tudi ob avstrijski Donavi: H. Kerchler, *Beiträge zur Kenntnis der norisch-pannonischen Hügelgräberkultur* 2, 1967, T. 55: 1. P. Karnitsch, *Die Kastelle von Lentia (Linz)* 1972, 134, T. 64: 4; na Bavarskem: H. J. Kellner, *Bayeri-*

sche Vorgeschichtsblätter 25, 1960, 152, sl. 11: 1, 8, 15 (Pocking) ali na Madžarskem, npr. L. Barkóczy, É. Bónis, *Acta archaeologica* 4, 1954, 190, sl. 20: 24, 22: 9 (Adony) itd.

¹⁸ L. Plesničar-Gec, (op. 11) T. 4: 6.

¹⁹ I. Mikl-Curk, (op. 7) 16 ss, T. 2: 14, 3: 14. J. Korošec, (op. 14) 239 ss, sl. 23, 24, 27, 29, 33. Poantično tudi: I. Mikl Curk, (op. 13) T. 3: 13 Ajdovščina.

²⁰ Formin: I. Mikl-Curk, *Arheološki vestnik* 27, 1976, 135 ss, T. 19: 4; Bobovk: P. Petru, A. Valič, (op. 17) T. 14: 1, 16: 1.

²¹ L. Plesničar-Gec, (op. 11) T. 4: 19.

²² B. Vikić-Belančič, (op. 13) 30, T. 6: 6. L. Plesničar-Gec, (op. 11) T. 4: 2.

²³ Razen nekoliko odebelenih robov T. 3: 1, 15 podobne oblike (S. Pahič, op. 7) ni takih profilov v Slov. Bistrici niti v Spodnjem Grušovju.

²⁴ Poštela: S. Pahič, *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 6, 1970, 165, T. 1: 11; Dolga vas: I. Mikl, *Arheološki vestnik* 9—10, 1958—1959, 184, T. 5: 3; Rifnik: najčešče, glej op. 17; Svete gore: P. Korošec, *Arheološki vestnik* 24, 1974, 503, T. 11: 7; Levakova jama: M. Guštin, (op. 17) 279, T. 6: 4, 6, 8, 10, 12; Šmartno pri Cerkljah: A. Valič, *Arheološki vestnik* 21—22, 1970—1971, 285, T. 1: 4; Gradišče pri Naklem: A. Valič, *Arheološki vestnik* 19, 1968, 508, T. 8: 1; Križna gora: M. Urleb, (op. 17) T. 38: 2, 4, 6, 10, 17, 18. Pri B. Vikić-Belančič, (op. 13) 25 ss imajo podobne robове ustij lonci tipov A 4, B 7 in E 6, ki so uvrščeni med 50 in 300 po n. št. Redkeje tudi drugod, npr. na Koroškem: A. Neumann, *Carinthia I* 145, 1955, 151, T. 5: druga vrsta (Ulrichsberg) in ob avstrijski Donavi: H. Kerchler, (op. 17) T. 19: 1, 22: 1, 35: 8.

²⁵ Npr. J. Korošec, (op. 14) sl. 6—10, 15, 30, 32, 34.

²⁶ Podobno npr. v Šempetru: V. Kolšek, *Vzhodni del antične nekropole v Šempetru*. Kat. in mon. 14, 1977, T. 25: 17; Ajdovščini: I. Mikl-Curk, (op. 13) T. 3: 16; na Križni gori: M. Urleb, (op. 17) T. 39: 5; tudi na Ulrichsbergu: A. Neumann, (op. 24) T. 5: zg., 8: sp.

²⁷ Npr. v Emoni in južni Sloveniji tip T. 4: 14 pri L. Plesničar-Gec, (op. 11), ki je v severnih predelih zelo redek (ni ga na Križni gori).

²⁸ Npr. Sp. Grušovje: I. Mikl-Curk, (op. 7) 28, T. 2: 9.

²⁹ S. Pahič, (op. 7) T. 10: 12, 17.

³⁰ Poštela: S. Pahič, (op. 24) T. 1: 12; Panorama na Ptuj: P. Korošec, (op. 17) sl. 39, 4200; Rifnik: op. 17; Gradec pri Prapretnem: op. 17; Svete gore: P. Korošec, (op. 17) T. 3: 4—5 ter (op. 24) T. 11: 4; Levakova jama: M. Guštin, (op. 17) T. 5: 14, 6: 1—3; Vrhnj-

ka in Logatec: I. Mikl-Curk, (op. 13) T. 2: 30 in 3: 6; Križna gora: M. Urleb, (op. 17) T. 39: 3, 4; Bobovk: P. Petru, A. Valič, (op. 17) T. 27: 2. Ni med doslej znanimi najdbami iz Slovenskih gor in Pomurja.

³¹ B. Vikić-Belančič, (op. 13) 29 ss.

³² L. Barkóczy, É. Bónis, (op. 17) sl. 27: 15 (k različici 4 a) in sl. 22: 7 (k različici c ali č).

³³ H. J. Kellner, (op. 17) 51, sl. 11: 2, 4—6 (k različici 4 a) ter sl. 11: 7, 23 (k različici 4 c. Prim. še R. Christlein, H. J. Kellner. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 34, 1969, 107 ss, sl. 8: 8 (k 4 c) in 9: 7 (k 4 b).

³⁴ P. Korošec, (op. 17) sl. 45.

³⁵ Npr. v Sp. Novi vasi: S. Pahič, (op. 7) T. 10: 14; na Pošteli: S. Pahič, (op. 24) T. 1: 5; tudi na Rifniku: op. 17.

³⁶ Še najčešče na Rifniku: op. 17; tudi na Gradcu pri Prapretnem: op. 17; na Svetih gorah: P. Korošec, (op. 17) T. 8: 20; na Križni gori: M. Urleb, (op. 17) T. 38: 5, 11, 39: 1, 7 (k č—d).

³⁷ Prim. P. Karnitsch, *Die Linzer Altstadt in römischer und vorgeschichtlicher Zeit* (1962) T. 15—16, če so posode T. 16: 5, 6, 10, 11 postavljene v tipološkem zaporedju — v tem primeru podobno tudi P. Karnitsch, (op. 17) T. 53: 4—5, 54: 3 in 56: 2—4. Izven takega tipološkega okvira še pri H. Kerchler, (op. 17) T. 10: 4, 52: 5, 56: 12.

³⁸ Npr. J. Korošec, (op. 14) 229 ss, sl. 2, 5, 13, 19. Prim. še R. Ložar, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 29, 1939, 191 ss, sl. 1 — za staroslovanske in sl. 3: tip I za srednjeveške primere.

³⁹ S. Pahič, (op. 7) 147.

⁴⁰ V Celeji — po dosedanjem poznavanju — še najbližji lonci s podobno, kopitasto, odebelenim robom ustja (npr. v Gubčevi ulici — neobjavljeno v celjskem muzeju).

⁴¹ V Sp. Grušovju 15 %, v Slov. Bistrici 36 odst.

⁴² S. Pahič, (op. 5) tabela 1.

⁴³ Poprečno razmerje večine prvih: v. 4: u. 3: d. 2 (npr. AV 29, T. 18: 4); za druge prim. S. Pahič, (op. 7) T. 3: 1 (?), 5: 1, 7: 1, 9: 3 in zlasti 21: 1.

⁴⁴ Npr. S. Pahič, (op. 7) T. 2: 9, 5: 1—20, 7: 1, 13: 1 — za vodoravne glavničaste črte.

⁴⁵ Podpohorski primeri so nakazani v prilogi 1, drugod jih je, na grobi hišni lončenini, komaj najti.

⁴⁶ Potrebna bi bila mineraloška analiza; za posledice različnih vplivov je npr. značilno stanje črepij A 5300 (glej op. 2!).

⁴⁷ I. Mikl-Curk, (op. 7) 19.

⁴⁸ S. Pahič, (op. 7) 147.

⁴⁹ Sem sodi še rob ustja lonca iz profilnega jarka št. 3 (S. Pahič, op. 7, T. 22: 16).

⁵⁰ Najpodobnejše v Sp. Grušovju. Podobni profili še Gradcu pri Prapretnem: S. Ciglenečki, *Arheološki vestnik* 26, 1975, 267, T. 1: 5—8. Tudi v Emoni: I. Mikl-Curk, (op. 13) T. 2: 22.

⁵¹ S. Pahič, (op. 7) 158.

⁵² Najdišče znano že od poprej: B. Saria, J. Klemenc, *Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Rogatec* (1939—1941) 51. Doslej le priložnostne površinske najdbe.

⁵³ Še ni preverjeno na celotnem ptujskem gradivu — prim. op. 78 pri S. Pahič, (op. 7) 245.

⁵⁴ Profilov loncev je tam zelo malo: S. Pahič, (op. 24) T. 1 — komaj štirje. Le pet med najdbami v graški joannejski zbirki: table postelske lončenine B. Terzanove.

⁵⁵ I. Mikl-Curk, (op. 17) 147 ss. Naselbinsko gradivo ni posebej obdelano, grobe hišne lončenine je vmes zelo malo.

⁵⁶ V Pavlovcih najpodobnejše T. 3, sl. 19 pri Z. Šubic, *Ormož skozi stoletja* (1973) 39. Za Veržej in Gibino glej op. 78 pri S. Pahič, (op. 7) 245.

⁵⁷ Nekoliko prikazana le najdba iz Oseka: S. Pahič, (op. 17) 150 ss, T. 6: 1—5 — vse starejše; po I. Mikl-Curk, (op. 13) 885 op. 11: »polno 2. stoletje«.

⁵⁸ Med najdbami iz Ivancev: pri I. Horvat-Šavel, (op. 17) 290 ss, objavljeno le »najznačilnejše«, se poleg približno sorodnega profila roba ustja na loncu T. 4: 4 morebiti skriva še kaj podobnega. Za Dolgo vas glej I. Mikl, (op. 24) 176 in *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 6, 1970, 8.

⁵⁹ Glej v op. 1 pri S. Pahič, (op. 5) navedena poročila.

⁶⁰ Prim. obe poročili P. Korošec, (op. 17) in 24).

⁶¹ S. Ciglenečki, (op. 50).

⁶² P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici*, Kat. in mon. 12 (1975) 79 ss, sl. 29—31: ni brinjegorskih profilov.

⁶³ Po dosedanjem ogledu (op. 17) so trije najpodobnejši profili med vsemi drugimi vendarle že na tretjem mestu.

⁶⁴ Poleg lastnega ogleda potrjuje to tudi V. Kolšek, ki je imela priliko primerjati oboje najdbe.

⁶⁵ Pri novcih (J. Šašel, *Zbornik filozofske fakultete* 2, 1955, 77 ss — diagram) je videti velik upad v primeri z rano antiko; nasprotno naj bi bilo z naselbino. Dosedanje naselbinske najdbe (v graškem Joanneju) še niso objavljene.

⁶⁶ Npr. Gradišče pri Naklem: A. Valič, (op. 24) T. 8; Smartno pri Cerkljah: A. Valič, (op. 24) T. 1; Ajdna nad Potoki: F. Leben, A. Valič, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 532 ss, T. 2.

⁶⁷ Za Križno goro in Drnovo prim. M. Urleb, (op. 24) ter S. in P. Petru, (op. 17). Izven Podravja — se zdi — imata take najdbe le Rifnik in Gradec pri Prapretnem (op. 63 in 50).

⁶⁸ Povzeto pri L. Plesničar-Gec, (op. 11) 37 ss in T. 4. O seliščni lončenini obstoje doslej le splošni opisni podatki (npr. I. Mikl-Curk, *Situla* 14/15, 1974, 239 ss).

⁶⁹ V Ptujju se podobne vrsti profili robov ustij sicer pojavljajo že prej: Z. Šubic, *Varstvo spomenikov* 11, 1967, 126, T. 3: 1; tudi *Inventaria archaeologica* 14, 1972, Y 133: 4 (1.—2. stoletje).

⁷⁰ S. Pahič, (op. 7) 146 (T. 2: 21—22), 183 (T. 18: 5), 185 (T. 16: 16), z opozorili na podobne najdbe v Šempetru.

⁷¹ Podobna zapornjenost navzgor je največja v Dobrovniku: S. Pahič (op. 8) T. 2: 3, 3: 5, 6, 10; sicer pa izjemna, npr. na ptujski Panorami: P. Korošec, (op. 17) sl. 38; na Križni gori: M. Urleb, (op. 24) T. 39: 2.

⁷² Poleg najbližjih podpohorskih primerjav so taki lonci znani v mestih, npr. Poetovio: I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, Kat. in mon. 13, 1976, T. 11: 13; P. Korošec, (op. 17) sl. 44 a; Emona: L. Plesničar-Gec, (op. 11) T. 4: 7. Podobno oblikovan rob ustja uvožene posode v Drnovem: S. in P. Petru, (op. 17) T. 30: 18 bi lahko opozarjal na poreklo teh profilov.

⁷³ Primerjav ni mnogo: Rifnik: op. 17 (dvakrat, a ostreje oglati, kot različica tipa 4 d); Križna gora: M. Urleb, (op. 24) T. 38: 7, 8. Za poantične primere npr.: J. Korošec, (op. 14) sl. 1, 11, 12, 14, 25 — vselej ostrejši rob.

⁷⁴ Dolga vas: I. Mikl, (op. 24) T. 2: 5; tudi Šempeter: V. Kolšek, (op. 17) T. 12: 65—66; Križna gora: M. Urleb, (op. 24) T. 39: 6. — Poznejše oblike npr. R. Ložar, (op. 38) 215, sl. 3, tip IV 2 ali v celotnem sklopu oblik srednjeveške lončenine še M. Zápotocký, *Památky archeologické* 69, 1978, 181, sl. 5.

⁷⁵ Še najprej nekaj podobnosti pri pozni lončenini: M. Zápotocký, (op. 74) sl. 5: 341 do 344, kar pa v tej zvezi najbrž ne pomeni ničesar.

⁷⁶ Čeprav gre tu (in v Spodnjem Grušovju) po premerih ustij 15—20 cm očitno za lonce ali globoke skodele pa je podobne profile robov ustij pri uvoženi oz. boljši lončenini mogoče zaslediti še najprej pri čašah: L. Plesničar-Gec, (op. 11) T. 6: 23, 29, 31, 33.

⁷⁷ Ptujska Panorama: P. Korošec, (op. 17) sl. 44 c bi bil najbližji doslej znani primer. V oblikovnem krogu emonske lončenine (L. Plesničar-Gec, [op. 11] T. 1—7) ni nič podobnega, a tudi ne v poznejšem času. Prim. še Sz. K. Póczy, *Acta archaeologica* 7, 1956, 79,

sl. 2: 16 (Aquincum) ali še zgodnejše oblike: É. B. Bónis, *Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest*. Arch. Hungarica SN 47, 1969, sl. 41: 13, 15.

⁷⁸ A. Bolta, *Arheološki vestnik* 8, 1957, 319 ss, sl. 4 — tudi dvojne valovnice. Dobroteškemu lončku sorodna posodica še na vzhodnem delu Brinjeve gore (s plastičnim križem na dnu).

⁷⁹ A. Bolta, (op. 78) sl. 3 — za T. 12: 1 pri S. Pahič, (op. 5) 414.

⁸⁰ Podobne nesimetrične valovnice se večkrat pojavljajo na antičnem posodju (najbližje npr. v Veleniku: S. Pahič, [op. 7] T. 12: 17, 13: 33—35), a izhajajo najbrž le od načina vleke črtala. Podobno še pozneje na Ptujskem gradu: J. Korošec, (op. 14) 231 ss, sl. 4, 7, 9, 15, 24, 28.

⁸¹ Skoro istovetni vzorci v Sp. Grušovju: S. Pahič, (op. 5) T. 12: 4. Za podobne poznejše prim. npr. J. P. Korošec, *Razprave I. razreda SAZU* 3, 1953, 205, sl. 14 ter J. Poulik, *Jižni Morava země dávných Slovanů* (1950) sl. 150 c.

⁸² V primeri s poprejšnjima posodama (op. 78—79) gre tu že za drugo različico, ki je na Brinjevi gori v celotnem profilu še ne poznamo, a se po najdbah iz poznejših let prikazuje kot jajčasto ovalen lonec, ki je (po naključju?) močno podoben II. tipu zgodnjih slovanskih lončkov: J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka* (1952) 182, sl. 83: 2.

⁸³ Npr. na ostankih posod z valovnico: S. Pahič, (op. 5) T. 11: 5—6.

⁸⁴ Podobne povezave npr. še na črepinji posode T. 11: 4 pri S. Pahič, (op. 5).

⁸⁵ J. Korošec, (op. 14) T. sl. 33, 41, 62 ipd.

⁸⁶ S. Pahič, *Razprave I. razreda SAZU* 6, 1969, 260 ss, T. 10: 1—5; ničesar podobnega doslej ni znano z Brinjeve gore.

⁸⁷ S. Pahič, (op. 7) 205. Zlasti za kos T. 7: 7 (S. Pahič, op. 7) iz Slov. Bistrice bi po obliki in istovetno vrezanih žlebičastih črtah pod robom ne glede na druge (pozneje nastale?) razlike smeli z gotovostjo domnevati skupno poreklo. Podobne posode še na Gradcu pri Prapretnem (op. 17).

⁸⁸ S. Pahič, (op. 7) 158.

⁸⁹ Glej T. 12: 2 pri S. Pahič, (op. 5). Gre za skrbnejšo izvedbo kot v prejšnjih primerih (op. 80—81), vendar pa ne za krajinsko omejen pojav — prim. podobno, vrtano v obratni smeri pri O. Bruckner, *Materiali* 8, 1971, 44, T. 10.

⁹⁰ Npr. J. Korošec, (op. 14) sl. 5, 15; J. Poulik, (op. 81) sl. 90 h; v sestavi okrasa pri V. Hrubý, *Staré město, Velkomoravské pohřebiště »na Valách«* (1955) 133 ss najpodobnejše sl. 18: 8 in 19: 12. Tudi: M.-Dj. Jan-

ković, *Godišnjak grada Beograda* 25 (1978) 50, sl. 8: 5.

⁹¹ Glej T. 10: 4 pri S. Pahič, (op. 5).

⁹² I. Mikl-Curk, (op. 7) T. 2: 3. Prim. še npr. I. Čremošnik, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo* NS 29, 1976, 109 ss, T. 16: 28.

⁹³ Prim. navedbe o namembnosti posodja pri I. Curk, *Rimska keramika v Sloveniji* (1973) in podobno ob medsebojnih količinskih razmerjih v Emoni: I. Curk, (op. 68) 239 ss.

⁹⁴ Le 8 odstotkov s pr. 14—16 cm, nobeden od teh v skupinah 1—2.

⁹⁵ Npr. še do nedavnega običajnemu zajemanju iz skupne skledе, ki je obsegalo večino kmečkih jedi?

⁹⁶ S. Pahič, (op. 7) 203 ss.

⁹⁷ S. Pahič, (op. 7) tab. 12.

⁹⁸ Npr. T. 9: 8 ali 21: 8 pri S. Pahič, (op. 7) in različice pril. 2: 1 a—b.

^{99a} Veleniške posode iz pril. 2 so vse iz zgodnjih grobov v gomilah: S. Pahič (op. 7) 169 ss.

⁹⁹ Med doslej pregledanim gradivom iz poznejših let le nekaj ostankov z robovi ustja ranih različic 3—4: (S. Pahič [op. 7] tab. 12 — od zgoraj navzdol), a tudi nekatere »prehodne« oblike.

¹⁰⁰ Mnenja o tem so še vedno različna: npr. H. Kenner, *Carinthia I* 139, 1949, 173, navaja uporabo za oljenke in shrambene posode; W. Alzinger, *Die römerzeitlichen Hügelgräber in Österreich*, Dissertation 1951 (Universität Wien) 68, pa razlaga uporabo na ognjišču. Za kuhinjsko uporabo je tudi več drugih mnenj, kar bi na Brinjevi gori potrjevala še skledasta velikost teh posod.

¹⁰¹ Za prejšnje bi na Brinjevi gori lahko govorilo še nesorazmerje med najdbami obrobij in nog, ki bi lahko bile zaradi ognja pogostejše uničene?

¹⁰² Npr. T. 1: 36, 6: 22 in 9: 23 pri S. Pahič, (op. 7). Morebiti so bili v rabi še za druge namene?

¹⁰³ Zanimiv je pretežno enoten odstotek teh posod ob Pohorju: večinoma 5%, le v Sp. Grušovju samo 2,5%, a ob Ložnici v Slov. Bistrici preko 10%. Razlikovati bi morali še po velikostih — med skledami in skodelami, te poslednje so bile najbrž le namizno posode in kot take so pogost pridelek v grobovih.

¹⁰⁴ É. Bónis, (op. 11) T. 24: 15; S. Pahič, *Časopis za zgodovino in narodopisje* NV 1, 1965, 34, T. 5: 6.

¹⁰⁵ Prim. skodele s podobnim profilom: É. Bónis, (op. 11) T. 22: 4; domnevano pri Ž. Tomičič, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin* 5, 1975, 33, sl. D: 3, 4, 7. — Tudi na Brinjevi gori med gradivom iz poznejših let

vsaj ena konična skodela s podobnim profilom roba ustja in ravnim dnom.

¹⁰⁶ S. Pahič, (op. 7) 205.

¹⁰⁷ É. Bónis, (op. 11) 52 in A. Schöngendorfer, (op. 8) 135 ss navajata le 1. in 2. stoletje; enako B. Vikič-Belančič, *Starinar* NS 13—14, 1962—1963, 108. Najmlajši nqvec v tej zvezi bi bil Antonin Pij (R. Strelli, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft zu Wien* 58, 1928, 175). Edini, močno zapoznani kos bi bil iz Karnunta: E. Swoboda, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 11, 1935, 63, sl. 21 — z valjastim profilom.

¹⁰⁸ O vplivih markomanskega pustošenja na lončarsko dejavnost ni znanega nič določnega. V mestih, ki niso bila posebno prizadeta (Poetovio: J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki* [1950] 60; Emona: J. Klemenc, *Zgodovina Ljubljane I*, 1955, 332; pač pa Flavia Solva: E. Diez, *Flavia Solva*² [1959] 10), najbrž ni prišlo do pretresov pač pa verjetno na mnogo bolj prizadetem podeželju (B. Saria, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20, 1939, 134; P. Petru, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 360; za Krško polje prim. S.-P. Petru, [op. 17] 29, za mariborski okoliš S. Pahič, [op. 24] 200 — povsod le splošne navedbe).

¹⁰⁹ S. Pahič, (op. 7) T. 2: 4; tudi T. 7: 23; k poslednji sorodni T. 1: 1—2 pri S. Ciglenečki, (op. 50) — po okrasu. Podobno še pri P. Karnitsch, (op. 17) T. 70: 4 = 2. stoletje.

¹¹⁰ Tu pril. 2: 1 č = primerjave.

¹¹¹ Npr. Gradec pri Prapretnem: S. Ciglenečki, (op. 50) T. 1: 1—2 — po profilu; Velika vas: P. Petru, T. Knez, A. Uršič, *Arheološki vestnik* 17, 1966, 470 ss, T. 5: 7; Križna gora: M. Urleb, (op. 17) T. 39: 11 (s celotnim profilom), tudi T. 40: 1; Povir na Krasu: N. Osmuk, *Goriški letnik* 3, 1976, 84, T. 1: 1, 3 — na koničnih skodelah iz druge polovice 4. stoletja; Panik pri Bileću: I. Čremošnik, (op. 92) T. 14: 18, 17: 31.

¹¹² H.-J. Kellner, (op. 17) sl. 13: 30, 31; idem, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 24, 1959, 160 ss, sl. 7: 2, 8: 19, 25; H.-J. Kellner, G. Ulbert, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 23, 1958, 79, sl. 15: 7.

¹¹³ V bližnji sosesčini je različici b podobna le skodela iz Slovenske Bistrice: S. Pahič (op. 7) T. 4: 27.

¹¹⁴ H.-J. Kellner, (op. 17) sl. 13: 31—33, 14: 1.

¹¹⁵ S. Pahič, (op. 24) T. 1: 7. Tudi H.-J. Kellner, (op. 112) sl. 8: 8. Podobno še na Križni gori: M. Urleb, (op. 17) T. 41: 18.

¹¹⁶ H.-J. Kellner, (op. 18) 143.

¹¹⁷ C. Pescheck, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 25, 1960, 75 ss, sl. 2: 6, 3: 5, 5: 1, 7:

1, 9: 1, 10: 24; H.-J. Kellner, (op. 17) sl. 13: 24—25; R. Christlein, H.-J. Kellner, (op. 33) sl. 8: 7; K. Hahn, P. Vychítal, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 37, 1972, 178, sl. 66: 10.

¹¹⁸ É. B. Bónis, (op. 77) sl. 22; ipd.; A. Rybová, *Laténská sídliště ve východních Čechách a přilehlé oblasti středoeurópské* (1968) T. 1: 5, 9: 5, 12: 11, 22: 11 ipd.; J. Meduna, *Staré Hradisko II* (1970) T. 48: 24, 54: 19.

¹¹⁹ V tej sondi npr. T. 5 pri S. Pahič, (op. 5); na nekaj mestih Brinjeve gore so tudi ostanki grafitnih posod.

¹²⁰ Rosalnice: A. Dular, *Arheološki vestnik* 27, 1976, 192, T. 4: 10 (a zaobljeno); Rifnik: (op. 17); Gradec pri Prapretnem: (op. 17); Križna gora: M. Urleb, (op. 17) T. 39: 10, 13, 14, 17, 18, 40: 2—4. — Tudi ponekod drugod: I. Čremošnik, (op. 92) T. 92) T. 16: 6, 17: 27, 19: 25; A. Neumann, (op. 24) sl. 5, zgoraj 1; H. Kerchler, (op. 17) T. 66: 2.

¹²¹ Na Križni gori prevladujejo valovnice, ki jih na teh brinjevskih posodah ni.

¹²² Za različico 6 a prim. navedbe v op. 83 pri S. Pahič, (op. 7) 245, za različici 6 b—c pa v op. 130 prav tam. — Zasnove profilov različic 6 b—c so že pri pozno-keltskih skodelah: A. Rybová, (op. 117) T. 9: 4, 24: 15 ipd.; É. B. Bónis, (op. 77) T. 4: 4 ipd. Posamič še na Bavarskem: R. Christlein, H.-J. Kellner, (op. 33) sl. 9: 10; H.-J. Kellner, (op. 112) sl. 8: 1. — Podobne najdbe z Gradca pri Prapretnem (op. 17) še niso objavljene.

¹²³ Na Brinjevi gori še med poznejšim gradivom nekajkrat s popolnim profilom. Veržej: S. Pahič, (op. 17) T. 6: 2; Svete gore: P. Korošec, (op. 17) T. 4: 6. Prim. še É. Bónis, (op. 11) T. 22: 4 (tudi Drnovo); H.-J. Kellner, G. Ulbert, (op. 112) sl. 15: 1.

¹²⁴ É. B. Bónis, (op. 117) sl. 21: 11 ipd.; tudi med domačo boljšo lončenino: npr. S.-P. Petru, (op. 17) T. 34: 8, ki pa morebiti posnema Drag. 37.

¹²⁵ Pri nas še npr. Veržej: S. Pahič, (op. 17) T. 6: 17; Svete gore: P. Korošec, (op. 24) T. 13: 7; Pavlovci: Z. Šubic, (op. 56) T. 3, sl. 20; večinoma že iz prečiščene gline.

¹²⁶ Najbrž gre za posnemanje ploskih krožnikov po eni izmed redkih različic (E. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland* [1950] T. 17: 251, 45: 469 — tam dokaj različnih starosti).

¹²⁷ Npr. T. 4: 2, 8: 29, 13: 26, 18: 6 pri S. Pahič, (op. 7).

¹²⁸ Npr. J. Horvat-Šavel, (op. 17) T. 12: 1.

¹²⁹ Svitkast rob je videti značilen za Slov. Bistrico. Od drugod skoro ni podatkov: É. Bónis, (op. 11) 56, našteva pokrove z oglati in oblo zaključnim ter včasih ltavasto dopolnjenim robom: T. 2—5; med pokrovi s

ptujske Panorame (P. Korošec, [op. 17] sl. 26—35) je največ takih skupine 1 a, ki so ob Pohorju izjemni.

¹³⁰ Z. Šubic, (op. 56) T. 3, sl. 28.

¹³¹ Le pri skupini 5 b, a še tam dovolj neizrazito.

¹³² I. Mikl-Curk, (op. 7) ne omenja. Za Velenik glej: S. Pahič, (op. 7) 158, T. 13: 18.

¹³³ Npr. Poštela: S. Pahič, (op. 24) 166; Stična: S. Gabrovec, *Arheološki vestnik* 20, 1969, 26.

¹³⁴ I. Mikl-Curk, (op. 7) 22, domneva to »v razvitem 3. stoletju«. K temu še S. Pahič, *Razprave 1. razreda SAZU* 3, 1969, 329 ss.

¹³⁵ Poleg izjemnih zgodnjeantičnih je četrtina opredeljenih novcev iz sredine (počeni z Gordianom III.), dobra tretjina pa iz druge polovice 3. stoletja; sledi petina iz prve in sedmina iz druge polovice 4. stoletja (zaključeno z Valensom, oz. Valentinianom II. na grobišču).

¹³⁶ V mariborskem muzeju — objava v pripravi. Časovno opredeljenih kosov je med razmeroma bornimi najdbami malo: od noriško-panonskih fibul tipa Almgren 235 in 236 iz 2. stoletja do zapestnic s kačastimi zaključki, kakršne so se našle tudi v grobovih (S. Pahič, [op. 86] 249 sl. 15) iz druge polovice 4. stoletja.

¹³⁷ Dva kosca skodel Drag. 37 iz te sonde sta rheinzabernški izdelek iz prve polovice 3. stoletja.

¹³⁸ O poreklu podatkov glej op. 17: za obe najdišči.

¹³⁹ Npr. pri S. Pahič, (op. 7) lončka T. 2: 28 in 10: 8, shrambeni lonec T. 9: 16 pa najbrž še trinožniki (T. 9: 8, 10: 1) in pokrovi (T. 10: 15) in druge posode, ki se že po glini, kakršna je značilna za lončarske izdelke v Poetovionu in Celeji, ločijo do večine tukajšnje grobe hišne lončenine.

PREFERRED NUMBERS IN MODULAR SIZES OF EMONA, DIOCLETIAN'S PALACE, AND MOGORJELO

TINE KURENT

Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana

Numbers with special meaning were used not only in modular dimensions of Christian architecture¹ but also in the pre-Christian compositions. To illustrate their presence in sizes of Roman composition, the dimensional analysis of Emona, of Diocletian's Palace, and of Mogorjelo, is the topic of this article.

Numbers 2, 3, 5, 6, 7, 10, 12, 100, 127, 432, 532, and 666, in the above compositions, are usually called mystical numbers, but the preferred numbers would be a more suitable appellation, since their only mysticism is a Christian addition. Christianity has forgotten their original meaning. »Ignorance of numbers... prevents us from understanding things that are set down in Scripture in a figurative and mystical way« wrote the educated Saint Augustine.²

However, it would exceed the scope of this paper to deal with either Christian³ or rational explanation of preferred numbers. The purpose of this paper is only the documentation of selected numbers in the modular composition of Emona, Diocletian's Palace, and Mogorjelo, and the description of their mathematical origin.

The length and breadth of Emona⁴ are 360 and 300 *passus*. But the 360 *passus* length equals also

- 6 modules of 60 *passus* and
- 432 modules of 50 *unciae*. The 300 *passus* width is equal to
- 2 modules of 150 *passus*,
- 3 modules of 100 *passus*,
- 5 modules of 60 *passus*,
- 6 modules of 50 *passus*,
- 10 modules of 30 *passus*,
- 12 modules of 25 *passus*,
- 100 modules of 3 *passus*, and
- 532 modules of 45 *digiti*, if a 0,25 percent approximation is allowed. Besides, the diagonal of Emona, which is the longest extension of the composition, equals
- 127 modules of 666 : 3 *unciae* or
- 666 modules of 127 : 3 *unciae* with a 0,27 percent correction.

The Diocletian's Palace⁵ is 29,5 modules of 5 *passus* long on the eastern side, whereas its western side is slightly longer, due to the irregularity of the plan. The length of the eastern side is also 531 modules of 200 : 3 *sicilici*; since the western side is longer, it can be said that average Place's length is

532 modules of 200 : 3 *sicilici*. The Palace's northern width is 24 modules of 5 *passus* which equals also

532 modules of 200 : 3 *sicilici*. The Palace's northern width is 24 modules of 5 of 5 *passus* long which equals

2 modules of 15.000 *sicilici*

3 modules of 10.000 *sicilici*

5 modules of 6.000 *sicilici*

6 modules of 5.000 *sicilici* and

10 modules of 3.000 *sicilici*. It seems that the southern width and the western length of the Palace were made longer to get incorporated more symbolic numbers, and not because of an obstacle of an unusually hard rock or because of the Roman inability to construct a right angle. This type of composition was obviously regarded as an especially fortunate solution because of the good omen in its dimensions, since the same proportional deformation was used more than once. The atrium of the Roman villa in Fishbourne, e. g., is dimensionally analogous to the plan of Diocletian's Palace.⁶

The length and width of Mogorjelo⁷ are 70 and 60 *passus*, respectively. 70 *passus* equals

7 modules of 10 *passus*,

10 modules of 7 *passus* and

127 modules of 44 *digiti* with a 0,21 % correction. The 60 *passus* equals also

6 modules of 10 *passus*,

10 modules of 6 *passus* and

532 modules of 27 *sicilici* (or 9 *digiti*) with a 0,25 % deviation.

Here is a short description of the listed preferred numbers:

2 is regarded as a female number by Greeks;

3 is a male number;

5 is the number of love;

6 is an Euclidean perfect number;

7 is the Jewish holy number and one of the four Moslem complete numbers (*kāmils*); besides, numbers 3 and 7 are Tolstoyan masonic numbers;

10 is a Pythagorean perfect number or tetractys; it is the basis of the decimal system;

12 is one of the *kāmils* and the basis of the duodecimal system;

100 is a square of an already perfect 10;

127 is the diameter of Critias' Atlantis;

432 is the basis of the Indian chronometry;

532 is the year count of the solar-lunar cycle;

666 is the biblical number of the Beast.⁸

The smaller integers are obvious. They are used because of their specific compositional properties.⁹ But the larger numbers are not so obvious, though they seem to

have a perfectly logical *raison d'être*. Mathematically, they originate in the scheme of the Vitruvian man-in-the-circle-and-the-square¹⁰ popularly known through the Leonardo's drawing.

The Vitruvian man has been studied by two Scandinavian researchers. Eivind Lorenzen derived from it the geometrical series with the coefficient $\sqrt{5}$ and Thomas Thieme added the $\sqrt{3}$ series.¹¹ Both series start with the 1 *orgyia* long side of the man's square, which is equal, according to them, to

- 4 royal cubits,
- 8 pedes,
- 20 natural hands,
- 22,4 natural fists,
- 25 derived hands,
- 28 derived fists,
- 100 fingers,
- 112 single inches,
- 128 double inches.

The above numbers together with coefficients $\sqrt{5}$ and $\sqrt{3}$ produce two series of irrational numbers. I rationalized the irrational geometric terms by making them whole. The result was two arithmetical series composed of preferred numbers, which can be found as modular multiples in dimensional composition of ancient architectures, in music as the vibration numbers of preferred tones, and in diameters of Atlantis after Critias¹² which is a model of the heliocentric Universe¹³, as modular multiples.

Besides, the scheme of the Vitruvian man appears to be the set of Platonic or Chinese elements, which were the paradigm of such eastern architectural forms, as the Indian *stupa* and the Moslem mosque.

It can be said that the Western architecture followed the rational arithmetic way whereas the eastern architecture adopted the irrational geometrical form of the same mathematical scheme, known today as Vitruvian man or the Chinese elements.¹⁴

¹ Leone Batista Alberti, *Ten Books on Architecture* (A. Tiranti, London 1951), Book IX, Chapter V. — E. Read Sunderland, *Symbolic Numbers and Romanesque Church Plans*, *Journal of Society of Architectural Historians* 18 (1959) pp.94—103. — K. J. Conant, *Les dimensions systématiques et symboliques à l'église abbatiale de Cluny*, *Annales de l'Académie de Mâcon*, 3e série, tome XLV, Mâcon 1960—1961. K. J. Conant, *Cluny*, Cambridge, Massachusetts, The Mediaeval Academy of America, Mâcon 1968; Chapter: Dimensions systématiques et symboliques. K. J. Conant, *Speculum*, Cluny Studies 1968—1975, *A Journal of Mediaeval Studies*, vol. I no. 3, July 1975. T. Kurent, *Cosmogram of the Romanesque Basilica at Strižna*, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1977.

² Works of Augustine, *On Christian Doctrine*, II, 25.

³ An expert in holy scriptures has already expressed his dissatisfaction with my omission to quote Christian fathers and with my preference to look for the practical compositional properties of preferred numbers in my *Cosmogram*.

⁴ M. Detoni, T. Kurent, *The Modular Reconstruction of Emona*, *Razprave narodnega Muzeja v Ljubljani*, Ljubljana 1963.

⁵ T. Kurent, *The Modular Composition of Diocletian's Palace in Split*, *Ziva Antika* 20 (1970) pp. 167—170. T. Kurent, *Proportio and Commodulatio after Vitruvius Compared to Proportion and Modules of Diocletian's Palace in Split*, *Ziva Antika* 21 (1971) pp. 217—230.

⁶ T. Kurent, *The Modular Analogy of the Roman Palaces in Split and Fishbourne*, *Archaeometry* 12 (1969) pp. 37—42.

⁷ T. Kurent, The Analogy in Modular Composition of Roman Fortresses at Carleon and at Mogorjelo, *Živa Antika* 20 (1971) pp. 659—662.

⁸ *Revelation* 13, 18.

⁹ cf. T. Kurent, Vloga števila 7 v modularni kompoziciji, *Arheol. vestnik* 13—14 (1962—63) 529.

¹⁰ Vitruvius, *De Architectura*, I. I. 3 sq.

¹¹ E. Lorenzen, *Technological Studies in Ancient Metrology*, Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, Copenhagen 1966. E. Lorenzen, »along the lines where columns are set«, Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, Copenhagen 1970. Th. Thieme, *Montecassino: An*

Example of Planning in the Vitruvian Circle, *Opuscula Romana* XI: 10, Acta Instituti Romani Regni Sveciae, Stockholm 1976. Th. Thieme, J. Beck, *La cattedrale normana di Cefalù*, *Analecta Romana Instituti Danici* VIII, Odense University Press, 1977.

¹² Plato, *Critias*, 115 E—117 E.

¹³ T. Kurent, The Platonic Atlantis is a Scale Model of the Heliocentric Universe. — Prepared for the *Architectural Association Quarterly*, London.

¹⁴ T. Kurent, The Vitruvian Man in the Circle, the Five Platonic Elements, and the Preferred Numbers in Ancient Architecture. — In preparation.

Illustration 1

There is a difference between our abstract numbers and the ancient figured numbers, made of pebbles and arranged in different shapes.

Calculi forming triangles, squares, cubes, etc., are easy to visualize and offer a good exercise in the logic of composition. The forms of numbers are stimulating the eidetically gifted. Besides, they have a mnemonic function.

There is no limit of optical analogies for a vivid imagination. Odd numbers of pebbles, e. g., arranged in a triangle similar to the shape of public region are said to be male numbers; the split triangle of even numbers is evidently composed of female numbers. Consequently, the first female and the first male number, 2 and 3, form the number of love, i. e. 5, which is called γάμος, or the number of Aphrodite.

The figured numbers are a visual form of whole numbers which suits the logic of modular architectural composition. Number of building components in a composition is a whole number. A column, a beam, a building block per se, is a whole; their aliquot parts can not be used in a composition; their modular sizes are equal to whole multiples of a module; there is no such a thing as a half-module; every module, from the smallest to the largest, is a monade, a unit in its own right.

Broken blocks and other amorphous building parts are not modular components, but they can be used as filling material for construction, of a wall, e. g.

One pebble is a whole, a unit, which can represent not only what we call number one, but also a legion of ten cohorts, a dozen of eggs, a day of twenty-four hours, a decade, or any other composed unit. It is a great simplification in substituting one pebble (meaning 1 legion, e. g.) for so many constituent parts (cohorts or even legionnaires, e. g.).

One half of a composed unit is a whole number of constituents; a detachment of an uneven number of soldiers is to be split in two unequal halves if the poor odd soldier is to be spared.

The multiform meaning of a figured number is probably responsible for the understanding, that a Pell term signifies not only itself but also its synonymous numbers, which are 2, 4, 8, ... and/or 10, 100, 1000 ... times larger or smaller.

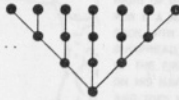
INTEGERS

n 1, 2, 3, 4, 5, ...

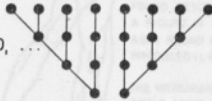
ODD NUMBERS

$n+1+n$ 1, 3, 5, 7, 9, ...

EVEN NUMBERS

$n+n$ 2, 4, 6, 8, 10, ...

PERFECT NUMBERS

28, 496, 8128, ...

AFTER EUCLID

$$6 = 1 + 2 + 3$$

PYTHAGOREAN · TETRAKTYS

$$10 = 1 + 2 + 3 + 4$$

AFTER VITRUVIUS

$$16 = 6 + 10$$

AFTER ALBERTI

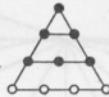
$$100 = 10^2 = 1^2 + 2^2 + 3^2 + 4^2$$

TRIANGULAR NUMBERS

$$\frac{n(n+1)}{2} \quad 1, 3, 6, 10, 15, \dots$$

GNOMON

n 1, 2, 3, 4, 5, ...

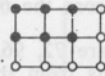

RECTANGULAR NUMBERS

$$n(n+1) \quad 1, 2, 6, 12, 20, \dots$$

GNOMON

$$2n \quad 1, 4, 6, 8, 10, \dots$$

SQUARE NUMBERS

$$n^2 \quad 1, 2^2, 3^2, 4^2, 5^2, \dots$$

GNOMON

$$(2n-1) \quad 1, 3, 5, 7, 9, \dots$$

PENTAGONAL NUMBERS

$$\frac{n(3n-1)}{2} \quad 1, 5, 12, 22, 35, \dots$$

GNOMON

$$(3n-2) \quad 1, 4, 7, 10, 13, \dots$$

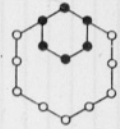

HEXAGONAL NUMBERS

$$\frac{n(4n-2)}{2} \quad 1, 6, 15, 28, 45, \dots$$

GNOMON

$$(4n-3) \quad 1, 5, 9, 13, 17, \dots$$

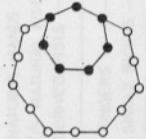

HEPTAGONAL NUMBERS

$$\frac{n(5n-3)}{2} \quad 1, 7, 18, 34, 55, \dots$$

GNOMON

$$(5n-4) \quad 1, 6, 11, 16, 21, \dots$$

POLYGONAL NUMBERS

$$\frac{n(X(n-1)-2(n+2))}{2}$$

GNOMON

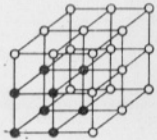
$$X(n-1)-(2n-3)$$

CUBIC NUMBERS

$$n^3 \quad 1, 8, 27, 64, \dots$$

GNOMON

$$3n^2-3n+1 \quad 1, 7, 19, 37, \dots$$

TETRAHEDRAL NUMBERS

$$\frac{n(n+1)(n+2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \quad 1, 4, 10, 20, 35, \dots$$

GNOMON

$$\frac{n(n+1)}{2} \quad 1, 3, 6, 10, 15, \dots$$

PYRAMIDAL NUMBERS

$$\frac{n(n+1)(2n+1)}{3 \cdot 2 \cdot 1} \quad 1, 5, 14, 30, 55, \dots$$

GNOMON

$$n^2 \quad 1, 4, 9, 16, 25, \dots$$

gr. $\xi \psi \tilde{\eta} \phi \sigma \sim$ lat. calculus

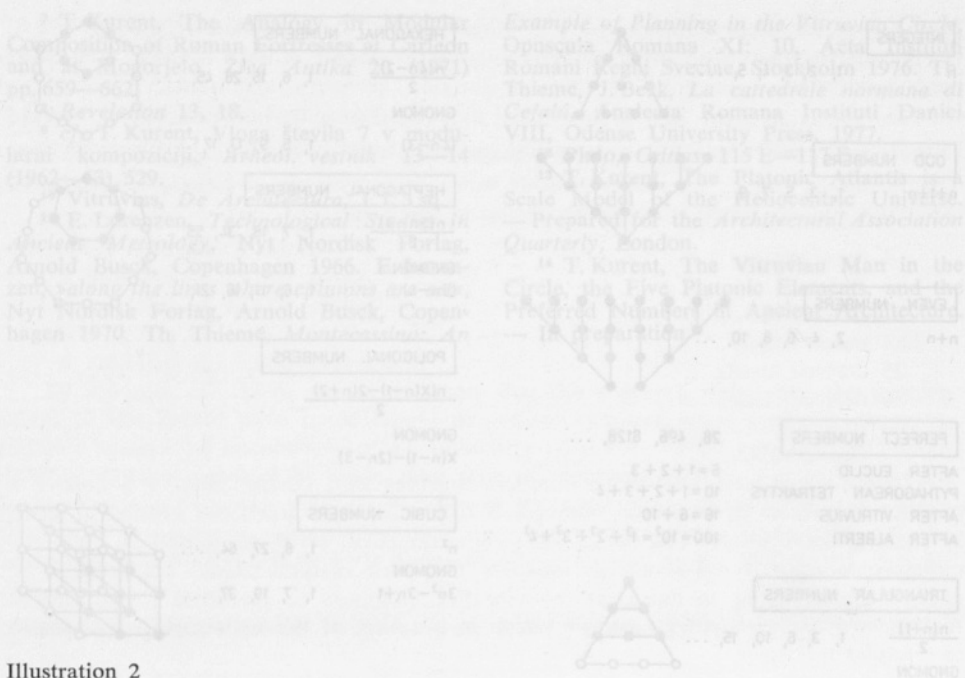

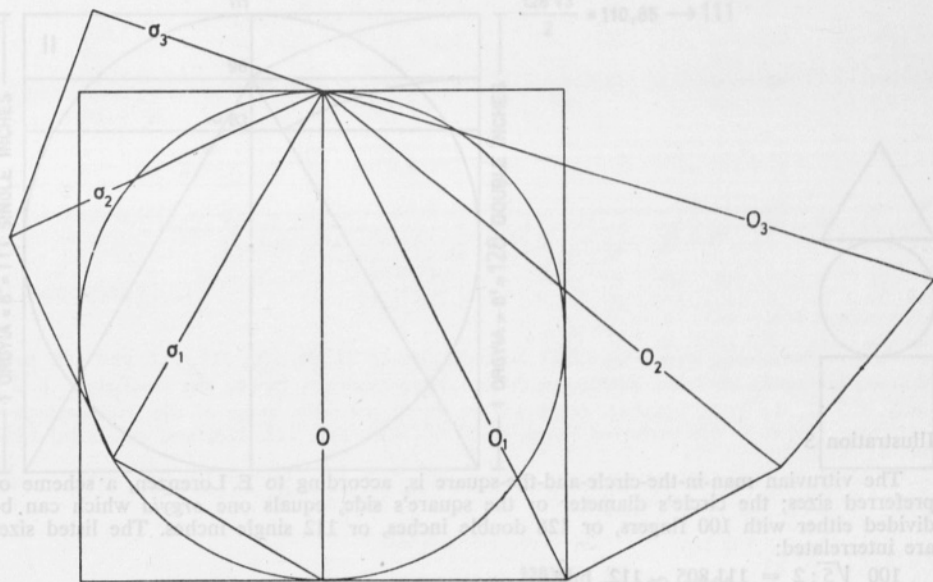
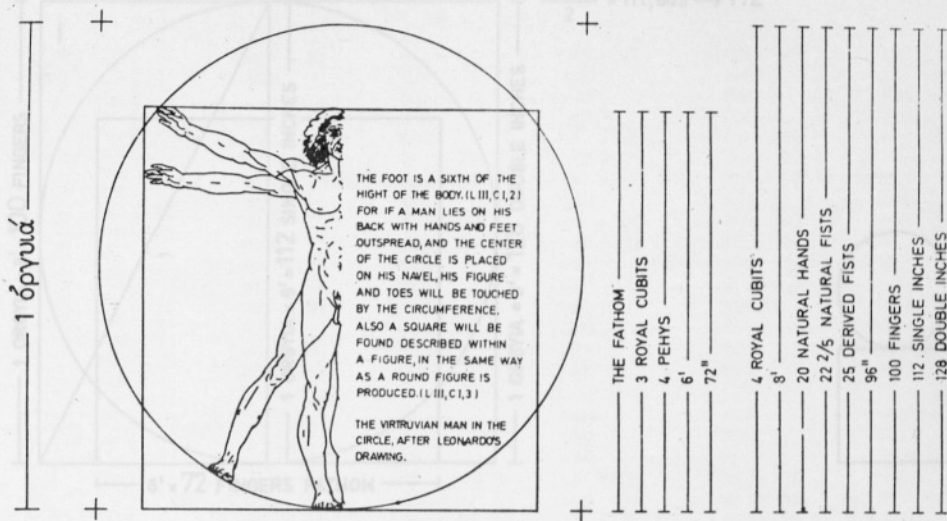
Illustration 2

The vitruvian man-in-the-circle, popularly known in the drawing by Leonardo, is, according to E. Lorenzen, a scheme of sizes, ranging from the 6 foot fathom of 72 inches to the 128 »double inches« *orgya*.

The Lorenzen's divisors of the fathom and *orgya* are 72, 96, 100, 112, and 128. They are starting terms of geometrical series with coefficients from the *helix irrationalium*. The resulting terms are irrational, but should be rounded in integers. Among them, I have found that the most important preferred numbers from the man-in-the-circle scheme in ancient architecture are, besides 3 and 7, *numeri*, or better *numerus*, 111, 108, and 127. It is not easy to grasp that the above numbers are only various manifestations of the same *numerus*, if we do not understand that in figured numbers one pebble can symbolize any other group of pebbles. A Pell term is equal only to related numbers which are 2, 4, 8... and/or 10, 100, 1000... times larger or smaller, but a figured number equals also numbers multiplied with any coefficient. If we take this, Lorenzen's divisors and preferred numbers are only manifestations of the same *numerus*. Subsequent division of 72, 96, 100, 128, 3, 7, 111, 108, and 127, with the coefficient 2, with the rounding of terms in smaller integers, proves, that the end result of such a procedure is the monad:

72, 36, 18, 9, 4, 2, 1
96, 48, 24, 12, 6, 3, 1
100, 50, 25, 12, 6, 3, 1
128, 64, 32, 16, 8, 4, 1
3, 1
7, 3, 1
111, 55, 27, 13, 6, 3, 1
108, 54, 27, 13, 6, 3, 1
127, 63, 31, 15, 7, 3, 1

This baffling mathematical way of thinking leads to mysticism. The Christian monotheism equates God with the Trinity. In dualism, the two are one. In polytheism, the initial principle dissolves into the whole pantheon. But the strict moslem monotheism, expressed in the doctrine *Allah wahed ahed* — Allah is one and the only, maybe helped the development of the practical mathematics in Arab world.

ο δρυνά	σ ₁	O ₁	O ₃
128 DOUBLE INCHES	$\frac{128\sqrt{3}}{2} = 110,85125... \rightarrow$ (111)		
100 FINGERS		$\frac{100\sqrt{5}}{2} = 111,86339... \rightarrow$ 112	
96 DAKTYLOI		$\frac{96\sqrt{5}}{2} = 107,33126... \rightarrow$ (108)	$\frac{96\sqrt{7}}{2} = 126,99606... \rightarrow$ (127)

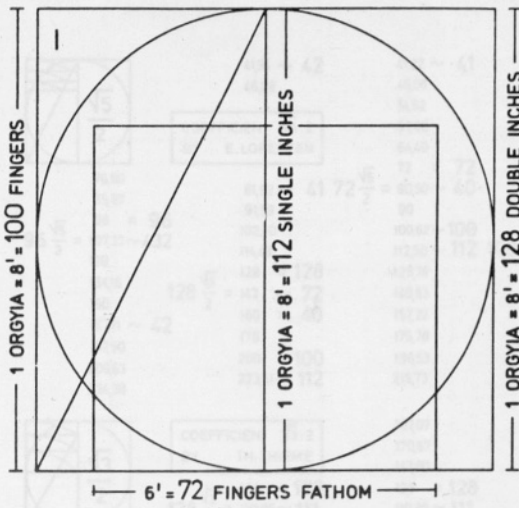

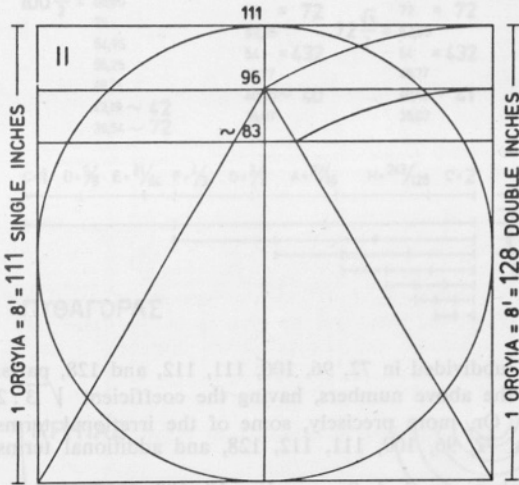
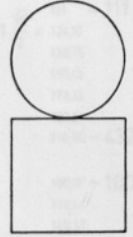
Illustration 2

The vitruvian man-in-the-circle, popularly known in the drawing by Leonardo, is, according to E. Lorenzen, a scheme of sizes ranging from the 128 double inches to the 112 single inches *orgyia*.

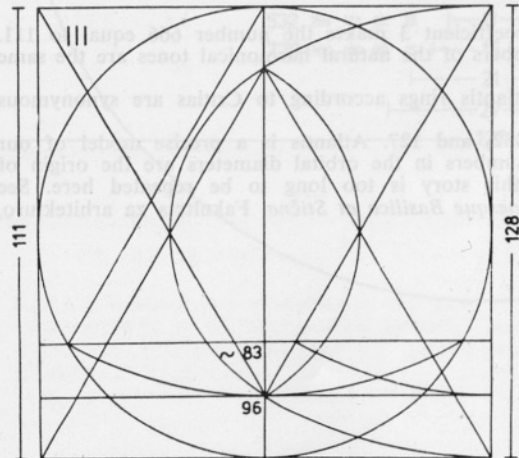
The Lorenzen's divisions of the square and circle are 72, 96, 108, 112, and 128. They are starting terms of geometrical series with coefficients from the *Arithmetica*. The resulting terms are irrational, but should be rounded in integers. Among them, I have found that the most important preferred numbers from the man-in-the-circle scheme in ancient architecture are, besides 3 and 4, namely, or better numbers 111, 108, and 127. It is not easy to grasp that the above numbers are only various manifestations of the same measure, if we do not understand that in figured numbers one figure can symbolize any other group of figures. A full term is equal only to related numbers which are 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000, 1001, 1002, 1003, 1004, 1005, 1006, 1007, 1008, 1009, 1010, 1011, 1012, 1013, 1014, 1015, 1016, 1017, 1018, 1019, 1020, 1021, 1022, 1023, 1024, 1025, 1026, 1027, 1028, 1029, 1030, 1031, 1032, 1033, 1034, 1035, 1036, 1037, 1038, 1039, 1040, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045, 1046, 1047, 1048, 1049, 1050, 1051, 1052, 1053, 1054, 1055, 1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1061, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1067, 1068, 1069, 1070, 1071, 1072, 1073, 1074, 1075, 1076, 1077, 1078, 1079, 1080, 1081, 1082, 1083, 1084, 1085, 1086, 1087, 1088, 1089, 1090, 1091, 1092, 1093, 1094, 1095, 1096, 1097, 1098, 1099, 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, 1105, 1106, 1107, 1108, 1109, 1110, 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1116, 1117, 1118, 1119, 1120, 1121, 1122, 1123, 1124, 1125, 1126, 1127, 1128, 1129, 1130, 1131, 1132, 1133, 1134, 1135, 1136, 1137, 1138, 1139, 1140, 1141, 1142, 1143, 1144, 1145, 1146, 1147, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1153, 1154, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160, 1161, 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1168, 1169, 1170, 1171, 1172, 1173, 1174, 1175, 1176, 1177, 1178, 1179, 1180, 1181, 1182, 1183, 1184, 1185, 1186, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191, 1192, 1193, 1194, 1195, 1196, 1197, 1198, 1199, 1200, 1201, 1202, 1203, 1204, 1205, 1206, 1207, 1208, 1209, 1210, 1211, 1212, 1213, 1214, 1215, 1216, 1217, 1218, 1219, 1220, 1221, 1222, 1223, 1224, 1225, 1226, 1227, 1228, 1229, 1230, 1231, 1232, 1233, 1234, 1235, 1236, 1237, 1238, 1239, 1240, 1241, 1242, 1243, 1244, 1245, 1246, 1247, 1248, 1249, 1250, 1251, 1252, 1253, 1254, 1255, 1256, 1257, 1258, 1259, 1260, 1261, 1262, 1263, 1264, 1265, 1266, 1267, 1268, 1269, 1270, 1271, 1272, 1273, 1274, 1275, 1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1281, 1282, 1283, 1284, 1285, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1325, 1326, 1327, 1328, 1329, 1330, 1331, 1332, 1333, 1334, 1335, 1336, 1337, 1338, 1339, 1340, 1341, 1342, 1343, 1344, 1345, 1346, 1347, 1348, 1349, 1350, 1351, 1352, 1353, 1354, 1355, 1356, 1357, 1358, 1359, 1360, 1361, 1362, 1363, 1364, 1365, 1366, 1367, 1368, 1369, 1370, 1371, 1372, 1373, 1374, 1375, 1376, 1377, 1378, 1379, 1380, 1381, 1382, 1383, 1384, 1385, 1386, 1387, 1388, 1389, 1390, 1391, 1392, 1393, 1394, 1395, 1396, 1397, 1398, 1399, 1400, 1401, 1402, 1403, 1404, 1405, 1406, 1407, 1408, 1409, 1410, 1411, 1412, 1413, 1414, 1415, 1416, 1417, 1418, 1419, 1420, 1421, 1422, 1423, 1424, 1425, 1426, 1427, 1428, 1429, 1430, 1431, 1432, 1433, 1434, 1435, 1436, 1437, 1438, 1439, 1440, 1441, 1442, 1443, 1444, 1445, 1446, 1447, 1448, 1449, 1450, 1451, 1452, 1453, 1454, 1455, 1456, 1457, 1458, 1459, 1460, 1461, 1462, 1463, 1464, 1465, 1466, 1467, 1468, 1469, 1470, 1471, 1472, 1473, 1474, 1475, 1476, 1477, 1478, 1479, 1480, 1481, 1482, 1483, 1484, 1485, 1486, 1487, 1488, 1489, 1490, 1491, 1492, 1493, 1494, 1495, 1496, 1497, 1498, 1499, 1500, 1501, 1502, 1503, 1504, 1505, 1506, 1507, 1508, 1509, 1510, 1511, 1512, 1513, 1514, 1515, 1516, 1517, 1518, 1519, 1520, 1521, 1522, 1523, 1524, 1525, 1526, 1527, 1528, 1529, 1530, 1531, 1532, 1533, 1534, 1535, 1536, 1537, 1538, 1539, 1540, 1541, 1542, 1543, 1544, 1545, 1546, 1547, 1548, 1549, 1550, 1551, 1552, 1553, 1554, 1555, 1556, 1557, 1558, 1559, 1560, 1561, 1562, 1563, 1564, 1565, 1566, 1567, 1568, 1569, 1570, 1571, 1572, 1573, 1574, 1575, 1576, 1577, 1578, 1579, 1580, 1581, 1582, 1583, 1584, 1585, 1586, 1587, 1588, 1589, 1590, 1591, 1592, 1593, 1594, 1595, 1596, 1597, 1598, 1599, 1600, 1601, 1602, 1603, 1604, 1605, 1606, 1607, 1608, 1609, 1610, 1611, 1612, 1613, 1614, 1615, 1616, 1617, 1618, 1619, 1620, 1621, 1622, 1623, 1624, 1625, 1626, 1627, 1628, 1629, 1630, 1631, 1632, 1633, 1634, 1635, 1636, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1642, 1643, 1644, 1645, 1646, 1647, 1648, 1649, 1650, 1651, 1652, 1653, 1654, 1655, 1656, 1657, 1658, 1659, 1660, 1661, 1662, 1663, 1664, 1665, 1666, 1667, 1668, 1669, 1670, 1671, 1672, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695, 1696, 1697, 1698, 1699, 1700, 1701, 1702, 1703, 1704, 1705, 1706, 1707, 1708, 1709, 1710, 1711, 1712, 1713, 1714, 1715, 1716, 1717, 1718, 1719, 1720, 1721, 1722, 1723, 1724, 1725, 1726, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732, 1733, 1734, 1735, 1736, 1737, 1738, 1739, 1740, 1741, 1742, 1743, 1744, 1745, 1746, 1747, 1748, 1749, 1750, 1751, 1752, 1753, 1754, 1755, 1756, 1757, 1758, 1759, 1760, 1761, 1762, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774, 1775, 1776, 1777, 1778, 1779, 1780, 1781, 1782, 1783, 1784, 1785, 1786, 1787, 1788, 1789, 1790, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 1796, 1797, 1798, 1799, 1800, 1801, 1802, 1803, 1804, 1805, 1806, 1807, 1808, 1809, 1810, 1811, 1812, 1813, 1814, 1815, 1816, 1817, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831, 1832, 1833, 1834, 1835, 1836, 1837, 1838, 1839, 1840, 1841, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1852, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173

$$\frac{100\sqrt{5}}{2} = 111,805 \rightarrow 112$$

$$\frac{128\sqrt{3}}{2} = 110,85 \rightarrow 111$$

$$\frac{128\sqrt{3}}{2} = 110,85 \rightarrow 111$$

δ ἄηρ

δ αἰθήρ

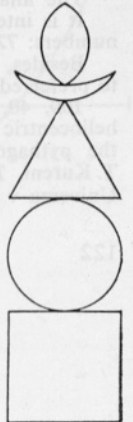
τὸ πῦρ

τὸ ὕδωρ

ἡ γῆ

$$\frac{96\sqrt{3}}{2} = 83,14$$

$$\frac{111\sqrt{3}}{2} = 96$$

Illustration 4

The *orgyia* of the man-in-the-circle is subdivided in 72, 96, 100, 111, 112, and 128, parts. Among the terms of series, starting with the above numbers, having the coefficient $\sqrt{3}:2$ and $\sqrt{5}:2$, the same numbers reappear. Or, more precisely, some of the irrational terms can be rounded in the preferred integers, 72, 96, 100, 111, 112, 128, and additional terms 40, 41, and 42.

If we remember that synonymous numbers are 2, 4, 8... and/or 10, 100, 1000... times larger or smaller, it is evident, that the number 666 results in 41:

$$666 : 2 = 222$$

$$333 : 2 = 166,5 \rightarrow 166$$

$$166 : 2 = 83$$

$$83 : 2 = 41,5 \rightarrow 41.$$

The analogous subdivision with the coefficient 3 makes the number 666 equal to 111.

It is interesting that the vibration numbers of the natural harmonical tones are the same numbers: 72, 96, 128, 432, 41 ~ 42.

Besides, the modular multiples of Atlantis rings according to Critias are synonymous to preferred numbers:

100, 40, 112, 532, 729, 72, 96, 42, 432, and 127. Atlantis is a precise model of our heliocentric universe and the preferred numbers in the orbital diameters are the origin of the pythagorean musical spheres. But, this story is too long to be repeated here. See T. Kurent, *The Cosmogram of the Romanesque Basilica at Stična*, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani 1978.

41,94 ~ 42
46,89

COEFFICIENT $\sqrt{5} : 2$
BY E. LORENZEN

76,80
85,87
96 = 96
 $96 \frac{\sqrt{5}}{2} = 107,33 \sim 432$
120
134,16
150
167,71 ~ 42
187,50
209,63
234,38

81,92 ~ 41
91,59
102,40
114,49
128 = 128
 $128 \frac{\sqrt{5}}{2} = 143 \sim 72$
160 = 40
178
200 = 100
223,61 ~ 112

41,22 ~ 41
46,08
51,52
57,60
64,40
72 = 72
 $72 \frac{\sqrt{5}}{2} = 80,50 \sim 40$
90
100,62 ~ 100
112,50 ~ 112
125,78
140,63
157,22
175,78
196,53
219,73

40,96 ~ 41
45,79
51,20
57,24
64 = 128
71,55 ~ 72
80 = 40
89,44
100 = 100
111,80 ~ 112
125
139,75
156,25
174,69
195,31
218,37

41,03 ~ 41
45,88
51,29
57,34
64,11 ~ 128
71,68 ~ 72
80,14 ~ 40
89,60
100,18 ~ 100
112 = 112
 $112 \frac{\sqrt{5}}{2} = 125,22$
140
156,52
175
195,66
218,75

40,67 ~ 41
45,47
50,83
56,83
63,54 ~ 127
71,04
79,43 ~ 40
88,80
99,28
111 = 111
 $111 \frac{\sqrt{5}}{2} = 124,10$
138,75
155,13
173,44
193,91
216,80 ~ 432

COEFFICIENT $\sqrt{3} : 2$
BY TH. THIEME

100 = 100
 $100 \frac{\sqrt{3}}{2} = 86,60$
75
64,95
56,25
48,71
42,19 ~ 42
36,54 ~ 72

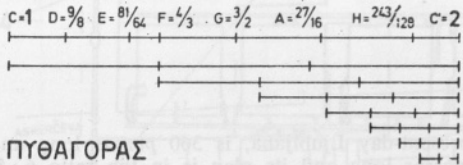
128 = 128
 $128 \frac{\sqrt{3}}{2} = 110,85 \sim 111$
96 = 96
83,14 ~ 41
72 = 72
62,35
54 ~ 432
46,77
40,50 ~ 40
35,07

197,07
170,67
147,80
128 = 128
110,85 ~ 111
96 = 96
83,14 ~ 41
72 = 72
62,35
54 ~ 432
46,77
40,50 ~ 41
35,07

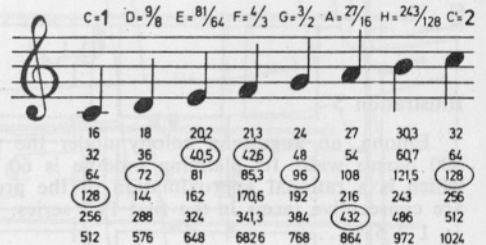
197,07
170,67
147,80
128 = 128
110,85 ~ 111
96 = 96
83,14 ~ 41
72 = 72
62,35
54 ~ 432
46,77
40,50 ~ 41
35,07

197,33
172,40
148
128,17 = 128
111 = 111
96,13 ~ 96
83,25 ~ 41
72,10 ~ 72
62,44
54,07 ~ 432
46,83
40,55 ~ 41
35,12

199,11 ~ 100
172,44
149,33
129,33
112 = 112
96,99
84 = 42
72,75
63
54,56
47,25
40,92 ~ 41
35,44

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ

ΚΡΙΤΙΑΣ

100 10 1-5-1 10 20 40
1-7-1 14 28 56 112
532 266 133 66 33 11 22 45 91 182 364 729
720 360 180 90 45 15 30 60 120 240 480 960
21 42
27 54 108 216 432
127

TURRUM MINORUMQUE FUNDAMENTA... UTI FODIANTUR, SI QUAE INVENTA...
AD SOLIDUM ET IN SOLIDO QUANTUM EX AMPLITUDE OPERIS PRO RATIONE VIDEATUR CRASSI...
SOLIDISSIMA STRUCTURA... VITRUM DE ARCHITECTURA LIB. I. 15

Illustration 5

Emona, an augustean colony under the present-day Ljubljana, is 360 *passus* long and 300 *passus* wide. Its planning module is 60 *passus* long and its plan is in the ratio 6 : 5, which is a rational approximation of the proportion, called *quadrignon*. Numbers 5 and 6 are consecutive terms in the first Pell series:

1 2 5 12 ...
6

The preferred numbers in the dimensional composition of Emona are following:

300 <i>passus</i> width equals	2 modules of 150 <i>passus</i>
	3 modules of 100 <i>passus</i>
	5 modules of 60 <i>passus</i>
	6 modules of 50 <i>passus</i>
	10 modules of 30 <i>passus</i>
	12 modules of 25 <i>passus</i>
	100 modules of 3 <i>passus</i>
	532 modules of 45 <i>digit</i> , if the tolerance of + 0,25 % is

permitted;

360 *passus* length equals 6 modules of 60 *passus* or
432 modules of 50 *unciae*;

the diagonal of the 360 × 300 *passus* plan equals

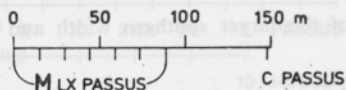
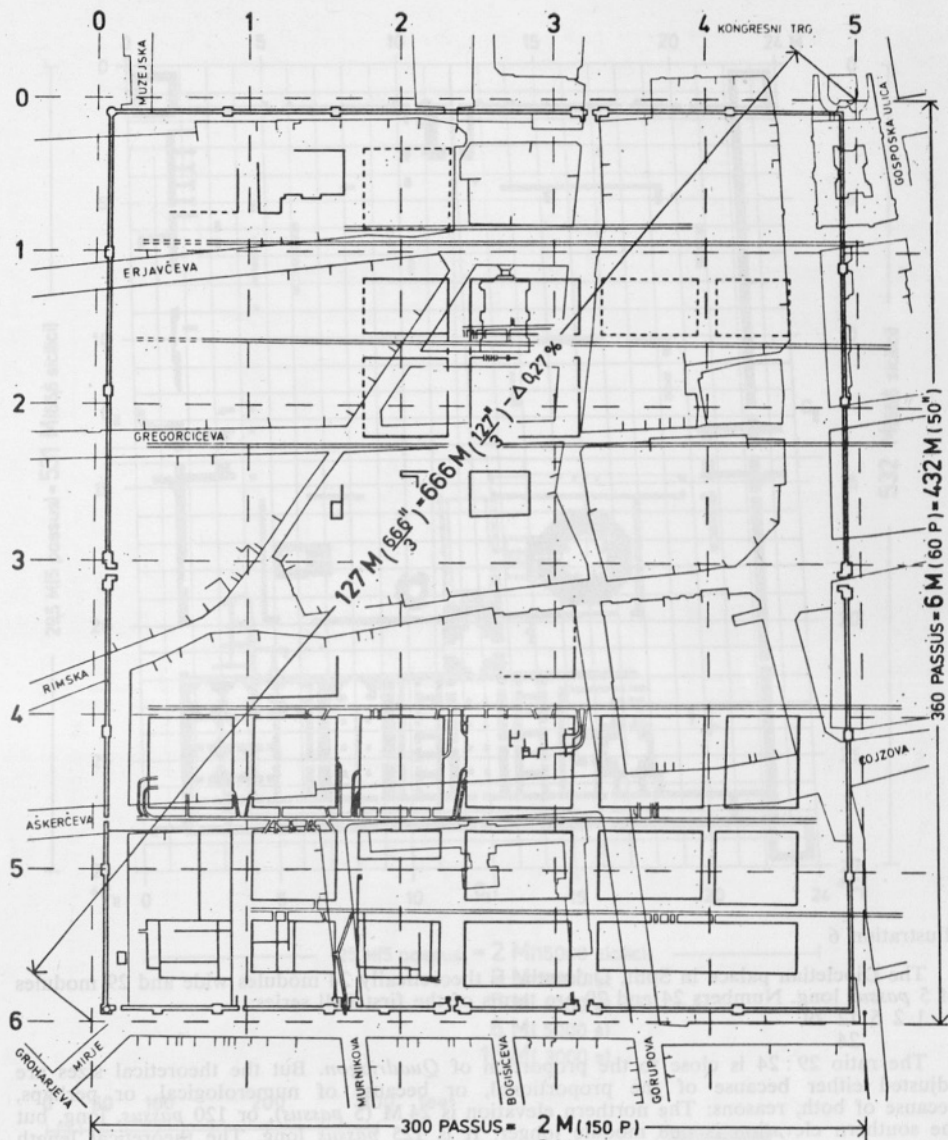
127 modules of 666 : 3 *unciae* or

666 modules of 127 : 3 *unciae* if the approximation with the difference
of 0,27 % is permitted.

More about Emona in the book

M. Detoni and T. Kurent, *Modularna rekonstrukcija Emone — The Modular Reconstruction of Emona*, Narodni muzej, Ljubljana 1963.

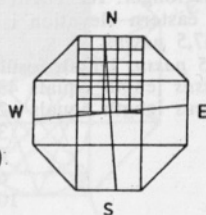
PELL SERIES

$$1 - 2 - \textcircled{5} - 12 - \dots \rightarrow \frac{\sqrt{2} + 1}{2}$$

$$\frac{1}{2} - 1 - 2\frac{1}{2} - \textcircled{6} - \dots \rightarrow \frac{\sqrt{2} + 1}{2}$$

300 PASSUS = 2 M (150 P)
 3 M (100 P)
 5 M (60 P)
 6 M (50 P)
 10 M (30 P)
 12 M (25 P)
 100 M (3 P)
 532 M (45 digiti
 + Δ 0.25%)

EMONA 1st C. AD.

TURRIUM MURORUMQUE FUNDAMENTA SIC SUNT FACIENDA, UTI FODIANTUR, SI QUEAT INVENIRI, AD SOLIDUM ET IN SOLIDO, QUANTUM EX AMPLITUDINE OPERIS PRO RATIONE VIDEATUR, CRASSI TUDINE AMPLIORE QUAM PARIETUM, QUI SUPRA TERRAM SUNT FUTURI, ET EA IMPLEANTUR QUAM SOLIDISSIMA STRUCTURA.

VITRUVII DE ARCHITECTURA LIB. I/5

Illustration 6

The Diocletian palace in Split, Dalmatia, is theoretically 24 modules wide and 29 modules of 5 *passus* long. Numbers 24 and 29 are terms of the first Pell series:

1 2 5 12 29

24

The ratio 29 : 24 is close to the proportion of *Quadriagon*. But the theoretical sizes are adjusted either because of the proportional, or because of numerological, or perhaps, because of both, reasons: The northern elevation is 24 M (5 *passus*), or 120 *passus*, long, but the southern elevation is one module longer. It is 125 *passus* long. The theoretical length of the western elevation is 29 modules, but because of the correction, its actual length is 5 *gradus* longer. Its length is 147,5 *passus*.

The eastern elevation is slightly longer because of the larger southern width and larger than 147,5 *passus*.

> 147,5 *passus* length results in 532 M (66,6 *sicilici*).

120 *passus* length equals 432 modules of 66,6 *sicilici*,

125 *passus* length equals 2 M (15.000 *sicilici*)

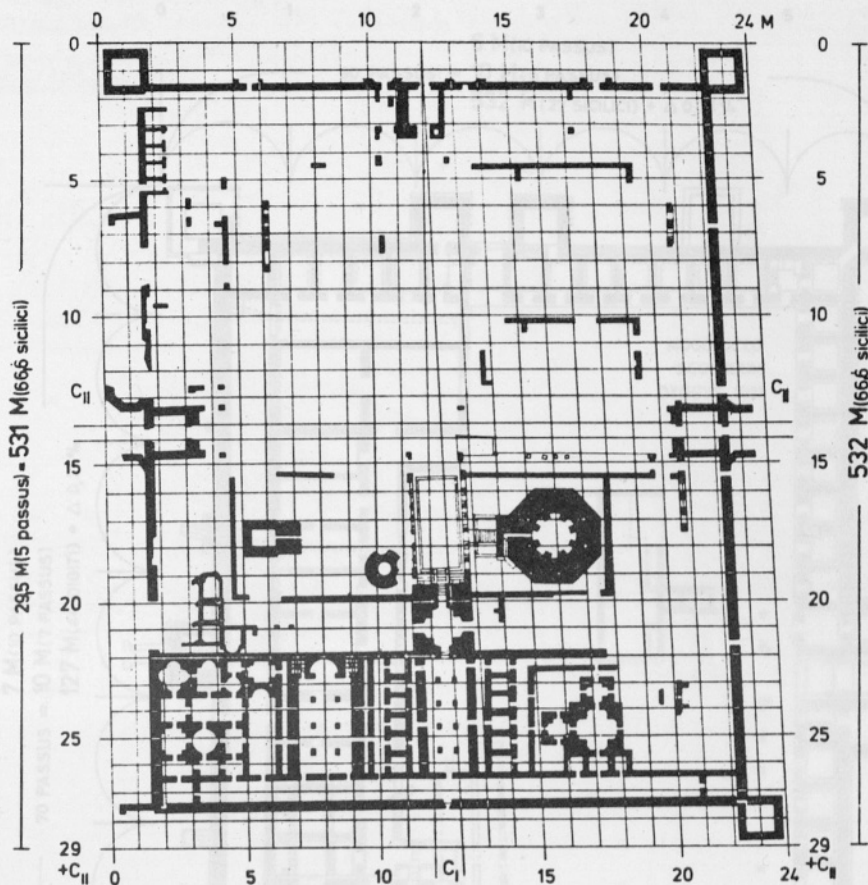
3 M (10.000 *sicilici*)

5 M (6.000 *sicilici*)

6 M (5.000 *sicilici*)

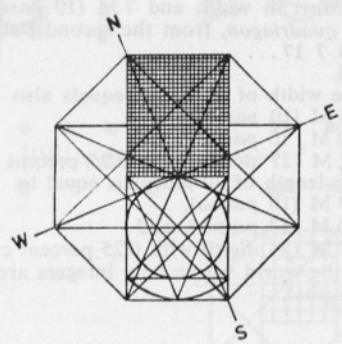
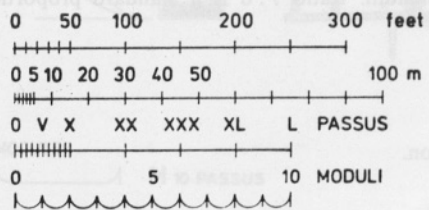
10 M (3.000 *sicilici*)

24 M(5 passus) = 432 M(66,6 sicilici)

25 M(5 passus) = 2 M(15000 sicilici)

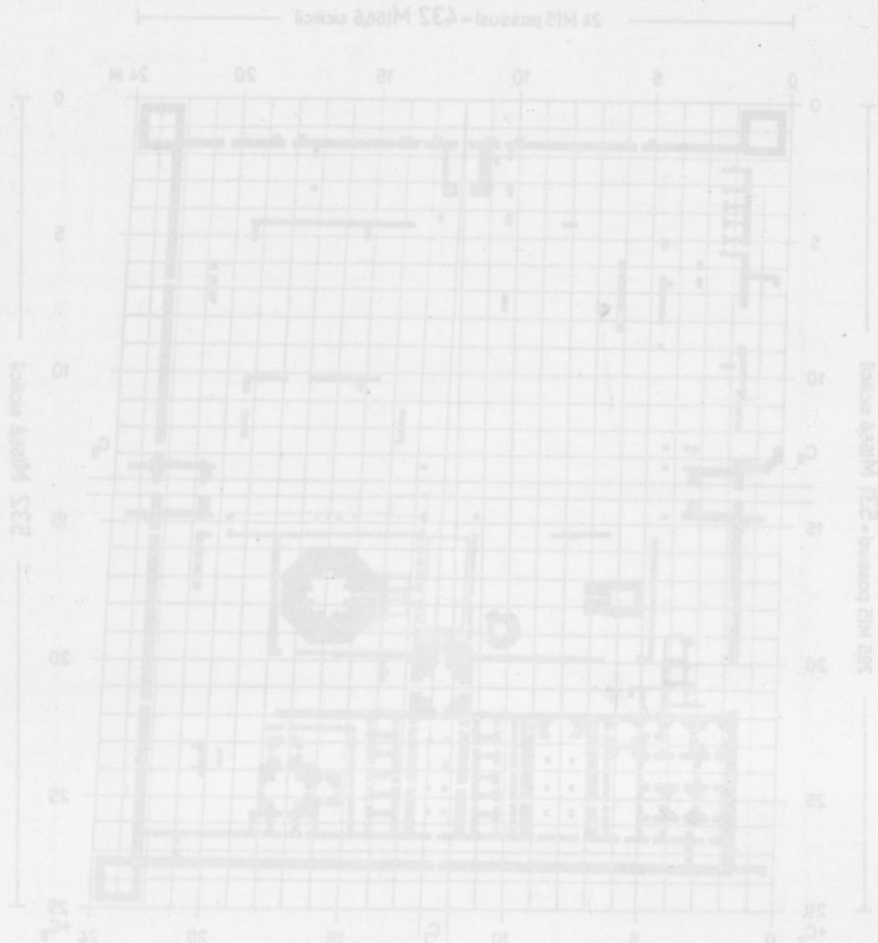
- 3 M(10000 s)
- 5 M(6000 s)
- 6 M(5000 s)
- 10 M(3000 s)

PELLI SERIES

$$\begin{aligned}
 &1 - \theta - \theta^2 - \theta^3 - \theta^4 - \theta^5 - \dots \\
 &1 - 2 - 5 - 12 - (29) - 70 - \dots \rightarrow \lim \frac{\theta}{2} \\
 &2 - 4 - 10 - (24) - 58 - 140 - \dots \\
 &\frac{29}{24} \sim \times \text{D (QUADRIAGON)} \sim \frac{\theta}{2} \\
 &\frac{\theta}{2} = \frac{\sqrt{2} + 1}{2} \sim 1,207...
 \end{aligned}$$

- 1 MODULUS = V PASSUS
- C_I = CORRECTIO PROPORTIONALIS
- = 1 MODULUS = V PASSUS
- C_{II} = CORRECTIO PROPORTIONALIS
- = 1/2 MODULI = V GRADUS

Illustration 7

Mogorjelo is a *villa fortificata* in Hercegovina on the border with Dalmatia. It is 6 M (10 *passus*) in width and 7 M (10 *passus*) in breadth. Ratio 7:6 is a standard proportion, called *quadiagon*, from the second Pell series:

1 3 7 17 ...
6

The width of 60 *passus* equals also

6 M (10 *passus*),

10 M (6 *passus*), and

532 M (27 *sicilici*) with 0,25 percent correction.

The length of 70 *passus* is equal to

7 M (10 *passus*),

10 M (7 *passus*), and

127 M (44 *digiti*) with 0,25 percent correction.

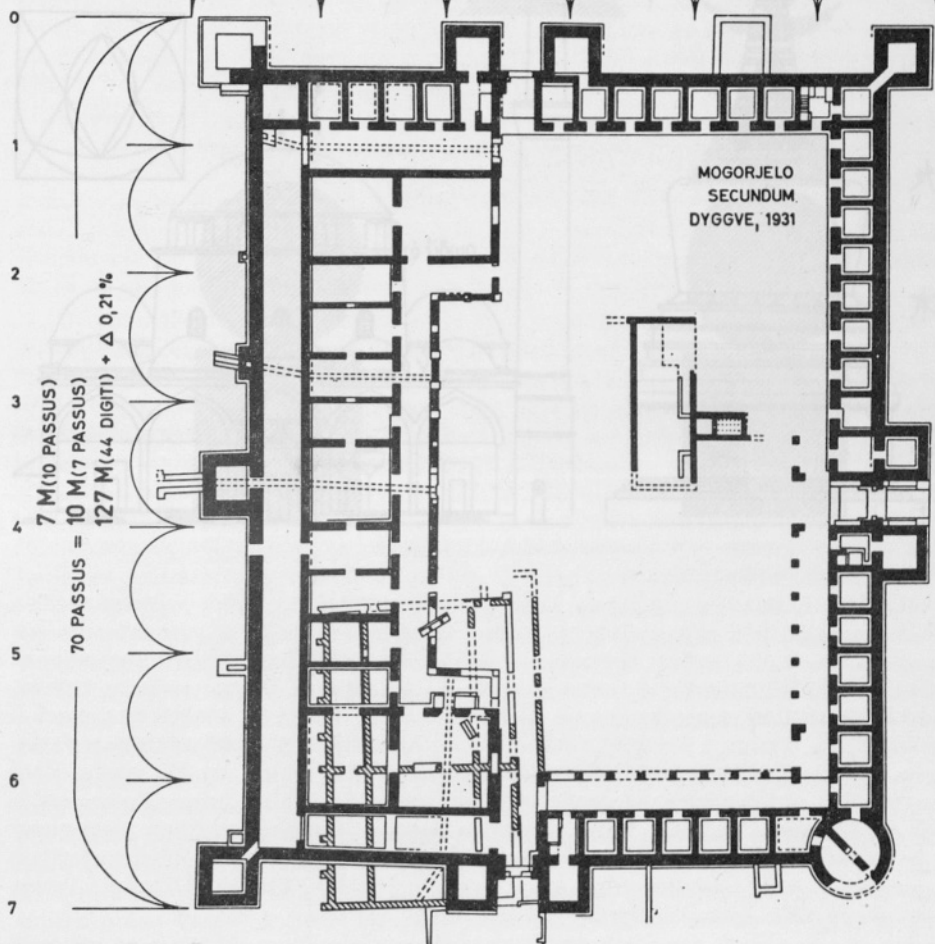
In the world where only integers are known, the rounding of figures in whole numbers is not unusual.

0 1 2 3 4 5 6

6 M(10 PASSUS)

60 PASSUS = 10 M(6 PASSUS)

532 M(27 SICILICI) + $\Delta 0,25\%$

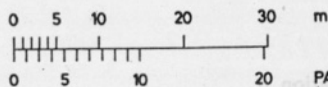

MOGORJELE
SECUNDUM
DYGGVE, 1931

7 M(10 PASSUS)
10 M(7 PASSUS)
127 M(44 DIGITI) + $\Delta 0,21\%$
70 PASSUS =

MODULE

M 10 PASSUS

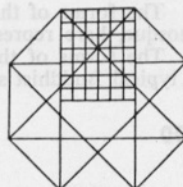

PELL SERIES

1 - θ - θ^2 - θ^3 - θ^4 - θ^5 - ...
1 - 3 - 7 - 17 - 41 - 99 - ... $\rightarrow \lim \theta$
2 - 6 - 14 - 34 - 82 - 198 - ... $\rightarrow \lim \frac{\theta}{2}$

PROPORTIO

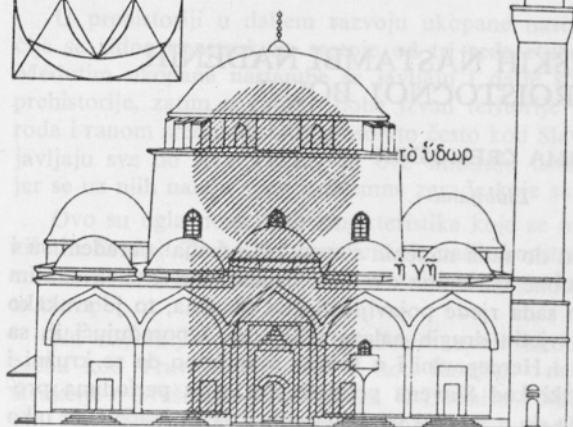
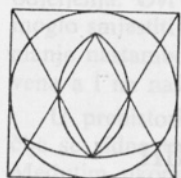
$\frac{7}{6} \sim \chi D$ (QUADRIAGON) $\sim \frac{\theta}{2} = \frac{\sqrt{2}+1}{2} = 1,207... \approx 1,166 ... = \frac{7}{6}$

جنتان جنتان بخسرو و نيكايي

स्व

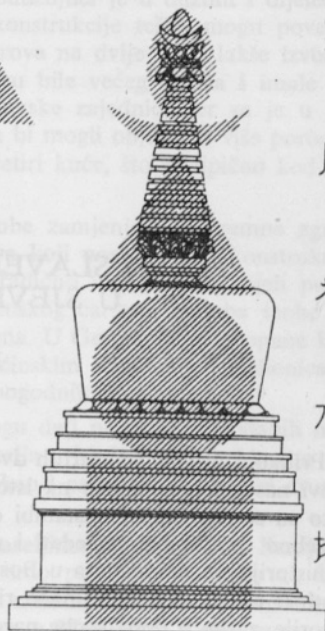
空

風

火

水

地

TIPOVI SLAVENSKIH NASTAMBI NAĐENIH U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI

IRMA ČREMOŠNIK

Ljubljana

Prilikom obrade najstarijih dvaju do sada nađenih slavenskih naselja¹ obrađeni su i tipovi nastambi u odnosu na istodobne nastambe okolnih plemena Slavena. Međutim kako su se naši tipovi nastambi do sada rjeđe pojavljivali kod Slavena, to je svakako potrebno ove tipove sagledati i u svjetlu drugih nalaza u Evropi. Upoređujući ih sa prehistorijskim nalazištima u Bosni i Hercegovini i u Evropi vidjećemo da se kružni i eliptički oblici nastambi inače rijetki kod Slavena pojavljuju u svim periodima prehistorije, zatim u doba seobe naroda do u srednji vijek. Ti oblici dakle inače nisu tako rijetko zastupljeni kao kod Slavena, kod kojih je kuća četverokutne osnove dominantna u do sada otkrivenim nalazima.

Već smo istaknuli u publikaciji Jazbina da se oblici slični našim poluzemunicama u Jazbinama javljaju u Bugarskoj. Identičnu konstrukciju našim poluzemunicama pokazuje poluzemunica nađena u Blaskovu.² Međutim u poluzemunicama u Bugarskoj se nalazi arheološki materijal 8. i 9.-tog vijeka sa keramikom saltovo-majacke kulture. Zato izvjestan broj naučnika smatra da su ove oblike nastambi donijeli Prabugari u Podunavlje u osmom i devetom vijeku.³ Naprotiv u našim poluzemunicama u Jazbinama se nalazi mnogo stariji, čisto slavenski, materijal iz VII do IX vijeka. Zato smatramo da su ove oblike već donijeli Slaveni iz stare postojbine, južnog Podneprovlja gdje su u šestom i sedmom vijeku dolazili u kontakt sa Alanobugarskim plemenima⁴ A najprimitivniji oblici kružnih i eliptičnih nastambi slični našim u Mušićima javljaju se počev od šestog i sedmog vijeka pa i kasnije u Poljskoj, Českoj i Ukrajini.⁵ Prema tome ovi se oblici sporadično javljaju i kod drugih Slavena.

Što se tiče razvoja ukopanih nastambi kružnog i eliptičnog oblika, to se najstariji oblici koliba pokrivene šibljem u obliku konusa ili krova na dvije vode, javljaju već prije neolita. Tek u neolitu dolazi do formiranja zida i krova i takve nastambe se smatraju kućama.⁶ Za plemena na primitivnom stupnju razvoja oblik ukopanih nastambi — zemunica ima dosta prednosti u poređenju sa nadzemnom kućom. Ukopane nastambe su bolje štitile od zime, vjetrova i sunca. Što dublje je bila ukopana tim manje je materijala bilo potrebno za konstrukciju zida i krova. A što se tiče oblika u početku preovlađuju kružni i ovalni oblici jer su lakše izvodljivi. Tek nakon pojave kuće, kod koje je već postojala konstrukcija zida i krova počeo je, da preovlađuje četverokutni

oblik nastambi. Taj oblik bio je pogodan u tom pogledu, što se je zgrada i uz vrlo ograničene tehničke mogućnosti mogla povećati, produžujući je u dužinu i dijeleći je na pojedina odjeljenja, dok se kružne i eliptične konstrukcije teško mogu povećati. Zatim je i kod četverouglastih zgrada oblikovanje krova na dvije vode lakše izvodljiv nego kod kružnih i ovalnih zgrada, pogotovo ako su bile većeg obima i imale više odjeljenja. Ovi veći objekti bili su pogodni za rodovske zajednice jer se je u njih moglo smjestiti više srodstvom vezanih porodica.⁷ Da bi mogli objediniti više porodica, manje nastambe su se formirale u grupe od tri do četiri kuće, što je tipično kod Slavena a i na našem naselju u Jazbinama.

U prehistoriji u daljem razvoju ukopane nastambe zamjenjuju nadzemne zgrade čije se zidne konstrukcije sastoje od tri reda stubova koji nose krovnu konstrukciju. Međutim ukopane nastambe se javljaju i dalje sporadično i dalje kroz cijeli period prehistorije, zatim u rimsko doba izvan teritorije rimskog carstva, u doba seobe naroda i ranom srednjem vijeku osobito često kod Slavena. U Germaniji se ukopane kuće javljaju sve do XIV vijeka, ali ove smatraju domaćinskim zgradama i radionicama, jer se uz njih nalaze veće nadzemne zgrade koje su pogodnije za stanovanje.⁸

Ovo su uglavnom opće karakteristike koje se mogu dati na osnovu ispitanih nalazišta u Evropi. Za bolje razumijevanje naših konstrukcija u Mušićima i Jazbinama vrlo su instruktivni neolitski nalazi u Bosni i Hercegovini kao i prehistorijski nalazi drugdje u Evropi.

Na najstarijim do sada istraženim neolitskim naseljima Butmiru kod Sarajeva,⁹ Nebu kod Travnika,¹⁰ Lisićima kod Konjica¹¹ nalazimo pojedine analogije za konstrukcije u Mušićima i Jazbinama. U Butmiru i Nebu nalazimo jame nepravilnih kružnih i ovalnih oblika bez tragova stubova kao kod nas u Mušićima. Samo su na prehistorijskim naseljima jame raznovrsnijih i nepravilnijih oblika, a u Jazbinama samo radionice pokazuju veću raznolikost oblika. U Butmiru se javlja i oblik nastambe slične obliku bubrega.¹² (tzv. *Nierenform*) zastupljen i na drugim neolitskim naseljima u Evropi a i u naselju Jazbinama (objekat 50). Ognjišta ili vatrišta i na Nebu i u Lisićima su često smještena u polukružnim produženjima uz zid jame kao i u Jazbinama. U Lisićima se javljaju vrlo slične jako izdužene ovalne zemunične jame,¹³ kao što je naš objekat 30 u Jazbinama, zatim i po dvije zemunice vezane jednim ulazom kao naši objekti 29 i 30 u Jazbinama.¹⁴

Poseban problem predstavlja određivanje svrhe kojoj su ovi ukopani objekti služili. Radi neudobnosti ovih malih zemunica smatralo se da nisu služile za stanovanje nego privremeni smještaj. Međutim postojanje čitavih naselja zemunica pobija ovakvo mišljenje.¹⁵ I za ukopane objekte nađene u Butmiru su neki smatrali da nisu bile kuće, jer nisu imale ognjišta koje treba da predstavlja glavni dio kuće.¹⁶ Najdalje je u ovom smjeru otišao Paret¹⁷ koji sve ukopane jame smatra ili oborom za stoku ili jamama iz kojih je vađen lijep za obljepljivanje zidova kuća.

I neolitski nalazi na našoj teritoriji očitog negiraju mišljenje Paret-a. Na lokalitetu Nebu ni jedna kuća nema ognjišta jer su stanovnici sve poslove svršavali oko otvorenih ognjišta vani ili ognjišta koje je često bilo u centru naselja.¹⁸ Da su međutim zemunice služile kao stanovi potvrđuje činjenica da je najljepša grnčarija nađena upravo u jamama ovih ukopanih kuća. U naselju u Lisićima u brojnim zemunicama nađena su mala vatrišta — jame, koje su mogle služiti samo za zagrijavanje. Nađena su i mala vanjska ognjišta koja pripadaju ili jednoj zemunici ili grupi zemunica. Prema tome se i u Lisićima prema veličini zemunice, njenom obliku i nalazima u njoj prosuđivalo

da li je služila kao nastamba.¹⁹ Na isti način izdvojene su i nastambe u Jazbinama, jer i u ovom naselju se u pojedinim objektima nisu našla ognjišta.

Ovalni oblici ukopanih nastambi javljaju se na neolitskim naseljima u Bosni i Hercegovini u najstarijem stratumu pa prema tome ovdje predstavljaju i najstarije oblike nastambi. One nestaju koncem neolita. Na naselju Nebo se tada pojavljuju nadzemne zgrade na stubovima četverougla osnove.

Međutim, u nekim drugim oblastima kao u srednjoj i istočnoj Njemačkoj kružni i ovalni oblici nastambi javljaju se i dalje u bronzanom i metalnom dobu (kod Wormsa, Heilbronna, Darmstadta, Reichenhalla).²⁰ U ranom srednjem vijeku se ovi oblici onda javljaju i kod doseljenih Slavena. U Bischofswarteru (Bosau)²¹ nađene su u slavenskom naselju 7—9 vijeka tri zemunice ovalnog oblika koje su imali četiri faze te su kao i neke naše u Jazbinama trajale duži period.

Pojava ovih ovalnih nastambi kroz cijeli period prehistorije do srednjeg vijeka i u drugim predjelima u Evropi pokazuje da one nisu vezane ni za pojedine oblasti niti plemena nego se javljaju na raznim mjestima uvjetovane sličnim načinom života i geografsko ekonomskim uslovima. I za ukopane kuće — zemunice stručnjaci ističu da one nisu nikakva specifičnost niti vezane za neku određenu kulturnu grupu. One predstavljaju tip zgrada koje se u raznim vremenima, u raznim kulturnim grupama pod istim geološkim uslovima mogu pojavljivati potpuno nezavisno (u Srbiji su postojale još u XVIII vijeku). Na sličnom stupnju socijalnoekonomskog razvoja mogle su postojati slične potrebe svakodnevnog života koje onda uslovljavaju sličnosti u oblicima zgrada.²² I što se tiče oblika ove vrste objekata u ranom srednjem vijeku u srednjoj Evropi primjećeno je da je postojala neka uzročna veza između oblika objekata i njihove primjene, koja nam je radi nepoznavanja primitivnih tehnika produkcije danas nejasna.²³

Ovi napred navedeni rezultati istraživanja ukopanih objekata kružnog i ovalnog oblika mogu se primijeniti i na naše nalaze i na osnovu analognih pojava objasniti po neke elemente koji nam ostaju u našim nalazima nejasni. Radi iscrpnijeg prikaza naših oblika potrebno je da se zadržimo više na pojedinim objektima koji pokazuju raznolikosti u pojedinim elementima konstrukcije. To nam potvrđuje da nema strogo određenih pravila kod ovih gradnji koje predstavljaju žive organizme koji se mijenjaju pod uticajem klime, prirode koja ih okružuje kao i svrhe kojoj treba da služe. Prikaz nastambi počinjemo sa najstarijim poluzemunicama iz Mušića a onda ćemo preći na kasnije nastambe iz Jazbina.

Najstariji tipovi nastambi u Mušićima

Najstariji tipovi slavenskih nastambi nađeni su do sada u Mušićima kod Višegrada.²⁴ Po nalazima keramike iz polovine VI vijeka n. e. nastambe su najvjerovatnije nastale odmah po doseljenu Slavena i sačuvale još oblik koji su upotrebljavali prilikom seobe.

Nastamba 6 u kojoj je nađena najstarija keramika je najdublje ukopana jama ovalnog oblika. Oko nje nije nađeno tragova mjesta stubova a ni većih komada lijepa u jami. Prema tome se mora pretpostaviti da nije imala zidne konstrukcije nego samo krov od šiblja ili drugih biljnih materija koji je bio vjerovatno na dvije vode. Po tim elementima je treba svrstati u tip kolibe. Ovaj oblik nastambe je bio lako izgraditi, te su ga zato i upotrebljavali Slaveni prilikom seobe kada su morali stalno mijenjati

boravišta. Ovaj najprimitivniji tip nastambi nalazimo isto i kod nomadskih plemena lovaca koji su isto često mijenjali boravišta.²⁵

Iste karakteristike pokazuju druge dvije nastambe 3 i 4 koje su više kružnog oblika.²⁶ Njihova gornja konstrukcija je vjerojatno bila konusnog oblika, koji više odgovara osnovi kružnog oblika. U kolibi 3 nađena je jama oivičena kamenjem koja je mogla biti vatrište.

Osim ovih ovalnih jama nađena je i jedna četverokutna plitko ukopana jama.²⁷ Uz jednu stranu je imala plitki nasip kamenja uz koji su nađena dva ognjišta. Izvan nje je bila jama za otpatke. Po ovoj osnovi ona liči na konstrukcije četverokutnih nastambi koje su bile uobičajene kod okolnih slavenskih plemena. Jedino mjesta stubova koji su činili skelet zida ovih nastambi ovdje nisu konstantovana, jer je ova nastamba bila vrlo plitko pod zemljom koja se obrađuje. Ona je morala da traje duži period, jer je uz vrlo grubu keramiku nađena i keramika sa već malo razvijenim obodom. Ovo je do sada jedina nastamba četvrtastog oblika nađena u istočnoj Bosni. Međutim kako je ovaj teren još neistražen već po ovom primjeru moramo pretpostaviti da su ovdje postojale i takve konstrukcije.

Oblici kasnijih nastambi, čiji tragovi podnica potvrđuju da su već bile nadzemne, nisu nam se sačuvali, jer su se nalazile u vrlo pomičnom i labilnom štu ruševina rimskih zgrada. Jedino kod objekta 1 mogli su se uočiti neki elementi.²⁸ Podnica je bila od nasutog šodera a oko nje su nađena tri velika rječna oblutka. Podnica je bila pokrivena 15—20 cm debelim crnim slojem u kome su se sačuvali komadi ugljenisanog drveta i fragmenti lijepa sa otiscima pruća. Siguran obris ove nastambe nije mogao biti utvrđen, ali debeo crni sloj obuhvata jedan ovalan prostor 3 × 4 m, te je vjerojatno obris bio ovalan. Ostaci lijepa svjedoče da su zidovi bili od pletera oblijepljenog lijepom i možda još pri dnu oivičeni kamenim oblucima. U crnom sloju je nađena već kasnija slavenska keramika djelimično rađena na vitlu. Dakle i kod Slavena se nadzemne zgrade kod nas kasnije javljaju.

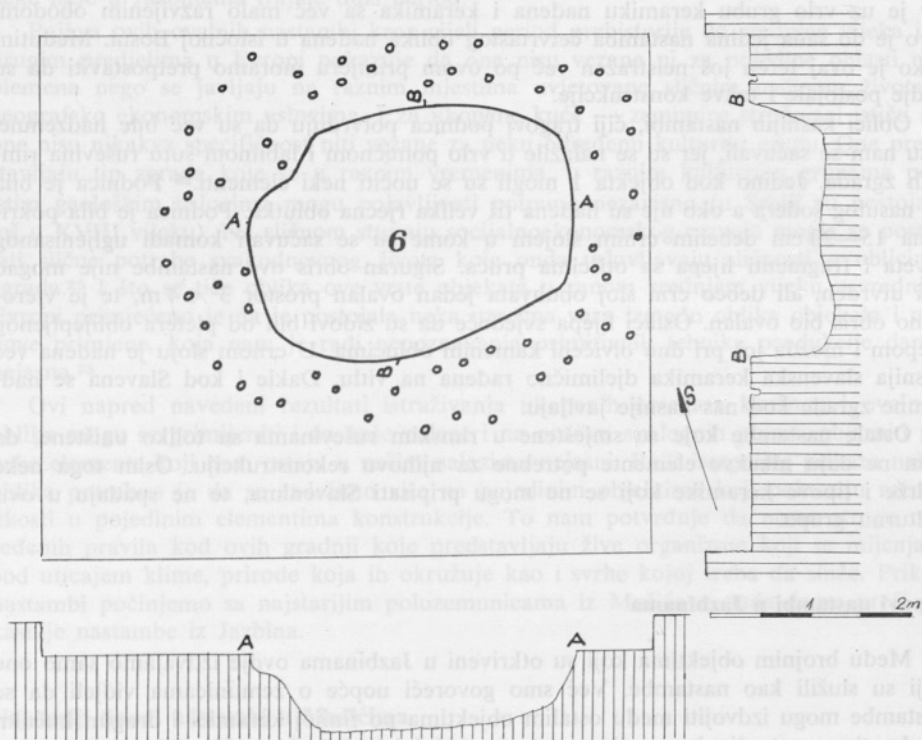
Ostale nastambe koje su smještene u rimskim ruševinama su toliko uništene, da nam ne daju nikakve elemente potrebne za njihovu rekonstrukciju. Osim toga neke sadrže i tipove keramike koji se ne mogu pripisati Slavenima, te ne spadaju u ovu kulturnu grupu.

Tipovi nastambi u Jazbinama

Među brojnim objektima koji su otkriveni u Jazbinama ovdje izdvajamo samo one koji su služili kao nastambe. Već smo govoreći uopće o zemunicama vidjeli da se nastambe mogu izdvojiti među ostalim objektima po finijoj keramici i drugim kućnim predmetima zastupljenim u njima, a to je slučaj i kod Jazbina. U pećima za prerađu željezne rude i radionicama nađena je većinom vrlo gruba keramika, a često i drozga. Teže je odrediti ponekad da li je poneki objekat služio domaćinskim radovima ili je služio u procesu prerađu željezne rude. I ako je izvjestan broj radionica za predadu željezne rude imalo i tipične oblike (kao npr. oblik »stopala«), to se ne bi moglo reći i za sve objekte. Stoga ćemo spomenuti samo one domaćinske objekte koji su u neposrednoj vezi sa nekom nastambom.

Zatim u nastambe treba ubrojati i objekte u kojima su nađeni tragovi ognjišta. Nađena ognjišta u nastambama i neposredno kraj njih su vrlo malena, promjera 50 do 70 cm, od pečene su zemlje debljine 5 do 6 cm. Ognjišta od debljeg sloja pečene

zemlje i većeg promjera (i više od jednog metra) nađena su na dva mjesta van kruga poluzemunica, ali se njihov trag samo djelomično očuvao, jer su plitko ležala pod obradivom površinom. Zato moramo pretpostaviti da su ova mala ognjišta uz nastambe služila više za grijanje i manje domaće potrebe, dok su se veći poslovi svršavali na velikim ognjištima nešto podalje od nastambi. Mala ognjišta od vrlo tankog sloja pečene zemlje mogla su nam se očuvati do danas samo u vrlo povoljnim uslovima. Kod dubljeg oranja ili rušenja konstrukcije tragovi ognjišta su lako nestajala (što je očividno kod nastambe 27 o kojoj će kasnije biti govora). Stoga moramo pretpostaviti da su ona vjerovatno postojala i u onim nastambama u kojima nisu nađena, ili oko njih. Stoga ne možemo pojedinim objektima odricati funkciju nastambe ako u njima nisu nađena ognjišta.

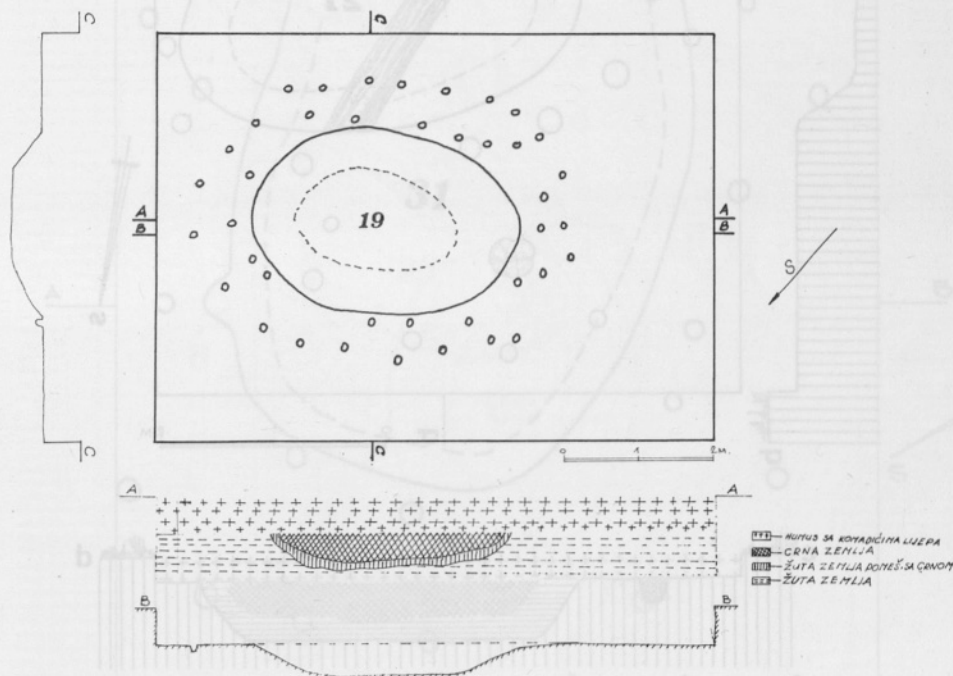

1 Jazbine: poluzemunica 6 — Grubenhaus 6

Da se prilikom određivanja svrhe pojedinog objekta moraju uzeti u obzir sve okolnosti koje ga prate, pokazuje jedan primjer otkriven u novim istraživanjima (nepublikovano) u selu Ostojčevu kod Bijeljine. Ovdje je naime ognjište nađeno i u jednoj tipičnoj radionici koja je služila u procesu prerade željezne rude. U industrijskom dijelu slavonskog naselja u Ostojčevu nađen je objekat oblika tzv. »stopala«, koji se javlja i u Jazbinama i po nalazima drozge u njemu se moglo suditi da je to radionica, koja je

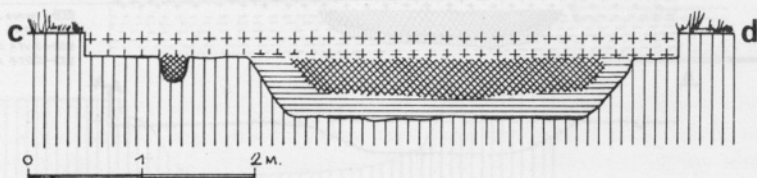
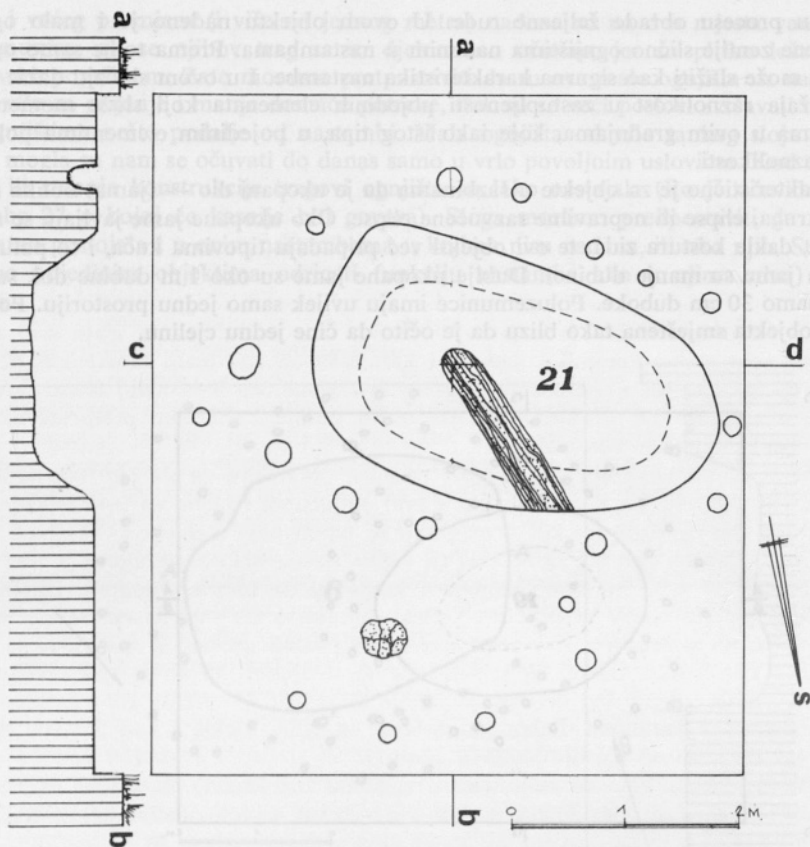
služila u procesu obrade željezne rude. U ovom objektu nađeno je i malo ognjište od pečene zemlje slično ognjištima nađenim u nastambama. Prema tome samo ognjište nam ne može služiti kao sigurna karakteristika nastambe. I u ovom slučaju dakle dolazi do izražaja raznolikost u zastupljenosti pojedinih elemenata koji služe momentanim potrebama u ovim gradnjama, koje iako istog tipa, u pojedinim elementima pokazuju dosta raznolikosti.

Karakteristično je za objekte u Jazbinama da je ukopani dio — (jama) oblika razvučenog kruga, elipse ili nepravilne razvučene elipse. Oko ukopane jame javljaju se mjesta stubova, dakle kostura zida, te ovi objekti već pripadaju tipovima kuća, i to poluzemunicama (jame su manje dubine). Dublje ukopane jame su oko 1 m dubine dok su pliće nekad samo 30 cm duboke. Poluzemunice imaju uvijek samo jednu prostoriju. Ponekad su dva objekta smještena tako blizu da je očito da čine jednu cjelinu.

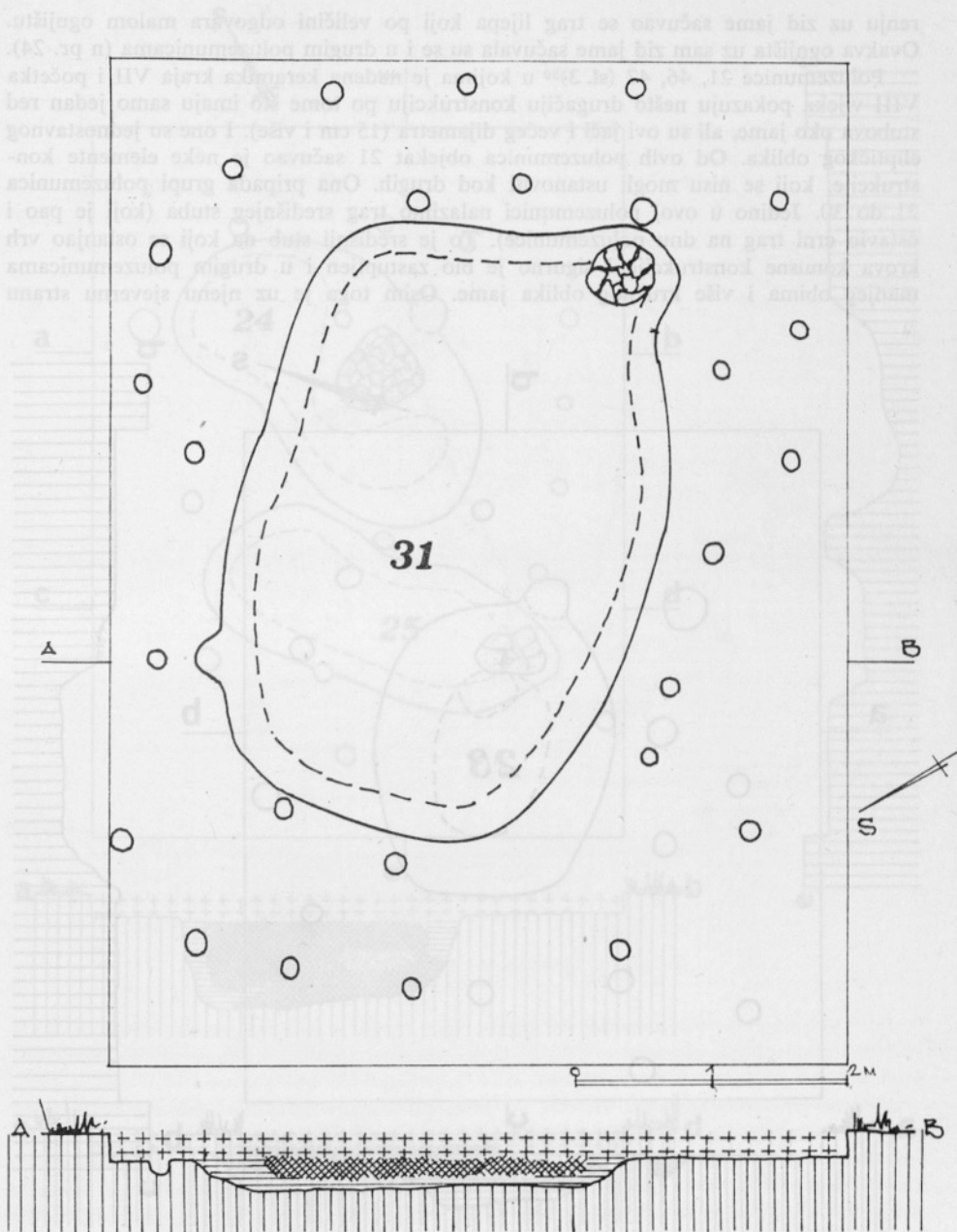
2 Jazbine: poluzemunica 19 — Grubenhaus 19

Grupa poluzemunica u kojoj je nađena najstarija keramika po kojoj pripadaju drugoj polovini VII vijeka:²⁹ to su objekti 6, 7, 8, 19, 32 (sl. 1, 2, 14, 15, 16) većinom su oblika koji se više približava krugu ili su eliptične. Kod svih su nađena mjesta od dva reda kolja oko jame. Kolje je bilo promjera 10 do 12 cm. Oblici su bili dosta pravilne elipse koja se više približava krugu. Jedino poluzemunica 7 je imala dva kružna proširenja. Veće proširenje izgleda da je bio stepenik na ulazu, jer proširenje ide samo do pola dubine poluzemunice. U poluzemunici 32 opet u malom polukružnom prošir-

- +++ HUMUS SA KOMADIĆIMA LIJEPA
- |||| ŽUTA ZEMLJA
- ||||| ŽUTA POMIJEŠANA SA CRNOM ZEMLJOM
- ||||| CRNA ZEMLJA
- ||||| OŠTACI UGLJENISANOG DRVETA
- ||||| OGNJIŠTE

3 Jazbine: poluzemunica 21 — Grubenhaus 21

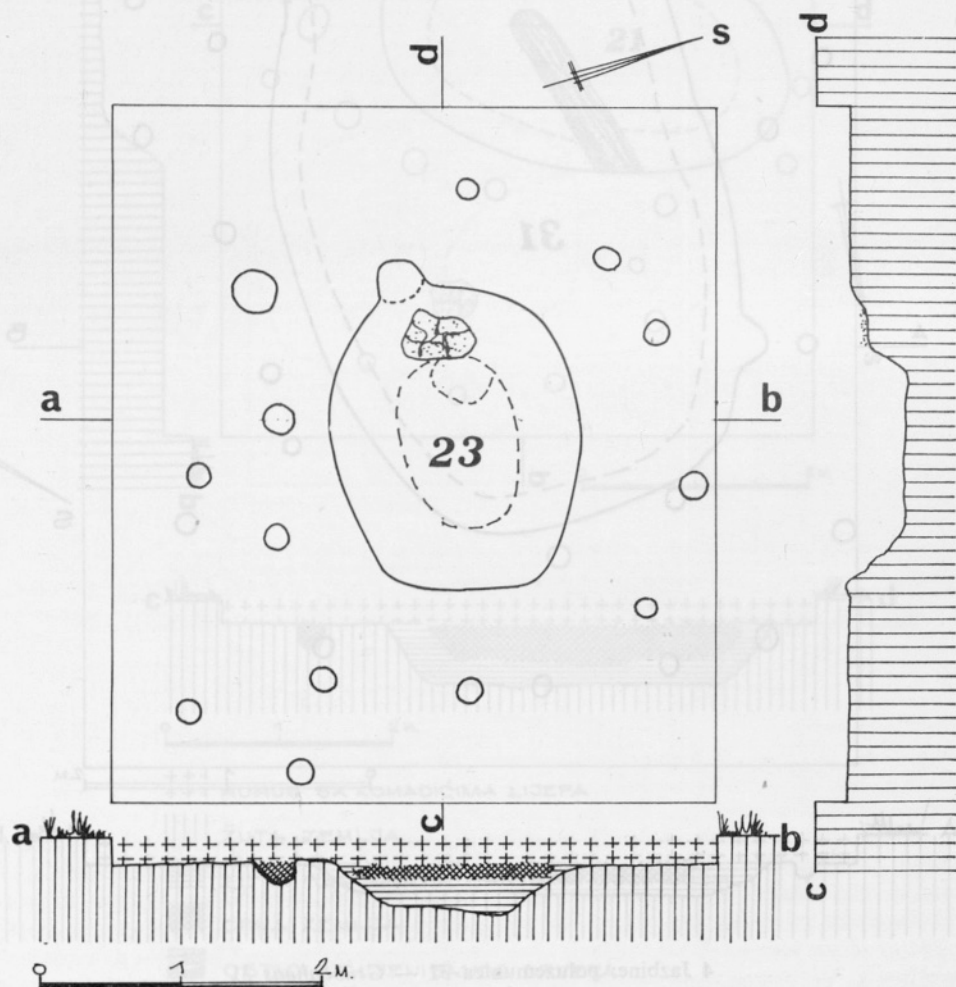

4 Jazbine: poluzemunica 31 — Grubenhaus 31

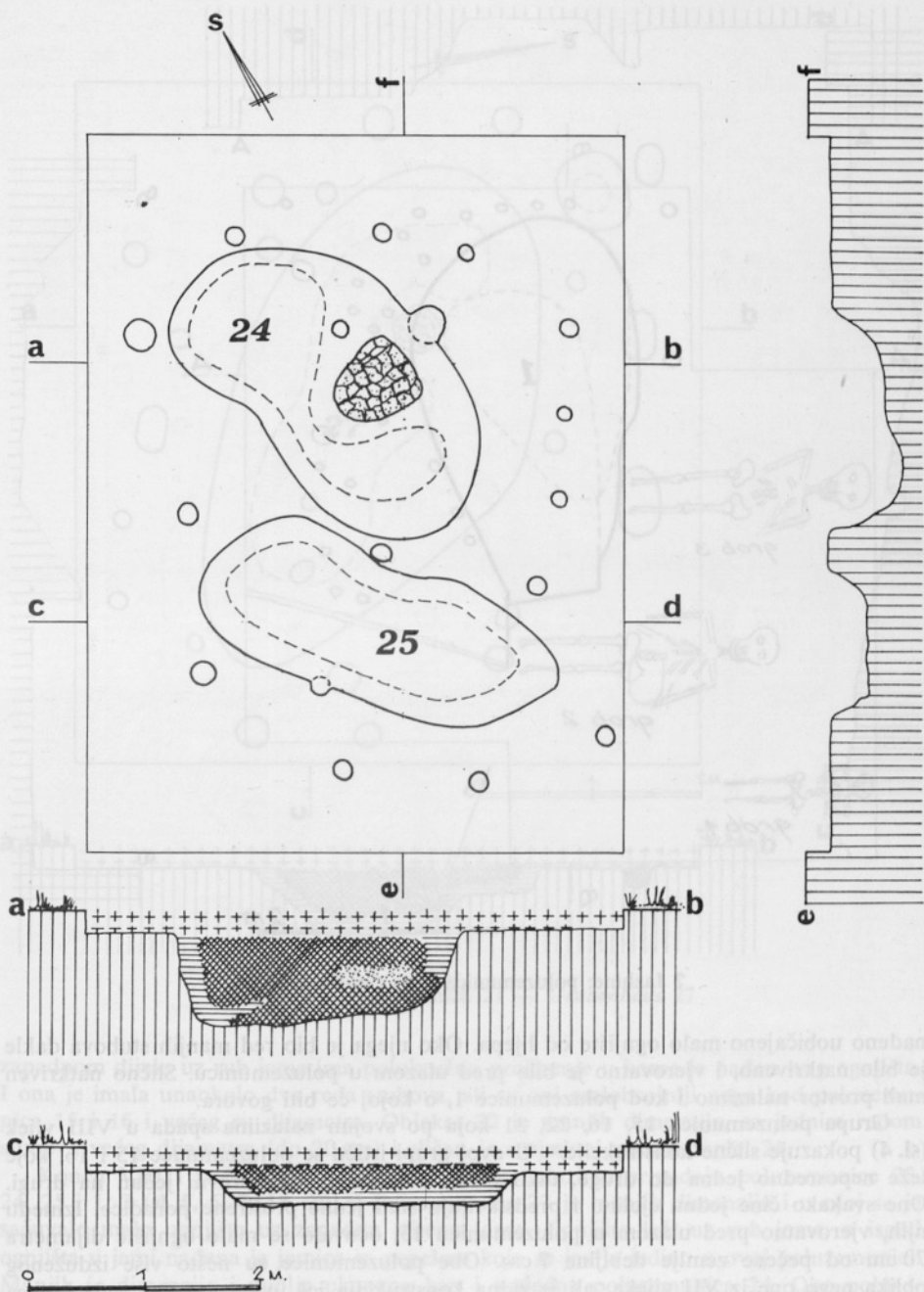

renju uz zid jame sačuvao se trag lijepa koji po veličini odgovara malom ognjištu. Ovakva ognjišta uz sam zid jame sačuvala su se i u drugim poluzemunicama (n pr. 24).

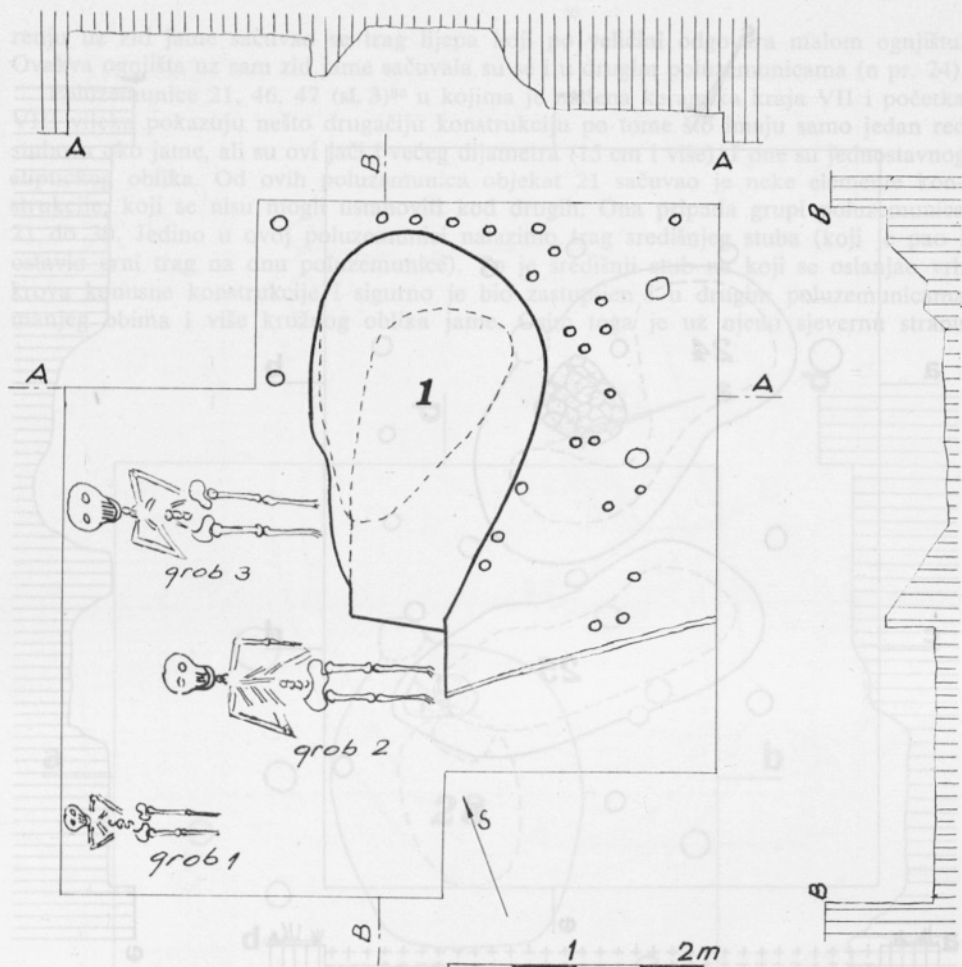
Poluzemunice 21, 46, 47 (sl. 3)³⁰ u kojima je nađena keramika kraja VII i početka VIII vijeka pokazuju nešto drugačiju konstrukciju po tome što imaju samo jedan red stubova oko jame, ali su ovi jači i većeg dijametra (15 cm i više). I one su jednostavnog eliptičkog oblika. Od ovih poluzemunica objekat 21 sačuvao je neke elemente konstrukcije, koji se nisu mogli ustanoviti kod drugih. Ona pripada grupi poluzemunica 21 do 30. Jedino u ovoj poluzemunici nalazimo trag središnjeg stuba (koji je pao i ostavio crni trag na dnu poluzemunice). To je središnji stub na koji se oslanjao vrh krova konusne konstrukcije i sigurno je bio zastupljen i u drugim poluzemunicama manjeg obima i više kružnog oblika jame. Osim toga je uz njenu sjevernu stranu

5 Jazbine: poluzemunica 23 — Grubenhaus 23

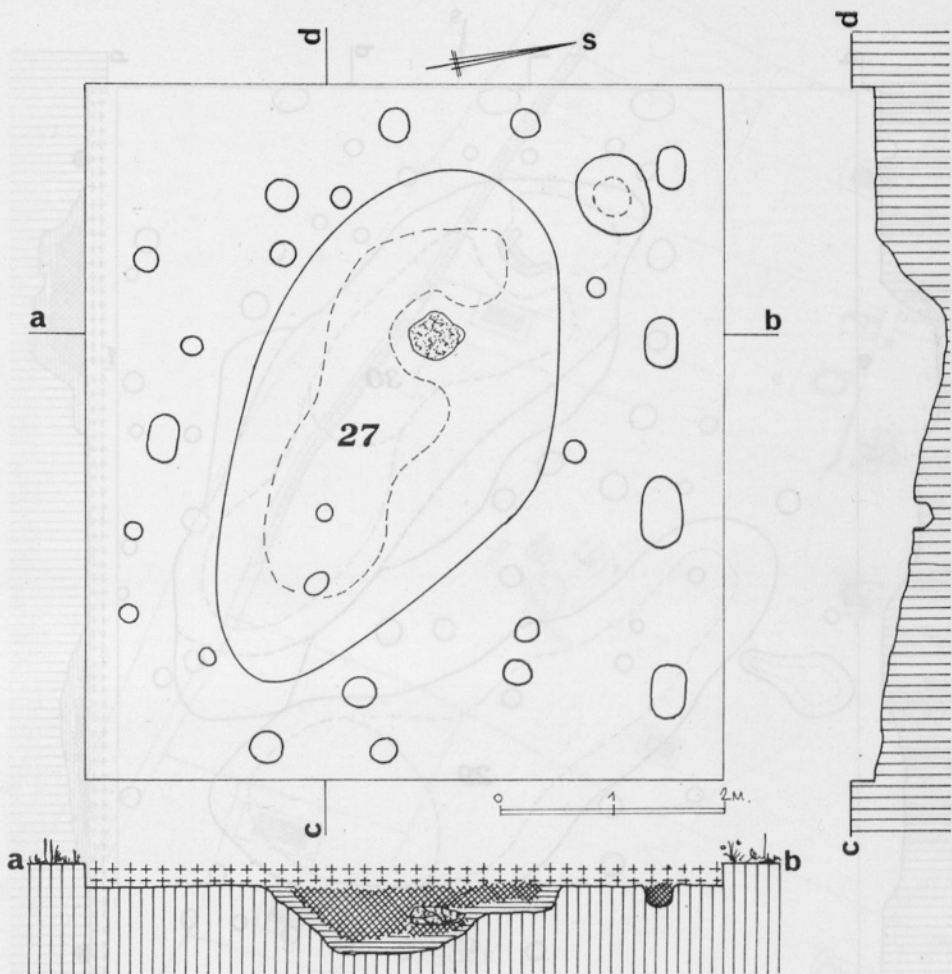
6 Jazbine: poluzemunice 24 i 25 — Grubenhäuser 24 und 25

7 Jazbine: poluzemunica 1 — Grubenhaus 1

nađeno uobičajeno malo ognjište od lijepa. Oko njega je bio red manjih stubova dakle je bilo natkriveno, i vjerovatno je bilo pred ulazom u poluzemunicu. Slično natkriven mali prostor nalazimo i kod poluzemunice 1, o kojoj će biti govora.

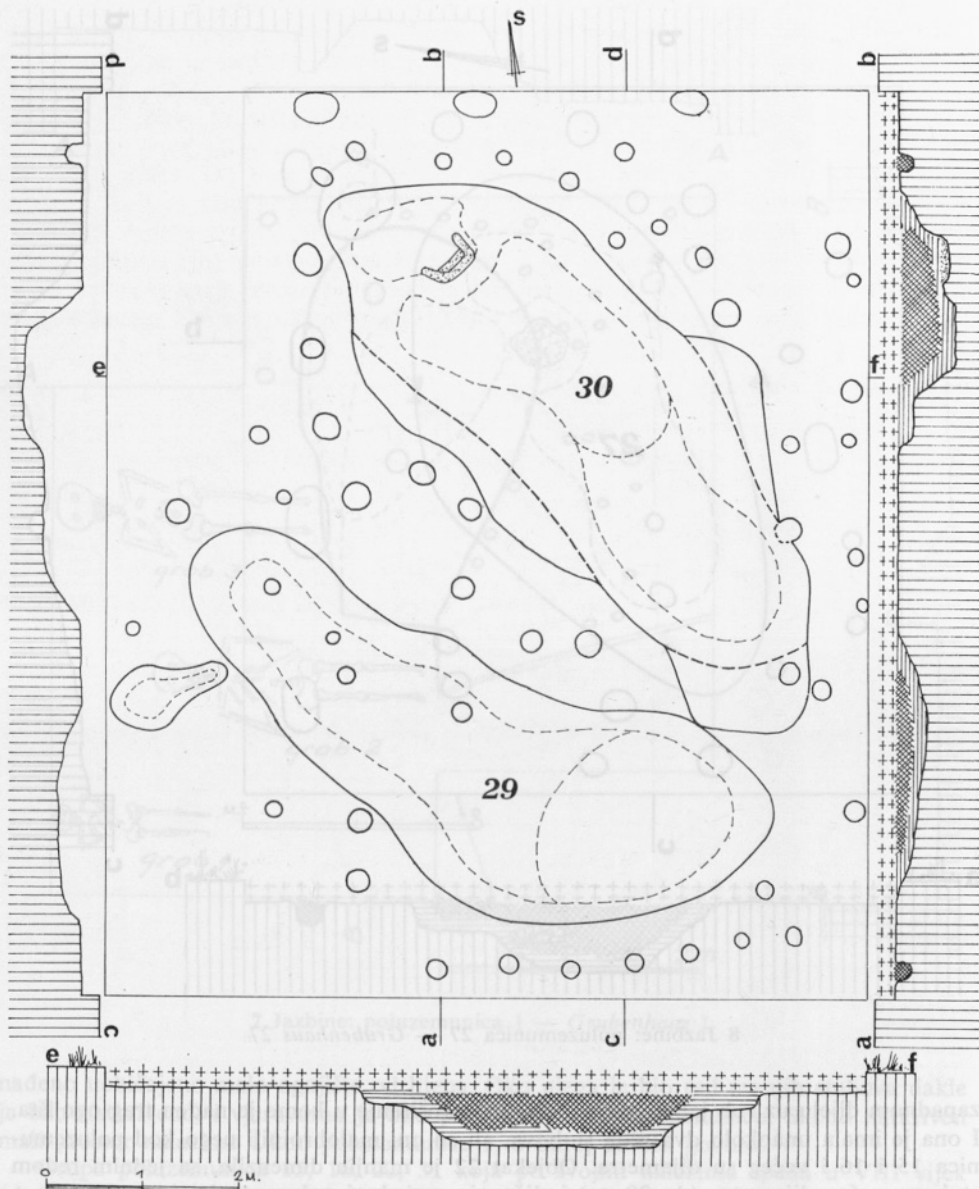
Grupa poluzemunica 15, 16, 22, 31 koja po svojim nalazima spada u VIII vijek (sl. 4) pokazuje slične konstrukcije.³¹ U ovoj grupi ističu se poluzemunice 15 i 16, koje leže neposredno jedna do druge, tako da su veći dijametri upravnj jedan na drugi. One svakako čine jednu cjelinu i predstavljaju stan jedne proširene porodice. Između njih, vjerovatno pred ulazom u poluzemunicu 15, očuvalo se malo ognjište dijametra 70 cm od pečene zemlje debljine 7 cm. Obe poluzemunice su nešto više izduženog oblika nego one iz VII vijeka, ali je zidna konstrukcija još uvijek od dva reda kolaca manjih dijametara (10 do 12 cm). Većih je dimenzija poluzemunica 31, koja u jugo-

8 Jazbine: poluzemunica 27 — Grubenhaus 27

zapadnom dijelu uz rub jame ima polukružno proširenje u kome je nađen trag ognjišta. I ona je imala unaokolo dva reda stubova, ali su oni malobrojniji nego kod poluzemunica 15 i 16 i većeg su dijametra. Objekat 22 je manjih dimenzija, sa jednim redom stubova većeg dijametra (do 20 cm) i sličan je susjednoj poluzemunici 21.

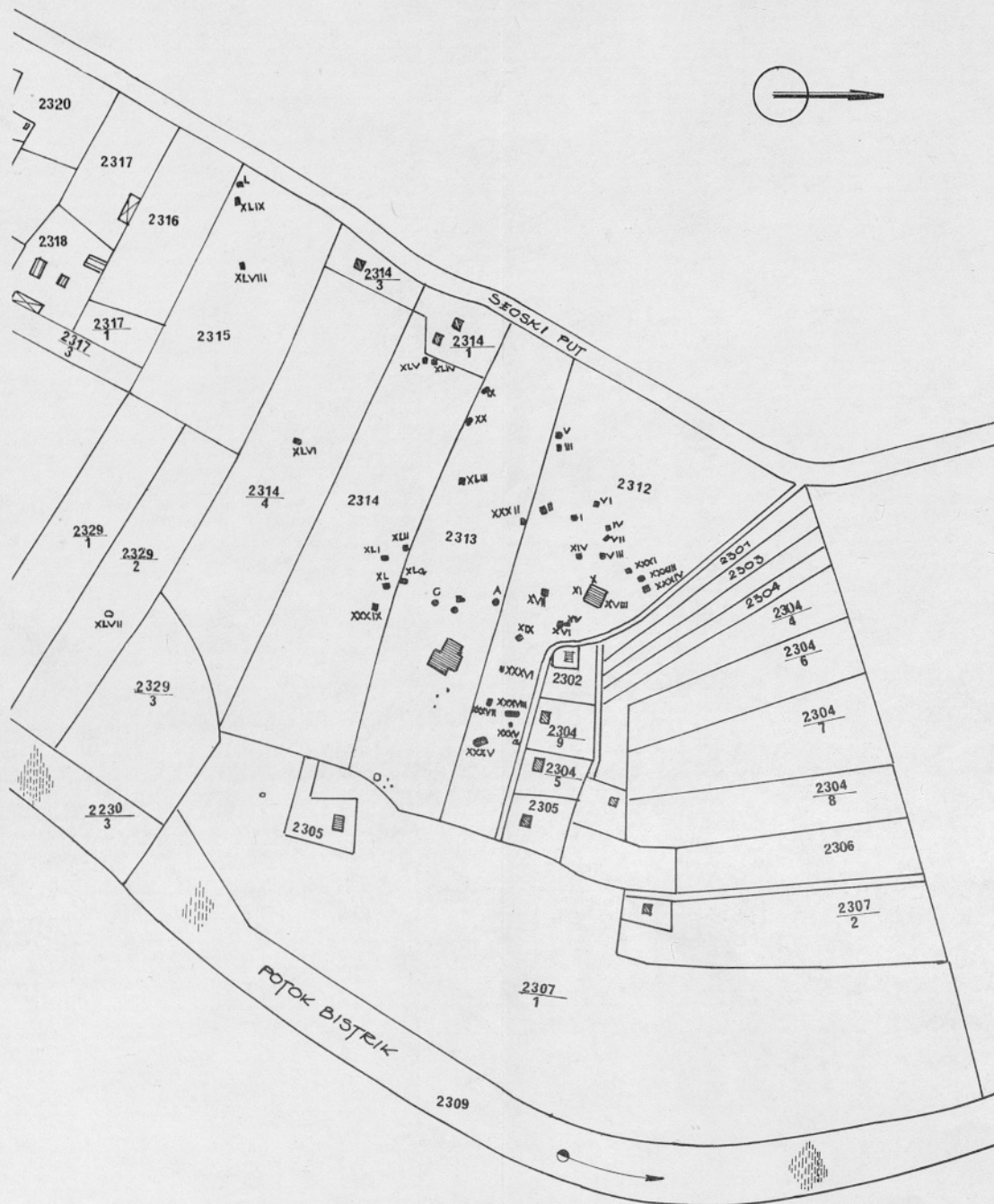
Koncu VIII i početku IX vijeka po svojim nalazima pripadaju poluzemunice 23, 24, 25 i 1, 3 (sl. 5, 6, 7, 18, 20).³² Poluzemunica 23 je manjih dimenzija i u njoj se je sačuvalo malo ognjište uz zapadnu stijenu jame. Ognjište leži uz rub jame, a ispod ognjišta u jami nađena je jamica sa pepelom koja se javlja jedino u ovoj poluzemunici. Manjih je dimenzija i dublje ukopana kao i susjedna poluzemunica 24. Oko poluzemunice 23 je jedan red stubova većeg dijametra. Poluzemunica 24 čini sa objektom 25,

9 Jazbine: poluzemunice 29 i 30 — *Grubenhäuser 29 und 30*

koji neposredno leži do njene duže strane, jednu cjelinu, koju uokružuju jedan red stubova većeg dijametra. Uz istočni rub jame očuvano je ognjište od pečene zemlje nešto većih dimenzija (80 cm promjera). Dok je objekat 24 očito nastamba, male dimen-

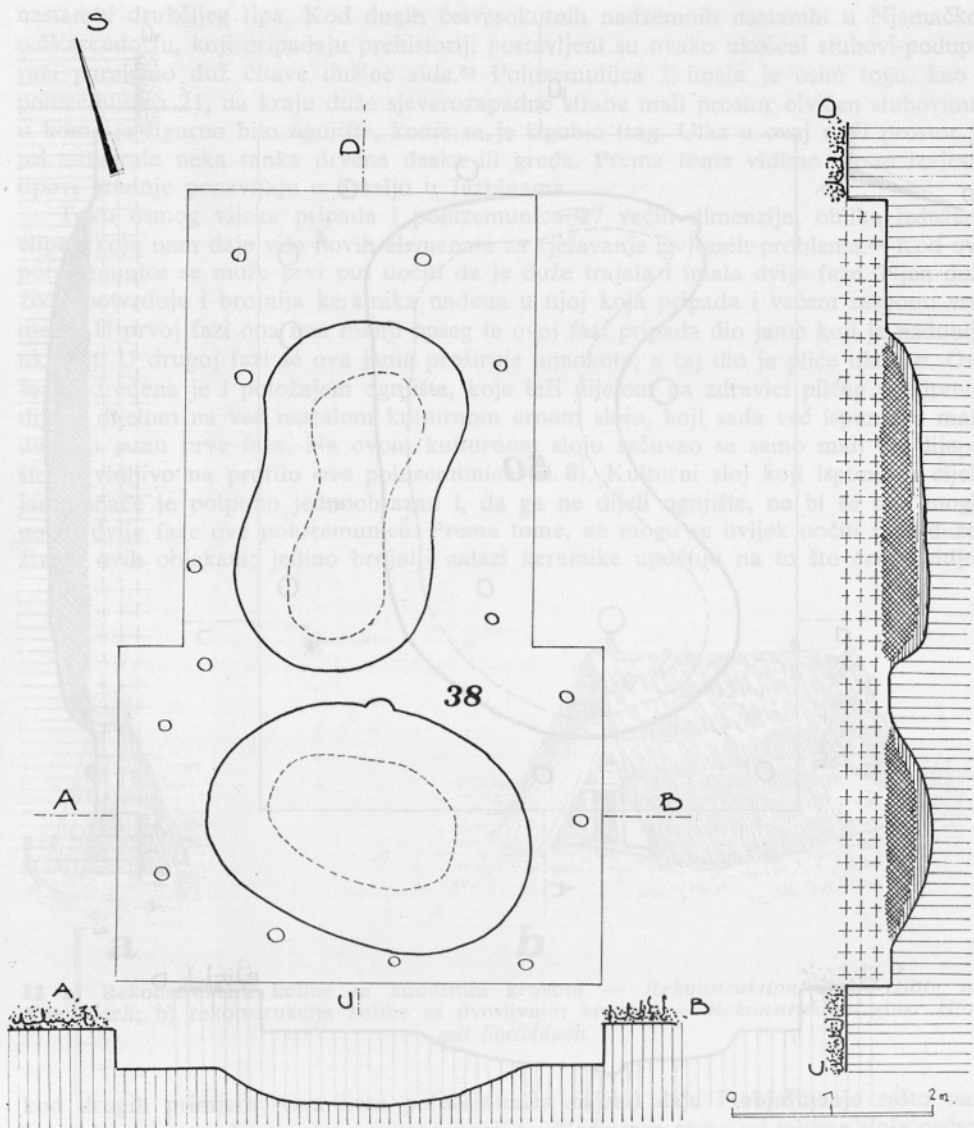

Situacijska karta slavenkog naselja Jazbine u Batkoviću — *Situationsskizze der slawischen Ansiedlung Jazbine in Batković*

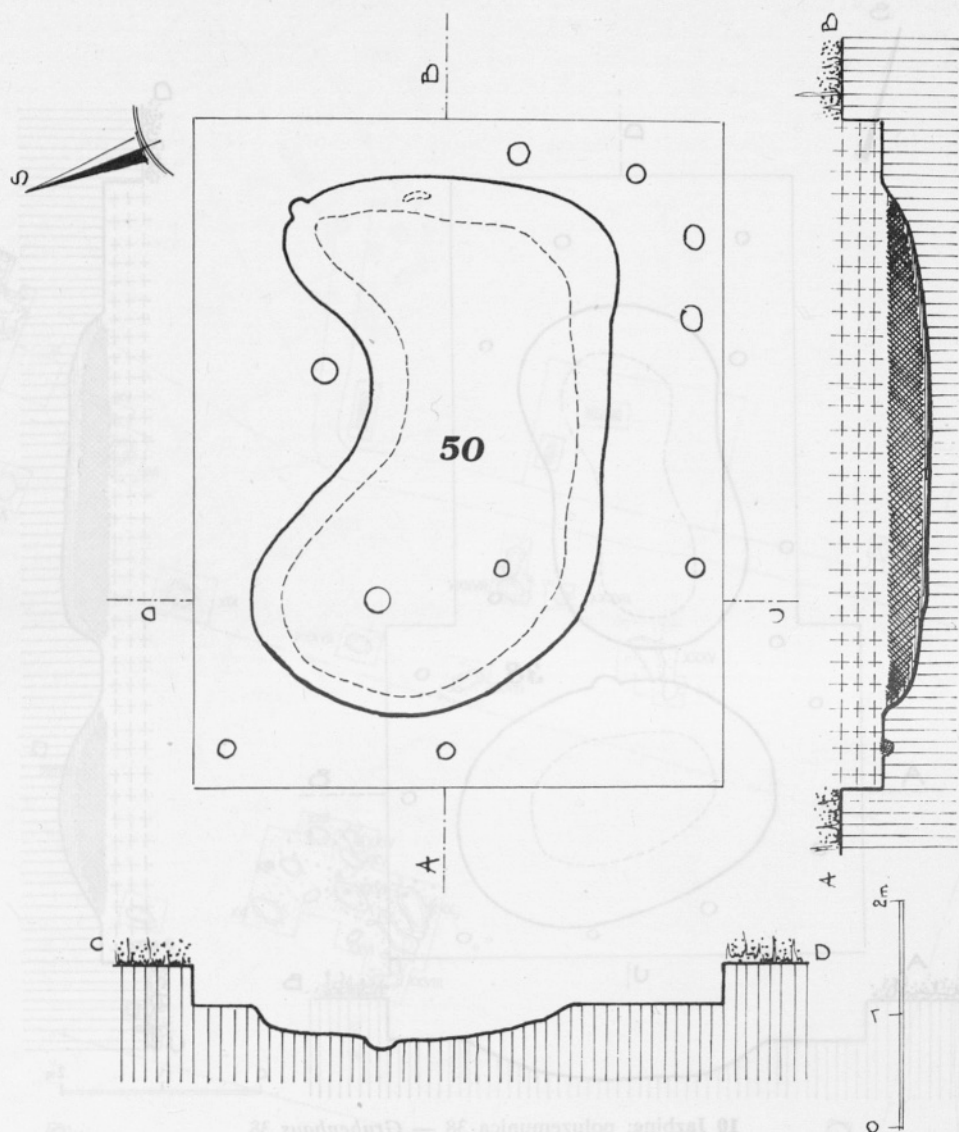

Nacrt slavenskog naselja u Jazbinama — Plan der slawischen Ansiedlung in Jazbine

10 Jazbine: poluzemunica 38 — Grubenhaus 38

zije plitko ukopanog objekta 25 pre ukazuju na to da je to neka vrsta domaćinske radne prostorije. I ovdje dva objekta čine jednu cjelinu kao i kod poluzemunica 15, 16, a vidjećemo da postoji još takvih primjera. Vremenski blizu ovih poluzemunica su i poluzemunice 1 i 3. Poluzemunicu 3 veoma su oštetili kasniji ukopani grobovi, te se njen oblik više ne da ustanoviti. Bolje je sačuvana poluzemunica 1 (sl. 7), kojoj je samo sjeverni vrh oštećen od ukopanih grobova. I oko nje je mjestimično dvostruki red

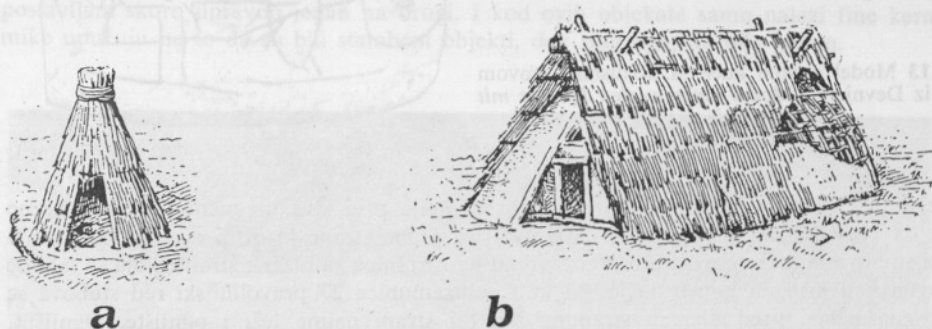
11 Jazbine: poluzemunica 50 — Grubenhaus 50

tanjih kolaca, ali je zid osim toga bio poduprt i sa četiri stuba podupirača; dva sa istočne i dva sa zapadne strane. Oni su imali veće diametre (15 do 20 cm) i koso postavljani su izvana podupirali zid. Ovaj kosi položaj velikih stubova vrlo dobro se mogao uočiti kod stubova uz istočnu stranu. Ovako koso postavljani stubovi kao podupirači, koji su rasterećivali zidove od pritiska krovne konstrukcije, javljaju se i drugdje, kod

nastambi drukčijeg tipa. Kod dugih četverokutnih nadzemnih nastambi u Njemačkoj u Warendorfu, koji pripadaju prehistoriji postavljeni su ovako ukošeni stubovi-podupirači paralelno duž čitave dužine zida.³³ Poluzemunica 1 imala je osim toga, kao i poluzemunica 21, na kraju duže sjeverozapadne strane mali prostor oivičen stubovima, u kome je sigurno bilo ognjište, kome se je izgubio trag. Ulaz u ovaj mali prostor je još zatvarala neka tanka drvena daska ili greda. Prema tome vidimo da se izvjesni tipovi gradnje ponavljaju u naselju u Jazbinama.

Toku osmog vijeka pripada i poluzemunica 27 većih dimenzija, oblika izdužene elipse, koja nam daje više novih elemenata za rješavanje izvjesnih problema.³⁴ Kod ove poluzemunice se može prvi put uočiti da je duže trajala i imala dvije faze. Njen duži život potvrđuje i brojnija keramika nađena u njoj koja pripada i većem rasponu vremena. U prvoj fazi ona ima manji opseg te ovoj fazi pripada dio jame koji je nadubljje ukupan. U drugoj fazi se ova jama proširuje unaokolo, a taj dio je pliće ukopan. Ova faza određena je i položajem ognjišta, koje leži dijelom na zdravici plićeg proširenog dijela, dijelom na već nastalom kulturnom crnom sloju, koji sada već ispunjava malu duboku jamu prve faze. Na ovom kulturnom sloju sačuvao se samo mali dio lijepa, što je vidljivo na profilu ove poluzemunice (sl. 8). Kulturni sloj koji ispunjava cijelu jamu inače je potpuno jednoobrazan i, da ga ne dijeli ognjište, ne bi se bile mogle uočiti dvije faze ove poluzemunice. Prema tome, ne mogu se uvijek uočiti faze dužeg života ovih objekata; jedino brojniji nalazi keramike upućuju na to što ćemo vidjeti

12 a) Rekonstrukcija kolibe sa konusnim krovom — *Rekonstruktion einer Hütte mit Konusdach*; b) rekonstrukcija kolibe sa dvoslivnim krovom — *Rekonstruktion einer Hütte mit Satteldach*

kod drugih primjera. Ova nam poluzemunica najzad daje i objašnjenje zašto nam ponegdje u nastambama nisu očuvana ognjišta. Načinjena samo od tankog sloja pečene zemlje ognjište se je izgleda tokom vremena moralo obnavljati. Vremenom su ognjišta onda ležala već na nataloženom kulturnom sloju u jami poluzemunice, koji nije bio čvrst kao zdravica, te se je uslijed ugibanja ovog sloja ognjište vremenom lomilo, i poslije rušenja konstrukcije, komadi su se pomiješali sa ostalim fragmentima lijepa konstrukcije zida. Poluzemunica 27 postavlja i neke druge probleme u pogledu konstrukcije. Uslijed njenog pregrađivanja nastao je i vrlo nejasan raspored stubova. Red stubova manjeg dijametra (do 15 cm) okružavao je obrise jame zemunice. Uz tragove ovih stubova javlja se uz sjeverni zid pravolinijski red jačih stubova, čiji je dijametar

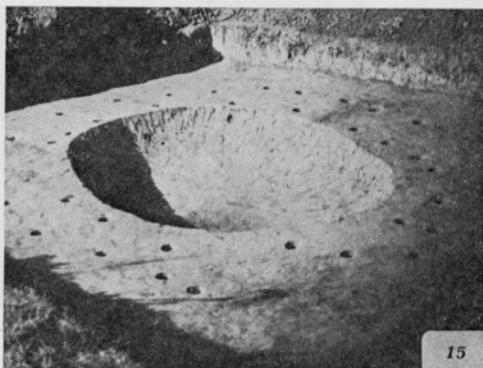
bio i veći od 20 cm. I sa istočne i sa zapadne strane su takva dva veća stuba. Ovaj pravolinijski rad stubova mogao je poticati od otvorenog prekrivenog prostora pred poluzemunicom, zatim je mogao predstavljati pojačanje zida sa te strane, dakle elemente gradnje koji se javljaju i u prehistoriji.³⁵ Ovaj red pravolinijskih stubova mogao je pripadati i četverokutnoj konstrukciji koja je možda u kasnijoj fazi zamijenila ovalnu. Već u neolitu se nalaze primjeri da je nad ukupanom ovalnom zemunicom konstrukcija zida četverokutna.³⁶ Međutim za ovu rekonstrukciju nam stubovi ne pružaju dovoljno elemenata oni nedostaju na drugim stranama jame. Osim toga i prostor između poluzemunice i pravolinijskog reda stubova nije bio prekriven jačim kulturnim slojem koji

13 Model ovalne kuće sa konusnim krovom iz Devnje — *Model eines ovalen Hauses mit Konusdach aus Devnja*

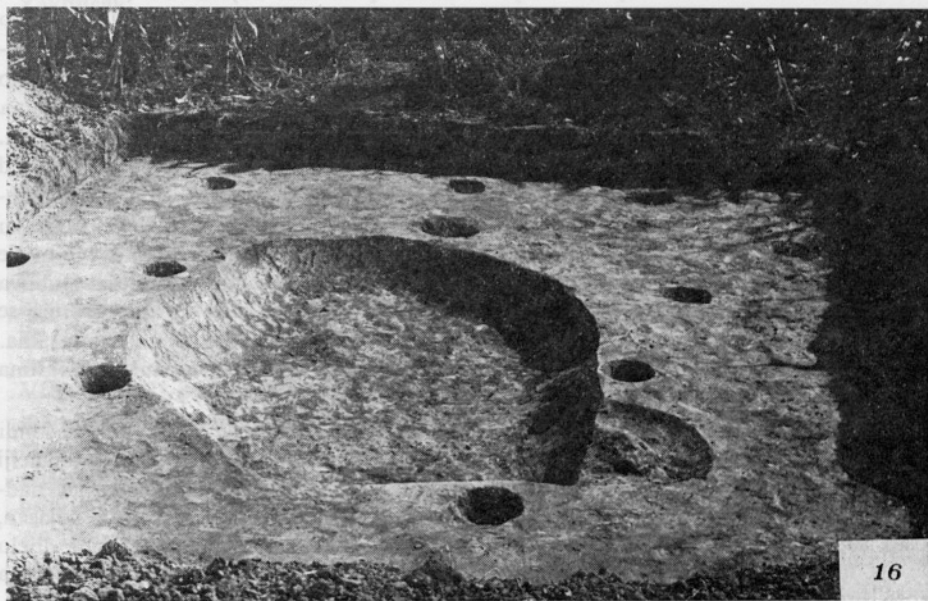
se inače stvara u nastambi. Stoga su vjerovatnije prve dve mogućnosti. Interesantno je da pravolinijski red stubova nalazimo i sa jedne strane kružnih nadzemnih zgrada na stubovima, gdje vjerovatno predstavljaju nadstrešnicu sa ulazne strane, koja se takođe javlja kod kružnih konstrukcija.³⁷ I kod poluzemunice 27 pravolinijski red stubova se izgleda nalazi pred ulazom stranom. Na toj strani naime leži i ognjište. Ognjišta, koja su bila uz strane poluzemunice ležala su obično do ulaza, kroz koji je onda izlazio dim. Pravolinijski red stubova nalazimo isto uz sjevernu stranu susjedne poluzemunice 30, ali i kod nje je raspored stubova isto tako nejasan. Kako nemamo sigurnijih elemenata za rekonstrukciju, to ovaj problem za sada moramo ostaviti otvoren.

Najkasnije tipove keramike iz polovine IX vijeka nalazimo u objektima 30, i 38 (sl. 9, 10, 17).³⁸ Uz poluzemunicu 30 treba spomenuti i obekat 29, koji leži sasvim uz nju i na istočnom kraju ta dva objekta imaju izgleda i zajednički ulaz. Ovi objekti su veći i više izduženi nego obične poluzemunice. Već smo spomenuli da se slični objekti javljaju već u neolitu kod nas u Lisićima. Obekat 30 je okružen sa dva reda stubova slično objektu 27, o čemu smo već raspravljali. Na sjeverozapadnoj uskoj stijeni objekta 30 sačuvan je izgleda trag male peći, koja u ovom naselju predstavlja jedinstven primjer. Duž dužih strana ove poluzemunice nalaze se pri samom vrhu jame proširenja u vidu banka. Ova proširenja su vjerovatno nastala u njenoj drugoj fazi, jer i ova poluzemunica po velikom broju keramike i tipovima keramike koji obuhvataju duži

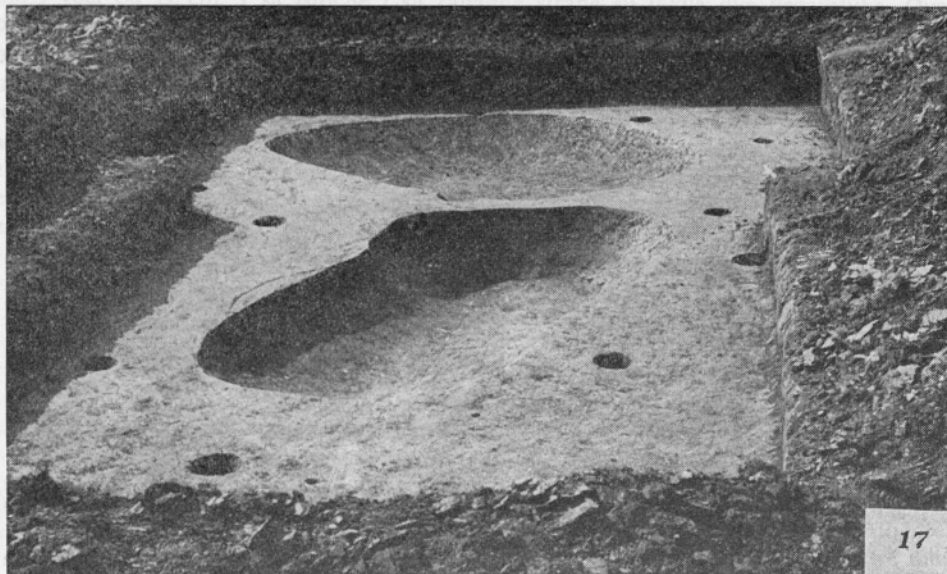

14 Jazbine: poluzemunica 6 — *Grubenhaus* 6
15 Jazbine: poluzemunica 19 — *Grubenhaus* 19

period pokazuje da je duže trajala. O objektu 29 ovdje nećemo raspravljati pošto po svom obliku spada u red radionica za preradu željezne rude. Dvije poluzemunice u sondi 38 (sl. 10, 17) su jednostavnih eliptičnih oblika i oko njih je red stubova. One su slično položene kao i poluzemunice 15 i 16, naime tako da su im veći dijametri postavljeni skoro upravno jedan na drugi. I kod ovih objekata samo nalazi fine keramike upućuju na to da su bili stambeni objekti, dok trag ognjišta nije nađen.

16 Jazbine: poluzemunica 32 — *Grubenhaus* 32

17 Jazbine: poluzemunica 38 — Grubenhaus 38

Kao vrlo interesantan objekat ovdje se mora spomenuti objekat 50 (sl. 11, 19) i ako on ne spada u starije naselje u Jazbinama koje traje do polovine IX vijeka, nego u kasniju grupu koja leži nešto podalje od starog naselja.³⁹ Nađena keramika u poluzemnici ima trakaste obode koji se javljaju od XII do XIV vijeka. U njoj nije nađeno ognjište, ali po finijoj keramici sudeći spada u nastambe. Vrlo je plitko ukopana (svega 40 cm). Unaokolo je red stubova većeg dijametra a i u unutrašnjosti jame su dva. Oblika je izdužene elipse, čija je duga sjeverna strana u sredini nešto uvučena te usled sličnosti bubrega oblik nazivaju »bubrežast« (*Nierenform*). Ovaj oblik smo već spomenuli kod nas u Butmiru a pojavljuje se i kod nosilaca trakaste keramike u neolitu u Njemačkoj, kod kojih ukopane jame i inače pokazuju vrlo različite oblike.⁴⁰ I ovdje je služila kao nastamba što svjedoči činjenica da su oko jame nađena i mjesta stubova (Praunheim, Njemačka). Na naseljima u Njemačkoj su i do 16 m dužine. Sastoje se obično od dvaju jama, te se smatra da je ovaj oblik i nastao sastavljanjem dvaju jama. Naša poluzemunica 50 je prema tome dalji primjer sličnosti među ukopanim objektima koji se pojavljuju već od neolita nevezano sve do srednjeg vijeka.

U Jazbinama su najzad nađene i nadzemne kružne zgrade na stubovima u sondi 10 i 18. Ovdje ćemo ih samo spomenuti, jer su one iscrpno obrađene u publikaciji naselja Jazbina.⁴¹ One predstavljaju dalji razvoj od ukopanih konstrukcija ka nadzemnim zgradama, a pripadaju zadnjem periodu naselja. Njihov tlocrt je nejasan, pošto su obnavljane i njihove se osnove presijecaju. Nalaze se u sjevernom dijelu naselja negdje na sredini između zapadnih i istočnih grupa poluzemunica, te se stoga može smatrati da je to bila centralna zgrada naselja što pokazuje i njena veličina. Služila je vjerovatno zajedničkim skupovima, a možda i vjerskim ritualima.

18 Jazbine: poluzemunice 23, 24, 25 — *Grubenhäuser* 23, 24, 25

Zaključak

Pregled kod nas otkrivenih nastambi pokazuje da se po svojim oblicima i karakteristikama mogu uvrstiti u nalaze slične onima koji se javljaju već mnogo ranije u doba prehistorije. Naši oblici i po veličini odgovaraju drugim nalazima (od najmanjih objekata ($1,20 \times 2,10$ m), preko srednjih (2×3 m i 3×4 m), do najdužih (od 6 do 8 metara).⁴² Jedino kod nas nije zastupljen oblik koji se sastoji od više povezanih kružnih i ovalnih jama (tzv. *Kurvenkompleksbau*).⁴³ Ali i ovaj je oblik zastupljen kod kasnijih radionica za preradu željeza u Jazbinama (objekat 43).

Shodno drugim nalazima i naši nalazi svjedoče da se ne može postaviti određeni red razvoja tipova po kojima bi se moglo odrediti doba objekata. I u Jazbinama se uz nastambe kuće javljaju mali objekti koji su vjerovatno služili kao domaćinske prostorije za rad. Kod nastambi se jedino kao starije mogu odrediti gradnje bez zidova — kolibe, dok se kod nas u Jazbinama gradnje sa zidovima, dakle kuće javljaju već polovinom VII vijeka. U načinu gradnje u Jazbinama se jedino moglo uočiti, da ranije nastambe imaju skelet od tanjeg kolja. Malo kasnije se javljaju mjesto kolja stubovi većeg dijametra koji svakako pretpostavljaju nešto čvršće konstrukcije. Isto tako su neke kasnije nastambe duže od ranijih (objekti 27 i 30). Međutim to vrijedi samo za poneke primjere, a ne pretpostavlja pravilo.

Do sada nađeni ukopani objekti u Mušićima i Jazbinama su kružne i ovalne osnove, ali nalaz četverokutne zgrade u Mušićima pokazuje da je već odmah po doseljavanju Slavena bila zastupljena i četverokutna zgrada. Nažalost za njenu rekonstrukciju nemamo dovoljno elemenata što smo već napomenuli.

19 Jazbine: poluzemunica 50 — *Grubenhaus 50*

Istraživači ove vrste objekata i inače podvlače da njihova rekonstrukcija zida i krova ostaje hipotetična, jer su nam od ovih objekata skoro uvijek sačuvane samo osnovne. Stoga rekonstrukcije (sl. 12 a, b) mogu imati nekad i više rešenja. Rekonstrukcije koje su date na osnovu dugotrajnih istraživanja objekata sličnih našima, mogu se svakako primijeniti i na naše poluzemunice.

Već smo napomenuli, da kod najstarijih oblika nastambi u Mušićima nisu nađeni tragovi stubova niti lijepa, po čemu se može suditi da nisu imale zidova i da spadaju u tip koliba. Pretpostavlja se da je gornja konstrukcija nad više kružnom osnovom imala oblik konusnog krova, a sastojala se od snopova granja ili drugih biljnih materija čvrsto vezanih među sobom. Granje je činilo zid od prosječno 30 cm debljine. Kod većeg broja ovalnih jama krov je bio na dvije vode koji je lakše bilo postaviti i od istih takvih biljnih materija.⁴⁴ Za ognjišta moramo pretpostaviti da su bila van koliba, jedino u kolibi 3 nađena je jama koja bi mogla predstavljati jamu za vatrište.

Ima indicija da su u VIII i IX vijeku na ruševinama rimskih zgrada u Mušićima izgrađene nadzemne zgrade sa zidom od pletera i lijepa. Za rekonstrukcije nažalost nedostaju elementi što je već spomenuto. Znači i na slavenskim nekim naseljima u VIII i IX vijeku, dakle u kasnijem periodu, nadzemne zgrade zamjenjuju primitivnije ukopane slično kao i u neolitskim naseljima, Nebu kod Travnika i u Lisičićima kod Konjica.

U drugom slavenskom naselju u Jazbinama pojavljuje se već razvijen oblik kuće. U ovom naselju preovlađuju ovalni oblici nastambi, slično kao i u nalazištima u prahistoriji. Ovalne su jame bile praktičnije od kružnih, one su se kao i četverokutne lakše mogle podijeliti na prostorije ili dodavanjem povećati.

20 Jazbine: poluzemunica 23 — *Grubenhaus* 23

Kao ostatke zidne konstrukcije nalazimo kod starijih nastambi dva reda tanjeg kolja a u jamama komade lijepa sa otiskom granja. Znači da su zidovi bili od pletera oblijepljenog lijepom. Kod ponekih prehistorijskih objekata koji su imali ovakav dvostruki red kolja, prostor između vanjskih površina od lijepa bio je popunjen zemljom. I ti zidovi su prosječno 30 cm debljine. Već koncem VII vijeka u Jazbinama se oko jama pojavljuje jedan red stubova koji sada imaju veći dijametar i čine jači kostur zida. Zidovi od pletera i lijepa su jako česti i javljaju se u svim kulturama.⁴⁵

Na ovaj zid se naslanjala konstrukcija krova od koje nam se nije sačuvao trag. Smatra se da je krov kod više kružno oblikovanih poluzemunica bio plitkog konusnog oblika, na vrhu otvoren. Krov se naslanjao i na centralni stub, čiji nam se trag u Jazbinama sačuvao samo u poluzemunici 21. Da su ovakve konstrukcije kuća bile česte, svjedoče i modeli takvih kuća koji su nam se sačuvali. Najbliži našim više kružnim nastambama i po obliku i vremenu je model nađen u Devnji u Bugarskoj.⁴⁶ Ovaj kameni model (sl. 13) prikazuje kružnu kuću sa konusnim krovom. Konstrukciju zida od stubova i pletera još jasnije prikazuje urna iz Store u Švedskoj koja potiče iz bronzanog doba.⁴⁷ Oblik ove urne je četvrtast ali sa zaobljenim uglovima i isto konusnim krovom. Na zidu su jasno ucrtani stubovi konstrukcije.

Osim plitkog konusnog krova mogao je kod konstrukcija, čiji je skelet zida bio od tanjeg kolja, postojati i tzv. kupolasti krov. Tanji kočevi su se mogli savijati, pa su se gornji krajevi kolaca savijali prema sredini objekta i pri vrhu skupili, tako da su činili neku vrstu kupole. Na taj način su kočevi činili kostur zida kao i krova.⁴⁸

Drugačiju konstrukciju krova su zahtjevale ovalne poluzemunice čija je dužina bila veća od obične. Kod takvih objekata je lakše bilo postaviti dvoslivni krov koji se na

oba uža kraja završavao polovinom konusnog krova. Greda na koju se pri vrhu oslanjao krov, postavljena je duž duže osi poluzemunice i oslanjala se na stubove postavljene na jednom i drugom kraju. Mjesta ovih stubova u užim stranama poluzemunice nisu nađena u našim objektima, jedino na jednoj strani u poluzemnici 27, koja je većih dimenzija. Kombinacija dvoslivnog krova i konusnog se javlja i kod objekata sa više jama (tzv. *Kurvenkompleksbau*).⁴⁰

Što se tiče konstrukcije unutrašnjosti jama naših poluzemunica, osim ponegdje ognjišta nije nađeno drugih posebnih gradnji. Na dnu nije konstanovana nigdje posebno načinjena podnica kao ni kod većine sličnih prehistorijskih objekata. Ležišta su vjerovatno bila od biljnih materija prekrivena kožama. Isto tako ničim nije obilježen ni ulaz, jer nisu postojale stepenice kao i kod većine slavenskih naselja do IX vijeka u Ukrajini.⁵⁰

Po svojim karakteristikama dakle naši objekti uglavnom odgovaraju sličnim objektima koji se pojavljuju kroz vrlo dugi period od neolita do srednjeg vijeka. Međutim od istodobnih slavenskih kuća kao i ranosrednjevjekovnih u ostaloj Evropi oni se razlikuju po tome što se kod nas ovalni oblik ukopane kuće mnogo duže zadržao, i to posebno u Jazbinama. Kod Slavena i u ostaloj Evropi u ranom srednjem vijeku kružne i ovalne konstrukcije ubrzo zamjenjuju nadzemne četverouglove.⁵¹ I u Mušićima nalazimo u VIII i IX vijeku već nadzemne zgrade. Naprotiv u Jazbinama ovalne i kružne poluzemunice se kao nastambe održavaju sve do kraja života naselja. Jedino kružne zgrade na stubovima su nadzemne i predstavljaju komplikovaniju konstrukciju. Četverokutne nadzemne zgrade nisu se mogle ustanoviti, ukoliko veliki stubovi uz objekte 27 i 30 ne pripadaju jednoj takvoj zgradi.

Nađeni objekat 50, bubrežastog oblika u Jazbinama nam najzad pokazuje da su se ove konstrukcije poluzemunica održale sve do u srednji vijek (XI—XIV) vijek). To potvrđuju i nalazi jednog manjeg probnog kopanja na slavenskom naselju u Orašićima dva kilometra sjevernije od Jazbina. Dva otkrivena objekta su takođe iz kasnijeg doba X do XII vijeka i iste su konstrukcije kao nastambe u Jazbinama. Prema tome se ove konstrukcije javljaju i u drugim naseljima uz potok Bistrik, gdje su se stanovnici intenzivno bavili preradom željezne rude. Da li nam prema tome ovi retardirani oblici poluzemunica predstavljaju čuvanje tradicije u ovim krajevima udaljenim od kulturnih centara, ili su možda uslovljeni zanimanjem stanovnika — obradom željezne rude — to mogu tek dalja istraživanja pokazati.

¹ I. Čremošnik, Istraživanja u Mušićima i Zablaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zem. muzeja Sarajeva* 25, 1970, 45. I. Čremošnik, Ranoslavenko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, *Godišnjak 15*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 13, 1977, 227.

² D. H. Dimitrov, Beitrag zur Erforschung einer altbulgarischen Wohnhütte in Nordostbulgarien, *Bulletin du Musée national de Varna* 10, 1973, 103, sl. 2.

³ A. Milčev, Po voprosa na kulturata na Slavanite i Prablgarite v našite zemi, *Arheologija* 6/2, 1964, 5 ss.

⁴ P. I. Tretjakov, Slavjane v Prodneprovje, *Berichte über den II. Intern. Kongres für slawische Archäologie*, B. 2, Berlin 1973, 71 ss.

⁵ I. Čremošnik, *Godišnjak 15*, 1977, 289 do 290.

⁶ O. Menghin, Die Denkmäler, (Jüngere Steinzeit und Bronzezeit in Europa), *Handbuch der Archäologie* B. 2, München 1950, 108—116. — F. Schlette, Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen, *Ethnographisch-archäologische Forschungen* 5, 1958, 40—49.

⁷ F. Schlette, o. c., 47—72.

⁸ W. U. Guyan, Einige Karten zur Verbreitung des Grubenhauses im I. nachchristlichen Jahrhundert, *Jahrbuch der schweiz. Gesellschaft für Urgeschichte* 42, 1952, 177.

⁹ W. Radimsky, M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien I*, Wien 1895. — F. Fiala, M. Hoer-

nes, *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien II*, Wien 1898.

¹⁰ A. Benac, *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*, Ljubljana 1952.

¹¹ A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Djela Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, kn. 10, 1958, 26.

¹² W. Radimsky, M. Hoernes, *Butmir I*, Fig. 7.

¹³ A. Benac, o. c., zemunica A-3.

¹⁴ A. Benac, o. c., zemunica A-4.

¹⁵ B. Stalio, *Naselje i stan neolitskog perioda, Neolit centralnog Balkana*, Beograd 1968, 81.

¹⁶ F. Fiala, M. Hoernes, *Butmir II*, 40.

¹⁷ O. Paret, *Das neue Bild der Vorgeschichte*, Stuttgart 1948, 74—80.

¹⁸ A. Benac, *Prehistorijsko naselje Nebo*, 26—27.

¹⁹ A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima*, 30.

²⁰ W. Radig, *Frühformen der Hausentwicklung in Deutschland*, Schriften des Instituts für Theorie und Geschichte der Baukunst, Berlin 1958, 26—42.

²¹ W. Gebers, *Die Grabung auf dem Bischofswarter in Bosau*, *Offa* 32, 1975, 12.

²² M. Garašanin, *Naselje i stan prvobitnog čovjeka neolitskog doba u Srbiji*, *Istorijski glasnik* 2, 1949, 52, 63. — M. Garašanin, *Problem kontinuiteta u arheologiji, VI. kongres arheologa Jugoslavije I*, Beograd 1964, 17.

²³ B. Krüger, *Dessau — Mosigkau*, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte B. 22, Berlin 1967, 32.

²⁴ I. Čremošnik, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu* 25, 1970, 56.

²⁵ O. Menghin, o. c., 123.

²⁶ I. Čremošnik, o. c., 53, sl. 2, sl. 3.

²⁷ I. Čremošnik, o. c., 54, sl. 4: objekat 5.

²⁸ I. Čremošnik, o. c., 53: plan rimskog naselja, objekat K-1.

²⁹ I. Čremošnik, *Ranoslavensko naselje Jazbine, Godišnjak* 15, 1977, 232, 237, 244.

³⁰ I. Čremošnik, o. c., 237, 250, 251, 285.

³¹ I. Čremošnik, o. c., 235, 237, 243, 285.

³² I. Čremošnik, o. c., 231, 239, 285.

³³ W. Radig, o. c., 67, sl. 5 ab.

³⁴ I. Čremošnik, o. c., 239, 288.

³⁵ O. Menghin, o. c., 121.

³⁶ W. Radig, *Der Wohnbau im jungsteinzeitlichen Deutschland*, Mannus-Bibliothek 43, Leipzig 1930, 62, sl. 33, sl. 73.

³⁷ I. Čremošnik, o. c., 233, 290.

³⁸ I. Čremošnik, o. c., 246.

³⁹ I. Čremošnik, o. c., 251.

⁴⁰ I. Čremošnik, o. c., 251.

⁴¹ W. Radig, o. c., 14.

⁴² I. Čremošnik, o. c., 290.

⁴³ W. Radig, o. c., 51.

⁴⁴ W. Radig, *ibidem.* — O. Menghin, o. c., 122, 123.

⁴⁵ W. Radig, o. c., 40.

⁴⁶ O. Menghin, o. c., 115.

⁴⁷ D. Dimitrov, o. c., 103, sl. 2.

⁴⁸ H. Arbmán, *Germanischer Wohnbau in Schweden, Haus und Hoff im nordischen Raum*, B. 1: *Haus und Hoff der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Leipzig 1937, 91, sl. 89.

⁴⁹ G. Bersu, *Altheimer Wohnhäuser von Goldberg*, OA. Neresheim, Württemberg, *Germania* 21, 1937, 149, sl. 2.

⁵⁰ W. Radig, o. c., 36.

⁵¹ M. I. Ljapuškín, *Saltovo-majacke drevnosti, Materialy i issledovanija po arheologiji SSSR* 104, 1961, 191.

⁵² W. U. Guyan, o. c., 177.

DIE TYPEN DER SLAWISCHEN GRUBENHÄUSER IN NORDOSTBOSNIEN

Zusammenfassung

Die zwei ersten Funde früslawischer Ansiedlungen in Mušići und Batković, Jugoslawien,¹ enthielten Wohngruben in rundförmiger und ovaler Form, die bei den slawischen Stämmen weniger wertreten sind. Die Wohngruben der Slawen sind meistens quadratischer Form, wengleich auch eliptische Formen in Polen, Tschechoslowakei und in der Ukraine,² besonders im VI. und VII. Jahrhundert, sporadisch vorkommen. Die nächsten und meistens Analogien fanden wir in Bulgarien, besonders in Blaskovo. Es sind aber Grubenhäuser des VIII. bis IX. Jahrhundert, die man der altbulgarischen Kultur zuschreibt.²⁻³ Die Grubenhäuser in Mušići und Batković enthielten nur rein früslawische Keramikfunde und sie erscheinen schon im VI. und VII. Jahrhundert. Die Gruppe der Slawen, angesiedelt in Batković mussten also schon früher, vielleicht in der alten Heimat in Dnieperland, oder während der Wanderung auf dem Balkan, im VI. bis VII. Jahrhundert mit den Nomadenvölkern oder Alanen und Bulgaren in Berührung gekommen sein,⁴ bei denen diese Art der Wohnstätten üblich war, und die sie übernommen haben.

Die runden und ovalen Formen der Wohngruben sind in Mittelalter weniger vertreten als die rechteckigen. Wenn man sie aber mit den Funden aus der Vorgeschichte vergleicht, so sieht man dass sie zu dieser Zeit zahlreicher waren. Sie erscheinen schon im Paläolithikum als Hütten und kommen durch alle Perioden der Vorgeschichte auf verschiedenen Orten vor.⁶ Die Grubenhäuser, bei denen das Dach schon auf einer Wand ruht, wie in Jazbine, erscheinen erst im Neolithikum. Die eingetiften Grubenhäuser waren besser von Kälte, Wind und Sonne geschützt, und die runde und ovale Form war leichter auszuführen, daher sind sie zahlreicher zu Anfang des Neolithikums. Erst in der weiterer Entwicklung gewinnt das rechteckige Haus den Vorrang. Als der Bedarf nach mehr Raum, zur Zeit der Sippongemeinschaft aufkamm, zeigte es sich, dass das Viereckhaus durch Anreihung von viereckigen Räumen leichter zu vergrössern war.⁷ In Jazbine löste man dieses Bedürfnis so, dass man drei bis vier Grubenhäuser in Gruppen »Nestern« baute.

Die ovalen und runden Formen der Grubenhäuser findet man in neolithischen Funden von Bosnien in Butmir bei Sarajevo,⁹ Nebo bei Travnik¹⁰ und Lisičić bei Konjic,¹¹ in den ältesten Kulturschichten. Sie sind also die ältesten Formen die am Ende des Neolithikums die viereckige Form ablöst. Hier findet man Analogien — für runde und ovale Formen, für Gruppen von je zwei Gruben verbunden durch gemeinsamen Eingang,¹³ sowie auch für diese sogenannte »Nierenform« in Butmir.¹²

Während diese Formen in späteren prähistorischen Perioden in Bosnien ausbleiben erscheinen runde und ovale Grubenhäuser durch alle prähistorischen Perioden in Deutschland²⁰ sowie auch im frühen Mittelalter.²¹

Die runde und ovale Form der Grubenhäuser sind also nicht beschränkt auf etliche Gebiete oder Stämme, sie erscheinen auf verschiedenen Orten bei ähnlicher Lebensweise und geographischökonomischen Bedingungen. Die ovale Form wie auch die eingetiften Häuser sind also keine spezifischen Erscheinungen, es sind Häusertypen die in verschiedenen Perioden und Kulturgruppen unter gleichen geologisch-ökonomischen Bedingungen ganz unabhängig voneinander erscheinen. Auf ähnlichen soziologisch-ökonomischen Entwicklungsstufen konnten ähnliche Lebensgebräuche bestehen, die dann auch gleiche Häuserformen erforderten.²² Bei den primitiven mittelalterlichen Häuserbauten hat man bemerkt, dass zwischen ihrer Form und dem Zweck dem sie dienten, ein Zusammenhang besteht, der uns wegen unserer Unkenntnis in Bezug auf die damaligen primitiven Techniken der Produktion heute noch unklar sind.²³

Alle diese Schlüsse treffen auch auf unsere eingetiften Häuser zu. Auch diese entpuppen sich als sehr wechselreiche Gebilde zu deren Bau keine bestimmten Regeln bestehen. Sie sind lebende Gebilde die sich unter dem Einfluss des Klimas, der Natur die sie umschliesst, und der Bestimmung der sie dienen, ändern.

Die ältesten Häusertypen in Mušići. In Mušići wurden zwei rundliche²⁶ und ein ovales Grubenhäuser entdeckt die keine Spuren von Pfosten einer Wand zeigten, also noch dem Typus der Hütten angehören. Bei diesen ist die Grube nur mit einem Dach bedeckt. Es konnte ein konisches oder auch ein Satteldach sein. Es wurden spärliche Spuren auch eines viereckigen Grubenhauses²⁷ entdeckt, mit zwei Feuerstellen und einer Abfallgrube ausserhalb des Hauses — eine Form, die bei den Slawen sehr häufig vorkommt. Wengleich dieses das einzig bis jetzt entdeckte viereckige Grubenhäuser ist, so muss man doch annehmen dass auch diese Form in Ostbosnien vertreten ist.

Im Schutt der römischen Villen in Mušići wurden Spuren, von Feuerstellen und Lehmewurf mit Pfostenabdrücken gefunden die auf entwickelte Häuser mit Wänden aus Flechtwerk und Lehmewurf hinweisen.²⁸ Nach den keramischen Funden gehören sie schon späteren Zeiten dem IX.—XII. Jahrhundert an.

Die Typen der Häuser in Jazbine. Von den Grubenhäusern in Jazbine werden nur Wohnobjekte besprochen. Diese unterscheiden sich von der Werkstätten durch Funde für den Hausgebrauch und feinere Keramik, sowie auch durch Feuerstellen die inside und ausserhalb vor dem Eingang der Grubenhäuser gefunden wurden. Die Feuerstellen allein können nicht immer als Beweise für die Benutzung als Wohnstätte dienen, da in einer Werkstätte für Bearbeitung des Eisenerzes auch eine Feuerstelle gefunden wurde. Da die Feuerstellen inside und ausserhalb der Grubenhäuser aus gebrannter Erde sind (mit einem Durchmesser von kaum 70 cm und einer Dicke von 7 cm), also aus sehr leicht zerstörbaren Material, darf man sich nicht wundern, dass man in manchen Wohngruben keine Feuerstellen mehr fand.

Die Grubenhäuser mit ältesten Keramikfunden aus dem VII. Jahrhundert:²⁹ Objekte 6, 7, 8, 19, 32 (Abb. 1, 2, 14, 15, 16) sind mehr rundlicher Form mit Wänden aus zwei Reihen

dünnere Pfosten mit lehmbeurorfenen Flechtwerk. Die Grubenhäuser 21, 46, 47 (Abb. 3) aus dem Ende des VII und Anfang des VIII. Jahrhunderts³⁰ hatten Wände nur mit einer Pfostenreihe. Die waren aber dicker, daher stabiler. In dem kleinen Grubenhaus 21 hat sich auch die Spur des Zentralpfosten, der das Konusförmige Dach hielt, erhalten. Die Feuerstelle neben dem Objekt war überdacht, das zeigen die Spuren von Pfostenstellen die die Feuerstelle umkreisen ähnlich wie bei dem Objekt 1.

Die Gruppe der Grubenhäuser 15, 16, 22, 31 (Abb. 4) die nach dem Keramikfunden in das VIII. Jahrhundert gehören,³¹ hat sowohl eine wie auch zwei Pfostenreihen. Die Häuser 15 und 16 stehen nebeneinander und zwischen ihnen ist eine Feuerstelle: so bilden sie eine Einheit. Sie sind mehr oval und weniger tief eingegraben.

Ende des VIII. Jahrhundert gehören die Objekte 23, 24, 25, 1, 3 an 32 (Abb. 5, 6, 7, 18, 20). Im Grubenhaus 23 und 24 sind noch die Feuerstellen erhalten. Ganz neben dem Objekt 24 ist eine kleine Grube 25 die sicher als Arbeitsstelle diente. Das Grubenhaus 1 hat ausser den zwei dünnen Pfostenreihen noch je zwei grössere Pfosten auf östlicher und westlicher Seite, die schief gestellt waren und als Stützen dienten.

Am Ende des VIII. Jahrhundert gehört auch das grosse Grubenhaus 27 an (Abb. 8), das eine längere Lebenszeit hatte als die anderen Objekte.³⁴ Nach der erhaltenen Feuerstelle, aus der zweiten Phase ihres Bestehens, die schon auf einer dicken Kulturschicht lag, konnte man feststellen, dass die ältere kleine Grube in der zweiten Phase vergrössert wurde. Es bleibt aber ungewiss wozu die Reihe sehr dicker Säulen auf der Nord- und Westseite dieses wie auch das östlicher gelegenen Grubenhauses 30 dienten. Sie konnten das Dach eines bedeckten offenen Vorraumes (Laube) tragen. Solche Lauben erscheinen auch bei den prähistorischen Häusern.³⁵ Weniger wahrscheinlich ist, dass diese Säulenreihe einem späteren viereckigen auf der Erde stehenden Pfostenbaues angehört, das man öfters auf prähistorischen Lokalitäten findet.³⁶

Der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts gehören die Objekte 30 und 38 an (Abb. 9, 10, 17).³⁸ Das Objekt 38 besteht aus zwei Grubenhäusern ähnlich gelegen wie auch die Gruppe 15—16. Das Grubenhaus 30 ist neben dem Grubenhaus 27 das längste ovale Haus der Siedlung. Es war auf einer Seite verbunden mit einem weniger eingetieften Objekt 29 das scheinbar eine Werkstatt war.

Der Form nach — die man als »Nierenform« bezeichnet — ist das Objekt 50 interessant (Abb. 11, 17).³⁹ Nach Funden feiner Keramik musste es eine Wohnstätte sein, die dem XII. bis XIV. Jahrhundert angehört. Die gleiche Form erscheint in Butmir und in Deutschland im Neolithikum bei den Bandkeramikern und diente auch als Wohnstätte.⁴⁰

In Jazbine wurde nur ein nichteingetieftes rundes Pfostenhaus mit mehreren Umbauten gefunden, das aber schon in der Publikation von Jazbine ausführlich behandelt wurde.⁴¹

Schlussfolgerung. Die Grubenhäuser aus Jazbine finden also ihre Analogien, der Form und der Grösse nach, schon in den frühesten prähistorischen Perioden,⁴² und sind danach keine besonderen Erscheinungen. Die Wohnstätten haben aber in Jazbine immer nur einen Raum, derweilen in der Vorgeschichte auch mehrräumige sogenannte »Kurvenkomplexbauten« erscheinen.⁴³ Dieser Bauart könnte man in Jazbine nur das Objekt 43 (Werkstätte) zuschreiben. Wie auch bei den prähistorischen Grubenhäusern kann man auch für unsere Typen keine bestimmte Entwicklung feststellen. Die Typen mit ein- und zweireihigen Pfosten erscheinen nebeneinander. Nur sind die Pfosten der älteren Bauten dünner (sie sind auch tiefer eingegraben), der späteren dicker und stabiler. Man bemerkt auch später bei manchen Objekten eine Vergrösserung der Dimensionen wie auch einen komplizierteren Aufbau (Objekt 27 und 30).

Nach den Rekonstruktionen analogen prähistorischen Objekte, die man als hypotetisch ansieht da uns die Wände nicht erhalten sind, kann man auch für die älteren Gruben aus Mušići annehmen dass sie nur eine Überdachung hatten,⁴⁴ ein Konus- oder Satteldach (Abb. 12 a b). Die späteren Grubenhäuser in Jazbine haben schon eine Wand aus lehmbeurorfenen Flechtwerk⁴⁵ die ein Konusdach oder Kuppeldach tragen konnte. Bei den längeren ovalen Grubenhäusern konnte es auch ein Satteldach geben. Eine Rekonstruktion solcher Häuser zeigt uns das Steinmodell aus Devnja (Abb. 13) in Bulgarien.⁴⁶

Im Inneren der Grubenhäuser sind uns ausser den Feuerstellen keine Details erhalten. Auch der Eingang war nicht durch Stufen markiert wie auch in den meisten slawischen Grubenhäuser bis zum IX. Jahrhundert in der Ukraine.⁵⁰

Runde und ovale Grubenhäuser erschienen in Europa bis zu dem frühen Mittelalter. Unsere Grubenhäuser aber zeigen eine viel längere Lebenszeit, den sie erscheinen in Jazbine

(Objekt 50), Ostojčevo und um den Bach Bistrik bis ins XIV. Jahrhundert, derweil sie in Europa schon im Frühmittelalter durch viereckige abgelöst werden.⁵¹ Ob man diese lange Lebensdauer den sehr gepflegten Traditionen in diese abgelegenen Gegenden zuschreiben muss, oder sind diese Formen bedingt durch die Beschäftigung (die Bearbeitung des Eisenerzes) dieser Bewohner, werden erst weitere Untersuchungen zeigen.

PATROCINIJ SV. JURIJA V SLOVENIJI

FRANC TRUHLAR

Ljubljana

Patrocinij sv. Jurija sodi med najpomembnejše stare patrocinije v Sloveniji.*

Sv. Jurij je bil vojaškega stanu. Pod Dioklecijanom je bil okrog leta 303 obglavljen, nakar ga je dal cesar Konstantin pokopati v palestinskem mestu Lydda (Diospolis), kjer je še danes njegov grob z napisom iz leta 368, in mu sezidal tudi baziliko, katere sledovi so še danes vidni.

Kult sv. Jurija je bil zgoden in univerzalen ter sega v zgodnje obdobje krščanstva tudi na slovenskem ozemlju. V Sloveniji je sv. Juriju posvečenih 88 cerkva: 37 župnih in 51 podružnih, med njimi 12 prafarnih in 9 romanskih ali takih z romansko osnovo. Arheološko dokumentacijo v zvezi s cerkvenimi postojankami predstavlja 55 arheoloških najdišč, med njimi mnogo vojaških postojank ob antičnih cestah (taborišča, garnizije, kasteli, utrdbe), kar daje sv. Juriju tudi vojaški videz. Kot vojaški zavetnik in antipod Mithre je sv. Jurij pogosto vezan na mitreje in kasneje na nekatere srednjeveške gradove, ki utegnejo neredko imeti antične osnove. V zvezi z mitreji in drugimi nekdanjimi poganskimi svetišči je zanimivo upodabljanje sv. Jurija (in še nekaterih drugih svetnikov, kakor sv. Mihaela, sv. Marjete) s simbolom zmaja, kar naj bi pomenilo zmago krščanstva nad poganstvom in s tem kazalo na obstoj kulta že v »poganskih« obdobjih.

Kultne postojanke sv. Jurija ležijo ob naslednjih nekdanjih antičnih cestah in poteh:

1. Miren—Ajdovščina—Vipava—Razdrto—Postojna—Ljubljana—Celje—Ptuj.
2. Ljubljana—Trebnje—Drnovo—(Sisak).
3. Novo mesto—Šentjernej—Kostanjevica na Krki—Čatež.
4. Trebnje—Mirna—Mokronog—Tržišče—Boštanj.
5. Gorica—Kanal—Tolmin—Kobarid—Bovec.
6. Tolmin—Podmelec—Cerkno—Poljane nad Škofjo Loko—Škofja Loka (Tolmin—Dolnja Trebuša—Cerkno).
7. (Oglej)—Kostanjevica na Krasu—Komen—Dutovlje—Tomaj—Divača.
8. Postojna—Razdrto—Divača—Hrpelje—Črni kal—Koper.
9. Črni kal—Pomjan—Dragonja.

* Sestavek se naslanja na zemljevid patrocinija sv. Jurija v Sloveniji s številkami, ki ustrezajo številkam kultnih postojank v besedilu sestavka.

PATROCINIJ SV. JURIJ V SLOVENIJI

●35 = cerkvena postojanka s številko kraja, ki je
v pregledu

10. Koper—Izola—Piran—Dragonja.
11. Divača—Materija—Jelšane—(Trsat).
12. Postojna—Ilirska Bistrica—Jelšane—(Trsat).
13. Postojna—Cerknica—(Cerknica—Ljubljana; Cerknica—Stari trg pri Ložu; Cerknica—Velike Lašče—Krka).
14. Ljubljana—Velike Lašče—Kočevje.
15. Stična—Krka—Žužemberk—Črnomelj.
16. Celje—Radeče—Krško—Drnovo—(Sisak).
17. Ljubljana—Litija—Podkum—Radeče.
18. Ljubljana—Škofja Loka—Kranj.
19. Kamnik—Mengeš—Šenčur—Kranj.
20. Kranj—Tržič.
21. Ljubljana—Kamnik—Motnik—Vransko.
22. Trojane—Zagorje ob Savi—Trbovlje—Rimske Toplice—Laško.
23. Celje—Velenje—Slovenj Gradec—Dravograd (Prevalje).
24. Slovenska Bistrica—Maribor.
25. Celje—Šentjur pri Celju—Šmarje pri Jelšah—Rogatec.

POSTOJANKE SV. JURIJA V SLOVENIJI Z ARHEOLOŠKO DOKUMENTACIJO

(naselje, občina, regija — leta 1954)

1. DREŽNICA, Kobarid, Tolmin. — Podružna cerkev. V bližnjem Kobaridu večja prazgodovinska naselbina in rimsko najdišče ob antični cesti Gorica—Tolmin—Predel—Kanalska dolina, z odcepom po dolini Nadiže proti Čedadu in Ogleju. Sosedni patrocinij: sv. Marija v Kobaridu, sv. Just na Koseču, sv. Lavrencij na Libušnjem.

2. KNEŽA, Most na Soči, Tolmin. — Podružna cerkev. Bližnje rimsko najdišče na Koritnici in v Zarakovcu (rimski zaporni zid). Del vasi s toponimom Lašče. Kraj leži ob stari cesti Tolmin—Cerkno—Kranj. Sosedni patrocinij: sv. Peter v Lojah.

3. LAZEC, Cerkno, Tolmin. — Podružna cerkev.

4. PODMELEC, Most na Soči, Tolmin. — Na ledini »Podšenčur« naj bi po izročilu stala do konca 18. stoletja cerkev sv. Jurija. Na Kapli zgodnesrednjeveška naselbina. Stara cesta Tolmin—Cerkno—Kranj. Sosedni patrocinij: sv. Jurij v Kneži.

5. ŠEBRELJE, Cerkno, Tolmin. — Župna cerkev. Kraj leži nad prazgodovinsko in rimsko naselbino (grobovi) na Reki ob antični cesti Most na Soči—Dolenja Trebuša—Cerkno—Kranj in ima dominanten položaj.

6. BATUJE, Črniče, Gorica. — Iz leta 1726 podrté cerkvice sv. Jurija izvirata po izročilu dva odlomka kamnite plošče s pleteninastim okrasom iz 11. stoletja. Okoli cerkvice je bilo zgodnesrednjeveško pokopališče. Tu so našli tudi zgodnjermiski novc. Nad Batujami je potekala rimska cesta Oglej—Ljubljana—Ptuj. Sosedni patrocinij: sv. Lavrencij v Zaloščah, sv. Mihael v Selu.

7. DESKLE, Kanal, Gorica. — Župna cerkev. Rimsko najdišče onkraj Soče v Anhovem. Mimo je šla antična cesta Gorica—Kanal—Tolmin. Sosedni patrocinij: sv. Marija v Kanalu, sv. Janez Krstnik v Plaveh.

8. GRADNO-VIŠNJEVIK, Dobrovo, Gorica. — Župna cerkev. Sosedno antično najdišče v Šmartnem in Fojani. Sosedni

patrocinij: sv. Martin v Šmartnem, sv. Lavrencij v Sv. Lovrencu (pri Neblem).

9. KAL NAD KANALOM, Kal nad Kanalom, Gorica. — Župna cerkev. Nad krajem hrib V. Ščur, 814 m in Lašček, 1069 m. Sosedni patrocinij: sv. Štefan v Lepvi.

10. KOŽBANA, Dobrovo, Gorica. — Župna cerkev.

11. MIREN, Miren, Gorica. — Župna cerkev. Prafara. Pomembna rimska naselbina, v območju kraja grobovi, miljnik. Južno od Mirna prazgodovinsko gradišče Grad (120 m), ki je obvladovalo prehod čez Sočo pri Majnici. Skozi kraj je potekala glavna rimska cesta Oglej—Ajdoščina—Logatec—Ljubljana—Celje—Ptuj. Sosedni patrocinij: sv. Anton, op. v Biljah, sv. Lavrencij v Bukovici, sv. Marija na Gradu.

12. ŠTURJE-AJDOVŠČINA, Ajdoščina, Gorica. — Župna cerkev. Antično naselje tik ob Ajdoščini, pomembni rimski naselbini Castra, s kasnoantičnim kastelom ob rimski magistrali Oglej—Ljubljana—Celje—Ptuj. Sosedni patrocinij: sv. Janez Krstnik v Ajdoščini.

13. DUTOVLJE, Dutovlje, Sežana. Župna cerkev. V bližini kraja rimsko najdišče ob antični cesti Oglej—Ronke—Komen—Materija—(Tarsatica). Sosedni patrocinij: sv. Mihael v Skopem, sv. Peter v Tomaju (prafara).

14. KOMEN, Komen, Sežana. — Župna cerkev. Prafara. Prazgodovinsko in rimsko najdišče (grob) ob antični cesti Oglej—Ronke—Komen—Materija—(Tarsatica). Sosedni patrocinij: sv. Andrej v Gorjanskem, sv. Peter v Gabrovici pri Komnu, sv. Mihael v Kobjeglavi, sv. Janez Krstnik v Volčjem gradu.

15. POTOČE, Senožeče, Sežana. — Podružna cerkev na hribu s prazgodovinskim gradiščem. Drugo gradišče je na nasprotni strani na Stražici (673 m). Pod gradiščem je šla antična cesta Oglej—Ronke—Tomaj—Senožeče—Razdrto. Sosedni patrocinij: sv. Jernej, sv. Marija v

Senožečah (prafara), sv. Marija v Dolenji vasi.

16. ROŽAR, Črni kal, Sežana. — Podružna cerkev. Nad krajem prazgodovinsko gradišče ob antični cesti Divača—Črni kal—Pomjan—Novi grad. Sosedni patrocinij: sv. Mihael v Tinjanu, sv. Marija v Dekanih, sv. Janez Krstnik v Loki, sv. Lavrencij v Zvročku.

17. TABOR-BREZOVIČA, Materija, Sežana. — Podružna cerkev. Postojanka leži v bližini antične ceste Oglej—Materija—(Trsat). Sosedni patrocinij: sv. Štefan v Brezovici.

18. VATOVLJE, Vreme, Sežana. — Župna cerkev.

19. PIRAN, Piran, Koper. — Župna cerkev. Prafara. Domnevno gradišče in rimski kastel. Leta 1592 so našli pod oltarjem cerkve sv. Jurija relikviarij in krstno posodo, ki je pripadala najbrž rimskemu nagrobniku, za cerkvijo pa rimski novc. V območju Pirana je še več drugih antik. Mimo je vodila vodna pot in obalna cesta iz Trsta v hrvaško Istro. Sosedni patrociniji: sv. Marija, sv. Peter, sv. Janez Krstnik, sv. Mihael, sv. Jernej, sv. Lavrencij, sv. Štefan, sv. Klement — vsi v območju Pirana — kar kaže na močno staro cerkveno jedro.

20. POMJAN, Šmarje, Koper. — Župna cerkev. Prazgodovinsko in rimsko najdišče: dva rimska nagrobnika. Na Monte Romano, zahodno od kraja, ostanki rimskega zidovja in rimsko žarno grobišče — zraven na hribu s koto 405 m kaštelir. Na Straži (377 m) vzhodno od Pomjana prazgodovinsko gradišče z rimskimi ostalinami. Prazgodovinsko gradišče in gomile tudi južno od Pomjana na Starih Milah, severovzhodno v Čenturju pa sledovi rimskega taborišča. Vse arheološko področje leži v območju antične ceste Divača—Črni kal—Pomjan—Buje—Novi grad (Pulj). Sosedni patrocinij: sv. Marija v Šmarju, sv. Helena na Poljanah.

21. BREZJE, Begunje, Postojna. — Podružna cerkev. Naselje leži pod Gradiščem

(658 m), na katerem so odkrili zid (*murus Gallicus*) in rimske srebrnike, ter v bližini večjega prazgodovinsko-rimskega področja okoli Cerknice s starim cerkvenim jedrom in pomembnim križiščem antičnih cest. Sosedni patrocinij: sv. Marija, sv. Janez Krstnik v Cerknici (prafara), sv. Lavrencij v Dolenji vasi, sv. Jernej v Begunjah pri Cerknici, sv. Peter na Dolenjem Jezeru. Stara pot Cerknica—Ljubljana.

22. CAJNARIJ, Begunje, Postojna. — Podružna cerkev ob stari poti iz Cerknice mimo Golega proti Ljubljani.

23. ILIRSKA BISTRICA, Ilirska Bistrica, Postojna. — Podružna cerkev. Kraj sodi v pomembno prazgodovinsko, rimsko in slovansko arheološko področje s postojankami okoli Ilirske Bistrice: Gradišče 600 m, Stražica 711 m, Sv. Ahac 799 m, Dolnji in Gornji Zemon, in leži ob antični cesti Postojna—Pivka—Jelšane—Reka (Tarsatica). Sosedni patrocinij: sv. Peter v Trnovem (prafara), sv. Štefan v Topolcu, sv. Vid v Šembijah, sv. Mihael v Dolnjem Zemonu, sv. Jernej v Gornjem Zemonu.

24. JURIŠČE, Pivka, Postojna. — Podružna cerkev. Postojanka je ob stari že prazgodovinski poti (jantarjeva pot) od jadranskega morja čez javorniški prehod pri Starih ognicah (1009 m) mimo Cerknice in Starega trga pri Ložu in naprej proti Ljubljani — ter ob odcepu stare poti proti Ilirski Bistrici. Na Gradcu (787 m) jugozahodno od vasi je rimsko najdišče.

25. STARI TRG PRI LOŽU, Loška Dolina, Postojna. — Župna cerkev (romanska). Prafara. Rimsko najdišče v večjem prazgodovinskem in rimskem področju (na ledini Gradišče tudi zgodnj srednjeveška utrdba) pod Ulako, kjer je bilo gradišče, ki je obsegalo več ko 3000 m, in ki spričuje poselitev od obdobja žarnih grobišč preko halštatske, latenske, rimske do merovinške dobe (rimske stavbe, gradbeni ostanki in druge antike, ter domnevno rimska trdnjava v varstvo antične ceste, ki je potekala pod Ulako iz Cerknice proti

Kolpi, Krki in Ljubljani). Sosedni patrocinij: sv. Peter v Ložu, sv. Kancijan na Gorenjem Jezeru, sv. Martin v Podcerkvi, sv. Marija v Viševku, sv. Marjeta v Šmarati.

26. ŠMihel pod Nanosom (zunaj Šmihela), Hruševje, Postojna. — Podružna cerkev, kraj nje sledovi antične ceste Razdrto—Studeno—Planina (odcep proti Cerknici)—Logatec—Ljubljana. Severno od cerkve, nad Šmihelom pod Nanosom, pomembno gradišče z rimskimi ostalinami. Sosedni patrocinij: sv. Mihael v Šmihelu pod Nanosom, sv. Martin v Hrenovicah (prafara), sv. Peter v Goričah, sv. Danijel v Hruševju.

27. ŽEJE, Postojna, Postojna. — Podružna cerkev. Naselje leži ob antični cesti z vrsto prazgodovinsko-rimskih gradišč od Postojne preko Ilirske Bistrice do Jelšan (Trsata). Sosedni patrocinij: sv. Marjeta v Kočah, sv. Marija v Slavini (prafara), sv. Lavrencij v Orehku.

28. ZGORNJE GORJE, Gorje, Radovljica. — Župna cerkev. Prafara (Gorje). V Spodnjih Gorjah staroslovanska naselbina (grobovi). V bližnji jami Poglejska cerkev pri Poljšici pri Gorjah so odkrili paleolitske artefakte ter rimsko in staroslovansko ostalino. Sosedni patrocinij: sv. Martin na Bledu, sv. Marjeta na Bohinjski Beli. Križišče starih poti iz Bleda, Jesenic, Mojstrane in Bohinja.

29. BISTRICA PRI TRŽIČU, Tržič, Kranj. — Podružna cerkev. Rimsko najdišče v bližnjem Tržiču, v katerega bližini naj bi po krajevnem izročilu stala rimska naselbina »forum Lubelinum«, ki naj bi zapirala rimsko pot skozi bistriško dolino čez Ljubelj v Podravje. Sosedni patrocinij: sv. Marija, sv. Andrej v Tržiču, sv. Janez Krstnik v Kovorju.

30. STARA LOKA, Škofja Loka, Kranj. — Župna cerkev (romanska?). Prafara (Stara Loka-Škofja Loka). V območju Stara Loka-Škofja Loka je več rimskih izkopanin, med njimi napisni kamen in domnevno ostanki rimske trdnjave. Kraj leži

v stičišču antičnih cest Ljubljana—Kranj in Škofja Loka—Poljanska dolina —Cerkno—Tolmin ter Škofja Loka—Selška dolina—Tolmin.

31. ŠENČUR, Šenčur, Kranj. — Župna cerkev. Prafara. Rimski grob v sarkofagu z napisom. Kraj leži ob stari poti iz Ljubljane in Kamnika v Kranj in v močnem starem arheološkem in cerkvenem jedru s prafarnim središčem v Kranju in z okoliškimi prafarami v Naklen, Cerkljah, Šmartnem in Šenčurju. Na rimski poti med Šenčurjem in Vogljami so našli novce Maksimina Tračana.

32. VOLČA, Poljane, Kranj. — Podružna cerkev. Kraj leži ob stari poti med prazgodovinsko-rimsko naselbino v Poljanah nad Škofjo Loko in rimskim najdiščem Javorje—Malenski vrh ter v dosegu antične ceste Kranj—Škofja Loka—Cerkno—Tolmin po Poljanski dolini. Sosedni patrocinij: sv. Martin v Poljanah nad Škofjo Loko.

33. IG (Studenec), Ig, Ljubljana. — Podružna cerkev (romanska). Poleg nje gradišče. Blizu cerkvice sv. Jurija na Grajskem hribu so našli rimski nagrobnik. Iz iste cerkvice je še več rimskih nagrobnikov in žrtvenik. Na Igu je bila pomembna rimska naselbina, Izpričujejo jo številni nagrobniki (49), grobovi, stavbni ostanki, novci. Na Barju so bila kolišča. Skozi Ig je vodila antična cesta, ki je povezovala Vrhniko, na eni strani z Ljubljano, na drugi z Višnjo goro oziroma s Trebnjem. Sosedni patrocinij: sv. Martin v kraju, sv. Andrej v Brestu, sv. Jurij v Kotu, sv. Mihael v Iški vasi, sv. Gregorij v Dobravici.

34. IHAN, Domžale, Ljubljana. — Župna cerkev. Prazgodovinsko najdišče. Na griču Dobrava vzhodno od Ihana prazgodovinska lončarija, rimska opekarna in rimski grobovi.

35. HRUŠEVO, Dobrova, Ljubljana. — Podružna cerkev na vzpetini 413 m (ledina Partica, Frtica) stoji domnevno na mestu nekdanje rimske utrdbe ob poti Ljubljana—Polhov Gradec.

36. KOT, Ig, Ljubljana. — Podružna cerkev. Naselje leži v večjem prazgodovinsko-rimskem arheološkem okolišu s središčem na Igu in v sosedstvu številnih starih patrocinijev.

37. LITJA, Litija, Ljubljana. — Podružna cerkev na Poganku. Pod njo najden kamnit artefakt. Prazgodovinska naselbina in gomile. Rimske najdbe, rimsko pristanišče? Rudnik svinca izkoriščen verjetno že v antiki. Kraj je bil v dotiku antične ceste Ljubljana—Litija—Radeče. Sosedni patrocinij: sv. Miklavž v Litiji (zavetnik brodarjev), sv. Martin v Šmartnem pri Litiji.

38. LJUBLJANA, Ljubljana, Ljubljana. — Prafara. Pomembno staro misijonsko in cerkveno središče. Škofijski sedež. Ostanki starokrščanske bazilike. Emona, kolonija. Utrjeno rimsko upravno-politično središče. Stičišče pomembnih antičnih komunikacij. Ljubljanski grad: prazgodovinsko gradišče, rimska stražna postaja in kulturna stavba Aequorne. Na gradu kapelica sv. Jurija. Stožice: podružna cerkev sv. Jurija, zraven na pokopališču odkriti temelji večje rimske stavbe in manjše antike. Okolje sv. Jurija govori za bližino rimske postojanke *Savo Fluvio* in utrdbe, ki naj bi obvladovala prehod čez Savo. Postojanka leži ob rimski magistrali Ogled—Ljubljana—Celje—Ptuj. Stari patrociniji v območju Ljubljane (tudi nekdanji): sv. Marija, sv. Peter, sv. Janez Krstnik, sv. Martin, sv. Krištof, sv. Nikolaj, sv. Jurij, sv. Marjeta, sv. Jernej, sv. Kancijan, sv. Jakob.

39. MOTNIK, Motnik, Ljubljana. — Župna cerkev. Spodnji del starega grajskega zidovja v Zgornjem Motniku je rimski. Od tod naj bi bil tudi rimski nagrobnik. V območju Motnika je še več točk, ki kažejo antično obeležje. Skozi Motnik je šla stara cesta Ljubljana—Kamnik—Celje.

40. NEVLJE, Kamnik, Ljubljana. — Župna cerkev. Paleolitska postaja blizu cerkve. Halštatsko in zgodnj srednjeveško

najdišče. V bližnjih Mekinjah sta v župni cerkvi vzdana rimska nagrobnika. V sosednjem Kamniku je bila prazgodovinska in rimska naselbina. Kraj leži ob stari cesti Ljubljana—Kamnik—Vransko—Celje. Sosedni patrocini: sv. Marija v Kamniku (prafara), sv. Marija v Mekinjah.

41. **PODTABOR PRI GROSUPLJEM** (Sv. Jurij pri Grosupljem), Podtabor pri Grosupljem, Ljubljana. — Župna cerkev. Prvotna cerkev naj bi bila zidana na mestu nekdanjega gradišča. Rimsko najdišče. Na Gradišču (496 m) sledovi gradišča in gome. Mimo je vodila stara cesta Ljubljana—Turjak—Velike Lašče—Kočevje.

42. **PRAPREČE**, Polhov Gradec, Ljubljana. — Podružna cerkev. Kraj leži ob vznožju Gore sv. Lovrenca (824 m) nad Polhovim Gradcem (prazgodovinsko gradišče in rimsko najdišče (kastel)). V sosednem Polhovem Gradcu rimska naselbina. Sosedni patrocini: sv. Marija v Polhovem Gradcu, sv. Lavrencij na Gori (824 m).

43. **SELA PRI VIŠNJI GORI**, Višnja gora, Ljubljana. — Podružna cerkev.

44. **TACEN**, Šentvid, Ljubljana. — Podružna cerkev pod Šmarno goro (667 m), s prazgodovinsko naselbino. Bližnje najdišče z rimskodobnimi grobovi in drugimi antikami v Šmartnem pod Šmarno goro. Sosednji patrocini: sv. Martin v Šmartnem pod Šmarno goro.

45. **VELIKA LIGOJNA**, Vrhnika, Ljubljana. — Podružna cerkev. Rimska naselbina v območju glavne rimske ceste Oglej—Ljubljana—Celje—Ptuj in severno od pomembne prazgodovinske, rimske in zgodnjekristne naselbine Vrhnik (Nauportus, s kastelom). Sosedni patrocini: sv. Pavel na Vrhniku.

46. **NOVI LAZI**, Kočevska Reka, Kočevje. — Podružna cerkev. V bližini je šla stara cesta iz Kočevja k Fari ob Kolpi in nato na Hrvaško.

47. **ORTNEK**, Velike Lašče, Kočevje. — Grajska cerkev poleg razvalin starega ortneškega gradu. Pri gradu prazgodovinsko selišče. Kraj leži ob stari cesti Ljub-

ljana—Kočevje. Sosedni patrocini: sv. Gregor pri Sv. Gregorju.

48. **DOBRNIČ**, Dobrnič, Novo mesto. — Župna cerkev. Prazgodovinsko in rimsko najdišče v večjem arheološkem področju Dobrnič—Korita—Dobrava okrog Gradišča (310 m) s sledovi antične ceste Trebnje—Žužemberk. Sosedni patrocini: sv. Peter v Koritih, sv. Marija na Dobravi.

49. **DVOR**, Dvor, Novo mesto. — Podružna cerkev, romanska. Rimska naselbina v vrsti številnih prazgodovinskih in rimskih najdišč vzdolž Krke ob antični cesti, ki je povezovala Notranjsko z Belo krajino. Nad Dvorom veliko prazgodovinsko gradišče na Vinkovem vrhu (340 m), kjer naj bi bila stala tudi rimska utrdba. Sosedni patrocini: sv. Janez Krstnik v Mačkovcu pri Dvoru, sv. Pavel na Vinkovem vrhu.

50. **GRMOVLJE**, Škocjan, Novo mesto. — Podružna cerkev. Domnevno gradišče. Rimska naselbina (grobovi, zidovje). Kraj leži ob rimski magistrali Ljubljana—Trebnje—Drnovo—Sisak. Sosedni patrocini: sv. Kancijan v Škocjanu, sv. Marjeta v Šmarjeti, sv. Martin v Vinici, sv. Helena v Dragi.

51. **LUKOVEK**, Trebnje, Novo mesto. — Podružna cerkev. Rimski grobovi med Lukovkom in Jezerom, kjer je potekala rimska magistrala Ljubljana—Trebnje—Drnovo—Sisak. Sosedni patrocini: sv. Peter na Jezeru, sv. Marjeta na Grmu (Bregu), sv. Jurij v Št. Juriju.

52. **MALI KORINJ** (na Korinju), Zagradec, Novo mesto. — Podružna cerkev. Prazgodovinsko najdišče. V Velikem Korinju prazgodovinsko in rimsko najdišče. Pod hribom najden rimski nagrobnik, vzdani nekaj časa v cerkvi sv. Jurija (zdaj opuščena). Na Mačkovem vrhu (Korinskem vrhu) nad vasjo prazgodovinsko gradišče in antike. Pod gradom Korinj so razvaline stare cerkve. Kraj leži v območju antične ceste Cerknica—Velike Lašče—Krka.

53. OREHOVICA, Šentjernej, Novo mesto. — Podružna cerkev. Rimska naselbina (grobovi). V bližini prazgodovinsko gradišče, Postojanka sodi v okvir velike arheološke aglomeracije okrog Mihovega pod Gorjanci, ob že prazgodovinski poti. Sosedni patrocini: sv. Jernej v Šentjerneju (prafara), sv. Štefan v Dolenji Stari vasi.

54. SELA PRI HINJAH, Hinje, Novo mesto. — Podružna cerkev.

55. SREDNJE GRČEVJE, Trška gora, Novo mesto. — Podružna cerkev (najstarejša v župniji).

56. ŠT. JURIJ, Mirna peč, Novo mesto. — Podružna cerkev. Nad vasjo gomile. Leži ob rimski cesti Ljubljana—Trebnje—Drnovo—Sisak. Sosedni patrocini: sv. Peter na Jezeru.

57. ŠENTJURJE, Veliki Gaber, Novo mesto. — Podružna cerkev. Rimski grobovi. Leži v območju rimske magistrale Ljubljana—Trebnje—Drnovo—Sisak. Sosedni patrocini: sv. Mihael v Malem Gabru.

58. DOL, Predgrad, Črnomelj. — Podružna cerkev. Severovzhodno, pri Poljanskem gradu, je bila prazgodovinska naselbina. V bližnjem Starem trgu ob Kolpi prazgodovinska naselbina in rimski grobovi. Mimo je vodila stara cesta iz Kočevja proti Kolpi.

59. ROŽANEC, Črnomelj, Črnomelj. — Podružna cerkev. V njeni bližini na ledini »Judovje« je v živo skalo vsekan Mitrov relief s posvetilnim napisom. Predmeti iz mlajše kamene in rimske dobe. V bližini Rožanca je verjetno potekala antična cesta Krka—Žužemberk—Črnomelj—Vinica.

60. ČATEŽ, Čatež ob Savi, Krško. — Župna cerkev. Halštatska in keltska nekropola. Rimske ostaline na območju Čateža: nekropola, rimske toplice, sledovi gradenj. Ob izlivu Krke v Savo odkrito antično cestišče, Neptunu posvečen žrtvenik in miljniki (domnevna broderska postaja). Poleg župnišča vzidan odlomek are. Kamno-

lom pri Čatežu so izkoriščali že Rimljani. Skozi kraj je šla rimska cesta Ljubljana—Trebnje—Drnovo—Sisak. V bližini gradišče nad Velikimi Malencami: pomembna prazgodovinska, rimska in staroslovanska utrjena postojanka (refugij ?) nad sočjem Save in Krke.

61. KAPLJA VAS, Tržišče, Krško. — Podružna cerkev (romanska). Prazgodovinska, rimska, staroslovanska naselbina: nekropole, rimske skulpture in druge izkopenine. Pri cerkvi sv. Jurija na Šentjurskem hribu gradišče, pod njim gomile. V rimskih ruševinah (starem porušenem cerkvenem obzidju ?) vzidan rimski nagrobnik. V sosednjem Tržišču prazgodovinska, rimska, staroslovanska naselbina. Oboje leži ob antični cesti Trebnje—Mokronog—Tržišče—Boštanj (Šmarjeta). Sosedni patrocini: sv. Marija v Tržišču.

62. MOČVIRJE, Bučka, Krško. — Podružna cerkev. Leži v bližini stare ceste Šmarjeta—Škocjan—Drnovo.

63. PODBORŠT (Orehovica), Krmelj, Krško. — Podružna cerkev.

64. TRNOVEC, Zabukovje, Krško. — Podružna cerkev. Kraj leži v območju arheoloških najdišč pod Bohorjem, v bližini pomembne prazgodovinske, rimske in staroslovanske naselbine Vranje, z ostanki dvojne starokrščanske bazilike. Sosedni patrocini: sv. Lavrencij na Metnem vrhu — Žabjeku tik Vranja, in sv. Štefan v Vranju.

65. SVETE GORE (521 m), Bistrica ob Sotli, Krško. — Domnevno gradišče. Na njem kapela sv. Jurija, predromanskega izvora z reliefom oranta iz 9.—10. stoletja in »runskimi« (?) črkami. Poleg tudi predromanska kapela sv. Martina.

66. ZDOLE-PODGORICA, Zabukovje, Krško. — Župna cerkev. Prazgodovinsko naselje in gomile v območju močnega arheološkega področja pod Lisco (947 m), ki ga prečka stara cesta iz Radeč mimo Jurkloštra v Posotelje. Sosedni patrocini: sv. Janez Krstnik v Razboru.

67. IZLAKE, Zagorje ob Savi, Trbovlje. — Podružna cerkev. Naselje leži v vrsti arheoloških najdišč ob stari cesti Zagorje—Trojane. Sosedni patrocini: sv. Peter in Pavel v Zagorju.

68. GLINJEK-STRANSKI VRH, Polšnik, Trbovlje. — Podružna cerkev (romanska). V njeni bližini je bilo gradišče (prazgodovinska naselbina, gomile). Leži v večjem arheološkem kompleksu okoli Polšnika, ob antični cesti Ljubljana—Litija—Radeče. Sosedni patrocini: sv. Marija v Polšniku, sv. Lavrencij na Stranskem vrhu in na vrhu Žamboh — Tepe (699 m), sv. Katarina na Ostrežu (841 m), sv. Jurij v Podkumu.

69. PODKUM (Sv. Jurij pod Kumom), Podkum, Trbovlje. — Župna cerkev. Prazgodovinsko gradišče. Pod cerkvijo rimski grobovi z raznimi antikami. Kraj leži ob antični cesti Ljubljana—Litija—Radeče. Sosedni patrocini: sv. Jurij na Glinjeku, sv. Lavrencij na Stranskem vrhu in v Selah — Borovaku, sv. Janez Krstnik v Svibnem (prafara).

70. SV. JURIJ PRI LOKI, Loka pri Zidanem mostu, Trbovlje. — Podružna cerkev. Gomile. V podbojih vrat pokopališkega zidu pri cerkvi sv. Jurija sta vzdana antična žrtvenika. Kraj leži ob stičišču antičnih cest Zidani most—Radeče—Videm—Krško (Drnovo)—Dobova — in Radeče—Jurklošter—Obsotelje. Sosedni patrocini: sv. Peter v Radečah, sv. Helena v Loki pri Zidanem mostu, sv. Janez Krstnik v Razboru.

71. SV. JURIJ OB TURJU, Hrastnik, Trbovlje. — Podružna cerkev. Lega v območju večjega prazgodovinsko-rimskega kompleksa Hrastnik-Trbovlje. Sosedni patrocini: sv. Štefan pri Sv. Štefanu. Bližina antične ceste Trbovlje—Laško.

72. LEGEN, Slovenj Gradec, Slovenj Gradec. — Podružna cerkev (romanska). Prazgodovinska naselbina, rimsko najdišče (nagrobnik) v arheološkem področju Slovenj Gradec—Stari trg, ob antični cesti, ki naj bi vodila čez legensko planoto proti

severu. Sosedni patrocini: sv. Martin v Šmartnem pri Slovenjem Gradcu (prafara), sv. Pankracij v Starem trgu.

73. MOZIRJE, Mozirje, Šoštanj. — Župna cerkev. Domneven rimski kastel. Rimsko najdišče ob stari cesti Kamnik—Celje. Sosedni patrocini: sv. Štefan na Oljniku, sv. Mihael nad Mozirjem, sv. Kancijan v Rečici ob Savinji.

74. ŠKALE, Velenje, Šoštanj. — Župna cerkev (podrta). Prafara. Rimsko najdišče v bližnjem Šmartnem in Stari vasi. Antična cesta po dolini Pake in Mislinje. Sosedni patrocini: sv. Mihael v Družmirju, sv. Martin v Konovem, sv. Andrej pri Saleku.

75. GOTOVLJE, Žalec, Celje. — Župna cerkev. Prazgodovinsko, rimsko in starslovansko najdišče. Pred kapelo župne cerkve je rimski marmorni blok. Za pokopališkim zidom so odkrili osem starslovanskih skeletov. Mimo je peljala rimska cesta Oglej—Ljubljana—Celje—Ptuj. Sosedni patrocini: sv. Peter v Šempetru v Savinjski dolini, sv. Kancijan v Žalcu (prafara), sv. Marija v Petrovčah.

76. SLOVENSKE KONJICE, Slovenske Konjice, Celje. — Župna cerkev (romanska). Prafara. Prazgodovinsko in rimsko najdišče: deli rimskih nagrobnikov, marmornati lev, več milnikov (vse v sekundarnem položaju, verjetno iz okolice kraja). Kraj leži ob rimski cesti Oglej—Ljubljana—Celje—Ptuj.

77. SV. JURIJ, Rogatec, Celje. — Podružna cerkev. Na pokopališču, ob cerkvi, je zakopan rimski sarkofag. Kraj sodi v področje antičnega najdišča Donačke gore; pod njo je šla stara cesta proti Žetalam. Sosedni patrocini: sv. Jernej v Rogatcu (prafara), sv. Marjeta v Rogaški Slatini.

78. ŠENTJUR PRI CELJU, Šentjur pri Celju, Celje. — Župna cerkev. Prazgodovinsko in rimsko najdišče. Lega ob antični cesti Celje—Šmarje pri Jelšah—Rogatec, in severno od prazgodovinske, rimske in zgodnj srednjeveške naselbine na Rifniku.

79. TABOR (Sv. Jurij ob Taboru), Tabor, Celje. — Župna cerkev. Rimsko najdišče (rimski napisni kamen). Mimo je šla rimska cesta Oglej—Ljubljana—Trojane—Celje—Ptuj. Sosedni patrocinij: sv. Mihael v Vranskem, sv. Hieronim v Sv. Jeronimu, sv. Štefan na Gomilskem.

80. JUROVSKI DOL, Jurovski dol, Maribor. — Župna cerkev. Prazgodovinsko in rimsko najdišče. Antične gomile.

81. JURSKI VRH, Zgornja Kungota, Maribor. — Župna cerkev. Vzhodno od kraja, ki leži v območju antične ceste Maribor—Zgornja Kungota—Flavia Solva čez Plački vrh, so sledovi antičnih stavb. Tam naj bi bilo nekoč po ljudskem izročilu stalo »mesto«.

82. REMŠNIK, Brezno-Podvelka, Maribor. — Župna cerkev. Severno od vasi prazgodovinski ali rimski grobovi z antikami.

83. SPODNJE HOČE, Hoče, Maribor. — Župna cerkev. Prafara Hoče. Na prostoru župne cerkve odkritih več rimskih kamnov. Nagrobnik je vzidan v zahodno steno cerkve. V cerkveni kripti so: žrtvenik Mitri, reliefni steber iz neke grobnice in drugi obdelani kamni. V Hočah naj bi bil najden tudi rimski miljnjk. Sled antične

ceste proti Mariboru. Nad Hočami prazgodovinska in rimska postojanka (gradišče) Poštela. Sosedni patrocinij: sv. Marija v Slivnici pri Mariboru (prafara), sv. Mihael v Razvanju. Kraj leži ob antični cesti Slovenska Bistrica—Maribor.

84. PTUJ, Ptuj, Ptuj. — Župna cerkev (romanska). Prafara. Prazgodovinska naselbina. Pomembno rimsko upravno in vojaško središče. Legijski tabor. Lega mesta ob glavni rimski prometni žili iz Italije v Podonavje. Staroslovanska naselbina. Prvotna cerkev sv. Jurija naj bi bila posvečena sredi 9. stoletja, sedanja pa stoji na mestu prejšnje romanske. Patrociniji v mestu: sv. Peter in Pavel, sv. Ožbolt (njegova cerkev domnevno zgrajena okoli leta 874 na temeljih poganškega svetišča), Patrociniji v okolici Ptuja: sv. Martin na Hajdini, sv. Marjeta v Gorišnici.

85. VIDEM OB ŠČAVNICI (prej sv. Jurij ob Ščavnici), Ljutomer. — Župna cerkev. Prazgodovinsko-rimsko najdišče ob antični cesti Ptuj—Radgona.

86. SV. JURIJ, Rogašovci, Murska Sobota. — Župna cerkev. Antično najdišče v bližnjih Rogašovcih. Prvotno cerkev je dal domnevno postaviti knez Kocelj v 9. stoletju.

Literatura

Arheološka najdišča Slovenije, 1975.
Škofijski letopisi (šematizmi).

ZA EPIGRAPHICA

VERA KOLAR

Pokrajinski muzej, Celje

Pokrajinski muzej v Celju je opazil začetna arheološka razkopavanja v Gledališki ulici 7 v Celju pred gradnjo novega gostišča »Turške mačke« na parc. št. 2030 K. G. Celje. Dela so trajala od 17. 11. do 23. 11. 1978 in od 7. 2. do 28. 3. 1979. Prekinitev med akcijo je nastala zaradi neprimernih vremenskih razmer. Izkopano polje je merilo 364 m². Na ostali površini sta bili dve kleti bivšega gostišča, ki sta segali pod antičen kulturno plast.

Na razmeroma majhnem prostoru smo zadeli na dvoje poslopji večjih izmer, ki so segala izven gradbene jame proti severu, vzhodu in jugu. Na zahodu ju je omejeval antični obrambni zid. Med obema objektoma v smeri vzhod-zahod je potekala do danes uporabljena rimska kloaka. V to kloako so bili spojeni odtoki obeh poslopij. Nad kloako smo ugotovili slabše očiščene. Medtem ko je bilo severno poslopje skromnejše opremljeno in nižje, je stalo na južni strani poslopje z imenitno dvorano, s hipokavstom, mozaikom in freskami. Dolžina dvorane ni ugotovljiva, saj sega le pod današnjo Črnčičevo ulico in preko nje za Prothasijev dvorac.¹ Širina prostora je bila 4,10 m, dolžina izkopa 14 m. Dobro ohranjenega črno-belega mozaika z geometrijskimi ornamentom je bilo 23 m². Freske v fragmentih so prekrivale oziroma mozaik. Le na dveh stenah je bilo ohranjeno podnožje, barvano v vertikalnih ploskvah v rdeči in zeleni barvi z rumenimi robovi. Več tisoč fragmentov priča o pestri barvitosti s prevladujočo rdečo in modro barvo. Bordure, ornamenti vitke in girland omejujejo posamezne pravokotne ploskve v srednjem delu sten. Poslikane stene so se zgoraj zaključevale s likovno. Sodeč po legi najdišča, je predstavljal fragment freske z upodobljenima račkami (sl. 1) osrednji motiv severne stene. Rdečo rjavo barvano plastiko, ki je podlaga obeh figur je omejeval tanek rob črne in oker barve. Prvotna širina ploskve je znašala 32 cm. Med vodnim rastlinjem v zelenkasti barvi plavata dve rački, druga od druge; dotikata se le z repoma; desna se ozira nazaj. Umstnik je z nekaj potezami upodobil rački nekaj realistično. Uporabil je dve nianši zelene, sivkatomodro, rdečo, rumeno, oker, črno in belo barvo. Dolžina račk je 8–9 cm. Če upoštevamo celotno majhno fresko, bi jih lahko postavili v 3. skupino pompejanskih fresk in datirali najkasneje v sredino 2. stoletja.²

Pri razenju temeljev kletnega prostora »Turške mačke« se je pokazalo, da so uporabili za zidavo tudi antične marmorne bloke in dva napna. Temelj ob Gledališki ulici je bil zelo star, saj je poslopje že upodobljeno na najstarejših vesutah Celja. Pred-

ZANIMIVE NAJDBE IZ CELJA

VERA KOLŠEK

Pokrajinski muzej, Celje

Pokrajinski muzej v Celju je opravil zaščitna arheološka izkopavanja v Gledališki ulici 7 v Celju pred gradnjo novega gostišča »Turške mačke« na parc. št. 2050 K. O. Celje. Dela so trajala od 17. 11. do 25. 11. 1978 in od 7. 2. do 28. 3. 1979. Prekinitev med akcijo je nastala zaradi neprimernih vremenskih razmer. Izkopano polje je merilo 364 m². Na ostali površini sta bili dve kleti bivšega gostišča, ki sta segali pod antično kulturno plast.

Na razmeroma malem prostoru smo zadeli na dvojce poslopij večjih izmer, ki so segala izven gradbene jame proti severu, vzhodu in jugu. Na zahodu ju je omejeval antični obrambni zid. Med obema objektoma v smeri vzhod—zahod je potekala do danes uporabljena rimska kloaka. V to kloako so bili speljani odtoki obeh poslopij. Nad kloako smo ugotovili slabše cestišče. Medtem ko je bilo severno poslopje skromnejše opremljeno in mlajše, je stalo na južni strani poslopje z imenitno dvorano, s hipokavstom, mozaikom in freskami. Dolžina dvorane ni ugotovljiva, saj sega še pod današnjo Gubčevo ulico in preko nje za Prothasijev dvorec.¹ Širina prostora je bila 4,10 m, dolžina izkopa 14 m. Dobro ohranjenega črno-belega mozaika z geometrijskim ornamentom je bilo 23 m². Freske v fragmentih so prekrivale celoten mozaik. Le na dveh stenah je bilo ohranjeno podnožje, barvano v vertikalnih ploskvah v rdeči in zeleni barvi z rumenimi robovi. Več tisoč fragmentov priča o pestri barvitosti s prevladujočo rdečo in modro barvo. Bordure, ornamenta vitic in girland omejujejo posamezne pravokotne ploskve v srednjem delu sten. Poslikane stene so se zgoraj zaključevale s štukaturo. Sodeč po legi najdišča, je predstavljal fragment freske z upodobljenima račkami (sl. 1) osrednji motiv severne stene. Rdeče rjavo barvano ploskev, ki je podlaga obeh figur je omejeval tanek rob črne in oker barve. Prvotna širina ploskve je znašala 32 cm. Med vodnim rastlinjem v zelenkasti barvi plavata dve rački, druga od druge; dotikata se še z repoma; desna se ozira nazaj. Umetnik je z nekaj potezami upodobil rački dokaj realistično. Uporabil je dve niansi zelene, sivkastomodro, rdečo, rumeno, oker, črno in belo barvo. Dolžina račk je 8—9 cm. Če upoštevamo celotno najdbo fresk, bi jih lahko postavili v 3. skupino pompejskih fresk in datirali najkasneje v sredino 2. stoletja.²

Pri rušenju temeljev kletnega prostora »Turške mačke« se je pokazalo, da so uporabili za zidavo tudi antične marmorne bloke in dva napisa. Temelj ob Gledališki ulici je bil zelo star, saj je poslopje že upodobljeno na najstarejših vedutah Celja. Pred-

postavljamo lahko, da vzdani kamni izhajajo iz zahodne celejanske nekropole, ki je bila nekje ob Ljubljanski cesti in leži pravokotno na Gledališko ulico.

Prvi nagrobnik (sl. 2) je iz pohorskega marmorja s sledovi malte, levi spodnji vogal je odbit. V profiliranem okviru je devetvrstični napis. Črke so visoke od 6,4 do 5,6 cm. Velikost napisne plošče $105 \times 77 \times 17$ cm. Velikost napisnega polja $85,5 \times 57,5$ cm.

Successus | Celeianor(um) | ann(orum) XXXX | h(ic) s(itus) e(st) | ⁵ Successus | Cel(eianorum) ann(orum) XXV | [E]xoratus | [Ce]leianor(um) | [ann(orum)] XXV h(ic) s(itus) est.

Ligatura je v 6. vrstici: *ann.* V 9. vrstici je T v besedi *est* nad vrstico zaradi pomanjkanja prostora. Vsi trije celejanski sužnji so živeli v drugi polovici 1. stoletja.

Fragment nagrobnika iz pohorskega marmorja (sl. 3) je s preklado razdeljen na dva dela. Zgoraj je napisno polje obdano z dvema pilastroma, stoječima na plinti in profilirani bazi. Od napisa so ohranjene le zadnje tri vrstice. Pod preklado, v profiliranem okviru je reliefno upodobljen bukranij — dve bikovi lobanji z girlando in trakovi. Velikost: $61 \times 73,5 \times 15,5$ cm, širina reliefnega polja 56 cm; višina črk 3,8—3,4 cm.

[coni]ug(i) ann(orum) X[—] | L(ucio) Fabio Fortuna[to f(ilio)] | ann(orum) XXXX

Ligatura je v prvi vrstici *ann.* Na koncu druge vrstice je prostor še za eno črko, možna bi bila črka F. Po obliki spominja fragment na nagrobnik v celjskem lapidariju (inv. št. 22, *CIL* III 13526), ki ga A. Schober datira v konec 1. stoletja³ in ga opredeljuje po obliki v 2 b skupino nagrobnikov. V našem primeru bi se lažje opredelili za 2. stoletje zaradi oblike črk zadnjih dveh vrstic. Opazno je, da se zadnji dve vrstici razlikujeta od prve ohranjene in je verjetno, da gre za naknadni pokop

¹ *Varstvo spomenikov* 7 (1958/59) 299.

² W. Drack, *Die Wandmalerei der Schweiz* (Basel 1950) 12. H. Kenner, *Antike römische Wandmalerei in Kärnten, Carinthia* 140 (1950) 154.

³ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (Wien 1923) 46.

INTERESSANTE FUNDE AUS CELEIA (CELJE)

Zusammenfassung

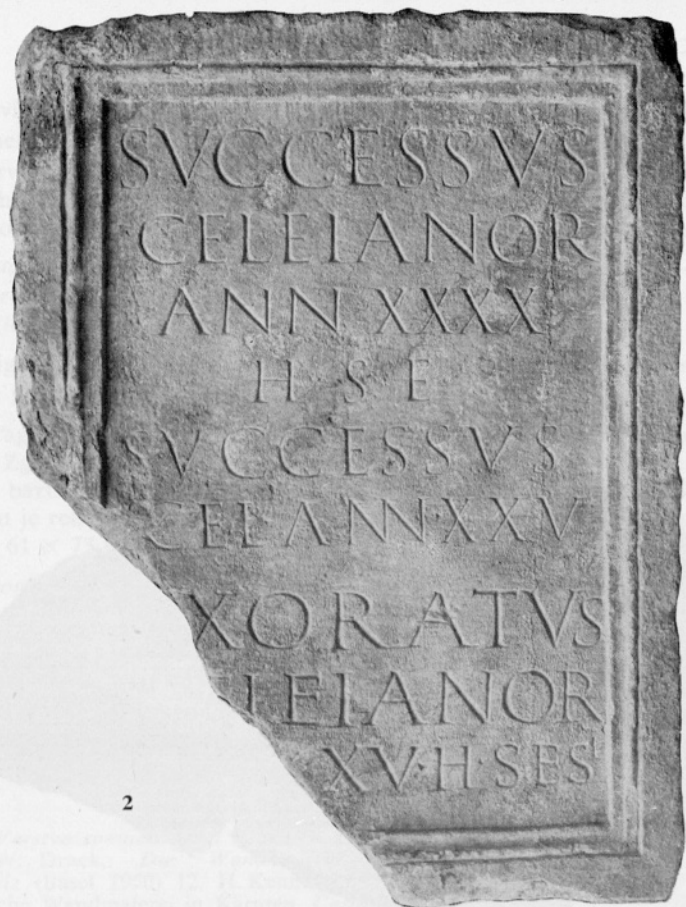
1. Unter unzähligen farbenreichen und dem 2. nachchristlichen Jahrhundert angehörenden Freskenfragmenten aus einem während einer Rettungsgrabung untersuchten Saalraum einer nahe der Westmauer gelegenen *Villa urbana* mit schwarz-weissem geometrisch gemusterten Mosaikboden befand sich auch ein Entenmotiv. Auseinander schwimmende Enten dekorierten die mittlere Partie der Nordwand, die oben mit Stuckaturrand verziert war (Abb. 1).

2. In Fundamentmauern eines mittelalterlichen Gasthauses (»Turška mačka«) wurde eine marmorne Grabplatte gefunden, deren Inschrift der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts zuzuweisen ist. Text s. oben (Abb. 2).

3. Ebendort wurde auch der Unterteil eines marmornen Grabsteines gefunden, dessen Inschrift, aus dem 2. Jahrhundert nach Chr. stammend, oben reproduziert ist (Abb. 3).

2

3

COHORS V GALLORUM U TRANSDIERNI

MIROSLAVA MIRKOVIĆ

Filozofski fakultet, Beograd

Pri iskopavanjima koja su vršena 1970. godine u Tekiji (rimska Transdierna),¹ na mestu gde se nalazio jedan od glavnih prelaza iz Mezije na dačku obalu, nađena je, pored temelja utvrđenja, ostataka naselja i većeg broja opeka sa žigom kohorti V Gallorum i VIII Voluntariorum i jedna bronzana posuda sa natpisom.² Žigovi na opekama otkrivaju da je pored inače nepoznate kohorte VIII Voluntariorum u građenju ovog utvrđenja učestvovala i kohorta V Gallorum i da je jedno vreme činila njegovu posadu. Natpis na bronзанom sudu pruža podatak o njenoj vezi sa legijom VII Claudia. Ovaj nalaz je interesantan i za pitanje vojničkog sledovanja i zaslužuje da se ponovo razmotri.

Prvo o natpisu i nameni ovog bronзанog suda. U njegovom gornjem delu, u pojasevima razdvojenim trostrukim paralelnim linijama urezan je natpis u tri reda: COH V GALL i ispod toga, posle neispisanog prostora od tri slova mesta sledi reč EXACTA, a u drugom pojasu — AT LEG VII C RE. A. Cermanović je predložila čitanje: *coh(ors) V Gall(or)um (hemina) exacta at leg(ionem) VII C(laudiam) Re(ginae ?)*, pretpostavljajući da bi Regina bila mesto na kome se u to vreme nalazio logor legije VII Claudia. Zapremina suda, koji je služio kao težinska mera, nije označena. Cermanović je merenjem utvrdila da je u pitanju jedna rimska hemina (0,2736 l) ili polovina sekstarija.³

Na žigu kojim se garantuje težinska mera ovde se, koliko mi je poznato, prvi put pojavljuje jedan pomoćni odred. Dosada poznati tegovi i šuplje mere, namenjene za upotrebu u vojsci, nose garantne marke na kojima se spominje legija i njen komandant.⁴ Baždareni su u legijskom logoru na zapovest legijskog legata prema standardima mera koji su se tu čuvali.⁵ Legijski logor je bio mesto gdje je vršeno proveravanje mera i u ovom slučaju.⁶ Viminacium, dosada jedini poznati logor legije VII Claudia, treba u ovom tekstu podrazumevati pod rečima *at leg(ionem) VII C(laudiam)*.⁶ Za slova RE na kraju natpisa moglo bi se možda naći neko drugo rešenje, utoliko pre što naziv Regina, za koji se A. Cermanović s oklevanjem odlučila, nije u izvorima direktno potvrđen.⁷ RE je mogla biti skraćenica za neki glagolski particip, na primer od glagola *recognosco*, *recognitus* je termin koji se često upotrebljavao u zvaničnoj rimskoj terminologiji kada je u pitanju prepis (carska pisma, vojničke diplome i drugo) sa značenjem da je kopija verna originalu.⁸ Takvo značenje bi odgovaralo i u ovom

slučaju i tekst na bronzanoj posudi mogao bi se dopuniti u *Coh(ortis) V Gall(orum)⁹ (hemina) exacta at leg(ionem) VII C(laudiam) re(cognita)*, što bi se moglo prevesti »mera od jedne hemine baždarena za kohortu V Gallorum prema originalu u logoru legije VII Claudia potvrđena«.

O nameni ove mere u logoru kohorte teško je nešto određeno reći, s obzirom na to da hemijska analiza nije izvršena pre čišćenja posude. Za merenje vojničkog sledovanja u žitu nije mogla služiti s obzirom na malu zapreminu¹⁰. Od tečnosti koje su vojnici primali dolaze u obzir vino, ulje i kiselo vino (acetum, οἶνος). Malo je verovatno da su ulje ili vino boljeg kvaliteta, koji su importovani u Podunavlje s juga, distribuirani vojnicima pomoćnih odreda. Vino nije davano vojnicima pre Trajana, a ulje je u ovim oblastima po svoj prilici bilo zamenjeno drugim vrstama masnoće (laridum i sl.).¹¹ Acetum, koje je imalo višestruku primenu (pomešano s vodom gasilo je žed, a korišćeno je i u medicini)¹² činilo je deo stalnog vojničkog sledovanja. Količina koju su vojnici primali mogla bi se približno odrediti na osnovu nekih podataka iz kasnijeg vremena. Kako pokazuje jedan papirus iz VI veka (*Pap. Oxyrh. 1920*) u Poznocarsko doba sledovanje je bilo različito za razne kategorije vojnika: *stratiotai* i *cancelaris*, kao i *cursores* primali su po dva sekstarija kisela vina (*oxos*), *symmachoi* — jedan, a količina od 1/2 sekstarija, što odgovara jednoj hemini, bila je predviđena za kategoriju vojnika koji se nazivaju *symmachoi riparienses*.¹³ Ako je jedna hemina predstavljala sledovanje kiselog vina vojnika treće kategorije u VI veku, u doba Ranog carstva mogla je biti količina koju su primali vojnici pomoćnih odreda.¹⁴ Međutim, ako se prihvati da je bronzana hemina iz Tekije služila za odmeravanje sledovanja u kiselom vinu, ne sme se smetnuti s uma jedna teškoća: kiselo vino je moglo oksidirati u bronzanoj posudi, ukoliko nisu bile preduzete neke mere koje bi to sprečile.

*

Ovaj kratak natpis na bronzanoj posudi pruža neka obaveštenja o vojnoj organizaciji na Dunavu. Tekst direktno potvrđuje ono što je A. Rádnöti pretpostavio, analizirajući vojničke diplome iz sredine II veka: kohorta V Gallorum ulazila je u sastav snaga legije VII Claudia i njen stalni logor se nalazio nizvodno od Viminacijuma, i to u vreme kada se po drugi put nalazila u Gornjoj Meziji, oko 159/160. godine.¹⁵

Cohors V Gallorum je često prekomandovana iz jedne provincije u drugu. U Meziji se prvi put nalazila 75. godine,¹⁶ a u Panoniji je potvrđena 84. i 85; u Meziji je nalazimo 93. i ponovo u vreme Trajana, 100. godine; među dačkim jedinicama srećemo je 110, a na diplomama iz 159/160 i 160. među onima u Gornjoj Meziji.¹⁷

Jedini dosada poznati natpisi na kojima se ova jedinica spominje potiču iz derdapskog dela Dunava, iz utvrđenja kod današnje Tekije na desnoj i utvrđenja kod Požežena de sus, oko 10 km uzvodno, na levoj obali Dunava.¹⁸ Nijedan od ovih spomenika ne može se precizno datovati, pa se ni vreme zadržavanja kohorte V Gallorum u jednom i drugom utvrđenju ne može pouzdano utvrditi. Smatra se da spomenici iz Požežene — dva žrtvenika i opeke sa žigom — nisu nastali oko 110. godine, kada je jedinica u Dakiji, već kasnije.¹⁹ Jedan žrtvenik ne pruža nikakve indicije za datovanje; na drugom se kao prefekt kohote V Gallorum navodi Petronius Novatus, po svoj prilici ista ličnost čiju znatno dužu karijeru daje jedan natpis iz Mavretanije.²⁰ Pored prefektуре galske kohorte, tribunata u legiji XIII Gemina, prefektуре u alama I Hispanorum i I Campanorum, držao je i prokuraturu *XX hereditatium per Asiam Phrygiam Lyciam Galatiam* — položaj koji je stvoren u vreme Hadrijana. Na osnovu toga se može odrediti i *terminus post quem* za afrički natpis.²¹ Žrtvenik iz Požežene

bi bio iz početka karijere Petronija Novata. On se datuje u vreme oko 160, neposredno pre polaska kohorte pod gornjomezijsku komandu.²²

Nalazi iz Tekije, opeke i bronzana posuda, takođe se ne mogu pouzdano datovati. Okolnost da su opeke otkrivene u sloju koji se može datovati u kraj I i početak II veka daje osnove da se pretpostavi da je kohorta V Gallorum približno u to vreme, pri svom drugom boravku u Gornjoj Meziji (93. ili 100. godine) gradila utvrđenje kod Tekije. Strategijski razlozi bi govorili za to da je utvrđenje na desnoj obali Dunava, na mestu gde se nalazio jedan od prelaza u Dakiju, stariji od onog na levoj obali. Vojna zaštita ove tačke bila je neophodna u vreme pre osvajanja Dakije i ponovo tek posle 274, kada je provincija na levoj obali Dunava bila napuštena. Arheološki tragovi, koji su nekada bili vidljivi kod Tekije, upravo bi odgovarali jednoj ranoj i jednoj poznoj fazi utvrđivanja. U starijoj arheološkoj literaturi spominju se tragovi jednog ranog utvrđenja na levoj obali Tekijskog potoka i jednog poznijeg na desnoj obali istog potoka.²³ Novija arheološka istraživanja su potvrdila da se u ovom poslednjem slučaju radi o poznocarskom utvrđenju,²⁴ po svoj prilici onom koje se u spisu *Notitia dignitatum* spominje pod imenom Transdierna sa posadom *milites exploratores*.²⁵ Identifikovanje ranog kastela koji je verovatno postojao već pod Domicijanom²⁶ manje je sigurno. On se može tražiti ili na brežuljku, koji je nešto južniji ili na samom Dunavu, na mestu gde se obično traži civilno naselje.²⁷ Njegovu posadu je mogla činiti cohors V Gallorum.

Utvrđenje kod Požežene, znatno zapadnije, moglo je biti izgrađeno kasnije, sa zadatkom da nadgleda kretanje sarmatskih plemena na levoj obali Dunava i datovanje spomenika sa ovog mesta u drugu polovinu II veka može biti tačno, premda za to nedostaje pouzdan dokaz. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li je kohorta V Gallorum, u vreme kada je bila stacionirana na levoj obali Dunava, ostala pod komandom gornjomezijskog legata. Nalaz opeka sa žigom gornjomezijskih legija IV Flavia i VII Claudia u Požeženi govorila bi u prilog takvoj pretpostavci.²⁸

¹ *Not. dign.* or. XLII 29. Naziv nije dokumentovan u izvorima Ranog carstva.

² Nalaze sa ovog mesta objavila je Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, koja je rukovodila iskopavanjima, u *Arheološkom pregledu* 12 (1970), 53; *Archaeologia Iugoslavica* 14 (1973) 40 i d.; *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* 8 (1975) 205 i d. Bronzana posuda sa natpisom posebno je objavljena u *Zborniku Filozofskog fakulteta u Beogradu* XIII-1 (1976) 39–41, sa fotografijom i crtežom. Visina suda iznosi 9,5 cm. Otkrivena je u građevini na dubini od 0,85 m. u sloju koji se datuje u I/II vek.

³ A. Cermanović-Kuzmanović, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* XIII, 40.

⁴ Up. *CIL* III 784, Moesia Inferior: LEGIONIS PRIMAE ITALIC LVCIVS IVLIVS LVCILIANVS LEG AVGVSTI LEG I ITAL PONDERA EXAMINATA SIG. Pored *examinata* u upotrebi je bio i termin *exacta* (up. *CIL* III 12645).

⁵ O rimskim merama i garantnim žigovima na njima up. G. Gatti, *Annali dell'Istituto di corrispondenza archeologica* 53 (1881)

181 i d. i de Rossi, ib., 200 i d. Odgovorni magistrati u Rimu bili su edili, a u Italiji municipalni edili. O novijim nalazima up. H. Freis, *Chiron* 6 (1976) 263 i d.; M. Gabričević, *A contribution to Roman metrology, Archaeologia Iug.* 15 (1974) 42 i d. — O merama za težinu kod vojske up. Gatti, *op. cit.* 183, a naročito R. Pink, *Klio* 30 (1931) 347 i d.

⁶ Up. *CIL* VI 32783 (= Dessau, *ILS* 2207) *At legionem II Adiutricem*, kao oznaka za logor Brigetio, i *CIL* VI 2425, *At legionem XIII Geminam*, za Apulum.

⁷ U spisu *Notitia dignitatum*, or. LXI 21 spominje se utvrđenje *Contra Reginam* pod komadom *Dux-a Moesiae primae*. Na osnovu tog podatka se zaključuje da je postojalo i utvrđenje Regina. Prvo, pa prema tome i ovo poslednje spomenuto utvrđenje ne može se lokalizovati. Cermanović, *Zbornik Fil. fak.* XIII, 41 smatra da glavni značaj natpisa na posudi iz Tekije leži u tome, što potvrđuje da je kastel Regina postojao i sredinom II veka.

⁸ O značenju glagola *recognosco*, *recognitus* up. Forcellini *Totius lat. lexicon*, s.v.: *exemplum cum autographo rite collatum: copia authentica*. Na garantnim pečatima (*recognitum*) se javlja na amforama sa carskih domena u provinciji Baetica (O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905², 141). *Exacta* i *recognita* na meri od jedne hemine iz Tekije odgovaralo bi možda *examinata* i *signata* na natpisu tega iz donjomezijskog logora legije I Italica (*CIL* III 784).

⁹ Natpisi na tegovima *CIL* III 784 i 12645 pokazuju da ovdje pre treba očekivati genitiv, no nominativ.

¹⁰ Vojnici su primili 650 gr žita, što odgovara meri od dve libre (1 libra 327,45 gr). O vojničkom sledovanju up. H. v. Petrikovits, *Akten des XI. Intern. Limeskongresses*, (Szekesfehervár, 1976) 634; R. W. Davies, *The Roman military Diet, Britannia* 2 (1971) 124 i d.

¹¹ Davies, op. cit. 124.

¹² *Acetum* (ἄζαξ), koje se često spominje na papirusima i ostrakonima (*BGU* I, 4, 2, 13; *P. Lond.* III 1159, 48; *P. Panop.* I, 245) nije sirće, već jedna vrsta kiselog vina (Davies, *loc. cit.*). O njegovoj upotrebi v. Standler, *RE* VI, s. v. Essig, 691.

¹³ Up. Grenfell-Hunt-Bell, *Oxyrh. Pap.* XVI, 1924, p. 195.

¹⁴ Jedan sekretar ili dve hemine predstavljaju uobičajenu meru kod kupovine ovog artikla (up. *Edictum Diocl. de pret.* III, 5 i podatak na voštanoj tablici iz Dakije, *CIL* III 963). Mogućno da je to bila količina koju su primali legionari. — Na pitanje, da li se na osnovu izvornih podataka iz poznocarskog perioda može zaključivati o vojničkom sledovanju u vreme principata, mislim da se može odgovoriti potvrdno, jer, kako pokazuje upoređivanje podataka kod Polibija o vojničkom snabdevanju sa onim, što se zna o tome u doba Carstva, veličina sledovanja se tokom vekova nije mnogo menjala.

¹⁵ A. Rádnóti, *Die Reichsgrenze zwischen Bœgrad und dem Eisernen Tor nach der Eroberung Dakiens*, *Arheološki vestnik* 26 (1976) 212 (članak, štampan posthumno).

¹⁶ Vid. vojnu diplomu iz Talijate u Meziji, *Starinar* 18 (1967) 21 i d. i *Epigr. Studien* 5 (1968) 177 i d.

¹⁷ *CIL* XVI n. 30 (84. god.), n. 31 (85.), n. 39 (93.), n. 46 (100.), n. 163 (110.), n. 111 (159/60.), *Chiron* 2 (1972) 449 ff. (161). Up. W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus* (1938) 37 i.d.: J. Beneš,

Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia, *Studie archeol. Ustavu československé Akad. věd v Brně*, VI, 1977, 34 i.d. (posthumno izdanje), koji uzima u obzir sva nova svedočanstva o kohorti.

¹⁸ V. *Inscriptille Daciei Romane*, III/1, 1977. (red. I. I. Russu i D. M. Pippidi) n. 10, 11 i opeke, 21—23.

¹⁹ Wagner, op. cit. smatra da ovi spomenici potiču iz vremena kada se kohorta nalazila u Gornjoj Meziji; i za Rádnóti-ja, op. cit. 212, nije verovatno da se je kohorta 110. nalazila u Požeženi.

²⁰ *AE* 1967, n. 644, dajući razne mogućnosti datovanja, između 117. i 198. godine.

²¹ O ovoj ličnosti i karijeri, navedenoj na natpisu iz Mavretanije, up. i I. I. Russu, *SCIV* 21 (1970) 157; J. Fitz, *Epigraphica* 36 (1974) 106; M. G. Jarrett, *Epigr. Studien* 9 (1972) 202, koji s pravom odbija sugestiju, datu u *AE*, da je natpis iz vremena pre Karakale, stoga što se navodi triba. On ga datuje u II vek.

²² *Inscriptille Dac. rom.* III/1, 42, komentar ad n. 11.

²³ L. F. Marsilius, *Danubius pannonicomysicus* II (1726) p. 15 i Tab. VI fig. 25. Od njega se razlikuje F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien* (1892) 52, koji je zabeležio samo jedno utvrđenje, na levoj obali Tekijskog potoka, u neposrednoj blizini Dunava, sa stranama 100 × 84 m.

²⁴ A. Cermanović-Kuzmanović, *Arheološki pregled* 12 (1970) 50 i d.

²⁵ *Not. dign.* or. XLII, 29. O poznom utvrđenju up. H. Vetters, *Dacia Ripensis* (1950) 9.

²⁶ Sa ovog mesta potiče nalaz novca i drugih dragocenosti iz vremena Domicijanove vlade. Da je zakopano blago pripadalo rimskom vojniku, pokazuje nalaz predica od srebra za vojnički pojas sa natpisom (*centuria*) *Veri C. Valerius Cresces* (Đ. Mano-Zisi, *Nalaz iz Tekije* [Beograd 1957] 24 i.d.). Za natpis v. *ILLug.* n. 8. Analizirajući keramiku sa ovog lokaliteta, A. Cermanović-Kuzmanović, *Zbornik Narodnog muzeja* 8 (1975) 206, zaključila je da u Tekiji postoji naselje Italika još od sredine I veka.

²⁷ E. v. Swoboda, *Forschungen am obermösischen Limes* (1939) 61, nije više video bedeme, koje su zabeležili njegovi prethodnici Marsilius i Kanitz. On pretpostavlja da se rani kastel, koji Marsilius spominje na levoj obali Tekijskog potoka, mogao nalaziti na brežuljku, koji leži nešto južnije. Rimski tragovi na levoj obali Tekijskog potoka, kako su pokazala najnovija arheološka istraživanja (Cermanović-Kuzmanović, *Arheološki pre-*

gled 12, 50 i d. i *Archaeol. Jugosl.* XIV, 40) nisu beznačajni, ali se smatra da oni pripadaju civilnom rimskom naselju. U jednoj od zgrada nađena je bronzana posuda. A. Cermanović takode ne isključuje mogućnost da se na levoj obali nalazilo rano utvrđenje (usmeno saopštenje).
²⁸ *Inscr. Dac. rom.* III/1, n. 21—23. Up. D. Tudor, *SCIV* 13 (1962) 116 i nap. 3 i isti, *SCIV* 21 (1971) 156.

COHORS V GALLORUM IN TRANSDIARNA

Zusammenfassung

Unter den archäologischen Funden, welche die in Tekija an der Donau (das römische Transdiarna) im Jahr 1970 durchgeführten Grabungen ergeben haben, ist besonders interessant das Bronzegefäß — Hohlmass einer Hemina (0,2736 l) — mit der Inschrift COH V GALL EXACTA AT LEG VII C RE. Es wurde in einem römischen Gebäude in der Schicht entdeckt, die ans Ende des I. oder an den Beginn des II. Jahrhunderts datiert wird. Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, die diesen Fund im *Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd XIII-1* (1976) 39—41, mit Foto veröffentlicht hat, hat die Inschrift folgendermassen entziffert: *coh(ors) V Gall(or)um (hemina) exacta at leg(ionem) VII C(laudiam) Re(ginae)*, mit der Voraussetzung, dass das letzte Wort das Lager der Legion zu dieser Zeit bezeichnet. Indem sie auch selbst starke Reserve im Hinblick auf die Ergänzung *Re(ginae?)* geäußert hat, hat A. Cermanović die Frage etwas offen gelassen. Es scheint, dass sich für die zwei letzten Buchstaben der Inschrift auch eine andere Lösung finden liesse. Bei der heutigen Identifizierung bereitet der Umstand, dass ein Kastell mit Namen Regina in den Quellen nicht direkt bestätigt ist, Schwierigkeit. Auf sein Bestehen wird daraus geschlossen, weil in der Schrift *Not. dign.* or. XLI 21 die Festung Contra Regnam angeführt wird. Eine weitere Schwierigkeit bei der Entzifferung *Re(gina)* liegt darin, dass sich das Legionslager, in dem die Hemina kontrolliert wurde, schon aus den Worten *at leg(ionem) VII C(laudiam)* erfassen lässt. Bisher kommt als einziges bekanntes Lager der Legion VII Claudia Viminacium in Frage (vgl. *at legionem II Adiutricem* als Bezeichnung für das Lager Brigetio, oder *at legionem XIII Geminam* für Apulum).⁶ Die darauf folgenden Buchstaben RE könnten als Abkürzung für das Partizip *recognita* erklärt werden, im Sinn »verifiziert nach dem Original«. Dieser Terminus wurde nicht nur in amtlichen Akten der kaiserlichen Kanzlei, sondern auch in Garantiestempeln an Keramikwaren verwendet.⁸

Das Mass einer Hemina ist wahrscheinlich für das Abmessen der Soldatenrationen von Sauerwein (*acetum*) in der Kohorte V Gallorum verwendet worden. Dieses Quantum war, nach der Angabe auf *Pap. Oxyrh.* 1920, im VI Jahrhundert als *ratio* (Ration) für die dritte Soldatenkategorie, die *symmachai riparienses*, vorgesehen. Es ist möglich, dass zur Zeit des Prinzipats soviel die Zuteilung an Sauerwein betrug, die den Soldaten der Kohorte zugemessen wurde.

Die Hilfstruppe — zum erstenmal in einem Gewichtsstempel erwähnt, soweit mir bekannt ist — wurde nach den standardgemässen Regelungen im Legionslager verwaltet. Die Inschrift auf dem Gefäß aus Tekija beweist, dass sich die Kohorte V Gallorum im Kommandobereich der Legion VII Claudia befand, wie A. Rádnóti für die Mitte des II. Jahrhunderts angenommen hat.¹⁵ Mit Hinsicht auf den Umstand, dass diese Einheit ihr Lager häufig wechselte, und dass sie sich mehrmals im mösischen Teil des Donaugebiets aufhielt (im Jahr 75 wird sie zum erstenmal als obermösisch bezeugt, dann, nach Unterbrechungen, wieder in den Jahren 93 und 100 und 160),¹⁷ kann der Zeitpunkt ihres Aufenthaltes in Tekija schwer genau bestimmt werden. Ziegel mit dem Stempel COH V GALL wurden in Tekija auch in der Befestigungsanlage am linken Donauufer entdeckt, bei Pojejena de sus, das der obermösischen Festung Pincum gegenüber liegt.²¹ Die Befestigungsanlage bei Tekija baute die Kohorte gemeinsam mit der sonst unbekannten Kohorte VIII Voluntarium.² Die Befestigung dieses Punktes, an dem sich einer der Hauptübergänge über die Donau nach Dazien befand, war zweckmässig für die Zeit vor Trajans Eroberung Daziens und dann abermals ungefähr 170 Jahre später, als Dazien geräumt wurde. Das bisher entdeckte archäologische Material würde zwei Phasen der Befestigungsarbeiten an dieser Stelle bestätigen. Die ältere könnte in die Zeit des Übergangs aus dem I. ins II. Jahrhundert datiert werden, die zweite hingegen in die spätrömische Zeit.²³ Die Besatzung des späteren Kastells ist aus der Schrift *Notitia dignitatum* bekannt; bis Trajan konnte den Flussübergang

die Kohorte V Gallorum schützen. Offen bleibt die Frage, ob sie auch nach Trajan unter obermösischem Kommando stand. Die Ziegel aus Pojejena mit dem Stempel der Legionen IV Flavia und VII Claudia, die in Obermösien stationiert waren, würden zugunsten einer solchen Annahme sprechen.

ŽRTVENIK IZ SELA PČINJE, POSVEĆEN KAPITOLSKOM TROJSTVU

BORKA DRAGOJEVIĆ JOSIFOVSKA

Filosofski fakultet, Skopje

Spomenik o kom je reč u ovom članku potiče s lokaliteta »Gradište«, koji se nalazi južno od Kumanova, na levoj obali reke Pčinje, oko 1,5 km severno od istoimenog sela.¹ Uslovi pod kojim je pronađen, kao i tačno vreme, nisu poznati. U Skopje, u Arheološki muzej, gde se sad nalazi, prenešen je meseca oktobra 1950. godine.

U pitanju je jedna votivna ara uobičajena oblika, od krečnjaka, odbijena gore na celoj površini i mestimice oštećena na prednjoj strani (83 × 37 × 32 cm).

Natpis je sačuvan. On glasi:

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | Iunoni reg(inae) | Minervae | P. Ael(ius) Balli⁵sta
eque(s) Rom(anus) | a milit(iis) pro se su(s)q(bue) v(otum) s(olvit).*

Duboko urezana slova s malo naglašenim serifima i senčenjem, visoka između 4 i 5,5 cm, izuzev konsonant G u 2. redu, koji je manjeg modula (3 cm). Znak za razdvajanje trougaonog oblika, tamo gde se moglo ustanoviti, nalazi se na pravom mestu.

Ligature: 2 NI. 4 LI. 5 QVE, ROM. 6 AM, IL, IT, RO. 7 QVE.

Natpis je vojnički. Značajan je tim više što potiče iz jedne pogranične oblasti između provincijâ Gornje Mezije i Makedonije, kao i sa jednog lokaliteta, koji predstavlja jedan od značajnijih utvrđenih punktova te oblasti.² Kratak je, no dosta sadržajan, ali ipak ne toliko da bismo u dovoljnoj meri bili obavešteni o ličnosti dedikanta i o svim podrobnostima njegove vojničke karijere.³ Žrtvenici sa posvetom Kapitolskoj trijadi, kako je poznato, bili su masovno izdizani širom Carstva u znak lojalnosti prema vladajućim carevima, ovaj, međutim, iako to nije izričito saopšteno u natpisu, bio je podignut i u znak blagodarnosti. Dedikant spomenika *P. Aelius Ballista*, naime, bio je, svakako, romanizovani domorodac, pa prema tome nije mogao da po rođenju bude *eques Romanus* i nije mogao pripadati u *militia equestris*, nego je te privilegije dobio, najverovatnije zbog svojih vojničkih zasluga, zahvaljujući carskoj milosti.⁴ Titula *a militiis*, koja stoji namesto *omnibus equestribus militiis functus* i slično, ukazuje na to da je *P. Aelius Ballista* u vreme podizanja natpisa bio prošao kroz sva tri stepena svoje viteške karijere (*praefectus cohortis*, *tribunus legionis*, *praefectus alae*), što znači da je pred njim stajala sjajna i unosna karijera jednog civilnog funkcionera u oblasti administrativnog i ekonomsko-finansijskog života Car-

stva.⁵ Istovremeno ona pruža mogućnost okvirnog datovanja natpisa, jer se prema Domaševskom u ovako skraćenom obliku javlja počev od Septimija Severa a iščezava pod Galijenom, sredinom III veka.⁶ Preciznije datovanje, međutim, u kraj II, ili prve decenije III veka, može da se predloži na osnovu paleografskih karakteristika natpisa: oblika nekih slova i brojnih, dosta komplikovanih ligatura,⁷ kakve se javljaju na nekoliko spomenika iz Kumanovske Oblasti i s teritorije kolonije *Scupi*, koji pripadaju tom periodu.⁸

¹ U pitanju je uzvišenje s triju strana uokvireno rekom Pčinjom. Kao »utvrđeno slovensko i vizantijsko naselje« lokalitet je evidentiran još 1954. godine (v. M. Grbić, Arheološki naogališta vo Makedoniji, *Glasnik na Muzejsko-konzervatorskoto društvo na NR Makedonija*, 1 (Skopje, 1954) str. 124. V. Također I. Mikulčić, *TIR* K 34, s. v. Pčinja, lok. »Gradište«, refuge — basse antiquité). U samom selu i njegovoj užoj okolini registrirano je još nekoliko manje ili više značajnih lokaliteta, na pr.: »Crkvište« — bogata naseobina iz II i III veka, »Manastirče« — mala naseobina sa nekropolom iz kasnoantičkog perioda, »Sv. Arhangel« — rimska nekropola iz II i III veka, i dr. (*TIR*, *ibidem*).

² Lokalitet je igrao osobito značajnu ulogu u vezi sa zaštitom deonice puta kojim su bili povezani *Scupi* i *Serdica*. Sa mnogo verovatnoće može se pretpostaviti da se na njemu veoma rano, možda već u I veku n. ere, nalazila u garnizonu nekoja od pomoćnih vojnih jedinica, možda baš *Cohors I Thracum*, čiji se jedan centurion spominje na još neobjavljenom nadgrobnom spomeniku iz sela Studene Bare, jugozapadno od Pčinje. T. Tomovski, čije mišljenje zaslužiće ozbiljnu pažnju, sa izvesnom rezervom pomišlja na to da se stanica *Anausaro*, koja figurira u Pajtingerovoj karti, nalazila baš kod tog sela, što mi se čini dosta verovatnim, ili kod sela Dobrešane (Prilog za rekonstrukcija na *Tabula Peutingeriana* na delnicata *Scupi* — *Stobi*, *Živa antika* XI, 1961, str. 121 sqq.).

³ Ostaje nepoznato, na pr., u kojim je vojnim jedinicama služio, koji je čin imao pre nego što je postao eques Romanus, i dr.

⁴ Prema prenomenu i gentilu, a imajući u vidu vreme kad je natpis mogao da bude podignut, može se pretpostaviti da je njegov otac stekao civitet stupajući u redove rimske vojske za vreme cara Hadrijana, dok je on mogao biti regrutovan za vlade Marka Aurelija, možda baš 177. godine, kad je ovaj ponovo bio krenuo u pohod protiv Markomana i Kvada. Carsko gentile *Aelius* posveđeno je na još jednom natpisu iz Kumanovske oblasti (V. Sokolovska, *Zbornik na Arheološkiot muzej Skopje*, 4—5, 1961 do

1966, str. 102, br. 2, sl. 5), a na teritoriji kolonije *Scupi* javlja se češće (v. B. Dragojević-Josifovska, *Živa antika*, XXIV, 1974, str. 245 sq.). Dedikantov kognomen — *Ballista* — spada u retke kognomene (cf. I. Kajanto, *The latin cognomina*, Helsinki, 1965, 90 i 341). Na natpisima Gornje Mezijske posveđeno je za prvi put ovde (cf. A. Mócsy, Vorarbeiten zu einem *Onomasticon* von *Moesia Superior*, *Godišnjak Centra Balkanološkog instituta*, 6, 1970, p. 139—180). Tako se zvao i jedan pretorijanski prefekt pod carevima Valerijanom i Makrijanom (cf. PLRE p. 146).

⁵ Cf. R. Cagnat, Daremberg—Saglio *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, II, s. v. *Equites*, str. 780. Vidi također A. Stein, *Der römische Ritterstand*, München, 1927, osobito poglavlje III, a za *Militia equestris*: R. Cagnat, kao gore, T. III-2, str. 1892 sq., i A. v. Domaszewski — B. Dobson, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 1967, str. 122 sqq.

⁶ Op. cit. str. 131. Titulatura *a militiis* često se javlja na natpisima (v. Th. Mommsen, *Römische Staatsrecht*, III), str. 543, pr. 3. Docije je dobila čisto počasni karakter.

⁷ Cf. P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Mezijskoj*, Beograd, 1975, str. 87 i 105.

⁸ Na pr.: Žrtvenici iz 211. godine, posvećeni Mitri, na kojima se spominju ilirske carinske stanice *Lamud*... i *Vizianum* (N. Vulić, *Spomenik LXXV*, 1933, str. 47 sq.). Treba upozoriti na to da samo jedan od njih potiče iz sela Lopate, zapadno od Kumanova, a ne obadva, a jedan je nađen jugoistočno od Kumanova, u selu Dobrošane ili, možda, Klečevce, koja Lj. Zotović pogrešno smatra jednim lokalitetom i to u oblasti sela Lopate (v. njen *Mitrazam na tlu Jugoslavije*, Beograd, 1973, str. 33 sq., br. 43 c.); žrtvenik iz 216. godine sa posvetom Dolihenu, također iz s. Lopate (*Spomenik XCVIII*, 1941—8, br. 214), gde su ranije ustanovljeni ostaci jednog Mitreja (cf. *TIR* K 34 str. 80, s. primedbom da se za spomenike: 98, br. 215 i 216 ne može sa sigurnošću reći odakle su); žrtvenik iz 200. godine sa posvetom Kapitolskom trojstvu i ostalim bogovima, nađen u s. Blace, jugoistočno od Skopja (*Spomenik LXXI*, br. 550).

UN AUTEL DÉDIÉ À LA TRIADE CAPITOLINE, PROVENANT DU VILLAGE
DE PČINJA, AU SUD DE KUMANOVO

Résumé

Le monument qu'on publie dans cet article provient de la localité «Gradište», qui s'élève à 1,5 km au Nord du village de Pčinja, au Sud de Kumanovo. Il a été transporté au Musée archéologique en 1950, mais quand précisément, et sous quelles conditions, ce n'est pas connu. Il s'agit d'un autel en calcaire ($83 \times 37 \times 32$ cm) portant une inscription latine, dédiée à la Triade Capitoline par *eques Romanus a militiis*, *P. Aelius Ballista*.

P. Aetius Ballista, dont le père avait obtenu le droit de cité probablement en entrant dans l'armée pendant le règne de l'empereur Hadrien, ne pouvait pas être *eques Romanus* par sa naissance, mais seulement par faveur impériale. Le titre *omnibus equestribus militiis functus*, ou par abreviation *a militiis*, fut accordé à ceux des *equites Romani* qui avaient exercé trois milices equestres pour parvenir ensuite aux procuratèles. Ce titre, tel qu'il figure dans notre inscription, donne la possibilité de datation approximative, car, d'après l'opinion de Domaszewski, il a été usité à partir de Septime Sévère jusqu'à la moitié du IIIe siècle. Cependant, sur la base des critères paléographiques (formes de certaines lettres, nombre et type des ligatures) on peut proposer une datation plus précise: la fin du IIe, ou, mieux encore, les premières décennies du IIIe siècle.

AN ALTAR TO THE HEALER GODS AND THE GENIUS OF IUPPITER DOLICHENUS

MICHAEL P. SPEIDEL

University of Hawaii

An altar found at Prizren/Yugoslavia and published by N. Vulić in 1931 is of a certain interest for the religion of Iuppiter Dolichenus, yet it failed to find its way into the collections of monuments concerning this religion.¹ The altar is made of white marble (58 × 28 × 23 cm), its right upper corner is broken off, but otherwise it is well preserved. On its front side, the monument carries a relief of three gods and an inscription (Plate 1):

Vulić's Reading

As-
clep[i]-
o
So[li?]
Heracli Ti. Su-
rus et pro
genio Dol(i)cen[i],
paterno deo et geni[o]
cortes votum libies (= libens) p(osuit).

Revised Reading

As-	[Teles-	Hy-]
clep[i-	phoro	giae]
o		
So[- - -]		
Heracliti (filius), Su-		
rus, et pro		
Gen(io) I(ovis) O(ptimū) Doliceni		
paterno deo et Geni(o)		
cortis votum libies f(ecit).		

'To Asclepius, [Telesphorus and Hygia.] So [———] Surus, son of Heraclitus, to the Genius of Iuppiter Dolichenus the Best, the god of his father(land), and to the Genius of the cohort(?), gladly fulfilled his vow.'

The name of Asclepius is written on the upper left corner of the altar, above the relief of the god. Since there are two more deities represented, a child in a hooded cloak and a woman, they must be the companion gods of Asclepius, namely Telesphorus and Hygia. Their names, once written above their figures are now broken away.² The Association of the Dolichenian cult with Asclepius and Hygia or Salus is known from two other monuments, and our altar constitutes additional evidence that Iuppiter Dolichenus was also a healer god.³

The spelling GENIO DOLICENI is a contrived artifice, leading one to read *Genio* and at the same time *Gen(io) I(ovis) O(ptimi)*.⁴ A similar ruse is found in an inscription from Lauriacum/Noricum to the Genius of Iuppiter Dolichenus: GENIOMD, i. e. *Gen(io) I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni)*.⁵ On the Prizren altar, the god's title *M(aximus)* may have been omitted in order to improve the effect of the artifice. The Genius of Iuppiter Dolichenus is known from one more altar and from a graffito⁶ and a recent find has shown that not only Roman gods, but even the Syrian Iuppiter Helio-politanus had a cult to their Genius.⁷ It thus appears that the genuine Roman view of the Genius as a god's essence, or power, was freely adopted by the oriental religions as they spread through the empire.⁸ Our altar, then, adds significantly to the not always fully recognized importance of the cult of the Genius in the religion of Iuppiter Dolichenus.⁹

The words *paterno deo* seem to qualify the Genius of Iuppiter Dolichenus as the home god of the dedicant whose name Surus would also designate him as a Syrian. This is however, not an absolutely reliable inference, for Paternus or Iuppiter Paternus is rather frequently worshipped in western Illyricum and hence may mean here an independent god.¹⁰ Likewise, Surus may be a Celtic name without reference to Syria.¹¹

Equally uncertain is the meaning of the Genius Cortis. It may mean the Genius of an auxiliary cohort stationed in the area to fight the endemic highway robbers: the find spot, on the northwest slope of the forbidding Skaron (Šar Planina) mountains is where the boundaries of the provinces of Dalmatia, Epirus, Moesia, and Macedonia met, and since the road from Dalmatia to Moesia was here joined by a track coming up from Lychnidus on the via Egnatia, a military road station guarded the site with *beneficarii* on duty.¹² Alternatively, the Genius Cortis is to be identified with Iuppiter Cortalis, a civilian deity also widely worshipped in western Illyricum.¹³

If the Genius of an auxiliary cohort was meant, the dedicant is likely to have been an active soldier, perhaps of *cohors I Aurelia Dardanorum*, and he somehow saw no need to identify his unit, possibly because the altar was placed in a temple belonging to members of the cohort.¹⁴ If the dedicant was indeed from Syria, and the Genius of Iuppiter Dolichenus was his native god, then he would be the first Commagenian soldier known to worship Iuppiter Dolichenus, for until now we had no evidence to support the assumption that the spread of this religion was due to the missionary zeal of Commagenian soldiers.¹⁵

¹ Published in *Spomenik* 71, 1931, 133 no. 322. The altar is missing in P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris-Rennes, 1951, nor is it taken into account by L. Zoto-vić, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie supérieure* (= EPRO 7), Leiden, 1966 or by M. Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, (= EPRO 63), Leiden, 1978.

This paper was researched with the help of a grant by the National Endowment for the Humanities, Research Materials; the views offered here are not necessarily those of the Endowment. I am grateful to Dr. Sašel of the Slovenian Academy, Ljubljana, who directed

my attention to this monument. The plate is owed to the Skopje Museum where the altar is now preserved.

² This is the certainly correct observation by A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Amsterdam, 1970, 83, n. 47. Mócsy also restored the patronymic of the dedicant as given here, but it remains possible that the dedicant's name was *Ti(berius) Surus* and that the Sun and Heracles are invoked — for their being worshipped together see M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* II (= *Handbuch der Altertumswissenschaft* V. 2. 2), 3rd. ed., München, 1974, 439 f. For Heraclitus see the parallels *CIL* III, 633 IV 8; 781, 8; and

IDR II, 15. If the philosopher was meant, the first name of our dedicant may have been Socrates, cf. *Anth. Pal.* VII, 363 and *ILS*, 4299.

The last letter of the text, according to the photograph, seems to be an F, even though Vulčić's *p(osuit)* would make good sense. The letter E in *libies* is a mistake for the palaeographically similar N: in cursive script both are written with two vertical dashes.

³ Merlat, *l. c.* no. 37 and no. 290; for Salus see *RIB* 1113 = Merlat, no. 273. Cf. P. Merlat, *Jupiter Dolichenus, Essai d'interprétation et de synthèse* (= *Publications de l'institut d'art et d'archéologie de l'Université de Paris*, vol. 5), Paris, 1960, 140 f.

⁴ R. Noll, *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* 16, 1963, 190—192 (review of Merlat, *l. c.*); *AE* 1975, 668. E. Weber, *Neue Weihinschriften aus Carnuntum, Römisches Österreich* 2, 1974, 111—122, esp. n. 15. See also below, note 13.

⁵ *AE* 1975, 668. See also E. Weber, *Neue Weihinschriften aus Enns und Umgebung, Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins* 110, 1965, 209—216, no. 6.

⁶ *CIL* III, 4401 and *AE* 1975, 668. Merlat, *Répertoire* no. 231 adds the doubtful example of *CIL* VI, 30931. Dr. Weber/Wien informs me that there is another instance, still unpublished, found at Mauer an der Url.

⁷ *AE* 1974, 496. For the *Genii* of Roman deities see L. Cesano, *Genius*, in: E. de Rugiero, *Dizionario Epigraphico* vol. 3, 1922, 449—481, esp. p. 479 ff; for *Genii* of military deities see M. Speidel and A. Dimitrova-Milceva, *The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity, ARNW* II, 16 (1978) 1542—1555, esp. p. 1547 f.

⁸ In view of the many Roman deities with a cult of their *Genii*, including even abstract concepts such as Sacramentum, Virtutes, Pax, it is not likely that the Greek and oriental view of the Genius (Daimon) as the son and messenger of a god is meant. For this Greek view surviving in Roman times see e. g. Augustinus: *Genius est deorum filius* (quoted after W. F. Otto, *Genius, RE* 7, 1910, 1155—1170, esp. col. 1169, 54 ff.); see also Nilsson, *l. c.* 211 ff; 255 ff; 407; 539 ff, and *ILS*, 4294. Only if this Greek view of the Genius as the son and messenger of god would be meant here, might one consider three boyish bronze statuettes in Berlin and Straubing to represent the Genius of Iuppiter Dolichenus, cf. H. G. Horn, *Sensation aus Straubing, Paraderüstung — geraubt und vergraben, Kölner Römer-Illustrierte* 2, 1975, 125 ff.

The two Berlin statuettes are illustrated by Merlat, *Répertoire*, pl. 37, 3 and 38, but rightly doubted *ibid.* no. 362.

⁹ Merlat in his *Essai de synthèse* gives no consideration to the Genius of Iuppiter Dolichenus.

The *et pro* of our text remains unusual: Latin dedications, according to information obtained from the redaction of the *Thesaurus Linguae Latinae*, München, do not use the preposition *pro* for deities. The closest parallel I could find is *RIB* 1700: *Pro domu divina et Numinibus Augustorum Volcano sacrum vicani Vindolandenses curam agente* [— — —] *o* [— — —] *v(otum) s(olverunt) l(ibentes) [m(erito)]*. Here the *Numina* are deities but perhaps also the *domus divina*?

¹⁰ M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie supérieure*, vol. 1, Belgrade, 1976, p. 49. Cf. *Inscr. Més. sup.* IV, nos. 19—23. Independent god: Mócsy, *l. c.* 245. Home god: Mirković, *ibid.*; for the equivalent *patrius deus* see e. g. U. Schillinger-Häfele, *Vierter Nachtrag*, etc., *Ber. RGK* 58, 1977, no. 44.

¹¹ For the name Surus, mostly Celtic, but sometimes designating Syrians see e. g. M. Speidel, Eagle-Bearer and Trumpeter, *Bonner Jahrbuch* 176, 1976, 123—163, esp. p. 130 f; see also the parallel *IG Bulg* 1590; for the name Surus in general see G. Alflödy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (= *Beiträge zur Namenforschung NF, Beiheft* 4), Heidelberg, 1969, 303; Ph. Leveau, *Un cantonnement de tribu au sud-est de Caesarea de Maurétanie: la borne de Sidi Bouzid, Revue des Etudes Anciennes* 76, 1974, 293—304, esp. p. 296; see also N. Duval (ed.) *L'onomaistique latine, Colloques internationaux du CNRS no. 564*, Paris, 1977, index p. 508. A number of examples for patronymics other than praenomina, as in our case, can be found in D. van Berchem, *Le diplôme militaire de la Bibliothèque Bodmer, Museum Helveticum* 36, 1979, 101—110 — they do not necessarily prove that the father lacked Roman citizenship.

¹² Vulčić, *l. c.* no. 321: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), P(ublius) Ael(ius) Ing(enuus), b(ene)f(iciarius) leg(ionis) VII Cl(audiae), v(otum) s(olvit) l(ibens)*. Prizren is not marked on the *Tabula Imperii Romani* K 34 Sofia (Ljubljana, 1976), but the road junction is (quadrant V, d).

¹³ Thus M. Mirković, *Die neuen Inschriften aus dem Gebiet des römischen Limes in Moesia Superior, Živa Antika* 15, 1966, 381—395, esp. p. 392 (= *AE* 1971, 427 f.); dito: Mócsy, *l. c.* 245, and *ILYug.* 537. If so, one may even consider the reading *Gen(io) I(ovis) Cortis*.

¹⁴ For the cohort see P. Petrović, *Inscr. Mes. Sup. IV*, Belgrade 1979, p. 31 f; for its use against the robbers: Mócsy, l. c. 194 ff, and idem, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1974, 195.

¹⁵ See M. Speidel (above, note 1) 7; however, a prefect of *cohort II Flavia Commagenorum* dedicated an altar to Iuppiter Doli-

chenus: *AE* 1911, 35, cf. Merlat, *Répertoire*, 31 and a civilian from Seleucia-Zeugma in southern Commagene is known as a dedicant to the god, cf. *AE* 1972, 385. For Orientals in the Moesian army see Mócsy, *Pannonia* 154; cf. M. Speidel, *Legionaries from Asia Minor*, *ANRW* II, 7 (1980) 730—746.

VEČNI GENIJ JUPITRA DOLIHENSKEGA

Povzetek

Avtor korigira in komentira posvetilno besedilo iz 2. stoletja na žrtveniku iz Prizrena (hranjenem v muzeju v Skopju), ki ga je objavil N. Vulić v *Spomeniku* 71 (1931) n. 322, in ki se v prevodu glasi: *Asklepiju*, [*Telesforu in Higiji*]. So[—] Surus (Sirec?), *Heraklitov sin*, je rade volje izpolnil zaobljubo *Večnemu Geniju Jupitra Dolihenskega*, bogu svoje domovine, in *Geniju kohorte*. Boštva, ki jim je žrtvenik posvečen, so prikazana v reliefu (glej sliko).

Najdišče leži v območju, kjer se stikajo meje rimskih provinc Dalmacije, Mezije, Epira in Maekdonije, mimo vodi cesta, ki prihaja iz severne Mezije (npr. iz mesta *Municipium Dardanorum*), in pelje do magistrale *Via Egnatia* (do mesta *Lychnidos*-Bitola). Pokrajina je gorata — Prizren leži za hrbtom Šar Planine (*Scardus mons*) — in bogata; ogrožali so jo *latrones*. Promet so varovali *beneficarii* in prejkone tudi neka pomožna kohorta, ki jo tekst neprecizno omenja, najbrž *cohort I Aurelia Dardanorum*. Neprecizno jo omenja najbrž zato, ker je bil žrtvenik prejkone postavljen v svetišču samem, ki je pripadalo kohorti. Vojak, ki ga je posvetil, je doslej prvi poznani vojak iz Komagene, ki je počastil zaščitnika svoje dežele. Tudi *Večni Genij* Jupitra Dolihenskega se tu prvič omenja.

NOVITATES EPIGRAPHICAE E DARDANIA COLLECTAE*

ZEF MIRDITA

Filozofski fakultet, Priština

1. 4. maja 1972. godine u selu Turičevac na njivi Osmana Fazlije, koja se nalazi na zaravani, na mjestu koje mještani zovu »Kuline«, otkrivena je ara. Na ovome potezu posvjedočeno je i mnogo fragmenata keramike i tegula iz rimskog i ranobizantinskog doba. Ara se nalazi u selu Turičevac uz električni mlin, je od bijelog mermera, gornji je dio odlomljen. Oštećen je i gornji lijevi dio, čime otežava čitanje. Dimenzije sačuvanog dijela: visina: 60 cm; širina: 45—50 cm; debljina: 40 cm. Visina slova je 6 cm.

— | [...] ..... | [pro] salute Belli | [ci stati] ⁵onis Petobionen .. | .lise Moes() rao
| Castricius Belli | ⁶ci vik(arius) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) ante(?) XXV(?) Fusco
II Dextro cos.

U 1. redu je dedikacija božanstvu. 2. Pored činjenice, da se slova vide, ipak ih je teško pročitati. Čini se kao *et hic illi(?)*. U 3. redu je lig. *li*, a u 5. su *et* i *bi* u lig. Iz teksta se vidi, da je aru postavio Castricius za zdravlje Bellica koji je kao servus vilicus služio u stanici publici portorii Illyrici u Poetoviu. A sam Castricius je bio njegov vikar u Meziji, konkretno u Dardaniji. Poznato je, da se ime stanice publici portorii Illyrici piše sa diftongom Poetovio.¹ Ali poznat je i oblik Petobio.²

Ime Bellicus je rasprostranjeno uglavnom na keltskom jezičnom području zbog čega ga Holder³ smatra keltskim, a Kajanto⁴ ubraja ga u latinski imenski materijal; Vulpe⁵ smatra ga za ilirsko. U Dalmaciji je posvjedočen samo jedan put i to u obliku ženskoga roda u Saloni.⁶ Ovo ime je posvjedočeno i u Margu, kao Bellicus Caesaris nostri verna vilicus,⁷ odnosno i neki Bellichus sa stanice Atrans.⁸ Međutim, kognomen Castricius se po prvi puta susreće i nema paralela. Ali kao gentilicij je veoma čest u Italiji i u zapadnim provincijama.⁹ Stoga može se pretpostaviti, da je ovo ime izvedeno od gentilicija ili pak da se tu radi o nekom latiniziranom obliku nekog domaćeg imena.

Datacija: 225. god. n. e.¹⁰

2. 1960. godine za vrijeme radova na Ulpiani je otkrivena votivna ara. Njezin kapitel je s desne strane oštećen, a lijeva strana je ukrašena urezanim linijama nalik pal-mama. Isto se tako u sredini nalazi grana palminog lista koji predstavlja cvijet. Aru spominje Čerškov¹¹ ali ne objavljuje čitav natpis. Radi se, naime, o bijeloj mermernoj ari, s dimenzijama: visina: 75 cm, kapitel i baza po 10 cm; visina natpisnog polja 37 cm, širina 23 cm, visina slova 5 cm. Tekst je čitljiv i glasi:

I O M
MELCID
AEL OCTA
VIANVS
V ET CVM
SVIS V P

dakle: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | Melcid | Ael(ius) Octa|vianus | vet(eranus) cum | suis v(otum) p(osuit).*

U 4. redu se na spomeniku jasno vidi sled slova V, koje zajedno sa *et* u lig. daje mogućnost dopune. Samim time omogućava se i identifikacija svojstva božanstva, koje se ovdje po prvi puta spominje. Naime, ono se ovdje predstavlja kao Jupiterov epitet. Zanimljivo je, da jedan takav Jupiterov epitet nije nigdje do sada posvjedočen.¹² Svakako da je riječ o domorodačkom božanstvu, koje je u »interpretatio Romana« posjedovalo određene elemente Jupitera Kapitolijskog, koji je bio osobito svojstven vojnicima. Na ovo upućuje i sam dedikant, koji je bio veteran.

Od imena se spominje samo Octavianus sa carskim gentilicijem Aelius. Ovaj carski gentilicij je usko povezan sa dodjeljivanjem građanskog prava i urbanizatorskom djelatnošću cara Hadriana. To je osobito karakteristično za Podunavske provincije,¹³ a i za centralno dardansko područje, gdje su mnogi nosioci ovoga gentilicija uglavnom domoroci.¹⁴ Moguće je, da se i ovdje radi o nekom domorocu. Samo je ime latinsko¹⁵ i rijetko posvjedočeno, u Panoniji samo jednom.¹⁶

Za dataciju nemamo osobitih indikacija. Uzimajući u obzir riječ *posuit*, koja je karakteristična za kasno doba principata,¹⁷ a i kraticu carskog gentilicija, što je karakteristično za početak III. st. n. e.,¹⁸ smatramo, da bi je mogli datirati sa krajem II, odnosno početkom III. st. n. e. Ara se danas nalazi na dvorištu bivše zgrade Muzeja Kosova.

3. U ljeto 1978. god. u Peći, u neposrednoj blizini tvornice auto dijelova »Crvena Zastava«, na mjestu koje građani zovu na turskom »Sari Saltik«, prilikom gradnje tvornice baterija, slučajno je otkrivena i jedna nadgrobna stela. Pored novčića Konstanca tu su otkriveni i temelji četiri građevinskih objekata (svaki 70 × 13 m). Nema sumnje da je riječ o magacinima i da se u neposrednoj blizini nalazio neki značajan lokalitet. Natpis je, nađen in situ, je od bijelog mermera i njegove su dimenzije slijedeće: visina: 195 cm; širina: 65 cm; debljina: 25 cm; visina natpisnog polja: 78 cm, a širina: 44 cm. Visina slova je 5 cm.

Stela je po mnogo čemu karakteristična i, u odnosu do sada otkrivenih na području Dardanije, može se reći, da je jedinstvena. Ona se sastoji iz edikule, čije su dimenzije 42,2 × 50 cm, iznad koje se u sredini nalazi šišarak; u edikuli su profilirana tri lika, od kojih su dva ženska, između njih muški. Na traci između edikule i natpisnog polja, čija je visina 13,5 cm, u sredini spajaju se u zavrtcima dvije tanke loze sa lišćem i grozdovima, rastuće iz pehara, koji se nalazi u sredini ispod natpisnog polja. Ono što je karakteristično i što do sada nije posvjedočeno na natpisima dardanskog područja, jeste amfora, koja se nalazi u ležećem položaju na lijevom uglu na dnu natpisa. Natpis je čitljiv iako je po sredini slomljen na pola.

D M | VALENS | SITAE SIBI | CONI[vgi] | DAEDE IVNC|TAE IDEMQ[vc] ANIAE DASI | VIVAE
VIVVS | POSVIT

Ime Valens je u Dalmaciji rasprostranjeno među domorodačkim stanovništvom,¹⁹ inače je poznato posvuda²⁰ u Rimskom carstvu, kako na Istoku,²¹ tako na Zapadu,²² a posvjedočeno je i kod kršćana.²³

Ime Sita ovdje sigurno ime Valensove majke, posvjedočeno je u Italiji kao ime roba.²⁴ Neki ga smatraju ilirskim,²⁵ drugi tračkim,²⁶ odnosno semitskim²⁷ ili pak keltskim.²⁸ U funk-

ciji gentilnog imena ono je posvjedočeno i u Orahovcu.²⁹ Po svojoj shemi dvočlanog imenskog tipa se približava ilirskoj onomastičkoj formuli.³⁰

Kako je natpis napola slomljen, pa su neka slova oštećena, ipak se iza riječi *coniugi* u 5. redu jasno može čitati *Dedae*. Kako ime nije nigdje posvjedočeno, je vjerovatno epihorski. Isti je slučaj i sa kognomenom *Iuncta*.

Što se pak tiče *Anius*, izveden je od gentilicija.³¹ Smatra se ilirskim,³² odnosno venet-skim,³³ a i keltskim.³⁴ Međutim, ima mišljenja, da može biti semitsko³⁵ ali i latinsko.³⁶ Posvuda je rasprostranjeno, a posvjedočen je i kod kršćana.³⁷ Na dardanskom području je posvjedočen još pet puta.³⁸ U Dalmaciji je dijelom ilirski, a dijelom keltski.³⁹ U našem slučaju je vjerovatno ilirski. Patronimik *Dasus* je ilirski,⁴⁰ pojavlja se u Italiji,⁴¹ a osobito na mesap-skim natpisima.⁴² Inače u obliku *Dasas* je veoma čest u riditskom onomastikonu.⁴³ U Darda-niji je ime posvjedočeno još pet puta.⁴⁴

Datacija. Polazimo li od određenih karakterističnih formula, tu se susrećemo samo sa skra-ćenicom *D M*. Ipak, poznato je, da se ova formula ne pojavljuje svuda i podjednako u isto vri-jeme.⁴⁵ Na natpisima iz Dalmacije u ovakvom skraćenom obliku javlja se uglavnom na prijelazu iz I. u II. st. n. e.⁴⁶ A uzmu li se u obzir i riječi *vivus posuit* sa dodacima *sibi*, što su karakteri-stični za doba kasnog principata, onda bi se ova stela mogla datirati sa drugom polovicom II. odnosno početkom III. st. n. e.

Natpis se nalazi na mjestu, gdje je pronađen.

4. Kod mjesta Xërxe (Zrze), 1,5 km jugoistočno od Švanjskog mosta, otkrivena je antička nekropola. Između ostaloga materijala, otkrivena je i nadgrobna stela od bijelog mermera i pri dnu natpisnog polja popreko prelomljena. Dimenzije su sljedeće: visina 148 cm; širina 55 cm; debljina 21,5 cm. Dimenzije natpisnog polja su: visina 60 cm, a širina 29 cm. Na gornjem dijelu je zabat sa malo izbočenim akroterijima. U centru zabata je rozeta, a ispod zabata edikula, na kojoj su predstave muža i žene. Žena preko glave ima maramu, otvorenih je očiju sa istaknutim usnama i nosom. Muškarac je pak sa bradom i istaknutim nosom, široka lica sa bradom i otvorenih očiju. Obučeni su jed-nostavnim haljinama. Između edikula i natpisnog polja nalazi se traka, čija je visina 10 cm, na čijoj se sredini susreću dvije grančice od loze, koje izlaze na dnu u sredini iz pepara i penju se uz ivice natpisa do vrha. Natpis je veoma čitak i glasi:

*D(is) M(anibus) | Possido|nius Bit|i vixit a⁵nnis LXX [et] | Iusta co|lux et h|eres
mari|to et sibi vi|va b(ene) m(erentibus) | posuit.*

Slova su lijepo i dosta duboko urezana i u čitavom su tekstu iste veličine, cca 4 cm. Po svim obilježjima natpis ide u red običnih nadgrobnih stela. U 3. redu, iako je oštećen, jasno se vidi *S*; također i u 5. redu stoji *et* u lig. Grčko ime *Possidonius*, koje je veoma često raspro-stranjeno u Rimskome carstvu i to osobito na Istoku,⁴⁷ a i kod kršćana,⁴⁸ na dardanskom području posvjedočeno je samo u Nišu.⁴⁹ Patronim *Bitus* je svuda rasprostranjen.⁵⁰ Na dardan-skom području je posvjedočen još pet puta.⁵¹ Obično se smatra za tračko ime.⁵² Također i ime *Iusta* je poznato svuda, osobito u keltskim provincijama,⁵³ a i na Istoku⁵⁴ i kod kršćana.⁵⁵ Na dardanskom je području posvjedočeno tri puta, i to u Scupiju,⁵⁶ Gračanicima⁵⁷ i u Ulpiani. Ono se smatra za latinsko,⁵⁸ a Untermann⁵⁹ uvrštava ga u venetski imenski materijal.

Vrijeme nastanka ovog natpisa je kraj II. i početak III. st. n. e. Na to nas upućuju pored *hederae distinguentes*, koje su karakteristične za sve natpise I.—II. st. n. e., a i za kršćanske natpise,⁶⁰ također i riječi *vivus sibi posuit*, koje su na nadgrobnicima karakteristične za kasno doba principata.⁶¹

5. Na malom travnjaku u Prizrenu s lijeve strane rijeke Bistrice pored novog kame-nog mosta, nalazi se jedna stela od peščare, koja potiče također iz Xërxa (Zrze). Na vrhu je uža i slomljena, pri dnu se širi, tako da formira jedan paralelopiped. Visina ploče je 84 cm, širina 36 cm na gornjem dijelu, pri dnu 45 cm, debljina je 15 cm. Natpis je čitak i glasi:

D(is) m(anibus) | Andius Au|steri fil(ius) vi|x(it) annos | LXX.

Pored svoje jednostavnosti i bez ikakvog dekorativnog elementa stela je zanimljiva i po svojoj antroponimiji. U 2. redu *An* je u ligaturi, ali slovo *a* nema poprečnu crtu. Isto tako je u 3. redu u imenu *Auster* u ligaturi *te*. U 4. redu je u ligaturi *an*, slovo *a* također nema poprečnu crtu.

Kognomen *Andius*, koji je na dardanskom području posvjedočen četiri puta,⁶² općenito se smatra ilirskim.⁶³ Međutim, kako se korijen *And* javlja i u keltskim imenima, zato se imena sa tim korijenom smatraju i kao keltska.⁶⁴ Ovdje se bez sumnje radi o epihorskom imenu ilirskog karaktera. Zanimljiv je patronim *Auster*, koji se u Dardaniji do sada nigdje nije posvjedočio. *Kajanto*⁶⁵ smatra ga latinskim.

Pri datiranju ovoga natpisa pored *hederae distinguentes*, koje se nalaze u 1. redu između *D* i *M*, pored slova kurzivnog karaktera, čija je visina cca. 10 cm, nam pomaže i formula *vixit annos*, koja je karakteristična za kasno doba principata. Vulgarni oblik slova *L* u 3. i 5. redu sa okomitom linijom nešto iznad dna vertikalne crte, vrlo rano se pojavljuje u Africi, gde je karakteristično za II. st. n. e.⁶⁶ Na osnovi svega što je rečeno smatramo, da bi se spomenik mogao datirati u drugu polovicu II. ili u početak III. st. n. e.

6. Na istom mjestu, kao i dva predhodna nalazi se još jedna nadgrobna stela. I ona također potiče iz Xërxa (Zrze). Natpis je oštećen, na gornjem dijelu slomljen, a također i desna strana. Visina je cca. 40 cm, širina cca. 80 cm, a visina slova cca. 5 cm. Kamnen je od peščare.

D(is) m(anibus) | Ael(ius) Caea(nus?) mil(es) | leg(ionis) VII vex(i)t an(nis) | XXV Desumena co[n](iux)].

Slovo *E* je sa dvije paralelne crte.⁶⁷ U 2. redu stoji kognomen *Caea(nus?)*. Međutim pažljivom analizom kognomen bi možda glasio i *CAELI(ANUS)*. U tom obliku je posvjedočen podosta,⁶⁸ izveden od nekadašnjeg gentilicija.⁶⁹ Ali ako je ispravno čitanje *CAEA(NUS)*, onda se radi o vulgarnom čitanju za *CAIANUS*.⁷⁰ Vulgarni izgovor riječi imamo i u 3. redu, gdje mjesto *vixit* stoji *vexit*. Osoba je svoje građansko pravo dobila pod Hadrianom, kao što se vidi iz carskog gentilicija *Aelius*. Nadalje ovdje, kako se vidi, nije urezana riječ *Claudiae*, kao kognomen VII. legije, koja je definitivnom diobom Mezije 86. god. n. e. pod Domicijanom, za stalno stacionirana u *Viminaciumu*, a čije pripadnike nalazimo kao službenike već u prvoj polovici II. st. n. e. u unutrašnjosti provincije.⁷¹

Prihvati li se, da je riječ o imenu *Caianus*, u Dardaniji je za sada posvjedočeno svega jedan put i to u selu Čučere.⁷² Inače rasprostranjeno je po Rimskome Carstvu, iako rijetko, a karakteristično je za istočna područja carstva,⁷³ posvjedočeno je i kod kršćana.⁷⁴ Međutim kognomen *Caelianus* u Dardaniji nije nigdje potvrđen. Kognomen *Desumena* nije posvjedočen; ispravno treba da glasi *Dasumena*; no i pod tim oblikom nije posvjedočeno. Kao *Dasmenus* postoji u Panoniji,⁷⁵ a kao *Diasmenus* u Rimu.⁷⁶ *Dasmenus* smatraju za ilirsko ime.⁷⁷

Na osnovi svega, što je rečeno (pisanje slova *E*,⁷⁸ slova *L*⁷⁹), mišljenja smo da bi se natpis mogao datirati sa krajem II., a možda i početkom III. st. n. e.

7. Područje Gnjlana i Kosovske Vitine, u čijoj se blizini nalazi i Klokot Banja, koja je za sigurno i u antici bila poznata, u epigrafskom materijalu, u odnosu na druga područja Kosova, je veoma siromašno. U proljeće 1978. godine slučajno je otkrivena nadgrobna stela 1 km udaljeno od sela Pogradže, koje se nalazi 13 km jugoistočno od Gnjlana; otkrivena je na njivi Ramiz Isakua i od bijeloga je mermerske. Dimenzije: visina 160 cm, širina 60 cm i debljina 25 cm. Stela se nalazi i dalje na mjestu gdje je otkrivena. U edikuli, čije su dimenzije visina: 41 cm, širina: 51 cm, nalaze se tri lika, od kojih su dva ženska, a jedan muškarac. Likovi su karakteristični i zbog etnografskih elemenata. Tako npr srednji lik je sigurno majka, koja je obučena u košulju, sa desnom rukom preko grudi, a na ruci se jasno vidi široka narukvica. Čini se, da je gologlava. S njezine lijeve strane nalazi se mladi ženski lik, vjerovatno njezina kći, koja isto tako ima desnu ruku preko grudi na kojima visi medaljon; muž je obučen u jednostavnu košulju. Prostor između edikule i natpisnog polja dijeli traka, čija je visina 10 cm. Na

njenoj sredini spajaju se dvije grančice loze, koje izlaze iz kupe, koja se nalazi ispod natpisnog polja, i penju se uz ivicu mermerne ploče. Na dnu stela ima isklesan uzani dio visine 15 cm, koji je služio za uzemljenje nadgrobne ploče. Natpis je veoma čitak i glasi:

D(is) m(anibus) | Aur(elia) Petro(nia) vix(it) ann(is) XII Aurel(ius) Pap(ilius) et Aurel(ia) Caia vivi sibi et | filie b(ene) m(erenti) posuerunt | h(ic) s(ita) e(st).

Slova su dosta lijepo urezana na polju, čije su dimenzije 56 × 40 cm, a visina slova je različita i to od 5 i 4 cm, a u predzadnjem redu 3 cm. U 4. redu je u ligaturi *vix(it) annis*; kao i u 4. i 5. redu, gdje su u lig. *et* i slova *Aurel(ius)*. Radi se o jednoj obitelji, koja je svoj civitet dobila zahvaljujući ediktu Karakale 212. god. n. e. Značajna je i antroponimija.

Tako kognomen Petronia je posvuda rasprostranjen. U Dalmaciji u rano doba carstva je karakteristično za Italike i oslobođenike, a u Liburniji pojavljuje se i kod domorodaca, dok u kasnije doba i za Orijentalce.⁸⁰ Na dardanskom je području do sada posvjedočeno još osam puta.⁸¹ Inače je latinskog karaktera.⁸²

Ime Papius nije nigdje potvrđeno. Moguće je domorodačko ime, odnosno latinizirano epihorsko ime. Međutim, ime Caia je rasprostranjeno u Italiji i južnoj Galiji, a u Dalmaciji je posvjedočeno samo kod domorodaca.⁸³ U Dardaniji je posvjedočeno još šest puta.⁸⁴ Ono se smatra za ilirsko,⁸⁵ odnosno keltsko,⁸⁶ a i latinsko.⁸⁷ U tom slučaju radi se o ženskom obliku imena Gaius.⁸⁸

Za datiranje ovoga natpisa osim formula *h. s. e.* i *b. m. p.* drugih elemenata nemamo. Kako su ove s jedne strane karakteristične za vojničke natpise, u I. i II. st. n. e.,⁸⁹ — u unutrašnjosti Dalmacije javljaju se i u III. st. n. e.⁹⁰ — i s druge strane formula *b. m. p.* na gornjomezijskim natpisima je karakteristična u II. st. n. e.,⁹¹ onda se može teoretski pretpostaviti, da je natpis nastao u II. st. n. e. Međutim ova obitelj je civitet postigla zahvaljujući Karakalinom ediktu, stoga bi se spomenik mogao datirati u prvu polovicu III. st. n. e.

8. U kompleksu sjeverne nekropole Ulpiane, zvanom »memoria«, nalazi se natpis od bijelog mermera, podignut mladoj djevojci, koja je umrla u 17. godini života. Dimenzije natpisa su sljedeće: visina 130 cm, širina 69 cm, a debljina 28 cm. Sastoji se od edikule (35 × 50 cm), u kojoj je predstava pokojnice otvorenih očiju, istaknutih usana i nosa sa počeljanom kosom u nazad i zadjelkom po sredini. Obučena je košuljom, koja je blago naborana. Inače stela je jednostavna bez ikakvih dekoracija. Na vrhu je ravna s time što su u uglovima profilirani blagi akroteriji. Dimenzije natpisnog polja jesu 63 × 42 cm, slova su lijepo i pažljivo ispisana i visina im je u 1. redu 5, a u ostalim 4 cm. Tekst je čitak i glasi:

D(is) m(anibus) | Aelia Clementilla | vixit an(nis) XVII |⁴ summae integritatis | feminae | Aureli(us) Maior ex pro|tectoribus divini | lateris coniugi | obsequentissimae posuit.

U 4. redu je slovo I umetnuto unutar slova G, pa se čita *integritatis*. Moguće je, da je to i klesarova pogreška, pa je onda naknadno umetnut vokal I.

Kognomen Clementilla, koji u Dardaniji nije nigdje posvjedočen, je obično latinsko ime⁹² odnosno demunativ od Clemens. Samo je zanimljivo, da ona ima carski gentilicij *Aelius*, što znači da je zadržala gentilicij roditelja po majčinoj liniji, koji su civitet dobili pod Hadrijanom.⁹⁴ Također i ime Maior je latinsko,⁹⁵ inače veoma rasprostranjeno osobito u sjevernoj Italiji i na Zapadu.⁹⁶ Posvjedočeno je također kod kršćana.⁹⁷ U ostalim dijelovima dardanskog područja nije nigdje posvjedočeno. Carski gentilicij *Aurelius* pokazuje da je civitet dobiven Karakalovom ediktu od 212. god. n. e. Međutim, kako se izraz *protectores divini lateris* javlja od Galijena pa nadalje,⁹⁸ ovaj natpis spada u drugu polovicu III. odnosno prvu polovicu IV. st. n. e.

9. Na ulazu u atrij bazilike sa zapadne strane u Ulpiani, koja je iz VI. st. n. e. stoji nadgrobna stela od bijelog mermera, koja je služila tamo kao prag.⁹⁹ Ova je nadgrobna ploča osobito značajna zbog ekonomskih momenata i staleških udruženja, jer se u

tekstu spominje *collegium*. Stela nema nikakvih ukrasnih elemenata i njezine su dimenzije slijedeće: visina 185 cm, širina 103 cm; visina natpisnog polja je 86 cm, a širina 43 cm. Slova su pažljivo urezana i njihova visina je 5 cm. Tekst natpisa glasi:

*D(is) m(anibus) | Aurelius Cai|anuns(!) Sal( ) Mag|arius vixit annis |⁵ Aurelia Alex-
andri( ) | vixit annis Z h(ic) s(iti) s(unt) | Collegius de irb(!) ex testamento |
A(ℓ)exandriae s(upra) s(criptae) |¹⁰ quot suis sumi|bus fecerat per s(enatus)
c(onsultum) | posierunt.*

U 2. i 3. redu susrećemo se sa jednim oblikom kognomena Caianuns, koji se u takvoj formi nigdje ne pojavljuje. Moguće je pretpostaviti i Cai|anun(i)s. Ali i u takvom obliku se nigdje ne javlja. Ukoliko to nije pogreška kamenorezca, onda moglo bi se reći da se radi o nekom epihorskom imenu. Međutim, veća je vjerojatnost, da se radi o jednom običnom latinskom imenu¹⁰⁰ Caianus, koje je po svuda rasprostranjeno i karakteristično je, iako rijetko, i za istočne dijelove Rimskoga carstva.¹⁰¹ U tom obliku ono se javlja na dardanskom području još samo jednom.¹⁰² Isto tako se u 3. redu susrećemo sa skraćenicom SAL( ). Moguće je da se ovdje pretpostavi kao SAB(atina tribu?), koje je karakteristično za regiju VII. i regiju X Italije.¹⁰³ Kognomen Magarius je poznato grčko ime,¹⁰⁴ posvjedočeno u muškom¹⁰⁵ i ženskom obliku.¹⁰⁶ Na ovome se području samo ovdje pojavljuje, ali kao Macarius na Istoku je obična pojava.¹⁰⁷ U 4. redu stoji samo *annis*, ali godine nijesu ispisane niti van natpisnog polja! U 5. redu stoji kognomen Alexandri koja bi mogla biti Alexandrina i Alexandria. Ali kako je u 9. redu *A(ℓ)exandriae s(upra) s(riptae)*, onda je bez sumnje riječ Alexandria. Ono je najobičnije grčko ime,¹⁰⁸ koje je po svuda rasprostranjeno i karakteristično uglavnom za libertine¹⁰⁹ i to osobito u sjevernoj Italiji.¹¹⁰ Posvjedočeno je i kod kršćana.¹¹¹ U Dalmaciji je vrlo često kod Orientalaca,¹¹² što se i u našem slučaju bez sumnje može reći i za nosioce ovoga kognomena u Dardaniji, gdje je posvjedočeno još šest puta.¹¹³ U 7. redu spominje se *collegius*. Međutim, o kakvom se profesionalnom udruženju ovdje radi, teško se može reći. Naime, iza *collegius* slijede slova DE IRB, koju kraticu nijesmo uspjeli dešifrirati.¹¹⁴ Imajući u obzir da se glagol *posierunt* odnosi upravo na 7. red, gdje se krije i subjekt i objekt, ipak teško je razriješiti, o kome se radi. U 9. redu je mjesto L uklesano E. U 11. redu stoji *per S C*, što znači vjerovatno *s(enatus) c(onsultum)*. U 12. redu stoji *posierunt*. No i *posuerunt* i *posierunt* je poznato u jeziku natpisa jugoistočne Evrope, osobito u Dalmaciji, Panoniji, Meziji Inferior i Daciji.¹¹⁵

Na kraju preostaje i pitanje datacije ove nadgrobne stele. Ako se uzme u obzir glagol *posierunt* koji je karakterističan za kasno doba principata¹¹⁶ osobito u Dalmaciji, konkretno za III. st. n. e.,¹¹⁷ a za Daciju za II. st. n. e.¹¹⁸ s jedne strane, i kraticu DM, koja se u gornjomezijskim natpisima javlja tokom čitavog II. st. n. e.¹¹⁹ s druge strane, onda bi se i ova stela mogla datirati krajem II. i početkom III. st. n. e. Pri dnu natpisa je u ležećem položaju urezano slovo A sa prelomljenom hastom u sredini, koje se u gornjomezijskim natpisima uglavnom javlja u IV.—VI. st. n. e.¹²⁰

10. Na dvorištu bivše zgrade Muzeja Kosova nalazi se nadgrobna stela, karakteristična i po svom onomastičkom sadržaju. Ona je od bijelog mermera. Otkrivena je u Ulpiani. Dimenzije natpisa su slijedeće: visina 181 cm, širina 85 cm, debljina 32 cm. Na gornjem dijelu nalazi se edikula, čije su dimenzije: visina 52 cm i širina 62 cm. U njoj se nalaze tri lika, koja su značajna i sa etnografskog aspekta. Između edikule i natpisnog polja nalazi se traka visine 11 cm. U sredini te trake se dodiruju dvije graničice od loze, koje se penju ivicom stele, izlazeći iz pehara,, koji se nalazi u sredini ispod natpisnog polja, što je i opća karakteristika takoreći svih dardanskih natpisa. Dimenzije natpisnog polja jesu visina 58 cm a širina 50 cm. Slova su veoma pažljivo urezana, veoma ravnomjerno i visina im je 5 cm. I pored činjenice, što je natpis nezaštićen i ostavljen svim vremenskim nepogodama, on je ipak čitljiv i glasi:

*D(is) m(anibus) | Aur(elius) Stilo Babo|nis vix(it)an(nis) L h(ic) s(itus) e(st) | Aurelia
Ziza Me|⁵rulae marito | et Aur(elius) Aquilinus | patri piissimo et si|bi vivi fac(ien-
dum) cur(averunt).*

Ono što je karakteristično za ovaj natpis jeste njegova onomastička formula, koja je odraz dobivanje civiteta domorodačkog stanovništva od strane rimskih careva. Ali s druge strane zadržava se repertoar epihorskih imena u potpunoj domaćoj ustaljenoj formuli, karakteristično za šire ilirsko područje.¹²¹ U redovima 6 u ligaturi stoji ET, 7 Tr.

Kognomen Stilo je veoma rijetko posvjedočen¹²² i Kajanto¹²³ ga smatra za latinsko ime. Inače u Dardaniji, a i na širem području Balkanskog polutoka i u Podunavskim provincijama nije nigdje potvrđen. Što se pak patronima gen. Babonis tiče, u Dardaniji nije nigdje posvjedočen. Kao BABO je ime od milja (Lallname) i to na frigijskom jezičnom području,¹²⁴ odnosno kao ime roba.¹²⁵ Bez sumnje se u tom položaju nalazio i nosioc ovoga imena sa ovog dardanskog natpisa, koji je svoj civitet dobio zahvaljujući Karakalinom ediktu 212. g. n. e. Inače u oblicima Babos, Babon, Babu, Babeis i dr. je veoma rasprostranjen.¹²⁶ Russu¹²⁷ smatra ga za ilirsko ime. Ono je potvrđeno i kod kršćana: (*hic q*)*ui*escit in pace Babo.¹²⁸

Ime Ziza, supruga navedenog Babona, koja je civitet sigurno dobila na način kao i njen suprug, je obično tračko ime.¹²⁹ U Dardaniji nije nigdje potvrđeno.

Kognomen Merula je terionim, što na latinskom znači ime ptice kos.¹³⁰ Zanimljivo je, da je ta pojava česta i kod Albanaca, osobito za mušku djecu.¹³¹ Posvuda je, iako rijetko rasprostranjen. Inače je ime karakteristično osobito za domoroce i libertine.¹³² Posvjedočeno je i kod kršćana.¹³³

Ime Aquilinus je latinsko,¹³⁴ karakteristično također za libertine i domoroce.¹³⁵ Posvuda je posvjedočeno, kao na Istoku¹³⁶ tako na Zapadu i to osobito u sjevernoj Italiji.¹³⁷ Potvrđeno je kod kršćana,¹³⁸ a i kod Hebreja.¹³⁹ U Dardaniji je posvjedočeno još samo u selu Ravne.¹⁴⁰

Na osnovi gore navedenih epihorskih imena ovdje se nedvojbeno radi o domorocima, koji su civitet dobili zahvaljujući Konstituciji Antoniniana. Ovo je značajno i zbog datiranja ovoga natpisa. Naime, formula HSE, iako je karakteristična za natpise iz Dalmacije i Gornje Mezije za I. i II. st. n. e.,¹⁴¹ u unutrašnjosti dalmatinskog područja je u upotrebi sve do III. st. n. e.¹⁴² Nadalje formula *fac. cur.* zastupljena je često tokom II. st. n. e., a i u kasnijim natpisima III. st. n. e.¹⁴³ Ali, kako su ovi domoroči civitet dobili zahvaljujući Konstituciji Antoniniana, može se natpis datirati u prvu polovicu III. st. n. e.

11. Posljednja nadgrobna stela o kojoj će biti ovdje riječi je nađena u Lipljanu i od bijelog je mermera. Sada se nalazi u dvorištu bivše zgrade Muzeja Kosova. Natpis je visok 154 cm, širok 68 cm, debljina 25 cm. Na edikuli, čije su dimenzije 41 × 48 cm je sedam likova. Kako je prostor bio premalen, da obuhvati sve likove obitelji, koja je brojala 9 članova, dva se dječja lika nalaze na traci, koje dijeli edikulu od natpisnog polja, a čija je visina 10,5 cm. Dekorativni elemenat je kao i na ostalim dardanskim natpisima, tj. bršljanov list, koji se penje uz ivicu natpisa, izlazeći iz kupe koja se nalazi na sredini ispod natpisnog polja. Predstava oca je sa izrazitim širokim okruglim licem sa bradom, plosnatim nosom i otvorenih očiju; majke s njegove desne strane isto tako široka lica, istaknutih usana i plosnatog nosa sa maramom na glavi, što je karakteristična pojava ženskih likova na dardanskim nadgrobnim spomenicima. Između oca i majke nalazi se lik starijeg sina, široka lica, zatvorenih očiju, istaknutih usana i plosnatog nosa. U donjem redu su četiri lika, jedan od njih je ženski sa dobro uređenom frizurom, svi su zatvorenih očiju. Na traci između edikula i natpisnog polja nalaze se likovi dvoje male djece. Natpisno polje je visoko 57 cm i široko 36 cm. Visina slova je 4 cm. Gornji dio natpisa je izbljedio, pa je teško čitljiv, za razliku od donjeg dijela.¹⁴⁴ Tekst glasi:

D(is) m(anibus) | Aurelia Iusta se vi|va posuit Ulp(io) Casti|no aedelicio v[ixit] an[5]nis VLV(?) fil(i) Castus v[iv]it[ur] [an]n(i)s XIII Iovius an(nis) XI | Aurelianus an(nis) X | Ninis an(nis) III Utinadi|us an(nis) IIII Ulpia |¹⁰ Castina coniugi | bene merito o(pto) s(it) t(erra) l(evis).

4 *Aedelicio*¹⁴⁵ stoji kao hapax za drugi kognomen? Vjerovatnije je da se radi o apelativu, o licu koje je jednom bilo edil. Ovo bi bilo logičnije, imajući u obzir, daljnji produžetak. U 5. redu stoji VLV. Smatramo, da se radi o pogrešnom pisanju broja godina, umjesto XLV.

1

2

T.1

3

4

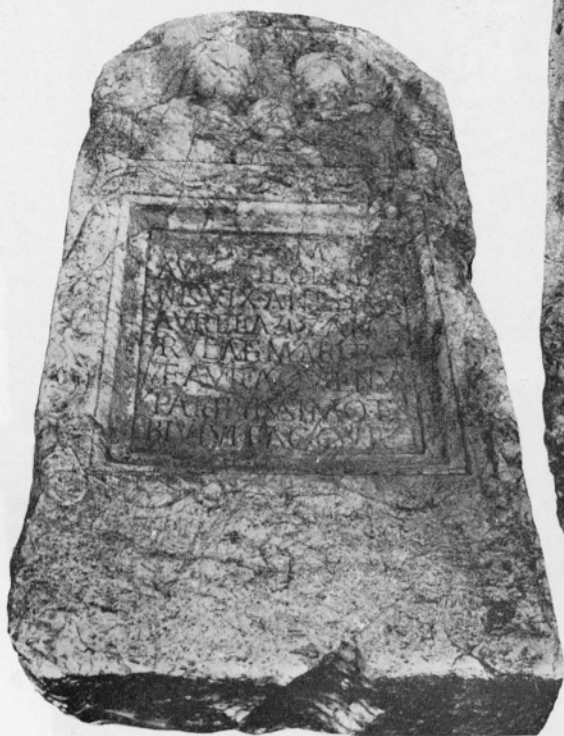

5

6

10

11

12

T. 4

Sigurno zbog nedostatka prostora na natpisnom polju izostavljena su neka slova i to u 4. redu *ixit*, ispisano je samo *V*, i u 6. redu stoji samo *N* vjerovatno ligatura za slabo uočljiv *an*.

Ime Iusta je latinsko,¹⁴⁶ ali Untermann¹⁴⁷ ga uvrštava u venetski imenski materijal. Posvuda je rasprostranjeno kako na Istoku¹⁴⁸ tako na Zapadu¹⁴⁹ i to na keltskom jezičnom području. Posvjedočeno je i kod kršćana.¹⁵⁰ Na dardanskom je području posvjedočeno još tri puta.¹⁵¹ Ime Castinus, koje se ovdje pojavljuje dva puta, posvuda je rasprostranjeno, a najčešće u Panoniji.¹⁵² Inače je obično latinsko ime.¹⁵³ U ovom slučaju muž i žena imaju isti carski gentilicij, što je veoma česta pojava u doba Carstva, osobito za oslobođenike, odnosno za potomke oslobođenika.¹⁵⁴ Na natpisu slijede imena djece i to redom prema starosti.

Tako ime Castus je latinsko.¹⁵⁵ Osobito je rasprostranjeno u sjevernoj Italiji, na Zapadu i u Africi.¹⁵⁶ Na dardanskom području je samo ovdje posvjedočeno.

Kognomen Aurelianus nastao je od nomena majke, koja je svoj civitet dobila pod nekim od vladara Aurelija. Ime je latinsko.¹⁵⁷ Posvjedočeno je osobito na Zapadu, u Dalmaciji i Panoniji,¹⁵⁸ a i kod kršćana.¹⁵⁹ Inače na dardanskom području je posvjedočeno još tri puta.¹⁶⁰

Ime Ninis je jedinstvena pojava kako na ovome području tako i na Balkanu; Νινεις posvjedočen je jedino u Ciliciji.¹⁶¹

Analogije nema ni Utinadius. Vjerovatno je da se radi o nekom epihorskom imenu.

Vremenski ova bi stela spadala u kasno doba principata. Naime, iza D M slijedi ime dedikanta u nominativu, a to je karakteristično za čitavo doba, počevši od Hadriana do Antonia Pia.¹⁶² Uz to je karakterističan i gentilicij Aurelius.¹⁶³ Smatramo, da se spomenik može datirati sa krajem II., a sigurnije i sa prvom polovicom III. st. n. e.

12. U Ulpiani je 1966. god. pronađena mermerna ploča, koja je bila dio arhitrava, odnosno jednog većeg građevinskog objekta. Dimenzije ploče su slijedeće: dužina 171 cm, širina 92 cm, debljina 30 cm, visina slova je 12 i 6,5 cm. Ploča je slomljena na gornjem lijevom dijelu okrajka i na donjem dijelu s desne strane. No i pored toga, barem što se tiče teksta, ona predstavlja jednu jedinstvenu cjelinu. Ona se sada nalazi u dvorištu bivše zgrade Muzeja Kosova.

[—] C. Dom(iti)us Licinianus | [—] filius b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) | [— in] foro posuit.

Teško je zaključiti, što je u stvari ovaj Licinianus postavio na forumu. Naime, pored nje nije ništa drugo nađeno. Bez sumnje je da se radi o nekom imućnom građaninu Ulpiane, koji je bio u stanju da nešto podigne na forumu. Imajući u obzir, da je u Ulpiani otkrivena jedna tabula ansata, na kojoj se spominje izvjesni P. Licinius P. f. Pap., čiji je sin bio dekurio triju municipiuma,¹⁶⁴ moguće je, da je osoba na novom natpisu bila adoptirana, na što bi ukazivao kognomen Licinianus.¹⁶⁵ [sumptu suo in] foro posuit,

Dom(iti)us jeste gentilicij, koji je posvuda rasprostranjen, također na Istoku.¹⁶⁶ U Panoniji nakon Marka Aurelija nosioci ovoga gentilicija su Istočnjaci.¹⁶⁷ U Dalmaciji većina su Italici i Orijentalci, a također i domorodci.¹⁶⁸ Inače na dardanskom području je posvjedočen još samo u Zlokućanima.^{168a}

Kognomen Licinianus Kajanto¹⁶⁹ uvrštava u latinski imenski materijal. Posvuda je rasprostranjen, u Dalmaciji i kod domorodaca.¹⁷⁰ On je posvjedočen i kod kršćana.¹⁷¹ Dosta je rasprostranjen i na Istoku.¹⁷² Na dardanskom području je samo ovdje posvjedočen.

Za dataciju ovoga natpisa koristit ćemo se izvjesnim paleografskim elementima. Možda su slova tipična za vrijeme vladavine od cara Trajana pa do Antonina.¹⁷³ I hederæ distinguentes, koje se nalaze u svakom redu, su karakteristične za I. i II. st. n. e.¹⁷⁴ Nadalje Ulpiana je podignuta u rang municipiuma za Trajana.¹⁷⁵ Zbog toga datiramo tekst u II. st. n. e.

* Ugodna mi je dužnost, da izrazim Jaroslavu Šaselu zahvalnost na pruženim savjetima. Brojevi natpisa odgovaraju brojevima slika.

¹ Cfr. Siegfried J. De Laet, *Portorium*. Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire (Brugge 1949) p. 177, nr. 53.

² CIL XVI 155 extr.; B. Saria, *RE* 21 (1951) 1167.

³ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I 838 ss (= Holder).

⁴ I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (Helsinki 1965) 258.

⁵ Radu Vulpe, *Gli Illiri dell'Italia impe-*

riale romana, *Ephemeris Dacoromana* III, 1925, pp. 182, 206, 223, 228 (od sada: *Ephem. Dacorom.*)

⁶ Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, (Heidelberg 1969) p. 164.

⁷ *CIL* III 8140 (= 1647): [... genio] | splendidissu | mi vect(igalis) Illyr(ici) | sub cura Jucun | di Marci, viri [egregii?], | proc (uratori) Aug(usti) | Bellicus Caesa | ris n (ostri) ver(na) | vil(icus) idib(us) Sep(tembris). Cf. Siegfried De Laet, *op. cit.*, p. 196, n. 6.

⁸ *CIL* 5123 = *ILS* 1858: Noreie | August (ae) et | honori | stat(ionis) Atrant(inae), Bellichus et | Eutyches | c(ontra) scr(iptores) stationis | eiusdem | ex voto. Cf. Siegfried De Laet, *op. cit.*, p. 189, n. 1.

⁹ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, (Berlin 1904), pp. 110, n. 3; 131, 270, 334 (od sada *ZGLE*); G. Alföldy, *op. cit.*, p. 74.

¹⁰ *CIL* III 1676.

¹¹ Cfr. E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, (Beograd 1969), p. 65.

¹² O Jupiterovim epitetima vidi opširnije: W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, II, pp. 750—754.

¹³ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Budapest 1959), p. 148 (od sada: *Bev. Pann.*). Isti: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest 1970), p. 177. Isti: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, (London and Boston 1974), p. 80 ss. M. Mirković, *Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens*, *Živa Antika* 19 (1969), pp. 239—262 (od sada: *ŽA*). Ista: *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, *Prinzipat* (1977), pp. 828, (Od sada: *Prinzipat* II).

¹⁴ A. Mócsy, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior, Acta Archaeologica Acad. Scientiarum Hungaricae* 11, (1959), 293 (Od sada *Act. Arch. hung.*). Isti: *Gesellschaft und Romanisation*, p. 45, 254 ss. Isti: *Pannonia and Upper Moesia*, p. 354 ss. M. Mirković, *ŽA* 19 (1969) pp. 258 ss. Ista: *Prinzipat* II, 829 ss.

¹⁵ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, 151, 293.

¹⁶ A. Mócsy, *Bev. Pann.*, p. 183.

¹⁷ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 29.

¹⁸ H. Thylander, *Etude sur l'épigraphie latine*, (Lund 1952), p. 97.

¹⁹ D. Rendić-Miočević, *Ilirske onomastičke studije* (II), *ŽA* 13—14, (1964) p. 101 ss.

²⁰ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 247.

²¹ *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes* I 414, 465 itd.; III 141,812 (Od sada *IGRR*). F. Preisigke, *Namenbuch*, (Heidelberg 1922), 246. D. Foraboschi, *Onomasticon alterum papyrologicum*. Supplemento al *Namenbuch* di F. Preisigke. Serie papirologica II/1 (Milano-Varese 1971), p. 217—218.

²² A. Mócsy, *Bev. Pann.*, p. 194. G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 318.

²³ I. Kajanto, *Onomastic Studies in the early Christian Inscriptions of Rome and Carthage* (Helsinki 1963), p. 23, 28.

²⁴ W. Schulze, *ZGLE* p. 371.

²⁵ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier I*, (Wien 1957) p. 308. I. I. Russu, *Illirii* (Bucuresti 1969) p. 248.

²⁶ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* (Wien 1957) 452. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, p. 65.

²⁷ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients* (Leipzig 1930) p. 109.

²⁸ A. Holder II, 1589 ss.

²⁹ *CIL* III 8249 = *Spomenik* 71, 254 (od sada *Sp.*).

³⁰ D. Rendić-Miočević, *Ilirske onomastičke studije* (III), *ŽA* 21 (1971) p. 161.

³¹ W. Schulze, *ZGLE*, p. 122, 423, 519.

³² *Ephem. Dacorom.* III, 1925, p. 138, 156, 196, 224. A. Mayer, I, pp. 41. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 167.

³³ J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, (Wiesbaden 1961) p. 142.

³⁴ A. Holder III 629 ss.

³⁵ H. Wuthnow, *op. cit.*, 21—23. E. Litman, kod F. Preisigke, *Namenbuch*, 250. J. B. Frey, *Corpus inscriptionum Iudaicarum* Vol. I, *Europe* (Città del Vaticano 1936) 62.

³⁶ B. Meinersmann, *Die lateinischen Wörter und Namen in den griechischen Papyri* (Leipzig 1927) p. 68.

³⁷ E. Diehl, *Inscriptiones Latinae christianae veteres* 227 adn., 3959 c i td.

³⁸ *Sp.* 71, 651. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Sarajevo 1969) p. 172, n. 294.

³⁹ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 150.

⁴⁰ W. Schulze, *ZGLE*, p. 38 c, n. 10. R. Vulpe, *Ephem. Darom.* III, 1925, 250. A. Mayer, *op. cit.* I, p. 109. R. Katičić, *Das mitteldalmatische Namensgebiet*, *ŽA* 12, 2, 1963, p. 268. I. I. Russu, 192.

⁴¹ *Notizie degli scavi di antichità* 1909.

⁴² R. S. Conway — J. Wathmough — S. E. Johnson, *The Prae-Italic Dialects of Italy*

- I—III (Cambridge, Mass. 1933) 419. 436. 468. 474. 498 i td.
- ⁴³ D. Rendić — Miočević, Ilirske onomastičke studije (III), *ŽA* 21 (1971), 157.
- ⁴⁴ *CIL* III 8242 (=Sp. 71, 511); *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts* XIII, 1910, Beibl. 203 (od sada *JÖAI*). Sp. 75, 166.
- ⁴⁵ H. Thylander *op. cit.*, p. 50. P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji* (Beograd 1975) p. 82.
- ⁴⁶ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 28.
- ⁴⁷ W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 3. Aufl., bearbeitet von G. E. Benseler (Braunschweig 1884) col. 1241. *IGRR* I 673, 849, 1262; IV 197, 247 i td.
- ⁴⁸ E. Diehl, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, 2273b (od sada E. Diehl). ⁴⁹ Sp. 75, 168.
- ⁵⁰ W. Pape, *op. cit.*, col. 212. A. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, Onomasticon (Patavii 1960) p. 265 (od sada *LTL*).
- ⁵¹ *ŽA* 12 (1963) 377. 21 (1971) 231. Sp. 98, 280. *CIL* III 14557 (= *JÖAI* IV, 1904, Beibl. 161).
- ⁵² W. Tomaschek, Die alten Thraker II (1894) 13—14. P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (Göttingen 1896) p. 200. G. Mateescu, I Tracinele epigrafi di Roma, *Ephem. Dacorom.* I, 1923, 77—78, 88, 90—92. D. Detschew, *op. cit.*, p. 66 ss.
- ⁵³ *LTL* VI, p. 68.
- ⁵⁴ W. Pape, *op. cit.*, col. 559. Fr. Preisigke, *Namenbuch*, col. 151. *IGRR* III 80, 199 ss.; IV 25, 632.
- ⁵⁵ I. Kajanto, *Onomastic Studies*, p. 52.
- ⁵⁶ *Année Epigraphique* 1973, nr. 477 (od sada AE).
- ⁵⁷ Sp. 71, 511.
- ⁵⁸ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 252. B. Meinersmann, *op. cit.*, p. 75.
- ⁵⁹ J. Untermann, *op. cit.*, 150 (102).
- ⁶⁰ H. Thylander, *op. cit.*, p. 49. P. Petrović, *op. cit.*, p. 107.
- ⁶¹ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 29.
- ⁶² *JÖAI* VI, 1904, Beibl. 40. Sp. 71, 278; 651 = Sp. 75, 166; 71, 323.
- ⁶³ H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, (Heidelberg 1929), p. 5 (od sada *Lexikon*). A. Mayer, *op. cit.*, I, p. 44; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 165. R. Katičić, *ŽA* 12 (1963) p. 261 ss.
- ⁶⁴ A. Holder I 146; III 616 ss. G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 149. Isti: Die Namensgebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatien, *Beiträge zur Namenforschung* 15 (1964) p. 61 ss.
- ⁶⁵ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 339.
- ⁶⁶ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* (Paris 1914) p. 18.
- ⁶⁷ Idem, p. 7, 8, 14.
- ⁶⁸ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, 142.
- ⁶⁹ W. Schulze, *ZGLE*, p. 561.
- ⁷⁰ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 143.
- ⁷¹ *RE* XXIV/2 (1925) col., 1620—1621.
- ⁷² Sp. 98, 452.
- ⁷³ *LTL* V, p. 310.
- ⁷⁴ E. Diehl, 748, 2 i td.
- ⁷⁵ A. Mócsy, *Bev. Pann.*, p. 171.
- ⁷⁶ *CIL* VI 33766 = *ILS* 7593. *Thesaurus linguae latinae*, *Onomasticon* III, p. 138 (od sada *ThLL*).
- ⁷⁷ H. Krahe, *Lexikon*, p. 36. A. Mayer, *op. cit.*, I, p. 114; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 205.
- ⁷⁸ R. Cagnat, *op. cit.*, p. 3, 7, 14.
- ⁷⁹ Idem, p. 18.
- ⁸⁰ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 108.
- ⁸¹ Sp. 71, 203; 624; *ŽA* 24 (1974) p. 246, nr. 2; 27 (1977) p. 449, nr. 1.
- ⁸² B. Meinersmann, *op. cit.*, p. 92.
- ⁸³ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 168.
- ⁸⁴ A. Šašel—J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla V, Ljubljana 1963) 50 (od sada *ILJug*). Sp. 98, 264; Sp. 71, 220, 323; *CIL* III 8242 = Sp. 71, 254; *JÖAI* XII, 1909, Beibl. 178.
- ⁸⁵ W. Schulze, *ZGLE*, p. 30, 37.
- ⁸⁶ A. Holder I 682 ss; III 1039.
- ⁸⁷ B. Meinersmann, *op. cit.*, p. 76; *LTL* V, p. 311.
- ⁸⁸ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 172.
- ⁸⁹ P. Petrović, *op. cit.*, p. 80.
- ⁹⁰ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 28.
- ⁹¹ P. Petrović, *op. cit.*, p. 83.
- ⁹² E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, sl. 5.
- ⁹³ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 263.
- ⁹⁴ H. Thylander, *op. cit.*, p. 92, 95.
- ⁹⁵ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 294.
- ⁹⁶ A. Mócsy, *Bev. Pann.*, p. 179.
- ⁹⁷ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 236.
- ⁹⁸ A. v. Domaszewski i B. Dobson, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (1967) 192.
- ⁹⁹ E. Čerškov, Lj. Popović, Ulpiana — Predhodni izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1957. g. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* II, 1957, pp. 321—326, sl. 6 (od sada *GMKM*).
- ¹⁰⁰ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 143.
- ¹⁰¹ *LTL* V, p. 310.

- ¹⁰² *Sp.* 98, 452.
- ¹⁰³ J. W. Kubitschek, *Imperium romanum tributum discriptum* (Pragae-Vindobonae-Lipsiae, 1879), p. 88, 90, 112.
- ¹⁰⁴ F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (Halle 1917) p. 507.
- ¹⁰⁵ H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, 8726, 9022, 5286, 3.
- ¹⁰⁶ *ILS* 1553.
- ¹⁰⁷ *IGRR* I 223, 303; III 1227.; *LTL* VI, p. 165.
- ¹⁰⁸ W. Pape, *op. cit.*, col. 55.
- ¹⁰⁹ *ILS* 1488. 1822.
- ¹¹⁰ *CIL* V, p. 1134.
- ¹¹¹ I. Kajanto, *Onomastic Studies*, p. 61.
- ¹¹² G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 146.
- ¹¹³ *CIL* III 14575 = *JÖAI* IV, 1901, Beibl. 142. *Sp.* 98, 430. 424. *CIL* III 8207 = *Sp.* 71, 558. *CIL* III 8236. *Zbornik za arheologiju, Arheološki Muzej Skopje*, IV—V (1961—1966) p. 63, nr. 2.
- ¹¹⁴ Lellia Cracco Ruggini, Stato e associazioni professionali nell'età imperiale romana, *Akten des VI Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik München 1972* (München 1973) pp. 271—311.
- ¹¹⁵ H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe* (Bucuresti—Paris, 1978) p. 234—235.
- ¹¹⁶ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 29.
- ¹¹⁷ H. Mihaescu, *op. cit.*, p. 234.
- ¹¹⁸ Idem, p. 235.
- ¹¹⁹ P. Petrović, *op. cit.*, p. 84.
- ¹²⁰ Ibidem.
- ¹²¹ D. Rendić-Miočević, *ŽA* 13—14 (1964) p. 102.
- ¹²² *LTL* VI, p. 648.
- ¹²³ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 343.
- ¹²⁴ P. Kretschmer, *op. cit.*, p. 224, 336.
- ¹²⁵ *ThLL* II, col. 1652. W. M. Ramsay, *Inscriptions from Nicoleia, The Journal of Hellenic Studies* III, 1882, p. 126.
- ¹²⁶ *CIL* X 3527 = *ILS* 2902: Babu Tarsa; *CIL* X 8070, 2: Darda(nus) Bab. (servus).
- ¹²⁷ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 172.
- ¹²⁸ *CIL* III 3680.
- ¹²⁹ D. Detschew, *op. cit.*, p. 178.
- ¹³⁰ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 25, 331.
- ¹³¹ Naime, ukoliko se u nekoj obitelji radaju muška djeca, da bi se očuvala od uroka ili nekih nevidljivih sila, koja ne daju da im dijete živi, često novorođenom djetetu nadjevaju kao nadimak životinjsko ime, uglavnom Vuk (= Uké). Ta je pojava i kod ostalih balkanskih naroda.
- ¹³² *LTL* VI, p. 262.
- ¹³³ E. Diehl, 1396.
- ¹³⁴ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 330.
- ¹³⁵ *LTL* V, p. 151; *ThLL* II, col. 374.
- ¹³⁶ *IGRR* III 739.
- ¹³⁷ *CIL* V, p. 1135.
- ¹³⁸ E. Diehl, 1637 A i td.
- ¹³⁹ P. J. B. Frey, *CIJ* I, nr. 389.
- ¹⁴⁰ *Sp.* 71, 192.
- ¹⁴¹ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 28.
- ¹⁴² P. Petrović, *op. cit.*, p. 80.
- ¹⁴³ G. Alföldy, *Ibidem*.
- ¹⁴⁴ P. Petrović, *op. cit.*, p. 82.
- ¹⁴⁵ F. Papazoglu je u svojoj dardanskoj onomastici na osnovi fotografije, koju joj je dala M. Mirković, unijela dva imena iz ovoga natpisa i to NINIS i UTINADIUS (v. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, p. 179, br. 53; p. 180, br. 77).
- ¹⁴⁶ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 285.
- ¹⁴⁷ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 252; B. Meinersmann, *op. cit.*, p. 75.
- ¹⁴⁸ J. Untermann, *op. cit.*, p. 150 (102).
- ¹⁴⁹ W. Pape, *op. cit.*, col. 550. F. Preisigke, *Namenbuch*, col. 151. *IGRR* I 227 i td.; III 80, 199 i td.; IV, 25, 632.
- ¹⁵⁰ *LTL* VI, p. 68. A. Mócsy, *Bev. Pann.*, p. 177. G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 225.
- ¹⁵¹ I. Kajanto, *Onomastic Studies*, p. 52.
- ¹⁵² *AE* 1973, p. 140, nr. 477.; *Sp.* 71, 511. Vidi ovdje br. 3 (Xēxe—Zrxe).
- ¹⁵³ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 172. Zanimljivo je da ga A. Mócsy ne navodi u svome djelu *Bev. Pann.*
- ¹⁵⁴ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 252.
- ¹⁵⁵ H. Thylander, *op. cit.*, p. 86 s.
- ¹⁵⁶ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 251.
- ¹⁵⁷ A. Mócsy, *Bev. Pann.*, p. 168. G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 172.
- ¹⁵⁸ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 141.
- ¹⁵⁹ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 160. *LTL* V, p. 216. *ThLL* II, col. 1482.
- ¹⁶⁰ I. Kajanto, *Onomastic Studies*, p. 63.
- ¹⁶¹ *CIL* III 8180 = 1695 = *JÖAI* VI, 1903, Beibl. 33.; *ILJug.* 28.; *Starinar*, 15—16 (1964—1965) p. 247, nr. 3.
- ¹⁶² Georg Ewart Jean—Terence Bruce Mitford, *Journeys in Rough Cilicia 1964—1968*. Ergänzungsbände zu den tituli Asiae Minoris Nr. 3. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 102. Bd., Wien 1970, nr. 151, 152, 240, 249.

- ¹⁶² H. Thylander, *op. cit.*, p. 50.
¹⁶³ Idem, p. 96.
¹⁶⁴ Z. Mirdita, Eine Inschrift aus Ulpianum, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 29 (1978) pp. 161—166 (od sada ZfPE).
¹⁶⁵ H. Thylander, *op. cit.*, p. 110.
¹⁶⁶ *IGRR* III 532; IV, 520 i td.
¹⁶⁷ A. Mócsy, *Bev. Pann.*, p. 154.
¹⁶⁸ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 82.
 C. Daicovici, Gli Italici nella Provincia di Dalmatia, *Ephem. Dacorom.* V, 1927, p. 106.
^{168a} *Sp.* 98, 436.
¹⁶⁹ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, p. 148.
¹⁷⁰ G. Alföldy, *Die Personennamen*, p. 231.
¹⁷¹ I. Kajanto, *Onomastic Studies*, p. 21.
¹⁷² F. Preisigke, *Namenbuch*, col. 196.
IGRR III 231.
¹⁷³ R. Cagnat, *op. cit.*, p. 4—6. E. Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik* (Darmstadt 1973) p. 32.
¹⁷⁴ H. Thylander, *op. cit.*, p. 49.; P. Petrović, *op. cit.*, p. 107.
¹⁷⁵ Z. Mirdita, *ZfPE* 29 (1978) p. 164.

NOVITATES EPIGRAPHICAE E DARDANIA COLLECTAE

Zusammenfassung

In dieser Abhandlung werden zum erstenmal 12 Inschriften veröffentlicht (deren Texte s. oben), von denen zwei auf Aren (Nr. 1, 2), neun auf Grabstelen (Nr. 3—11) und eine auf einem Architrav ist (Nr. 12). Obwohl einige der Inschriften, ausgenommen die im Jahr 1978 entdecken Nummern 3 und 7, sogar vor mehr als zwanzig Jahren entdeckt worden sind, sind sie bis zum heutigen Tag unpubliziert geblieben. Sämtliche Inschriften stammen aus dem Zentralbereich Dardaniens, bzw. dem heutigen Bereich der Sozialistischen Autonomen Region Kosovo.

Das charakteristische Merkmal der Votivaren besteht darin, dass jene im Dorf Turičevac (Nr. 1) ein gewisser *Castricius* errichtet hat, der *vicarius Bellici*, vorher *vilicus stationis Poetovionensis* war, die andere (Nr. 2), in Ulpiana aufgedeckte, dagegen einer heimischen Gottheit geweiht war, *Melcid*, die unter diesem Namen zum erstenmal eben hier erscheint, und zwar ist dieser Name ein Epitheton des Kapitolinischen Jupiter. Doch da die Ara von einem Veteranen errichtet wurde, handelt es sich hier nach unserer Ansicht zweifellos um eine einheimische, von den Soldaten verehrte Gottheit. Was die Datierung dieser zwei Votivaren anbelangt, chaft die Ara Nr. 1 keinerlei Probleme, da sie zur Zeit der Konsuln Fuscus und Dexter errichtet wurde, d. h. im Jahr 225 u. Z.; die zweite stammt aus dem Ende des II. bzw. dem Beginn des III. Jahrhunderts u. Z.

Die Grabstelen sind nicht nur ihres anthroponymischen Materials wegen charakteristisch, sondern auch ihrer onomastischen Formel nach. Daraus ist nämlich das Eindringen römischer Namen ins illyrische Onomastikon klar ersichtlich, wobei jedoch auch weiterhin deren onomastische Struktur gewahrt bleibt. Zu dieser Zweinamen-Gruppe gehören ohne Zweifel die Grabstelen Nr. 3—8 und 11, doch auch jene mit *tria nomina* (Nr. 10, 12). Ausserdem ist auch das onomastische Material kennzeichnend, das vorwiegend einen epichorischen Charakter aufweist oder ein latinisiertes epichorisches Onomastikon darstellt. Allerdings treffen wir auf diesen Stelen auch auf Gentilicia und Cognomina, die ohne Analogien sind, und man kann ohne weiteres behaupten, dass sie nur für diesen dardanischen Bereich typisch und charakteristisch sind. Als Beispiele seien hier das Gentilicium *Daede* (Nr. 3) bzw. die Cognomina *Castricius* (Nr. 1), *Iuncta* (Nr. 3), *Desumena* (Nr. 6), *Papilus* (Nr. 7), *Caianuns* (Nr. 2), *Ninis* und *Utinadius* (Nr. 11) angeführt. Was die kaiserlichen Gentilicia anbelangt, handelt es sich hauptsächlich um Ulpia (Nr. 11), Aelia (Nr. 6, 8) und Aurelia (Nr. 7, 8, 2, 10, 11), was bedeutet, dass die Personen, derer in diesen Inschriften gedacht wird, grösstenteils Freigelassene gewesen sind, welche die Bürgerrechte entweder selbst oder ihre Eltern bzw. Vorfahren von diesen Kaisern zugesprochen erhalten hatten.

Eine weitere Bedeutung dieser Inschriften besteht auch darin, dass sie uns ein Bild der sozialen und ökonomischen Lage jener Personen vermitteln. Besondere Bedeutung kommt der Grabstele Nr. 9 zu, aus der zu ersehen ist, dass in Ulpiana ein Collegium funeraticum bestand. Überdies ist sehr bemerkenswert auch die Inschrift auf dem Architrav (Nr. 12), mit der Nennung eines Forums im Municipium Ulpianum.

Was die Datierung dieser Inschriften anbelangt, stammen sie grösstenteils aus der Zeitspanne vom II. bis zum IV. Jahrhundert u. Z. So datiert z. B. Nr. 11 aus dem II. Jh. u. Z., während die Nummern 3, 4, 5, 6, 10 aus dem Ausgang des II. und dem Beginn des III. Jh., bzw. die Nummern 7, 9, 12 aus dem III., die Nummer 8 hingegen aus dem Ende des III., bzw. des IV. Jh. u. Z. herrühren.

Ausser mit den oben angeführten Elementen werden diese Inschriften gewiss auch unsere Kenntnisse über die ökonomische und soziale Vergangenheit Dardiens erweitern, dadurch selbst wird aber auch das dardanische bzw. illyrische Onomastikon angereichert.

Was die Datierung dieser Inschriften anbelangt, stimmen sie größtenteils aus der Zeitspanne vom II. bis zum IV. Jahrhundert n. Z. So datiert z. B. Nr. 11 aus dem II. Jh. n. Z., während die Nummern 3, 4, 5, 6, 10 aus dem Ausgang des II. und dem Beginn des III. Jh., bzw. die Nummern 7, 9, 12 aus dem III., die Nummer 8 hingegen aus dem Ende des III., bzw. des IV. Jh. n. Z. herrühren.

Außer mit den oben angeführten Elementen werden diese Inschriften gewiss auch unsere Kenntnisse über die ökonomische und soziale Vergangenheit Dardaniens erweitern, dadurch selbst wird aber auch das dardanische bzw. illyrische Onomastikon angereichert.

Sur les pages suivantes on trouvera la bibliographie des travaux épigraphiques pour les pays balkaniques et ceux de l'Europe Centrale et de l'Est parus après le dernier supplément du *CIL* III en 1902. L'Autriche est incluse, parce qu'elle organisa les études épigraphiques jusqu'à la fin de la première guerre mondiale dans un certain nombre des pays qui ont été créés après 1918. La rédaction n'a pas voulu aplanir les divergences du caractère formel, parce que le spécialiste estime la voie choisie comme la mieux appropriée du point de vue technique. Les pays sont classés par ordre alphabétique:

(A) Autriche (<i>Avstrija</i>)	201
(AL) Albanie (<i>Albanija</i>)	210
(B) Bulgarie (<i>Bolgarija</i>)	220
(CS) Tchécoslovaquie (<i>Češkoslovaška</i>)	235
(DDR) République Démocratique Allemande (<i>Nemška demokratična republika</i>)	242
(GR) Grèce (<i>Grčija</i>)	252
(H) Hongrie (<i>Madžarska</i>)	257
(ZL) Pologne (<i>Poljska</i>)	268
(R) Roumanie (<i>Romunija</i>): Dacia, Scythia Minor	274, 294
(US) Union Soviétique (<i>Sovjetska zveza</i>)	301
(YU) Yougoslavie (<i>Jugoslavija</i>)	317

V naslednjem objavljamo bibliografski pregled epigrafskih študij in del po *CIL* III v deželah Balkana in vzhodne Evrope, kjer jih zaradi divergentnosti publikacij in zaradi razdrobljenosti objav v raznih glasilih ali pa zaradi jezikovnih težav ni lahko evidentirati. Avstrija je priključena, ker je do konca prve svetovne vojne organizirala epigrafsko-znanstveno delo v vrsti pozneje ustanovljenih držav in ker je še pozneje pri tem delu pomagala. Da lahko zainteresiranemu strokovnemu svetu predložimo do neke meje izčrpen pregled teh študij, je zasluga požitnovalnih sodelavcev. Nismo se trudili poenotiti oblikovne razlike in tiste tehničnega značaja, ker je bibliografija vsakokrat oblikovana v skladu s publikacijskimi, organizacijskimi in problemskimi posebnostmi v posameznih državah in ker je sodelavec smatral izbrano tehnično pot za najprimernejšo.

BIBLIOGRAPHIE ZUR EPIGRAPHISCHEN FORSCHUNG IN ÖSTERREICH SEIT 1902

EKKEHARD WEBER

Universität Wien

1. Sammelwerke und größere regionale Übersichten

Die Aufarbeitung des seit dem Abschluß von CIL III und seinen Nachträgen in Österreich gefundenen Inschriftenmaterials liegt nach wie vor nur in den drei unter Artur Betz in Wien entstandenen ungedruckten Dissertationen vor: A. Gerstl, *Supplementum epigraphicum zu CIL III für Kärnten und Osttirol 1902—1961* (1961; enthält 305 Inschriften); E. Weber, *Supplementum epigraphicum zu CIL III für Salzburg, Steiermark, Oberösterreich und das norische Niederösterreich 1902—1964* (1964; 218 Inschriften); F. Hild, *Supplementum epigraphicum zu CIL III. Das pannonische Niederösterreich, Burgenland und Wien 1902—1968* (1968; 429 Inschriften). Dort ist sowohl das neue Material als auch die Literatur zu den bereits im CIL enthaltenen Inschriften verzeichnet, geplant als Vorarbeiten für eine endgültige Drucklegung. Die nicht sehr zahlreichen Inschriften aus dem österreichischen Anteil an der Provinz Raetia (Vorarlberg und ein Großteil Nordtirols) bis 1915 bei F. Vollmer, *Inscriptiones Baiuariae Romanae* (München 1915), wo auch Inschriften aus dem sonstigen Grenzbereich zwischen Rätien und Noricum enthalten sind; sodann in den Nachträgen von F. Wagner, *Neue Inschriften aus Raetien, 37/38. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1956—57*, 218 f. (Nr. 8 und 10).

Die Neufunde seit dem zweiten Weltkrieg: A. Betz, *Der epigraphische Ertrag der Bodenforschung in Österreich seit 1945, Bericht über den 3. österreichischen Historikertag in Graz 1953* (1954), 220—226; vgl. dazu auch dens., *Zu neuen und alten Inschriften aus Österreich, Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge 1967 (1971) 305 ff. und R. Noll, *Bemerkenswerte Neufunde zur Römerzeit Österreichs, Bericht über den 10. österreichischen Historikertag in Graz 1969* (1970) 57—63.

Ein Überblick über die epigraphische Forschung in Österreich: E. Weber, *Zur lateinischen Epigraphik in Österreich 1902—1975, Römisches Österreich 3*, 1975, 237—293.

Einzelne Bundesländer: A. Barb, *Die römischen Inschriften des Burgenlandes, Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzverbandes 5*, 1931, 1—4; 27—29; 49—51 und 65—68; *Burgenländische Heimatblätter 1/2*, 1932—33, 75—80; E. Weber, *Die römischen Inschriften der Steiermark* (1969); P. Leber, *Die in Kärnten seit 1902 gefundenen römischen Steininschriften* (1972); die Inschriften aus dem Bereich von Wien siehe unter »Vindobonae«. Das archäologische Material und damit auch die Inschriften aus dem Limesbereich: G. Pascher, *Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha, Der römische Limes in Österreich 19*, 1949; R. Noll, *Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Inn und Enns (Oberösterreich), Ebd. 21*, 1958. Zwei ähnliche Arbeiten sind

wieder nur ungedruckte Dissertationen geblieben: J. Haberl, *Die Romanisierung der Kärntner Landschaft, dargestellt auf Grund der Bodenfunde* (Wien 1950) und G. Langmann, *Die Archäologie des Bundeslandes Salzburg* (ebd. 1958). Für Salzburg siehe jetzt N. Heger, *Salzburg in römischer Zeit, Salzburger Museum Carolino-Augustum, Jahresschrift* 19, 1973 (1974). Eine Revision zahlreicher Inschriften vor allem aus dem binnennorischen Bereich bietet G. Alföldy, *Epigraphica Norica, Epigraphische Studien* 8, 1969, 1—34.

In diesem Zusammenhang erwähnt werden kann L. Franz—A. Neumann, *Lexikon ur- und frühgeschichtlicher Fundstätten Österreichs* (1965), und auf die einzelnen Bände der »Österreichischen Kunsttopographie [ÖKT], die je nach dem Interesse der Bearbeiter auch römische Inschriften an ihren Verwahrorten (Kirchen, Schlösser u. a.) verzeichnen, soll ebenso hingewiesen werden. Dies gilt, wenn auch in eingeschränktem Maß, auch für die Bände des »Dehio«; nützlich hier vor allem die Neuauflage des Dehio für Kärnten, herausgegeben von E. Bacher u. a. (Wien 1976); die einschlägigen Abschnitte stammen von G. Piccottini.

An Zeitschriften, die das Gesamtgebiet berücksichtigen, sind als Nachfolger der ehrwürdigen »Archäologisch-epigraphischen Mitteilungen aus Österreich-Ungarn« [AEM] zu nennen die »Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts« [ÖJh], die freilich seit geraumer Zeit in einem etwas stockenden Rhythmus erscheinen; für die Vorlage von Neufunden ist hier vor allem »Beiblatt« [Bbl.] vorgesehen. Seit 1973 gibt es das »Römische Österreich« [RÖ], in dem auch epigraphische Neufunde vorgelegt werden. Das Österreichische Bundesdenkmalamt gibt heraus die »Fundberichte aus Österreich« [FÖ], die nach einer kriegsbedingten Pause und mit einem neuen Konzept jetzt wieder regelmäßig erscheinen; epigraphische Nachrichten beschränken sich allerdings zumeist auf kurze Angaben zu Fundumständen und Inhalt und verweisen auf eine spätere Publikation. Mit dieser Zeitschrift sind die »Mitteilungen der Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale« [MZK], das »Jahrbuch der Zentralkommission« [JZK] und das »Jahrbuch für Altertumskunde« [JA] abgelöst worden, die bis zum Ende der Monarchie auch Inschriftenfunde verzeichnet haben. Vor allem für das Limesgebiet und damit besonders für die Grabungstätigkeiten Carnuntum und Lauriacum wichtig ist »Der Römische Limes in Österreich« [RLiÖ], dessen Bände allerdings eher den Charakter von Monographien haben, jedoch häufig auch epigraphische Beiträge enthalten. Nützlich ist das durch R. Noll betreute Nachrichtenblatt für die Römerzeit Österreichs mit dem Titel »Pro Austria Romana« [PAR] gewesen; wie dem Heft 30, 1980, 1 jedoch zu entnehmen war, dürfte es mit Ende dieses Jahres sein Erscheinen einstellen.

Reiches epigraphisches Material ist selbstverständlich auch enthalten und verarbeitet in den Gesamtdarstellungen von G. Alföldy, *Noricum* (1974) und A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (1974) sowie in den einschlägigen RE-Artikeln: A. Polaschek, *Noricum*, RE 17 (1936) 971—1048 und A. Mócsy, *Pannonia*, RE Suppl. 9 (1962) 516—776. Dies gilt auch für die Artikel zu den antiken Ortsnamen und Siedlungen, vor allem, wenn sie jüngeren Datums sind, doch habe ich davon abgesehen, sie einzeln zu zitieren.

2. Einzelne Sachgruppen

Militärinschriften: A. Betz, *Die römischen Militärinschriften aus Österreich, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts* 29, 1935 Bbl. 287—332; vgl. dazu auch dens., *Noriker im Verwaltungs- und Heeresdienst des römischen Kaiserreiches, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für Rudolf Egger* 1952 II (1953), 269—285. Die Militärinschriften aus Carnuntum sind an der entsprechenden Stelle verzeichnet. Benefiziarier in Noricum: J. Fitz, *Schild von Steier* 15/16, 1978—79, 79—81.

Meilensteine: H. Deringer, *Die römischen Meilensteine der Provinz Noricum, Festschrift für Rudolf Egger* 1952, II (siehe oben) 286—314; E. Weber, *Die römischen Meilensteine aus dem österreichischen Pannonien, ÖJh* 49, 1968—71, 121—145.

Die griechischen Inschriften: A. Betz, Die griechischen Inschriften aus Österreich, *Wiener Studien* 79, 1966, 597—613 und *n. F.* 5 (84), 1971, 238—244.

Zum Reliefschmuck von Inschriftsteinen: A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (1923) und jetzt vor allem die einzelnen Faszikel des *Corpus Signorum Imperii Romani* [CSIR], von dem ein Teil schon erschienen, weitere Bände in Vorbereitung sind.

Zur Bevölkerung und zum — vor allem einheimischen — Namensmaterial ist zunächst wieder eine ungedruckt gebliebene Dissertation zu nennen: H. Thaller, *Die Bevölkerung Noricums* (Wien 1945). Ebenso unpubliziert ist die Grazer Habilitationsschrift von F. Lochner-Hüttenbach, *Die Personennamen auf den römerzeitlichen Inschriften der Steiermark* (1967). Reiches Material ist verarbeitet in G. Alföldy, *Noricum* (1974). Die norischen Männernamen auf -a verzeichnet A. Betz, *Carinthia* 146, 1956, 438; von ihm etwas abweichend G. Alföldy, *Epigraphica Norica* (siehe oben) 11. Ähnlich M. Falkner, Die norischen Personennamen auf -u und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung, *Frühgeschichte und Sprachwissenschaft* (1948), 39—54. Sklaven und Freigelassene: L. Vidman, Die Sklaven und Freigelassenen der einheimischen Bevölkerung in Noricum, *Acta antiqua* 9, 1961, 153 bis 157; vgl. auch dens., *Listy filologické* 82, 1959, 207—210. Entsprechende Arbeiten für den pannonischen Raum sind im Beitrag von B. Lörincz verzeichnet.

Die römischen Reichsbeamten und ihr Personal, deren Kenntnis wir weitgehend den Inschriften verdanken: W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian* (1956); A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus* (1968); G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft* (1968) und ders., Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 36, 1971, 50—101 und 38, 1973, 116—120.

Zu den in diesem Bereich stationierten Truppen und ihren Befehlshabern: J. Fitz, *Legati Legionum Pannoniae superioris*, *Acta antiqua* 9, 1961, 159—207. G. Winkler, *Legio II Italica*, Geschichte und Denkmäler, *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins* 116/I, 1971, 85—138; E. Weber, Die Geschichte der 10. Legion, *Vindobona — Die Römer im Wiener Raum* (1978) 43—53. Zu den Auxiliarformationen wieder G. Alföldy, *Noricum* (1974), bes. 257—260) H. Ubl, Die cohors II Thracum eq. p. f., eine bisher am norischen Limes unbekannte Truppe, *Rö 5/6*, 1977-78, 231—246.

3. Einzelne Stadtgebiete und Siedlungen

Zur umstrittenen Frage der Abgrenzung der einzelnen Stadtterritorien nach der (wieder ungedruckten) Dissertation von W. Schauer, *Stadt und Stadtgebiet in Österreich zur Römerzeit* (Wien 1936) jetzt vor allem G. Alföldy, *Patrimonium Regni Norici*. Ein Beitrag zur Territorialgeschichte der römischen Provinz Noricum, *Bonner Jahrbücher* 170, 1970, 163—177 und ders., *Noricum* 96 ff.

Carnuntum

Allgemeines: W. Kubitschek—S. Frankfurter, *Führer durch Carnuntum* (1923); E. Swoboda, *Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler* (1964); E. Vorbeck, *Museum Carnuntinum — Bad Deutsch-Altenburg* (1972). Die Militärinschriften: E. Vorbeck, *Militärinschriften aus Carnuntum* (1980). Inschriften mit Reliefverzierung: M. Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum, *CSIR Österreich* I/2 (1967); dies., Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum, Teil 1 und 2, *Ebd.* I/3 und 4 (1970 und 1972). Inschriftenpublikationen: E. Bormann, *RLiÖ* 1, 1900 — 8, 1907 und 12, die älteren Funde sind zum Teil noch in die Nachträge des CIL aufgenommen worden; J. Bortlik, *RLiÖ* 16, 1926, 1—52; R. Egger, *ebd.* 117—156; E. Braun, *RLiÖ* 17, 1933, 73—84 und 18, 1937, 99—106; A. Betz, *ebd.*

33—81; E. Polaschek—A. Seracsin, *ebd.* 107—128. Einzelne Neufunde laufend in der *A(nnée) E(pigraphique)*; ansonsten siehe neben den schon genannten Zeitschriften vor allem den »Bericht des Vereines Carnuntum in Wien« (bis 1923—1925), das »Carnuntum—Jahrbuch« (1955—1963/64) und die »Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums« dazu; E. Weber, Neue Inschriftenfunde aus Carnuntum, *Neue Forschungen in Carnuntum* — Kultur und Natur in Niederösterreich, Studien und Forschungen 1 (herausgegeben von H. Stiglitz, 1976) 71—79.

Besonders bemerkenswert: A. Betz, *Carnuntum 1885—1935*, 28 ff. (ein Jugendverein errichtet eine Mauer wohl für ein Heiligtum). S. Frankfurter, *Festschrift für Otto Hirschfeld* (1930) 44 f. = H. Dessau, *ILS* 9257 (eine lateinische und griechische Weihinschrift des Statthalters T. Pomponius Protomachus an die *Aequitas*). A. Betz, *Carnuntum Jahrbuch* 1960, 29 ff. und H. Stiglitz, *Unsere Heimat* 37, 1966, 168 ff. (Weihinschrift eines Munizipalbeamten von Savaria und Carnuntum und Priesters des Kaiserkultes für Elagabal, am 23. August 219 n. Chr.). A. Betz, *Carinthia* 146, 1956, 434 f. Nr. 1 (Mithrasweiheung eines *panchrestarius*, Kuchenbäckers). A. Barb, *RLiÖ* 16, 1926, 55 ff. und R. Egger, *ebd.* 135 ff. (Fluch- und Zaubertexte). F. Löhr, *Archäologischer Anzeiger* 24, 1909, 208 f. = H. Dessau, *ILS* 9093 (Familiengrabstein mit Darstellung eines Schiffes namens FELIX ITALIA). A. Betz, *Commentationes Vindobonenses* 1, 1935, 6 ff. = *RLiÖ* 18, 1937, 47 ff. (Grabstein eines mutterlosen Soldatenkindes, dem sein Vater selbst die Speisebrocken vorkauen mußte). R. Egger, *Carnuntum 1885—1935*, 23 ff. und E. Braun, *RLiÖ* 18, 1937, 99 ff. (lateinische und griechische Grabgedichte). A. Betz, *Wiener Studien* 54, 1936, 188 ff. (ein im Orient rekrutierter ehemaliger Sklave als Legionspionier; auf dem Stein ist auch der *l(ibertatis) p(ileus)* dargestellt). E. Weber, *RÖ* 1, 1973, 57 ff. (Benefiziarieraltar). Zur Datierung des berühmten »Regenwunders« im Quadenland während der Feldzüge Mark Aurels aufgrund von Inschriften vom Pfaffenberg bei Carnuntum jetzt W. Jobst, 11. Juni 172 n. Chr., der Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande, *Sitzungsberichte Akademie Wien* 335, 1978.

Das Hinterland von Carnuntum und die österreichischen Anteile an den Stadtgebieten von Scarbantia und Savaria; Burgenland

Allgemeines: außer den schon zitierten Arbeiten von A. Barb—W. Kubitschek, *Römerfunde in Eisenstadt* (1915) und E. Polaschek, Aus niederösterreichischen Museen I, *ÖJh* 26, 1930 Bbl. 201 ff. Die Reliefs bei M. Krüger, Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria, *CSIR Österreich I/S* (1974).

Einzelne Inschriften: *AE* 1909, 198—200; 1930, 82 f.; 1936, 81 f.; 1938, 167 f. und 88; 1939, 260 f. und 285 f.; 1950, 119; 1951, 64, 66—68, 92 und 4; 1956, 81; 1957, 164; 1960, 377; 1962, 213; 1966, 289—291; 1969/70, 540; 1973, 427, 430 und 432 f.; 1974, 282—284 und 499 f. Siehe noch etwa H. Stiglitz, *PAR* 18, 1968, 9 f. und E. Weber, *RÖ* 5/6, 1977—78, 247 ff. Ansonsten finden sich Inschriftenpublikationen in der Zeitschrift »Burgenländische Heimatblätter« [BHB1].

Hervorzuheben ist die Inschrift eines *pr(inceps)* oder *pr(aefectus) c(ivitatis) B(oiorum)* aus dem Bereich einer römischen Villenanlage bei Bruckneudorf; B. Saria, *Historia* 1, 1950, 449.

Vindobona

Allgemeines: Zur römischen Vergangenheit Wiens A. Neumann, *Vindobona* (1972) und O. Harl, *Vindobona — Das römische Wien* (1979). Die Inschriften wurden zusammengestellt von W. Kubitschek, *Vindobona, Xenia Austriaca*, Festschrift der österreichischen Mittelschulen zur 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien (1938) 47—58 und A. Neumann, *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 17/18, 1961—62, 7—29 und 19/20, 1963—64, 7—10. Siehe jetzt auch im Katalog der Ausstellung »Vindobona — Die Römer im Wiener Raum« (Wien 1977—78). Inschriften aus dem Hinterland von Wien wieder bei E. Polaschek, Aus niederösterreichischen Museen II, *ÖJh* 29, 1935 Bbl. 207 ff. Die Inschriften mit

Reliefverzierung: A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona, *CSIR Österreich* 1/1 (1967).

Hervorzuheben ist das Fragment einer Bronzeinschrift mit dem Namen des Kaisers Galba: E. Polaschek, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 15, 1935, 10.

Cetium und das norische Niederösterreich.

Eine zusammenfassende Publikation liegt nicht vor. Zu den Inschriften im Stadtmuseum Sankt Pölten E. Polaschek, *Aus niederösterreichischen Museen II: Stadtmuseum St. Pölten*, *ÖJh* 29, 1935 Bbl. 215—218. Die Inschriften mit Reliefverzierung: H. Ubl, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cetium*, *CSIR Österreich* I/6 (1979).

Einzelne Inschriften: *AE* 1929, 184; 1950, 115 f.; 1953, 128 = *CIL* XVI Suppl. 174 (Militärdiplom aus Mautern); 1955, 19 = *CIL* III 259* (die Inschrift wurde als echt erkannt); 1961, 182; 1973, 389. Dazu A. Schabes, *FÖ* 8, 1961-65, 104; E. Katschthaler, *JA* 5, 1911, 254 und *MZK* 5, 1906, 309 ff.; H. Ubl, *FÖ* 13, 1974, 110 und 112 ff.; H. Stiglitz, *PAR* 23, 1973, 36 f. = *FÖ* 12, 1973, 112.

Bemerkenswert sind die Inschriften auf einer Felsrippe bei Sankt Leonhard am Forst im Bezirk Melk; H. Vetters, *ÖJh* 38, 1950 Bbl. 113—126. Das Militärdiplom aus Mautern wurde schon erwähnt; vom selben Ort stammt ein Bleitafelchen mit einem Liebeszauber; R. Egger, *ÖJh* 37, 1948, 112 ff. Eine bisher am norischen Donaulimes noch nicht bezeugte cohors II Thracum stiftet eine Ehreninschrift für Lucius Verus 164 n. Chr.; H. Ubl, *RÖ* 5/6 1977/78, 231 ff. Hervorzuheben sind noch die zahlreichen Votivgaben — Statuetten mit Inschriften und stilisierte Palmblätter — aus dem Dolichenusfund von Mauer an der Url, die noch nicht alle eine ausführliche Publikation gefunden haben; vgl. R. Noll, *Der große Dolichenusfund von Mauer a. d. Url* (1938); dens., *ÖJh* 38, 1950 Bbl. 125 ff.

Lauriacum

Ein besonderes Problem bildet hier die Frage, ob Lauriacum römisches Stadtrecht besessen hat oder nicht; die Frage ist deswegen von besonderem Interesse, weil gerade hier Fragmente von Bronzeinschriften zum Vorschein gekommen sind, die eine solche Verleihung (unter Caracalla) zu bezeugen scheinen. Dennoch ist dies in Zweifel gezogen worden; so vor allem durch B. und H. Galsterer, *Bonner Jahrbücher* 171, 1971, 334—348. Gegen sie mit zum Teil neuen Argumenten E. Weber, *Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins* 117, 1972, 181—198; vgl. dazu (mit einer Zusammenstellung der bis dahin gefundenen Bruchstücke) dens., *RÖ* 3, 1975, 263 ff.

Inschriften mit Reliefverzierung: L. Eckhart, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum*, *CSIR Österreich* III/2 (Wien 1976); dort auch ein neuer Versuch zur Festlegung der Grenzen des Stadtgebietes. Ansonsten sind alle Steininschriften zusammengestellt von G. Winkler, *Die römischen Steininschriften aus Lauriacum*, Museumsverein »Lauriacum« Enns [1971]. Die zahlreichen Ziegel mit Stempeln und Ritzinschriften bei F. Ruzicka, *RLiÖ* 13, 1919, 85—116. Soweit Inschriften in das oberösterreichische Landesmuseum gelangt sind, siehe L. Eckhart, in: *Schloßmuseum Linz, Führer durch die Sammlungen* (21970).

Bemerkenswerte Inschriften: Die Stadtrechtfragmente und Bruchstücke von ähnlichen Bronzeurkunden sind bereits erwähnt worden. Bauinschriften aus dem Legionslager bei E. Bormann, *ÖJh* 9, 1906, 317 ff. (205 n. Chr.) und *AE* 1909, 248. Ansonsten G. Alföldy, *ÖJh* 47, 1964/65 Bbl. 207 ff. (Bruchstück einer Ehreninschrift für Diokletian 288/89 n. Chr.); *AE* 1968, 413 f. (Weihungen von Statthaltern für Iuppiter und andere Gottheiten; nach Gallienus); die zahlreichen Zeugnisse für die legio II Italica wie schon erwähnt bei G. Winkler, *Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins* 116/1, 1971, 85 ff.

Ovilava und das übrige Oberösterreich

Inschriften mit Reliefverzierung: L. Eckhart, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Ovilava, *CSIR Österreich III/3* (im Druck). Für das Museum in Wels siehe A. Betz, Die beschrifteten römischen Steindenkmäler im städtischen Museum von Wels, *Jahrbuch des Musealvereins Wels* 1954, 11—20; vgl. auch G. Winkler, *ebd.* 1970/71, 43 ff.

Die Inschriften des Großraumes von Linz bei L. Eckhart, *Linzer Fundkatalog, Linzer archäologische Forschungen*, Sonderheft 1, 1964 Nr. 264—313. Die Inschriften an der Martinskirche: F. Stroh, Römersteine und Chorschranken, *F. Juraschek—W. Jenny, Die Martinskirche in Linz* (1949) 60 ff.; dazu E. M. Ruprechtsberger, *PAR* 28, 1978, 34 f. und H. Ubl, *ebd.* 29, 1979, 21. Zu den Funden im Bereich der Linzer Altstadt vor allem P. Karnitsch, Materialien zur Topographie von Lentia, *Heimatgaue* 8, 1927, 1—16 und ders., Die Linzer Altstadt in römischer und vorgeschichtlicher Zeit, *Linzer archäologische Forschungen* 1, 1962. Ritzinschriften auf Keramik sind enthalten in P. Karnitsch, *Die Reliefsigillata von Ovilava* (1959).

An Besonderheiten sind hervorzuheben ein Militärdiplom aus Wels, *CIL XVI* 6 und die Stiftunginschrift für einen Speiseraum der Dolichenusverehrer, *AE* 1944, 83. Dazu *AE* 1968, 412 (ein singularis der ala I Augusta); *AE* 1958, 37 (ein Kommandant der ala I Tampiana); *AE* 1960, 89 (eine nicht ganz befriedigend geklärte Ritzinschrift aus dem Bereich des Mithraskults; vgl. dazu A. Betz bei E. Weber, *RÖ* 3, 1975, 291). Ein Ziegel(!) mit einem (nicht ganz ernst gemeinten) Fluchtext in Briefform *AE* 1949, 2.

Iuvavum und der Bereich des Bundeslandes Salzburg

Allgemeines: N. Heger, Salzburg in römischer Zeit, *Salzburger Museum Carolino-Augustium, Jahresschrift* 19, 1973 (1974). Die Inschriften mit Reliefschmuck bei dems., Die Skulpturen des Stadtgebietes vom Iuvavum, *CSIR Österreich III/1* (1975). Die Inschriftenbestände des Salzburger Museums haben durch die Kriegereignisse zum Teil beträchtlich gelitten; vgl. ansonsten O. Klose—M. Silber, *Iuvavum*, Führer durch die Altertumssammlungen des Museums Carolino-Augustium in Salzburg (1929). Die Steine an und in Kirchen stellt zusammen A. König, Römersteine an Salzburger Kirchen, *Jahresbericht des Akademischen Gymnasiums Salzburg* 9, 1964/65, 18—33.

Die Straße über den Radstätter Tauernpaß ist in der Antike häufig begangen worden; die zahlreichen Meilensteine von dort bei F. Narobe, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 100, 1960, 15—22; dazu auch E. Weber, *ebd.* 112/113, 1972-73, 245 ff. und (nach einer ersten Mitteilung von M. Hell) N. Heger, Salzburg Museum Carolino-Augustium, *Jahresschrift* 23/24, 1977-78, 127 ff. Einen Meilenstein des Maximinus Thrax aus dem Stadtgebiet von Salzburg erwähnt H. Vetters, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 108, 1968, 11.

Hervorzuheben ist die Inschrift eines Oberbeamten von Iuvavum, der einer Hungersnot abgeholfen hat, A. Betz, *ÖJh* 43, 1956-58, 52 ff. = *AE* 1959, 151. Ansonsten *AE* 1969/70, 452 (die — anscheinend unfertige — Inschrift eines Jagdgehilfen auf einer Aschentruhe); ein Benefiziarieraltar *AE* 1968, 411 und die Grabinschrift eines dakischen Sklaven *AE* 1969/70, 451. Ein kleines Bronzetafelchen war auf einem Gepäckstück befestigt, das einem Prätorianeroldaten gehört hatte, *AE* 1933, 128. Ein Steinbalken mit (teilweise getilgte Inschriften stammt aus einem Mithräum in Moosham, Bezirk Tamsweg; E. Weber, *ÖJh* 47, 1964/65 Bbl. 187 ff. und G. Alföldy, *Epigraphica Norica* (s. d.).

Flavia Solva und die übrige Steiermark

Allgemeines: E. Weber, *Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark* (1969) [RIST]. Seither einige Neufunde; vgl. etwa P. W. Roth, *PAR* 20, 1970, 8 und E. Weber, *ebd.* 16; dens., *Schild von Steier* 15/16, 1978-79 (Festschrift Modrijan) 105 ff.

Ein großer Teil der Inschriften befindet sich im Steiermärkischen Landesmuseum Joanneum in Graz-Eggenberg; W. Modrijan—E. Weber, Die Römersteinsammlung im Eggenberger

Schloßpark, *Schild von Steier* 12, 1964/65, 3—118 und *ebd.* 14 (im Druck). Die Inschriften und Skulpturen auf Schloß Seggau bei Leibnitz: E. Diez, *Flavia Solva* (1959). Zur Frage des Stadtterritoriums von Solva (neben der eingangs zitierten Arbeit von G. Alföldy) E. Weber, Das städtische Zentrum Flavia Solva und seine Beziehungen zum Hartberger Raum, *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 66, 1975, 31 ff.

Hervorzuheben ist in besonderem Maß das Reskript der Kaiser Septimius Severus und Caracalla über die Privilegien der *centonarii* von Solva, *RISt* 149; zur Interpretation vor allem G. Alföldy, *Historia* 15, 1966, 433 ff. und E. Weber, *ebd.* 17, 1968, 106 ff. Eine Ehreninschrift für Claudius II. *RISt* 7; Meilensteine des Opellius Macrinus und des Severus Alexander *RISt* 23 f.; eine Weihinschrift für den einheimischen Wettergott I. O. M. Uxlemitanus *RISt* 18, Siehe auch R. Noll, *Schild von Steier* 2, 1953, 101 ff. (ein Topf mit Angabe des Eigengewichtes) und dens., *Germania* 50, 1972, 148 ff. (Angabe des Kaufpreises von 20 As).

Virunum

Der Kärntner Raum und hier wieder das Klagenfurter Becken sind verhältnismäßig reich an Inschriften. Soweit sie in das Landesmuseum für Kärnten oder in das sogenannte »Parkmuseum« in dessen Bereich gelangt sind, sind sie zusammengestellt von R. Egger, *Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums Klagenfurt* (1921) bzw. dets., *Führer durch das Parkmuseum* (1968). Neufunde, die vor allem bei landwirtschaftlichen Arbeiten oder bei Umbauten älterer Häuser zum Vorschein kommen, werden regelmäßig in den einzelnen Heften der *PAR*, durch H. Dolenz, P. Leber und jetzt zumeist durch G. Piccottini, oder in der Zeitschrift »Carinthia« vorgelegt. Inschriften mit Reliefverzierung: G. Piccottini, Die Dienerinnen- und Dienerreliefs des Stadtgebietes von Virunum, *CSIR Österreich* II/3 (1977; weitere Bände in Vorbereitung).

Von besonderer Bedeutung ist in diesem Bereich der Grabungsplatz des Magdalensberges. Zu den dortigen Inschriftfunden vor allem G. Piccottini—H. Vetter, *Führer durch die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg* (zuletzt 1978). Im Händlerviertel ist eine eigenwillige Art der Buchhaltung in Form von zahlreichen Wandschriften gefunden worden; vgl. besonders R. Egger, *Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Großhandelsplatz* (1961) und die jeweiligen Grabungsberichte in der »Carinthia«, die seit dem Magdalensberg-Grabungsbericht 13, 1969—1972, herausgegeben von H. Vetter und G. Piccottini (1973), als eine eigene Schriftenreihe erscheinen.

Hervorzuheben sind Ehreninschriften für Livia und die ältere und jüngere Julia; J. Šašel, *Historia* 16, 1967, 70—74. Sonstige bemerkenswerte Neufunde: *AE* 1952, 67 (ein Gott Casuon-tanus); Weihinschrift für einen Genius cucullatus: R. Egger, Der hilfreiche Kleine im Kapuzenmantel, *ÖJh* 37, 1948, 90 ff.

Teurnia

Auch hier ist die laufende Publikation der Neufunde in *PAR* und der »Carinthia« zu erwähnen; zusammengefaßt ist das Inschriftenmaterial des Raumes von Oberkärnten durch R. Egger, *Teurnia*, Die römischen und frühchristlichen Altertümer Oberkärntens (1979).

Hervorzuheben ist vor allem die Stifterinschrift in einer Seitenkapelle der sogenannten Friedhofskirche von Teurnia, die möglicherweise einen Funktionär des Ostgotenreiches in Italien nennt: R. Egger, *ÖJh* 13, 1910 Bbl. 167 ff. = *AE* 1911, 162. Zu Meilensteinen der Straße über den Katschberg R. Egger, *Carinthia* 136—138, 1948, 271 ff. und H. Wurm, *RÖ* 3, 1975, 307 ff. Sonst ist von den Neufunden noch zu erwähnen eine Ehreninschrift für den Caesar Diadumenianus, Egger *a. a. O.*

Aguntum

Allgemeines: W. Alzinger, *Aguntum und Lavant* (1974). Die Funde und Inschriften des weiteren Gebietes behandelt St. Karwiese, *Der Ager Aguntinus* (1975).

Hervorzuheben ist das Militärdiplom eines Prätorianersoldaten unter Antoninus Pius, E. Swoboda, *ÖJh* 29, 1935 Bbl. 68 ff. = *AE* 1935, 112 = *CIL* XVI 98. Nur sehr geringfügig sind zwei Fragmente einer Bronzeinschrift, vielleicht einer *tabula patronatus*, R. Egger, *ÖJh* 17, 1914 Bbl. 10 ff. und E. Swoboda, *ebd.* 29, 1935 Bbl. 66 ff. Sonst noch *AE* 1954, 117 (Ehreninschrift für Volusianus) und F. Miltner, *ÖJh* 38, 1950 Bbl. 52 f. und 80 ff. (Grabinschrift mit Nennung mehrerer Generationen einer einheimischen Familie). Daß die Inschrift auf der bekannten Stele des POPAIUS SENATOR nicht antik ist, hat am nachdrücklichsten E. Weber, *RÖ* 3, 1975, 281 ff. vertreten; vgl. dazu auch G. Susini, Popaius Senator. *Scritti storico-epigrafici in memoria di Marcello Zambelli* (Rom 1978) 343 ff.

Aus **Brigantium** und dem österreichischen Anteil an der Provinz Raetia sind keine besonderen Neufunde zu vermelden; die Meilensteine der *via Decia* in Tirol erwähnt L. Plank, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 28, 1963, 164—166. Daß die Entfernungsangabe nicht *a B(rigantio)*, sondern *ab <Aug(usta) Vin(delico)>* heißen sollte, vermutet (wohl nicht zu Recht) W. Schleiermacher, *Germania* 43, 1965, 320 f.

Anhang: Verzeichnis der seit 1902 in Österreich gefundenen Inschriften mit der Nennung römischer Kaiser.

AVGVSTVS

Livia, Iulia Augusti f. und Iulia, Aug. n.: *Historia* 16, 1967, 70 ff.

TIBERIVS

AE 1954, 242.

NERO

CIL XVI 6

GALBA

Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 15, 1935, 10.

TRAIANVS

RLiÖ 1, 1900, 122.

HADRIANVS

AE 1907, 178 (?); 1936, 132; *ÖJh* 49, 1968—1971, 144 Nr. 23 (Meilenstein); *CIL* XVI Suppl. 174. L. Aelius Caesar: *ÖJh* 17, 1914 Bbl. 41.

ANTONINVS PIVS

ÖJh 49, 1968—1971, 123 Nr. 1; *CIL* XVI 98.

Gemeinsam mit M. Aurelius und L. Verus: *PAR* 27, 1977, 27.

M. AVRELIVS

Carinthia 136—138, 1948, 268 ff. (?)

Gemeinsam mit L. Verus: *ÖJh* 49, 1968—1971, 124 Nr. 2 (Meilenstein).

L. Verus: *RÖ* 5/6, 1977—1978, 235 ff.

COMMODVS

AE 1937, 77.

SEPTIMIVS SEVERVS

Gemeinsam mit seinen Söhnen: *MZK* 1, 1902, 97 (Meilenstein); *ÖJh* 9, 1906, 317 ff.; *AE* 1909, 248; *PAR* 5, 1955, 14; *RIS* 149; *PAR* 25, 1975, 34 (Meilenstein).

ANTONINVS SEVERI f.

AE 1907, 100; *FÖ* 13, 1974, 112 ff.

Gemeinsam mit Geta: *Carinthia* 139, 1949, 177 f.

MACRINVS

RIS 23 (Meilenstein).

Gemeinsam mit Diadumenianus: *Carinthia* 136—138, 1948, 271 f. (Meilenstein).
Diadumenianus: *Carinthia* 136—138, 1948, 272.

ELAGABALVS

AE 1966, 286.

Gemeinsam mit Severus Alexander: *AE* 1936, 85.

SEVERVS ALEXANDER

*RIS*t 24 (Meilenstein).

MAXIMINVS

Gemeinsam mit dem Sohn: *AE* 1973, 389 (Meilenstein); *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 108, 1968, 11 (Meilenstein).

PHILIPPVS pater

AE 1905, 242; *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 112/113, 1972-73, 246 Nr. 2 (Meilenstein); *Salzburger Museum Carolino — Augusteum, Jahresschrift* 23/24, 1977-78, 127 ff. Nr. 6 (? , Meilenstein).

Philippus iunior: *Mitteilungen* ebd. 246 f Nr. 3 (Meilenstein); *RIS*t 258 (Meilenstein); *PAR* 15, 1965, 4 f. (Meilenstein); *RÖ* 3, 1975, 310 Nr. (Meilenstein).

DECIVS

ÖJh 29, 1935 Bbl. 267 ff = *RÖ* 3, 1975, 3147. Nr. 3 (Meilenstein); *Carinthia* 136—138, 1948, 273 (Meilenstein).

CLAVDIVS II.

*RIS*t 7

AVRELIANVS

AE 1953, 129.

VOLVSIVS

AE 1954, 117, *ÖJh* 49, 1968-71, 135 f. Nr. 13 (Meilenstein).

DIOCLETIANVS

ÖJh 47, 1964-65 Bbl. 207 ff.

CONSTANTINVS (I.)

Carinthia 117, 1927, 6 (Meilenstein); *Salzburger Museum Carolino-Augusteum, Jahresschrift* 23/24, 1977-78, 127 ff. Nr. 7 (Meilenstein).

RECHERCHES EPIGRAPHIQUES EN ALBANIE DEPUIS 1902

ZEF MIRDITA

Université de Priština

Bien que le titre même de cette étude nous limite par sa nature même et aussi dans le temps, nous estimons qu'il ne serait pas superflu de donner un bref aperçu historique concernant la publication des matériaux épigraphiques du territoire de l'actuelle Albanie.

Le premier qui publia des matériaux épigraphiques de ce territoire fut Ciriaco de Pozzi-colli, qui est plus connu comme Ciriaco d'Ancône.¹ Durant son deuxième voyage en Illyrie, Epire et Grèce, cet humaniste italien parcourut en 1435 pour la première fois aussi le territoire de l'actuelle Albanie méridionale, plus exactement Vlorë et Butrinto. A cette occasion il transcrivit aussi quelques inscriptions du Grammata de Butrinto.²

Cependant, les débuts, de l'épigraphie albanaise ou de la publication des matériaux épigraphiques sur le sol de l'actuelle Albanie sont liés au nom de Pjetër Bogdani, d'abord archevêque de Bar, puis de Skopje. A l'occasion de sa visite pastorale de l'archevêché de Bar, en 1685 il transcrivit une inscription, encadrée dans la façade de l'église de Sergio et Bachio (en alb. Kisha e shën Shiriqit dhe Bahtit), sur la rive de la Bunë près de Shkodër.³ Depuis ce moment-là et jusqu'à la seconde moitié du XIXe siècle on ne peut pas parler de publication de matériaux épigraphiques de la part d'Albanais sur le sol de l'actuelle Albanie.

Comme le territoire de l'Albanie se trouva jusqu'en 1912 sous l'autorité turque, il est compréhensible qu'il n'y avait pas alors de personnes qui sur le sol même de l'Albanie auraient pu pratiquer une activité scientifique quelconque. Ce n'est qu'après 1878, quand l'Autriche-Hongrie occupe la Bosnie et l'Herzégovine, que le territoire de l'actuelle Albanie devient le point de jonction des études archéologiques. Ainsi, dès la fin du XIXe siècle, Th. Ippen⁴ explora l'Albanie septentrionale, et cela principalement Shkodra et ses environs, puis dans la première moitié du XXe siècle sur ce territoire se signalèrent C. Patsch,⁵ C. Praschniker⁶ et C. Praschniker—A. Schober.⁷ Mais l'exploration archéologique systématique du territoire de l'Albanie, surtout de sa ceinture littorale et de la partie méridionale, se relie à l'activité de deux missions archéologiques, à savoir une mission italienne avec à sa tête L. M. Ugolini et une mission française, dirigée par L. Rey. Bien que L. M. Ugolini⁸ ait inclu dans le premier volume de son oeuvre les résultats du père de l'archéologie albanaise, le franciscain K. Shtjefën Gjëçovi-Kryeziu,⁹ il était quand même davantage orienté vers le territoire de Butrinto, et L. Rey vers l'Apollonie. Tous les deux archéologues, comme nous le verrons plus tard, publient à côté des autres matériaux archéologiques aussi des matériaux épigraphiques. Importants pour l'étude et la publication des matériaux épigraphiques du territoire de l'Albanie sont les travaux de l'Institut des études albanologiques (»Instituti i Studimeve shqiptare«), fondé en 1942 à Tirana. Dans les éditions de cet Institut en 1943 paraît le premier Corpus des inscriptions latines, préparé par P. C. Sestieri.¹⁰

Cependant, le véritable tournant dans tous les domaines de la vie scientifique se fait seulement après la IIe guerre mondiale. Dans une situation socio-politique tout à fait nouvelle, par la fondation de l'Institut pour l'histoire et la langue (1946), puis de l'Université d'Etat à Tirana (1947) sont créées les possibilités pour des travaux systématiques et intensifs à l'étude du phénomène du passé sociopolitique et culturel de l'actuel territoire de l'Albanie. Et, bien que l'épigraphie ne fût pas traitée pour elle-même, mais dans le contexte des recherches archéologiques, on a obtenu de bons résultats dans ce domaine, comme on pourra le voir dans la présente contribution. Mais il faut encore souligner que tous ces matériaux épigraphiques ne reflètent que l'état momentané de leur étude et de la publication sur le territoire de l'actuelle Albanie. En effet, à notre connaissance on prépare maintenant l'édition systématique et critique d'un Corpus d'inscriptions qui devrait englober toutes les inscriptions publiées jusqu'ici et non publiées du territoire de l'actuelle Albanie.

Dans cette contribution, dans le cadre de nos possibilités, nous nous sommes efforcés d'embrasser tous les matériaux épigraphiques du territoire de l'actuelle Albanie, découverts et publiés de 1902 à 1978.

A l'élaboration de ces matériaux, à côté des collections d'inscriptions indépendamment de leur nombre et à côté du caractère de celles-ci, nous nous sommes conformés ici au principe chronologique et à l'ordre alphabétique des localités, sans tenir compte de leur situation juridico-politique. Ils sont en outre répartis en groupes linguistiques: le groupe A pour les inscriptions grecques et le groupe B pour les inscriptions latines. Nous estimons que de cette manière seulement on peut obtenir un tableau général de l'extension des matériaux épigraphiques, de leur caractère et de leur extension linguistique.*

I. ENSEMBLES D'INSCRIPTIONS

L. M. Ugolini, *Albania antica*, vol. I, Ricerche archeologiche, Roma-Milano, 1927: Appendice epigrafica, A. Iscrizioni romane, p. 189—190 (nr. 1—3); B. Iscrizioni greche, p. 190—198 (nr. 4—19). Idem: *Albania antica*, vol. III, L'Acropoli di Butrinto, Roma 1942, Iscrizioni greche, p. 115—126; Iscrizioni romane, p. 206—207. Adrien Bruhl, *Inscriptions de Durazzo et de Tirana*. I. Inscriptions du dépôt municipal de Durazzo (nr. 1—7); II. Inscriptions du musée national de Tirana (nr. 1—4), dans: *Albania*, Nr. 5, 1935, p. 91—96. P. C. Sestieri, Nënshkrime latine të Shqipërisë (Inscriptions latines d'Albanie), dans: *Studime e tekste* (Studi e testi), Dega II. Arkeologjike (Seria II Archeologia), Nr. 1. Instituti mbretnor i studimeve shqiptare, Tirana 1943, p. 60—118, nr. 1—96. K. Bozhori — Dh. Budina, Disa mbishkrime të pabotuara të theatrit të Butrintit (Quelques inscriptions non publiées du théâtre de Butrinto), dans: *Sth.* 1966, 2, p. 143—191 (+ fot. 1—30), cf. H. Ceka, Disa vërejtje mbi mbishkrimet e pabotuara të theatrit të Butrintit (Quelques remarques sur les inscriptions non publiées du théâtre de Butrinto), dans: *Sth.* 1967, 3, p. 243—248. Hasan Ceka — Skënder Anamali, Mbishkrime latine të pabotueme të Shqipërisë (Inscriptions latines non publiées de l'Albanie), dans: *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 103—133. nr. 1—27.

II. MATÉRIAUX ÉPIGRAPHIQUES DES VILLES ET RÉGIONS PARTICULIÈRES

A. Inscriptions grecques

1. **Amantia:** Skënder Anamali, Të dhënat mbishkrimore në disa qytete të Ilirisë së Jugut (Données épigraphiques sur quelques cités de l'Illyrie du sud), dans: *Iliria* VI, 1976, nr. 8, 9, p. 130, 136.

* Les abréviations voir p. 218.

1a Apollonia: E. Derene, Fouilles de la mission française à Apollonie d'Illyrie (1926—1927) III. Inscriptions grecques, nr. 1—9, dans: *Albania*, Nr. 3, 1928, p. 38—43. A. Bruhl, L'inscription du monument des Agonothètes, dans: *Albania*, № 5, 1935, Pl. XIV, p. 43—46. L. Rey, Le monument des Agonothètes, dans: *Albania*, № 5, 1935, p. 7—42. Koço Zheku, Monumenti i Agonotetëve-Rikonstruksioni i pamjes kryesore (Monument des Agonothètes. Reconstruction de la vue principale), dans: *Monumentet*, 4, 1972, p. 11, fig. 18. Skënder Anamali, Një monument varri i zbuluem rishas në Apolloni (Un monument funéraire récemment découvert à Apollonie), dans: *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1957, 1, p. 201—205. Aleksandra Mano, La nécropole d'Apollonie, dans: *Iliria* III, 1975, p. 202, fig. 32; p. 241—242, fig. 34. Eadem: Nekropoli i Apollonisë-tuma I, gërmime të viteve 1958—1959 (Nécropole d'Apollonie-tumulus I, fouilles 1958—1959), dans: *Iliria* I, 1971, p. 145, 197, Tab. XLVII/2. C. Praschniker, Muzakia und Malakstra, Archäologische Untersuchungen in Mittelalbanien, dans: *JÖAI* XX/XXII, 1922, p. 187—189. C. Praschniker — A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919, p. 72. S. Anamali, Të dhëna mbi elementin ilir në qytetet antike Epidamn dhe Apollonie (Données sur l'élément illyrien dans les villes antiques d'Epidamnos et d'Apollonie), dans: *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1956, 1, p. 24. H. Ceka, *Apollonia*, Ministria e arsimit dhe e kulturës. Seksioni për përhapjen e njohurive tekniko-shkencore, Tiranë 1958, p. 35, fot. 1. *Shqipëria arkeologjike*, Tiranë 1971, nr. 58, 74, 90. Frano Prendi — Hasan Ceka, Skulptura të Apollonisë (Sculptures d'Apollonie), dans: *Sth.* 1964, 2, p. 44 (Tab. XV, 1, 2, = *Shqipëria Arkeologjike*, Tiranë 1971, nr. 88. Vangjel Toçi, Të dhëna mbi elementin ilir në Durrës në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike (Données sur l'élément illyrien à Dyrrachium à la lumière des nouvelles découvertes archéologiques), dans: *Sth.* 1972, 2, p. 108.

2. Balshi: C. Praschniker, *JÖAI* XXI/XXII, 1922, p. 160, 162.

3. Burli (Sarandë): Dhimosten Budina, Harta arkeologjike e bregdetit Jon dhe pellgut të Delvinës (Carte archéologique de la côte ionienne et de la région de Delvine), dans: *Iliria* I, 1971, p. 309, fig. 24.

4. Butrinto: M. Guarducci, Rassegna degli studi e delle scoperte di iscrizioni greche in Italia, Creta e Albania, dans: *Actes du IIème congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Paris 1952, p. 55—57. L. M. Ugolini, Un importante teatro classico trovato a Butrinto (Albania), dans: *Japigia*, Anno IV, fasc. IV, p. 499. Idem: *Butrinto il mito d'Enea*, Gli Scavi, Roma 1937, p. 135, fig. 83.

5. Çuka e Atojt: Dhimosten Budina, *Iliria* I, 1971, p. 317—323, Tab. XIX, 1.

5a. Delfe: Skënder Anamali, *Iliria* VI, 1976, nr. 3, 7, p. 129, 136.

5b. Dodona: Skënder Anamali, *Iliria* VI, 1976, nr. 1, p. 128, 135.

6. Dumreja (Elbasan): Neritan Ceka, Vështrim arkeologjik mbi rrethin e Elbasanit (Aperçu archéologique de la région d'Elbasan), dans: *Monumentet* 3, 1972, p. 14, Tab. XII, 1. V. Toçi, Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrachium et dans d'autres centres de l'Albanie, dans: *Stalb.* 1969, 2, p. 176 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vol. II, Tiranë 1969, p. 387 = *Deuxième conférence des études albanologiques*, vol. II, Tirana 1970, p. 469.

7. Durrës: C. Praschniker — A. Schober, *op. cit.*, p. 45. C. Praschniker, *JÖAI* XXI/XXII, 1922, p. 135. B. Saria, Antiken aus Durazzo, dans: *JÖAI* XXIII, 1923, Beibl. 245. Ch. Picard Note sur un relief prophylactique de montant de porte trouvé à Durazzo, dans: *Albania*, № 2, 1927, p. 25. M. Buffa, Trovamento di un cippo iscritto à Durazzo, dans: *Rivista d'Albania* (Reale Accademia d'Italia), Anno III, fasc. IV, 1942, Roma. S. Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1956, 1, p. 24. Idem: Nekropoli helenistik i Epidamnit (Nécropole hellénistique d'Epidamnos), dans: *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1957, 1, p. 55—56. C. de Simone, Osservazioni sull'onomastica della necropoli di Durazzo, dans: *Beiträge zur Namenforschung*, Jahrgang 15, 1967. V. Toçi, Të dhëna mbi topografinë dhe elementin ilir të Durrësit në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike (Données sur la topographie et l'élément illyrien de Dyrrachium à la lumière des nouvelles découvertes archéologiques), dans: *Konferenca e parë e studimeve albanologjike*

15—21 Nandor 1962, Tiranë 1965, p. 466—467 (fot. 13—15). Idem: Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrah (Dyrrachium), dans: *Stalb.* 1965, 2, p. 49—966, fig. 1—537 = *BUSHT.* ser. shk. shoq. 1962, 2, p. 70—136. Idem: Données sur l'élément illyrien à Dyrrachium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques, dans: *Stalb.* 1972, 1, p. 80, 82, 83 (fig. 9—10, 12—34) = *Sth.* 1972, 2, p. 105—108 (fig. 9, 10, 12—34). *Shqipëria Arkeologjike*, Tiranë 1971, nr. 56, 109.

8. Fieri: C. Praschniker — A. Schober, *op. cit.*, p. 66, 68.

9. Finiqi (Fojnikë): L. M. Ugolini, *Albania antica*, vol. II, L'Acropoli di Fenice, Roma-Milano, 1932, p. 147—156, nr. 1—15.

10. Grabovë e Siperme (Gramshi): Apollon-Baçe — Gjerak Karaiskaj, Vrojtme arkeologjike në rrethin e Gramshit (Observations archéologiques dans le district de Gramshi), dans: *Monumentet* 3, 1972, p. 201, nr. 1.

11. Hoxhara: C. Praschniker, *JÖAI* XXI/XXII, 1922, p. 155 et 157.

11a. Klos: Lazër Papajani, Qyteti ilir në Klos (La cité illyrienne de Klos), *Kuvendi I i studimeve ilire* I, Tiranë 1974, p. 516, fig. 12; p. 519, fig. 13 = *Studime ilire* I, Prishtinë 1978, p. 466, fig. 12; p. 468, fig. 13 = *Iliria* IV/1, p. 420, fig. 12; p. 421, fig. 13; Skënder Anamali, *Iliria* VI, 1976, nr. 5, p. 129/135.

12. Kozarë (Berat): V. Toçi, *Stalb.* 2, 1969, p. 176 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vëll. II, Tiranë 1969, p. 388 = *Deuxième conférence des études albanologiques*, vol. II, Tirana 1970, p. 469.

13. Oriku (Pashalimani-Vlorë): Dh. Budina, Gërmimet në theatrin antik të Oriku (Fouilles sur le théâtre antique à Oriku), dans: *Sth.* 1964, 1, p. 169—170, fig. 13 a, 13 b.

13a. Oropos: Skënder Anamali, *Iliria* VI, 1976, nr. 4, p. 5.

14. Ploçe (Vlorë): S. Anamali, Amantie, dans: *Iliria*, II, 1972, p. 90—92, 113—114, Pl. XXV, 1, 2; Pl. XXVI, 1, 2. C. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Wien, 1904, p. 32, 54. L. M. Ugolini, *Albania antica*, vol. I, p. 193—195, fig. 118. Louis Robert, *BE.* 1959, p. 203. Fr. Prendi, Disa rezultate të ekspeditave arkeologjike në rrethinë e Vlorës gjatë vjetëve 1953—1954 (Quelques résultats des expéditions archéologiques aux environs de Vlorë au cours des années 1953—1954), dans: *BUSHT.* ser. shk. shoq., 1957, 3, p. 117, fig. IV.

15. Pogradec: V. Toçi, *Stalb.* 1969, 2, note 15 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vëll. II, 1969, p. 382, n. 15 = *Deuxième conférence des études albanologiques*, vol. II, 1969, p. 382, n. 15.

16. Pojani: C. Praschniker — A. Schober, *op. cit.*, p. 72, 75. C. Praschniker, *JÖAI* XXI/XXII, 1922, p. 148, 188, 196, 197, 198.

17. Qafa e Vreshtave (Tepelenë): Damjan Komata, Rrethi i Tepelenës (Le territoire de Tepelene), dans: *BA.* 1971, p. 245, Tab. X, p. 258.

17a. Rabija: Skënder Anamali, *Iliria* VI, 1976, nr. 6, p. 129, 135.

18. Seferaj (Kavajë): H. Myrto, Mbi disa qendra arkeologjike ndërmjet Kavajës dhe Durrësit (Sur certains centres archéologiques entre Kavajë et Durrës-Durazzo), dans: *Monumentet*, 7—8, 1974, p. 250.

19. Selenicë (Vlorë): S. Anamali, Amantie, dans: *Iliria* II, 1972, p. 92, nr. 4. L. M. Ugolini, *Albania antica* I, p. 195, 196. L. Rey, *Albania*, № 5, 1935, p. 44.

20. Sofratike (Gjirokastra): Apollon Baçe, Vështrim mbi qendrat e banuara antike dhe mesjetare në luginën e Drinos (Aperçu des centres peuplés antiques et médiévaux dans la vallée du Drinos), dans: *Monumentet* 4, 1972, p. 113, 1—3. Damjan Komata, Rrethi i Gjirokastrës (District de Gjirokastrë), dans: *BA* 4, 1974, p. 232—233.

20a. Sparta: Skënder Anamali, *Iliria* VI, 1976, nr. 2, p. 128, 135.

21. Turan (Tepelenë): Damjan Komata, Rrethi i Tepelenës (District de Tepelenës), dans: *BA.* 1971, p. 244 (Tab. IX, p. 257).

22. Verri-Slatinë (Pogradec): V. Toçi, *Stalb.* 1969, 2, p. 176 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vëll. I et II, p. 388 = *Deuxième conférence des études albanologiques*, vol. II, p. 470.

B. Inscriptions latines

1. **Apollonia:** Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961 1, p. 102, nr. 3.
2. **Balshi:** C. Praschniker, *JÖAI XXI/XXII*, 1922, p. 199—201, 215—217.
3. **Butrint:** L. M. Ugolini, *Butrinto il mito d'Enea, Gli scavi*, Roma 1937, p. 88, fig. 50. P. C. Sestieri, *op. cit.*, 62—65, nr. 3—13.
4. **Byllis** (Gradishta): P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 66—71, nr. 14—20.
5. **Drishti:** Kolë Kamsi, Drishti, dans: *Revistë*, 1, 1964, p. 163—166.
6. **Durrës:** C. Praschniker — A. Schober, *op. cit.*, p. 41, 45. B. Saria, Antiken aus Durazzo, *JÖAI XXIII/1923*, Beibl. 241. L. Rey, Fouilles de la mission française à Apollonie d'Illyrie et à Durazzo (1923—1924), dans: *Albania* 1925, p. 24, fig. 22, 23, 53. C. Patsch, Aus dem albanischen National-Museum, dans: *JÖAI XXVI/1926*, p. 229—230. P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 72—95, nr. 21—74. Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 108, nr. 5.; p. 109, nr. 6, 7.; p. 110—112, nr. 8—10.; p. 113, nr. 11.; p. 114, nr. 12.; p. 115, nr. 13.; p. 116, nr. 14.; p. 117, nr. 15—16. Vangjel Toçi, *Stalb*. 1965, 2, p. 49—96 (fig. 1—53) = *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1962, 2, p. 70—133. Idem: *Stalb*. 1972, 2, p. 105—108, nr. 8 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, Vol. II, p. 386, nr. 18 = Deuxième conférence des études albanologiques, vol. II, p. 386, nr. 18. Fatos Tartari, Rezultatet e gërmimeve të vitit 1971 në skajin veri-lindor të Durrësit (Résultats des fouilles de l'année 1971 dans la partie nord-est de la ville de Durazzo), dans: *BA*, 1971, p. 104. *Shqipëria arkeologjike*, Tiranë 1971, nr. 57.
7. **Elbasan** (Scampa): C. Praschniker — A. Schober, *op. cit.*, p. 52. A. Betz, Eine neue Inschrift aus Elbasan in Albanien, dans: *JÖAI XXX*, 1930, Beibl. 102. P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 103, nr. 88—91. Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT* ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 121, nr. 21.; p. 123, nr. 22, 23.; p. 224, nr. 24.; p. 125, nr. 25.
8. **Grammata:** C. Patsch, Sandschak Berat, col. 90 ss.; P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 96, nr. 75—79.
9. **Hekal** (Byllis): H. Ceka — S. Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 107, nr. 4.
10. **Kalaja e Kalivaçit** (Tepelenë): Vasil Banga, Kontribut për hartën arkeologjike të rrethit të Tepelenës (Contribution à la carte archéologique du district de Tepelenë), dans: *BA*. 1971, p. 215. Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 119, nr. 18.
11. **Kalldrun** (Koplik): Vili Kamsi, Mbishkrime në gjuhën latine të Muzeut të Shkodrës (Inscriptions latines du Musée de Shkodër), dans: *KMPSH*, 1973, p. 72, nr. 2; Skënder Anamali — Damjan Komata, Varreza e Kalldrunit (Le tombeau de Kalldrun): dans *KMPSH*, 1978, p. 103.
12. **Kavaja:** P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 98, nr. 80—81.
13. **Klos:** P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 99, nr. 82.
14. **Kolesjan** (Kukës): Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 120, nr. 19.
15. **Kropishtë** (Vlorë): Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1960, 1, p. 120, nr. 20.
16. **Levan** (Stefana): P. C. Sestieri, *op. cit.*, op. 108, nr. 93.
17. **Lezha** (Lissus): C. Praschniker — A. Schober, *op. cit.*, p. 20, n. 30.; p. 22. C. Patsch, Aus Albanien, *JÖAI X*, 1907, col. 102. L. Rey, *Albania*, № IV, 1933, p. 97. A. Bruhl, *Albania*, № V, 1935, p. 95, nr. 3. P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 100, nr. 83—86.
18. **Margegaj** (Tropojë): Bep Jubani, Rrethi i Tropojës (District de Tropojë), dans: *BA*. 4, 1974, p. 199, Tab. I—III (p. 205—207).
19. **Mat:** Dilaver Kurti, Një mbishkrim latin në Mat (Une inscription latine à Mat), dans: *Sth*. 1979, 3, p. 171—173.
20. **Pojani:** C. Praschniker, *JÖAI XXI/XXII*, 1922, p. 196, 197. P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 61, nr. 1—2.
21. **Salmanaj:** P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 102, nr. 87.

22. **Seferaj** (Kavajë): H. Myrto, *Monumentet*, 7—8, 1974, p. 250, fig. 4. Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 117—118, nr. 17—18.

23. **Sofratike** (Gjirokastra): Apollon Baçe, *Monumentet* 4, 1974, p. 113. Dámjan Komata, Rrethi i Gjirokastrës (District de Gjirokastrë) dans: *BA.* 4, 1974, p. 232—233.

24. **Shin Gjon** (Ad Quintum — Sv. Ivan Elbasanski): C. Praschniker — A. Schober, *op. cit.*, p. 58. P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 104, nr. 89. Idem: *Bolletino della commissione archeologica comunale di Roma*, vol. LXXIV (1951—1952), Roma 1954, p. 93. Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 105, nr. 2. Neritan Ceka — Lazër Papajani, Nimfeu dhe termet e stacionit ad Quintum (Nymphée et terme de la station Quintum), *Monumentet*, 4, 1972, p. 34, fig. 8.

25. **Shkodër** (Scodra): P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 107, nr. 92. Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 126, nr. 26.; p. 127, nr. 27. Vili Kamsi, *KMPSH*, 1973, p. 71, nr. 1.; p. 73, nr. 3.; N. Vulić, *Spomenik SKA LXXI/55*, Beograd 1931, p. 200, nr. 526.

26. **Tirana**: P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 109, nr. 94, 95.

27. **Valijas**: P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 110, nr. 96. A. Bruhl, *Albania*, № V, 1935, p. 95, nr. 2 (46).

III. BORNES MILLIAIRES

A. Inscriptions latines

Depuis 1902, sur le territoire de l'actuelle Albanie sont découvertes deux bornes milliaires: une sur la partie de la Via Egnatia, où se trouvent déjà trois autres, et une dans le secteur de Gjirokastrë.

1. **Goricë** (Gjirokastrë): Hasan Ceka — Skënder Anamali, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1961, 1, p. 118, nr. 17.

2. **Sulzotaj** (Lushnje): Hasan Ceka, Dega jugore e rrugës Egnatia (Branche méridionale de la Via Egnatia), dans: *Monumentet*, 2, 1971, p. 25—28, Tab. I. a, b, c.

IV. SCEAUX SUR LES BRIQUES

A. Inscriptions grecques

1. **Apollonia**: C. Praschniker, *JÖAI*, XXI/XXII, 1922, p. 202—204. V. Toçi, dans: *Stalb*. 1969, 2, p. 174 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vell. II, p. 386 = *Deuxième conférence des études albanologiques*, vol. II. p. 468. Aleksandra Mano, *Iliria* III, 1975, p. 204, fig. 35.

2. **Irmaj** (Gramshi): Frano Prendi — Dhimosten Budina, Kalaja e Irmajit (Kalaja d'Irmaj), dans: *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1963, 4, p. 24. Idem: Fouilles 1960 dans la forteresse d'Irmaj (Gramshi), dans: *Iliria* II, 1972, p. 36, 37 + Pl. VIII b, c.; p. 38, fig. 16.; pag. 68 + Pl. Xa.

3. **Klos** (Mallakastra): Lazër Papajani, Raport mbi gërmimet arkeologjike të vitit 1973 në qytetin ilir në fshatin Klos të Mallakastrës (Compte rendu sur les fouilles archéologiques de l'année 1973 dans la cité illyrienne au village de Klos près de Mallakastre), dans: *BA.* 4, 1974, p. 99.

3a. **Kalaja e Krotines** (Dimalum-Berat): *Shqipëria arkeologjike*, 1971, nr. 45. Burhan Dautaj, Rezultatet e gërmimeve arkeologjike në Dimal — *Sektori A* — 1971 (Résultats des fouilles archéologiques à Dimal — Secteur A — 1971), dans: *BA.* 1971, p. 79 + Tab. I, p. 82. Idem: La cité illyrienne de Dimal, dans: *Iliria* II, 1972, p. 150, fig. 1 + Pl. I. (p. 158); p. 154 + Pl. IV b. 2 (p. 161). Idem: Rezultatet e gërmimeve arkeologjike për vitin 1973 në Dimal (Résultats des fouilles archéologiques pour l'année 1973 à Dimalum), dans: *BA.*, 4, 1974, p. 73, 74 (+ Tab. II, 1—4). Idem: Dimal (Berat), dans: *Iliria* III, 1975, p. 451—455 (Pl. II).

4. **Kalaja e Margëlliqit** (Patos): Lutfi Derveni, Gjurmimet të reja në kalanë e Margëlliqit (Nouvelles recherches à Margëlliqit), dans: *Monumentet*, 2, 1971, p. 147—151 (Tab. I e).

5. **Zig-Xhafaj** (Kavajë): H. Myrto, *Monumentet*, 7—8, 1974, p. 258, Tab. III, 4—6.

B. Inscriptions latines

1. **Bazë** (Mat): Dilaver Kurti, Gjetje arkeologjike në Mat (Découvertes archéologiques à Mat), dans: *Materiale*, 1968, p. 100—101, fig. 2, 3.

2. **Zgërdheshi** (Kruja): Selim Islami, Qyteti ilir në Zgërdhesh (La ville illyrienne à Zgërdhesh), dans: *Monumentet*, 1, 1971, p. 31—32, Tab. IV, 1—7. Idem: La ville illyrienne à Zgërdhesh de Kruja, dans: *Iliria* II, 1972, p. 229 + Pl. IV, 1—7 (p. 236).

V. INSTRUMENTUM

a. Sceaux sur les amphores et les pithos

A. Sceaux grecs

1. **Apollonia**: P. C. Sestieri, Bolli amforari rodi d'Albania, dans: *Epigrafica*, Anno III. fasc. 4, 1941, p. 35. Aleksandra Mano, Vula amforash të pabotuara (Sceaux sur amphores non publiés), dans: *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1963, 2, p. 88—90, nr. 1 a, b, — 4; p. 90—95, nr. 7—11; p. 98—101, nr. 1—5; p. 95—98, nr. 2—7; p. 101—102, nr. 6—8; p. 102, nr. 9, 10. Skënder Anamali, Gërmimi në anën verilindore të qytetit të Apollonisë-Sektorit C 1958 (Fouilles dans la partie nord-est de la ville d'Apollonie-Secteur C — 1958), dans: *Sth.* 1964, 1, p. 127—153.

2. **Durrës**: A. Mano, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1963, 2, p. 95, nr. 1.

3. **Finiqi** (Fojnike): L. M. Ugolini, *Albania antica*, vol. II, L'Acropoli di Fenice, Roma-Milano, 1932, p. 156—158.

4. **Gorica e Madhe** (Treni): Petrika Lera, Gjurmime të reja të lashtësisë në rrethinën e Korçës (Nouvelles recherches du passé dans le district de Korçës), dans: *Monumentet*, 11, 1971, p. 180.

5. **Gradec** (Kolonja): V. Toçi, *Stalb.* 1969, 2, p. 177. = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vol. II, p. 388. = *Deuxième conférence des études albanologiques*, p. 470.

6. **Jerma** (Gjirokastra): Fr. Prendi et Dh. Budina, La civilisation illyre de la vallée du Drino, dans: *Actes*, p. 129 + Pl. XVII, nr. 1. Dhimosten Budina, Antigonée, dans: *Iliria* II, 1972, p. 298, p. 309, fig. 30; p. 339; fig. 52, 1—2; p. 341; p. 375 + Pl. XXVII.

7. **Oriku** (Pashalimani-Vlorë): A. Mano, *BUSHT*. ser. shk. shoq. 1963, 2, p. 90—91, nr. 5 a, b-6.; p. 95, nr. 12.; p. 107, nr. 10.; p. 112, nr. 7. Dhh Budina, Gërmimet në theatrin antik t'Orikut (Fouilles dans le théâtre antique d'Oriku), dans: *Sth.* 1964, 1, p. 152, fig. 4, 4 a.

8. **Selce e Poshtme** (Podgradec): V. Toçi, *Stalb.* 1969, 2, p. 170, note 14. = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vëll. II, p. 382. = *Deuxième conférence*, p. 462. Idem: *Sth.* 1972, 2, p. 103—145.

9. **Shëmbërdhenjë** (Gramshi): Apollon Baçe — Gjerak Karaickaj, Vrojtme arkeologjike në rrethinën e Gramshit (Observations archéologiques dans le district de Gramshi), dans: *Monumentet*, 3, 1972, p. 201.

10. **Tren** (Korça): Muzafer Korkuti, Vendbanimi prehistorik i Trenit (Localité préhistorique de Tren), dans: *Iliria* I, 1971, p. 43, fig. 8 b.

B. Sceaux latins

1. **Apollonia**: P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 111—112. A. Mano, *BUSHT*, ser. shk. shoq. 1963, 2, p. 104—110, nr. 1—9, 11—18; p. 110—111, nr. 1—2.

2. **Butrint**: L. M. Ugolini, *Albania antica*, L'Acropoli di Butrinto, Roma, 1942, p. 227—228.

3. **Gradec** (Kolonja): Skënder Aliu, Une nouvelle cité illyrienne dans l'Albanie du sud-est (Région de Kolonje), dans: *Deuxième conférence*, vol. II., p. 435 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vëll. 11, p. 355.

4. **Hollm** (Kolonjë): Skënder Aliu, Rezultatet e gërmimeve në kodrën e Holmit-Kolonjë (Résultats des fouilles sur la colline de Hollm-Kolonja), dans: *Materiale*, p. 35.

5. **Kalaja e Kamnikut** (Kolonja): V. Toçi, dans: *Stalb.* 1969, 2, p. 177 = *Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike*, vëll. II, p. 388 = *Deuxième conférence*, vol. II, p. 470. Skënder Aliu *Konferenca a Dytë e studimeve albanologjike*, vëll. II, p. 357 = *Deuxième conférence*, vol. II, p. 430.

b. Poids

A. Poids grecs

1. **Oriku** (Pashalimani-Vlorë): Dh. Budina; *Sth.* 1964, 1, p. 160, fig. 6.

2. **Tren** (Korçë): M. Korkuti, *Iliria* I, 1971, p. 43, fig. 8 a.

c. Lampes

A. Lampes grecques

1. **Apollonia**: A. Mano, *Iliria* III, 1975, p. 203, 213 (+ Pl. VII—VIII—IX).

B. Latines

Durrës: Fatos Arapi, Rezultatet e gërmimeve të vitit 1971 në Skajin verilindor të qytetit të Durrësit (Résultats des recherches de l'année 1971 la partie nord-est extrême de la ville de Durazzo), *BA.* 1971, p. 110—111, Tab. II, 2 b.

VI. INSCRIPTIONS SUR LES MURS

A. Grecques

1. **Apollonia**: Hasan Ceka, Muri rrethues i Apollonisë (L'enceinte d'Apollonie), dans: *BUSHT.* ser. shk, shoq. 1963, 3, p. 131 (fig. 4).

2. **Durrës**: Koço Zheku, Zbulime epigrafike në muret rrethuese të kalasë së Durrësit (Découvertes épigraphiques sur les murs de ceinture du château fort de Durrës), dans: *Monumentet*, 3, 1972, p. 39, fig. 6, 7.; pag. 41, fig. 10—15. Idem: Découvertes épigraphiques sur les murs de ceinture du château fort de Durrës, dans: *Stalb.* 1972, 1, p. 124—125.; fig. 5—7.; pag. 128, fig. 10—11.; pag. 130, fig. 12—15.; p. 132, fig. 16.

3. **Selce e Posthme** (Podgradec): Neritan Ceka, La ville illyrienne de la Basse-Selce, dans: *Iliria* II, 1972, p. 186 (+ Pl. XIV, p. 213). Fanula Papazoglu, Jedno nepostojeće ilirsko ime, dans: *ZNM* VII, 1975, p. 91—96.

B., Latines

1. **Lezha** (Lissus): Th. Ippen, *Skutari und nordalbanische Küstenebene*, Sarajevo 1907, p. 57. P. C. Sestieri, *op. cit.*, p. 100, nr. 83. Frano Prendi — Koço Zheku, La ville illyrienne de Lissus. Son origine et son système de fortification, dans: *Iliria* II, 1972, p. 267, fig. 16 b = *CIL* III 1704.

¹ *Enciclopedia Italiana* (Treccani), vol. X, 1931, p. 438.

² Cfr. Vili Kamsi, Fillimet e arkeologjisë shqiptare dhe kontributi i Shtjefen K. Gjeçov-Kryeziut (Débuts de l'archéologie albanaise

et contribution de Shtjefen K. Gjeçov-Kryeziut), dans: *BSHShk.* III/4, 1966, p. 405—413.

³ Cfr. A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historium illustrantia*. Tom. II. A Clemente VII. usque ad Pium

VII (1524—1800). Cum additamentis saec. XII et XIV. Edidit Academia Scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagrabiae 1875, p. 218.

⁴ Cfr. Theodor Ippen, Prähistorische und römische Fundstätten in der Umgebung von Scutar, *WMBH* VIII, 1907, p. 207—211. Idem: Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien, dans: *WMBH* X, 1907, pp. 207—211.

⁵ Cfr. C. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Wien, 1904, pp. 1—199.

⁶ C. Praschniker, Muzakhia und Malkastra. Archäologische Untersuchungen in Mittelalbanien, dans: *JÖAI* XXI/XXII, 1922—1924, Beibl. 75—223.

⁷ Cfr. C. Praschniker — A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien, 1919, p. 1—104.

⁸ Cfr. L. M. Ugolini, *Albania antica*, vol. I, Ricerche archeologiche, Roma-Milano, Società editrice d'arte illustrata, 1927.

⁹ Cfr. V. Kamsi, *BSHShk.* III/4, 1966, p. 405—413. Zef Mirdita, Studime ilire, *Rilindja*, Prishtinë 1978, p. 5.

¹⁰ Cfr. P. C. Sestieri, Nënshkrime latine të Shqipnisë (Iscrizioni latine d'Albania), *Studime e tekste* (Studi e testi), Dega II, Arkeologjike (Serie II. Archeologia), Nr. 1. Instituti mbretnor i studimeve shqiptare. Tiranë 1943, pp. 60—118.

ABREVIATIONS

Actes = Actes du IIe congrès international des études du Sud-est Européen (Athènes, 7—13 mai 1970). Tom. II. Histoire. Athènes 1972

Albania = Albania, Revue d'archéologie, d'histoire et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans

BA = Buletini Arkeologjik. Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë dhe gjuhësisë. Sektori i arkeologjisë. (Raporte të gërmimeve të ekspeditave informative dhe gjetje të rastit)

BE = Bulletin épigraphique, Paris

BUSHShk = Buletini i Universiteti Shtetëror të Tiranës, seria shkencat shoqërore, Shkodër

BUSHT. ser. shk. shoq. = Buletini i Universiteti Shtetëror të Tiranës, seria shkencat shoqërore. Universiteti Shtetëror i Tiranës

Deuxième conférence = Deuxième conférence des études albanologiques. A l'occasion du 5e Centenaire de la mort de Georgius Kastriot-Skanderberg. Tirana, 12—18. janvier 1968, vol. II. Tirana 1970. Matériaux de la section des sciences historiques. Université d'état de Tirana. Institut d'histoire et de linguistique.

Iliria = Iliria. Académie des Sciences de la R. P. d'Albanie. Centre de Recherches Archéologiques, Tirana

JÖAI = Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts, Wien

Konferenca e Dytë = Konferenca e Dytë e studimeve albanologjike. Me rastin e 500 — vjetorit të vdekjes së Gjergj Kastriotit-Skenderbeut. Tiranë, 12—18 janar 1968, vëll. II. Materiale të seksionit të shkencave historike. Universiteti shtetëror i Tiranës. Instituti i historisë dhe i gjuhësisë.

KMPSH = Kumtari i muzeut popullor të Shkodrës. Muzeu popullor i Shkodrës, Shkodër

- Kuvendi** = Kuvendi I i studimeve Ilire. Akademia e shkencave e RPSH. Instituti i historisë. Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë. Instituti i monumenteve. Tiranë, 1974.
- Materiale** = Materiale të sesionit arkeologjik Tiranë 2—3, X, 1967. Republika Popullore e Shqipërisë. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i historisë dhe i gjuhësisë. Sektori arkeologjisë, Tiranë 1968
- Monumentet** = Monumentet. Ministria e arsimit dhe e kulturës Instituti i monumenteve të kulturës, Tiranë
- Revistë** = Revistë shkencore e Institutit pedagogjik dyvjeçar të Shkodrës, Shkodër.
- Spomenik SKA** = Spomenik, Srpska kraljevska Akademija, Beograd
- Stalb.** = Studia albanica. Université d'Etat de Tirana. Institut d'histoire. Institut de linguistique et littérature (depuis 1973 organe de l'Académie des sciences de la RP d'Albanie)
- Sth.** = Studime historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i historisë (depuis 1973: Akademia e Shkencave e RP Shqipërisë)
- Studime** = Studime ilire, »Rilindja« Redaksia e botimeve, Prishtinë 1978.
- Shqipëria Arkeologjike** = Shqipëria Arkeologjike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i historisë dhe gjuhësisë. Sektori i Arkeologjisë, Tiranë 1971
- WMBH** = Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien
- ZNM** = Zbornik radova narodnog muzeja, Narodni muzej, Beograd

REVUE DES ETUDES EPIGRAPHIQUES EN BULGARIE 1902—1978

VIOLETA BOŽILOVA

Institut d'Archéologie près de l'Académie Bulgare des Sciences, Sofia

L'épigraphie antique en Bulgarie de 1902 à 1978, c'est-à-dire la période qui succède la parution du *CIL* III, est caractérisée par la découverte d'un grand nombre de monuments. Au cours des dernières décennies ont été entreprises d'importantes fouilles archéologiques de villes, localités, nécropoles et sanctuaires. Les trouvailles fortuites, dues aux constructions civiles croissantes, ont contribué, elles — aussi, à l'enrichissement du patrimoine épigraphique déjà publié dans le *Corpus* ou dans les recueils d'inscriptions.

La *Bibliographie de l'archéologie bulgare* de 1974 (auteurs: Sonja Georgieva et Velizar Velkov) renferme aussi le matériel épigraphique pour la période 1879—1966.

Le *Corpus Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* en quatre volumes de G. Mihailov comprend les inscriptions grecques trouvées en Bulgarie. Dans le 1er volume, 2ème édition, ont trouvé place les inscriptions découvertes jusqu'à 1970 sur le littoral de la Mer Noire. Dans le IIème — les inscriptions de la Bulgarie du Nord jusqu'à 1957. Dans le IIIème — 1ère partie — les inscriptions provenant du territoire de Philippopolis; 2ème partie — les inscriptions de la Bulgarie de Sud et du Sud-Est jusqu'à 1961. Dans le IVème — les inscriptions de la région de Sofia et de la vallée du Strymon jusqu'à 1965.

Dans la bibliographie présente sont incluses les inscriptions grecques publiées après la parution de *IG Bulg.*

Le matériel bibliographique de cet article est reparté d'après le lieu de trouvaille.

OUVRAGES GENERAUX*

- 1 Beneš, Jan. Nove vyzkumy v Moesii a Thrakii, *Listy filologické* 1972, p. 29—41
- 2 Beneš, Jan. *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praha, 1978
- 3 Beševliev, V. Епиграфски приноси (Contributions épigraphiques), Sofija, 1952
- 4 Beševliev, V. K. Шкорпил като епиграф (Karel Škorpil épigraphiste), *Studia in memoriam K. Škorpil*, Sofia, 1961, p. 25—29
- 5 Beševliev, V. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Akademie-Verlag, Berlin, 1964, XV, p. 220
- 6 Beševliev, V. Bulgarien und *CIL*, *Das Altertum*, XI, 1965, p. 184—186

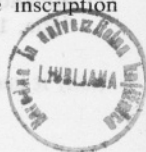
* Les abréviations voir p. 232.

- 7 Beševliev, V. Die Epigraphik in Bulgarien, *Antike und Mittelalter in Bulgarien*, 1965, p. 128—145
- 8 Beševliev, V. Първобългарски и късни гръцки и латински надписи (Inscriptions protobulgares, grecques et latines tardives), Археология, XII, 1975, кн. 1, p. 15
- 9 Beševliev, V. За мястото на латинския език в Долна Мизия през античността (A propos de la place de la langue latine en Mésie Inférieure pendant le Bas-Empire), Археология, XVIII, 1976, кн. 2, p. 49
- 10 Dimitrov, D. Р. Надгробните плочи от римско време в С. България (Die römischen Grabstelen in Nord-Bulgarien), София, 1942
- 11 Gerov, B. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи (Lateinisch-griechische lexikalische gegenseitige Beziehungen in den Inschriften aus den Balkanländern); Teil I: ГСУИФФ, XLII, 1945/46, p. 90; Teil II: ГСУИФФ, XLIII, 1946/47, p. 91—129
- 12 Gerov, B. Les inscriptions latines de Bulgarie, *Atti del III° Congresso di epigrafia greca e latina*, Roma, 1959, p. 83—84
- 13 Gerov, B. Проучвания върху западно-тракийските земи през римско време (Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit), Teil I: ГСУФФ, LIV, кн. 3, 1959—1960, p. 254, pp. 155—405; Teil II: LXI, 1967, pp. 1—101; Teil III: LXII, 1968, pp. 120—247; Teil IV: LXIII, 1969, pp. 1—55.
- 14 Gerov, B. Die Gotische Invasion in Möesien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde, *Acta antiqua Philippopolitana*, 1963, p. 127—146.
- 15 Gerov, B. La carriera militare di Marciano, generale di Gallieno, *Athenaeum*, 43, 1965, p. 333—354
- 16 Gerov, B. A propos de la population et des localités de la vallée du cours moyen de la Strouma dans l'antiquité, *Studia balcanica*, 1970, p. 7—23
- 17 Gerov, B. Zum problem der Strategien in römischen Thrakien. *Klio*, 52, 1970, p. 124—132
- 18 Gerov, B. Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius, *Eirene*, 9, 1971, p. 555—568
- 19 Gerov, B. Das Zusammenleben des Lateinischen und Griechischen im Ostbalkanraum, *Romanitas* (Rio de Janeiro), 9, 1971, p. 169—176
- 20 Gerov, B. Zur Verteidigung der Städte im Balkanraum während der Nordvölkerinvasionen vom 2. bis zum 4. Jh., *Klio*, 55, 1973, p. 285—288
- 21 Gerov, B. Problem der historischen Geographie Nordostmakedoniens, *Ancient Macedonia* 1976, p. 62—68
- 22 Gerov, B. Problem der historischen Geographie Nordostmakedoniens, *Ancient Macedonia* (Thessaloniki), II, 1977, p. 45—52
- 23 Gerasimova, V. Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия (Déplacement des troupes romaines auxiliaires au IIe s. en Mésie et en Dacie d'après les monuments épigraphiques), Археология, XI, 1969, кн. 4, p. 5—10.
- 24 Gerasimova, V. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н. е. (Dislocation des troupes auxiliaires romaines en Mésie entre les années 44 et 86 de n. è.) Археология, XII, 1970, кн. 4, p. 22
- 25 Gregoire Henri. Epigraphie gnostique, *La Nouvelle Cléo*, 4, 1952, p. 277—374
- 26 Hollenstein, L. Zu den Meilensteinen der römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior, *Studia Balcanica*, София 10, II, 1975, p. 23
- 27 Kalinka, Ernst. *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906
- 28 Mateescu, G. Cercetari cu privire la Thraci. Emendatiuni la Corpus J. L., *Bul. com. mon. istor.* 9, 1916, p. 29—42
- 29 Mihailov, G. Езикът на гръцките надписи от България. Фонетика (La langue des inscriptions grecques en Bulgarie), София, 1940, 80 p. (= *Studia Serdicensia*, Suppl. vol. VI); cf. BZ 11, 1940, p. 251—252
- 30 Mihailov, G. *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*. Phonétique et morphologie, Sofia, 1943

- 31 Mihailov, G. Гръцките епиграми от българските земи (Die griechischen Epigramme aus bulgarischen Ländern), ГСУИФФ, ХХХІХ, 1942/43, 70 p.; XL, 1943/1944, 74 p.
- 32 Mihailov, G. Les inscriptions grecques en Bulgarie. *Actes du IIe Congrès Epigraphique*, Paris, 1953, p. 75—79. Voir aussi *Atti del III° Congresso Intern. di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 1959, p. 85—87.
- 33 Mihailov, G. L'épigraphie en Bulgarie, *Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, p. 239—244
- 34 Mihailov, G. L'épigraphie en Bulgarie, *Acta of the Fifth. Inter. Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Oxford, 1971, p. 321—326; voir aussi *Akten des VI. Intern. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1973, p. 521—526
- 35 Pippidi, D. M. Beiträge zur römischen Prosopographie des 3. Jhdts., *Philologus*, 101, 1957, p. 154—158
- 36 Popova, Z. Pour dater les Carmina Latina epigraphica — Buecheler 990, 55 et 960, *Eirene*, 7, 1968, p. 57—66
- 37 Rakeva-Morfova, Zl. Римските частни и императорски тухли с печати от Дунавското и Черноморско крайбрежие (Briques romaines à marques provenant d'ateliers privés et impériaux des rives du Danube et du littoral de la mer Noir), *Археология*, XII, 1970, kn. 3, p. 33
- 38 Tatscheva-Hitova, M. Geschichte des Dolichenuskultes in Moesia inferior und in Thracia, *Klio*, 58, 1977, p. 25—40.
- 39 Todorov, J. Паганизъмът в Долна Мизия (Le paganisme en Mésie Inférieure), *Sofija*, 1938
- 40 Velkov, V. Zur Frage ethnischen Zusammensetzung der Bevölkerung in den Städten Thrakiens in der Spätantike, *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*, Bd. 3, Berlin, 1965, p. 267—280
- 41 Velkov, V. Eine neue Inschrift über Laberius Maximus und ihre Bedeutung für die ältere Geschichte der Provinz Moesia Inferior, *Epigraphica*, 27, 1966, p. 90—109
- 42 Velkov, V. Die Stadt und das Dorf in Südosteuropa, *II Congrès Intern. des Etudes Sud-Est Européen*, Athènes, 1970, 3—18.
- 43 Velkov, V. Античната епиграфика в България (L'épigraphie antique en Bulgarie 1944—1974), *Археология*, XVI, 1974, kn. 4, p. 93—97; voir aussi: *Epigraphica* 37, 1975, pp. 274—282.
- 44 Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia in late Antiquity* (Studies and Materials), Amsterdam, Hakkert, 1977, XVII, 308 pp
- 45 Velkov, V. Die Reihenfolge der Untermösischen Statthalter (270—300), *Arheološki vestnik*, 28, 1977, p. 421—424
- 46 Velkov, V. Les Thraces en Egypte gréco-romaine, *Studia thracica*, 4, 1977, p. 116
- 47 Venedikov, Iv. Фонетика на латинските надписи от българските земи (Phonetique des inscriptions latines dans les territoires bulgares), *Известия на семинарите при Ист. фил. факултет*, 1, 1942, p. 227
- 48 Wachtel, K. Zum Militärkommando an der unteren Donau in Augusteischer Zeit, *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 1977, p. 377—383
- 49 Walde, A. Sprachliches aus antiken Denkmälern Bulgariens, *Zeitschrift f. die österreichischen Gymnasien*, LVIII, 1907, p. 309—402

ODESOS (v. *IGBulg* 1² 1970)

- 50 Beševliev, V. Altchristliche Grabinschriften aus Varna ИИД XIX/XX, 1944, p. 18—39
- 51 Beševliev, V. Старохристиянски надписи от Варна (Inscriptions paléochrétiennes de Varna), ИВАД, XIV, 1963, p. 55—64
- 52 Beševliev, V. Един нов старохристиянски надпис от Варна (Nouvelle inscription de l'époque chrétienne ancienne à Varna), ИНМБ, V (XX), 1968, p. 232

- 53 Beševliev, V. Grabinschrift einer Phrygerin aus Kikidadon in Odessos, *Klio*, 52, 1970, p. 25—27.
- 54 Beševliev, V. Два надгробни старохристиянски надписа от Черморието (Zwei neue alterhrstliche Grabinschriften), ИНМВ, IX (XXIV), 1973, p. 301
- 55 Beševliev, V. Нови старохристиянски надписи от Варна (Neue altchristliche Inschriften aus Varna-Odessos), ИНМВ, XI (XXVI), 1975, p. 148
- 56 Čičikova, M. Антични лампи с марки от Одесос (Lampes antiques à marques d'Odessos), *Studia in memoriam K. Škorpil*, Sofija, 1961, p. 307—319
- 57 Kolendo, I. Découvertes d'inscriptions grecques pendant la guerre russo-turque 1828—1929, *Archeologia*, 18, 1967, p. 51—54
- 58 Lasarov, M. Антични амфори, VI—I в. пр. н. е. от Бълг. Черноморие (Amphores antiques, VI—I^e s. av. n. ère, du littoral bulgare de la Mer Noir), ИНМВ, IX (XXIV), 1973, p. 3
- 59 Lasarov, M. Амфорни печати от Одесос (Les timbres amphoriques d'Odessos), ИНМВ, кн. X (XXV), 1974, p. 19
- 60 Mihailov, G. Антични паметници от Варна и Варненско (Monuments antiques de Varna et de sa région), ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, p. 142
- 61 Mihailov, G. Нови надписи от некропола на Одесос (Les inscriptions de nécropole d'Odessos), ИНМВ, XIV, 1978
- 62 Mirčev, M. Надгробни паметници (Monuments funéraires) Прометей, V, 1940/1941, кн. 4—5, p. 58—59
- 63 Mirčev, M. Латински епиграфски паметници от Черноморието (Monuments épigraphiques latins du littoral de la Mer Noir), ИВАД, IX, 1953, p. 69—80
- 64 Mirčev, M. Нови епиграфски паметници от Черноморието (Nouveaux monuments épigraphiques de la région de la Mer Noire), ИВАД, XI, 1960, p. 35—58
- 65 Mirčev, M. Нови антични епиграфски паметници (Neue antike epigraphische Denkmäler), ИНМВ, VI 1970, p. 157—170.
- 66 Mirčev, M. Гръцки епиграфски паметници (Monuments épigraphiques grecs), ИНМВ, VII (XXII), 1971, p. 153
- 67 Rakeva-Morfova, Zl. Римските частни и императорски тухли с печати от Дунавското и Черноморско крайбрежие (Briques d'atelier: à marques provenant d'ateliers privés et impériaux des rives du Danube et du littoral de la Mer Noir), Археология, XII, 1970, кн. 3, p. 33
- 68 Terziva, V. Нови епиграфски паметници от Варненско (Neue epigraphische Denkmäler), ИНМВ, IX (XXIV), 1973, p. 295
- 69 Tončeva, G. Скулптурата в Одесос от V—I в. пр. н. е. (La sculpture dans la ville d'Odessos du Veme au Ier s. av. n. è.), ИНМВ, V (XX), 1968, p. 3—48
- 70 Stoian Jorgu. Du nouveau sur la communauté des cités grecques du Pont Gauche, *Latomus* 24, 1965, p. 70—89

MARCIANOPOLIS (v. *IGBulg* II 1958)

- 71 Božkova, D. Антични епиграфски паметници от Маркианопол (Monuments épigraphiques de Marcianopolis), Музеи и паметници на културата, 2, 1969, p. 1—4
- 72 Gerov, B. Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen, *Studia balcanica*, Recherchs de géographie historique, 10, Sofia, 1975, p. 49—72
- 73 Minčev, Al. Едно ателие за имитации на атически лампи в Марцианопол (A markshop for imitations at attic lamps in Marcianopolis) ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, p. 166

DIONYSOPOLIS (v. IGBulg I^o 1970)

- 74 Adamesteanu, D. Inscription en vers découverte à Turtucaia (Transmarisca), *Dacia*, 5—6, 1935/1936, p. 449—450
- 75 Balkanska, Ana. Строителен надпис от късноантичната крепост Типиса на нос Калиакра (Inscription de l'antiquité tardive de la forteresse du cap Kaliakra), *Археология*, XVI, 1974, кн. 1, p. 66
- 76 Vošnakov, R. Нови епиграфски паметници в Окр. музей-Толбухин (Nouveaux monuments épigraphiques au Musée de Tolbuhin), *Векове*, V, 1975, кн. 5, p. 84
- 77 Stoian Jorgu. Du nouveau sur la communauté des cités grecques du Pont Gauche, *Latomus*, 24, 1965, p. 70—89
- 78 Vasilčin, Iv. Антични лампи от музея в Толбухин (Antike Lampen in Museum von Tolbuhin), *ИНМВ*, XII (XXVII), 1976 p. 111

APOLLONIA (v. IGBulg I^o 1970)

- 79 Apollonia, *Mélanges*, Sofija, 1963
- 80 Dremsizova, Св. Керемиди и печати от некропола на Аполония (Tuiles à estampilles de la nécropole d'Apollonia), *Аполония*, 1963, p. 321—324, табл. 172—173
- 81 Lazarov, M. Непубликувани антични амфори и амфорни печати от Българското Черноморие (Amphores antiques et timbres amphoriques du littoral bulgare de la Mer Noire) *ИНМВ*, XI (XXVI), 1975, p. 128
- 82 Ognenova, L. et Lazarov, M. Нов надпис на стратега Аполоний Ептаикент (Une nouvelle inscription du stratège Apollonios Eptaikentos), *ИАИ*, XXV, 1962, p. 195—203
- 83 Russu, I. I. Das römische Militärdiplom vom Miroljubovo (Burgas), *Dacia*, 16, 1972, p. 287—292
- 84 Velkov, V. Zur Geschichte der Provinz Thrakien im II. Jh. u. Z., *Acta Antiqua Hung.* 13, 1965, p. 208

MESEMBRIA (v. IGBulg I^o 1970)

- 85 Velkov, V. Inscriptions de Mesembria (1956—1963), *Nessebre*, 1, 1969, p. 179—224
- 86 Velkov, V. Латински надписи от музея на град Бургас (Lateinische Inschriften aus dem Museum in Burgas), *ИАИ*, XXII, 1959, p. 324—344
- 87 Velkov, V. Antike Tempel in Mesambria Pontica, *Klio*, 52, 1970, p. 466—471
- 88 Velkov, V. Културни отношения между Месамбрия и Калатис през елинистическата епоха (Les rapports culturels entre Mesambria et Callatis à l'époque hellénistique, *Studia balcanica*, II, Sofia, 1970, p. 000
- 89 Velkov, V. Zur Geschichte der Mesambria Pontica, *Acta of the Fifth Epigraph. Congress*, Oxford, 1971, p. 109—112
- 90 Velkov, V. Zum Kult der ägyptischen Gottheiten in Messambria Pontica (2—1. Jh.), *Hommages à Maartin J. Vermaseren*, vol. III, Leiden, 1978, p. 1293—1295
- 91 Venedikov, Iv. Три забележителни наметника от Несебър (Trois monuments de Nessebre), *Векове*, I, 1972, кн. 6, p. 62—71
- 92 Stojan, J. Du nouveau sur la communauté des cités grecques du Pont Gauche, *Latomus*, 24, 1965, p. 70—89

RATIARIA (v. IGBulg II 1958)

- 93 Dečev, D. Антични паметници (Antike Denkmäler), *ГНМ*, VI, 1932/34, p. 47—59
- 94 Gerov, B. Романизмът между Дунава и Балкана. От Август до Хадриан (La romanisation entre le Danube et les Balkans D'Auguste jusqu'au Hadrien), *ГСУИФФ*, Teil I: t. XLV, 1948/49, кн. 4, 92 p.

- 95 Gerov, B. Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Moesischen Limes in vorklaudischer Zeit, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, 15, 1967, p. 85—105
- 96 Hošek, Radislav and Velizar Velkov. New antique Finds in Ratiaria (Moesia superior), *Eunomia* II, 1, 1958, p. 32—39
- 97 Kazarov, G. Римски находки при с. Арчар, ПСп, XXII, 1910, kn. 71, p. 853—862
- 98 Mladenova, J. Два епиграфски паметника от Северозападна България (Deux inscriptions de la Bulgarie du Nord-Ouest) ИАИ, XXIV, 1961, p. 261—268
- 99 Velkov, V. Приноси към историята на римските градове в България, 1, Рациария (Beiträge zur Geschichte der römischen Städte in Bulgarien. I. Ratiaria), Трудове на ВПИ »Братя Кирил и Методий — Велико Търново, II, 1965, p. 1
- 100 Velkov, V. Ratiaria. Eine römische Stadt in Bulgarien, *Eirene*, 5, 1966, p. 155—175
- 101 Velkov, V. et Atanasova, J. Латински надписи от Рациария (Lateinische Inschriften aus Ratiaria), ИАИ, XXX, 1967, p. 143

OESCUS (v. IGBulg II 1958)

- 102 Antonio Frova, Lo scavo della missione archeologica italiana ad Oescus, *Bolletino dell' Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte*, 11, 1948, p. 39
- 103 Gerasimov, T. Едно посвещение на Диана от с. Дерманци, Ловешко (Une dédicace à Diane découverte dans le village Dermanci, arr. de Loveč), ИАИ, XXVII, 1964, p. 248—249
- 104 Gerov, B. Nouvelles données sur le début de l'histoire d'Oescus, *Revue de philologie*, 2, 1950, p. 146—165
- 105 Gerov, B. Романизмът между Дунава и Балкана. От Август до Хадриан. (La romanisation entre le Danube et les Balkans. D'Auguste jusqu'au Hadrien), ГСУИФФ Teil I: t. XLV, 1948/49, kn. 4, pp. 1—92
- 106 Gerov, B. Романизмът между Дунава и Балкана. От Хадриан до Константин Велики (La romanisation entre le Danube et les Balkans. D'Hadrien jusqu'au Constantin le grand), ГСУФФ, Teil II: t. XLVII, 1950/51—1951/1952, pp. 17—121; Teil III: XLVIII, 1952—53, pp. 307—413
- 107 Gerov, B. Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien, *Klio*, 37, 1959, p. 196—216
- 108 Gerov, B. Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Moesischen Limes in vorklaudischer Zeit, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, 15, 1967, p. 85—105
- 109 Ivanov, T. Новооткрити латински надписи в Долна Мизия (Neuentdeckte lateinische Inschriften aus Ulpia Oescus) ИАИ, XXII, 1959, p. 119—132
- 110 Kazarov, G. Ein neuer Beiname der Diana, *ÖJH*, AB, 16, 1913, p. 205—208
- 111 Коцев, Н. Към въпроса за надписа от Ескус за т. нар. архисинагогус Sur l'inscription d'Escus concernant l'archisynagogus) Векове, 2, 1978, p. 72
- 112 Morfova, Zl. Епиграфски материали от Ескус (Matériaux épigraphiques d'Oescus), Изслед. в чест на акад. Д. Дечев, 1958, p. 305—316
- 113 Morfova, Zl. Briques et tuiles à estampilles d'Ulpia Oescus, *Latomus*, 19, 1959, p. 640—648
- 114 Tabakova-Canova, G. Римски надгробни плочи от Плевенско (Plaques funéraires romaines du dép. de Plevén), Археология, XII, 1970, kn. 1, p. 38
- 115 Todorov, J. Паганизмът в Долна Мизия (Le Paganisme en Mésie inférieure), Sofija, 1928
- 116 Wagner, W. Zur Ala Pansiana, eine epigraphische Nachelese *Germania*, 41, 1963, p. 317—327
- 117 Velkov, I. Новооткрити старини (Découverts archéologiques en Bulgarie pendant 1927/28), ИАИ, V, 1928/29, p. 367

- 118 *Archeologia* (Warszawa), 13, 1962, p. 118, et 17, 1966, p. 155
- 118^a Božilova, V. Contributions épigraphiques de Novae, *Klio*, 62, 1980, 1, p. 67—78
- 119 Čičikova, M. »Firma lampen« du limes danubien en Bulgarie, *Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines*, București, 1974, p. 155—165
- 120 Čičikova, M. Lampes avec la marque ARMENI découvertes en Bulgarie, *Archeologia Polona*, 14, 1973, p. 349—599
- 121 Dečev, D. Антични паметници от българските земи (Antike Denkmäler aus Bulgarien), ГПНБМ, 1940/41, p. 34—39
- 122 Fouilles archéologiques dans le secteur Ouest de Novae, ИАИ, XXVI, 1963, p. 115; ИАИ, XXVII, 1964, p. 191; ИАИ, XXVIII, 1965, p. 31; ИАИ, XXIX, 1966, p. 83; ИАИ, XXX, 1967, p. 59; ИАИ, XXXII, 1970, p. 73; ИАИ, XXXIV, 1974, p. 193
- 123 Fouilles archéologiques dans le secteur Est de Novae, ИАИ, XXVI, 1963, p. 133; ИАИ, XXVII, 1964, p. 217; ИАИ, XXVIII, 1965, p. 43; ИАИ, XXIX, 1966, p. 99; ИАИ, XXX, 1967, p. 75
- 124 Gerasimov, T. Релеф с посвещение на Аполон Кендризос от с. Стъклен (Novae) Свищовско (Relief avec la dédicace à Apollon Kendrizos de Stäklen [Novae], district de Svištov), ИБАИ, XI, 1939, II, p. 330—332
- 125 Morfova, Zl. Римски тухли и керемиди с печати от България (Briques et tuiles romaines à estampilles de la Bulgarie du Nord), Археология, V, 1963, kn. 1, p. 27—33
- 126 Gerov, B. Романизмът между Дюнава и Балкана. От Август до Хидриан (La romanisation entre le Danube et les Balkans) ГСУФФ, Teil I, XLV, 1948/49, kn. 4; Teil II, t. XLVII, 1950/51—1951/52, p. 17—121
- 127 Gerov, B. Die Rechtsstellung der untermösischen Stadt Novae, *Akte d. IV Intern. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, p. 128—133
- 128 Gerov, B. Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes, *Klio*, 59, 1977, p. 299—309
- 129 Kacarov, G. Antike Denkmäler aus Nordbulgarien, *ÖJH*, AB, 27, 1932, p. 115—124
- 130 Kolendo, J. Etudes sur les inscriptions de Novae, *Archeologia*, 16, p. 124—148
- 131 Kolendo, J. et I. Trynkowski. Inscriptions découvertes au cours des fouilles de l'expédition archéologique de l'Université de Varsovie à Novae (secteur ouest), *Archeologia*, 16, 1965, p. 115—124
- 132 Kolendo, I. Inscription de l'an 227 en l'honneur de Iuppiter Depulsor découverte à Novae, *Archeologia*, 19, 1968, p. 117—144
- 133 Kolendo, J., J. Olczak. Oltarz z inskripcja, Novae-Sektor Zachodni 1972, Poznań, 1975
- 134 Mrozewicz Leszek. Une inscription latine en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille, nouvellement découverte à Novae, *Archeologia*, 28, 1977, p. 117—124
- 135 Speidel, M. und Dimitrova-Milčeva, Al. The cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, Prinzipat (Berlin-New York 1978), p. 15—43
- 136 Тацева, М. Печатите на Първи италиански легион в Свищовския музей (Estampilles de la Première légion italique du musée de Svištov), Археология, VI, 1964, kn. 1, p. 44—48
- 137 Velkova, Z. Der thrakische Ursprung des Namens der Stadt Novae (Moesia Inferior), *Klio*, 58, 1976, p. 41—43

SEXAGINTA PRISTA (v. *IGBulg* II 1958)

- 138 Angelov, N. Два римски надгробни паметника от с. Сваленик, Русенско (Deux monuments funéraires romains de Svalenik, arr. de Roussé) ИАИ, XVII, 1950, p. 227—279
- 139 Angelov, N. Паметна плоча от р. Бели Лом, Русенско (Plaque commémorative du Beli-Lom, arr. de Roussé), ИАИ, XVII, 1950, p. 279—280

- 140 Dečev, D. Тухли с латински печати (Ziegel mit lateinischen Stempeln), ГПНБМ, 1937/39, p. 119—127
- 141 Gerov, B. La romanisation entre le Danube et les Balkans, ГСУФФ, Teil I: t. XLV, 1948/49, kn. 4, 92 p.
- 142 Kazarov, G. Антични паметници от България (Antike Denkmäler aus Bulgarien), ИБАИ, XI, 1937, p. 283—287
- 143 Kolendo, J. Une inscription de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la Tétrarchie, *Eirene*, 5, 1966, p. 139—154
- 144 Kolendo, J. Nieznana inskrypcja z kolekcji Krzemienieckiej i problem fortyfikacji nad dolnym Dunajem za tetrarchii, *PHist*, 57, 1966, p. 558
- 145 Velkov, V. Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха (Epigraphische Beiträge zur Geschichte von Russe und seiner Umgebung zur Römerzeit), ИБМР, 3, 1968, p. 3—10
- 146 Velkov, V. Der Kult der Diana Plestrensis in Moesia Inferior, in: *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6—13 septembre, 1972, Bucu-rești-Köln-Wien, 1974, p. 151—154

JATRUS (v. IGBulg II 1958)

- 147 Beševliev, V. Zwei vulgärlateinische Inschriften aus Bulgarien, *Klio*, 59, 1977, p. 265—266
- 148 Gomolka, G. Katalog der Kleinfunde, *Klio*, 47, 1966, p. 294
- 149 Krummrey, H. Inschriften, Ziegelstempel, *Klio*, 47, 1966, p. 357—396

DUROSTORUM (v. IGBulg II 1958)

- 150 Bujor Expectatus. Cu privire la unele monulente de la Durostorum, *SCIV*, XI/I, 1960, p. 141—154
- 151 Cončev, D. Notes sur quelques témoins matériels de la culture romaine en Bulgarie, *Latomus* 16, 1957, p. 465—467
- 152 Donevski, P. Inscriptions Latines de Durostorum, *Археология*, 4, 1976, p. 61
- 153 Gerov, B. La romanisation... *op. cit.*, voir n. 105
- 154 Georgiev, P. Römische Statuen und Inschriften aus Silistra, *ИХМБ*, X (XXV) 1974, p. 95—102
- 155 Jorga, N. Une tablette militaire romaine dans la région de Durostorum, *Rev. hist. du Sud-Est Europ.* VIII, 1931, p. 292—298
- 156 Lambrino, S. Un nouveau diplôme de l'empereur Claude, *CRAI*, 1930, p. 131—137
- 157 Papahagi, P. Durostorum, *Dunarea* II, 1925, p. 89—99
- 158 Russu, J. J. Inscriptions latines de Durostorum, *Anuarul inst. de studii class.* II, 1933/1935, p. 216—218
- 159 Velkov, V.—R. Hošek. Ein tesserarius von Durostorum, *Sbornik prace filoz. fakulty Brnenske University* VI, 1957 (1958: E), sv. 2, p. 118—120
- 160 Velkov, V. Epigraphische Beiträge zur historischen Geographie der Moesia Inferior, *Studia balcanica*, I, 1970, p. 55—60

SERDICA (v. IGBulg IV 1966)

- 161 Andreev, St. Новооткрита военна диплома от император Веспасиан (Un nouveau diplôme de L'empereur Vespasien), ИВАИ, VI, 1930—31, p. 142—152
- 162 Bobčev, S. Два монограмни печата върху тухли от креп. стени на Сердика (Deux sceaux à monogrammes sur des briques des murs d'enceinte de Serdica, *Археология*, XII, 1970, kn. 2, p. 64

- 163 Dobrusky, V. Das erste Militärdiplom des Kaisers Maximinus, *ÖJh*, 14, 1911, p. 130—134
- 164 Dremsizova, Cv. Старохристиянски латински надпис от София (Inscription latine paléochrétienne de Serdica), РП, IV, 1950, p. 115—122
- 165 Gerasimov, T. Античен надпис от Сердика (Inscription antique de Serdica), ИАИ, XVII, 1950, p. 252—253
- 166 Gerov, B. Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit ... *op. cit.*, voir n. 13
- 167 Gerov, B. Zur Lesung und Deutung des Epigramms von Cekančevo (Bez. Sofia), ИИБЕ, XVI, 1968, p. 97—106
- 168 Mihailov, G. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica, *Epigraphica*, 38, 1976, p. 21—24
- 169 Mispoulet, L. M. Un diplôme militaire découvert en Thrace, *CRAI*, 1912, p. 394—406
- 170 Ognenova, L. Un pierre miliare de Serdica de l'époque de Septime Sévère, *Eirene*, 2, 1964, p. 155—165
- 171 Peek Werner. Θέμις Βασιλεία, Wiss. Zft. der Martin Luther Univ. Halle- Wittenberg, Ger. Sprachw. Reihe XII, 3—4, 1963, p. 265—267
- 172 Petrikovits, H. Die Inschrift der neuen Dolichenus-Weihung aus Sofia, *Germania*, 22, 1938, p. 121—122
- 173 Stančeva, M. Надписът за изграждането на крепостта на гр. Сердика (L'inscription concernant le mur d'enceinte de Serdica), Векове, I, 1972, kn. 1, p. 51—54
- 174 Stančeva, M. Втори надпис за крепостната стена на Сердика (Une seconde inscription concernant le mur d'enceinte de Serdica), Археология, XVII, 1975, kn. 3, p. 30
- 175 Velkov, I. Нова военна диплома от Домициан (Neues Militärdiplom von Domitianus), ИБАИ, IV, 1926/27, p. 69
- 176 Venedikov, Iv. Един нов старохристиянски надпис от Сердика (Eine neue altchristische Inschrift aus Serdica), *Studia in honorem Dečev*, Sofia 1958, p. 322—331
- 177 Vladimirov, VI. Нови данни за римския път Ескус-Сердика през IV в. (Nouvelles données sur la voie romaine Oescus-Serdica au IVe s.), Археология, V, 1963, kn. 1, p. 33—34

PAUTALIA (v. *IGBulg* IV 1966)

- 178 Dečev, D. Zu dem Militärdiplom aus Kamensko, *Germania* 28, 1944—1950, p. 97
- 179 Dečev, D. Ein neues Militärdiplom aus Germania inferior, ИАИ, XV, 1946, p. 86—93
- 180 Gerov, B. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време (Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit), *op. cit.*, voir n. 13
- 181 Ivanov, T. Към въпроса за лагеруването на Cohors II Lucensium (Contribution au problème du campement de Cohors II Lucensium dans la ville de Germania), Археология, VI, 1964, kn. 1, p. 20—23

MUNICIPIUM MONTANENSIMUM (v. *IGBulg* II 1958)

- 182 Alexandrov, G. Антични паметници от Montana-Михайловград (Monuments antiques de Montana-Mihailovgrad), Археология, XII, 1970, kn. 3, p. 43
- 183 Alexandrov, G. Латински надписи от Монтана (Inscriptions latines de Montana-Mihailovgrad), Векове, VI, 1977, kn. 5, p. 51
- 184 Božilova, V. Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (Inscriptions du sanctuaire de Diane et d'Apollon près de Montana-Mihailovgrad) Археология, XVIII, 1976, kn. 2, p. 40
- 186 Božilova, V. Ex voto des militaires romains du sanctuaire de Diane et d'Apollon près de Montana, *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 1977, p. 473—484
- 187 Gerov, B. La romanisation ... *op. cit.*, voir n. 105

- 188 Kasarov, G. Принос към археологията на България (Matériaux archéologiques de Bulgarie), ИБАД, I, 1910, p. 111—119
- 189 Mašov, Sp. Римска военна диплома от с. Сохаче, Врачански окръг (Diplôme militaire romaine du village Sohače dép. de Vrača), Археология, XIII, 1971, kn. 1, p. 48
- 190 Mašov, Sp. Епиграфски паметници от Врачански окръг (Monuments épigraphiques de Vrača), Археология, XXI, 1975, kn. 3, p. 36—43
- 191 Mladenova, J. Два епиграфски паметника от Северозападна България (Deux inscriptions de la Bulgarie du Nord-Ouest), ИАИ, XXIV, 1961, p. 261—268
- 192 Nicolov, B. Антични паметници от Врачанско (Monuments antiques de Vrača), ИАИ, XXX, 1967, p. 216
- 193 Rakeva-Morfova, Zl. Briques romaines à marques..., *op. cit.*, voir n. 37
- 194 Velkov, I. Две новооткрити римски военни дипломи от Веспасиан (Zwei neuentdeckte Militärdiplome des Vespasian), ИБАИ, II, 1923/24, p. 83—89
- 195 Velkov, I. Светилище на Iuppiter Optimus Maximus до с. Мокреш, Ломско (Le sanctuaire de Iuppiter Optimus près du village de Mocrech), ИБАИ, II, 1923/24, p. 210—212
- 196 Velkov, V. Nowe inskrypcje Latinskie z Montany, *Archeologia*, 7, 1955—1957, p. 91—101
- 197 Velkov, V. Epigraphische Beiträge zur historischen Geographie der Moesia Inferior, *Studia balcanica*, I, 1970, p. 55—60
- 198 Velkov, V. Приноси към историята на римските градове в България, II Монтана (Contributions sur l'histoire des villes romaines en Bulgarie II. Montana-Mihailovgrad), *Sbornik Čiprovci 1868—1968*, Sofija, 1971, p. 105—114

ABRITUS (v. *IGBulg* II 1958)

- 199 Damjanov, St. Проучвания на кула 3 от късноантичния град при с. Войвода (La tour 3 de L'antiquité tardive près du village Voivoda), — ИНМШ, VI, 1973, p. 189
- 200 Damjanov, St. Стронтелна керамика от късноантичния град при г. Войвода, Шуменски окръг (Briques à estampilles de Voivoda, arr. de Šumen), ИНИМ, II, 1978, p. 139—172
- 201 Dečev, D. Антични паметници (Antike Denkmäler), ГНМ, VI, 1932/34, p. 47—59
- 202 Dečev, D. Антични паметници от България (Antike Denkmäler aus Bulgarien), ИБАИ, VIII, 1934, p. 69—81
- 203 Dečev, D. Тухли с латински печати от Мадара (Briques et estampilles de Madara), Мадара, II, 1936, p. 11—20
- 204 Dečev, D. Zu dem Militärdiplom aus Kamensko, ИАИ, XVII, 1950, p. 70 und ГПАНМ, II, 1950, p. 61
- 205 Gerasimova-Tomova, V. Епиграфски сведения за кадастрално измерване в околностите на гр. Шумен, в късната античност (Renseignements épigraphiques sur les mesures cadastrales des environs de Šumen sous le Bas Empire), ИНМШ, VI, 1973, p. 219—223
- 206 Иванов, Т. Два надписа от античния град при Разград. 1. Един нов паметник от времето на Реметалк II. 2. Към въпроса за локализирането на античния град Абрит (Zwei Inschriften aus der antiken Stadt in der Nähe von Razgrad), *Sbornik Г. И. Кацаров II* (= ИАИ, XIX), 1955, p. 167—168
- 207 Kasarov, G. Антични паметници из България (Antike Denkmäler aus Bulgarien), ИБАИ, IV, 1926/27, p. 81
- 208 Kasarov, G. Антични паметници из България (Antike Denkmäler aus Bulgarien), ИБАИ, VIII, 1934, p. 44—68
- 209 Morfova, Zl. Римски тухли и керемиди с печати от Северна България (Briques et tuiles romaines à estampilles de la Bulgarie du Nord), Археология, V, 1963, kn. 1, p. 27—33

- 210 Morfova, Zl. Briques et tuiles romaines à estampilles provenant d'ateliers privés et impériaux de la Bulgarie du Nord-Est, *Archeologia*, XIII, 1971, 3, p. 25
- 211 Niedermann, M. Notes sur une inscription métrique latine trouvée à Voivoda, ИБАИ, XVI, 1940/42, p. 1—8 et *Recuell Max Niedermann*, Neuchâtel 1954, p. 299—336
- 212 Venedikov. Iv. Римска военна диплома от с. Брестовене, Кубратско (Un diplôme militaire de Brestovene, arr. de Kubrat), ИВАД, IX, 1953, p. 61—68

NICOPOLIS AD ISTRUM (v. *IGBulg* II 1958)

- 213 Balkanska, A. Глинени купи с гравирана украса и гръцки надписи от Никополис ад Иструм (Tonschalen mit gravierten Verzierungen und griechischen Inschriften aus Nicopolis ad Istrum), ИАИ, XXXIII, 1972, p. 172
- 214 Barbieri, G. Nota sull'imperatore Decio, *Ommagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1969, p. 11—13
- 215 Bračková, M. Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum, *AM* 48, 1923, p. 93—118
- 216 Dremisizova, Sv. Два новооткрити надписа (Deux inscriptions nouvellement découvertes à Nicopolis ad Istrum), ИАИ, XXXIV, 1974, p. 326—328
- 217 Gerasimova-Tomova, V. Ein Militärdiplom aus Nicopolis ad Istrum, *Klio*, 57, 1975, p. 227—233
- 218 Gerov, B. Zur Identität des Imperator Decius mit dem Statthalter C. Messius Q. Valerinus, *Klio*, 39, 1961, p. 222—226
- 219 Gerov, B. La romanisation... *op. cit.*, voir n. 106
- 220 Sultov, B. Принос към епиграфиката на Долна Мизия (Contribution à L'épigraphie de la Mésie inférieure), *Sbornik K. Škorpil, Sofija*, 1961, p. 239—244
- 221 Sultov, B. Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера (Ein neuentdecktes epigraphisches Denkmal aus Discoduratera), ИНМВТърново, I, 1962, p. 21—22
- 222 Тацева, М. Kleinasiaten und Syrer in Nicopolis ad Istrum (II—III. Jh.), *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, 1970, p. 115—123
- 223 Todorov, J. *Le Paganisme en Mésie inférieure*, Sofija, 1928
- 224 Vaklinova, M. Жертвеник с посвещение на Зевс от Велико Търново (Un autel dédié a Zeus à Târnovo), ИАИ, XXXIII, 1972, p. 182

VALLIS STRYMONIS MEDII (v. *IGBulg* IV 1966)

- 225 Dečev, D. Антични паметници от българските земи (Antike Denkmäler aus Bulgarien), ГИПБМ, 1940/41, p. 34—39
- 226 Dečev, D. Ein neuer Brief des Kaisers Antoninus Pius, *ÖJH* 41, 1954, p. 110—118
- 227 Gerov, B. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време (Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römisches Zeit), ГСУФФ, t. LIV, 3 1959/60, 154 p.
- 228 Иванов, Т. Един нов паметник датиран на актийската ера от долината на Средна Струма (Un nouveau monument de Strouma Moyenne daté par l'ère d'Actium), Археология, VII, 1965, kn. 2, p. 16—20
- 229 Касаров, Г. Просбата на Скаптопаренците до императора Гордиана III (La pétition des Skaptoparéniens à l'Empereur Gordien III), ГСУ, I, 1904/1905, p. 28—39
- 230 Papazoglu Fanula. Notes d'épigraphie macédoniennes, ВСН 87, 1963, p. 517—544
- 231 Preisigke, Fr. Die Inschrift von Scaptoparene in ihrer Beziehung zur kaiserlichen Kanzlei in Rom, Strassburg, 1917, 75 p.

- 232 Stojanova-Serafimova, D. Римска военна диплома от с. Лешко, Благоевградско (Un diplôme militaire romain du village Leško, arr. de Blagoevgrad), Археология, IV, 1962, kn. 4, p. 52—54
- 233 Velkov, V. Нови епиграфски данни за античната история на град Сандански (Neue epigraphische Angaben zur antiken Geschichte der heutigen Stadt Sandanski), ИАИ, XXIV, 1961, p. 245—260
- 234 Velkov, V. Contributi epigrafici alla storia della provincia di Macedonia, *Archeologia*, 14, 1963, p. 65—75
- 235 Velkov, V. Един античен град в долината на Средна Струма (Eine antike Stadt im Tal der mittleren Struma), ИАИ, XXVI, 1963, p. 141

PHILIPPOLIS (v. *IGBulg* III 1, 1961)

- 236 Balkanska, A. Новооткрита надгробна плоча на гладиатор от Пловдив (Dalle funéraire de gladiateur de Plovdiv), Археология, VII, 1965, kn. 4, p. 32—35
- 237 Botuscharova, L. Римска военна диплома от Сухозем, Левскиградско (Römisches Militärdiplom aus Suhozem) *Studia in honorem D. Dečev*, Sofija, 1958, p. 317—322
- 238 Botuscharova, L. Три документа за историята на Римския Филипопол (Trois documents sur la ville de Philippopol à l'époque romaine), Археология, X, 1968, kn. 2, p. 43—53
- 239 Botuscharova, L. 'Архιερὺς Διοπλῶν à Philippopolis, ИАИ, XXXIII, 1972, p. 159
- 240 Cončev, D. Neuentdeckte Inschriften aus Südbulgarien, *ÖJH, AB*, 35, 1943, p. 109—120
- 241 Cončev, D. Zwei antike Inschriften aus Bulgarien, *ÖJH, AB*, 44, 1959, p. 241—243
- 242 Cončev, D. Contributions épigraphique à l'étude de la domination romaine en Bulgarie méridionale, *Latomus*, 19, 1960, p. 113—124
- 243 Cončev, D. Contributions épigraphiques à l'étude de la domination romaine en Bulgarie méridionale, *Latomus*, 21, 1962, p. 151—158
- 244 Cončev, D. Inscriptions latines nouvellement découverts en Bulgarie de Sud, *Latomus*, 17, 1958, p. 528—530
- 245 Danov, H. Епиграфски приноси към историята на лекарското съсловие в Долна Мизия (Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Ärztestandes in Niedermösien), ГПНБМ, 1931/34, p. 89—95
- 246 Dečev, D. Античното име на Хисаря (Der antike Name des bulgarischen Badeortes Hissar), ГПНБМ, 1935/36, p. 47—51
- 247 Djakovič, B. Военна диплома от с. Брестовица (Ein Militärdiplom aus Brestovica), ГПНБ, 1923, p. 207—211
- 248 Georgiev, V. Надписът върху керемидата от с. Главиница и неговото значение за историята на народния латински език (L'inscription sur la tuile de Glavinica et son importance pour l'histoire du latin vulgaire), РП, IV, 1950, p. 131—147
- 249 Геров, В. Един нов документ за готските нашествия при Галиен и за историята на Пловдив (Ein neues Dokument der Gotischen Invasionen unter Gallienus und zur Geschichte der Stadt Philippopolis), ГМПО, IV, 1966, p. 23—39
- 250 Касаров, G. Антични паметници от България (Antike Denkmäler aus Bulgarien), ИБАИ, XIV, 1940/1942, p. 54—59
- 251 Kolev, K. Надгробна плоча от Филипопол (Stèle funéraire de Philippopolis), Археология, VIII, 1966, kn. 2, p. 57—59
- 252 Nikolov, D. Нови данни за пътя Филипопол-Ескүс (Nouvelles données sur la grande route de Philippopolis à Oescus), *Studia in honorem D. Dečev*, Sofija, 1958, p. 285—288
- 253 Oppermann, M. Bemerkungen zu römerzeitlichen Grabreliefs aus Südbulgarien, *Klio*, 59, 1977, p. 213—224
- 254 Zaprianov, A. Новооткрит посветителен надпис от Хисар (Inscription à dédicace nouvellement découverte a Hissar), ИАИ, XXXII, 1971, p. 296—297

- 255 Zlegov, D. Пътна колона от местността калдърмата край село Виноградец, Пазарджишко (Colonne routière près de village de Vinogradetz, région de Pazardjik), Векове, 1978, kn. 2, p. 75

AUGUSTA TRAIANA (v. *IGBulg* III 2, 1964)

- 256 Beševliev, V. Cohors I. 'Αδελτων Antoniniana, *Studia in honorem D. Dečev*, 1958, p. 269—279
- 257 Bujukliev, Hr. et L. Getov. Два нови епиграфски паметника за укрепителната система на Антонин Пий в Тракия (Deux nouveaux monuments épigraphiques relatifs aux travaux de fortification de Antonin le Pieux en Thrace), *Археология*, VI, 1964, kn. 1, p. 29—33
- 258 Bujukliev, Hr. Нов паметник за култа на Сабазий в Тракия (Nouveau monument sur le culte de Sabazios en Thrace), *Археология*, VI, 1965, kn. 2, p. 50—51
- 259 Bujukliev, Hr. Новооткрити паметници за гладиаторските борби в Август Траяна (Nouveaux monuments à Augusta Trajana), *Археология*, XIII, 1971, kn. 2, p. 30
- 260 Dečev, D. Ein neues Militärdiplom des Kaisers Antoninus Pius, *ÖJH*, 29, 1935, p. 54—59
- 261 Dimitrova, Al. Beiträge zur Geschichte Kabyles in Thrakien zur Römerzeit, *Thracia*, II, 1974, p. 135—146
- 262 Mihailov, G. Epigrafica, *Sbornik Škorpil*, 1961, p. 208—221.
- 263 Nikolov, D. Строителен надпис от римска баня край Стара Загора (Inscription relative à l'édification d'un établissement de bains près de Stara Zagora), *Археология*, X, 1968, kn. 1, p. 43—48
- 264 Nikolov, D. et Hr. Bujukliev. Нови посветителни надписи на Долихен от Стара Загора (Nouvelles inscriptions dédiées à Dolichenus de Stara Zagora), *Археология*, XIII, 1971, kn. 1, p. 45—48
- 265 Nikolov, D. Новооткрити посветителни надписи от Стара Загора (Nouvelles inscriptions votives de Stara Zagora), *ИАИ*, XXXIII, 1972, p. 135
- 266 Nikolov, D., Hr. Bujukliev. New inscriptions dedicated to Iupiter Dolichenus in Stara Zagora, *Acta archaeologica*, 24, 1972, p. 415—419
- 267 Velkov, V. Zum Militärwesen der römischen Provinz Thrakien, *Chiron*, 8, 1978, p. 433—439
- 268 Wilhelm Adolf. Zu dem Edikt über die Gründung des Emporios Pizos, *ÖJH*, AB, 37, 1948, p. 31—34
- 269 Wilhelm Adolf. Zu der Gründungsurkunde des Emporios Pizos, *Sbornik G. I. Kacarov*, (ИАИ, XVI), 1950, p. 41—46

TABLE DES ABBREVIATIONS

AB	Archäologisches Beiblatt
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
AMB	Antike und Mittelalter in Bulgarien
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CRAI	Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles lettres
IG Bulg	Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae
LF	Listy Filologické
ÖJH	Österreichische Jahresshefte
PHist	Przegląd historyczny
SCIV	Studii și cercetări de istorie veche
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ГСУИФЗФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет западни филологии

ГСУИФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГНМ	Годишник на Народния археологически музей София
ГНАМП	Годишник на Народния Археологически музей Пловдив
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската Народна библиотека и музей
ГПАНМ	Годишник на Пловдивския археологически музей
ГПНБ	Годишник на Пловдивската Народна библиотека
ИАИ	Известия на Археологическия институт при БАН
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИИБЕ	Известия на Института за български език
ИНИМ	Известия на Народния исторически музей
ИНМВ	Известия на Народния музей във Варна
ИНМВТ	Известия на Народния музей в Велико Търново
ИНМР	Известия на Народния музей в Русе
ИНМШ	Известия на Народния музей в Шумен
Мадара	Сборник Мадара. Разкопки и проучвания
РП	Разкопки и проучвания

INDEX DES NOMS

Adamesteanu, D. 74	Gerassimova, V. 23, 24, 205, 217.
Alexandrov, G. 182, 183.	Gerov, B. 11—22, 72, 94, 95, 104—108, 126, 127, 128, 141, 153, 166, 167, 180, 187, 218, 219, 227, 249.
Andreev, St. 161.	Gomolka, G. 148.
Angelov, N. 138, 139.	Hošek, R. 96.
Balkanska, A. 75, 213, 236.	Hollenstein, L. 26.
Barbieri, G. 214.	Ivanov, T. 109, 181, 206, 228.
Beneš, G. 1, 2.	Jorga, N. 155.
Beševliev, V. 3—9, 50—55, 147, 256.	Kacarov, G. 97, 110, 129, 142, 188, 207, 208, 250.
Bobčev, S. 162.	Kalinka, E. 27.
Božilova, V. 118a, 184, 186.	Kočev, N. 111.
Božkova, D. 71.	Kolendo, J. 57, 130—133, 143, 144.
Bošnjakov, R. 76.	Kolev, K. 251.
Botucharova, L. 237, 238, 239.	Krummrey, H. 149.
Brăckova, M. 215.	Lambrino, S. 156.
Bujor, E. 150.	Lazarov, H. 58, 59, 81.
Čičikova, M. 56, 119, 120.	Mašov, Sp. 189, 190.
Cončev, D. 240—244.	Mateescu, G. 28.
Damjanov, St. 199, 200.	Mihailov, G. 29—34, 60, 61, 168, 262.
Danov, Hr. 245.	Minčev, Al. 73.
Dečev, D. 93, 121, 140, 178, 179, 201—204, 225, 226, 246, 260.	Mirčev, M. 62—66.
Dimitrova, Al. 135, 261.	Mispoulet, L. 169.
Dimitrov, D. P. 10.	Mladenova, J. 98, 191.
Djaković, B. 247.	Morfova, Zl. 112, 113, 125, 209, 210.
Dorbusky, V. 163.	Mrozewicz, L. 134.
Donevski, P. 152.	Niedermann, M. 211.
Dremsisova, Cv. 80, 164, 216.	Nikolov, B. 192.
Frova, A. 102.	Nikolov, D. 252, 263, 264, 265, 266.
Georgiev, P. 154.	Ognenova, L. 82, 170.
Georgiev, Vl. 248.	
Gerassimov, T. 103, 124, 165.	

- Oppermann, M. 253.
 Papahagi, P. 157.
 Papazoglu, F. 230.
 Peek, W. 171.
 Petrikovits, H. 172.
 Pippidi, D. 35.
 Popova, Z. 36.
 Preisigke, Fr. 231.
 Rakeva, Zl. 37, 67, 193.
 Russu, J. J. 83, 158.
 Speidel, M. 135.
 Stančeva, M. 173, 174.
 Stojan, J. 70, 77, 92.
 Stojanova-Serafimova, D. 232.
 Sultov, B. 220, 221.
 Tačeva, M. 38, 136, 222.
 Terzieva, V. 68.
 Todorov, J. 39, 115, 223.
 Tončeva, G. 69.
 Trynkowsky, J. 131, voir Kolendo
 Vaklinova, M. 224.
 Vasilčin, Iv. 78.
 Velkova, Z. 137.
 Velkov, Iv. 117, 175, 194—5.
 Velkov, V. 40—46, 84—90, 99—101, 159, 160,
 196—198, 233—235, 267.
 Venedikov, Iv. 47, 91.
 Vladimirov, Vl. 177.
 Wachtel, K. 48.
 Wagner, W. 116.
 Walde, A. 49.
 Wilhelm, A. 268, 269.
 Zaprianov, A. 254.
 Žlegov, D. 255.

DIE EPIGRAPHISCHE FORSCHUNG IN DER TSCHECHOSLOWAKEI SEIT CIL III

LADISLAV VIDMAN

Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften, Praha

In diesem Bericht beschränken wir uns auf das eigentliche tschechoslowakische Gebiet und auf andere Donauprovinzen, die in den Rahmen von CIL III gehören.* Es entfallen also alle griechischen Inschriften und alle epigraphischen Studien, die sich auf die klassischen Länder beziehen, ebenso wie allgemeinere Arbeiten prosopographischen, onomastischen, ökonomischen, religionsgeschichtlichen und überhaupt historischen Charakters, auch wenn sie sich auf Inschriften stützen.

Eine kurze Belehrung über die Protagonisten der epigraphischen Forschung in der Tschechoslowakei findet man in meiner Einleitung in die Epigraphik *Psáno do kamene — Antická epigrafie* [In Stein geschrieben — Antike Epigraphik], Praha 1975, S. 46—49 mit Anmerkungen S. 166. Jetzt sind folgende Nekrologe hinzuzufügen: F. Křížek, In memoriam Antonii Gnirs (1873—1933), *SPFFBU* E 18—19, 1973—1974 [1976], 351—352; J. Bouzek, Profesor Bedřich Svoboda zemřel [1910—1975], *LF* 99, 1976, 103—104; J. Češka, Za Janem Benešem [1934—1977], *Universitas* 77 (Revue University J. E. Purkyně v Brně), Nr. 6, 99—100; L. Vidman, † Jan Beneš, *LF* 101, 1978, 234—235. Die epigraphischen Arbeiten werden in den Bibliographien der tschechoslowakischen Veröffentlichungen auf dem Gebiete der Antike an den betreffenden Stellen verzeichnet: K. Svoboda, *Bibliografie českých a slovenských prací o antice za léta 1901—1950*, Praha 1961; L. Vidman, *Bibliografie řeckých a latinských studií v Československu za léta 1951—1960*, Praha 1966. Die Produktion seit 1961 wird hauptsächlich in den *ZJKF* in besonderen Heften registriert, Spezielle Übersichten zur epigraphischen Literatur gibt es nicht, etwas findet man im Sammelband *Tricet let výzkumu antiky v ČSSR 1945—1975* (Antiquitas his triginta annis in Bohemoslovacia culta MCMXLV—MCMLXXV), Praha 1976.

Abkürzungen

<i>ActaAntHung</i>	Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae
<i>AE</i>	Année épigraphique
<i>AR</i>	Archeologické rozhledy
<i>AŮ SAV</i>	Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied (Nitra)
<i>AV</i>	Arheološki vestnik
<i>LF</i>	Listy filologické
<i>SLA</i>	Slovenská archeológia
<i>SPFFBU</i>	Sborník prací filosofické fakulty brněnské university (E — Řada archeologicko-klasická)
<i>ZJKF</i>	Zprávy Jednoty klasických filologů

A. Das Gebiet der Tschechoslowakei

1. Allgemeine Übersichten

Nur das Gebiet der Slowakei betrifft V. Ondrouch, *Limes Romanus na Slovensku* (II Limes Romano in Slovachia), Bratislava 1938 (erster Versuch, jetzt veraltet); O. Pelikán, *Slovensko a rímske impérium* (Die Slowakei und das Römische Imperium), Bratislava 1960 (mehr populär). Der heutige Stand der Forschung bei T. Kolník, *SLA* 19, 1971, 499—558 (slowakisch mit einer ausführlichen deutschen Zusammenfassung). Die beste Übersicht über das ganze Gebiet der Tschechoslowakei bietet J. Dobiáš, *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů* (The History of the Czechoslovak Territory before the Appearance of the Slavs), Praha 1964, mit detaillierten Anmerkungen und erstaunlicher Bibliographie, vorwiegend vom historischen Standpunkt aus. Die Archäologie wird mehr in der letzten Übersicht von B. Svoboda berücksichtigt, Die Länder der Tschechoslowakei in Nachbarschaft der antiken Welt, *Eirene* 15, 1977, 103—136.

Seit langer Zeit diskutiert man über das römische Vorland in der Tschechoslowakei. Durch die Fülle der neuen Funde im Barbaricum beeindruckt, haben in den letzten Jahren F. Křížek (im Sammelband *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava 1959, 8. 49—61) und vor allem O. Pelikán (in *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Graecolatina et orientalia* 5, 1973, 147—164; *Actes de la XIIe conférence. ... Eirene Cluj-Napoca* 1972, Bucuresti — Amsterdam 1975, S. 601—604; vgl. zuletzt *LF* 100, 1977, 3) die alte Idee des Geographen E. Šimek wieder aufgegriffen, wonach zwischen Bratislava und Komárno die Kleine Donau den Hauptstrom des Flusses bildete, so daß die ganze Große Schüttinsel zum römischen Imperium gehörte, obwohl die Befestigungslinie und die strategische Straße südlich der sumpfigen Schüttinsel verlief. Bis auf weiteres lassen wir diese heikle Frage offen und betrachten das linke Donauufer nur als Interessengebiet der Römer mit kleinen Festungen bzw. Stationen. Jedenfalls finden wir vor allem römische Ziegel weit hinter der Grenze (vgl. weiter unter 3).

2. Steininschriften

Da das tschechoslowakische Gebiet außerhalb der Grenze des römischen Imperiums liegt, gibt es dort nur sehr wenige Steininschriften, und zwar in der Slowakei, die aber meistens vom anderen Donauufer verschleppt worden sind. Zuerst hat sie Arthur Stein zusammengestellt: Römische Inschriften im Gebiete der Slowakei, *Karpathenland* 4, 1931, 99—106; weiter V. Ondrouch, *Limes Romanus na Slovensku*, Bratislava 1938, S. 33—56 (scharf kritisiert von A. Salač, *LF* 66, 1939, 324—330, und von J. Dobiáš, *Český časopis historický* 46, 1940, 70—78); neue Edition von J. Češka-R. Hošek, *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*, Brno 1967 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas philosophica 125). Ein mit Sicherheit *in situ* gefundenes und heute noch am ursprünglichen Ort befindliches Denkmal ist die längst bekannte Trentschiner Felseninschrift *CIL* III 13439 (*Leugaricio* — Trenčín). Einen neuen Ansporn bekam die Forschung durch die Entdeckung der Inschrift aus Zana (Diana Veteranorum) in Algerien (H.-G. Pflaum, *Libyca* 3, 1955, 134—155 = *AE* 1956, 124), in der die ganze Laufbahn des M. Valerius Maximianus enthalten ist; sein Name kann auch auf der Trentschiner Inschrift ergänzt werden. In mehreren Aufsätzen hat sich darum mit ihr J. Dobiáš beschäftigt, der auch seine früher ausgesprochene Ansicht bekräftigen konnte, daß das Detachement der I. Legion in Leugaricio den Winter 179/180 verbracht habe (*LF* 80, 1957, 179—196; *AR* 9, 1957, 523—534; *Libyca* 5, 1957, 107—111; *Atti del III Congresso internazionale di epigrafia greca e latina*, Roma 1959, S. 3—14; *VII Congresso internazionale di scienze onomastiche*, Firenze 1962, Band I, S. 405—415). Bei Češka-Hošek ist die Inschrift unter Nr. 2; die ganze Literatur bei H. Szászová, *Historické štúdie* 20, 1977, 5—25. Die Lesung einiger Inschriften aus Brigetio wird jetzt in Band II der *Römischen Inschriften Ungarns* (Budapest 1976) berichtet (vgl. schon früher *AE* 1969—1970, 464—466 nach A. Mócsy). Neulich wieder A. Mócsy, *AV* 28, 1977, 399—402.

Nach der Edition von Češka-Hošek sind zwei neue Steininschriften hinzugekommen: ein kleiner Altar aus Travertin, gefunden bei Baggerarbeiten in der Donau bei *Celemantia* (T. Kolník, *AR* 30, 1978, 165—171), und vor allem ein gut erhaltener Grabstein eines Centurio und Dolmetschers der Carnuntiner XV. Legion aus der zweiten Hälfte des I. Jh., vermauert in der Kirche von Boldog, etwa 10 km von der römischen Station Pác bei Trnava entfernt (T. Kolník, *SlA* 25, 1977, 481—500).

In dem eigentlichen pannonischen Gebiet schräg gegenüber Bratislava liegt *Gerulata*, das heutige Rusovce, das bei der Grenzberichtigung nach dem zweiten Weltkrieg der Tschechoslowakei zugefallen ist (über die Grabungsberichte siehe weiter unter Gerulata). Die dort gefundenen Inschriften publizierte R. Hošek: *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Oxford 1971, S. 307—310; *Klio* 52, 1970, 175—178; *LF* 93, 1970, 170—171; *Acta Universitatis Carolinae, Graecolatina* Pragensia 5, 1972, 15—35; *AV* 28, 1977, 425—427.

3. Instrumentum domesticum und römische Importe

Aus *Gerulata* kennen wir vor allem Ziegelstempel und Lampen, die in den Grabungsberichten publiziert werden. Am wichtigsten ist bisher das Buch von L. Kraskovská, *Gerulata-Rusovce, Rímske pohrebisko I* (Gerulata-Rusovce, Das römische Gräberfeld I), Bratislava 1974 (Fontes Instituti archaeologici Musei nationalis Slovaci); eine verkürzte englische Fassung *The Roman Cemetery at Gerulata-Rusovce (Czechoslovakia)*, British Archaeological Reports, Supplementary Series 10, 1976. Außer Ziegelstempeln und Lampen wird dort auch ein Ring mit der Aufschrift SILVANVM VIATOREM veröffentlicht (S. 155—156, Abb. 74, 9 = Roman Cemetery S. 54, Abb. 74, 9; jetzt auch bei R. Hošek, *AV* 28, 1977, 426). Einen weiteren Ring VINTIO VTERE FELIX IN DEO soll J. Dekan publizieren. Vorläufig bei T. Kolník, *Skvosty antiky na Slovensku* (Antike Kostbarkeiten in der Slowakei), Bratislava 1979, S. 36 und 56, der IN DEO VINTIO VTERE FELIX liest und den Anfang übersetzt »Ich werde im Namen Gottes siegen« (sic); Vintio muß aber ein Eigenname sein. Alle bisher bekannten Lampen aus Gerulata hat M. Pichlerová bearbeitet, in *Rímské importy* [Römische Importe], Praha 1974 (Národní muzeum), S. 40—55, deutsches Resümee 117—119.

Das Kastell *Celemantia* (Iža — Leányvár) gegenüber Brigetio ist am längsten bekannt. Die ersten Ausgrabungen unternahm dort J. Tóth-Kurucz in den Jahren 1906—1913 (zusammengefaßt in *Római nyomok a pannonia Duna-Limes balpartján* [Römische Spuren auf dem linken Ufer des pannonischen Donau-Limes], Komárom 1914). Zu den alten Ziegelstempeln sind durch die Ausgrabungen aus den dreißiger und vor allem den fünfziger Jahren mehrere neue hinzugekommen, die nur teilweise publiziert sind (in dem Grabungsbericht von B. Svoboda, *SlA* 10, 1962, 397—424, nur ein Stempel S. 416; mehrere Stempel bei VI. Sakař, *Študijné zvesti AÚ SAV* Nr. 11, 1963, 54—55). Manche Ziegelstempel aus dem Museum von Komárno sind auch bei J. Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, Budapest 1933, enthalten. Ebenso ist ein Teil der dortigen Lampen in der Sammlung von D. Iványi, *Die pannonischen Lampen*, Budapest 1935, zugänglich.

Auf der Station *Devín* (deutsch Theben) im Gebiet von Groß-Bratislava wurden auch vor allem mehrere gestempelte Ziegel entdeckt. Siehe vor allem J. Eisner, *Historica Slovaca* 1—2, 1940—1941, 108—137; über die Lesung der Ziegelstempel J. Dobiaš, *LF* 65, 1938, 289—300 (dazu Diskussion mit V. Ondrouch, *LF* 46, 1939, 84—88); *AR* 10, 1958, 579—580.

In den Jahren 1956—1957 wurde eine neue römische Station in *Milanovce* südlich von Nitra mit verschiedenen Ziegelstempeln ausgegraben (T. Kolník, *AR* 9, 1957, 816—826; *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava 1959, S. 27—48). Noch jünger (aus den Jahren 1969—1970) ist die Entdeckung der Station in *Pác* bei Trnava (T. Kolník, *AR* 24, 1972, 59—72), ebenso mit vielen Ziegelstempeln. Beide Stationen sind weit von der Donau entfernt, und über ihre Bestimmung wird noch diskutiert.

Die schon früher bekannte römische Station **Stupava** (deutsch Stampfen) wurde nach A. Gnirs von V. Ondrouch systematisch untersucht (*Historica Slovaca* 1—2, 1940—1941, 44—107; 3—4, 1945—1946, 62—119). Von dort stammen vor allem Ziegelstempel, außerdem ein Ziegel mit eingeritzter kursiver Inschrift (*Hist. Slov.* 1—2, Beilage IX). Vergleiche auch die Ergebnisse der Revisionsgrabung aus dem Jahre 1974: J. Bujna, *AR* 28, 1976, 494—514 (betrifft auch Ziegel).

Die anderen verstreuten epigraphischen Kleinfunde aus der Slowakei harren noch ihrer Zusammenfassung. Der frühere Zustand ist bei V. Ondrouch, *Limes Romanus na Slovensku*, S. 57 ff., verarbeitet. Von demselben stammt auch das Buch *Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku — Novšie nálezy* (Reiche römerzeitliche Gräber in der Slowakei — Neuere Funde), Bratislava 1957, darin bronzenes und silbernes Geschirr mit Stempeln; am reichsten ist der Schatz aus Stráže bei Piešťany, der von B. Svoboda monographisch bearbeitet worden ist: *Neuworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany*, Bratislava 1972 (S. 113—116 Epigraphischer Anhang von L. Vidman über die eingeritzten Inschriften). Am besten ist bisher die Terra sigillata bearbeitet (F. Křížek, *Terra sigillata in der Slowakei*, Brno-Brünn 1939; Nachträge *SLA* 9, 1961, 301—24; 14, 1966, 97—145). Alle Fibeln sind, soviel ich weiß, anepigraphisch mit einer einzigen Ausnahme. Es ist die längstbekannte spätantike goldene Fibel mit der Aufschrift VTERE FELIX aus Ostrovany in der Ostslowakei: V. Ondrouch, *Limes Romanus*, S. 62 und 86; weitere Literatur bei M. Lamiová-Schmiedlová, *Spony z doby rímskej na Slovensku* (Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei), Nitra 1961 (Študijné zvesti AÚ SAV Nr. 5), S. 24, 56, 128 (Resümee), Taf. IX 2. Die römischen Bronzegefäße hat L. Kraskovská zusammengefaßt, und zwar in einem Artikel in *SLA* 24, 1976, 429—440, und in einem selbständigen Heft unter dem Titel *Roman Bronze Vessels from Slovakia*, Oxford 1978 (British Archaeological Reports, International Series — Supplementary — 44, 1978); darin (Nr. 10, 1; 15, 2, 3; 17, 4) Herstellerstempel auf Geschirr kapuensischer und südgallischer Herkunft, das in der Südwestslowakei gefunden worden ist und ins I. Jh. datiert wird. Wichtige römische Importe aus der Westslowakei und aus ganz Mähren und Böhmen sollen jetzt in der *Tabula imperii Romani*, Blatt M 33 (Praha), berücksichtigt werden (vgl. J. Burian, *Eirene* 14, 1976, 108—111).

In Mähren ist bisher nur eine einzige römische Militärstation bei **Mušov** sicher belegt. Von dort kennt man gestempelte Ziegel, Terra sigillata und zwei Lampen. Der grundlegende Grabungsbericht stammt von A. Gnirs, *Zprávy Archeologického ústavu* 2—3, 1929—1930, 9—29; über die Ziegel schon J. Dobiáš, *Obzor prehistorický* 4, 1925, 24—41.

Römische Ziegel gebrauchte man als Baumaterial auch noch in großmährischen Bauten, vor allem in Staré Město (V. Hochmanová-Vávrová, *SPFFBU* E 2, 1957, 23—36; *Vlastivědný věstník moravský* 14, 1959, 139—142; J. Dobiáš, *AR* 14, 1962, 52—61, 89—90).

Es fehlt noch eine zusammenfassende Arbeit über die römischen Funde in Mähren; über die ganze Problematik grundlegend J. Tejral, in *Římské importy* [Römische Importe], Praha 1974, S. 76—93, deutsches Resümee 124—125. Die Keramik (nicht Ziegel) ist jetzt zusammengefaßt bei R. M. Perníčka, *Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*, Brno 1966 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas philosophica 112), S. 86—91. Soviel ich weiß, gibt es in Mähren keine Fibeln mit Inschriften.

Die römischen Importe in **Böhmen** sind jetzt zusammengefaßt bei Vl. Sakař, *Roman Imports in Bohemia*, Pragae 1970 [1973] (Fontes archaeologici Pragenses 14), darin Terra sigillata, die Sakař schon früher bearbeitet hat (*Památky archeologické* 47, 1956, 52—69), und vor allem Herstellerstempel auf Bronzegefäßen (vgl. bei Sakař, S. 32, 33, 34, 36, 41, 53) und als ein einzigartiges Objekt eine Aucissa-Fibel mit der Inschrift DVROTIX (Sakař S. 4; zuerst publiziert von B. Svoboda, in *Studia antiqua A. Salač septuagenario oblata*, Pragae 1955, S. 173—177). Antike Lampen aus böhmischen Funden hat nach Sakař noch J. Marsa ausführlich bearbeitet, in *Římské importy* [Römische Importe], Praha 1974, S. 18—28, deutsches Resümee S. 113. Diese Funde bestätigen die hervorragende Stellung Böhmens um die Zeitwende und im

frühen I. Jh., wobei der Handel meistens über Noricum ging; aber schon um die Mitte des I. Jh. verschoben sich die Abnehmerzentren in unserem Barbaricum nach Mähren und in die Südwestslowakei.

B. Andere Donauländer

Die Tradition der epigraphischen Erforschung der Balkanländer, die in der alten österreichischen Monarchie sehr lebhaft war, faßte auch in den böhmischen Ländern festere Wurzeln, als mehrere Tschechen nach der Gründung des erneuten bulgarischen Staates in den dortigen Schuldienst berufen worden waren, unter ihnen die Brüder Hermenegild (1858—1923) und Karel (1859—1944) Škorpil und Václav Dobruský (1858—1916). Von allen drei stammen mehrere Abschriften von Inschriften in *CIL* III, und die beiden Letztgenannten steuerten Material zu Kalinkas *Antiken Denkmälern in Bulgarien* (Wien 1906). Im Untertitel von Kalinkas Buch figuriert ebenfalls Arthur Stein (1871—1950), langjähriger Professor der damaligen Deutschen Universität in Prag, der nicht einmal bei seiner prosopographischen Arbeit die Donauprovinzen außer Acht ließ. Davon zeugen seine drei klassisch gewordenen Bücher: *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia* (Sarajevo 1920); *Die Legaten von Moesien* (Budapest 1940); *Die Reichsbeamten von Dazien* (Budapest 1944). Ein anderer Deutschböhme, Anton Gnirs (1873—1933), arbeitete vor dem ersten Weltkrieg in Istrien, dann machte er sich vor allem um die ersten systematischen Ausgrabungen der römischen Stationen in Mušov und Stupava verdient.

V. Dobruský hat nach *CIL* III einige Inschriften herausgegeben, und zwar in den *Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Instituts* 14, 1911, 130—134 (Militärdiplom) und im ersten Band (1907) der von ihm gegründeten *Izvestija na Narodnija muzej* in Sofia, den er selbst füllte. Zwischen den beiden Weltkriegen setzte diese Tradition A. Salač fort, der mit Hilfe von K. Škorpil sein Buch *Několik archeologických památek z východního Bulharska* [Einige archäologische Denkmäler aus Ostbulgarien] herausgab (Praha 1928, *Rozpravy České akademie věd a umění* I 74), mit einer ausführlichen französischen Zusammenfassung des Kommentars zu 29 sowohl griechischen als auch lateinischen Inschriften.

Ein erneutes Interesse an den Donauprovinzen erwachte dann nach dem zweiten Weltkrieg. Vor allem sind einige Arbeiten zu zitieren, die mehrere Gebiete umfassen: K. Kurz, *Řemeslnická kolegia v římském Podunají* (Les corporations des artisans dans les régions danubiennes), *Sborník historický* 7, 1960, 5—46; dazu noch Methodische Bemerkungen zum Studium der Kollegien im Donaugebiet, *ActaAntHung* 8, 1960, 133—144 (beide Studien betreffen vor allem Pannonien); J. Bencš, Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauroaum, *SPFFBU* E 15, 1970, 159—210 (betrifft beide Moesien und Dakien); dazu ein Nachtrag *ibid.* E 17, 1972, 154—158 (betrifft Moesia Inferior), und der Aufsatz Bracares (Bracari) im römischen Heer an der unteren Donau, *LF* 93, 1970, 239—245 (betrifft Moesia Inferior und Dakien). Die letzte Bearbeitung der Auxilia ist 1978 posthum erschienen in den Monographien des Archäologischen Institutes in Brünn (*Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia* — Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im unteren Donauroaum und in den angrenzenden Gebieten); der Abschnitt über die Legionen wartet noch auf seine Publikation. Die inschriftlichen Belege des Isis- und Sarapiskultes sind zusammengefaßt bei L. Vidman, Der ägyptische Kult in den Donauprovinzen, *ANRW* II (Religion) (in Druck, sollte 1978 erscheinen). In der tschechoslowakischen Zeitschrift *Eirene* sind auch zwei Studien über die Verbreitung zweier weitverzweigter Familien erschienen, der Caetennii (G. Alföldy, *Eirene* 4, 1965, 45—53) und der Barbii (J. Šašel, *Eirene* 5, 1966, 117—137). Beide betreffen hauptsächlich Noricum.

Die Inschriften von **Noricum** wurden sonst nur in drei Aufsätzen von L. Vidman behandelt: Alle inschriftlichen Belege von Sklaven und Freigelassenen sind zusammengestellt in *LF* 82, 1959, 207—210; 83, 1960, 64—70, 229—243 (tschechisch mit deutscher Zusammenfassung); vgl. dazu den Aufsatz Die Sklaven und Freigelassenen der einheimischen Bevölke-

rung in Noricum, *ActaAnthung* 9, 1961, 151—157. Eine bessere Lesung der Inschrift *Carinthia* 121, 1931, 15 steht in *Epitymbion Roman Haken*, Pragae 1958, S. 139—142.

Mit **Pannonien** hängen die meisten einheimischen Funde zusammen, und so widmete man dieser Provinz vor allem in den letzten Jahrzehnten große Aufmerksamkeit. Als allgemeine Übersicht ist das Buch von P. Oliva zu nennen, *Pannonie a počátky krize římského imperia*, Praha 1959; die englische Fassung *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*, Praha 1962. An seinen RE-Artikel über Pannonien knüpfte A. Mócsy an mit dem Beitrag *Pannonia-Forschung* 1961—1963, *Eirene* 4, 1965, 133—155. Mócsys epigraphische Methode wurde von K. Kurz kritisiert, Gnoseologische Betrachtungen über die sog. statistisch-epigraphische Methode, *LF* 83, 1963, 207—222. Gleichzeitig mit dem Buch von J. Dobiaš ist auch sein Artikel erschienen, *The Sense of the Victoria Formulae on Roman Inscriptions and some New Epigraphic Monuments from Lower Pannonia*, *Mnema Vladimír Groh*, Praha 1964, S. 37—52.

In Prag befindet sich jetzt in einer Privatsammlung die bronzene Sarapisinschrift *CIL* III 4560 aus Vindobona (B. Ryba, *LF* 74, 1950, 71—75; dazu Vidmans *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berolini 1969, Nr. 667). In Prag befindet sich ebenso ein Ziegel aus Carnuntum mit eingeritzter Inschrift (L. Vidman, *Studia antiqua A. Salač septuagenario oblata*, Pragae 1955, S. 134—135). Aus Carnuntum wurden auch mehrere gestempelte Ziegel in Prager Sammlungen verschleppt. Einige befinden sich an der Universität (vgl. V. Marek, *Greek and Latin Inscriptions on Stone in the Collections of Charles University*, Praha 1977, S. 7 Anm. 1), einige im Nationalmuseum (vgl. L. Vidman, *LF* 97, 1974, 130), alle noch nicht bearbeitet. Eine bisher unbekannte fragmentarische Inschrift vielleicht aus Poetovio kam in der Handschrift der Prager Universitätsbibliothek XIII G 14, Fol. 226 zum Vorschein (Faksimile bei L. Vidman, *LF* 78, 1955, 74, vgl. *LF* 77, 1954, 215). Neue Lesungen von pannonischen Inschriften aus dem heutigen österreichischen Gebiet bietet G. Alföldy, *LF* 88, 1965, 264—271.

Mit **Dalmatien** befaßte sich in mehreren Studien K. Kurz, aber hauptsächlich vom ökonomischen (und methodologischen) Standpunkt aus (vgl. seine Überlegungen über Alföldys Buch *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (1965) »Bevölkerung und Gesellschaft« oder »Geschichte« einer römischer Provinz?, *LF* 92, 1969, 74—81. Rein epigraphisch ist sein Aufsatz *Ministri ad Tritones*. Ad *CIL* III 1967. 1968 = 8568.8690.14725, *Studii clasice* 4, 1962, 301—313, salonitanische Inschriften betreffend. Zur Interpretation des Isisdenkmals *CIL* III 8921 aus Salonae siehe neuerdings L. Vidman, in *Hommages à M. J. Vermaseren*, Leiden 1978, II, S. 1296—1299. Die Interpretation der Inschrift *CIL* III 13858 aus Ilidža gab Anlaß zur Diskussion über den Kolonat in dieser Gegend: L. Vidman, Der Kolonat in den Donauprovinzen und die Epigraphik, *Helikon* 2, 1962 [1964], 635—639 (zugleich tschechisch, in *ZJKF* 6, 1964, 181—185). Die Existenz des Kolonats setzt dagegen aus allgemeinen Erwägungen K. Kurz voraus, *LF* 92, 1969, 260—263; ich bin davon nicht überzeugt, siehe in meiner Besprechung von Alföldys Buch über Noricum, das meine Skepsis bekräftigt, *LF* 98, 1975, 183.

Auch unter den Inschriften aus der Provinz **Macedonia** gibt es einige lateinische. So finden wir mehrere bei A. Salač, *BCH* 47, 1923, 49—96, eine andere, sogar republikanische, aus Samothrake stammt ebenfalls aus dem Nachlaß von A. Salač (L. Vidman, *ZJKF* 7, 1965, 5—6; jetzt *CIL* I² 2943). Dieselbe Provinz betreffen neue Lesungen zweier Inschriften aus Scampa, *CIL* III 627 cf. 7322 und *AE* 1955, 77 (L. Vidman, *LF* 85, 1962, 59—64; dazu noch L. Vidman und J. Frel, *LF* 86, 1963, 151).

Über **Moesia Superior** schrieb allgemein K. Kurz, Zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior, *Eirene* 10, 1972, 95—112 (historische Kritik der Inschriften). Neue Inschriften aus Ratiaria finden sich im Bericht von R. Hošek und V. Velkov, New Antique Finds in Ratiaria, *LF* 81, 1958, *Eunomia* 32—39 (vgl. noch V. Velkov, Ratiaria, Eine römische Stadt in Bulgarien, *Eirene* 5, 1966, 155—175). Siehe auch die oben zitierten Arbeiten über Auxilia von J. Beneš.

Die Inschriften aus **Dakien** wurden wenig studiert, außer den Steinschen Reichsbeamten von Dakien und den erwähnten Arbeiten von J. Beneš ist nur auf ein Ineditum aus Apulum hinzuweisen, das A. Salač in der Handschrift der Prager Universitätsbibliothek I F 27, S. CH gefunden hat (LF 67, 1940, 115—120, bzw. 116—117).

Moesia Inferior wurde schon früher eifrig studiert (siehe oben die Arbeiten von Dobruský, Stein, Salač, K. Škorpil), nach dem zweiten Weltkrieg sind vor allem die Studien von R. Hošek und J. Beneš zu nennen (vgl. oben). Lateinische Inschriften betreffen noch folgende Aufsätze: R. Hošek—V. Velkov, Ein Tesserarius von Durostorum, *SPFFBU* E 2, 1957, 118—120; J. Beneš, Zwei Glossen zur Geschichte der römischen Legionen im unteren Donaunraum, *SPFFBU* E 18—19, 1973—1974 [1976], 241—246 (Berichtigungen zu zwei Inschriften); Z. Zlatuška schrieb in zwei Aufsätzen über Sklaven und Freigelassene in Moesia Inferior (*SPFFBU* E 10, 1965, 201—207; E 12, 1967, 173—183), in einem über das *portorium publicum Illyrici* in dieser Provinz (Mnema Vladimír Groh, Praha 1964, S. 53—56). Diese Provinz betreffen auch weitere Arbeiten: D. Tudor, Q. Pompeius Falco, Governor of Britain, in a Newly Found Inscription, *LF* 81, 1958, Eunomia 60—64 (aus Tomi); G. Bordenache, Il deposito di sculture votive di Tomis, *Eirene* 4, 1965, 67—79; J. Kolendo, Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la tétrarchie, *Eirene* 5, 1966, 139—154.

BIBLIOGRAPHIE DER ADDENDA ET CORRIGENDA ZU *CIL* III IN DDR-PUBLIKATIONEN 1945—1977

HANS KRUMMREY

Akademie der Wissenschaften der DDR

Neben Arbeiten, die ausschließlich Inschriften aus *CIL* III betreffen oder Nachträge zu *CIL* III bieten, sind in dieser Bibliographie berücksichtigt: 1. Arbeiten zur lateinischen Epigraphik von allgemeinem Interesse, 2. epigraphische Arbeiten, in denen unter anderem auch Inschriften aus *CIL* III herangezogen worden sind, 3. historische Arbeiten, die neben anderen Quellen auch lateinische Inschriften aus dem Gebiet von *CIL* III zur wesentlichen Grundlage haben und zu ihrer Interpretation beitragen, 4. prosopographische Arbeiten, die die Ostprovinzen betreffen, auch wenn sie nicht auf lateinischen Inschriften basieren, 5. populärwissenschaftliche Arbeiten, in denen Inschriften aus den in *CIL* III erfaßten Provinzen benutzt und abgebildet sind, 6. *CIL*-Veröffentlichungen mit Inschriften aus den Ostprovinzen, obwohl das *CIL* nicht in der DDR verlegt wird. Unberücksichtigt bleiben Rezensionen. Bücher mit Erscheinungsort Berlin, bei denen in dieser Bibliographie der Verlag nicht angegeben ist, sind im Akademie-Verlag erschienen. In den bibliographischen Angaben werden folgende Abkürzungen von Zeitschriften, Serien und Sammelbänden verwendet:

Altertum = Das Altertum. Berlin 1, 1955 ff.

APF = Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. Leipzig: Teubner 15, 1953 ff.

BBA = Berliner byzantinische Arbeiten. Berlin 1, 1956 ff.

FuF = Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik. Berlin 21—23, 1947 — 41, 1967.

Gesellschaft u. Recht 1, 1968

Gesellschaft u. Recht 2, 1969

= Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum.

Eine Aufsatzsammlung. Hrsg. von Mihail N. Andreev, Johannes Irmscher, Elmer Pólay, Witold Warkaló. Teil 1—2. Berlin 1968—1969. X, 339; VI, 250 S. (Schr. d. Sektion 52).

Klio = Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. Berlin 37, 1959 ff.

Neue Beiträge 2, 1965 = Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt (Deutsche Historiker-Gesellschaft. II. Internationale Tagung der Fachgruppe Alte Geschichte der Deutschen Historiker-Gesellschaft vom 4. bis 8. September 1962 in Stralsund). Band II: Römisches Reich. In Verbindung mit Hans-Joachim Diesner, Rigobert Günther, Johannes Mathwich und Gerhard Schrot hrsg. von Elisabeth Charlotte Welskopf. Berlin 1965. XV, 400 S.

Philologus = Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum (seit 115, 1971: Zeitschrift für klassische Philologie). Berlin 98/99, 1954/55 ff.

Schr. d. Sektion = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft. Berlin 1, 1956 — 56, 1970.

ThLZ = Theologische Literaturzeitung. Monatschrift für das gesamte Gebiet der Theologie und Religionswissenschaft. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt 72, 1947 ff.

WA = Wissenschaftliche Annalen. Zur Verbreitung neuer Forschungsergebnisse. Berlin 1, 1952 — 6, 1957.
 WZ Halle = Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Halle (Saale): Selbstverlag 1, 1951/52 ff.
 WZ Leipzig = Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Leipzig: Selbstverlag 1, 1951/52 ff.
 ZRG = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung. Weimar Böhlau 65, 1947 ff.

I. Wichtigste bibliographische Hilfsmittel

1. *Altertumskundliche Publikationen, erschienen in der Deutschen Demokratischen Republik 1945—1955*, zusammengestellt von Helga Köpstein. Berlin 1957. 194 S. (Schr. d. Sektion 11).
2. *Altertumskundliche Publikationen, erschienen in der Deutschen Demokratischen Republik 1956—1964*, zusammengestellt von Helga Köpstein. In: *Bibliotheca Classica Orientalis*. Berlin 10, 1965, Heft 6. VI S. und Sp. 321—452.
Vgl. auch Nr. 3.
3. *Bibliotheca Classica Orientalis*. Dokumentation der altertumswissenschaftlichen Literatur sozialistischer Länder. Berlin 1, 1956 — 14, 1969.
In Jg. 11, 1966 — 14, 1969 sind auch in der DDR erschienene Publikationen berücksichtigt. Vgl. auch Nr. 2.
4. *Information*. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Arbeitsgruppe Information und Dokumentation 1973 ff.
Jährlich 12 Hefte. Sie enthalten abwechselnd »Neuerwerbungen der Bibliothek des ZIAGA (Auswahl)« und »Aufsätze«. In der Bibliographie der Aufsätze wird in zunehmendem Maße auch die Epigraphik berücksichtigt.
5. *Mitteilungen zur Alten Geschichte und Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin: Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 1, 1973 ff.
Beginnend mit dem Berichtsjahr 1973, wird jährlich über Arbeitsvorhaben und Veröffentlichungen der in Frage kommenden Institute und Museen der DDR und ihrer Mitarbeiter referiert. — Für den Zeitraum 1965—1972 gibt es keine spezielle Bibliographie der in der DDR erschienenen altertumskundlichen Publikationen, doch vgl. Nr. 3. 6.
6. *Jahrbuch der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* (seit Jg. 1971/72: *Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften der DDR*). Jg 1946—1949 ff., Berlin 1950 ff.
Mit Bibliographien der Institute und ihrer Mitarbeiter.

II. Allgemeines

Forschungsberichte und Bibliographien über die epigraphischen Arbeiten in einzelnen Ländern.

7. Beševliev, Veselin: Die Epigraphik in Bulgarien. In: *Antike und Mittelalter in Bulgarien*. Hrsg. von Veselin Beševliev und Johannes Irmischer. Berlin 1960 (BBA 21), S. 129—145.
S. auch Nr. 14.
8. [Boltunova, Anna:] Anna Boltunova: L'épigraphie en U.R.S.S. In: *Klio* 51, 1969, S. 299—309.
9. Sadurska, Anna: Lateinische Epigraphik in Polen. Forschungen, Sammlungen, archäologische Grabungen. In: *Altertum* 12, 1966, S. 168—173.
Fotos römischer Inschriften.

10. Šašel, Jaroslav: Die Epigraphik in Jugoslawien. In: *Altatum* 6, 1960, S. 234—244.
Innschriftenfotos.
11. [Štaerman, Elena Michajlovna:] J. M. Schtajerman: Die antike Epigraphik in der Sowjetunion. In: *Sowjetwissenschaft*. Berlin: Verlag Kultur und Fortschritt 1949, Heft 1, S. 65—87.
Übersetzt von O[tto] Mehlitz aus *Vestnik drevnej istorii* 1947, Nr. 3, S. 51—67.
12. Svoboda, Karel: Die klassische Altertumswissenschaft im vorrevolutionären Rußland. In: *Klio* 37, 1959, S. 241—267.
S. 263—264 zur Epigraphik in Rußland, S. 264 zu Vasilij Vasil'evič Latyšev.
13. Velkov, Velizar: Die Alte Geschichte in der bulgarischen Historiographie (Bibliographischer Überblick 1879—1956). In: *Antike und Mittelalter in Bulgarien*. Hrsg. von Veselin Beševliev und Johannes Irmscher. Berlin 1960 (BBA 21), S. 70—103.

Arbeit an CIL und PIR

- S. auch Nr. 36—39.
14. Beševliev, Veselin: Bulgarien und Corpus inscriptionum Latinarum III. Ein historischer Überblick. In: *Altatum* 11, 1965, S. 181—186.
Innschriftenfotos. — S. auch Nr. 7.
  15. Gründel, Roland: Das Corpus inscriptionum Latinarum und der Nutzen seiner Indizes. In: *Altatum* 9, 1963, S. 175—181.
Innschriftenfotos.
  16. Gründel, Roland: Über Wert und Nutzen lateinischer Inschriften. 100 Jahre Corpus Inscriptionum Latinarum. In: *FuF* 37, 1963, S. 185—187.
  17. Johne, Klaus-Peter: 100 Jahre Prosopographia Imperii Romani. In: *Klio* 56, 1974, S. 21—27.
  18. Krummrey, Hans: 100-Jahr-Feier des CIL. In: *Das Hochschulwesen*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften 12, 1964, S. 134—135.
  19. Krummrey, Hans: Zum Plan einer neuen Sammlung der Carmina Latina epigraphica. In: *Philologus* 108, 1964, S. 304—310.
Betrifft CIL XVIII.
  20. Schubring, Konrad: Corpus Inscriptionum Latinarum. Prosopographia Imperii Romani. In: *Das Institut für griechisch-römische Altertumskunde*. Protokoll der Eröffnungstagung vom 23.—26. Oktober 1955. Berlin 1957 (Schr. d. Sektion 8), S. 79—86.
  21. Wachtel, Klaus: 100-Jahr-Feier Corpus Inscriptionum Latinarum. In: *Spektrum*. Mitteilungsblatt für die Mitarbeiter der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin 10, 1964, S. 31—32.
  22. Weber, Volker: 100 Jahre Corpus Inscriptionum Latinarum. In: *Klio* 41, 1963, S. 282—287.

Biographisches

- S. auch Nr. 12.
23. Betz, Artur: Rudolf Egger — 85 Jahre alt. In: *FuF* 41, 1967, S. 126—127.
  24. Sofonea, Traian: Vasile Pârvan, der Begründer der rumänischen Archäologie. In: *Altatum* 16, 1970, S. 55—60.
  25. Varcl, Ladislav: Antonín Salač (1885—1960). In: *Klio* 39, 1961, S. 5—7.

Editionstechnik

26. Luschnat, Otto: Zur Editionstechnik der klassischen Philologen. In: *WA* 1, 1952, S. 362—375.
Darin S. 367—375 »Der kritische Apparat und die kritischen Zeichen« [zum Leidener Klammersystem].

Alphabet

27. Perl, Gerhard: Die Einführung der griechischen Buchstaben 'Y' und 'Z' in das lateinische Alphabet. In: *Philologus* 115, 1971, S. 196—233.

Inscriptengruppen

28. Ciprotti, Pio: Die Graffiti. In: *Altatum* 13, 1967, S. 85—94.
Besonders zu pompejanischen Graffiti, aber mit allgemeiner Einleitung. S. auch Nr. 30.
29. Hornus, Jean-Michel: Les inscriptions funéraires militaires chrétiennes anciennes. In: *APF* 22/23, 1974, S. 223—228.
Auch Belege aus CIL III.
30. Krebs, Walter: Graffiti. In: *Altatum* 20, 1974, S. 195—199.
Zur technischen Ausführung, als Ergänzung zu Nr. 28. Griechische Graffiti als Beispiele.

Allgemeine prosopographische Arbeiten

31. Petersen, Leiva: Zur Titulierung des Kaisers in Cursusinschriften. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 97—106.
32. Petersen, Leiva: Lusius Quietus. Ein Reitergeneral Trajans aus Mauretanien. In: *Altatum* 14, 1968, S. 211—217.
Lusius Quietus kämpfte unter Trajan gegen die Daker.
33. Wachtel, Klaus: *Freigelassene und Sklaven in der staatlichen Finanzverwaltung der römischen Kaiserzeit von Augustus bis Diokletian*. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für griechisch-römische Altertumskunde 1966. XIII, 140 S. (Dissertationes Berolinenses 1) [Maschinenschriftlich vervielfältigt].
Auch Belege aus CIL III.
34. Wachtel, Klaus: *Die Legionslegaten der Orient-Armeen des Römischen Reiches von Augustus bis Gallienus*. Hab.-Schr. Berlin, Humboldt-Universität, Sektion Philologien/Germanistik 1970. 170 Bl. [Maschinenschriftlich vervielfältigt].
35. Wachtel, Klaus: Neues zu den Senatorischen Fasten der Kaiserzeit auf dem VI. Internationalen Kongreß für Griechische und Lateinische Epigraphik. In: *Klio* 59, 1977, S. 509—511.
Auch zu Statthalterfasten der Ostprovinzen.

III. Arbeiten, die Inschriften aus mehreren in CIL III erfaßten Provinzen betreffen

36. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Germanicae editum. Voluminis decimi sexti supplementum. Diplomatum militarium ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressorum supplementum. Edidit Heribertus Nesselhauf. Berolini [Berlin (West)]: de Gruyter 1955. VI S. und S. 215—249, Taf. VII—XIX.
37. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Germanicae editum. Auctarium. Inscriptiones Latinae liberae rei publicae. Imagines. Collegit, praefatus est, notis indicibusque instruxit Atilius Degraßi. Berolini [Berlin (West)]: de Gruyter 1965. VII, 337 S., Tafeln.
38. *Academia Scientiarum Germanica*. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Addenda bibliographica praecipue ad CIL e periodico *L'Année épigraphique* nominato excerpta. Edidit Rolandus Gruendel. Berolini [Berlin (West)]: de Gruyter 1965. IV, 71 S.
39. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Rei Publicae Democraticae Germanicae editum. Voluminis primi pars posterior. Editio altera. Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem. Fasc. IV cura Atilii De-

- grassi †. Addenda tertia indicibus adiectis edenda curavit Ioannes Krummrey. I. Textus. Indices. II. Tabulae. Berolini [Berlin (West)]: de Gruyter. In Druck.
40. Heres, Gerald: *Die römischen Bildlampen der Berliner Antiken-Sammlung*. Berlin 1972. 112 S., 72 Taf. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 3).
Zahlreiche Lampen, deren Herkunft nicht immer feststeht, mit Signaturen.
41. Jaczynowska, Maria: L'organisation intérieure des »collegia iuvenum« au temps du Haut-Empire romain. In: *Gesellschaft u. Recht* 2, 1969, S. 95—119.
Im epigraphischen Anhang auch Material aus CIL III.
42. Johne, Klaus-Peter; Köhn, Jens; Weber, Volker: *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des römischen Reiches vom 2. Jh. v. u. Z. bis zu den Severern*. Berlin. In Druck (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike).
Auch zu Inschriften aus Dalmatia und Moesia superior; Behandlung der inschriftlichen Belege und Inschriftenanhang von V. Weber.
43. Suceveanu, Alexandru: Beiträge zur rechtlichen Struktur der landwirtschaftlichen Produktionsstätten in den westpontischen Städten (2. bis 3. Jahrhundert u. Z.). In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. Berlin 1977, Teil 2, S. 65—89.
Auch zahlreiche Belege aus CIL III.
44. Vidman, Ladislav: Die Isis- und Sarapisverehrung im 3. Jahrhundert u. Z. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 389—400.
45. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung. Generalregister* zu den Bänden LI—LXXV. Teil I: Quellenregister. Bearbeitet von Erich Sachers. Weimar: Böhlau 1967. XXXI, 513 S.
S. 354—384 »Inschriften«, auch aus CIL III.

IV. Raetia

46. *Die Römer an Rhein und Donau*. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert. Autorenkollektiv ... unter Leitung von Rigobert Günther und Helga Köpstein. Berlin 1975. 517 S., 72 Taf. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 3).
S. 434—449 Inschriftenanhang, Teil B: Rätien, zusammengestellt von Volker Weber.
47. Schulz-Falkenthal, Heinz: Handwerkerkollegien und andere Berufsgenossenschaften in den römischen Rhein-Oberdonau-provinzen. In: *Altertum* 20, 1974, S. 25—33.

V. Noricum

48. Alzinger, Wilhelm: Aguntum. In: *Altertum* 7, 1961, S. 85—101.
Auch zu Inschriften; Foto von CIL I² 2823.
49. Kenner, Hedwig: Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg in Kärnten. In: *FuF* 36, 1962, S. 106—109.
CIL III 4815 = I² 3467 erwähnt; Foto der Statue.
50. Kiefner, Hans: Neugefundene Inschriften aus Noricum. In: *ZRG* 80, 1963, S. 354—362.
Zu Inschriften vom Magdalensberg in Kärnten.
51. Schulz-Falkenthal, Heinz: Zur Lage der römischen Berufskollegien zu Beginn des 3. Jhs. u. Z. (die Privilegien der centonarii in Solva nach einem Reskript des Septimius Severus und Caracalla). In: *WZ Halle* 15, 1966, S. 285—294.
Zu Ann. épigr. 1920, Nr. 69/70.
52. Schulz-Falkenthal, Heinz: *Untersuchungen zur Entstehung, Entwicklung und gesellschaftspolitischen Bedeutung der römischen Handwerkerkollegien in der Republik und frühen*

Kaiserzeit (Prinzipat). Hab.-Schr. Halle, Phil. Fak. 1969. 249 Bl. [Maschinenschriftlich vervielfältigt].

Unter anderem zu Ann. épigr. 1920, Nr. 69/70.

53. Schulz-Falkenthal, Heinz: Römische Handwerkerkollegien im Dienst der städtischen Gemeinschaft und ihre Begünstigung durch staatliche Privilegien. In: *WZ Halle* 22, 1973, Heft 2, S. 21—35.

Unter anderem zu Ann. épigr. 1920, Nr. 69/70.

VI. Dalmatia

S. auch Nr. 10. 42.

54. Alföldy, Géza: Eine Straßenbauinschrift aus Salona. In: *Klio* 46, 1965, S. 323—327.
Zu CIL III 3201 vgl. 10159 = ILS 5829 a + CIL III 3198 b vgl. 10156 b = ILS 5829.

VII. Pannonia und angrenzendes Barbaricum

55. Alföldy, Géza: Das römische Pannonien. Forschungen und Ergebnisse. In: *Altertum* 9, 1963, S. 142—157.
Inschriftenfotos; Bemerkungen zu Inschriften.
56. Angyal, Andreas: Colonia Aelia Mursa. In: *Altertum* 16, 1970, S. 237—243.
Benutzung von Inschriften; Foto.
57. Baader, Gerhard: Ärzte auf pannonischen Inschriften. In: *Klio* 55, 1973, S. 273—279.
58. Beneš, Jan: Antike Zeugnisse in mährischen Sammlungen und ihre Bedeutung für das Studium der Römerzeit. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 187—210.
Im Katalog S. 203 Aufbewahrungsorte von Inschriftenmaterial.
59. Dümmerling, Ödön: Römische Denkmäler am ungarischen Donauknie. In: *Altertum* 15, 1969, S. 19—26.
Inschriftenfotos.
60. Fitz, Jenő: Maßnahmen zur militärischen Sicherheit von Pannonia inferior unter Commodus. In: *Klio* 39, 1961, S. 199—214.
Beruht im wesentlichen auf Inschriften; unter anderem zu den *burgus*-Inschriften, die zwischen Aquincum und Intercisa gefunden wurden. Vgl. auch Nr. 72.
61. Fitz, Jenő: Gorsium. In: *Altertum* 8, 1962, S. 155—173.
Berücksichtigung von Inschriften; Foto.
62. Fitz, Jenő: Die Domus Heraclitiana in Intercisa. In: *Klio* 50, 1968, S. 159—169.
Zu Intercisa I (*Archaeologia Hungarica* 33, 1954), S. 277 ff. Nr. 31. 116. 327. 357.
63. Fitz, Jenő: Auszeichnungen der Praefekten der Alae Milliariae. In: *Klio* 52, 1970, S. 99—106.
Betrifft auch die in Arrabona stationierte Ala I Ulpia contariorum miliaria.
64. Fitz, Jenő: Forschungen in Gorsium 1962—1970. In: *Altertum* 18, 1972, S. 119—129.
Inschriftenfoto.
65. Fitz, Jenő: Verwaltung der pannonischen Bergwerke. In: *Klio* 54, 1972, S. 213—225.
Prosopographische Studie.
66. Hošek, Radislav: Ein seltenes Munus militare. In: *Klio* 46, 1965, S. 355—357.
Zu RIU 2, 629.
67. Hošek, Radislav: Alae I Cannanefatium statores duo. In: *Klio* 52, 1970, S. 175—178.
Zwei Inschriften aus Gerulata (Rusovce).
68. Karner, K[arl]: Die sator-Inschrift von Aquincum. In: *ThLZ* 82, 1957, Sp. 391—394.
Zu Ann. épigr. 1960, Nr. 2.
69. Mikl, Iva: Poetovio. In: *Altertum* 9, 1963, S. 84—97.
Inschriftenfotos.
70. Mikl-Curk, Iva: Römische Porträtplastik in Ptuj. In: *Altertum* 14, 1968, S. 86—92.
Eine Plastik mit Inschrift erwähnt.

71. Nagy, Tibor: Die Inschrift des Legionspräfekten P. Ael. Aelianus aus Ulcisia castra. In: *Klio* 46, 1965, S. 339—350.
72. Oliva, Pavel: Einige Probleme der Markomannenkriege. In: *Sozialökonomische Verhältnisse im alten Orient und im klassischen Altertum*. Red.: Rigobert Günther und Gerhard Schrot (Deutsche Historiker-Gesellschaft. Tagung der Sektion Alte Geschichte der Deutschen Historiker-Gesellschaft vom 12.—17. X. 1959 in Altenburg). Berlin 1961, S. 217—227.
S. 225—226 zu den *latrunculi* in den *burgus*-Inschriften. — Vgl. auch Nr. 60.
73. Pekáry, Thomas: Aquincum. In: *Altertum* 3, 1957, S. 104—116.
Erwähnung von Inschriften.
74. Schrot, Gerhard: Zur Colonia Claudia Savaria und ihrer Geschichte. In: *Altertum* 11, 1965, S. 158—173.
Benutzung von Inschriften; Foto, Zeichnung.
75. Soproni, Sándor: Eine neue Inschrift aus Intercisa. In: *Klio* 46, 1965, S. 367—372.
76. Szentlélek, Tihámér: Das Iseum von Szombathely. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 381—388.
Bezugnahme auf Inschriften.
77. Wessetzky, Vilmos: Der Isis-Altar von Sopron. Ein Beitrag zur Charakteristik der ägyptischen Kulte in den römischen Provinzen zur Kaiserzeit. In: *Altertum* 10, 1964, S. 154—159.
Inschriftenfoto.

VIII. Dacia

S. auch Nr. 32. 108.

78. Daicoviciu, Constantin: Dacia capta (Zur Frage der Eroberung und ursprünglichen Organisation Dakien). In: *Klio* 38, 1960, S. 174—184.
79. Oppermann, Manfred: Zu einigen Weihdenkmälern mit der Darstellung des Thrakischen Reitergottes aus der SR Rumänien und der VR Bulgarien. — In: *Klio* 55, 1973, S. 197—214.
Archäologische Arbeit; Inschriftenfoto.
80. Pippidi, Dionis M.: Un corpus des inscriptions grecques et latines de Roumanie. In: *Klio* 37, 1959, S. 285—286.

VIII A. Wachstafeln aus Dacia

81. Biró, Janos: Das Collegium funeraticium in Alburno maiore [sic]. In: *Gesellschaft u. Recht* 2, 1969, S. 1—19.
82. Mrozek, Stanisław: Über die Arbeitsbedingungen in römischen Bergwerken des 2. Jahrhunderts u. Z. Vipasca — Alburnus Maior. In: *Altertum* 14, 1968, S. 162—170.
Foto.
83. Mrozek, Stanisław: Die Arbeitsverhältnisse in den Goldbergwerken des römischen Daziens. In: *Gesellschaft u. Recht* 2, 1969, S. 139—155.
84. Pólay, Elemér: Die Obligationssicherheit in den Verträgen der siebenbürgischen Wachstafeln. In: *Klio* 40, 1962, S. 142—158.
85. Pólay, Elemér: Die Zeichen der Wechselwirkungen zwischen dem römischen Reichsrecht und dem Peregrinenrecht im Urkundenmaterial der siebenbürgischen Wachstafeln. In: *ZRG* 79, 1962, S. 51—85.
86. Pólay, Elemér: Die Formalitäten der Urkunden der siebenbürger Wachstafeln. In: *Klio* 53, 1971, S. 223—238.
87. Pólay, Elemér: Die Verträge der siebenbürgischen Wachstafeln. Römische Rechtsurkunden aus dem 2. Jahrhundert u. Z. In: *Altertum* 19, 1973, S. 23—31.
Zeichnungen.

IX. Moesia, Thracia

S. auch Nr. 7. 13. 14. 42. 79. 80.

88. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. Hrsg. von Veselin Beševliev. Berlin 1964. XV, 220 S., 114 Taf., 1 Karte (BBA 30).
89. Beševliev, Veselin: Zwei vulgärlateinische Inschriften aus Bulgarien. In: *Klio* 59, 1977, S. 265—266.
90. Böttger, Burkhard; Döhle, Bernhard; Wachtel, Klaus: *Bulgarien — Eine Reise zu antiken Kulturstätten*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften 1971. 245 S., Abb.; 2., erweiterte Auflage 1977. 259 S., Abb.
Inschriftenfotos.
91. Florescu, Florea Bobu: Das Monument von Adamklissi (Tropaeum Traiani). In: *Altertum* 7, 1961, S. 214—225.
92. Fitz, Jenő: *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia inferior*. Weimar: Böhlau 1966. 92 S.
93. Gerassimova-Tomova, Vasilka: Ein Militärdiplom aus Nicopolis ad Istrum. In: *Klio* 57, 1975, S. 227—232.
94. Gerov, Boris: Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien. In: *Klio* 37, 1959, S. 196—216, Taf. XVI—XIX.
Ann. épigr. 1962, Nr. 264 und 264 bis.
95. Gerov, Boris: Griechisch und Latein in den Ostbalkanländern in römischer Zeit. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 233—242.
96. Gerov, Boris: Zum Problem der Strategien im römischen Thrakien. In: *Klio* 52, 1970, S. 123—132.
97. Gerov, Boris: Zur Verteidigung der Städte im Balkanraum während der Nordvölkerinvasionen vom 2. bis zum 4. Jh. In: *Klio* 55, 1973, S. 285—288.
98. Gerov, Boris: Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes. In: *Klio* 59, 1977, S. 299—309.
99. Ivanov, Teofil: Die neuesten Ausgrabungen in Oescus. In: *Altertum* 23, 1977, S. 40—48.
Erwähnung von Inschriften.
100. Krummrey, Hans: Erste Ergebnisse einer Lehrgrabung im niedermösischen Kastell Iatrus. In: *Altertum* 9, 1963, S. 221—239.
Steininschriften, Ziegelstempel (mit Fotos).
101. Das Limeskastell Iatrus in Moesia inferior (Ergebnisse der Grabungskampagnen 1958, 1960 und 1962). In: *Klio* 47, 1966.
S. 291—356 Gomolka, Gudrun: Katalog der Kleinfunde; darin S. 294—295 Nr. 21 und S. 333 Taf. III Lampe mit Stempel FORTIS; S. 357—396 (mit Abbildungen) Krummrey, Hans: Inschriften; darin Steininschriften, Ziegelstempel, Graffito auf Ziegel, griechischer Amphorenstempel, griechische Dipinti und Graffiti.
102. Oppermann, Manfred: Bemerkungen zu römerzeitlichen Grabreliefs aus Südbulgarien. In: *Klio* 59, 1977, S. 213—224.
Foto einer lateinischen Inschrift.
103. Oppermann, Manfred: *Untersuchungen zur Entwicklung von Gesellschaft und bildender Kunst in den römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior vom 1. Jh. bis zur 2. Hälfte des 3. Jh.* Diss. B Halle, Phil. Fak. 1978. 3 Textbände, 1 Tafelband. 470 Bl., 110 Abb. [Maschinenschriftlich vervielfältigt].
Das inschriftliche Quellenmaterial ist in erforderlichem Umfang herangezogen worden; im Tafelband auch Abbildungen zahlreicher Denkmäler mit lateinischen Inschriften.
104. Pippidi, D[ionis] M.: Beiträge zur römischen Prosopographie des III. Jahrhunderts. In: *Philologus* 101, 1957, S. 148—162.
Ann. épigr. 1958, Nr. 187—189.
105. Pippidi, D[ionis] M.: *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*. Berlin 1962. XII, 216 S., 18 Taf. (Schr. d. Sektion 34).
Deutsche Übersetzung vorwiegend von Beiträgen aus Contribuții la istoria veche a României. București 1958; lateinische Inschriften in Kapitel IX und X.

106. Stroux, Johannes: *Eine Hafeninschrift von der Küste des Pontus. Epigraphische Beiträge I.* Berlin 1949. 23 S. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Philos.-hist. Klasse, Jg. 1949, Nr. I).
Ann. épigr. 1951, Nr. 251.
107. [Tačeva-Chitova, Margarita:] Margarita Tatscheva-Hitova: Geschichte des Dolichenuskultes in Moesia inferior und in Thracia. In: *Klio* 58, 1976, S. 25—40.
Mit Katalog der Denkmäler.
108. Tudor, Dumitru: Beiträge zur Frage der Erziehung und des Unterrichts in Scythia Minor und Dacia. In: *Altertum* 11, 1965, S. 102—114.
Erwähnung von Inschriften; Zeichnung einer Ziegelinschrift.
109. Velkov, Velizar: Zur Geschichte eines Donaukastells in Bulgarien (Der untermösische Statthalter Domitius Antigonus). In: *Klio* 39, 1961, S. 215—221.
Ann. épigr. 1964, Nr. 180.
110. Velkov, Velizar: Zur Frage der ethnischen Zusammensetzung der Bevölkerung in den Städten Thrakiens in der Spätantike. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 267—280.
Mit epigraphischem Anhang.

IX A. Novae

111. Majewski, Kazimierz: Archäologische Forschungen in Novae (Bulgarien). In: *Klio* 39, 1961, S. 319—320.
Weihinschrift (Ann. épigr. 1964, Nr. 180 bis), Ziegelstempel LEG I ITAL.
112. Majewski, Kazimierz: Polish Archaeological Expedition, Novae — Western Sector Bulgaria, 1967. In: *Klio* 51, 1969, S. 329—336.
Weihinschrift, Ziegelstempel LEG I ITAL.
113. Majewski, Kazimierz: Polish Archaeological Research at Novae (Bulgaria) in 1971. In: *Klio* 55, 1973, S. 301—309.
Ziegelstempel LEG I ITAL und ein anderer Stempel.
114. Press, Ludwika: Novae in the Year 1961. Excavations conducted by the Polish-Bulgarian Expedition. In: *Klio* 40, 1962, S. 292—295.
Ziegelstempel der legio I Italica.
115. Press, Ludwika: Novae in 1973 — West Sector. In: *Klio* 58, 1976, S. 45—54.
Vor allem Ziegelstempel LEG I ITAL.

X. Griechenland nebst Inseln; Creta und Cyrenae

116. Linderski, Jerzy: Der Senat und die Vereine. In: *Gesellschaft u. Recht* 1, 1968, S. 94—132.
Zu Inschriften aus Italien und Delos.
117. Perl, Gerhard: Die römischen Provinzbeamten in Cyrenae und Creta zur Zeit der Republik. In: *Klio* 52, 1970, S. 319—354.
118. Perl, Gerhard: Die römischen Provinzbeamten in Cyrenae und Creta zur Zeit der Republik. Nachträge. In: *Klio* 53, 1971, S. 369—379.
119. Zinserling, Gerhard: Das politische Programm des Aemilius Paullus im Spiegel seines Siegesmonuments in Delphi. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 163—172, 7 Abb.
Inscriptentext nicht zitiert, nur auf Abb. 1 Zeichnung des Monuments.

XI. Kleinasien

120. Betz, Artur: Ephesia. In: *Klio* 52, 1970, S. 27—32.
Zu Inschriften aus CIL III.
121. Fischer, Hagen: Zu einigen Fragen der Sozialstruktur im westlichen Kleinasien nach den von Josef Keil und Anton von Premerstein veröffentlichten Quellen. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. Berlin 1967, Teil 3, S. 336—362.
Auch lateinische Inschriften berücksichtigt.

122. Heres, Gerald: Die Werkstatt des Lampentöpfers Romanesis. In: *Forschungen und Berichte*. Berlin 10, 1968, S. 185—211, Taf. 28—33.
Der Verf. lokalisiert die Werkstatt ins östliche Mittelmeergebiet (Milet?).

XI A. Monumentum Ancyranum

123. Diesner, Hans-Joachim: Zum Monumentum Ancyranum. In: *WZ* Leipzig 3, 1953/54, S. 431—436.
124. Krämer, Karl: Zum Freundschaftsvertrag zwischen Rom und Parthien unter Augustus. In: *Klio* 55, 1973, S. 247—248.
Zu RGDA c. 29.
125. Seyfarth, Wolfgang: Potitus rerum omnium. Ein Beitrag zur Deutung der RGDA, Kapitel 34. In: *Philologus* 101, 1957, S. 305—323.
126. Stiedler, Erich: Zur staatsrechtlichen Tragweite der Datierungsweise in den Res gestae Divi Augusti. In: *ZRG* 65, 1947, S. 327—339.
127. Wilcken, Ulrich: Zu den Impensae der Res gestae divi Augusti. In: Ulrich Wilcken: *Berliner Akademieschriften zur Alten Geschichte und Papyruskunde* (1883—1942). Teil 1. Leipzig: Zentralantiquariat der DDR 1970 (Opuscula 2, 1), S. 342—355.
Nachdruck aus: Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse 1931, S. 772—785.
128. Wilcken, Ulrich: Zur Genesis der Res gestae divi Augusti. In: Ulrich Wilcken: *Berliner Akademieschriften zur Alten Geschichte und Papyruskunde* (1883—1942). Teil 2. Leipzig: Zentralantiquariat der DDR 1970 (Opuscula 2, 2), S. 1—22.
Nachdruck aus: Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse 1932, S. 225—246.

XI B. Maximaltarif des Diokletian

129. Lauffer, Siegfried: Das Fragment Aigeira III von Diokletians Preisedikt. In: *Klio* 52, 1970, S. 241—245.
Griechisch.

XII. Syria, Arabia

130. Hahn, István: Herodes als Prokurator. In: *Neue Beiträge* 2, 1965, S. 25—44.
Unter den Quellen keine lateinischen Inschriften.
131. Petersen, Leiva: Iulius Iulianus, Statthalter von Arabien. In: *Klio* 48, 1967, S. 159—167.

LATEINISCHE EPIGRAPHIK IN GRIECHENLAND

MARJETA ŠAŠEL KOS

Ljubljana

Das moderne Griechenland umfasst die römische Provinz Achaia zur Gänze, den südlichen Teil Makedoniens mit ganz Thessalien, im Osten einen kleinen Teil Thrakiens, im Süden Kreta.

Eine monographische Bearbeitung des römischen Achaia ist Desideratum. Fasti der Provinz wurden von E. Groag vorgelegt, *Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian* (Schr. der Balkankommission, Ant. Abt. 9, Wien-Leipzig 1939); Id., *Die Reichsbeamten von Achaia in spätrömischer Zeit*, Budapest 1946. Für den Achaischen Bund siehe: T. Schwertfeger, *Der Achaische Bund von 146 bis 27 v. Chr.* (Vestigia 19, München 1974). Die römischen Tribus: G. Forni, »Intorno all'Achaia tributim discripta«, ΣΤΗΛΗ — τόμος εἰς μνήμην Νυκολάου Κοντολέοντος, Athen (1978) 222—226. Thessalien: G. W. Bowersock, »Zur Geschichte des römischen Thessaliens«, *RhM* 108 (1965) 277—289. Auch die Geschichte des römischen Makedoniens ist noch nicht monographisch vorgelegt, zu Rate zu ziehen ist Papazoglu, *Les cités macédoniennes à l'époque romaine* (Antiquité vivante, Monogr. 1) Skopje 1957 (in serbischer Sprache, mit franz. Zusammenfassung) und ead., »Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine«, *ANRW* II 7, 1 (1979) 302—369. Für Fasti: Th. Ch. Sarikakis, 'Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας, A', *Μακεδονική βιβλιοθήκη* 36, Thessaloniki 1971, B', *Μακεδονική βιβλιοθήκη* 51, 1977; und A. Aichinger, »Die Statthalter der römischen Provinz Macedonia der Prinzipatsepoche«, *Arch. Vestnik* 30 (1979) 000. Vgl. ferner L. Petersen, »Zur Verwaltung der Provinz Macedonia unter Traian und Hadrian«, *Actes du 1er congr. des études balkaniques et sudest europ.*, Sofia (1970) II, 155 ff. Zur makedonischen Zeitrechnung: M. N. Tod, »The Macedonian era reconsidered«, *Studies pres. to D. M. Robinson*, St. Louis 1953, 382—397; F. Papazoglu, »Notes d'épigraphie et de topographie macédoniennes«, *BCH* 87 (1963) 517—544; G. Daux, »Sur la chronologie des inscriptions de la Macédoine romaine«, *BCH* 88 (1964) 416—419.

Das ganze in Betrachtung gezogene Gebiet war Teil der griechisch sprechende Hemisphäre, von hoher Kultur zwar, jedoch im Gefüge des römischen Imperiums politisch und wirtschaftlich von geringer Bedeutung. Die alten griechischen Städte — poleis — lebten unter Rom nach alten Einrichtungen weiter, sie waren zwar keine politischen Einheiten mehr, behielten aber eine relativ autonome, auf alten Grundlagen errichtete Stadtorganisation bei (vgl. *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*. Τόμος ΣΤ': ἑλληνισμὸς καὶ Ῥώμη (30 π. Χ. — 324 μ. Χ.), Athen 1967 [Autorenkollektiv]). Ein schönes Beispiel griechischen Stadtlebens während der römischen Ära ist Chaironeia zur Zeit Plutarchs, oder Hypata in Metamorphosen des Lukianos. Doch blühten wegen des immer grösseren ökonomischen Verfalls (für die wirtschaftliche Entwicklung der römischen Provinz Achaia ist noch immer grundlegend U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit* [Diss. Bernenses I, 7, 1954], der auch möglichst viel vom

epigraphischen Material auszuwerten versuchte) bis zu einer gewissen Grenze nur die stärkeren Kultur-, Verwaltungs-, Verkaufs- und sakralen Zentren sowie die wenigen römischen Kolonien; eben hier findet man unter griechischen auch lateinische Inschriften.

Ein stärkeres Kulturzentrum des damaligen Griechenland war vor allem Athen (vgl. P. Graindor, *Athènes sous Auguste*, Le Caire, 1927; Id., *Athènes de Tibère à Trajan*, 1931; Id., *Athènes sous Hadrien*, 1934; S. Follet, *Athènes au IIème et au IIIème siècle: études chronologiques et prosopographiques*, Paris 1976; D. J. Glagan, »Roman Athens: Some Aspects of life and Culture I. 86 B. C. — A. D. 267«, *ANRW* II 7, 1 (1979) 371—437; A. Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination*, New York 1942; M. Voloch, *Roman Citizenship and the Athenian Elite*, A. D. 96—161, Amsterdam 1973) doch stets auch Sparta (K. T. M. Chrimes, *Ancient Sparta — A Reexamination of the Evidence*, Manchester 1949; I. Taïfakos, *Ῥωμαϊκὴ πολιτικὴ ἐν Λακωνίᾳ*, Athen 1974; A. S. Bradford, *A Prosopography of Lacedaemonians from the Battle of Alexander the Great, 323 B. C., to the Sack of Sparta by Alaric*, A. D. 396 [Vestigia 27, München 1977]). Zur Kulturzentren kann noch Argos gezählt werden — während der republikanischen Periode Basis der italischen Händler (D. v. Berchem, »Les Italiens d'Argos et le déclin de Délos«, *BCH* 86, 1962, 3; Id., »Les Italiens d'Argos. Un post-scriptum«, *BCH* 87, 1963, 322—324), während der imperialen Sitz des provinziellen Koinons (die Resultate der französischen Grabungen zusammen mit den Inschriften werden laufend in *BCH* veröffentlicht) — und Beroia, das Zentrum der Makedonischen Liga (M. Andronikos, *Ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Βεροῖας*, veröffentlicht die griechischen Inschriften).

Mehr lateinische Inschriften findet man in Thessalonike, der Hauptstadt der Provinz Macedonia (zu den von C. Edson veröffentlichten Inschriften [Zitat s. unten, S. 258 vgl. auch: C. Edson, G. Daux, »IG X 2, 1: Prolegomena, epilogomena«, *BCH* 98 [1974] 521—552). Von alten Sakralzentren behielten eine gewisse Bedeutung zur Zeit des römischen Imperiums Delphi (C. Vatin, *Delphes à l'époque impériale* [unveröff.], Paris 1965), Delos (F. Durrbach, *Choix d'inscriptions de Délos avec traduction et commentaire. I Textes historiques*, Paris 1921—23) und Samothrake. Die meisten lateinischen Inschriften wurden in den römischen Kolonien gefunden, namentlich in Korinth (J. Wiseman; »Corinth and Rome I: 228 B. C. — A. D. 267«, *ANRW* II 7, 1 [1979] 438—548) und Patrae (mit Dyme), Dium und Philippi, weniger in Pella und Kassandreia. Den Band griechischer Inschriften aus der dritten makedonischen Meris, die drei Städte von grösserer Bedeutung umfasste: Beroia, Edessa und Pella, hat J. M. R. Cormack für die Veröffentlichung in der Reihe *Inscriptiones Graecae X* vorbereitet, vgl. »Progress Report on the Greek Inscriptions of the trite meris for IG X«, *Ancient Macedonia I* (1970) 193—202, leider hat ihn der Tod vor dessen Vollendung ereilt.

Ausser in erwähnten Zentren, die schon in *CIL III* mit stärkeren Gruppen lateinischer Inschriften hervortreten, sind nur griechische vorherrschend. Die griechischen Inschriften, (deren Grossteil in den *Inscriptiones Graecae*, editio maior bzw. altera veröffentlicht ist) — insofern sie nicht in den epigraphischen Bänden der Grabungs- und Forschungsberichte der grösseren Städte herausgegeben wurden — evidenzieren J. und L. Robert im jährlichen *Bulletin épigraphique*, veröffentlicht in *REG*, wogegen *L'année épigraphique* die lateinischen nicht so skrupulös einbezogen hat.

Die bis um 1900 gefundene und übersichtlich in *CIL III* vereinten Inschriften bieten ein gewisses Verbreitungsbild der lateinischen Texte in Griechenland, das durch spätere epigraphische Funde nur in Details modifiziert worden ist. Dieser Tatbestand wurde von H. Mihaescu, »La diffusion de la langue Latine dans le sud-est de l'Europe«, *Revue des études sud-est européennes* 9 (1971) 497—510; 659—676; cf. id., *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucarest — Paris, 1978 analysiert, der aber die neuen Fundorte nicht berücksichtigt hat. Es müssen vor allem Isthmus, Kenchreiai und Sicyon in der unmittelbaren Nähe von Korinth (in administrativer und wirtschaftlicher Hinsicht gänzlich von der Hauptstadt der Provinz abhängig) hinzugefügt werden, weswegen Funde lateinischer Inschriften hier keinesfalls überraschen, namentlich nicht in Sicyon (vgl. C. H. Skalet, *Ancient Sicyon — with Prosopographia Sicyonia*, *The John Hopkins University Studies in Archaeology* 3, Baltimore 1928; N. Faraklas, *Σικωνία*, *Ancient Greek Cities* 8, 1971), wo sich höchstwahrscheinlich ein

Krongut befand. Hinzuzufügen sind ferner Aegeum (A. Stauroopoulos, 'Ιστορία τῆς πόλεως Αἰγίου ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Patrai 1954), wo in der ersten Hälfte des 1. Jahrhunderts v. u. Z. italische Händler dokumentiert sind, vgl. J. Bingen, »Inscriptions d'Achaïe. 2. Dédicace de negotiatores italiens«, *BCH* 78 (1954) 82—85; ferner, Gytheum (P. E. Jannakopoulos, Τὸ Γύθειον. Ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀποψὶς ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, Athen 1966), wirtschaftlich von Bedeutung wegen seiner Bergwerke; Thespieae, nach Strabo (9, 2, 25 p. 403) neben Tanagra die einzige blühende boiotische Stadt — und einige andere, worüber s. M. Šašel Kos, »Latin inscriptions from Achaia and the Cyclades«, *Arh. Vestnik* 28 (1977) 197—208.

Nicht wenige der nach dem J. 1900 gefundenen lateinischen Inschriften sind verstreut in unterschiedlichen, zum Teil leichter, zum Teil schwieriger zugänglichen griechischen (archäologischen, etnologischen und historischen) Zeitschriften publiziert worden. All diese sind jetzt bei M. Šašel Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III (Epigraphia e antichità 5, Faenza 1979)* gesammelt vorgelegt. Aus dieser Sylloge, in welcher auch jene seltenen lateinischen Inschriften einbezogen sind, welche die Herausgeber der *Inscriptiones Graecae* unter die griechischen aufgenommen haben, sind jene Inschriften ausgeschlossen (ausser in den Indices), die als Separatkorpora veröffentlicht worden sind. Es sind dies:

Athen: D. W. Bradeen, *Inscriptions. The Funerary Monuments.*

The Athenian Agora XVII. Princeton 1974.

In der Reihe *The Athenian Agora* sind ferner noch einige epigraphische Bände herausgekommen, die aber nur griechische Inschriften enthalten; einige weitere befinden sich in Druck. Mit athenischen, ausserhalb der Agora gefundenen Inschriften, befasst sich in letzter Zeit G. Molisani (»Le iscrizioni latine inedite del Museo epigrafico di Atene«, *Epigraphica* 40, 1978, 211—225; »Epigraphia e topografia. A proposito di alcune iscrizioni latine del Museo epigrafico di Atene«, *Annuario Atene*, N. S. 36—37, 1974—1975, Roma 1978, 401—409).

Delphi: *Fouilles de Delphes III* (Épigraphie).

Kreta: M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae.* Roma I (1935) — IV (1950). Drei zusätzliche lateinische Inschriften aus Kreta hat P. Ducrey veröffentlicht, »Trois nouvelles inscriptions crétoises«, *BCH* 93 (1969) 841—852.

Delos: P. Roussel, M. Launey, *Inscriptions de Délos, V et VI.* Paris 1937. Diese Inschriften gehören grösstenteils der republikanischen Periode und der verwaltungstechnischen, wirtschaftlichen und sakralen Welt an. Interessant ist indes, dass es unter den bei M.-T. Couilloud, *Les monuments funéraires de Rhénée, Exploration arch. de Délos XXX*, Paris 1974, veröffentlichten Grabmälern nur zwei lateinische Inschriften gibt.

Korinth (colonia Laus Iulia Corinthus):

A. B. West, *Latin Inscriptions 1896—1926. Corinth VIII, II.* Cambridge, Mass. 1931.

J. H. Kent, *The Inscriptions 1926—1950. Corinth VIII, III.* Princeton 1966.

Samothrake: P. M. Fraser, *The Inscriptions on Stone. Samothrace 2, II. Bollingen Series LX.* New York 1960.

Thessalonike: C. Edson, *Inscriptiones Thessalonicae et vicinia. IG X, II, I.* Berolini 1972.

Besonders müssen die Inschriften aus **Philippi** erwähnt werden (colonia Augusta Iulia Philippi), die nicht von meinen *Additamenta* erfasst worden sind, weil P. Ducrey die Publikation sämtlicher griechischer und lateinischer, in Philippi und im Ager der römischen Kolonie entdeckter Inschriften vorbereitet. Die Grabungen wurden von der Französischen Schule in Athen geleitet und die Inschriften laufend in *BCH*, grösstenteils durch P. Collart veröffentlicht (vor allem in *BCH* 54, 1930; 57, 1933; 62, 1938; und in der Monographie *Philippe, ville*

de Macédoine, Paris 1937), weiter durch A. Salač (*BCH* 47, 1923) und P. Lemerle (*BCH* 58, 1934; 61, 1937); vgl. auch L. Banti, »Inscrizioni di Filippi copiate da Ciriaco Anconitano«, *Annuario Atene*, N. S. 1—2 (1939—1940) 213—220 und Ph. M. Petsas, »Λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσαλονίκης«, *Arch. Ephem.* 1950—1951, 52—79, die fast ausschliesslich aus Philippi stammen. P. Collart hat gemeinsam mit P. Ducrey die Inschriften und Reliefs auf den Felswänden der Akropole in Philippi publiziert (*Philippes I — Les reliefs rupestres. BCH Suppl.* 2, 1975).

Die in der Athener Agora, in Korinth und auf dem Isthmus gefundenen Inschriften (die Grabungen führt die Amerikanische Schule in Athen durch) werden laufend in der Zeitschrift *Hesperia* veröffentlicht (für den Isthmus vgl. M. Šašel Kos, »The Latin inscriptions from Isthmia«, *Arch. Vestnik* 29 [1978] 345—353), die Texte aus Delphi, Argos, Delos und Thasos (Grabungen der Französischen Schule) in *BCH*. Die Inschriften aus jenen Fundorten, wo der griechische archäologische Dienst Grabungen durchführen lässt (hinsichtlich der lateinischen Epigraphik sind wichtig vornehmlich Patrae, Nikopolis und Dium) sind von griechischen Archäologen (überwiegend in den Grabungsberichten) veröffentlicht, namentlich in beiden führenden griechischen archäologischen Zeitschriften *Arch. Deltion*, *Arch. Ephemeris*, ferner in Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας, *Hellenika*, *Balkan Studies*, *Arch. Anal. Athenon* (= *Athens Annals of Archaeology*) (vgl. den epigraphischen Beitrag: E. I. Mastrokostas, »Λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ Ἀχαΐας καὶ Ἀρκαδίας«, *Arch. Ephem.* 103, 1964, 60—64).

Nachfolgend noch einige, vor allem griechische Monographien, die auch Epigraphisches einschliessen und die bisher nicht angeführt worden sind:

- D. Axenidis, Ἡ Πελασγίς Λάρισα καὶ ἡ ἀρχαία Θεσσαλία I (1947) — II (1949)
- D. Papakostantinou-Diamantourou, *Pella I — ἱστορικὴ ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι*, Athen 1971
- G. B. Kaftantzis, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιφερείας της, Athen 1967
- J. Papastavru, *Amphipolis. Geschichte und Prosopographie*. Klio Beiheft 37, 1936
- D. Lazaridis, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος. *Ancient Greek Cities* 13, 1972
- T. Saucius, *Andros — Untersuchungen zur Geschichte und Topographie der Insel. Sonder-schriften d. ÖAI* 8, 1914
- D. P. Pashalis, Ἡ Ἄνδρος — ἦτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπο τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Α', Athen 1925

Die Inschriften aus Nikopolis hat Th. Ch. Sarikakis publiziert, »Ἀνέκδοτοι ἑλληνικαὶ καὶ λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως«, *Arch. Ephem.* 1967, 178—186; »Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπειρῷ Νικοπόλεως«, *Hellenika* 22 (1969) 65—73; vgl. auch folgende Artikel desselben Autors: »Ἀκτία τὰ ἐν Νικοπόλει«, *Arch. Ephem.* 1965, 145—162; »Προσωπο-γραφία τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως«, *Arch. Ephem.* 1970, 66—85; »Nicomolis d'Épire était-elle une colonie romaine ou une ville grecque?«, *Balkan Studies* 11 (1970) 91—96.

In Dion (colonia Iulia Augusta Dium; für das dortige Kultleben vgl. D. Pandermalis, »Λατρεῖες καὶ ἱερὰ τοῦ Δίου Περίας«, *Ancient Macedonia* II, 1977, 331—342) lässt Grabungen die Universität Saloniki unter der Leitung von D. Pandermalis durchführen; Pandermalis bereitet die Publikation sämtlicher griechischer und lateinischer, in der römischen Kolonie und ihrem Ager gefundener Inschriften vor.

Es seien noch einige epigraphische Publikationen angeführt, in denen unter den griechischen Inschriften auch lateinische vorkommen:

- S. Haritonidis, Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου, Athen 1968
- A. Maiuri, *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos*, Firenze 1925. Die Inschriften aus Rhodos sind in der Revue *Clara Rodos* 1 (1928—1929) — 10 (1941) veröffentlicht. (Zwei republikanische zweisprachige Inschriften aus Lindos s. Nr. 92 und 323 bei C. Blinkenberg, *Lindos II*, 1941. Die zweisprachige Inschrift aus Kos hat H.-G. Pflaum, »Une inscription bilingue de Kos et la perception de la vicesima hereditarium«, *ZPE* 7, 1971, 64—68 veröffentlicht).

A. Donati, »I Romani nell'Egeo. I documenti dell'eta repubblicana«, *Epigraphica* 27 (1965) 3—59

P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977

K. Stephanos, *Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου*, Athen 1875 (ist nicht in *CIL III*).

G. P. Oikonomos, *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας*, Athen 1915

Ausser der Verbreitung der lateinischen Inschriften in Griechenland ist auch deren Zeitspanne wichtig. Die lateinischen Inschriften gehören vorwiegend der spätrepublikanischen Periode (die meisten auf Delos) sowie dem 1. und 2. Jahrhundert u. Z. an, und zwar in römischen Kolonien und den aufgezählten Zentren, während mit dem 3. Jahrhundert auch hier das Überwiegen der griechischen einsetzt, deren Prozentsatz vom 3. Jahrhundert an schnell zunimmt. Vgl. die kurze diesbezügliche Analyse für Korinth von Sterling Dow, »*Corinthiaca*«, *HSCP* 53 (1942) 89—119.

Unter den christlichen Inschriften in Griechenland sind lateinische nicht zu finden (N. A. Bees, *Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes I, Isthmos — Korinthos*, Athen 1941; J. S. Creaghan, A. E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*, *Theological Studies*, Woodstock, Maryland 1947 [= zum Teil: *Hesperia* 16, 1947, 1—54]; N. Drandakes, »Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς«, *Arch. Ephem.* 1967, 137—177; A. C. Bandt, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athen 1970 /Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος X, 1/). Die einzige christliche in lateinischer Sprache und nach dem letzten *CIL III*—Band veröffentlichte Inschrift stammt aus Thessalonike (Edson, *IG X 2*, 1 n. 358).

DIE EPIGRAPHISCHE FORSCHUNG IN UNGARN SEIT 1902

BARNABÁS LÓRINCZ

Intercisa Múzeum, Dunaújváros

Seit dem Abschluß von *CIL* III ist das römische Inschriftenmaterial Ungarns wesentlich angewachsen. Im Folgenden geben wir eine möglichst vollständige Zusammenfassung der sich auf Ungarn beziehenden epigraphischen Literatur zwischen 1902–1977, in der wir auch die revidierten Inschriften berücksichtigen.¹

1. Sammelwerke

A. Mócsy: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Budapest 1959); L. Barkóczi: *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *ActaArchHung* 16, 1964, 257 ff. Diese zwei Arbeiten enthalten das vollständige Personennamenmaterial von Pannonien bis zur Mitte der 1950-er Jahre. Die neue Ausgabe der römischen Inschriften Ungarns wurde auch begonnen. Bis jetzt sind zwei Bände erschienen, der dritte Band ist im Druck; L. Barkóczi—A. Mócsy: *Die römischen Inschriften Ungarns*, 1. Lieferung:

¹ Abkürzungen:

ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ACUD = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
AÉp = L'Année Épigraphique
AntHung = Antiquitas Hungarica
AntTan = Antik Tanulmányok
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő
ArchHung = Archaeologia Hungarica
AUSB = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis
AV = Arheološki Vestnik
BpR = Budapest Régiségei
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
DissArch = Dissertationes Archaeologicae
DissPann = Dissertationes Pannonicae
Dolg = Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EPHk = Egyetemes Philologiai Közlöny
ES = Epigraphische Studien

FolArch = Folia Archaeologica
IKMK = István Király Múzeum Közleményei
IME = Iparinívészeti Múzeum Évkönyve
JJE = A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve
LA = Laureae Aquincenses
MKE = Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MM = Magyar Múzeum
RAFC = R. Egger: Römische Antike und frühes Christentum. Ausgewählte Schriften I—II. Klagenfurt 1962—1963.
RCRF Acta = Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RÉG = Revue des Études Grecques
SMK = Smogyi Múzeumok Közleményei
SzBBÁME = A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve
SzSz = Székesfehérvári Szemle
TBM = Tanulmányok Budapest Múltjából
VSz = Vasi Szemle
ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum-Arrabona (Budapest-Amsterdam 1972); L. Barkóczi—A. Mócsy: *Die römischen Inschriften Ungarns*, 2. Lieferung: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio (Budapest-Amsterdam 1976); L. Barkóczi—S. Soproni: *Die römischen Inschriften Ungarns*, 3. Lieferung: Das Territorium von Brigetio und die Limes-Strecke Ad Statuas-Ulcisia Castra (Budapest, im Druck).

2. Das Material der einzelnen Städte und Siedlungen

Savaria: Das Inschriftenmaterial der *colonia* enthält *RIU* 1, vgl. dazu noch E. Tóth, *Alba Regia* 13, 1972, 299 ff; L. Balla—Z. Farkas, *ActaArchHung* 26, 1974, 436 ff. Nachträge: T. Szentlélek, *Filologiai Közlöny* 14, 1968, 377 ff, s. dazu I. Tóth, *ArchÉrt* 98, 1971, 80 ff = *ACUD* 13, 1977, 66 ff; T. P. Buócz, *VSz* 23, 1969, 300 ff; M. Medgyes, *Savaria* 5—6, 1971—72, 195 ff.

Scarbantia, Salla, Mogentiana, Mursella: Das Material dieser Munizipien enthalten *RIU*, 1—2. Nachtrag zu Scarbantia: G. Alföldy, *Epigraphica* 26, 1964, 89 f. Nachtrag zu Salla: Á. M. Nagy, *ActaArchHung* 30, 1978, 428 f.

Brigetio: Das Inschriftenmaterial der Stadt enthält *RIU* 2, vgl. dazu noch B. Lőrincz, *ActaArchHung* 29, 1977, 408; A. Mócsy, *AV* 28, 1977, 39 f; É. B. Bónis, *FolArch* 28, 1977, 136 f. Nachträge: S. Paulovics: *La table de privilèges de Brigetio* (*ArchHung* 20, Budapest 1936); Ders., *EPhK* 57, 1933, 251 ff; Ders., *ebd.* 56, 1932, 183 ff = F. Láng: Das Dolichenum von Brigetio, in: *LA II* (DissPann II/11. Budapest 1941) 175; A. Radnóti: *MM* 1946 dec., 91.

Das Material des Territoriums der Stadt enthält *RIU* 3. Wir gehen bei der Bestimmung des Territoriums mit geringer Abweichung von der Karte bei A. Mócsy: *Die Bevölkerung ...* aus (unsere Modifizierung ist folgende: Cirpi—Dunabogdány gehört noch zu Brigetio, vgl. zuletzt A. Mócsy: *Pannonia and Upper Moesia* [A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London—Boston 1974] fig. 59). Die Grenze zwischen den Territorien von Aquincum und Brigetio — dieselbe war auch die Grenze zwischen den Provinzen Pannonia superior und inferior zwischen 106—214 — ist in der Forschung umstritten, s. zuletzt T. Nagy, *BpR* 23, 1973, 41 ff und J. Fitz, *Alba Regia* 14, 1975, 351 ff mit weiterer Literatur. Die Frage ist, ob Ulcisia Castra (Szentendre) zu Pannonia superior (so J. Fitz), oder zu Pannonia inferior gehört hat (so T. Nagy; A. Mócsy: *Pannonia and Upper Moesia* [London—Boston 1974] fig. 59). Wir nehmen Stellung für die Zugehörigkeit von Ulcisia Castra zu Pannonia inferior, weil die Argumente von J. Fitz nicht überzeugen (vgl. noch A. Mócsy, *ActaArchHung* 29, 1977, 377 und A. Mócsy—B. Lőrincz, *ebd.* 380 ff): 1. Nach seiner Meinung war die Cohors IIII Voluntariorum die Garnison von Ulcisia Castra vor den Markomannenkriegen. Er führt als Beweis die Truppenliste des Militärdiploms von Brigetio an (L. Barkóczi, *ActaArchHung* 9, 1958, 413 ff), weil nach seiner Meinung die Hilfstruppen von Pannonia superior im Militärdiplom in der topographischen Reihenfolge aufgezählt sind. Das Diplom ist aber sehr fragmentarisch, so lässt sich eindeutig nicht bestimmen, auf welche Art die Truppenkörper aufgezählt sind. Außerdem müssen wir erwähnen, daß während die Ziegelstempel der Kohorte in Pannonia superior aus Quadrata/Barátföldpuszta (D. Gabler, *Arrabona* 8, 1966, 91, Abb. 14. 1) und Ad Statuas/Ács-Vaspuszta zum Vorschein gekommen sind (mündliche Mitteilung von D. Gabler), keine Ziegel dieser Kohorte aus Ulcisia Castra trotz den großen Ausgrabungen der 1930—40-er Jahre zum Vorschein gekommen sind (das Ziegelstempelmateriale von Ulcisia Castra: L. Nagy, *ArchÉrt* 50, 1937, 113; Ders., *ebd.* 52, 1939, 134 ff; T. Nagy, *ebd.* 1942, 268; 271; Ders., *BpR* 13, 1943, 392 ff). Dagegen war auf Grund der COHPT-Ziegel die Garnison von Ulcisia Castra im 2. Jahrhundert (vor 176) die *cohors I Thracum* (so T. Nagy, *BpR* 23, 1973; vgl. noch S. Soproni: Ulcisia Castra/Castra Constantia, in: *Der Römische Limes in Ungarn*, IKMK A/22, Székesfehérvár 1976, 77). Im Zusammenfassung mit den Ziegeln von Burgenae (Novi Banovci) müssen wir erwähnen, daß dieselben als Streufunde zum Vorschein gekommen sind (J. Szilágyi: *Inscriptiones tegularum Pannonicarum* [DissPann II/1, Budapest 1933] 93, Nr. 62—68, 70—71), ihre Datierung ist also unbekannt. Auf Grund des Gesagten identifizieren wir den in den aus Ulcisia Castra stammenden COHPT-Ziegeln genannten Truppenkörper mit der *co-*

hors I *Thracum* aus Pannonia inferior. Diese Hilfstruppe war die Garnison von Burgenae nur nach 176. 2. Die Frage der Steinverschleppung. Nach J. Fitz wurden die Inschriften der *legio II adiutrix* von Ulcisia Castra aus dem 2. Jahrhundert verschleppt, weil diese aus dem spät-römischen Gräberfeld stammen (*Alba Regia* 14, 1975, 353). Diese Beweisführung ist aber nicht zwingend. J. Fitz hat im Falle der Inschriften von Intercisa bewiesen, daß diese Inschriften mit einigen Ausnahmen aus Intercisa stammen (*Les Syriens à Intercisa* [Coll. Latomus Vol. 122, Bruxelles 1972] 9 ff). Wenn wir schon mit einer Steinverschleppung in das steinarme Intercisa nicht rechnen können, so ist diese Steinverschleppung im Falle des steinreichen Ulcisia Castra noch weniger wahrscheinlich. Übrigens kamen 89 Steindenkmäler von Intercisa (etwa 20 %) in sekundärer Verwendung aus den spät-römischen Gräbern zum Vorschein, s. G. Erdélyi—F. Fülöp: Katalog der Steindenkmäler, in: *Intercisa* I. (ArchHung 33. Budapest 1954) 277 ff; E. B. Vágó, *Alba Regia* 11, 1970, 120 ff; B. Lőrincz—Zs. Visy, *ebd.* 15, 1976, 202 ff. Auf Grund des Gesagten können wir mit der Steinverschleppung im Falle der Inschriften von Ulcisia Castra kaum rechnen.

Seit 1902 kamen folgende Inschriften zum Vorschein: D. Gabler, *ArchErt* 94, 1967, 194 ff (Ács-Vaspuszta); Ders., *ebd.* 96, 1969, 199 ff, vgl. dazu J. Fitz, *Alba Regia* 11, 1970, 157 f und B. Lőrincz, *ebd.* 16, 1978, 361 f (Ács-Vaspuszta); G. Alföldy, *ArchErt* 88, 1961, 26 ff (Nyerges-sújfalu); J. Szilágyi, *ebd.* 51, 1938, 45 ff (Dunaszentmiklós); B. Kuzsinszky: *Solva*, in: *Klebelberg-Emlékkönyv*, Budapest 1925, 112 ff (Esztergom); A. Alföldi, *ArchErt* 52, 1939, 265 f (Esztergom); J. Szilágyi, *BpR* 15, 1950, 533 f (Esztergom); B. Lőrincz, *AUSB Sectio Classica* 2, 1974, 59 ff (Esztergom); S. Soproni: Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am pannonischen Limes, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, Köln—Graz 1967, 138 ff (Visegrád); Ders., *FolArch* 16, 1964, 33 ff (Dunabogdány); M. Szőke, *ActaArchHung* 23, 1971, 221 ff (Dunabogdány); B. Kuzsinszky, *ArchErt* 22, 1902, 28 ff (Császár); A. Radnóti: Le camp romain et les monuments épigraphiques de Környe, in: *LA* II, DissPann II/11, Budapest 1941, 94 ff (Környe); A. Mócsy, *ActaArchHung* 9, 1958, 407 ff (Környe); I. Tóth, *FolArch* 22, 1971, 41 ff (Tokod); S. Paulovics, *Pannonia* 2, 1936, 239 ff (Kisigmánd); L. Barkóczi, *ArchErt* 1941, 26 (Piliscsév); E. Mahler, *ebd.* 27, 1907, 237 ff (Tatabánya); Ders., *ebd.* 231 ff = A. Sz. Burger, *ebd.* 101, 1974, 97 ff (Somodorpuszta); E. Mahler, *ebd.* 26, 1906, 46 (Csákberény); Ders., *ebd.* 27, 1907, 234 ff (Csákberény).

Aquincum: Die beste Bearbeitung der Geschichte der Stadt ist A. Alföldi—L. Nagy—T. Nagy—J. Szilágyi: Budapest az ókorban [Budapest im Altertum], in: *Budapest története* [Geschichte von Budapest] I/1—2, Budapest 1942, 135—778. Eine kurze Zusammenfassung bringt unter Berücksichtigung der neueren Forschungsergebnisse T. Nagy: Római kor [Römerzeit], in: *Budapest története* [Geschichte von Budapest] I, Budapest 1973, 83 ff. Vom Gesichtspunkt der Lagerforschung s. besonders *BpR* 24, 1976.

Seit 1902 kamen folgende Inschriften zum Vorschein: B. Kuzsinszky, *BpR* 8, 1904, 161 ff; Ders., *BpR* 9, 1906, 35 ff; Ders., *BpR* 11, 1932, 380; Ders., *BpR* 12, 1937, 61 ff; J. Szilágyi, *ebd.* 275 ff; A. Alföldi, *BpR* 13, 1943, 389 ff; J. Szilágyi, *ebd.* 529 f; 532; 535; L. Nagy, *BpR* 14, 1945, 541; É. Bónis, *ebd.* 561; J. Szilágyi, *ebd.* 455, Abb. 4.; 462; Ders., *BpR* 15, 1950, 451 ff; 487; 498; Ders., *BpR* 16, 1955, 387 ff; K. Sz. Póczy, *BpR* 19, 1959, 145 ff; J. Szilágyi, *ebd.* 256; I. Wellner, *BpR* 20, 1963, 299 ff = *BpR* 23, 1973, 187 f; Ders., *BpR* 20, 1963, 308 ff; M. Kaba, *BpR* 21, 1964, 247 ff; I. Sellye, *ebd.* 298 f; J. Szilágyi, *BpR* 22, 1971, 301 ff; Ders., *BpR* 23, 1973, 147 ff; M. Németh, *BpR* 24, 1976, 193 ff; M. Pető, *ebd.* 215 ff; A. Hekler, *ArchErt* 28, 1908, 285; L. Nagy, *ebd.* 45, 1931, 265 ff; Ders., *ebd.* 52, 1939, 119 ff, vgl. dazu J. Révay, *ebd.* 1943, 147 f; R. Egger: Epikureische Nachklänge aus Aquincum, in: *RAFC* II, Klagenfurt 1963, 153 ff; T. Adamik, *ArchErt* 103, 1976, 202 ff; L. Nagy, *ebd.* 1944—45, 118 ff; A. Mócsy, *ebd.* 77, 1950, 117 ff; Ders., *ebd.* 78, 1951, 107 ff; J. Szilágyi, *ebd.* 92, 1965, 182 ff, vgl. dazu G. Alföldy: Zu neuen Inschriften aus Aquincum, in: *ES* 4, Köln—Graz 1967, 52 ff; T. Nagy, *ArchErt* 94, 1967, 62 ff; J. Fitz, *Alba Regia* 8—9, 1967—68, 292; J. Szilágyi, *ArchErt* 94, 1967, 70 ff, vgl. dazu J. Fitz, *Alba Regia* 10, 1969, 181 f; A. Mócsy,

ActaArchHung 21, 1969, 347; J. Fitz, *ZPE* 28, 1978, 51 ff; J. Szilágyi *ArchÉrt* 96, 1969, 72 ff; K. Sz. Póczy, *ebd.* 99, 1972, 22; 27; 29; Gy. Parragi, *ebd.* 100, 1973, 219 ff; K. Szirmai, *ebd.* 102, 1975, 77 f; B. Kuzsinszky, *MKE* 2, 1908, 89 f; J. Szilágyi, *TBM* 8, 1940, 1 ff; Ders., *ebd.* 9, 1941, 238 ff; T. Nagy, *ActaAntHung* 12, 1964, 207 ff, vgl. dazu J. Fitz, *Alba Regia* 6—7, 1965—66, 208 f; I. Tóth, *ebd.* 15, 1976, 95 ff; B. Lőrincz, *ebd.* 263 f; T. Nagy, *ActaArchHung* 28, 1976, 79 ff; L. Nagy: *Mumienbegräbnisse aus Aquincum* (DissPann I/4, Budapest 1935) 38; J. Szilágyi: Die römische Okkupation von Aquincum und Nordostpannonien, in: *LA* I, DissPann II/10, Budapest 1938, 287 ff, s. dazu E. Tóth—G. Vékony, *ActaArchHung* 22, 1970, 133 ff; G. Alföldy, *AntTan* 5, 1958, 73 f; J. Szilágyi, *ActaAntHung* 1, 1951—52, 191 ff; I. Tóth, *ACUD* 10—11, 1974—75, 151 ff; L. Nagy, *EPHk* 56, 1932, 92 ff = Ders.: *Die Orgel von Aquincum* (Budapest 1933) 12; Ders.: *Die altchristliche Cella trichora der Raktárgasse in Óbuda* (Budapest 1931) 37 f; A. Alföldi, *Pannonia* 1, 1935, 281 ff, vgl. dazu noch R. Egger: Eine Revolte im Lager von Viminacium, in: *RAFC* I, Klagenfurt 1962, 208 ff; J. Szilágyi: Inschriften mit historischem Hintergrund aus Aquincum, in: *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge 1967 (Oxford 1971) 312 ff; J. Fitz, *Alba Regia* 12, 1971, 249 ff; S. Dušanić, *Chiron* 6, 1976, 434 ff; J. Szilágyi: o. c., in: *Acta of the Fifth International Congress* 311 f, vgl. dazu A. Mócsy, *ActaArchHung* 25, 1973, 383, Anm. 123.; J. Szilágyi: o. c., in: *Acta of the Fifth International Congress* 314 f, vgl. dazu J. Fitz, *Alba Regia* 12, 1971, 260; L. Nagy, *Germania* 15, 1931, 260 ff; Ders., *ebd.* 16, 1932, 288 ff; S. Garády, *ArchÉrt* 49, 1936, 95; B. Lőrincz, *ActaArchHung* 30, 1978, 306 ff; R. Egger: *Das Praetorium als Amtssitz und Quartier römischer Spitzenfunktionäre* (Wien 1966) 34, Nr. 56.; 36, Nr. 65.; M. Németh, *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában* (Budapest 1971) Nr. 13—14, 29—30, 32, 39, 44—45, 47, 52, 54, 59, 67—68, 91, 100—102, 108, 124, 153—154, 157, 163, 171.

Territorium von Aquincum: Zu seiner Ausdehnung s. A. Mócsy: *Die Bevölkerung* ... 59 ff. Nach J. Fitz wurde das Gebiet der *civitas Eraviscorum* unter Hadrian dreigeteilt und nur der nördliche Teil der *civitas* gehörte zu Aquincum (*ActaArchHung* 23, 1971, 47 ff), s. aber A. Mócsy, *ebd.* 25, 1973, 382. Ebenfalls nach J. Fitz erhielt Gorsium, wo sich die *ara Augusti provinciae Pannoniae inferioris* befand (vgl. dazu J. Fitz, *Alba Regia* 11, 1970, 152 f; Ders., *ActaArchHung* 24, 1972, 38 ff), den Rang eines Munizipiums unter Hadrian (Ders., *ebd.* 23, 1971, 56 f; Ders., *ebd.* 24, 1972, 35 ff), s. aber A. Mócsy, *ebd.* 25, 1973, 382. J. Fitz hat neue, bzw. revidierte Inschriften des Komitates Fejér seit 1902 außer dem großen Teil der Inschriften von Intercisa zusammengestellt, s. *Alba Regia* 8—9, 1967—68, 197 ff. Vier Siedlungen werden wegen der Grösse ihres Materials gesondert behandelt. Diese sind:

Ulcisia Castra/Szentendre: B. Kuzsinszky, *ArchÉrt* 43, 1929, 45 ff; L. Nagy, *ebd.* 44, 1930, 242 f; Ders., *ebd.* 50, 1937, 85 ff; Ders., *ebd.* 52, 1939, 129 f; 141; Ders.: *Les symbols astraux sur les monuments funéraires de la population indigène de la Pannonie*, in: *LA* II, DissPann II/11, Budapest 1941, 252 ff; T. Nagy, *ArchÉrt* 1942, 283 f; L. Nagy, *ebd.* 1943, 87 ff; S. Soproni, *FolArch* 14, 1962, 51 ff, vgl. dazu J. Gy. Szilágyi, *ArchÉrt* 90, 1963, 189 ff; T. Adamik, *ebd.* 103, 1976, 202 ff; T. Nagy, *ActaArchHung* 17, 1965, 289 ff; L. Balla, *ArchÉrt* 99, 1972, 228 ff.

Intercisa/Dunaújváros: Die Geschichte des Auxiliarkastells und der Siedlung und das Fundmaterial bis zum Anfang der 1950-er Jahre s. *Intercisa* I, (Dunapentele-Sztálinváros), Geschichte der Stadt in der Römerzeit, *ArchHung* 33, Budapest 1954, und *Intercisa* II (Dunapentele), Geschichte der Stadt in der Römerzeit, *ArchHung* 36, Budapest 1957, Diese zwei Bände sind zum Teil veraltet. Grundlegend ist vom Gesichtspunkt der Geschichte des Auxiliarkastells und der Siedlung J. Fitz: *Les Syriens à Intercisa* (Coll. Latomus, Vol. 122, Bruxelles 1972). In dieser Arbeit untersucht der Autor auf Grund des zahlreichen Inschriftenmaterials die syrische Bevölkerung von Intercisa. Einige Feststellungen dieser Arbeit müssen modifiziert werden, weil sie noch auf den Angaben der früheren Ausgrabungen beruhen, vgl. A. Mócsy, *ActaArchHung* 25, 1973, 233 f; B. Lőrincz, *ebd.* 29, 1977, 363 ff. Zu neueren Ausgrabungen s. vorläufig E. B. Vágó, *Alba Regia* 11, 1970, 109 ff; Zs. Visy, *ebd.* 13, 1972, 245 ff;

E. B. Vágó—I. Bóna: *Die Gräberfelder von Intercisa I*, Der spätromische Südostfriedhof (Budapest 1976); Zs. Visy: *Intercisa*, Dunaújváros in der Römerzeit (Budapest 1977). Zum Lager siehe jetzt B. Lőrincz—Zs. Visy: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa, in: *Roman Frontier Studies 1979*, Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies, Oxford 1980, 681 ff. Das Inschriftenmaterial von Intercisa: G. Erdélyi—F. Fülep: Katalog der Steindenkmäler, in: *Intercisa I*, ArchHung 33, Budapest 1954, 277 ff. Diese Zusammenstellung enthält auch die im *CIL* publizierten, bzw. nicht inschriftlichen Steindenkmäler. Vgl. dazu T. Nagy *ArchÉrt* 82, 1955, 240 ff; J. Fitz, *Alba Regia* 8—9, 1967—68, 200 ff; Ders., *ebd.* 14, 1975, 357 f; B. Lőrincz, *ActaArchHung* 29, 1977, 363 ff; M. Kubinyi, *ActaArchHung* 3, 1955, 241 ff; E. Ferenczy, *ebd.* 329 ff; M. Kubinyi, *ebd.* 333 f; J. Robert—L. Robert, *RÉG* 71, 1958, 261, Nr. 295.; E. B. Vágó: Ergänzung zum Katalog der Steindenkmäler in Intercisa I, in: *Intercisa II*, ArchHung 36, Budapest 1957, 630 ff; S. Soproni, *FolArch* 15, 1963, 43 ff = *Klio* 47, 1965, 367, vgl. dazu J. Fitz, *Latomus* 34, 1965, 565 ff; F. Fülep, *ActaArchHung* 18, 1966, 93 ff; E. B. Vágó, *Alba Regia* 11, 1970, 120 ff; B. Lőrincz—Zs. Visy, *ebd.* 15, 1976, 199 ff; E. Tóth—G. Vékony, *ActaArchHung* 22, 1970, 142.

Gorsium/Tác: J. Fitz, *Alba Regia* 4—5, 1963—64, 178 f, Nr. 3., 5., 7.; Ders., *ebd.* 6—7, 1965—66, 135, Nr. 1—2.; Zs. Bánki, *ebd.* 165 ff; J. Fitz, *ebd.* 8—9, 1967—68, 213, Nr. 58.; Ders., *ebd.* 10, 1969, 152, Nr. 2. = *ActaArchHung* 24, 1972, 44; Ders., *Alba Regia* 10, 1969, 152, Nr. 3. = *ActaArchHung* 24, 1972, 45, Anm. 214.; Ders., *ebd.* 41; 50; Ders., *Alba Regia* 16, 1978, 240, Nr. 1—2. = *ebd.* 371, Nr. 2—3.

Székesfehérvár: Das zahlreiche Inschriftenmaterial wurde aus der Umgebung der Stadt, besonders aus Tác im Laufe des Mittelalters verschleppt, s. J. Fitz: *Zur Frage der ins Komitat Fejér verschleppten Steindenkmäler aus der Römerzeit*, IKMK A/7, Székesfehérvár 1958; zuletzt Ders.: *Gorsium-Herculia*,⁴ IKMK B/32, Székesfehérvár 1976, 67 ff.

A. Alföldi, *ArchÉrt* 52, 1939, 262 f; J. Fitz, *Alba Regia* 2—3, 1961—62, 117, Nr. 15.; Ders., *ebd.* 8—9, 1967—68, 212, Nr. 53—55.; Ders., *ebd.* 10, 1969, 152, Nr. 1.; Ders., *ebd.* 11, 1970, 157; Ders., *ebd.* 12, 1971, 254 ff; Ders., *Rivista Storica dell'Antichità* 1, 1971, 153, Nr. 8—9.

Weitere Inschriften des Territoriums sind die folgenden: L. Nagy, *ArchÉrt* 52, 1939, 131 f (Leányfalu); A. Sz. Burger, *FolArch* 7, 1955, 75 ff (Pomáz); B. Kuzsinszky, *MKE* 2, 1908, 110 f (Nagytétény); I. Paulovics: Mithras-oltár és thrák elemek Campona-ban, in: *Dissertationes in honorem Dr. Eduardi Mahler*, Budapest 1937, 224 ff (Nagytétény); A. Mócsy, *FolArch* 21, 1970, 59 ff (Diósd); J. Fitz, *Alba Regia* 8—9, 1967—68, 202 f, Nr. 23. (Érd); I. Tóth, *ebd.* 13, 1972, 265 f (Érd); A. Mócsy, *ArchÉrt* 82, 1955, 65 (Százhalombatta); J. Topál, *The Southern Cemetery of Matrica*, Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest, im Druck (Százhalombatta); J. Fitz, *Alba Regia* 4—5, 1963—64, 178, Nr. 1 (Százhalombatta); Ders., *ebd.* 2—3, 1961—62, 117, Nr. 3 (Ercsi); A. Alföldi, *Pannonia* 1, 1935, 184 ff (Adony); Ders., *ArchÉrt* 1940, 226 f, zum Fundort s. J. Fitz: *Les Syriens* ... 9 (Adony); L. Barkóczi—É. Bónis, *ActaArchHung* 4, 1954, 163, Nr. 1—2 (Adony); J. Fitz, *Alba Regia* 8—9, 1967—68, 198 f, Nr. 4—5, 8 (Adony); B. Lőrincz—Zs. Visy, *ebd.* 15, 1976, 204, Nr. 1 (Adony); J. Fitz, *ebd.* 8—9, 1967—68, 205, Nr. 33 (Rácalmás); B. Lőrincz—Zs. Visy, *ebd.* 15, 1976, 204, Nr. 3 (Kisapostag); *ebd.* 205, Nr. 4—5 (Baracs); L. Nagy, *MM* 1946, 4 ff (Piliszzántó); Ders., *ArchÉrt* 1946—48, 195 ff (Piliszzántó); Ders., *ebd.* 52, 1939, 132 (Pócsmegyer); S. Paulovics, *ebd.* 42, 1928, 211 ff (Üröm); Z. Oroszlán, *ebd.* 39, 1920—22, 2 (Zsámbék); E. Mahler, *ebd.* 26, 1906, 46 (*Budaörs*); Ders., *ebd.* 25, 1905, 192 (Budakeszi); L. Vaczulik, *ebd.* 30, 1910, 68 f (Vál); I. Tóth, *Alba Regia* 13, 1972, 266 ff (Mór); J. Fitz, *ebd.* 2—3, 1961—62, 117, Nr. 10 (Gyűrő-Káptalanmajor); Ders., *ebd.* 6—7, 1965—66, 135, Nr. 3—4 (Tárnok); B. Kuzsinszky, *ArchÉrt* 23, 1903, 227 ff (Csákvár); J. Fitz, *Alba Regia* 8—9, 1967—68, 199 f, Nr. 10 (Csákvár); Ders., *ebd.* 4—5, 1963—64, 179, Nr. 10 (Velence); F. Fülep, *AntHung* 3, 1949, 77 ff (Seregélyes); J. Fitz, *Alba Regia* 2—3, 1961—62, 117, Nr. 12 (Mány); T. Nagy, *BpR* 15, 1950, 107 (Sárkeszi); A. Alföldi, *ArchÉrt* 1941, 58 f (Pusztaszabolcs); Ders., *ebd.* 1940, 221 (Besnyőpuszta); G. Alföldy, *Alba Regia* 4—5,

1963—64, 87 ff (Szabadegyháza); J. Fitz, *ebd.* 8—9, 1967—68, 209, Nr. 44 (Szabadegyháza); A. Mócsy, *ArchÉrt* 103, 1976, 29 (Papkeszi); J. Fitz, *Alba Regia* 8—9, 1967—68, 203 f, Nr. 26 (Inota); *ebd.* 204, Nr. 27 (Izska); *ebd.* 204, Nr. 28 (Káloz).

Die antiken Territorialgrenzen des vom Territorium von Aquincum südlich und südwestlich befindlichen Gebietes (Komitate Baranya und Somogy, bzw. südlicher Teil des Komitates Tolna) sind weitgehend unbekannt, vgl. A. Mócsy: *Die Bevölkerung* ... 26 ff und 73 ff. In diesem Gebiet war die bedeutendste Siedlung nach unseren gegenwärtigen Kenntnissen Sopianae/Pécs. Nach F. Füleper erhielt Sopianae unter Hadrian den Rang eines Municipiums (*Roman Cemeteries on the Territory of Pécs* [Sopianae], *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest 1977, 9), aber das Inschriftenmaterial unterstützt diese Annahme nicht, s. B. Lőrincz, *ArchÉrt* 102, 1975, 315. Das gesamte römische Steindenkmälerelement von Sopianae s. F. Füleper—A. Sz. Burger: *Die römischen Steindenkmäler von Pécs*, Dunántúli Dolgozatok 7, Pécs 1974, vgl. dazu B. Lőrincz, *ArchÉrt* 102, 1975, 315. In dieser Arbeit ist auch das seit 1902 publizierte Material enthalten. Weitere Inschriften des Gebietes: A. Radnóti—L. Barkóczi, *ActaArchHung* 1, 1951, 207 (Kom. Tolna); A. Sz. Burger, *FolArch* 17, 1965, 103 ff (Öcsény); T. Nagy, *ArchÉrt* 1940, 48 ff (Dunaszekcső); Th. Mommsen, *ebd.* 22, 1902, 289 ff (Beremend-Idamajor); A. Mócsy, *FolArch* 16, 1964, 43 ff (Lengyeltóti?); K. Szirmai, *AntTan* 20, 1973, 191 ff (Bodrog); B. Kuzsinszky, *A Balaton környékének archaeológiája*, Budapest 1920, 4 (Balatonkiliti).

Barbaricum: Die römischen Inschriften des Barbaricums stammen größtenteils aus Pannonien. Wir können uns in den einigen Fällen aber für die Frage des Ursprungs nicht entscheiden, vgl. z. B. A. Mócsy: Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer, in: *Roman Frontier Studies 1969*, Eighth International Congress of Limesforschung, Cardiff 1974, 196, Anm. 11 und S. Soproni: Contra Acinco et Bononia, Bemerkungen zu den Fasti des Hydatius, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania inferior, Köln—Bonn 1977, 397. Das neue und revidierte Inschriftenmaterial seit 1902: G. Finály, *ArchÉrt* 23, 1903, 404 f (Budapest, VI. Bezirk); Gy. Moravcsik, *ebd.* 39, 1920—22, 15 ff (Felsőnyáregyháza); A. Alföldi, *ebd.* 1941, 49 ff (Mikebuda); T. Nagy, *ebd.* 1944—45, 273 ff (Fót); L. Balla, *ebd.* 89, 1962, 188 ff (Debrecen); E. Borzsák, *ebd.* 90, 1963, 81 ff (Monor); M. Pető, *BpR* 23, 1973, 124 (Budapest, XVII. Bezirk); J. Komáromy, *JJE* 2, 1938—1943, 120 ff (Jászberény); K. Cs. Sebestyén, *Dolg* 2, 1926, 153, s. dazu zuletzt P. Lakatos, *AntTan* 12, 1965, 92 ff (Szeged). Die letzte Inschrift ist im Corpus der dazischen Inschriften irrtümlich unter Dacia superior eingereiht, s. M. Dušančić—N. Gudea—V. Wolmann: *Inscriptiile Daciei Romane*, Vol. III/1 (Bucuresti 1977) 256 ff, Nr. 281. — J. Fitz, *Alba Regia* 16, 1978, 371, Nr. 1. (Abasár).

3. Meilensteine

Seit 1902 kamen neue Meilensteine nur von der Strecke Ulcisia Castra/Szentendre — Mursa/Osijek zum Vorschein. Diese sind folgende: I. Polgár, *SzSz* 1, 1931, 7 ff; Ders., *ebd.* 2, 1932, 6 ff; Ders., *ebd.* 4, 1934, 46; S. Paulovics, *ArchÉrt* 76, 1949, 55 ff; S. Soproni, *ebd.* 78, 1951, 44 ff; G. Dáni, *IME* 1, 1954, 162 ff; J. Fitz, *ArchÉrt* 82, 1955, 74; Ders., *ebd.* 83, 1956, 197; E. B. Vágó, *ebd.* 86, 1959, 73 ff; S. Soproni, *FolArch* 21, 1970, 91 ff; B. Lőrincz—Zs. Visy, *Alba Regia* 15, 1976, 201; 204.

4. Militärdiplome

Neuere Militärdiplome von Ungarn bis 1954 s. H. Nesselhauf: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Vol. XVI, Berlin 1936, 1955. Seitdem hat L. Barkóczi ein Militärdiplom aus Brigetio publiziert (*ActaArchHung* 9, 1958, 413 ff). Außerdem beabsichtigt Zs. Visy in Kürze 5 Militärdiplome (3 Bruchstücke) zu publizieren. Von den früheren publizierten Diplomen hat J. Fitz die Datierung und Ergänzung der *CIL* XVI 112—113 und 131—132 behandelt (*ActaAntHung* 7, 1959, 421 ff). Sowohl die Datierungen wie die Ergänzungen sind unbestimmt. Zur Da-

tierung der Diplome *CIL* XVI 112—113 s. H. Wolff, *Chiron* 4, 1974, 481 f, Anm. 3 und B. Lőrincz, *AUSB* Sectio Classica 2, 1974, 66. Zuletzt hat H. Wolff aus juristischer Sicht das Militärdiplom *CIL* XVI 132 behandelt (*Chiron* 4, 1974, 479 ff mit weiterer Literatur). Zu den Militärdiplomen siehe noch M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954—1977* (London 1978).

5. Ziegelstempel²

Bis zum Beginn 1930-er Jahre publizierte J. Szilágyi das pannonische Material, s. *Inscriptiones tegularum Pannonicarum* (DisPann II/1, Budapest 1933). Seine Materialsammlung war aber nicht vollständig. Die neue Ausgabe des gesamten Materials wurde begonnen, bis jetzt ist der 1. Band erschienen und der 2. Band ist im Druck: B. Lőrincz: *Pannonische Stempelziegel* I, Limes-Strecke Annamata-Ad Statuas, DissArch II/5, Budapest 1977; Ders.: *Pannonische Stempelziegel* II, Limes-Strecke Vetus Salina-Intercisa, DissArch II/7, Budapest, im Druck. Bis jetzt wurde noch das Material von 3 Siedlungen bearbeitet: **Gorsium-Herculia/Tác**: B. Lőrincz, *Alba Regia* 15, 1976, 175 ff; **Salla/Zalalövő**: Ders., *ActaArchHung* 27, 1975, 170 f; Ders., *ebd.* 28, 1976, 170 f; Ders., *ebd.* 29, 1977, 270; **Tokod**: Ders.: Die gestempelten Ziegel aus Tokod, in: *Tokod*, Forschungen in der römischen Siedlung, Die Festung und das Gräberfeld der Spätzeit, Budapest (im Druck). S. Soproni behandelt das neue Material der Limes-Strecke Solva/Esztergom — Ulcisia Castra/Szentendre, s. *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert (Budapest 1978).

Die Ziegelstempel der Hilfstruppen hat J. Szilágyi zum Teil zusammengefaßt, s. *ArchÉrt* 1942, 173 ff. Zu den Ziegeln der Alen s. B. Lőrincz, *ArchÉrt* 105, 1978, 3 ff. **Die Stempel**: B. Kuzsinszky, *BpR* 11, 1932, 46 f; J. Szilágyi, *ebd.* 13, 1943, 534; 355, Abb. 28—29; Gy. Parragi, *ArchÉrt* 98, 1971, 75, Abb. 21, 2. Diese kamen in Aquincum zum Vorschein.

6. Instrumenta

a) **Terra sigillata-Stempel**: E. B. Vágó, *ActaArchHung* 29, 1977, 77 ff (padanische Ware); K. Kiss, *ArchÉrt* 1946—48, 241; 274, Taf. XXXIII (Ware von Westerdorf); D. Gabler, *RCRF Acta* 9, 1967, 29 ff (Gorsium); Ders., *Alba Regia* 13, 1972, 47 (Gorsium); B. Kuzsinszky, *BpR* 11, 1932, 376 ff (Aquincum); Gy. Juhász, *ArchÉrt* 49, 1936, 34 f; 47 f (Aquincum); L. Nagy: La maison du collège des pompiers de la ville civile d'Aquincum, in: *LA* II, DissPann II/11, Budapest 1941, 215 ff (Aquincum); D. Gabler, *ActaArchHung* 28, 1976, 47 f; 74, Abb. 21 (Aquincum); Gy. Juhász: *Sigillaten von Brigetio*, DissPann II/3, Budapest 1935, 134 ff; Taf. XLIV—XLIX (Brigetio); D. Gabler: Italische Sigillaten in Nordwestpannonien, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, Heft 51, Eisenstadt 1973, 40 ff; Abb. 5 (Westpannonien); K. Sz. Póczy: Keramik, in: *Intercisa* II, *ArchHung* 36, Budapest 1957, 98 ff (Intercisa). D. Gabler, *ActaArchHung* 30, 1978, 96; 123 f (Ware von Pfaffenhofen).

b) **Stempel auf Hauskeramik**: B. Kuzsinszky, *BpR* 11, 1932, 186 ff; 198 f (Aquincum); K. Kiss: Die Zeitfolge der Erzeugnisse des Töpfers Pacatus von Aquincum, in: *LA* I, DissPann II/10, Budapest 1938, 212 ff (Aquincum); É. Bónis: *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien* I, DissPann II/20, Budapest 1942, 48; Taf. XXXII (Pannonia); K. Sz. Póczy, *ActaArchHung* 7, 1956, 132 (Aquincum); É. B. Bónis, *RCRF Acta* 17—18, 1977, 193; 199, Abb. 4 = *FolArch* 28, 1977, 120 ff (Brigetio).

² Bei Instrumenta und gestempelten Ziegeln erwähnen wir nur die größeren Zusammenfassungen. — Schließlich möchte ich L. Barkóczy, D. Gabler, A. Mócsy, S. Soproni

und A. H. Vaday für die mir gewährte Unterstützung, bzw. Herrn Dr. O. Harl für die Überprüfung des deutschen Textes aufs herzlichste danken.

c) **Lampen-Stempel:** D. Iványi: *Die pannonischen Lampen*, Eine typologisch-chronologische Übersicht, DissPann II/2, Budapest 1935, 27 ff; Taf. LXXVIII—XCIX; É. B. Bónis, *FolArch* 28, 1977, 108 ff (Brigetio).

d) **Stempel auf Bronzegefäßen:** A. Radnóti: *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, DissPann II/6, Budapest 1938. Taf. XVII; A. Sz. Burger, *BpR* 16, 1955, 295 ff (Stempel einer Bronzenschelle).

e) **Ritzinschriften:**

Terra sigillata: D. Gabler, *ActaAntHung* 16, 1968, 297 ff; J. Harmatta, *ActaArchHung* 20, 1968, 247 ff. In diesen Publikationen kommen leider auch moderne Fälschungen vor, s. dazu A. Mócsy, *AntTan* 23, 1976, 99 ff. Zum graffiti-Material von Intercisa s. Zs. Visy, *Alba Regia* 10, 1969, 87 ff.

Hauskeramik: É. B. Bónis, *FolArch* 25, 1974, 87 ff und J. Harmatta, *ebd.* 99 ff, vgl. dazu aber A. Mócsy, *AntTan* 23, 1976, 99 ff. É. Bónis: *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I*, DissPann II/20, Budapest 1942, Taf. XXXII.

Ziegel: F. Fülep, *ArchÉrt* 96, 1969, 13; 24 (Sopianae); Ders.: *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs* (Sopianae), *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest 1977, Pl. 48 (Sopianae); E. B. Thomas, *SzBBÁME* 4—5, 1973—74, 77 ff (Kisdorog) mit falcher Bewertung, weil der Text ist sicher nicht ARIO, sondern ARSO oder am ehestem ARLO; E. B. Vágó—I. Bóna: *Die Gräberfelder von Intercisa I*, Budapest 1976, 185; Taf. XX, s. dazu noch A. Mócsy, *ActaArchHung* 29, 1977, 376. Anm. 52 (Intercisa); J. Szilágyi, *BpR* 15, 1950, 461 ff; 471 f (Aquincum); Ders., *ActaAntHung* 2, 1954, 305 ff (Aquincum) vgl. dazu noch H. Hofmann, *ZPE* 13, 1974, 79 ff; E. B. Thomas, *FolArch* 25, 1974, 131 ff (Brigetio). Die Ergänzung und Deutung des letzten Stückes sind auch falsch, vgl. *AÉp* 1974, 503 und A. Mócsy, *ActaArchHung* 29, 1977, 366, Anm. 446.

Wandritze: F. Fülep, *ArchÉrt* 89, 1962, 44 (Sopianae).

ABC-Ritze: I. Bilkei, *ArchÉrt* 104, 1977, 89 ff.

f) **Tonmodel:** A. Alföldi: Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern, in: *LA I*, DissPann II/10, Budapest 1938, 328 ff (Pannonia), wo auch das Inschriftenmaterial zu finden ist. S. noch Ders., *FolArch* 5, 1945, 71 ff (Brigetio).

g) **Inschrift auf dem Holz:** B. Kuzsinszky, *BpR* 11, 1932, 97 ff (Aquincum); J. Szilágyi, *ebd.* 14, 1945, 465; M. Pető, *ebd.* 24, 1976, 202 (Aquincum).

h) **Inschrift auf dem Glas:** F. Fülep, *ActaAntHung* 16, 1968, 401 ff (Intercisa, Lugio). L. Barkóczi, *Römische Gläser von Ungarn*, Budapest (im Druck).

i) **Inschrift auf Bronzegegenständen (außer an Gefäßen):** E. B. Thomas: *Helme, Schilde, Dolche*, Studien über römisch-pannonische Waffenfunde, Budapest-Amsterdam 1971, 33 (Dunaföldvár — Schildbuckel), vgl. dazu noch T. Nagy, *ActaArchHung* 27, 1975, 209 f; S. Soproni, *FolArch* 17, 1965, 119 (Brigetio — Capricornus-Statuette); E. B. Thomas, *Cumania* 4, 1976, 27 ff (Barbaricum — Paraderüstung); I. Kovrig: *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, DissPann II/4, Budapest 1937, 33 ff (Pannonia—Fibeln), wo auch das mit den Inschriften versehene Material zu finden ist; D. Gáspár: Spätromische Kästchenbeschläge in Pannonien, *Acta Antiqua et Archaeologica* XV/1—2, Szeged 1971, und H. Buschhausen: Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, I. Teil: Katalog. *Wiener Byzantinische Studien* IX, Wien 1971, vgl. dazu D. Gáspár, *ActaArchHung* 25, 1973, 363 ff (Pannonia — Kästchenbeschläge). In diesen zwei Arbeiten ist auch das gesamte Inschriftenmaterial zu finden. Zum neueren Material s. E. B. Vágó—I. Bóna: *Die Gräberfelder von Intercisa I*, Budapest 1976, 186 f; Taf. XXI—XXII (Intercisa); E. Tóth, *SMK* 2, 1975, 186, Abb. 42 (Ságvár).

7. Griechische Inschriften

Die Sammlung der römerzeitlichen griechischen Inschriften Ungarns von I. Bilkei ist im Druck: Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns, *Alba Regia* 17, 1979.

8. Inscriptiones extra fines

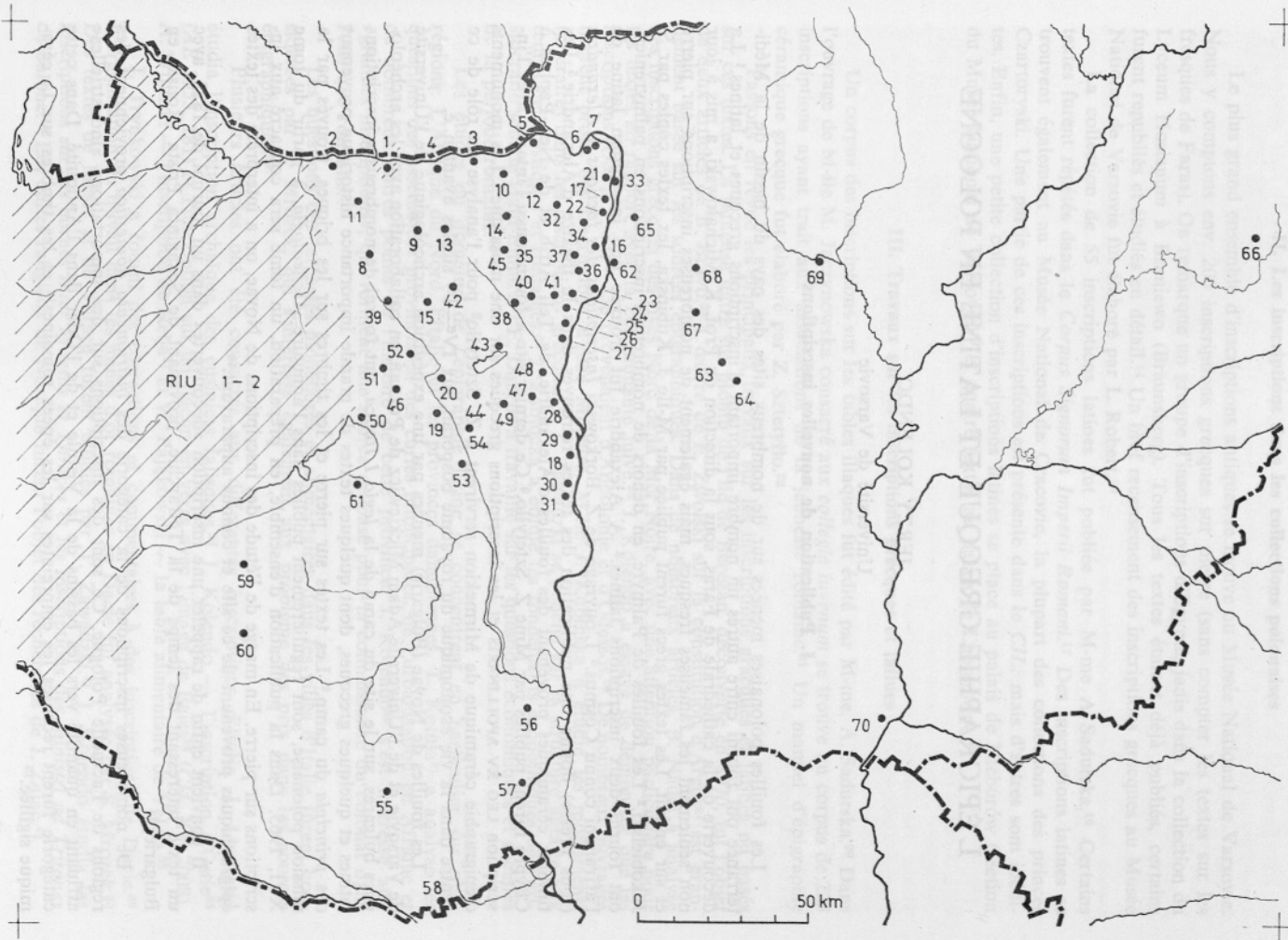
S. die Zusammenstellung von A. Dob : *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*,⁴ Budapest-Amsterdam 1975, 19 ff, vgl. dazu E. T th, *ArchErt* 102, 1975, 323 und B. L rincz, *ActaArchHung* 28, 1976, 207.

9. Falsae

S. dazu oben bei den Terra sigillata- und Hauskeramik-Ritzinschriften und Gy. Alapi, *MKE* 9, 1915, 34 ff. In dieser Publikation wurden die Beinschnittereien von Brigetio als Fälschungen erkannt.

Die im Text erwähnten Fundorte

1 Brigetio (Szőny)	36 Budaörs
2 Ács-Vaspusztá	37 Budakeszi
3 Nyergesújfalu	38 Vál
4 Dunaszentmiklós	39 Mór
5 Esztergom	40 Gyűrő-Káptalanmajor
6 Visegrád	41 Tárnok
7 Dunabogdány	42 Csákvár
8 Császár	43 Velence
9 Környe	44 Seregélyes
10 Tokod	45 Máty
11 Kisigmánd	46 Sárkeszi
12 Piliscsév	47 Pusztaszabolcs
13 Tatabánya	48 Besnyő
14 Szomor-Somodorpuszta	49 Szabadegyháza
15 Csákerény	50 Papkeszi
16 Aquincum (Budapest, III. Bezirk)	51 Inota
17 Ulcisia Castra (Szentendre)	52 Iszka
18 Intercisa (Dunaújváros)	53 Kálóz
19 Gorsium (Tác)	54 Aba
20 Székesfehérvár	55 Sopianae (Pécs)
21 Leányfalu	56 Ócsény
22 Pomáz	57 Dunaszekcső
23 Nagytétény (Budapest, XXII. Bezirk)	58 Beremend-Idamajor
24 Diósd	59 Lengyeltóti
25 Érd	60 Bodrog
26 Százhalombatta	61 Balatonkiliti
27 Ercsi	62 Budapest, VI. Bezirk
28 Adony	63 Felsőnyáregyháza
29 Rácalmás	64 Mikebuda
30 Kisapostag	65 Fót
31 Baracs	66 Debrecen
32 Pilisszántó	67 Monor
33 Pócsmegyer	68 Budapest, XVII. Bezirk
34 Üröm	69 Jászberény
35 Zsámbék	70 Szeged

L'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE EN POLOGNE

JERZY KOLENDO

Université de Varsovie

I. Publication de nouvelles inscriptions

Les fouilles polonaises menées sur de nombreux sites des pays du bassin de la Méditerranée ont fourni entre autres un nombre important d'inscriptions grecques et latines.¹ La découverte de la cathédrale de Faras, sous la direction du Prof. K. Michałowski, a mis à jour non seulement les fameuses fresques, mais également de nombreuses inscriptions sur pierre et sur enduit. Les textes grecs furent publiés par Mlle J. Kubińska, les textes coptes par S. Jakobielski.² Les fouilles de Palmyre, en dehors de nombreuses inscriptions en palmyrénien, ont fourni deux inscriptions latines.³ A Alexandrie fut trouvée une inscription latine de l'affranchi connu Cosmus.⁴ L'ouvrage de Z. Borkowski *Inscriptions des factions à Alexandrie* (sous presse) donne une publication des textes retrouvés dans le théâtre d'Alexandrie.⁵ Les timbres céramiques provenant des fouilles d'Alexandrie, de Tell Atrib et de Nea Paphos à Chypre furent publiés par Mme Z. Sztetyło.⁶ Ce dernier site a fourni aussi l'intaille avec l'inscription LEG XV APOLLINARIS et les inscriptions grecques sur une mosaïque.⁷ Les monuments d'épigraphie céramique de Mirmekion servirent à Z. Sztetyło⁸ pour l'analyse du rôle de ce centre dans la vie économique du royaume bosporan aux IVe—Ier siècles avant n. è.

Les fouilles de Novae (Bulgarie) menées par une expédition archéologique de l'Université de Varsovie et de l'Université Adam Mickiewicz de Poznań, en collaboration avec les archéologues bulgares, sur le site du camp de la *legio I Italica*, ont fourni de nombreuses inscriptions latines et quelques grecques, dont quelques textes de grande importance historique provenant des *principia* du camp.⁹ Les textes sur pierre et les timbres sur les briques, trouvés par la mission polonaise, sont régulièrement publiés dans l'annuaire *Archeologia*, à partir du tome XVI, 1965. Dans la publication d'ensemble, en préparation, un tome sera consacré aux inscriptions sur pierre. En marge de l'étude des inscriptions de Novae, on a interprété des textes épigraphiques provenant de ce site et connus auparavant.¹⁰

Il convient enfin de rappeler une inscription »découverte« dans un journal de 1822, avec un texte intéressant des temps de la Tétrarchie, provenant de Sexaginta Prista (Rousse en Bulgarie).¹¹

De nombreuses inscriptions de la catégorie des *instrumenta domestica* proviennent des régions de l'actuelle Pologne. Ce sont des inscriptions sur des importations »industrielles« affluent en quantité vers les bassins de la Vistule et de l'Oder dans l'Antiquité. Dans cette catégorie furent recensés les empreintes sur les épées romaines¹² et les timbres sur la céramique sigillée.¹³

II. Les inscriptions dans les collections polonaises

Le plus grand ensemble d'inscriptions antiques se trouve au Musée National de Varsovie. Nous y comptons env. 200 inscriptions grecques sur pierre (sans compter les textes sur les fresques de Faras). On remarque un groupe d'inscriptions d'Égypte, jadis dans la collection du Lyceum Hosianum à Braniewo (Braunsberg). Tous les textes étaient déjà publiés, certains furent republiés et étudiés en détail.¹⁴ Un bref recensement des inscriptions grecques au Musée National de Varsovie fut élaboré par L. Robert.¹⁵

La collection de 55 inscriptions latines fut publiée par M-me A. Sadurska.¹⁶ Certains textes furent répétés dans le *Corpus Signorum Imperii Romani*.¹⁷ Des inscriptions latines se trouvent également au Musée National de Cracovie, la plupart des collections des princes Czartoryski. Une partie de ces inscriptions est présente dans le *CIL*; mais d'autres sont inédites. Enfin, une petite collection d'inscriptions latines se place au palais de Nieborów (section du Musée National de Varsovie)¹⁸ et quatre textes au palais de Lubniewice.¹⁹

III. Travaux sur les inscriptions grecques et latines

Un corpus des inscriptions sur les tables iliaques fut édité par M-me. A. Sadurska.²⁰ Dans l'ouvrage de M-lle M. Jaczynowska consacré aux *collegia iuvenum* se trouve un corpus de 223 inscriptions ayant trait aux associations de la jeunesse romaine.²¹ Un manuel d'épigraphie céramique grecque fut élaboré par Z. Sztetyło.²²

Passons en revue les principaux travaux sur les inscriptions grecques et latines ou basés sur ces textes. La fameuse lettre sur plomb de l'île de Berezan, découverte en 1970, fut l'objet de deux articles de B. Bravo.²³ L'œuvre de E. Zwolski sur la constitution d'Argos²⁴ est grandement basée sur les sources épigraphiques. Dans de nombreux articles, B. Nadel a analysé des inscriptions grecques des rives Nord de la Mer Noire, avec une attention particulière pour les textes en rapport avec la communauté juive.²⁵ J. Kolendo a essayé de démontrer que les inscriptions *IOSPE* I² 333—338 provenaient d'Appolonie et d'Odessos.²⁶ De nombreux ouvrages tirent profit des inscriptions d'Asie Mineure. M-lle J. Kubińska a étudié les monuments funéraires dans les inscriptions grecques.²⁷ T. Zawadzki se pencha sur la structure agraire aux temps hellénistiques et romaines.²⁸ J. Zabłocka a étudié les fondements économiques de l'aristocratie sous le Haut-Empire.²⁹ E. Dąbrowa travaille sur les questions économiques et sociales de la période romaine.³⁰

Les études du domaine de l'épigraphie latine se concentrent en particulier sur trois régions: L'Afrique du Nord, l'Italie et les provinces danubiennes. T. Kotula³¹ a analysé les questions des assemblées provinciales, des curies municipales, de l'urbanisation en Afrique et de nombreux autres points de l'histoire de cette province. J. Kolendo³² s'est intéressé aux »grandes inscriptions«, qui forment une source de base pour la connaissance du colonat dans l'Afrique romaine.

Les questions des largesses monétaires et alimentaires dans les villes d'Italie furent considérées par S. Mrozek, qui s'intéressa également au problème des prix dans les sources épigraphiques.³³

Plusieurs articles ont été consacrés aux différentes inscriptions d'Italie. J. Linderski étudia l'inscription archaïque des cuisiniers falisques,³⁴ J. Kolendo — l'inscription d'Ostie³⁵ (*AE* 1955, 181) et l'inscription sur un flacon en verre avec l'image de Baies³⁶ (*CIL* XV 7008), A. Wiliński — l'inscription de Heba³⁷ et W. Pająkowski — la table alimentaire de Veleia.³⁸

J. Trynkowski a fourni des corrections et commentaires à des inscriptions de Dacie.³⁹ L'organisation du travail dans les mines d'or romaines en Dacie fut analysée par S. Mrozek.⁴⁰ Des textes de Mésie et de Thrace furent étudiés par T. Zawadzki.⁴¹ J. Kolendo étudia les inscriptions sur les bornes *inter Moesos et Thracas* et les inscriptions des *ministri ad Tritones* de Salone.⁴² Les cultes religieux de Norique furent l'objet des recherches de J. Zajac.⁴³

T. Zawadzki a travaillé sur les inscriptions de l'Égypte romaine.⁴⁴ Il faut mentionner aussi les études de M-me M. Jaczynowska sur le culte d'Hercule,⁴⁵ et celles de J. Kolendo sur le culte de *Jupiter Depulsor*⁴⁶ ainsi que sur la chronologie des guerres avec les barbares au cours des dernières années de la tétrarchie.⁴⁷ W. Suder se pencha sur les questions démographiques.⁴⁸ La datation des épitaphes romaines et les relations entre l'épigraphie et l'archéologie ont été analysées par M-me A. Sadurska.⁴⁹

De nombreux articles de J. Safarewicz⁵⁰ sont consacrés à des questions linguistiques basées sur le matériel épigraphique d'Italie. Il faut mentionner aussi les articles consacrés à l'histoire de l'épigraphie en Pologne.⁵¹

¹ Cf. A. Sadurska, *Epigrafika łacińska w Polsce — badania, kolekcje, wykopaliska* (L'épigraphie latine en Pologne — recherches, collections, fouilles), *Meander* 19 (1964) 271—280; eadem, *Lateinische Epigraphik in Polen. Forschungen, Sammlungen, archäologische Grabungen, Das Altertum* 12 (1966) 168—173.

² J. Kubińska, *Faras IV*, Inscriptions grecques chrétiennes (Warszawa 1974); S. Jakobiński, *Faras III*, A History of the Bishopric of Pachoras (Warszawa 1972).

³ M. Gawlikowski, Recueil d'inscriptions palmyréniennes provenant de fouilles syriennes et polonaises récentes à Palmyre, *Mémoires présentés par divers savants à L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. XVI, 1, 1973; idem, Deux inscriptions latines de Palmyre, *Studia Palmyreńskie*, III 1969, p. 71—76; idem, Allat et Baalshamin, *Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie offerts à Paul Collart* (Lausanne 1976) 193—203.

⁴ T. Zawadzki, Un témoignage nouveau sur Cosmos Augusti libertus a rationibus, *Études et Travaux* [1], 1966, p. 81—84.

⁵ E. Makowiecka, The Numbering of the Seating Places at Roman Theatre of Kom el-Dikka in Alexandria, dans *Acta Conventus XI »Eirene«* (Wratislaviae 1961) 479—483.

⁶ Z. Sztetyło, Timbres amphoriques grecs de fouilles polonaises à Alexandrie (1962—1972), *Études et Travaux*, 8 (1975) 159—235; eadem, *Nea Paphos I*, Les timbres céramiques (1965—1973), Varsovie 1976; eadem, Stamped Amphora Handles from Polish Excavations in Tell Atrib (1957—1961), *Eos*, 53 (1963) 335—344.

⁷ W. A. Daszewski, A Legionary Gem from Nea Paphos, *Report of the Department of Antiquities* (Cyprus 1973) 202—211; idem, *Nea Paphos II*, La mosaïque de Thésée (Varsovie 1977) 105.

⁸ Z. Sztetyło, *Rola Mirmekionu w życiu gospodarczym państwa Bosforskiego w IV—I w. p. n. e.* (Warszawa 1972). Cf. p. 20, note 5 — les publications des timbres céramiques de Myrmekion préparées par M-me A. Sadurska et M-me Z. Sztetyło.

⁹ J. Kolendo, Inscription de l'an 227 en l'honneur de Jupiter Depulsor découverte à Novae, *Archeologia* 19 (1968) 117—144; idem, Ołtarz z inskrypcją [L'autel avec inscription], dans *Novae*, Sektor Zachodni 1972 (Poznań 1975) 208—214. Cf. J. Kolendo, J. Trynkowski, Inscriptions découvertes au cours des fouilles de l'Expédition Archéologique de l'Université de Varsovie à Novae (Secteur d'ouest), *Archeologia* 16 (1965) 115—123.

¹⁰ J. Kolendo, Etudes sur les inscriptions de Novae, *Archeologia* 16 (1965) 124—148; idem, Dea Placida à Novae et le culte de Hecate — la bonne déesse, *Archeologia* 20 (1969) 77—84; idem, La frontière orientale de l'Etrurie et la localisation d'un domaine de Pline le Jeune à la lumière d'une inscription de Novae, *Archeologia* 20 (1969) 62—68.

¹¹ J. Kolendo, Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la tétrarchie, *Eirene* 5 (1969) 139—154.

¹² K. Dąbrowski, J. Kolendo, Les épées romaines découvertes en Europe centrale et septentrionale, *Archeologia Polona* 13 (1972) 59—109.

¹³ B. Rutkowski, *Terra sigillata znaleziona w Polsce* (Terra sigillata Pottery Found in Poland), Wrocław 1960.

¹⁴ A. Sadurska, *Meander* 10 (1955) 79—82; eadem, *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie* 3 (1958) 173—178; 4 (1959) 177—208; J. Kubińska, *ibidem* 14 (1970) 161—166; eadem, *Bulletin du Musée National de Varsovie*, 1971, № 1—2, p. 1—3.

¹⁵ L. Robert, *Hellenica*, XI—XII (Paris 1960) 578 et s.; idem, Pierres errantes, muséographie et onomastique, *Berytus* 16 (1966) p. 12 et s.

¹⁶ A. Sadurska, *Inscriptions latines et monuments funéraires romains au Musée National de Varsovie* (Varsovie 1953).

¹⁷ A. Sadurska, *Les portraits romains dans les collections polonaises* (Varsovie 1972).

¹⁸ A. Sadurska, Les antiquités au Palais de Nieborów, dans *Actes du Colloque sur l'esclavage*, Nieborów 1975, (Warszawa 1979) 7—21.

Cf. eadem, Deux inscriptions latines inédites, *Klio* 52 (1970) 383—388.

¹⁹ J. Kolendo, Inscription d'un tenuarius (marchand de vêtements fins) dans une collection polonaise, *Etudes et travaux* 10 (1978) 193—204.

²⁰ A. Sadurska, *Les tables iliaques* (Warszawa 1964).

²¹ M. Jaczynowska, *Les associations de la jeunesse romaine sous le Haut-Empire* (Wrocław 1978). La version polonaise fut publiée en 1968 à Toruń. Cf. aussi: Les collegia iuvenum et leurs liaisons avec les cultes religieux au temps du Haut-Empire romain, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu*, *Historia* 4 (1968) 23—44; L'organisation des iuvenes à Trebula Mutuesca, *Eos* 57 (1967/1968) 296—306; L'organisation intérieure des »collegia iuvenum« au temps du Haut-Empire romain, dans *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum*, T. 2 (Berlin 1969) p. 95—119; Les organisations des iuvenes et l'aristocratie municipale au temps de l'empire romain, dans *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique*, Caen 25—26 avril 1969 (1970), p. 265—274; Le caratteristiche delle associazioni della gioventù romana (collegia iuvenum), *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, CXXXIV, 1975/1976, Classe di scienza morali, lettere ed arti, p. 359—381.

²² Z. Sztetyło, *Grecka epigrafika ceramyczna* (Warszawa 1971).

²³ B. Bravo, Une lettre sur plomb de Bezeza: colonisation et modes de contact dans le Pont, *Dialogues d'histoire ancienne* 1 (1974) 111—187; idem, Remarques sur les assises sociales, les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime à l'époque archaïque, *ibidem* 3 (1977) 1—59.

²⁴ E. Zwolski, *Ustrój państwowy w starożytnym Argos* (Lublin 1967).

²⁵ Résumé de ces travaux dans B. Nadel, Slavery and related forms of labor on the North shore of the Euxine in Antiquity, dans Actes du colloque 1973 sur l'esclavage, *Annales Littéraires de l'Université de Besançon* 182 (Paris 1976) 195—231.

²⁶ J. Kolendo, Découvertes d'inscriptions grecques pendant la guerre russo-turque 1828—29, *Archaeologia* 18 (1967) 60—64.

²⁷ J. Kubińska, *Les monument funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure* (Warszawa 1968); eadem, Les tombeaux d'Aphrodisias d'après les inscriptions, *Etudes et Travaux* 4 (1970) 113—118.

²⁸ T. Zawadzki, Z zagadnień struktury agrarno-społecznej krajów małoazjatyckich w epoce hellenizmu (Some problems connected with the Social and Agrarian Structure of

Countries in Asia Minor in the Period of Early Hellenism), Poznań 1952; idem, La date de l'inscription de Mnesimachos, dans *Charisteria Thaddaeo Sinko* (Varsaviae 1951) 395—401; idem, Quelques remarques sur l'étendue et l'accroissement des domaines des grands temples en Asie Mineure, *Eos* 46 (1952/3) 83—96; idem, Sur une inscription de Phrygie relative au »cursus publicus«, *Revue des Études Anciennes* 62 (1960) 80—94.

²⁹ J. Zablocka, *Podstawy gospodarcze anatolijskiej arystokracji w świetle inskrypcji fundacyjnych okresu wczesnego cesarstwa*, (Die wirtschaftlichen Grundlagen der Aristokratie Anatoliens im Lichte der Stiftungsurkunden aus der frühen Kaiserzeit), Poznań 1968; eadem, Über die Pacht von Gemeindeland in Kleinasiatischen Städten der frühen Kaiserzeit, *Eos* 54 (1964) 166—180; eadem, K voprosu o zemel'nych otnošenijach v malo-azijskich gorodach I—III vv. n. e. (Nadpis Attala Adrasta iz Afrodizii), *Vestnik Drevnej Istorii* 1971, fasc. 1, p. 17—28.

³⁰ E. Dąbrowa, Les voies romaines d'Asie Mineure depuis Manius Aquilius jusqu'à Marc Aurèle, *Etudes et Travaux* 9 (1976) 129—141.

³¹ T. Kotula, *Zgromadzenia prowincjonalne w rzymskiej Afryce w epoce późnego cesarstwa* (Les assemblées provinciales dans l'Afrique romaine sous le Bas-Empire), Wrocław 1965; idem, *Les curies municipales en Afrique romaine* (Wrocław 1968); Idem, Zum Problem der Munizipalkurien in Afrika, dans *Afrika und Rom in der Antike* (Halle S. 1968) 229—236; idem, *Studia nad genezą municipalnych kurii w rzymskiej Afryce* (Sur la genèse des curies municipales en Afrique romaine), *Antiquitas* III, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, № 118 (1969) 87—132; idem, *Populus in classes distributus w kuriach municipalnych epoki wczesnego cesarstwa* (Populus in classes distributus dans les curies municipales du Haut-Empire), *Eos* 40 (1972) 115—128; idem, Nouvelles observations sur les »portes« de Thugga et sur les curies municipales en Afrique romaine, *Klio* 54 (1972) 227—237; idem, Remarques sur les traditions puniques dans la constitution des villes de l'Afrique romaine, *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik* (Vestigia, Bd. 17, München 1972) 73—83; idem, A propos d'une inscription reconstituée de Bulla Regia (Hamman-Darradji), Quelques municipes »mystérieux« de l'Afrique Proconsulaire, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'Ecole Française de Rome* 79 (1967) 207—220; idem, *Dynastia Sewerów a urbanizacja Afryki. Municiplum Thagastensium* (La dynastie des

Sévères et l'urbanisation de l'Afrique), dans *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17—21 września 1968*, I (Warszawa 1968) 38—50; idem, Einige Bemerkungen zu der Tribus Papiria in den afrikanischen Inschriften, *Klio* 51 (1969) 277—285; idem, Snobisme municipal ou prospérité relative? Recherches sur le statut des villes nord-africaines sous le Bas-Empire romain, *Antiquités Africaines* 8 (1974) 111—131; idem, Les principes gentis et les principes civitatis en Afrique romaine, *Eos* 55 (1965) 347—365; idem, Stosunki społeczno-gospodarcze w afrykańskich saltus w I—II w. n. e. (Les conditions sociales et économiques dans les saltus de l'Afrique au Ier—IIe s. de n. e.), *Eos* 47 (1954/55) 140—174; idem, Studia nad problemem afrykańskiej annony (Étude sur le problème de l'annone d'Afrique), *Przegląd Historyczny* 49 (1958) 2—20 et 423 et s.; idem, Lex sacra i cella martyrum w nowo odkrytym napisie z Mauretanii Sitifeńskiej (De lege sacra et cella martyrum in inscriptione Mauretaniae Sitifensis nuper reperta commemoratis), *Eos* 54 (1964) 181—188; idem, Culte provincial et romanisation, Le cas de deux Maurétanies, *Eos* 63 (1975) 389—407; idem, Legatio suscepta gratuita (en polonais), *Meander* 20 (1965) 226—237; Utraque lingua eruditi, Une page relative à l'histoire de l'éducation dans l'Afrique romaine, *Hommages à Marcel Renard*, II (Bruxelles 1969) 386—392; idem, Les viri principales dans les textes épigraphiques de Lepcis Magna, *Archeološki Vestnik* 28 (1977) 436—445.

³² J. Kolendo, Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire, *Annales Littéraires de l'Université de Besançon* 177 (Paris 1976). Cf. le livre sur le même sujet publié en polonais en 1962; idem, Sur la législation relative aux grands domaines de l'Afrique romaine, *Revue des Etudes Anciennes* 65 (1963) 80—103; idem, La hiérarchie des procurateurs dans l'inscription d'Aïn-el-Djemala (CIL VIII 25943), *Revue des Etudes Latines* 71 (1969) 319—329. Cf. aussi C. Sallustius Crispus, premier gouverneur de l'Africa Nova et la dispersion géographique du gentilice Sallustius en Afrique, *Archeološki Vestnik* 28 (1977) 255—277.

³³ S. Mrozek, *Prywatne rozdawnictwo pieniędzy i żywności w miastach Italii w okresie wczesnego cesarstwa* (Distribution privées d'argent et de nourriture dans les villes italiennes à l'époque du Haut-Empire), Warszawa-Poznań 1973; idem, Quelques remarques sur les inscriptions relatives aux distributions privées de l'argent et de la nourriture dans les municipes italiens aux I, II et IIIe siècle de n. e., *Epigraphica* 30 (1968)

156—171; idem, Les bénéficiaires des distributions privées d'argent et de nourriture dans les villes italiennes à l'époque du Haut-Empire, *ibidem* 34 (1972) 30—54; idem, *Prix et rémunération dans l'Occident romain* (31 av. n. è.—250 de n. è), Gdańsk 1975; idem, Zur Frage der Tutela in römischen Inschriften, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1968) 283—288; idem, Die Sesterz- und Denarbezeichnungen auf römischen Inschriften während des Prinzipates, *Eos* 57 (1970) 288—295; idem, A propos de la répartition chronologique des inscriptions latines dans le Haut-Empire, *Epigraphica* 35 (1973) 113—118; idem, La fondation CIL XIV 431 d'Ostie et »l'inflation« romaine, *Archeološki Vestnik* 28 (1977) 406—411.

³⁴ J. Linderski, Notes on CIL I² 364, *La Parola del Passato* 13 (1958) 47—50; idem, Zum Namen Competalis, *Glotta* 39 (1960) 145—149.

³⁵ J. Kolendo, Épigraphie et archéologie: Le praepositus camellorum dans une inscription d'Ostie, *Klio* 51 (1969) 287—298.

³⁶ J. Kolendo, Parcs à huitre et les viviers à Baie sur un flacon en verre du Musée National de Varsovie, *Études et Travaux* 9 (1975) 144—158 = *Puteoli, Studi di storia antica* I (Napoli 1977) 108—127.

³⁷ A. Wiliński, Inskrypcja z Heba, *Czasopismo prawno-historyczne* 5 (1953) 11—38; idem, Destinatio w inskrypcji z Heba a system i praktyka wyborcza wczesnego pryncypatu (Destinatio d'après l'inscription de Heba. Le système et la pratique électorale au début du Principat), *Annales Universitatis M. Curie-Skłodowska, Sectio G*, vol. II, 2 (1955) 249—278.

³⁸ W. Pająkowski, Gmina wiejska w Ligurii w okresie cesarstwa w I—II w. n. e. (La commune rurale en Ligurie à l'époque de l'empire [I—IIe s. apr. J. Chr.], *Roczniki Historyczne* 25 (1959) 209—274.

³⁹ J. Trynkowski, Varenii z Sarmizegetuzy (z dziejów kolonizacji italskiej w rzymskiej Dacji) [Les Varenii de Sarmizegetusa et la colonisation italique dans la Dacie Romaine], *Przegląd Historyczny*, 1965, p. 369—387; idem, Notulae Epigraphicae, *Eos* 56 (1966) 217—222.

⁴⁰ S. Mrozek, *Stosunki społeczne w rzymskich kopalniach złota w Dacji w II wieku naszej ery* (Les mines d'or de Dacie au IIe siècle [Aspects sociaux et administratifs]), Toruń 1966; Idem, Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaine de Dacie, *Apulum* 7 (1968) 307—326; idem, Die Kaiserlichen Bergwerksprokuratoren in der Zeit des Prinzipats, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Hu-*

manistyczno-Społeczne, fasc. 32, Historia IV (1968) 45—67).

⁴¹ T. Zawadzki, Zakres i znaczenie terminu Pannonius (La notion et l'étendue du terme Pannonius), dans *Studia Historica w 35-lecie pracy nauk. H. Lowmiańskiego* (Warszawa 1958) 27—35; idem, Contributions à l'épigraphie du Pont Euxin, de la Mésie et de la Thrace, *Archeologia* 11 (1959/60) 175—184; idem, Emporium Piretensium, Contribution à la géographie historique des provinces de Thrace et de Mésie inférieure, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 88 (1964) II, p. 531—538.

⁴² J. Kolendo, Témoignages épigraphiques de deux opérations de bornage de territoires en Mésie inférieure et en Thrace, *Archeologia* 26 (1975) 83—94; idem, »Ministri ad Tritones« dans les inscriptions de Salone, *Archeologia* 21 (1970) 63—70.

⁴³ J. Zajac, Bogini Noreia (La déesse Norcia), *Archeologia* 20 (1969) 69—75; idem, Możliwości epigraficznych badań struktury społeczeństwa Noricum (Possibilities for Epigraphic Research on the Structure of the Community of Noricum), *Archeologia* 24 (1973) 94—98.

⁴⁴ T. Zawadzki, Un préfet d'Egypte inconnu?. A propos d'une inscription grecque de Louxor, dans *Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski* (Varsovie 1966) 227—229; idem, Z. dziejów rzymskiego szlaku handlowego do Indii (Contribution à l'histoire de commerce entre l'Empire romain et les Indes), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Historia* 7 (1967) 85—105.

⁴⁵ M. Jaczynowska, Cultures Herculis w Tibur, *Przegląd Historyczny* 59 (1968) 428—37; eadem, Quelques remarques sur le culte d'Hercule en Rhénanie, *Archeološki Vestnik* 28 (1977) 412—420.

⁴⁶ J. Kolendo, Jupiter Depulsor, Geneza i charakter jego kultu (Jupiter Depulsor. Genèse et caractère de son culte), dans *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, t. III (Warszawa 1971) 178—191. La version française dans *Aufstieg*

und Niedergang der römischen Welt (sous presse).

⁴⁷ J. Kolendo, Les guerres contre les Carpes pendant les dernières années de la tétrarchie, *Hommages à Marcel Renard*, II (Bruxelles 1969) 378—385; idem, Sur la chronologie des guerres avec les Germains au cours les dernières années de la tétrarchie, *Klio* 51 (1970) 197—203.

⁴⁸ W. Suder, L'utilizzazione delle iscrizioni sepolcrali romane nelle ricerche demografiche, *Rivista storica dell'antichità* 5 (1975) 217—228.

⁴⁹ A. Sadurska, Epigrafika i archeologia, *Meander* 12 (1957) 242—254; eadem, Quelques remarques sur la datation des épitaphes romaines, *Atti del III Congresso dell'Epigrafica Greca e Latina* (Roma 1959) 71—76.

⁵⁰ J. Safarewicz, Oznaczanie iloczasu w inskrypcjach rzymskich I wieku n. e. (La notation de la longueur des voyelles dans les inscriptions romaines du Ier s. de n. è.), *Sprawozdania z prac naukowych Wydziału I Nauk Społecznych*, IV (1961) fasc. 4, p. 12—26; idem, Oznaczanie aspiracji w inskrypcjach rzymskich I wieku n. e. (La notation de l'aspiration dans les inscriptions romaines du Ier s. de n. è.), *Eos* 52 (1962) 337—349; idem, Tendencja do rekompozycji w łacinie klasycznej (na przykładach z tekstu autobiografii Augusta) (La tendance à la recomposition dans le latin classique [sur l'exemple de l'autobiographie d'Auguste]), *Sprawozdania...*, IX (1966) fasc. 1, p. 22—28; idem, Szyk wyrazów w Res Gestae Divi Augusti (L'ordre des mots dans les Res Gestae Divi Augusti), *Sprawozdania...*, X (1967) fasc. 3, p. 1—24. Cf. idem, *Studia językoznawcze* (Warszawa 1967) 117—239 = *Linguistic Studies* (The Hague, Paris, Warszawa 1974) 121—256.

⁵¹ A. Sadurska, Z dziejów epigrafiki łacińskiej w Polsce. Jakub Sobieski (Contribution à l'histoire de l'épigraphie en Pologne), *Meander* 10 (1955) 364—370; J. Kolendo, Inskrypcje łacińskie w »Dii Gentium« M. K. Sarbiewskiego [De titulis Latinis in opere cui »Dii Gentium« inscribitur a Serbievio prolati], *Meander* 30 (1975) 471—483.

BEITRÄGE ZU EINEM LITERATURNACHWEIS DER EPIGRAPHISCHEN, DAS RÖMISCHE DAKIEN BETREFFENDEN FORSCHUNG NACH 1902

NICOLAE GUDEA

Institutul de istorie și arheologie, Cluj-Napoca

Im folgenden wird versucht die epigraphische Literatur zu dakischen Inschriften seit 1902 bis 1977 vorzulegen, wodurch einerseits die Reichhaltigkeit des lateinische epigraphischen Fundstoffs, andererseits der Fortschritt der epigraphischen Forschung, namentlich in Rumänien, während der letzten 75 Jahre beleuchtet wird.

Diesen Versuch nannten wir »Beiträge« aus drei Gründen: a) weil wir nicht sicher sind, ob es uns gelang, durchaus alle Arbeiten aus den Fachzeitschriften des In- und besonders des Auslandes zu verzeichnen; b) weil ein Teil des epigraphischen Fundstoffs in größeren Arbeiten zusammen mit anderen Kategorien archäologischer Entdeckungen erschien; c) weil die epigraphischen Angaben in gewissen Arbeiten häufig so beschränkt an Zahl und Bedeutung sind, daß wir ihre Erwähnung für unnötig hielten.

Demnach handelt es sich in unseren »Beiträgen« hauptsächlich um Arbeiten, welche die Veröffentlichung, Verwendung oder Auswertung, sowie die Auslegung von epigraphischem Material zum Gegenstand haben.

Diese Literatur teilten wir in mehrere Gruppen ein: 1. Arbeiten, die über theoretische Fragen, Geschichte und Entwicklung der Epigraphik Auskunft geben. 2. Arbeiten in Form von Synthesen, die Inschriften auswerten und interpretieren. 3. Inschriftensammlungen oder Corpora. 4. Artikel, in denen vorwiegend Steininschriften vorgelegt, wiederbearbeitet oder analysiert werden. 5. Meilensteine. 6. Militärdiplome. 7. Wachstäfelchen. 8. Ziegelstempel militärischen oder zivilen Charakters. 9. Instrumenta: a. Stempel auf Terra-sigillata; b. Stempel auf Lampen; c. Stempel auf Mortarien; d. Stempel oder gemalte Inschriften auf Amphoren; e. eingeritzte Inschriften auf Ziegel- und Tonware; f. Inschriften auf Metallgegenständen; g. Gemmen mit Inschriften; h. Inschriften auf Glasgefäßen; i. Ringe mit Inschriften; j. Stempel für Ziegelmarken. 10. Griechische Inschriften.

In jeder obgenannten Gruppen wurden die Arbeiten nach Verfassern alphabetisch angeordnet; ist ein Verfasser durch mehrere Arbeiten vertreten, werden diese in chronologischer Reihenfolge vorgelegt. Wurde in einer Arbeit gemischer, also verschiedenen Gruppen angehörender epigraphischer Fundstoff veröffentlicht, so wird diese bei jeder angeführt.*

---

* Abkürzungsverzeichniss siehe S. 291.

1. Arbeiten, die über theoretische Fragen, Geschichte und Entwicklung der Epigraphik Auskunft geben

- A. Bodor, Începuturile epigrafiei romane în Transilvania sec. XV—XVI, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Stefan Pascu*, Cluj-Napoca, 1974, S. 443—450.
- V. Buescu, Les études classiques en Roumanie, în *Melanges J. Marouzeau*, Paris, 1948, S. 71—81.
- G. G. Mateescu, *Epigrafia sau studiul inscripțiilor în legătură cu istoria și antichitățile clasice*, Cluj, 1927.
- D. M. Pippidi, Un corpus des inscriptions grecques et latines de Roumanie, în *Klio*, 51, 1959, S. 285—286.
- Dezvoltarea studiilor de epigrafie greacă și latină, în *Studii*, 15, 1962, S. 1377—1388.
- A. Pippidi, Vechi epigrafisti și anticari în Țările Române, în *Studii Clasice*, 11, 1969, S. 279—296.
- Alți anticari și epigrafiști din secolul al XIX-lea, în *Studii Clasice*, 12, 1970, S. 241—246.
- I. Pleșa—O. Rotar, Documente privind monumentele arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *Sargetia*, 13, 1977, S. 561—576.
- Em. Popescu, Bericht über ein Corpus der spätrömischen und spätgriechischen Inschriften aus Rumänien, în *CongrEpigr VI München*, 1972, S. 518—521.
- I. I. Russu, Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic, în *Probleme de Muzeografie*, Cluj, 1960, S. 213—220.
- Aportul lui Stefan Moldovanu la epigrafia Daciei, în *SCIV* 14, 1963, S. 441—450.
- Contribuția lui Zamosius (Szamosközi) la epigrafia Daciei, în *ActaMN*, 3, 1966, S. 437—450.
- Perigheza epigrafică a lui Th. Mommsen în Transilvania (Rectificări la *SCIV*, 23, 1972, p. 125—132), în *SCIV*, 23, 1972, S. 647—650.
- Al. Stefan, Application de méthodes mathématiques à l'épigraphie, în *SCIV*, 22, 1971, S. 29—45.
- M. Stoia, Theodor Mommsen — corespondența în legătură cu inscripțiile romane din Transilvania, în *SCIV*, 23, 1972, S. 125—132.
- V. Wollmann, Epigrafia și problemele romanizării provinciei Dacia, în *AIIA*, 18, 1975, S. 281—289.
- Activitatea arheologică-epigrafică a lui Ignatius Reinboldt pe cuprinsul județului Alba, în *Apulum*, 15, 1977, S. 671—680.
- Preocupări și cercetări de epigrafie asupra Banatului roman, în *Studii și comunicări*, 2, Caransebeș, 1977, S. 363—376.

2. Arbeiten in Form von Synthesen, die Inschriften auswerten und interpretieren

- A. Alföldi, *Daker und Römer in Siebenbürgen*, Budapest, 1940; cf. *Daci e Romani nella Transilvania*, Budapest, 1940. Rez.: C. Daicoviciu, în *Dacia*, 7—8, 1937, S. 456—459.
- *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944. Rez.: E. Birley în *JRS*, 36, 1946, S. 222; S. J. de Laet, în *Latomus*, 1947, S. 411.
- I. Berciu — C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, Leiden, 1976.
- C. Daicoviciu, *Le Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1938; cf. *La Transilvania nell'antichità*, București, 1943; cf. *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945. Rez.: I. I. Russu, în *Transilvania*, 74, 1943, S. 470—474; D. M. Pippidi, în *RHSE*, 23, 1946, S. 343.
- A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero romano*, Roma, 1952.
- Gr. Florescu, *I monumenti funerari della Dacia Inferiore*, București, 1942.
- A. Kerényi, *A dáciai személynevek*, Budapest, 1941. Rez.: A. Calderini, în *Epigraphica*, 4, Milano, 1942, S. 16.
- M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.

- I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, in *AISC*, 4, 1941—1944, S. 186—233; 5, 1944—1948, S. 282—296. Rez.: D. M. Pippidi, in *RHSE*, 21, 1944, S. 312—313.
- D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1940; zweite Auflage, București, 1958 mit Supplementum epigraphicum (Inscripții romane și grecești din Oltenia descoperite după anul 1902); dritte Auflage, București, 1968 mit Supplementum epigraphicum (vermehrte und verbesserte).
- *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957.
- H. Mihaescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960.
- La diffusion de la langue latine dans le sud-est de l'Europe (I—VIII), in *RESEE*, 9, 1971, N. 3, S. 497—510; 10, 1972, N. 1, S. 83—93; 11, 1973, N. 1, S. 97—112; N. 2, S. 227—240; N. 3, S. 423—441; N. 4, S. 689—710; 12, 1974, N. 1, S. 17—32.
- S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Schytia Minor*, București, 1961.

3. Inschriftensammlungen oder Corpora

- H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I—III, 1892—1916.
- D. P. Dimitrov, *Die Grabsteine römischer Zeit in Nordbulgarien*, Sofia, 1942.
- A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest, 1940; zweite Auflage, Budapest 1975. Rez.: I. I. Russu, in *ActaMN*, 12, 1975, S. 419—425; idem, in *RRH*, 16, 1977, S. 173—178; C. C. Petolescu, in *Dacia*, N. S., 20, 1976, S. 299—301.
- Gr. Florescu—C. C. Petolescu, *Inscripțiile Daciei romane*, II (Dacia Inferior), București, 1977.
- E. Groag, *Die römischen Inschriften der Hoffbibliothek*, in *Oster- und Pfingstbeilage der Wiener Montags Revue*, VII, Wien, 1913.
- N. Gudea — V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău, 1975.
- B. Milleker, *Délmagyarország régisegleletei a honfoglalás előtti időktől*, Timisoara, III, 1906.
- M. Moga — I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974.
- R. Münsterberg — J. Oehler, *Antike Denkmäler in Siebenbürgen*, in *JOAI*, 5, 1902, S. 93—136.
- R. Noll, *Griechische und Lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung*, Wien, 1962.
- Em. Popescu, *Inscripțiile latine și grecești din secolele IV—XIII în România*, București, 1976.
- I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei romane*, I, București, 1975 (Diplomele militare și tăblițele cerate). Rez.: M. Bărbulescu, in *Revista de Istorie*, 29, 1976, S. 967—968; H. Daicoviciu, in *ActaMN*, 13, 1976, S. 651—655.
- I. I. Russu — M. Dušanić — N. Gudea — V. Wollmann, *Inscripțiile Daciei romane III/1*, București, 1977 (Dacia Superior — zona de sud-vest: teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș).
- M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Hagae, I—II, 1956—1960.
- G. Winkler, *Die römischen Inschriftsteine der Österreichischen National Bibliothek*, in *Biblos*. Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen, 20, 1971, S. 203.
- * * * *Römer in Rumänien*. Ausstellung des RGM Köln und des Historisches Museum Cluj, Köln, 1969 (Katalog).
- * * * *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1971.

4. Artikel, in denen verschiedene, aber besonders Steininschriften, vorgelegt, wiederbearbeitet oder analysiert werden

- V. Antonescu, *Antichitățile romane din Turnu Severin*, in *CrNA*, 1923, S. 14—15.
- G. Balla, *Két római felirati óltárkö Zalánról*, in *ErdMuz*, 24, 1907, S. 52—55.
- C. Băluță, *Monuments épigraphiques d'Apulum*, in *Epigraphica*, București, 1977, S. 233—238.

- M. Bărbulescu, Marcus Aurelius Apollinaris procurator Augusti Daciae Porolissensis, in *ActaMN*, 10, 1973, S. 171—179.
- M. Bărbulescu — E. Nemeş, Un relief cu inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in *Apulum*, 12, 1974, S. 587—790.
- M. Bărbulescu — Z. Miles, O descoperire epigrafică în castrul Potaissa (Turda), in *SCIVA*, 26, 1975, S. 571—576.
- Al. Bărcăcilă, Însemnări din Țara Hațegului, in *ArhOlt*, 2, 1923, S. 179—195.
- Noi monumente funerare din Drobeta cu semnalarea descoperirilor anterioare, in *ArhOlt*, 11, 1932, S. 231—267.
- Drobeta, azi Turnu Severin, T. Severin, 1932.
- Monumentele religioase ale Drobetei cu noi descoperiri arheologice, in *ArhOlt*, 13, 1934, S. 67—107.
- Une ville daco-romaine: Drobeta, in *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938.
- Știri noi din preajma Porților de Fier: Drobeta, Transdrobeta, Transdierna, in *BCMI*, 32, 1939, S. 152—174.
- În jurul monumentului dedicat împăratului Gordian III de cohors I Sagittariorum la Drobeta, in *SCIV*, 8, 1957, S. 313—327.
- I. Berciu, M. Herennius Faustus legatus III Daciarum, in *Apulum*, 3, 1949, S. 202—208.
- I. Berciu — Al. Popa, Marcus Valerius Maximianus legatus Augusti legionis XIII Geminae, in *SCIV*, 12, 1961, S. 93—104.
- Juppiter Cimistenus à Apulum, in *Latomus*, 22, 1963, S. 68—73.
- Exceptores consularis in Dacia, in *Latomus*, 23, 1964, S. 302—310.
- I. O. M. Dolichenus et Dea Syria Magna Caelestis à Apulum, in *Latomus*, 23, 1964 S. 473—482.
- I. Berciu, Altare dedicato à Minerva degli exceptores consularis rinvenuto à Apulum, in *FastiArch*, 1965, S. 442.
- I. Berciu — Al. Popa, Monumente epigrafice din Apulum, in *Apulum*, 5, 1965, S. 167—202.
- I. Berciu — C. Băluță, Apollo Salutaris la Apulum, in *Apulum*, 10, 1972, S. 165—172.
- A. Betz, Pietas deorum erga homines: CIL, III, 7954 aus Sarmizegetusa, in *Omăgiu C. Daicovicu*, S. 33—36.
- Al. Bocănețu, Contribuții epigrafice relative la chestiunea financiară din Illyricum, in *Codrul Cosminului*, 1, Cernăuți, 1924, S. 401—434.
- A. Bodor, Napoka a feliratosok tükrében, in *EmlékkönyvKelemen*, S. 78—111.
- Adalékok a hely elem fennmaradásának kérdéséhez a római kori Dáciában: a Liber és a Libera kultusz, in *Studia*, 4, 1960, S. 25—58.
- Der Liber- und Libera Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der Bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien, in *Dacia N. S.*, 7, 1963, S. 211—239.
- A. Buday, Az Armenia meg az epigráfia, in *ErdMuz*, 23, 1906, S. 53—58.
- Két római feliratos kö Enlakáról, in *ErdMuz*, 23, 1906, S. 58.
- Levelek a szerkestőhöz, in *ErdMuz*, 23, 1906, 203—234.
- Pótlások a CIL, III, kötethez, in *DolgCluj*, 2, 1911, S. 260—279.
- Kiadatlan római feliratos emlékek, in *DolgCluj*, 4, 1913, S. 94—102.
- *Római feliratan*, Cluj, 1914.
- Helyesbítések egy bíráló ismeretéhez, in *DolgCluj*, 6, 1915, S. 124—131.
- Szórványos római kori emlékek Erdélyből, in *DolgCluj*, 7, 1916, S. 79—80.
- Régészeti hírek a Hargita melől, in *DolgSzeged*, 3, 1928, S. 300—301.
- C. I. Buracu, Muzeul »General N. Cena« din Băile Herculane, T. Severin, 1924.
- N. Cena, Über ein Fund einer Inschriftenbasis aus dem römischen Steinkastell Ad Mediam, in *Anzeiger der Akad. d. Wiss. Wien*, 13, 1911. Separat abgedruckt. 5 S.
- E. Chirilă — N. Gudea, Das epigraphische Material, in *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, S. 114—120.

- V. Christescu, *Cîteva observațiuni asupra unei inscripții din Drobeta*, Pitești, 1929.
- Considerațiuni asupra unei stele funerare de la Cășei, in *RIR*, 2, 1932, S. 267—288.
- Nouveaux monuments d'Apulum, in *Dacia*, 3—4, 1927—1932, S. 620—625.
- Le castellum romain de Săpata de jos, in *Dacia*, 5—6, 1935—1936, S. 435—447.
- I. H. Crișan, Două inscripții inedite din Apulum, in *SCIV*, 5, 1954, S. 603—606.
- Notă epigrafică, in *Apulum*, 4, 1961, S. 283—285.
- D. Csálány, Egy ujabban előkerült Juppiter Dolichenus emlékről, in *ArchErt*, 31, 1910, S. 181—182.
- B. Cserni, Róma ezeréves jubileuma Apulumban, in *ATRE*, 1902, S. 24—30.
- M. Ulpus Apollinaris praefectus emlékköve Apulumból, in *ArchErt*, 29, 1909, S. 269—271.
- Zeno sirkövérol Apulumban, in *ArchErt*, 30, 1910, S. 178—181.
- Mucatra sirkövérol Apulumban, in *ArchErt*, 32, 1912, S. 273—276.
- V. Cucuiu, Noi descoperiri la Apulum, in *Anuarul Liceului »Mihai Viteazul« din Alba Iulia pe anul școlar 1933—1934*, Alba Iulia, 1934, S. 20—25.
- C. Daicoviciu, Fouilles et recherches à Sarmizegetusa. 1-er compte-rendu, in *Dacia*, 1, 1924, S. 224—263.
- Monumente inedite din Dacia, in *AISC*, 1, 1928—1929, S. 112—126.
- Cronica arheologică și epigrafică a Transilvaniei, in *ACMIT*, 2, 1929, S. 299—320; cf. *Dacica*, S. 141—152.
- Notițe arheologice și epigrafice, in *AISC*, 1, 1928—1929, S. 58—63.
- Micia I. Cercetări asupra castrului. Cu un supliment epigrafic, in *ACMIT*, 2, 1929, S. 1—44; cf. *Dacica*, S. 180—199.
- Notiziario archeologico ed epigraphico della Transilvania 1919—1929, in *Bolletino dell'Associazione Internazionale per gli studi Mediterranei*, 1, Roma, 1930, S. 25; cf. *Dacica*, S. 141—152.
- O contribuție la P. I. R., in *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, S. 129—132.
- Fouilles de Sarmizegetusa. Deuxième compte-rendu 1925—1928, in *Dacia*, 3, 1927—1932, S. 516—556.
- Contribuții la sincretismul religios în Sarmizegetusa, in *AISC*, 1, 1928—1932, S. 81—88; cf. *Dacica*, S. 200—208.
- Neue Mitteilungen aus Dacien, in *Dacia*, 7—8, 1937—1940, S. 299—336.
- Contributi alla storia della Dacia alla luce degli ultimi tre lustri epigraphici in Romania, in *CongrEpigr IV Roma*, 1959, S. 183—197.
- Un nou sacerdos arae Augusti în Dacia, in *ActaMN*, 4, 1967, S. 469—470; cf. *Dacica*, S. 409—410.
- Hispano-dacica, in *Arheološki Vestnik*, 19, 1968, S. 23—29.
- C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, M. Claudius Fronto et Dacia Malvensis, in *CongrEpigr V Cambridge*, 1967, S. 343—347.
- H. Daicoviciu — I. Piso, Sarmizegetusa și războaiele marcomanice, in *ActaMN*, 12, 1975, S. 159—163.
- Inscriptii din Sarmizegetusa, in *ActaMN*, 13, 1976, S. 89—97.
- Sarmizegetusa et les guerres marcomannes, in *RRH*, 16, 1977, S. 155—159.
- Publius Aelius Antipater, in *Epigraphica*, București, 1977, S. 75—78.
- M. Davidescu — R. Florescu, Noi documente epigrafice descoperite la Drobeta, in *RevMuz*, 3, 1966, S. 205—206.
- A. Degrassi, Nuove iscrizioni della Dacia, in *Epigraphica*, Milano, 4, 1942, S. 153—156.
- S. Ferenczi, Ujabb leletekről Zalattán, in *ArchErt*, 31, 1911, S. 374—375.
- Római régiségek Alvinczről, in *ArchErt*, 32, 1912, S. 92—93.
- G. Ferenczi — St. Ferenczi, O nouă mărturie epigrafică în legătură cu activitatea împăratului Lucius Verus în provinciile de lângă Dunărea de jos și Dacia, in *Sargetia*, 7, 1969, S. 59—78.
- Un altare dedicato a Giove e à Giunone, in *FastiArch*, 1964, S. 419.
- G. Finály, Egy szamosujvári római feliratról, in *ArchErt*, 22, 1902, S. 336—338.

- Római feliratos kövek Szamosujvárról, in *ArchErt*, 26, 1906, S. 37—39.
- Két római felirat Dáciában, in *ArchErt*, 31, 1911, S. 467—470.
- »Téglás Gábor, Dácia megdűlésének története, Budapest, 1913«, in *Századok*, 58, 1914, S. 520—522.
- G. Fischer, Zwei römische Inschriften aus Bilak bei Bistritz, in *KVSL*, 49, 1921, S. 67—72.
- O. Floca, Inscricții inedite din Dacia, in *AISC*, 1, 1928—1932, S. 102—108.
- Altar roman de la Micia, in *Sargetia*, 1, 1937, S. 64—66, 84—85.
- Monumenti inediti del distretto di Hunedoara, in *Dacia*, 7—8, 1937—1940, S. 337—344.
- Cîteva monumente epigrafice și sculpturale din epoca sclavagistă romană, in *Materiale*, 1, 1953, S. 755—772.
- Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia, in *ActaMN*, 5, 1968, S. 111—124.
- Gr. Florescu, I monumenti funerari romani della »Dacia Superior«, in *EDR*, 4, 1926—1927, S. 72—148.
- Castrul roman de la Răcari, in *ArhOlt*, 9, 1930, S. 373—395.
- Două documente epigrafice în legătură cu problema continuității, in *RIR*, 10, 1940, S. 164—174.
- Un document epigrafic referitor la teritoriul de la nordul Dunării moesice, in *SCIV*, 2, 1951, S. 125—135.
- Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasimunicipală a comunelor rurale, in *SCIV*, 9, 1958, S. 337—348.
- G. M. Forni, La dedica à Giove di Silio Crispino centurio strator ad Apulum di L. Giulio Proculo governatore in Dacia, in *Apulum*, 13, 1975, S. 659—666.
- I. Glodariu, Un altar votiv în Muzeul de Istorie Cluj, in *ActaMN*, 2, 1965, S. 667—668.
- N. Gostar, Vămile Daciei, in *SCIV*, 4, 1953, S. 165—181.
- Inscricții și monumente din Germisara, in *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, S. 81—.
- Două inscripții mezerziene, in *Analele Univ. Iași, Istorie*, 4, 1958, S. 31—48.
- Men aneiketos in a bilingual inscription from Dacia, in *Dacia N. S.*, 4, 1960, S. 519—522.
- Două inscripții inedite din Dacia, in *SCIV*, 13, 1962, S. 125—131.
- Populația palmyreană de la Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice, in *ArhMold*, 2—3, 1964, S. 229—309.
- Studii epigrafice, in *ArhMold*, 4, 1966, S. 175—188.
- O stare de alarmă pe limesul de vest al Daciei, in *Analele Univ. Iași, Istorie*, 14, 1968, S. 93—102.
- Inscricțiile din castrul roman de la Orăștioara de sus, in *ActaMN*, 6, 1969, S. 493—501.
- Cohors VI Nova Cumidavensium, in *Analele Univ. Iași, Istorie*, 15, 1969, S. 21—31.
- À propos de deux inscriptions de »Analecta« de Zamosius, in *Analele Univ. Iași, Istorie*, 18, 1972, S. 53—59.
- Un nouveau document épigraphique sur numerus Palmyrenorum Tibiscensium, in *Analele Univ. Iași, Istorie*, 18, 1972, S. 153—155.
- Studii epigrafice, in *ArhMold*, 7, 1972, S. 259—266.
- Les antiquités de la Moldavie dans l'oeuvre du prince Démètre Cantemir, in *Dacoromania*, 2, Freiburg, 1974, S. 127—139.
- Sur Jupiter Héliopolitain en Dacie, in *Analele Univ. Iași, Istorie*, 19, 1973, S. 253—260.
- L. Groza — V. Wollmann, Două inscripții din zona Caransebeș, in *ActaMN*, 13, 1976, S. 163—168.
- D. Gudea, CIL, III, 7648, in *Apulum*, 10, 1972, S. 707—712.
- Inscricții și ștampile tegulare în castrul roman de la Bologa, in *ActaMN*, 9, 1972, S. 413—427.
- N. Igna, *Cutul lui Aesculap și al Hygiei cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj, 1935.
- *Apele termale de la Băile Geoagului (Germisara) în epoca romană*, Alba Iulia, 1940.
- D. Isacu, Jupiter Sarapis la Potaissa, in *ActaMN*, 7, 1970, S. 549—553.
- Deus Aeternus în provincia Dacia, in *Apulum*, 9, 1971, S. 537—546.

- D. Isacu — I. Stratan, Monumente de artă provincială romană în Muzeul din Lugoj, in *Banatica*, 2, 1973, S. 117—130.
- B. Jánó, Római köemlékek Hunyadvármegyében, in *ArchErt*, 32, 1912, S. 49—57, 393—411.
- J. Jung, Mitteilungen aus Apulum, in *JÖAI*, 12, 1909, Bbl. S. 179—194.
- Inschrift aus Apulum, in *JÖAI*, 12, 1909, Bbl. S. 139—141.
- W. Kubitschek, Drobeta in Dakien, in *Klio*, 10, 1910, S. 253—256.
- D. Laitin, Orșova (monografie), in *Anuarul XX al Gimnaziului mixit din Orșova pe anul școlar 1938—1939*, T. Severin, 1939, S. 3—49.
- Al. Lenghel, Cîteva date despre băi romane și »ex voto« — uri din Dacia traiană, in *Clujul Medical*, 1926 (Sonderdruck).
- M. Macrea, Două inscripții romane inedite, in *AISC*, 1, 1928—1932, S. 109—111.
- Cumidava, in *AISC*, 4, 1941—1944, S. 234—261; cf. *Zbornik Kazarow*, Sofia, 1950, S. 61—69; Rez.: C. C. Giurescu, in *RIR*, 14, 1944, S. 149; R. Vulpe, in *Balkanica*, 7, 1944, S. 181—184.
- Cultele germanice în Dacia, in *AISC*, 5, 1944—1948, S. 219—263.
- O inscripție care nu e falsă, in *AISC*, 5, 1944—1948, S. 297—301.
- Inscriptii inedite de la Porolissum în Muzeul Raional Zălau, in *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, S. 101—117.
- Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla, in *SCIV*, 8, 1957, S. 215—245.
- M. Macrea — E. Chirilă — V. Lucăcel — C. Pop — N. Gudea, O inscripție din pretoriul castrului roman de la Buciumi, in *StComBrukenthal*, 14, 1969, S. 289—298.
- L. Mărghitău, O nouă inscripție descoperită la Micia, in *SCIVA*, 24, 1973, S. 143—148.
- L. Mărghitău — C. C. Petolescu, Vota pro salute imperatorum in an inscription at Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in *JRS*, 66, 1976, S. 84—86.
- Vota pro salute principis, in *Studii Clasice*, 16, 1976, S. 249.
- S. Mihalik, Orsova és környéke régiségei, in *MKErt*, 2, 1908, S. 8—20.
- Régiségek Herkulesfürdőn, in *MKErt*, 4, 1910, S. 154—159.
- Z. Milea, Mars la Potaissa, in *ActaMN*, 8, 1971, S. 577—578.
- Z. Milea — M. Jude, O nouă inscripție descoperită la Potaissa, in *SCIV*, 23, 1972, S. 667—670.
- Z. Milea, Un monument epigrafic de la Potaissa, in *StComBrukenthal*, 18, 1974, S. 125—129.
- F. Milleker, Tsierna, Transdierna és az ujjab orsovai leletek, in *TRET*, 1902, S. 18—29.
- I. Mitrofan, Vestigii din Napoca romană, in *ActaMN*, 13, 1976, S. 197—204.
- M. Moga, O presupusă stelă funerară în Muzeul din Cluj, in *AISC*, 2, 1933—1935, S. 323—329.
- Pagus tibiscensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana, in *Tibiscus*, 1, 1971, S. 42—49.
- V. Moga, Un nou monument epigrafic dedicat lui I. O. M. la Apulum, in *Apulum*, 14, 1976, S. 119—130.
- Monumente epigrafice și sculpturale descoperite la Apulum, in *Apulum*, 15, 1977, S. 235—243.
- J. Novák, Ujjab napokai feliratos kö, in *Közlemények*, 1, 1941, S. 109—116.
- Napokai sirtöredékek, in *Közlemények*, 4, 1944, S. 88—89.
- C. S. Nicolaescu — Ploșor, Unde a fost Malva?, in *RevMuz*, 2, 1965, S. 203—207.
- H. Nubar, Un ex voto al zeiței Hecate din Sucidava, in *BMI*, 41, 1971, S. 48—50.
- J. Ornstein, Római áldozati óltárról Szamosujvárról, in *ArchErt*, 23, 1903, S. 61—62.
- Római emlékek Hesdátén, in *ArchErt*, 23, 1903, S. 448.
- I. Paulovics, Dacia keleti határvonala és az úgy nevezett dák ezüst kincsek kérdése, Cluj, 1944.
- V. Pârvan, Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman, București, 1911.
- Știri nouă din Dacia Malvensis, București, 1914.
- Em. Panaitescu, Monumente inedite din Largiana (Sutoru), in *ACMIT*, 2, 1929, S. 81—116.
- C. C. Petolescu, Notă epigrafică, in *SCIV*, 22, 1971, S. 107—114.
- Un altar dedicat lui I. O. M. in *BMI*, 42, 1973, S. 32.
- Note epigrafice (II), in *SCIV*, 25, 1974, S. 595—604.

- Note epigrafice (III), in *SCIVA*, 27, 1976, S. 393—398.
- Un consularis trium Daciarum recentment connu, in *Epigraphica*, București, 1977, S. 159—166.
- I. Piso — V. Pepelea, Două piese romane de la Botorca (Tirăveni), in *ActaMN*, 9, 1972, S. 473—476.
- I. Piso, P. Furius Saturninus, in *ActaMN*, 9, 1972, S. 463—472.
- Războiul lui Philippus (Arabs) cu Carpii, in *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, S. 301—310.
- O inscripție funerară de la Beriu, in *Apulum*, 12, 1974, S. 580—582.
- Epigraphica (I), in *Sargetia*, 11—12, 1974—1975, S. 57—79.
- Epigraphica (II), in *Apulum*, 12, 1974, S. 677—682.
- Sur la vie municipale de Sarmizegetusa, in *Studii Clasice*, 16, 1974, S. 235—244.
- Votorum nuncupatio de Sarmizegetusa, in *RRH*, 13, 1974, S. 723—733.
- Epigraphica (III), in *ActaMN*, 12, 1975, S. 165—178.
- Zur Laufbahn des Calpurnius Iulianus, in *Römisches Österreich*, 3, 1975, S. 175—182.
- Epigraphica (IV), in *Apulum*, 14, 1976, S. 441—443.
- Epigraphica (V), in *AIIA*, 19, 1976, S. 259—265.
- Carrières sénatoriales (I), in *RRH*, 15, 1976, S. 466—481.
- La carrière équestre de P. Aelius Hammonius, in *Dacia*, N. S., 20, 1976, S. 231—257.
- P. Furius Saturninus légat de la Dacie Supérieure, in *Actes Eirene*, 12, Praga, 1972, S. 679—686.
- Epigraphica (VII), in *Apulum*, 15, 1977, S. 643—647.
- C. Pop — I. Al. Aldea — I. Chifor — V. Lucăcel, Cîteva medalioane lucrate aparte din Dacia Superioară, in *Apulum*, 7, 1968, S. 413—421.
- C. Pop, Une plaque votive dédiée au culte de Dionysos, in *Dacia*, N. S. 12, 1968, S. 413—416.
- Al. Popa — I. Berciu, Numerus Maurorum Hispanorum en Dacie, in *CongrEpigr V Cambridge*, 1967, S. 357—360.
- Trei monumente epigrafice din Apulum, in *Apulum*, 7, 1968, S. 401—412.
- Divinități galatine în Dacia, in *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, S. 315—324.
- Al. Popa — I. Al. Aldea, Eine unbekannte Liber Pater geweihte Inschrift, in *Actes Eirene*, 12, Praga, 1972, S. 699—702.
- O nouă inscripție închinată lui Liber Pater, in *StComBrukenthal*, 18, 1974, S. 199—214.
- Colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis, in *StComBrukenthal*, 18, 1974, S. 31—41; cf. in *Apulum*, 10, 1972, S. 209—220; cf. *CongrEpigr VI München*, 1972, S. 490—492.
- Al. Popa — V. Pavel, Ansamblul funerar al Iuliei Serena de la Apulum, in *Apulum*, 13, 1975, S. 113—120.
- B. Posta, Köemlékek föllátása az ENM érem és régiségtárában, in *MKErt*, 1, 1907, S. 138—147.
- D. Protase, Elemente etnice trace și ilire în ala II Pannoniorum din Dacia, in *SCIV*, 19, 1968, S. 339—344.
- Elementes ethniques thraces et illyriennes dans ala II Pannoniorum, in *Hommages à M. Renard*, II, Bruxelles, 1969, S. 634—638.
- O familie de origină italică într-o inscripție din Apulum, in *Apulum*, 9, 1971, S. 351—355.
- Rectificări la o inscripție din Apulum, in *Apulum*, 10, 1972, S. 703—705.
- D. Protase — A. Zrinyi, Castrul roman de la Brincovenesti, in *Marisia*, 5, 1975, S. 57—69.
- D. Radu, Materiale epigrafice în Muzeul din Alba Iulia, in *Apulum*, 4, 1961, S. 87—118.
- I. I. Russu, Descoperiri arheologice la Potaissa, in *AISC*, 3, 1936—1940, S. 319—350.
- Notes épigraphiques (I), in *Dacia*, 11—12, 1944—1948, S. 269—270.
- Miscellanea dacica (I—II), in *AIIN*, 11, 1946, S. 400—413.
- Notes épigraphiques (II), in *Epigraphica*, 10, Milano, 1948, S. 14—20.
- Epitaful sclavului Scaurianus, in *SCIV*, 6, 1955, S. 883—888.
- Descoperiri și achiziții ale Muzeului Raional Turda, in *Din activitatea Muzeelor noastre*, Cluj, 1955, S. 100—106.

- Slavul Atticus. O contribuție la istoria economică a Daciei, in *Studii și cercetări științifice*, Cluj, 1956, S. 7—13.
- Un sclav în serviciul vamal din Dacia, in *SCIV*, 4, 1953, S. 785—793.
- Materiale epigrafice în Muzeul Raional Dej, în *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, 2, S. 118—131.
- Un raport epigrafic de la Mihăileni (Odorheiu), in *Emlékkönyv Kelemen*, S. 532—541.
- Note epigrafice (IV), in *SCIV*, 10, 1959, S. 139—143.
- Castrul și garnizoana romană de la Buciumi, in *SCIV*, 10, 1959, S. 305—319.
- Inscriptii din Dacia, in *Materiale*, 6, 1959, S. 871—895.
- Note epigrafice (V), in *SCIV*, 11, 1960, S. 405—410.
- Materiale epigrafice din estul Daciei, in *ActaMN*, 1, 1964, S. 181—196.
- Note epigrafice (VII), in *ActaMN*, 1, 1964, S. 477—481.
- I. I. Russu — Z. Milea, Materiale epigrafice din Muzeul Raional Turda, in *Probleme de Muzeografie*, Cluj, 1964, S. 14—31.
- I. I. Russu, Note epigrafice (VI), in *StComBrukenthal*, 12, 1965, S. 205—210.
- Caerelius Sabinus legatus provinciae Raetiae, in *Apulum*, 5, 1965, S. 551—556.
- Note epigrafice (IX), in *ActaMN*, 3, 1966, S. 451—458.
- Note epigrafice (X), in *SCIV*, 18, 1967, S. 167—182.
- Domus divina in Dacia, in *Studii Clasice*, 9, 1967, S. 211—218.
- Note epigrafice (XI), in *ActaMN*, 5, 1968, S. 451—470.
- C. Iulius Maximus Praeses Daciarum, in *SCIV*, 19, 1968, S. 667—675.
- Inscriptii romane din județul Hunedoara, in *Sargetia*, 5, 1968, S. 87—106.
- Petronius Novatus in Dacia, in *SCIV*, 21, 1970, S. 155—164.
- Note epigrafice (XII), in *Studii Clasice*, 12, 1970, S. 161—170.
- Note epigrafice (XIII), in *ActaMN*, 7, 1970, S. 517—529.
- Arula Herculi dicata: CIL, III, 14496, 1, in *SCIV*, 23, 1972, S. 121—123.
- Une epitaphe romaine en deux exemplaire, in *CongrEpigr VI München*, 1972, S. 486—487.
- Eine römische Inschrift in doppelter Ausführung, in *Dacia*, N. S., 17, 1973, S. 329—334.
- Inscriptii romane din Praetorium (Mehadia), in *Banatica*, 2, 1973, S. 103—115.
- Epitaful călărașului Ulpus Eptatralis, in *ActaMN*, 10, 1973, S. 103—109.
- Contribuții epigrafice la istoria Daciei romane (III). False, achiziții, confuzii, restituiri, in *AIHA*, 18, 1975, S. 47—70.
- O descoperire epigrafică la Potaissa. Rectificări la SCIVA. 26, 1975, p. 571—576, in *SCIVA*, 28, 1977, S. 217—223.
- Garnizoana castrului de la Brîncovenesti (jud. Mureș), in *SCIVA*, 28, 1977, S. 93—104.
- A. Salač, Napisy rimske kolonie in Apulum v rukopise narodni universitny knihovi v Prahe, in *Listy Filologicke*, 1940, S. 115—120.
- J. Salanki, Egy római feliratos gyűtemény, in *EphK*, 1940, S. 221—222.
- S. Sanie, Inscriptio bilinguis tibiscensis. A. Pars palmyrena, in *Dacia* N. S., 14, 1970, S. 405—409.
- O inscripție siriacă de la Romula, in *ArhMold*, 4, 1966, S. 355—359.
- Classica et orientalia, in *SCIVA*, 27, 1976, S. 399—404.
- N. Simovleviç, Rimska ara iz Kaitasova, in *RVM*, 1955, S. 165.
- T. Simu, *Inducatorul obiectelor mai importante în Muzeul județului Severin*, Lugoj, 1943.
- A. Stein, Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus. Sonderdruck aus dem ACMIT, 5, 1942.
- I. Stoian, A propos de CIL, III, 6157 et 7566, in *Dacia* N. S., 1, 1957, S. 329—335.
- Z. Székely, A csomafáji római villa rustica újabb óltárkövek, in *Jegyzetek Dacia történetéhez*, Sf. Gheorghe, 1946, S. 5—8.
- Raport despre cercetările executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe între anii 1945—1953, in *Muzeul Regional Sf. Gheorghe. Almanah 1879—1954*, Tg. Mureș, 1954, S. 24—43.
- Materiale epigrafice din estul Transilvaniei, in *SCIV*, 14, 1963, S. 163—166.
- Descoperiri epigrafice și arheologice pe granița de est a Daciei romane, in *ArhMold*, 5, 1967, S. 133—143.

- J. Téglás, A Mikesi római romok szédulása a közelebrő Torda talált római feliratokról, in *ArchErt*, 22, 1902, S. 79—83.
- Tordán és Mézskőn talált római feliratokról, in *ArchErt*, 28, 1908, S. 270—273, 360—361.
- Tordán talált római régiségekről, in *ArchErt*, 24, 1904, S. 249—251.
- Potaisai feliratok és domborművek, in *ArchErt*, 35, 1915, S. 44—49.
- G. Téglás, Ujabb római feliratokról és Mithras emlékről Szerb- Pozsejsejénán, in *ArchErt*, 24, 1904, S. 413—414.
- Adalék a Rómaiaknak bányáiparához. Egy köfaragó mester (lapidarius) csétablaja Kiskalánon, in *BKL*, 38, 1904, S. 255.
- A Dáciai bánya adminisztrációja felirat emlékei a Hunyadmegyei Ruda határában első »12 Aposztol« bányából Brád mellett, in *BKL*, 43, 1906, S. 556—561.
- A római bányászat Dáciai közelésének emlékköve tekintettel a bánya adminisztrációji föbb s a császár vas bányászatának a dunai provinciában és Gáliában kimutatkozó szervezete, in *BKL*, 47, 1908, S. 66—81.
- Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens, in *Klio*, 10, 1910, S. 495—505.
- Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens, in *Klio*, 11, 1911, S. 499—510.
- Caelestis Virgo jeletősége Dáciában, in *ArchErt*, 34, 1914, S. 350—354.
- Iulius Berenicianus hadtestének szerepe Dacia védelmében, in *HK*, 1912, S. 1—25, 181—200, 392—410, 572—600.
- Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități*, București, 1902—1908.
- Cîteva monumente epigrafice descoperite în Romania, in *RIAF*, 1903, S. 3—83.
- Comunicațiuni arheologice și epigrafice, in *AAR*, 25, 1902 (Sonderdruck).
- J. Trynkowski, Notulae epigraphicae, in *Eos*, 56, 1966, S. 217—222.
- Varenii z Sarmizegetusy, in *Przeglad Historiczny*, 56, 1965, S. 369—387.
- D. Tudor, Noi monumente mithraice de la Romula, in *ArhOlt*, 12, 1933, S. 221—228.
- Antichități preistorice și romane din județul Romanași, in *BCMI*, 26, 1933, S. 76—81.
- Cîteva descoperiri din Dacia Inferior, in *AISC*, 2, 1933—1935, S. 190—191.
- Découvertes archéologiques à Sucidava et ses environs, in *ArhOlt*, 15, 1936, S. 107—113.
- Castele romane de la Jidava, in *Bucureștii*, 2, 1936, S. 89—117.
- Monumente inedite de la Romula, in *BCMI*, 28, 1935, S. 113—126; 31, 1938, S. 79—93.
- Doi negustori din Drobeta, in *Revista învățămîntului comercial*, 2, Craiova 1938, S. 8—10.
- Quelques découvertes archéologiques de la Dacie Inferieure, in *Dacia*, 7—8, 1937—1940, S. 353—357.
- Colecția prof. Ilie Constantinescu-Caracal, in *ArhOlt*, 19, 1940, S. 36—60.
- Sextus Iulius Possesor in Dacia, in *Omăgiu lui C. Giurescu*, București, 1944, S. 525—531.
- Juppiter Turmasgades à Romula, in *Dacia*, 11—12, 1944—1948, S. 271—272.
- Juppiter Zbeldourdos à Drobeta, in *RIR*, 17, 1947, S. 70—79.
- Despre sclavaj în Dacia Inferior, in *SCIV*, 1, 1950, S. 205—212.
- Interfecți a latronibus in inscripțiile din Dacia, in *SCIV*, 4, 1953, S. 583—595.
- Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea, in *Materiale*, 2, 1956, S. 565—623.
- Colonia Romula într-o nouă inscripție, in *Revista Univ. Al. I. Cuza, Iași*, 1, 1954, S. 293—312.
- O nouă inscripție privitoare la sclavii din Dacia, in *Analele Univ. București*, 10, 1961, S. 7—11.
- Ordo augustalium în Dacia romană, in *Studii și articole de istorie*, 3, 1961, S. 7—24.
- Le organizzazioni degli augustali nella Dacia, in *Dacia N. S.*, 6, 1962, S. 199—214.
- Piatră funerară romană descoperită în Banat, in *Analele Univ. București*, 9, 1957, S. 9—14.
- Iscrizione funeraria scoperta nel Banat (Romania), in *Latomus*, 17, 1958, S. 355—359.
- Collegium duplarium, in *Latomus*, 22, 1963, S. 240—251.
- Comunicări epigrafice (I), in *SCIV*, 13, 1962, S. 115—123. (II), in *SCIV*, 16, 1965, S. 177—178; (III), in *SCIV*, 16, 1965, 357—372; (IV), in *SCIV*, 17, 1966 S. 593—602; (V), in *SCIV*, 19, 1968, S. 331—338; (VI), in *SCIV*, 21, 1970, S. 313—326.

- Distrugerea castrului roman de la Slăveni, in *Historica*, 1, Craiova, 1970, S. 67—83.
- Inscriptions inédites de la Dacie Inférieure, in *CongrEpigr VI München*, 1972, S. 487—490.
- D. Tudor — C. Vlădescu, Dardanii la Romula, in *Apulum*, 10, 1972, S. 183—186.
- D. Tudor, Nouvelles données épigraphiques relatives à C. Arrius Antoninus consularis Daciae et Dalmatiae et à P. Helvius Pertinax consularis Daciae, in *RESEE*, 11, 1973, S. 415—422.
- Basilica castrensis de la Slăveni pe Olt, in *Drobeta*, 1, 1974, S. 47—53.
- Comunicări epigrafice (VII) in *SCIVA*, 26, 1976, S. 125—136.
- V. Vasilev — L. Mărghită, Materiale epigrafice descoperite la Micia, in *Apulum*, 7, 1968, S. 423—431.
- W. Weber, Zu der Inschrift des Iulius Quadratus. Sonderdruck aus dem *Abhandlungen der Preuss. Akad. d. Wiss*, Berlin, 1932.
- H. Wolff, Miscellanea dacica (I—II), in *ActaMN*, 12, 1975, S. 139—158; 13, 1976, S. 98—123.
- V. Wollmann, Două inscripții romane din Muntii Apuseni, in *Apulum*, 5, 1965, S. 591—595.
- Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul Sebeș, in *ActaMN*, 7, 1970, S. 163—183.
- Inscriptii și sculpturi romane din sud-estul Banatului, in *ActaMN*, 8, 1971, S. 539—553.
- Monumente epigrafice și sculpturale de la Ulpia Traiana, in *Apulum*, 13, 1975, S. 199—226.
- Ein Bataver im römischen Heer in Dacien, in *Germania*, 50, 1972, S. 247—251.
- Monumente epigrafice »emigrate« de la Ulpia Traiana, in *Sargetia*, 11—12, 1974—1975, S. 307—315.
- E. Zefleanu, O descoperire arheologică la Apulum, in *Anuarul liceului »Mihai Viteazul« din Alba Iulia pe anul școlar 1933—1934*, Alba Iulia, 1934, S. 10—14.
- O descoperire arheologică la Apulum, in *Anuarul liceului »Mihai Viteazul din Alba Iulia pe anii școlari 1934/1935—1935/1936*, Alba Iulia, 1936, S. 10—12.
- Zeița Nemesis la Apulum, in *Anuarul liceului »Mihai Viteazul« din Alba Iulia pe anii școlari 1934/1935—1935/1936*, Alba Iulia, 1936, S. 13—16.
- Note epigrafice din Apulum, in *Apulum*, 3, 1947—1949, S. 95—101.

5. Meilensteine

- C. Daicoviciu, Un nou miliarium din Dacia, in *AISC*, 1, 1928—1932, S. 48—53.
- D. Tudor, Miliarium de la Constantin cel Mare în Dacia, în *ArhOlt*, 17, 1938, S. 19—25; cf. Ein konstantinischer Meilenstein in Dazien, in *Serta Hoffileriana*, Zagreb, 1940, S. 241—247; cf. *AE*, 1939, 19.

6. Militärdiplome

- A. Buday, Ezernyolczsász éves katonai ókmány, in *Ellenzék*, 15 iunie 1924.
- Porolissumból. A napfenyrekérült leletek ismeretése, in *ErdMuz*, 26, 1909, S. 26—28.
- Porolissumból, in *DolgCluj*, 2, 1911, S. 102—103.
- Diplomata militaris, in *DolgSzeged*, 1, 1925, S. 26—29.
- I. Chifor — I. I. Russu, Diploma militară romană din anul 123 e. n. din colecția Muzeului din Gherla, in *RevMuz*, 10, 1973, S. 465—467.
- E. Chirilă — N. Gudea, Das epigraphisches Material, in *Das Römerlager von Bucuimi*, Cluj, 1972, S. 117—119; cf. *AE*, 1973, 458.
- C. Daicoviciu, O nouă diplomă militară din Dacia, in *SCIV*, 4, 1953, S. 541—555.
- Ein neues Militärdiplom aus Dazien, in *Dacia N. S.*, 1, 1957, S. 191—204; cf. *AE*, 1958, 30 = 1959, 31; cf. *Dacica*, S. 310—324.
- C. Daicoviciu — D. Protase, Un nouveau diplôme militaire de Dacie, in *JRS*, 51, 1961, S. 63—70; cf. *AE*, 1962, 255.
- O diplomă militară din Dacia Porolissensis, in *ActaMN*, 1, 1964, S. 163—180.
- Megjegyzések egy Dacia Porolissensis katonai diploma tulajdonásának és eredetéhez, in *AntTan*, 12, 1965, S. 126—130.

- C. Daicoviciu — L. Groza, Diploma militară de la Tibiscum, in *ActaMN*, 2, 1965, S. 135—139; cf. *AE*, 1967, 395; cf. *Dacica*, S. 363—367.
- D. Detschew, Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis, in *Klio*, 30, 1937, S. 187—199; cf. *AE*, 1937, 113.
- Ein neues Militärdiplom des Kaisers Antoninus Pius, in *JOAI*, 29, 1935, S. 54—59; cf. *AE*, 1935, 111.
- M. Dingă-Petrovski — I. I. Russu, Ein römisches Militärdiplom aus Tibiscum, in *Forschungen*, 19, 1976, S. 39—45.
- G. Finály, Archäologische Funde, in *ArchAnz*, 1909, S. 287—293.
- G. Forni, Contributo alla storia della Dacia romana, in *Athenaeum*, 36, 1958, S. 183—217; cf. *AE*, 1959, 37.
- B. Gerov, Zwei Neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien, in *Klio*, 37, 1959, S. 196—210; cf. *AE*, 1962, 264.
- D. Isac, A new military diplom from Gilău, in *Epigrafica*, București, 1977, S. 69—73.
- A. Mócsy, A dél pannoniai Cornacatus az új dáciai katonai diplomában, in *AntTan*, 11, 1964, S. 113—115.
- Pannon vagy Cor(i) non, in *AntTan*, 12, 1965, S. 130—132.
- H. Nesselhauf, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, XVI, Diplomata militaria, Berlin, 1936.
- Em. Panaitescu, (das Militärdiplom von Cășei), in *Rendiconti della Pontificale Academia Romana di Archeologia*, 7, 1930—1931, S. 119—120.
- V. Pârvan, Stiri nouă din Dacia Malvensis, București, 1914, S. 15, n. 17 = *ArchAnz*, 1913, S. 373, n. 17.
- C. C. Petolescu, Provincia Dacia Porolissensis într-o nouă diplomă militară, in *Studii Clasice*, 15, 1973, S. 131—135.
- Notă epigrafică, in *SCIV*, 22, 1971, S. 109—114.
- Note sur la carrière de P. Matelius Secundus, in *Dacia N. S.*, 17, 1973, S. 281—285; cf. *AE*, 1973, 467.
- Palmyrenii sagittarii într-o diplomă militară din Dacia Superior, in *SMMIM*, 7—8, 1975, S. 89—92.
- Palmyrenii sagittarii, in *Latomus*, 24, 1975, S. 1020—
- M. D. Petrovski — I. I. Russu, O diplomă militară de la Tibiscum, in *Banatica*, 3, 1975, S. 61—73 (= *Forschungen*, 19, 1976, S. 39—45).
- D. Protase, O diplomă militară descoperită la Gherla, in *Steaua*, XI, Cluj, 1960.
- Descoperiri arheologice la Gherla, in *Probleme de Muzeografie*, Cluj, 1964, S. 177—181; cf. *AE*, 1967, 199.
- I. I. Russu, Diplome militară de la Gilău, in *Materiale*, 2, 1956, S. 703—715; cf. *AE*, 1957, 199.
- Două fragmente de diplome militare de la Apulum, in *Apulum*, 4, 1961, S. 119—125; cf. *AE*, 1969, 391.
- Das römische Militärdiplome von Miroljubovo, in *Dacia N. S.*, 16, 1972, S. 293—298.
- *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123 e. n.*, București, 1973; Rez.: M. Bărbulescu, in *SCIV*, 23, 1974, S. 605—606; B. Lörincz, in *ArchErt*, 104, 1974, S. 76—78; H. Wolff, in *ActaMN* 12, 1975, S. 152.
- Diploma militară din anul 90 pentru provincia Moesia Superior, in *Apulum*, 12, 1974, S. 103—111; cf. Al. Popa, in *FastiArch*, 1965, S. 322—323, nr. 4711.
- in *Dacia*, N. S., 18, 1974, S. 156—176.
- Zum römischen Militärdiplom von Čovdin (Serbien), in *RRH*, 14, 1975, S. 538—548; cf. S. Dušanić — M. R. Vasić, Fragment of a military diploma from Moesia Superior, in *Germania*, 52, 1974, S. 408—425.
- D. Tudor, Fragment d'un diplôme militaire romain, in *Dacia*, 11—12, 1944—1948, S. 273—274.

7. Wachstäfelchen

- I. Baltariu, *Tripticele din Transilvania*. Contribuții la istoria dreptului, roman, Aiud, 1930.
 — Tablele cerate și aurul din Ardeal, in *Revista Istorică*, 1935, S. 372—377.
 J. Carcopino, Note sur la tablette de Cluj: CIL, III, no. X, p. 948, in *RPh*, 1937, S. 97—104.
 B. Cserni, Alsófehér vármegye történelme, in *Alsófehérvármegye monografiája*, II/1, Aiud, 1901, S. 505—519.
 G. Ciulei, Locatio operarum: închirierea forței de muncă în tripticele din Transilvania sec. II e. n., in *ActaMN*, 8, 1971, S. 555—560.
 — La mancipation dans les triptiques de Transylvanie, in *Actes Eirene*, 12, Praga, 1972, S. 489—494.
 E. A. Fischer, A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata, in *Szentpétery emlékkönyv*, Budapest, S. 443—451.
 E. Pólay, Megszólalnak a viasztáblák, in *Tarka Tudomány*, 1962, S. 191—192.
 — A Dáciai viasztáblák szerződései, Budapest, 1972. Rez.: I. I. Russu, in *ActaMN*, 13, 1976, S. 643—650.
 — Három munka szerződés a római Dáciából, in *Acta Univ. Sz*, 4, 1958, S. 3—33.
 — Ein Gesellschaftsvertrag aus dem römischen Dacien, in *ActaAnt*, 8, 1960, S. 417—438.
 — Die Obligationssicherheit in der Verträgen der siebenbürgischen Wachstafeln, in *Klio*, 40, 1962, S. 142—158.
 — Sklaven-Kaufverträge auf Wachstafeln aus Herculaneum und Dakien, in *ActAnt*, 10, 1962, S. 385—397.
 R. Rohle, CIL, III, p. 948, no. 10, in *ActaMN*, 6, 1969, S. 515—516.
 Gh. Stefan, Cu privire la forța muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia, in *Analele Univ. București, Istorie*, 9, 1960, S. 19—29.

8. Ziegelstempel militärischen oder zivilen Charakters

- G. Bakó, Numerus Illyricorum la Hoghiz, in *SCIVA*, 26, 1975, S. 141—145.
 Al. Bărcăcilă, Căramizi romane de la Drobeta, in *BCMI*, 7, 1914, S. 39.
 — Les thermes romains de Drobeta, in *ArhOlt*, 17, 1938, S. 41—42.
 D. Benea, Noi cărămizi stampilate din secolul IV descoperite la Svinița (jud. Mehedinți), in *Tibiscus*, 4, 1975, S. 125—128.
 — Officina militară de la Dierna (sec. III—IV), in *ActaMN*, 13, 1976, S. 205—216.
 — Cîteva precizări cu privire la monumentele epigrafice ale cohortei I Sagittariorum la Drobeta, in *SCIVA*, 27, 1976, S. 77—84.
 — Vexillații ale legiunii a V-a Macedonica la Drobeta în secolele III—IV e. n., in *ActaMP*, 1, 1977, S. 173—179.
 — Einige Aspekte der Römerherrschaft im Gebiet des Eisernen Tores nach Aurelians Rückzug. Die Militärziegelei von Dierna, in *Limes XI Székesfehérvár*, 1976, S. 321—332.
 Al. Borza, Informations nouvelles sur le camp romain de Cenad, in *Dacia* 9—10, 1941—1944, S. 551—554.
 O. Bozu, Cohors I Sagittariorum la Zăvoi, in *Banatica*, 4, 1975, S. 131—133.
 N. Branga, Tegule private din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in *Sargetia*, 11—12, 1974—1975, S. 85—100.
 — Inscriptii tegulare civile romane din Oltenia, in *Transilvania*, 5, Sibiu, 1975, S. 31—34.
 — Contribuții epigrafice la istoria Sarmizegetusei, in *Transilvania*, 4, Sibiu, 1975, S. 38—41.
 A. Buday, Daciai katonai téglabélyegek, in *ErdMuz*, 26, 1909, S. 303—305.
 E. Chirilă — N. Gudea, Das epigraphisches Material, in *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, S. 117.
 I. H. Crișan, Șantierul arheologic Turda, in *Materiale*, 7, 1961, S. 431—440.
 B. Cserni, Apulum maradványok, in *ATRE*, 1903, S. 90—104.

- E. Dörner, Urme ale legiunii a V-a Macedonica la Aradul Nou, in *ActaMN*, 8, 1971, S. 503—506.
- I. Glodariu, Legio IIII Flavia Felix in Dacia, in *ActaMN*, 2, 1965, S. 429—435.
- Legio IIII Flavia Felix et la Dacie, in *CongrEpigr V Cambridge*, 1967, S. 327—336.
- Numerus germanicianorum en Dacie, in *CongrEpigr VI München*, 1972, S. 543—545.
- O. Floca, O contribuție la istoria legiunii a XIII Gemina în Dacia, in *AISC*, 1, 1928—1932, S. 54—57.
- N. Gostar, Unitățile militare din castrul de la Tibiscum, in *ActaMN*, 5, 1968, S. 471—477.
- Legio I Minervia în estul Daciei, in *Analele Univ. Iași, Istorie*, 11, 1965, S. 1—8.
- Ein numerus germanicianorum exploratorum in Oberen Dacien, in *Germania*, 50, 1972, S. 241—247.
- N. Gudea, O cărămidă cu ștampilă din secolul al IV-lea la Svinîța (jud. Mehedinți), in *ActaMN*, 7, 1970, S. 555—559.
- N. Gudea — I. Uzum, Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970, in *Banatica*, 2, 1973, S. 85—96.
- N. Gudea, Inscriptii și ștampile tegulare in castrul roman de la Bologa, in *ActaMN*, 9, 1972, S. 413—439.
- O locuință romană rustică la Gornea (jud. Caraș-Severin), in *ActaMN*, 10, 1973, S. 569—593; cf. N. Gudea, *Gornea, Așezări romane și postromane*, Reșița, 1976.
- O contribuție la toponimia limesului bănățean al Dunării în secolul IV e. n., în *Tibiscus*, 3, 1974, S. 141—146.
- Observații cu privire la cohortele I Hispanorum în Dacia, in *SCIVA*, 26, 1975, S. 381—385.
- Contributii la antroponimia și toponimia limesului bănățean al Dunării, in *AIIA*, 19, 1976, S. 275—282; cf. N. Gudea, *Gornea, Așezări romane și postromane*, Reșița, 1976.
- Legio VII Gemina în Dacia, in *SCIVA*, 27, 1976, S. 109—114.
- Săpăturile arheologice efectuate de M. Macrea și M. Moga la baia castrului roman de la Mehadia, in *Tibiscus*, 5, 1975, S. 107—124.
- Cohors I Ulpia Brittonum în Dacia, in *SCIVA*, 28, 1977, S. 129—134.
- Contributions épigraphiques à l'histoire de la ala I Bosporanorum, in *Epigraphica*, București, 1977, S. 223—238.
- K. Horedt, Cu privire la interpretarea unor ștampile epigrafice, in *SCIV*, 24, 1973, S. 109—110.
- N. Lupu, O importantă descoperire epigrafică la Caput Stenarum, in *In memoriam C. Daicovicu*, Cluj-Napoca, 1974, S. 219—227.
- Săpăturile de la Boița, in *Materiale*, 7, 1961, S. 411—420.
- M. Macrea, Notes au sujet de briqueteries en Dacie, in *Dacia*, 11—12, 1944—1948, S. 275—280.
- Iarăși despre Manius Servius Donatus, in *AISC*, 5, 1945—1948, S. 302—303.
- Locurile de garnizoană ale cohortei VIII Raetorum, in *Omagiu C. Daicovicu*, București, 1960, S. 339—351.
- Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considerations sur l'organisation de la Dacie romaine, in *Dacia N. S.*, 8, 1964, S. 145—160.
- L. Mărghită, Cărămizi cu stampila legiunii XIII Gemina recent descoperite, in *RevMuz*, 5, 1968, S. 446—448.
- I. Mitrofan, Contribuții la cunoașterea orașului Napoca, in *ActaMN*, 1, 1964, S. 197—214.
- M. Moga, Garnizoana romană de la Tibiscum, in *ActaMN*, 7, 1970, S. 135—149.
- Știri noi despre garnizoana romană de la Tibiscum, in *Tibiscus*, 3, 1974, S. 129—132.
- V. Moga, Detașamente ale legiunii XIII Gemina în Dacia, in *Apulum*, 10, 1972, S. 151—164.
- Contribuții în legătură cu officina și produsele tegulare ale legiunii XIII Gemina la Apulum, in *Apulum*, 13, 1976, S. 191—196.
- La briqueterie de la XIII-e legion Gemina d'Apulum, in *RCRF Acta*, 17—18, 1977, S. 204—212.
- C. C. Petolescu, — L. Marghită, Țigle și caramizi stampilate din termele de la Micia, in *Muzeul Național*, 1, București, 1974, S. 247—258.

- C. C. Petolescu, Donées inédites sur la legion II Italica en Dacie, in *Limes XI Székesfehérvár*, 1976, S. 297—302.
- Cohors Hispanorum la Micia, in *Sargetia*, 9, 1972, S. 43—49.
- I. I. Pop, Cohors Numidarum Antoniniana la Feldioara-Făgăraș (jud. Brașov), in *SCIVA*, 26, 1975, S. 289—293.
- D. Protase, Le coorti I Hispanorum et I Ubiorum in Dacia, in *Dacia*, N. S., 6, 1962, S. 505—508.
- Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Olteniei și Banatului la provincia Dacia, in *ActaMN*, 4, 1967, S. 47—72.
- La legion III Flavia au nord du Danube et la première organisation de la Dacie, in *CongrEpigr V Cambridge*, 1967, S. 337—342.
- I. I. Russu, Castrul și garnizoana romană de la Buciumi. Contribuții la istoria militară a Daciei, in *SCIV*, 10, 1959, S. 305—317.
- Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae, in *Apulum*, 5, 1965, S. 217—232.
- Gh. Ștefan, Le camp romain de Draja de sus, in *Dacia*, 11—12, 1945—1948, S. 115—144.
- Z. Székely, Az ala I Asturum emléke a Székelyföldön, in *ErdMuz*, 49, 1944, S. 485—486.
- Ujabb régészeti kutatások Énlakán, in *Jegyzetek Dacia történetéhez*, Sf. Gheorghe, 1946, S. 39—43.
- Noi descoperiri de epocă romană din sud-estul Transilvaniei, in *SCIV*, 26, 1975, S. 344—351.
- J. Szilágyi, Római csapattestek belyeges téglai Magyarvistan, in *Közlemények*, 2, 1942, S. 117—121.
- Dacia nyugati határának első védelmi vonala és helyőrségei, in *Közlemények*, 3, 1943, S. 88—97.
- Dacia erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek, Budapest, 1946. Rec: I. I. Russu, in *Dacia* N. S., 1, 1957, S. 360—366.
- G. Téglás, Ujabb adalékok Dácia különböző határálmásairól, in *ErdMuz*, 22, 1902, S. 149—154, 340—351, 394—406.
- Dakische Militärstempel, in *Hermes*, 43, 1909, S. 152.
- J. Trynkowski, Mowiacie ceglez tereny Daciji, in *Z otchlani wiekow*, 1962, S. 358—361.
- D. Tudor, Paza Romulei și a împrejurimilor sale, în *ArhOlt*, 12, 1933, S. 228—237.
- Obergermanische Vexillation der Legio XXII Primigenia bei Romula in Dakien, in *Germania*, 25, 1941, S. 239—241.
- Contribuții privitoare la armata Daciei Ripensis, in *SCIV*, 11, 1960, S. 335—365.
- La cohors I Lingonum en Dacie, in *Hommages à A. Grénier*, Bruxelles, 1962, S. 1524—1530.
- Pedites singulares à Buridava, in *Dacia* N. S., 8, 1964, S. 145—160.
- Les garnisons de Buridava à l'époque de la conquête de la Dacie, in *CongrEpigr 4 Wien*, 1962, S. 404—410.
- Trupele din castrul roman de la Slăveni pe Olt, in *SMMIM*, 7—8, 1974—1975, S. 13—22.
- V. Wollmann, Cohors I Cannanefatium in Dakien, in *Germania*, 52, 1974, S. 150—152.
- Despre castrul și garnizoana romană de la Tihău, in *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, S. 429—439.

9. Instrumentum

a) Stempel auf Terra-sigillata

- N. Gudea, Das archäologisches Material. Import-Keramik in *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, S. 38—40.
- D. Isac, Terra sigillata în castrul roman de la Buciumi, in *ActaMP*, 1, 1977, S. 156—172.
- Helenius și Saciro de la Westendorf. Considerații asupra unui vas din terra sigillata de la Orșova, in *ActaMN*, 13, 1976, S. 169—175.

- G. Popilian, La céramique sigillée d'importation découverte en Oltenie, in *Dacia* N. S., 17, 1973, S. 179—216.
 — Nouvelles découvertes des sigillées d'importation en Dacie, in *Dacia* N. S., 21, 1977, S. 353—350.
 — Ceramica romană din Oltenia, Craiova, 1976, S. 23—37.
 D. Tudor, Monumente inedite din Romula. a. Terra sigillata, in *BCMI*, 31, 1938, S. 79—93.

b) Stempel auf Lampen

- D. Alicu, Die Firmalampen von Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in *Dacia*, N. S., 20, 1976, S. 205—220.
 — Roman Lamps from Sarmizegetusa. *BAR. Supplementary series*, 18, London, 1977.
 — Corrigenda la »Roman Lamps from Sarmizegetusa«, in *ActaMN*, 14, 1977, S. 153—154.
 — Tonlampen Typen aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in *Studii și comunicări*, 2, Caransebeș, 1977, S. 331—362.
 C. L. Băluță, Opaite romane de la Apulum (I), in *Apulum*, 4, 1961, S. 189—220; (II), in *Apulum*, 5, 1965, S. 277—295.
 — Lucernae singulares apulenses, in *Arheološki Vestnik*, 26, 1975, S. 111—114.
 — Lămpile romane din Muzeul Județean Hunedoara, in *Sargetia*, 13, 1977, S. 208—228.
 O. Floca, Colecția arheologică a Muzeului de arheologie și etnografie a Palatului Cultural din Tg. Mureș, in *Buletinul Muzeului Arheologic al Societății de Istorie, arheologie și etnografie din Tg. Mureș*, Tg. Mureș, 1937 (Sonderdruck).
 N. Gostar, Inscriptiile de pe lucernele din Dacia romană, in *ArhMold*, 1, 1961, S. 149—209.
 Rec: I. I. Russu, in *SCIV*, 13, 1962, S. 467—471.
 N. Gudea, Das archäologische Material. Tonlampen, in *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, S. 54—57.
 Al. Oancea, Colecția de lucerne greco-romane din Muzeul Județean Brașov, in *Cumidava*, 3, 1969, S. 597—609.
 G. Severeanu, Lampes en terre cuites appartenant aux collections du Musée municipal de Bucarest et du dr. Severeanu, in *Bucureștii*, 2, 1936, S. 39—87.
 G. Téglás, Ujabb adalékok Dácia feliratához, in *ErdMuz*, 19, 1902, S. 450—454.
 — A Dácziak bányászati lámpa belyegei, in *BKL*, 48, 1909, S. 484—488.

c) Stempel auf Mortarien

- D. Alicu, Materialul ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I), in *Sargetia*, 11—12, 1974—1975, S. 43—50.
 C. L. Baluta, Sigila mortariorum apulenses, in *Apulum*, 18, 1977, S. 46—69.
 G. Popilian, Ceramica romană din Oltenia, Craiova, 1976, S. 46—49.
 D. Tudor, Monumente inedite de la Romula. c. Mortaria, in *BCMI*, 31, 1938, S. 79—93.
 — Comunicări epigrafice (VI), in *SCIV*, 21, 1970, S. 315—316.

d) Stempel oder gemalte Inschriften auf Amphoren

- D. Alicu, Un fragment de amforă cu stampilă de la Ulpia Traiana, in *SCIV*, 26, 1975, S. 409—410.
 N. Gudea, O așezare romană rustică la Gornea, in *ActaMN*, 10, 1973, S. 569—593; cf. N. Gudea, *Gornea. Așezări romane și postromane*, Reșița, 1976.
 G. Popilian, Contributions à la typologie des amphores romaines decouvertes en Oltenie (II-e—III-e siècle) in *Dacia*, N. S., 18, 1974, S. 137—146.
 — *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, S. 37—46.
 Z. Székely, Noi descoperiri de epocă romană din sud-estul Transilvaniei, in *SCIVA*, 26, 1975, S. 343—349.
 D. Tudor, Comunicări epigrafice (IV), in *SCIV*, 16, 1966, S. 593—603.

- Importul de vin și de untdelemn în provincia Dacia, in *Apulum*, 7, 1968, S. 391—406.
- Comunicări epigrafice (V), in *SCIV*, 19, 1968, S. 331—338.
- Comunicări epigrafice (VI), in *SCIV*, 21, 1970, S. 315.
- Comunicări epigrafice (VII), in *SCIVA*, 26, 1975, S. 125—136.

e) Eingeritzte Inschriften auf Ziegel- und Tonware

- Al. Bărcăcilă, Din Drobeta un soldat magister, in *Buletinul Muzeului Militar Național*, 1, 1937, București, S. 26—27.
- E. Chirilă — N. Gudea, Das epigraphische Material, in *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, S. 114—120.
- H. Daicoviciu, Un fragment ceramic cu inscripție de la Porolissum, in *ActaMN*, 14, 1977, S. 201—204.
- N. Gudea — I. Pop, *Das Römerlager von Rîșnov*, Brașov, 1971, S. 69.
- N. Gudea — I. Dragomir, O cărămidă cu inscripție cursivă din secolul IV e.n. la Gornea (jud. Caraș-Severin), in *Banatica*, 3, 1975, S. 99—121.
- G. Popilian, La céramique sigillée d'importation découverte en Oltenie, in *Dacia N. S.*, 17, 1973, S. 179—216.
- Un atelier artisanal à Romula, in *Dacia N. S.*, 20, 1976, S. 221—250.
- *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, S. 128—130.
- D. Tudor, Inscriptii latine în Muzeul de Antichități din Iași, in *Studii și cercetări științifice*, 4, Iași, 1953, S. 467—487.
- Stiri nouă despre castrul Jidava, in *Buletinul Muzeului Militar*, 4, 1940—1941, S. 98—102.
- Castrele romane de la Jidava lângă Cîmplung Muscel, in *Bucureștii*, 2, 1936, S. 89—117.
- Comunicări epigrafice (IV), in *SCIV*, 17, 1966, S. 593—603.
- Comunicări epigrafice (V), in *SCIV*, 19, 1968, S. 331—338.
- Comunicări epigrafice (VI), in *SCIV*, 21, 1970, S. 313—326.
- Nouvelles données epigraphiques relatives à C. Arrius Antoninus consularis Daciae et Dalmatiae, in *RESEE*, 11, 1973, S. 415—422.
- Z. und P. Voevozeanu, »Patella« cu inscripție latină de la Socetu (jud. Teleorman), in *Rev-Muz*, 6, 1970, S. 53.

f. Inschriften auf Metallgegenständen

- A. Alföldi, Latin keresztény felirat Erdelyből, in *ArchErt*, 1942, S. 252—255.
- D. Benea — A. Schiopu — N. Vlăsa, Un mormînt gnostic la Dierna. Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna, in *ActaMN*, 11, 1974, S. 115—142.
- D. Benea, Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta, in *Drobeta*, 1, 1974, S. 169.
- E. Chirilă — N. Gudea, Das epigraphische Material, in *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, S. 119.
- Gr. Florescu, Castrul roman de la Vărădia-Arcidava, in *Istros*, 1, 1932, S. 60—72.
- N. Gudea, Un donarium roman descoperit la Gornea, in *SCIV*, 23, 1972, S. 671—675; cf. *ActaMN*, 10, 1973, 569—593; N. Gudea, *Gornea, Așzări romane și post romane*, Resița, 1976.
- K. Horedt, Eine Lateinische Inschrift aus Siebenbürgen, in *AISC*, 4, 1941—1944, S. 1—8.
- M. Macrea, Un nouvelle inscription latine de la Dacie datant du IV-e siècle, in *Dacia*, N. S., 2, 1958, S. 467—472.
- N. Vlăsa, Onouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna, in *ActaMN*, 14, 1977, S. 205—217.
- D. Tudor, Oglinzi romane și bizantine din plumb și sticlă găsite în România, in *Omagiu lui I. P. S. Nicodim patriarhul României la împlinirea vârstei de 80 de ani*, București, 1946, Sonderdruck; cf. in *Dacia*, 11—12, 1945—1948.

g) Gemmen mit Inschriften

- D. Benea, O gemă gnostică în colecția Muzeului Porților de Fier, in *RevMuz*, 4, 1972, S. 346—347.
 B. Mitrea, O gemă creștină de la Turda, in *RIR*, 16, 1946, S. 51—61.
 K. Horedt, Ein christliches Denkmal aus Potaissa, in *Mitteilungen des brukenenthalischen Museums*, 2, 1946, S. 11—14.
 G. Popilian, O gemă gnostică de la Romula, in *SCN*, 5, 1971, S. 211—213.
 D. Tudor, Geme din Romula și Sucidava, in *CrNA*- 106—107, 1936 (Sonderdruck).
 — Șapte pietre gravate descoperite la Celei și Orlea, in *SCN*, 3, 1960, S. 375—381.
 C. Vlădescu, O gemă cu inscripție descoperită la Romula, in *RevMuz*, 6, 1969, S. 455.

h) Inschriften auf Glassgefäßen

- J. Arneth, Das k. k. Münz- und Antikenkabinet, Wien, 1845, S. 70, n. 58.

i) Ringe mit Inschriften

- N. Gudea, Gewerbe aus Metall ..., in *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, S. 92.
 J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Budapest, 1905.

j) Stempel für Ziegelmarken

- A. Buday, Bronz téglabejegző, in *DolgSzeged*, 1, 1925, S. 26—29.
 Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități*, București, 1902—1908, S. 393.
 D. Tudor, Comunicări epigrafice (IV), in *SCIV*, 17, 1966, S. 597.

10. Griechische Inschriften

- I. I. Russu, Inscriptiile grecești din Dacia, in *StComBrukenenthal*, 12, 1959, S. 47—82.

Abkürzungen

- AAR* Analele Academiei Române, București
AE Année Épigraphique, Paris
ACMIT Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj
ActaAnt Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaMN Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP Acta Musei Porolissensis, Zaláu
ActaUnivSz Acta Universitatis Szegedinensis, Szeged
Actes Eirene Akten des Internationalen Kongresses Eirene
AIIA Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIIN Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
AISC Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AnaleleUnivBuc Analele Universității București. Seria Istorie, București
AnaleleUnivIasi Analele Universității »Al. I. Cuza« din Iași, Seria Istorie, Iași
AntTan Antik Tanulmányok, Budapest
Apulum Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, Alba Iulia
ArchAnz Archäologischer Anzeiger, Berlin
ArchErt Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArhMold Arheologia Moldovei, București
ArhOlt Arhivele Olteniei, Craiova

Athenaeum Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell' antichità, Pavia
ATRE Alsóféhéř Történelmi és Régészeti Értesítője, Alba Iulia
Balcania Balcania. Révue de l'Institut d'Etudes et Recherches Balcaniques, București
Banatica Banatica. Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin, Reșița
BAR British Archaeological Reports, London
BCMI Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BKL Bányászati és kohászati Lapok, Budapest
BMI Buletinul Monumentelor Istorice, București
Bucureștii Bucureștii. Buletinul Societății istorico-arheologice, București
CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
Clujul Medical Clujul Medical. Revista Uniunii Societăților de științe medicale, Cluj.
Codrul Cosminului Codrul Cosminului. Buletinul Institutului de Istorie și Limbă al Universității din Cernăuți, Cernăuți
CongrEpigr Akten des Internationalen Kongresses der griechischen und lateinischen Epigraphik
CrNA Cronica Numismatică și arheologică, București
Cumidava Cumidava. Culegere de studii și cercetări, Brașov
Dacia Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București
Dacia N. S. Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
Dacia C. Daicovicu, Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc, Cluj, 1970
Dacoromania Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität, Freiburg
DolgCluj Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Cluj
DolgSzeged Dolgozatok a szegedi tudományegyetem régiségtudomány intézetéből, Szeged
Drobeta Drobeta, Muzeul Regional Porțile de Fier, Drobeta-T. Severin
EDR Ephemeris daco-romana. Anuario della Scuola romana di Roma, Roma-București
Eos. Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum, Wratislawia
EPHk Egyetemes Philologiai Közlöny, Budapest
Epigraphica Epigraphica. Rivista italiana di epigraphia, Milano
Epigraphica Epigraphica. Travaux dédiés au VII-e Congrès International d'Epigraphie greque et latine, București, 1977
ErdMuz Erdély Múzeum, Cluj
FastiArch Fasti Archaeologici.
Forschungen Forschungen für Volks- und Landeskunde, Sibiu
Germania Germania. Anzeiger der RKG des Deutschen Archaeologischen Instituts, Frankfurt am Main
HE Hunyadmegye Történelmi és Régészeti Társulat évkönyve, Deva
Hermes Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie, Berlin
Historica Historica. Centrul de istorie, filologie și etnografie Craiova, Craiova
Historia Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, Wiesbaden
HK Hadtörténeti Közlemények, Budapest
Istros Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, București
JOAI Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts Wien
JRS Journal of Roman Studies, London
Kelemen Emlékkönyv Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80-dik évfordulója, Cluj, 1057
Klio Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. Leipzig
Közlemények Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Cluj
KVSL Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
Latomus Latomus. Revue des études latines, Bruxelles
Limes Akten des Internationalen Limeskongresses
Listy Filologické Listy Filologické (a paedagogické), Praha
Marisia Marisia. Muzeul Județean Tg. Mureș, Tg. Mureș
Materiale Materiale și cercetări arheologice, București
MKErt Muzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest

Muzeul Național Muzeul Național, Culegere de studii, București
Omagiu C. Daicoviciu Omagiu lui C. Daicoviciu cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani,
București, 1960

Przegląd Historyczny Przegląd Historyczny, Warszawa

RCRFA Acta Rei Cretariae Fautorum Romanae Acta

RESEE Revue des Études du sud-est européen, București

Revista de Istorie Revista de Istorie, București

RevMuz Revista Muzeelor, București

RHSE Revue Historique du sud-est européenne, București

RIAS Revista pentru istorie, arheologie și folclor, București

RI Revista Istorică, București

RIR Revista Istorică Română, București

RPh Revue de philologie, de littérature et d'histoire ancienne, Paris

RRH Revue Roumaine d'Histoire, București

RVM Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad

Sargetia Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva

SCIV/A Studii și cercetări de istorie veche/și arheologie, București

SCN Studii și cercetări de numismatică, București

SMMIM Studii și Materiale de Muzeografie și istorie militară, București

Studia Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj

Studii și Articole Studii și Articole de istorie, București

StudiiClasice Studii Clasice. Societatea de Studii Clasice din R. S. Romania, București

StComBrukenthal Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal, Sibiu

Studii și comunicări Studii și Comunicări. Muzeul orașenesc de istorie locală și etnografie
Caransebeș, Caransebeș

Századok Századok. A magyar történelmi társulat évkönyve, Budapest

TRET Történelmi és Régészeti Értesítő, Timișoara

Tibiscus Tibiscus. Muzeul Banatului din Timișoara, Timișoara

Transilvania Transilvania. Revistă de cultură, Sibiu

Zbornik Kazarow Sbornik Gavril Kazarow-Serta Kazaroviana, Sofia, 1950

Z Otcłani Wiekow Z Otcłani Wiekow, Poznań

KURZE LITERATURÜBERSICHT ZUR LATEINISCHEN EPIGRAPHIK VON SCYTHIA MINOR

EMILIA DORUȚIU-BOILA
CONSTANTIN C. PETOLESCU

Archäologisches Institut, București

Das rumänische Gebiet der Dobrudscha, in antiken Quellen auch Scythia Minor genannt, das seit 46 u. Z. Teil der Provinz *Moesia* wurde, überlieferte uns zahlreiche griechische und lateinische epigraphische Denkmäler. Während aus den Küstenstädten größtenteils griechische Inschriften stammen, herrschen im Binnenland und an der Donau die lateinischen vor. Letztere, soweit sie bis in die zweite Hälfte des vorigen Jahrhunderts entdeckt wurden, sind in den vier Faszikeln des *CIL* III enthalten, während die in vielen Veröffentlichungen zerstreuten griechischen Inschriften noch in keinem Corpus zusammengefaßt worden sind.

Nachdem 1902 der letzte *CIL* III-Faszikel erschienen ist, wurden die archäologischen Untersuchungen in der Dobrudscha unter der Leitung von Vasile Pârvan und anschließend von seiner Schule mit erhöhtem Aufwand fortgeführt. Die epigraphischen Ergebnisse dieser Untersuchungen wurden hauptsächlich in folgenden Publikationen veröffentlicht: *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* (ARMSI) 1911—1915; *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* (BCMI); sowie in der Zeitschrift *Dacia*, die 1924 gegründet, mit Band XI—XII (1947) aufhört, um 1957 mit einer neuen Serie (*Dacia N. S.*) fortzufahren, die zurzeit 22 Bände erreicht hat; *Analele Dobrogei* (AnD), I—XVIII, 1920 bis 1938; dann wäre noch *Istros* zu erwähnen, wovon nur zwei Hefte (1934) erschienen sind. Unter der Redaktion des Archäologischen Instituts erscheinen seit der Nachkriegszeit die schon erwähnte *Dacia N. S.*; *Studii și Cercetări de istorie veche* (SCIV) die mit Band 26 (1975) unter dem Namen *Studii și Cercetări de istorie veche și arheologie* (SCIVA) fortfährt; *Materiale și cercetări arheologice* (MCA) I—X, 1953—1973; wichtig ist noch die Zeitschrift der Gesellschaft für klassische Studien, *Studii Clasice* (StCl) I—XVIII, 1959—1979, die ähnlich wie *Dacia N.S.*, Beiträge in deutscher, französischer, englischer und in anderen Sprachen veröffentlicht; dazu noch die *Pontica* (Jahresheft des archäologischen Museums in Constantza) sowie *Peuce* (des Museums in Tulcea). Außerdem sind auch eine Anzahl Monographien erschienen, die hier an der geeigneten Stelle angeführt werden. Viele der veröffentlichten Inschriften wurden auch in der *Année Epigraphique* verzeichnet.

Infolge systematischer Ausgrabungen und Einzelfunde, besonders im Binnenland und an der Donau (bei Ulmetum, Tropaeum Traiani, Noviodunum, Barboși, Dinogetia, Salsovia, Capidava, Sacidava, Durostorum) ist die Anzahl der lateinischen Inschriften, gegenüber dem Stand vom *CIL* III, etwa auf das Doppelte angewachsen. Somit wurden auch die Kenntnisse über Verwaltungsorganisation von Land- und Stadtgemeinde, über Wirtschaft, Kultur und Religion, über Grenzverteidigung und die Fasten der Provinz Moesien vertieft und erweitert.

Die überwiegend in Histria, Kallatis und Tomis entdeckten griechischen Inschriften zählen etwa 1500 Stück. Die Ausgrabungen leiteten 1914, 1918—1924 Vasile Pârvan, 1927 bis 1943 S. Lambrino (Histria), Th. Sauciuc-Săveanu, 1924—1940 (Kallatis) und seit 1949 bis heute die Mitarbeiter des Archäologischen Instituts, Bukarest, (Histria, und etwas später auch Kallatis) und des Museums in Constantza (Tomis und Kallatis). Da die Bibliographie der griechischen Epigraphik von D. M. Pippidi dem 4. Epigraphikerkongreß in Wien 1962 vorgelegt wurde, werden wir uns hier auf die lateinischen Inschriften beschränken.

Eine **Bibliographie** der epigraphischen Literatur in Rumänien wird von I. Fischer in der Zeitschrift *Studii Clasice* auf dem laufenden gehalten. Außerdem soll hier noch auf den Bericht von Em. Popescu über die Epigraphik der Dobrudscha anlässlich des 7. Epigraphikerkongresses in Constantza (1977) hingewiesen werden (vgl. *Actes du VIe Congrès international d'Epigraphie grecque et latine*, Bukarest—Paris, 1979, S. 273—292).

Sammelwerke

V. Pârvan, *Histria IV* (ARMSI, ser. III, t. III, mem. 2), Bukarest, 1916; idem, *Histria VII* (ARMSI, ser. III, tom. II, mem. 1), Bukarest, 1921; idem, *Cetatea Ulmetum*, I—III, Bukarest, 1912—1915 (ARMSI, ser. II, t. XXXIV, XXXVI und XXXVII); Gr. Florescu, *Capidava. Monografie arheologică*, Bukarest, 1958, S. 72—123; P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris—Rennes, 1951 (für Scythia Minor); M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, II, 1960 (für Scythia Minor); I. Micu, *Călăzuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei. Secțiunea arheologică*, AnD, XVIII, 1937 (Steindenkmäler im Archäologischen Museum in Constantza); Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latinești din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bukarest, 1976 (In Rumänien entdeckte griechische und lateinische Inschriften aus den IV.—XIII. Jahrhunderten).

Monographien

R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobrudja*, Bukarest, 1938; I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Bukarest, 1962; D. M. Pippidi, *Contribuți la istoria veche a României*, Bukarest, 1958 (2, 1968); idem, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962; idem, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bukarest, 1969; idem, *Scythica Minora, Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, Bukarest—Amsterdam, 1975; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bukarest, 1977.

Epigraphische Beiträge

V. Pârvan, *Descoperiri nouă din Scythia Minor*, Bukarest, 1913 (ARMSI, ser. II, t. XXXV); idem, *Zidul cetății Tomi*, Bukarest, 1915 (ARMSI, ser. II, tom. XXXVII); E. Doruțiu *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, SCIV, 15, 1964, 1, S. 131—135; D. M. Pippidi, Emilia Doruțiu-Boilă, Alexandra Ștefan, Emilian Popescu, *Colloque anglo-roumain d'epigraphie ancienne: les villes grecques de Scythie Mineure à l'époque romaine*, in *Dacia*, N. S., XIX, 1975, S. 141—182; *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'epigraphie grecque et latine*, publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu, Bukarest, 1977.

Prosopographie

D. M. Pippidi, *Un nuovo prefetto del pretorio in un'iscrizione della Scizia Minore*, *Dacia*, N. S., II, 1958, S. 249—257; idem, *Beiträge zur römischen Prosopographie des III Jh.*, in *Philologus*, CI, 1957, S. 148—162; D. Tudor, *O nouă inscripție despre Q. Pompeius Falco, guvernator al Moesiei Inferioare*, SCIV, II, 1951, 2, S. 159—164; R. Syme, *Legates of Moesia*,

in Dacia, N. S., XII, 1968, S. 331—340 (= Danubian Papers, Bukarest, 1971, S. 213—224); Emilia Doruțiu-Boilă, *Über einige Statthalter von Moesia Inferior*, Dacia, N. S., XII, 1968, S. 395—408; J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966; D. M. Pippidi, *Guvernator necunoscut al Moesiei Inferioare într-o inscripție din Callatis*, StCl, XII, 1970, S. 127—133 (= Mélanges Marcel Durry, RêL, 47 bis, Paris, 1970, S. 311—319); Emilia Doruțiu-Boilă, *M. Arruntius Claudianus praefectus classis et ripae Danuvii*, StCl, XVII, 1977, p. 89—100.

Spätantike

I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, in Dacia, N. S., I, 1957, S. 265—288; idem, *Les monuments paléochrétiens de la Roumanie*, Città del Vaticano, 1977; Emilian Popescu, *Das Problem der Kontinuität in Rumänien im Lichte der epigraphischen Entdeckungen*, in Dacoromania, I, 1973, S. 69—77; idem, *Die spätgriechischen Inschriften aus Kleinskythien*, in Dacia, N. S., XI, 1967, S. 163—176.

Histria

Außer einer großen Anzahl griechischer Inschriften brachten die Ausgrabungen auch zweisprachige und lateinische Texte zum Vorschein. Von größter Bedeutung ist die unter der Bezeichnung »Horothesie des Laberius Maximus« bekannte zweisprachige Inschrift in der die unter Kaiser Traianus festgelegten Grenzen des ländlichen Territoriums sowie die aufgrund früherer, unter Claudius und Nero erlassenen, Statthalterbeschlüsse bestätigten Vorrechte Histrias im Verhältnis zum *Portorium Ripae Thraciae* verzeichnet sind. Im Übrigen handelt es sich um Kaiserdenkmäler und Bauinschriften, die genauere geschichtliche Kenntnisse vermitteln; so gestattet eine unter Kaiser Gordianus, anlässlich der Instandsetzung eines alten hinfällig gewordenen *macellum*, gesetzte Inschrift, die von der Historia Augusta für 238 angegebene Zerstörung Histrias durch die Goten, auf einen späteren Zeitpunkt zu verschieben. Aus anderen, in der Umfassungsmauer verbauten Inschriften, wurden die Namen der *tribus* der Stadt bekannt, sowie die Namen von Gemeinden aus dem Territorium (*vicus Secundini*, *vicus Quintionis*, *vicus Arcidava*) die von Geten und von Gemeinschaften der *cives Romani* und *Bessi* bzw. *Lai* bewohnt waren.

V. Pârvan, *Histria VII*, S. 22—106; idem, Dacia, II, 1925, S. 198—248; S. Lambrino, Dacia, III—IV, 1927—1932, S. 409; *Histria. Monografie arheologică*, I, Bukarest, 1954, S. 513—519; SCIV, V, 1954, S. 97; I. I. Russu, SCIV, VI, 1955, S. 75—84; St. Constantinescu, SCIV, IX, 1958, 2, p. 349—355 (die Inschrift von Gîrlăciu); I. I. Russu StCl, II, 1960, S. 361—364; D. M. Pippidi, StCl, VI, 1964, S. 331—339; idem, *Acta antiqua Acad. Scient. Hung.*, 10, 1962, S. 219—224; E. Doruțiu, SCIV, 15, 1964, 1, S. 132; A. Suceveanu, Peuce, II, 1971, S. 155—166; idem, RRH, XIV, 1975, 1, S. 111—118.

Territorium. *Vicus Secundini*: V. Pârvan, *Histria VII*, S. 96—106; idem, Dacia, II, 1925, S. 241; S. Lambrino, *Le vicus Quintionis et le vicus Secundini de la Scythie Mineure*, Mélanges de Philologie, de Littérature et d'Histoire ancienne offertes à J. Marouzeau, Paris, 1948, 319 sqq.; D. M. Pippidi, SCIV, IV, 1953, 3—4, S. 796—801. — Nistorești: D. M. Pippidi, StCl, XIV, 1972, S. 210—213. — Pandurul: D. Tudor, MCA, II, 1956, S. 594. — Sarichioi - Capul Dolojman: V. Pârvan, *Histria IV*, S. 563, 681, 583. — Vadul (*Vicus Celeris*): D. Tudor, MCA, II, 1956, S. 594.

Tomis und Territorium

Die meisten Inschriften, griechische, lateinische und zweisprachige, sind hier zufällig oder bei Rettungsausgrabungen entdeckt worden. Ihre Mehrheit stammt aus der römischen Zeit. Sie enthalten Informationen zu den Fasten der Provinz (z. B. die Statthalterschaft des C. Ummidius Quadratus wird präzisiert), zur Organisation des westpontischen Städtebundes, sowie

zur Verwaltungsorganisation und Geschichte der Stadt in spätrömischer Zeit, als Tomis die Hauptstadt der Provinz Scythia wurde:

Gr. Florescu, Dacia, V—VI, 1935—1936, S. 424—426, D. Tudor, SCIV, II, 1951, 2, S. 159—163. D. Tudor, MCA, II, 1956, S. 579—588, 616—619. I. Stoian, Dacia, N. S., I, 1957, S. 329—335. D. Tudor, SCIV, 13, 1962, 1, S. 119—120. E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 13, 1962, 1, S. 137—138. E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 13, 1962, 2, S. 415—419. A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, S. 81—83, 97—102. N. Gostar, StCl, 5, 1963, S. 304—310. A. Aricescu, StCl, V, S. 319—328. E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 15, 1964, 1, S. 132. A. Rădulescu, Pontice, I, 1968, S. 329—330. A. Rădulescu und M. Munteanu, *Epigraphica* (Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'Epigraphie grecque et latine, Bukarest, 1977) S. 99—11 (= Pontica, X, 1977, S. 79—88). A. G. Poulter, Dacia, N. S., 22, 1978, S. 293—243.

Ovidiu: V. Pârvan, *Ulmetum*, I, S. 581, 3.

Anadolchioi (*vicus Turris Muca[poris]*): I. I. Russu, SCIV, 10, 1959⁹, 1, S. 139—140.

Poarta Albă: D. Tudor, SCIV, 12, 1962, 1, S. 119—120 (*vicus Narcissiani*).

Lazu: Em. Popescu, StCl, 7, 1965, S. 251—260; Em. Doruțiu-Boilă, *Epigraphica* (Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'Epigraphie grecque et latine, Bukarest, 1977), S. 177—180.

M. Kogălniceanu: A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, S. 79—81 (*vicus Clementianensis*); Gh. Poenaru-Bordea, MonScMin, S. 105—107.

Kallatis

Obwohl auch hier die griechische Epigraphik, insbesondere aus der hellenistischen Zeit, vorherrscht, liefern die lateinischen Inschriften wertvolle Erkenntnisse über die ersten Kontakte zur römischen Expansion, wofür ein Fragment des anlässlich der Expedition des Lucullus Varro zwischen Kallatis und Rom abgeschlossenen *foedus* besonders hervorzuheben ist. Erwähnenswert sind noch die Bezeugung eines *conventus civium Romanorum*, dann die unter Kaiser Traianus erfolgte Abgrenzung des Stadtgebietes, wöüber mehrere Grenzsteine zeugen, sowie die Instandsetzung der Stadtmauer während der Statthalterschaft des Valerius Bradua (um 170):

Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, S. 148; Dacia, III—IV, 1927—1932, S. 456—458; Dacia, IX—X, 1941—1944, S. 288. S. Lambrino CRAI, 1933 S. 279—288; A. Passerini, *Athenaeum*, N. S., XIII, 1935, S. 57—72; D. M. Pippidi, StCl, 16, 1974, S. 89—99; Al. Suceveanu, Pontice, 1969, S. 269—274. S. Lambrino, *Revista Istorică Română*, V—VI, 1935—1936, S. 321—332. A. Rădulescu, StCl, 4, 1962, S. 275—279. N. Gostar, StCl, 5, 1963, S. 301. A. Rădulescu, Pontice, 1, 1968, S. 323—325. D. M. Pippidi, StCl, 14, 1972, S. 141—148.

Tropaeum Traiani

Die schon von Gr. Tocilescu eingeleiteten Untersuchungen wurden hier 1910 bis 1939 von G. Murnu, V. Pârvan und P. Nicorescu sporadisch wieder aufgenommen, um erst nach dem Krieg (1968) vom Archäologischen Institut mit systematischen Ausgrabungen fortgesetzt zu werden. Hier kamen weitere Fragmente des Militär-Grabaltars und des Siegesdenkmals sowie auf die Stadtgeschichte bezügliche Inschriften zum Vorschein, woraus sich das Jahr 170 als *terminus ante quem* für die Munizipalrechtverleihung ergibt; doch ist die Diskussion hierzu noch lange nicht abgeschlossen. Ein dem *Zeus Ombrios* geweihter Altar erwähnt eine griechische Landgemeinde innerhalb des Territoriums. Die vielen Grabinschriften gewähren Einblick in die ethnischen und sozialen Verhältnisse der Bevölkerung von Tropaeum Traiani:

G. Murnu, BCMI, 6, 1912, S. 105—109. D. Tudor, MCA, 2, 1956, S. 588—593. I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 1, S. 140—142. N. Gostar, StCl, 5, 1963, S. 303—310. Em. Popescu, StCl 6, 1964, S. 185—203. E. Doruțiu-Boilă, Dacia, N.S., V, 1961, S. 345—363. E. Doruțiu-

Boilă, SCIV, 13, 1962, 1, S. 133, 135, 136. E. Doruțiu-Boilă, StCl, 7, 1965, S. 209—214. D. Ciurea - N. Gostar, Arheologia Moldovei, 6, 1969, S. 111—114. Al. Barnea, SCIV, 20, 1969, S. 595—609. N. Gostar, Latomus, 28, 1969, 1, S. 12—125. Gh. Ștefan, Pontica, 7, 1974, S. 251—257.

Pietreni (Cocargea): E. Bujor, SCIV, 4, 1953, S. 781—782 (CIL, III, 7483).

Die Siedlungen am Donaulimes

Unter den epigraphischen Funden zwischen Durostorum und Axiopolis sind die Ziegelstempel von Ostrov, im Stadtgebiet des antiken Durostorum, zu erwähnen, sowie die Steindenkmäler von Dunăreni (vermutlich *Sacidava*), wo die Ausgrabungen der letzten Jahre über 20 Steindenkmäler, meist Grabsteine, ergaben.

Durostorum: V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum* (Sonderdruck aus Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica, N. S., 2, Torino, 1924). E. Bujor, SCIV, 11, 1960, 1, S. 141—154. V. Culică, *Dacia*, 22, 1978, S. 225—237. E. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, 22, 1978, S. 245—247.

Pietreni (Cocargea): E. Bujor, SCIV, 4, 1953, S. 781—782 (CIL, III, 7483).

Canlia: D. Tudor, MCA, 2, 1956, S. 594.

Sucidava: A. Aricescu, SCIV, 24, 1973, 1, S. 111—113.

Dunăreni (Sacidava?): A. Aricescu, Pontica, 7, 1974, S. 293; M. Munteanu, Pontica, 8, 1975, S. 395—396; C. Scorpan, *Epigraphica*, 1977, S. 203—221.

Rasova: Gh. Poenaru-Bordea, StCl, 5, 1963, S. 294; A. Rădulescu, Revista Muzeelor, București, 4, 1969, S. 349—353; idem., Revue Roumaine d'Histoire, 14, București, 1975, S. 693—694.

Hinog (Axiopolis): Gr. Florescu, *Dacia*, V—VI, 1935—1936, S. 423—425; D. Tudor, MCA, 2, 1956, S. 572—577.

Bei *Capidava* wurde von 1927 bis 1958 systematisch geforscht, wobei über 50 Inschriften geborgen wurden. Hier sind Standort der *cohors I Germanorum* sowie eine Zollstation inschriftlich bezeugt. Unweit des *castellum* befand sich eine Zivilsiedlung, deren Verwaltungsform noch nicht bekannt ist. Im Territorium von *Capidava*, das schon in einer Ende des vorigen Jahrhunderts entdeckten Inschrift erwähnt ist, nennen die Inschriften mehrere *vici* (worunter *vicus Scenopesis*). Ebenfalls zu *Capidava* gehören die Siedlungen von Topalu, Seimenii Mari, Băltăgești und vermutlich *Ulmelum* (Pantelimon), das etwa auf der halben Strecke zwischen *Capidava* und *Histria* liegt. Hier leitete V. Pârvan zwischen 1911 und 1914 systematische Ausgrabungen, wobei in der Umfassungsmauer der vom Kaiser Justinian errichteten Festung etwa 40 Inschriften, worunter Ehren- und Votivdenkmäler sowie Grabsteine, zum Vorschein kamen. Demnach war *Ulmelum* im 1. bis 3. Jh. ein *vicus*, an der Spitze mit einem *magister*, wo auch eine Gemeinschaft von *cives Romani et Bessi consistentes*, sowie eine Vereinigung der Anbeter des *Silvanus Sator* bezeugt ist. In der spätrömischen Zeit wurde *Ulmelum* zu einer Festung ausgebaut, wo auch die *militēs lanciarii iuniores* ihren Standort hatten.

Bei *Carsium* (das heutige Hirșova) am rechten Donauufer, gegenüber der Mündung des Ialomița, stand ein *castellum*, das laut einer von V. Pârvan entdeckten Inschrift, von der *ala II Aravacorum* im Jahre 103 errichtet wurde. Hier sind zahlreiche Meilensteine, Grab- und Votivdenkmäler entdeckt worden, viele davon schon Ende des vorigen Jahrhunderts.

Nördlich von *Carsium*, bei *Cius*, das in der älteren Literatur unter dem Ortsnamen Hissarlik erscheint, stationierte die *cohors I Lusitanorum*. In der römisch-byzantinischen Zeit wurde hier eine Festung errichtet, in deren Mauern Denkmäler verbaut sind, die aus einem weiten Umkreis herrühren, darunter auch zwei Altäre aus dem Gebiet von *Histria*.

Capidava: Gr. Florescu, *Dacia*, III—IV, 1927—1932, S. 498—512; idem, *Dacia*, V—VI, 1935—1936, S. 366—382; idem, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, S. 346—351; idem, *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, S. 217—218; idem, SCIV, I, 1950, 2, S. 126—138; idem, SCIV, VIII, 1957, S. 317—320; idem, *Capidava*, 1958, S. 72—123; I. I. Russu, AISC, V, 1944—1948, S. 344—348.

Seimeni: Gr. Florescu, BCMI, 17, 1924, S. 88—89; N. Gostar, ArhMold, VII, 1972, S. 259—261 (CIL, III, 772).

Topalu: Gh. Poenaru Bordea, StCl, V, 1963, p. 293; M. Munteanu, Pontica, VIII, 1975, S. 394.

Ulmetum: V. Pârvan, *Ulmetum*, I, S. 558—560; II, S. 529—566; III, S. 276—278; C. Daicovicu, AISC, I, 1928—1932, 2, S. 63—64; E. Bujor, SCIV, IV, 1953, 3—4, S. 779—780; Gr. Florescu, SCIV, VIII, 1957, S. 311—315; D. Tudor, MCA, II, 1956, S. 577; A. Rădulescu, in *MonScMin*, S. 141—143; E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 15, 1964, 1, S. 132.

Băltăgești (Vicus Scenopesis): V. Pârvan, *Ulmetum*, I, S. 580—582.

Carsium: V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, S. 480—489; E. Bujor, SCIV, V, 1954, S. 601; Gh. Poenaru Bordea, StCl, V, 1963, S. 295—296.

Vicus Ver[gob]ritiani (nördlich von Hirșova): V. Pârvan, *Ulmetum*, I, S. 582—583.

Gîrlieci (Cius): Gr. Florescu, SCIV, 9, 1958, 2, S. 342—347; St. Constantinescu, *ibidem*, S. 349—355 (Histria); E. Doruțiu-Boilă, *Epigraphica*, 1977, S. 180—185 (*Vicus Rami*...).

Casimcea: V.-H. Baumann, SCIV, 22, 1971, 4, S. 597—598; A. Aricescu, SCIV, 24, 1973, 1, S. 117.

Troesmis war wohl der wichtigste Stützpunkt am nördlichen Donauabschnitt. Hier stand bis 106 das Lager der *legio V Macedonica* und anschließend einer Abteilung der *legio I Italica*. Ohne daß hier systematisch geforscht worden wäre, sind zu den im CIL III aufgenommenen 80 Inschriften nur noch wenige hinzugekommen, die aber besonders wertvolle Erkenntnisse über die Verwaltungsorganisation und das Verhältnis zwischen den *canabae* und *Troesmis*, dem späteren Munizipium, sowie über das Bestehen eines *territorium legionis* vermitteln. In der Nähe des Munizipiums wurde zufällig auch Mithrasheiligtum entdeckt.

V. Pârvan, *Descoperiri nouă*..., S. 27—36; R. Vulpe, SCIV, IV, 1953, 3—4, S. 557—579; D. Tudor, MCA, II, 1956, S. 577, 595; E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 13, 1962, 1, S. 134—136; A. Rădulescu, *MonScMin*, S. 181—183; idem, *Pontice*, I, S. 319—323; J. Reynolds, JRS, 1971, S. 144—145; C. Chiriac — C. Bounegru, *Peuce*, IV, 1973—1975, S. 79—99; A. Petre, BMI, 1974, 1, S. 33—38.

Cerna: P. Nicorescu, BCMI, 8, 1915, S. 41—43; I. T. Dragomir, SCIV, XV, 1964, 1, S. 535—543.

Mircea Vodă: C. Moisil, BCMI, II, 1909, S. 46; V. Pârvan, *Descoperiri*..., S. 517—518; N. Gostar, *Danubius*, 1, 1967, S. 113.

Camena (Petra): Gr. Florescu, AnD, XVII, 1936, S. 132—135; idem, *Dacia*, V—VI, 1935—1936, S. 427; idem, RIR, X, 1940, S. 170—173; A. Aricescu, SCIVA, 27, 1976, 4, S. 528—531; Gh. Poenaru Bordea, *MonScMin*, S. 126—129.

Slava Rusă (Ibida): R. Vulpe, SCIV, V, 1954, S. 110—112; D. Tudor, MCA, II, 1956, S. 595; A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, S. 99—100; E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 15, 1974, 1, S. 132; V.-H. Baumann, SCIV, 22, 1971, 4, S. 594—597; A. Aricescu, SCIVA, 27, 1976, 4, S. 531—534.

Topolog: V.-H. Bauman, SCIV, 22, 1971, S. 597; A. Aricescu, *Pontica*, VI, 1973, S. 105—110.

Horia: A. Rădulescu, *MonScMin*, S. 183—184.

Nalbant: N. Gostar, *Studii și cercetări științifice*, Iași, 1974, S. 93—100; A. Ștefan, *Peuce*, 4, 1973—1975, S. 89—95.

Cataloi: V.-H. Baumann, SCIV, 22, 1971, 4, S. 594—597.

Nifon: A. Rădulescu, *MonScMin*, S. 179—181.

Măcin (Arrubium): E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, 1, S. 58.

Bei *Dinogetia* (heute Garvăn) und Barboși, am linken Donauufer an der Siret-Mündung, sowie bei *Noviodunum* (heute Isaccea) ergaben die Ausgrabungen zahlreiche Steininschriften und Ziegelstempel, die viel zur Erläuterung der Rolle dieser drei Stützpunkte im römischen Verteidigungssystem beigetragen haben, wo außer den Landtruppen wie *cohors I Mattiacorum* und Abteilungen der *Legio V Macedonica* und *legio I Italica* auch die *Classis Flavia Moesia* ausdrücklich belegt ist.

Zum selben Verteidigungssystem gehörten auch die in jüngerer Zeit untersuchten Orte an der Donau oder unweit davon, wie: Niculițel, Horia, *Aegyssus*, *Salsovia* u. a.

Garvăn (Dinogetia): C. Moisil, BCMI, III, 1911, S. 141—143; Gh. Ștefan, Dacia, N. S., II, 1958, S. 324—327; idem, SCIV, IV, 1953, 1—2, S. 264—265; N. Gostar, Analele Universității Iași (istorie), 9, 1963, S. 169—171.

Isaccea (Noviodunum): Gh. Ștefan, Dacia, IX—X, 1941—1944, S. 473—483; D. Tudor, Studii și cercetări științifice, Iași, IV, 1953, 1—2, S. 468—474; I. Barnea — B. Mitrea, MCA, V, 1959, S. 468—470; E. Bujor — G. Simion, MCA, VII, 1960, S. 396—397; E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, 1, S. 59; Al. Barnea, Dacia, N. S., XIX, 1975, S. 257—258.

Tulcea (Aegyssus): C. Moisil, BCMI, III, 1910, S. 95; I. Barnea, SCIV, I, 1950, 2, S. 176—184; D. Tudor, MCA, II, 1956, S. 577; E. Doruțiu, SCIV, 15, 1964, 1, S. 131 (Rîmnicul de Jos).

Murighiol: E. Bujor, SCIV, V, 1954, S. 599—602.

Mahmudia (Salsovia): V. Pârvan, *Salsovia*, Bukarest, 1906, S. 25—43.

Niculitel: V.-H. Baumann, Pontica, X, 1977, S. 325—330; E. Doruțiu-Boilă, SCIV, 13, 1962, 1, S. 136.

Barboși: N. Gostar, MCA, VIII, 1962, S. 505—511; idem, Analele Universității Iași (istorie), 12, 1966, S. 151—152; D. Tudor, Studii și cerc. științifice, Iași, IV, 1953, 1—2, S. 475—477; S. Sanie, SCIV, 26, 1975, 2, S. 189—190; M. Brudiu, SCIV, 27, 1976, 1, S. 85—95.

Instrumentum

Ziegelstempel: V. Culică, Pontica, III, 1970, S. 365—376; idem, Dacia, N. S., XXII, 1978, S. 225—237; A. Petre, in Revista Muzeelor și Monumentelor (Monumente istorice și de artă) XLIII, 1974, 1, S. 33—38.

Mortaria: V. Culică, SCIV, 16, 1965, 2, S. 373—377; idem, SCIV, 22, 1971, S. 331—336.

Firmalampen: C. Ionomu, *Opaițe, greco-romane*, Constanța, 1967.

Fortgeschrittene Projekte

Es sind schon über 20 Jahre her, daß zwei Epigraphiker-Teams in Bukarest und Cluj-Napoca sich die Aufgabe gestellt hatten, eine Zusammenfassung sämtlicher griechischer und lateinischer Inschriften aus Rumänien vorzunehmen. Das Projekt wurde von D. M. Pippidi in Klio, 37, 1959, S. 336—337 (*Un corpus des inscriptions grecques et latines en Roumanie*), bekannt gemacht. Aber es gestaltete sich erst in den letzten Jahren unter dem Titel *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*, betreut von D. M. Pippidi und I. I. Russu, in zwei Reihenfolgen: series prior, *Inscriptiones Daciae Romanae*, wovon schon vier Bände erschienen sind, und series posterior, *Inscriptiones Scythiae Minoris antiquae*, deren fünf Bände folgende Gebiete umfassen werden: I, Histria und Territorium (von D. M. Pippidi); II, Tomis und Territorium (von I. Stoian); III, Kallatis und Territorium (von D. M. Pippidi und Alexandra Stefan); IV, das Gebiet Tropaeum Traiani-Axiopolis (von Em. Popescu); V, das Gebiet Capidava-Troesmis-Noviodunum (von Emilia Doruțiu-Boilă, erschienen 1980).

Diese Bände werden nach Fundorten gruppierte griechische und lateinische Inschriften mit Übersetzung, epigraphischem und historischem Kommentar sowie Indices enthalten.

Die spätgriechischen und spätlateinischen Inschriften aus derselben Edition der *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae* sind schon von Em. Popescu in einem separaten Band veröffentlicht worden (*Inscripțiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976).

EPIGRAPHIK IN DER UdSSR

JU. G. VINOGRADOV

Institut für Weltgeschichte, Moskau

Im Unterschied zu vielen anderen Ländern der antiken Welt wurde im nördlichen Schwarzmeergebiet — da es niemals römische Provinz wurde — eine ziemlich bescheidene Anzahl lateinischer Inschriften gefunden. Die römischen Truppen standen hier nur in Tyras, Olbia, Chersonesos und in ein paar Kastellen — u. a. Orlovka (ehem. Kartal) am Donau und Charax (neben Jalta). Dieser Tatbestand rechtfertigt ein unterschiedliches Übersichtsprinzip der aus der UdSSR stammenden epigraphischen Publikationen, nämlich nicht nach *CIL* III, sondern nach dem einzigartigen Werk von B. B. Latyshev *IOSPE** wie auch nach weiteren corpusartigen Sammlungen — *CIRB* und *Iolb.*; die dort besprochenen oder bloß zitierten Arbeiten sind hier nicht angeführt.

Der Überblick ist nach geographischem Prinzip angelegt: *Tyras, Olbia (mit Berezan), Chersonesos, Neapolis Scythica* und die übrigen Regionen der Krimhalbinsel, *Bosporos*. Nach ihrem Charakter unterteilt man die Denkmäler in Lapidarinschriften, Graffiti, Dipinti, Inschriften auf Metall und andere kleine Objekte, Amphoren- und Ziegelstempel, Terra sigillata, Inschriften auf Münzen und Gemmen sind außer Acht gelassen, weil sie einen besonderen spezifischen Zweig der Epigraphik bilden. In dem vorliegenden Literaturüberblick sind nur spezialepigraphische Publikationen angeführt. Diejenige Arbeiten, die auf die Inschriften beiläufig eingehen oder sie für ihre eigenen (historischen, archäologischen usw.) Ziele benutzen, sind in der Regel unerwähnt geblieben (dies gilt besonders für die Rubriken III, IV, V). Der Verfasser behält sich das Recht vor, einzelne Arbeiten mit erklärenden und kritischen Vermerken zu versehen.

I. Corpusartige Sammlungen

1. B. B. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Petropoli, vol. I (1885): *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*; vol. I, ed. 2 (1916); vol. II (1890): *Inscriptiones Regni Bosporani*; vol. IV (1901): *Inscriptiones... per annos 1885—1900 repertae*.
2. *Korpus bosporskich nadpisej* — *Corpus inscriptionum Regni Bosporani (CIRB)*, unter Redaktion von V. V. Struve, M. N. Tichomirov, V. F. Gajdukevic, A. I. Dovatur, D. P. Kallistov, T. N. Knipovič. Moskau—Leningrad, 1965.

* Abkürzungsverzeichnis siehe S. 316.

Das Corpus enthält über 1320 Inschriften vom Bosphoros, die in *IOSPE* II, IV und in verschiedenen Sonderpublikationen veröffentlicht wurden, wie auch eine große Anzahl von Inedita; leider ohne Fotobeilagen.

Bespr.: N. V. Pigulevskaja, *VDI* 1966, 1, 180—182; O. O. Krjugar, *VDI*, 1966, 2, 176—183; vgl. A. Boltunova, *VDI* 1966, 4, 230—232; A. I. Dovatur, D. P. Kallistov, *VDI*, 1967, 3, 172—174.

3. *Nadpisi Olvii* — Inscriptiones Olbiae (1917—1965) (IOlb.), unter Redaktion von T. N. Knipovič, E. I. Levi. Leningrad, 1968.

Die Sammlung von 183 größtenteils nach dem Erscheinen der *IOSPE* I² (1916) gefundenen und publizierten Inschriften. Einzelne Verbesserungen von Latyshev's Lesungen und Vereinigungen von *membra disiecta*; Fotobeilagen fast vollständig.

Bespr.: A. I. Dovatur, *VDI*, 1969, 2, 107—111; P. O. Karyškovskij, *ibid.* 111—116; A. I. Boltunova, *SA*, 1971, 4, 285—290; F. Bosi, *Epigraphica* 34 (1972) 163 ff. Vgl. 28.

4. B. N. Grakov, *Materialy po istorii Skifii v gračeskich nadpisjach Balkanskogo poluoostrova i Maloj Azii* (Materialien zur Geschichte Skythiens in griechischen Inschriften der Balkanhalbinsel und Kleinasien), *VDI*, 1939, 3, 231—315.

Die Sammlung von 125 Inschriften *extra fines*, reichlich und vielseitig kommentiert. Dazu auch ein Orakel aus Klaros: P. O. Karyškovskij. *Novyje dannye o svjazjach Olvii s Maloj Aziej vo II v. n. e.* (Neue Angaben zu den Beziehungen zwischen Olbia und Kleinasien im 2. Jh. u. Z.), *AIKSP* (1968) 172—177; Id., *Zametki ob Olvii i Borisfene*, 6: *Borisfenity v Klarose* (Notizen über Olbia und Borysthenes, 6: *Borystheniten in Klaros*), *ZOAO* II (1967) 88—90; I. S. Svencickaja, *K voprosu ob Olvii i Borisfene* (Zur Frage über Olbia und Borysthenes), *ibid.* 263—266. Vgl. 5.

II. Einzelne Städte und Siedlungen

Tyras

5. P. O. Karyškovskij, *Materialy k sobraniju drevnich nadpisej Sarmatii i Tavridy*, 1: *Nadpisi Tiry* (Materialien zur Sammlung von antiken Inschriften Sarmatiens und Tauris, 1: *Inschriften aus Tyras*), *VDI*, 1959, 4, 111—126.

Zusammenfassung von griechischen und lateinischen Inschriften aus Tyras und *extra fines* (außer denen in *IOSPE*). Eine Berichtigung (vom Verf. selbst): Nr. 8 ist olbianischer Herkunft (= IOlb. 100).

- 5a. P. O. Karyškovskij, *Epigrafičeskie pamjatniki Belgorod-Dnestrovskogo muzeja* (Epigraphische Denkmäler aus Belgorod-Dnjestrovski Museum), *KSO GAM*, 1961 (1963) 102—109.

Römerzeitliche griechische und lateinische Inschriften aus Tyras, meistens *débris*.

6. P. O. Karyškovskij, *Materialy k sobraniju drevnich nadpisej Sarmatii i Tavridy*, 6: *Dopolnenije k epigrafičeskim svidetelstvam o Tire* (6: *Addenda zu den epigraphischen Zeugnissen über Tyras*), *VDI*, 1966, 2, 149—153.

Ein Volksbeschluß von Kallatis (Pippidi, *Dacia* VI [1962] 469 ff., Nr. 1) und ein neues Fragment mit einem Bürgerkatalog.

7. A. I. Furmanskaja, *Novyj epigrafičeskij pamjatnik iz Tiry* (Ein neues epigraphisches Denkmal aus Tyras), *SA*, 1960, 4, 173—179.

Eine Ehreninschrift aus hellenistischer Zeit mit Kränzen der Olbiopoliten, Kyzikener und Rhodier.

8. P. O. Karyškovskij, *Iz istorii Tiry v I—II vv. n. e.* (Zur Geschichte von Tyras im 1. und 2. Jh. u. Z.), *MASP* 7 (1971) 149—158.

Eine verlorene Ehreninschrift für Hadrian nach einer Skizze von Karl Bassoli.

Olbia

9. A. A. Beleckij, *Novyje posvjatitelnye nadpisi Olvii* (Neue Votivinschriften Olbias), *AISKP* (1968) 17—22.

= IOlb. 68, 70.

10. A. A. Beleckij, Dedikacija Afrodity z Olvii (Ein Aphroditenvotiv aus Olbia), *IFil.* 17 (1968) 19—25 (ukrain.).
11. A. A. Beleckij, Blagosklonno vnjemluščij geroj v Olvii (Heros Epekoos in Olbia), *VDI*, 1969, 1, 155—161.
= *IOlb.* 72, 74.
12. A. A. Beleckij, Grečeskije nadpisi Olvii iz raskopok 1950—1967 gg., chranjaščijesja v Kieve (Die griechischen Inschriften Olbias aus den Ausgrabungen 1950—1967 in Kiev), *Olvijska* (Kiev, 1975) 92—117.
Die Merzhahl ist schon in *IOlb.* veröffentlicht; eine unedierte (vgl. 28).
13. M. F. Boltenko, Kankit olvijskogo dekreta v čest' Protogena (Kankytos im Ehrenbeschluß für Protogenes), *SA*, 28 (1958) 107—109.
Ein Versuch der Lokalisierung der in *IOSPE* I² 32 erwähnten Gegend.
14. E. Diehl, TO KEΔPON. *Acta Univ. Latviensis* 10 (1924) 299—302.
Zu *IOSPE* I² 327.
15. P. O. Karyškovskij, Iz istorii Olvii IV v. do n. e. (Aus der Geschichte Olbias im 4. Jh. v. u. Z. Zu Macrob. Sat. 1, 11, 33). *Pr.ODU*, 146, 5 (1956) 167—174 (ukrain.). Siehe folg. Nr.
16. P. O. Karyškovskij, Iz istorii Olvii v ranneellinističeskoje vremja (*IOSPE* I² 25) (Aus der Geschichte Olbias in der frühhellenistischen Zeit), *MASP* 8 (1976) 212—215.
Zum Verhältnis des Kallinikos-Dekrets (*IOSPE* I² 25) zu den sozialen Reformen in Olbia während der Belagerung der Stadt durch Zopyrion (Macrob. Sat. 1, 11, 33).
17. P. O. Karyškovskij, Z istorii monetnoj spravi ta grošovogo obigu v Olvii, 1: Tò ἀργύριον Ὀλβιοπολιτικόν napysi *IOSPE* I² 24 (Aus der Geschichte des Münzwesens und des Geldumlaufs in Olbia, 1: Tò ἀργύριον Ὀλβιοπολιτικόν in der *IOSPE* I² 24), *Archeologija* XI (1957) 45—69 (ukrain.).
Identifizierung der im Kanobos-Dekret erwähnten Silbermünze mit den olbianischen Stateren.
18. P. O. Karyškovskij, Olvijska i Afinskij sojuz (Olbia und der Attische Seebund), *MASP* 3 (1960) 57—100.
Ergänzung eines Fragments des Klearchos-Münzgesetzes, dessen olbianische Herkunft aber mit Sicherheit nicht zu bestätigen ist. Weitere Ausführungen über die politische Beziehungen zwischen Olbia und der Attischen Arche im 5. Jh. Die Zuordnung zu Olbia wurde von J. B. Brašinskij, *Afiny i Severnoje Pričernomor'je v VI—II vv. do n. e.* (Athen und das nördliche Schwarzmeergebiet im 6. bis 2. Jh.), 1963, S. 74 f., Anm. 72, bestritten (vgl. Erxleben, *Arch. f. Pap.* XIX [1969] 122).
19. P. O. Karyškovskij, Zametki ob Olvii i Borisfene, 2: »Borsfen« v olvijskom dekrete o deneznom obraščeenii (Notizen über Olbia und Borysthenes, 2: »Borysthenes« im olbianischen Dekret über den Geldumlauf), *ZOAO* II (1967) 78—80.
Der Verf. ist gegen Žebelev (31) der Meinung, daß unter »Borysthenes« in *IOSPE* I² 24 Olbia selbst zu verstehen ist.
20. P. O. Karyškovskij, Do pytannja pro datu olvijskogo dekretu na čest' Protogenu (Zur Frage über die Datierung des olbianischen Protogenes-Dekretes), *Archeologija* XXI (1968) 95—105 (ukrain.).
IOSPE I² 32 ist Ende des 3. oder Anfang des 2. Jh. v. u. Z. anzusetzen. Vgl. 22.
21. P. O. Karyškovskij, Olvijskije eponimy (Die Eponymen Olbias), *VDI*, 1978, 2, 82—88.
In der früheren Zeit — Aisymnetes, in der späteren (vor der Vernichtung der Stadt durch die Geten) — der Apollon-Priester und kein Archon.
22. T. N. Knipovič, K voprosu o datirovke olvijskogo dekreta v čest' Protogena (Zur Frage über die Datierung des olbianischen Protogenes-Dekretes), *VDI*, 1962, 2, 142—149.
Nach Meinung der Verf. — Ende des 3. oder Anfang des 2. Jh. v. u. Z.
23. Ju. I. Kozub, A. A. Beleckij, Stichotvornaja epitafija Epikrata iz Olvii (En Grabgedicht für Epikrates aus Olbia), *VDI*, 1977, 1, 172—175.
Ein Grabepigramm aus dem Anfang des 4. Jh. v. u. Z. auf einer marmornen Embole.
24. O. O. Krjugar, Nadgrobije Leoksa, syna Molpagora (Eine Grabinschrift für Leoxos, Molpagores' Sohn), *IRAIMK* 1 (1921) 41—50.
Eine neue Lesung von *IOSPE* I² 270 gegen Latyshev. Vgl. 25, 212.

25. O. O. Krjuger, Epigrafičeskije meloči (Epigraphische Kleinigkeiten), *IRAIMK* 4 (1925) 81—96.
Zu *IOSPE* I² 352 und 270.
26. E. I. Levi, Novyj olvijskij dekret v čest' sinopejca (Ein neues Ehrendekret aus Olbia für einen Sinopeer), *AISK* (1968) 227—231.
= *IOlb.* 1.
27. E. I. Solomonik, Novyje dannye o svjazjach Olvii s Istrij (Neue Angaben über die Beziehungen zwischen Olbia und Histria), *Klio* 52 (1970) 427—436.
Wiederherstellung der *damnotio memoriae* in *IOlb.* 15.
28. Ju. G. Vinogradov, O metodike obrabotki grečeskich epigrafičeskich pamjatnikov (po olvijskim materialam) (Zur Untersuchungsmethodik der griechischen epigraphischen Denkmäler, anhand der Materialien aus Olbia), *Metodika izučenija drevnejšich istočnikov po istorii narodov SSSR* (Moskau, 1978) 46—73.
Methodische Ausführungen und Lesefrüchte zu: *IOSPE* I² 48, 164; *IOlb.* 170, 77, 19 + 32, 18, 54, 103, 76, 64, 106; *Olvija* (1975) 27 (= 12). Verbesserung der Lesung, der Datierung; Zusammenstellung von *membra disjecta*; historische Schlußfolgerungen.
29. S. A. Žebelev, Milet i Olvija (Milet und Olbia), *IOGN* 6 (1929) 427—435 = *SP* 38—47.
Geschichtliche Untersuchungen von *Milet* I, 3, 136 = *Syll.*³ 286 = Schmitt, *Stattvert.* III, 408.
30. S. A. Žebelev, Εἰς Βορυσσθένη εἰσπλεῖν, *ITUAK* 54 (1917) 65—72.
Siehe folg. Nr.
31. S. A. Žebelov, Čto ponimat' pod »Borisfenom« v *IOSPE* I² 24 (Was ist unter »Borysthenes« in *IOSPE* I² 24 zu verstehen), *Olvija* I (Kiev, 1940) 275—280 = *SP* 291—298.
»Borysthenes« im Kanobos-Dekret ist nicht Olbia, sondern der Dnepr-Bug-Liman, Vgl. 19.
32. M. F. Boltenko, Novaja nadpis' v čest' Achilla Pontarcha (Neue Weihinschrift für Achilleus Pontarches), *VDI*, 1953, 4, 130—135.
In *IOlb.* versäumt.
33. R. L. Erlich, Olvijskaja nadpis' *IOSPE* I² 176 (Die olbianische Inschrift *IOSPE* I² 176), *DAN-V* (1928) 124—127 = ΑΣΠΑΣΜΟΣ (I. I. Tolstoj-Festschrift, 1928) 55—58.
Die Προσενχή der Inschrift — jüdisches Gebetshaus.
34. K. S. Gorbunova, posvatitel'naja nadpis' v čest' Achilla Gerojja s o. Berezan' (Eine Votivinschrift für Achilleus Heros von der Insel Berezan), *AIKSP* (1968) 96—99.
= *IOlb.* 90.
35. Ju. N. Treščeva, O dvuch olvijskich posvjaščenijach Achillu (Über zwei olbianische Widmungen an Achilleus), *VDI*, 1975, 1, 68—75.
Verbesserung von Latyschev's Lesung von *IOSPE* I² 685 und 686.

Chersonesos

- 36—37. E. I. Solomonik, *Novyje epigrafičeskije pamjatniki Chersonesa* (Neue epigraphische Denkmäler von Chersonesos), [I] Kiev, 1964; [II] Kiev, 1973 (ohne Titelnúmeration), (= NEPCh).

Viele Verbesserungen von Latyschev's Publikationen in *IOSPE* I², Vereinigung von *membra disjecta*. Edition von mehreren neuen Inschriften, darunter Dekretfragmente aus hellenistischer und römischer Zeit, Kataloge, eine große Kollektion von Grabinschriften, lateinische Dokumente u. a. Eine erschöpfende Untersuchung mit reichen Literaturangaben und Indices; mit vollständigen Fotobeilagen Bespr.: [I] — I. I. Andrejčuk, *VDI*, 1967, 4, 164—167; A. A. Beleckij, *SA*, 1969, 3, 267—270; B. I. Nadel, *Epigraphica* 38 (1976) 196—203. [II] — Ju. G. Vinogradov, *VDI*, 1975, 1, 169—176; F. Bosi, *Epigraphica* 36 (1974) 285—289; *Bull. ép.* 1974, 380; B. I. Nadel, *Epigraphica* 38 (1976) 196—203.

Die vorläufigen Publikationen von Frau Solomonik, die von ihr in die zwei Monographien einbezogen wurden, bleiben hier unberücksichtigt.

38. E. I. Solomonik, Neskolko neizdannyh nadpisej Chersonesa i jego okrug (Einige unedierte Inschriften von Chersonesos und ihrer Umgebung), *NE*, XI (1974) 33—47.
Fragmente von Dekreten, Grabinschriften, Varia.
39. E. I. Solomonik, I. A. Antonova, Nadgrobija vračej iz antičnogo Chersonesa (Grabdenkmäler der Ärzte aus der antiken Chersonesos), *VDI*, 1974, 1, 94—105.
Grabgedicht für einen Tenedier, Grabstele eines Arztes aus Chersonesos.
40. E. I. Solomonik, Sravnitel'nyj analiz svidetel'stva Strabona i dekreta v čest' Diofanta o skifskich carjach (Eine vergleichende Analyse eines Passus bei Strabon und des Diophantos-Dekretes über die skythischen Könige), *VDI*, 1977, 3, 53—63.
Zu Strab. 7, 4, 3 und *IOSPE* I² 352.
41. S. A. Žebelev, Chersonesskaja prisjaga (Der Eid von Chersonesos), *ION* 10 (1935) 913—939 = *SP* 217—247.
Auf der Interpretation von A. Semenoff (*Blätter f. d. Gymnasialschulwesen* 30 [1894] 199—204) gegen Latyshev fußend und diese weiterentwickelnd meint Verf., daß der Eid für das Zeugnis eines Umsturzversuches gegen die demokratische Verfassung zu halten ist.
42. S. A. Žebelev, Poslednij Perisad i skifskoje vosstanije na Bospore (Der letzte Pairisades und der Aufstand der Skythen auf dem Bosporos), *IGAIMK* 70 (1933) = *L'abdication de Pairisades et la révolution scythe dans la royaume du Bosphore*, *REG* 49 (1936) 17 ff. = *VDI* 1938, 3, 49—71 = *SP* 82—115.
Verf. deutet die Z. 34—35 von *IOSPE* I² 352 in dem Sinne, daß Saumakos der Zöglingsklave (ἐκδρέψας) des Königs Pairisades war und daß man in der Skythenrebellion (τῶν περὶ Σαύμακον Σκνῆδῶν νεωτερίζαντων) eine Revolution gegen die Sklavenhalterordnung sehen muß. Siehe pro 43—46, contra 47—49.
43. V. S. Gajdukevič, Ješčo o vosstanii Savmaka (Noch einmal über den Saumakos-Aufstand), *VDI*, 1962, 1, 3—23.
44. V. F. Gajdukevič, O skifskom vosstanii na Bospore v konce II v. do n. e. (Über den Skythenaufstand auf dem Bosporos am Ende des 2. Jh. v. u. Z.), *Antičnoje obščestvo* (Moskau, 1967) 17—22.
45. V. F. Gajdukevič, K diskussii o vosstanii Savmaka (Zur Diskussion über den Saumakos-Aufstand), *AIKSP* (1968) 81—95.
46. V. V. Struve, Vosstanije Savmaka (Der Saumakos-Aufstand), *VDI*, 1950, 3, 22—40.
47. A. S. Kocavalov, Bespr. von 42 in: *Naukovy zapiski Institutu istorii materialnoj kultury AN URSR* (Wis. Schriften des Instituts für Geschichte der mater. Kultur der AW der Ukr. SSR) 1 (1937) 109 ff. (ukrain.).
48. S. Lurie, Jeszcze o dekrecie ku czci Diofantosa (Nochmals zum Ehrendekret für Diophantos), *Meander*, 1959, 2, 67—78 (poln.).
Siehe folg. Nr.
49. E. L. Kazakevič (Grace), K polemike o vosstanii Savmaka (Zur Polemik um den Saumakos' Aufstand), *VDI*, 1963, 1, 57—70.
Infolge der sorgfältigen Kontextanalyse hält die Verfasserin (m. E. mit Recht) nach Lurie Diophantos und nicht Saumakos für den Zögling des Pairisades (d. i. unter αὐτόν in Z. 34 *IOSPE* I² 352 selbst der Feldherr des Mithridates steckt). Das macht das einzige Argument im Text der Inschrift zugunsten der Sklavenrevolution zunichte.
50. E. I. Levi, K voprosu o datirovke chersonesskoj prisjagi (Zur Frage über die Datierung des Eides von Chersonesos), *SA* IX (1947) 89—100.
IOSPE I² 401 ist um 281 v. u. Z. zu datieren.
51. K. M. Kolobova, Farnak I. Pontijskij (Pharnakes I. von Pontos), *VDI* 1949, 3, 27—35.
Unter anderen Belegen *IOSPE* I² 402.
52. O. D. Daševskaja, TEIXH dekreta v čest' Diofanta (TEIXH im Diophantos-Dekret), *VDI*, 1964, 3, 149—155.
TEIXH von *IOSPE* I² 352 bezeichnen eine Reihe von befestigten Siedlungen der Chersonesiten.

53. A. I. Tjumenev, Chersonesskije etjudy, V: Chersonesskije proksenii (Chersonesische Studien, V: Die Proxenien von Chersonesos), *VDI*, 1950, 4, 11—25.
Untersuchung der Volksbeschlüsse unter politisch-geschichtlichem Aspekt.
54. R. A. Novikova, Simmnamony i nomofilaki Chersonesa Tavričeskogo (Symmnamones und Nomophylakes von Chersonesos Taurica), *VDI*, 1961, 2, 102—108.
55. R. A. Novikova, Epigrafičeskije dannyje o strategach Chersonesa Tavričeskogo (Epigraphische Angaben über die Strategen von Chersonesos Taurica), *Issledovanija po istorii feodalno-krepostničeskoi Rossii* (Moskau-Leningrad, 1964), 192—209.
56. V. V. Borisova, Chersonesskoje nadgrobije, postavlennoje vskormlennikom (Ein von einem Zögling errichtetes Grabdenkmal aus Chersonesos), *VDI*, 1962, 2, 109—112.
2. Jh. u. Z.
57. B. N. Grakov, Ju. G. Vinogradov, Novyje nadpisi iz Chersonesa Tavričeskogo (Neue Inschriften aus Chersonesos Taurica), *VDI*, 1970, 3, 127—134.
Ein Ehrenbeschluss und ein thrakischer Legionäraltar des Zeus Diberanos.
58. S. Semenov-Zuser, Rybnyj rynek v Chersonese (Der Fischmarkt in Chersonesos), *VDI*, 1947, 2, 237—246.
= Solomonik, *NEPCh* II, 129.
59. E. I. Solomonik, Proksenija v čest' sinopejca (Eine Proxenie für einen Sinopeer), *SChM* 1 (1960) 16—21.
Membra disjecta: *NEPCh* I, 7; *IOSPE* I² 497 + 622.
60. E. I. Solomonik, O prebyvanii rimskogo flota v Krymu (Über die Anwesenheit der römischen Flotte auf der Krim), *ADSV* 10 (1973) 142—145.
61. E. I. Solomonik, Neskolko novych nadpisej Chersonesskogo muzeja (Einige neue Inschriften vom Chersonesos-Museum), *VDI*, 1978, 3, 127—134.
62. E. G. Surov, Novaja chersonesskaja nadpis' (Eine neue Inschrift aus Chersonesos), *VDI*, 1960, 3, 154—158.
Ein Proxeniedekret 130/131 u. Z.
63. I. A. Lisovoj, Do dekretu na čest' Papija z Chersonesu (Zum Ehrendekret für Papias aus Chersonesos), *IFil.* 28 (1972) 35—37 (ukrain.).
Zur 62.
64. A. K. Tachtaj, Novaja nadpis' iz Chersonesa Tavričeskogo (Eine neue Inschrift aus Chersonesos Taurica), *KSIIMK* 15 (1947) 58—62.
Fragment von einer Proxenie (= *NEPCh* II, 112).
65. M. A. Šangin, Nekotorye nadpisi Chersonesskogo muzeja (Einige Inschriften vom Chersonesos-Museum), *VDI*, 1938, 3, 72—87.
IOSPE I² 401 und mehrere griechische und lateinische Inschriften aus der römischen und mittelalterlichen Zeit.
66. V. V. Latyshev, Epigrafičeskije novosti iz južnoj Rossii, 1: Chersonesskie nadpisi (Neue epigraphische Nachrichten aus dem südlichen Rußland, 1: Chersonesische Inschriften), *IAK* 65 (1918) 9—17.
Ein Dekret, griechische und lateinische Grabinschriften, Varia.
67. N. I. Novosadskij, Kritičeskije i ekzegetičeskije zametki k nekotorym chersonesskim nadpisjam (Kritische und exegetische Vermerke zu einigen chersonesischen Inschriften), *Vtoraja konferencija archeologov SSSR v Chersonese 1927 g.* (Sevastopol, 1927) 93.
68. V. I. Kadeev, K voprosu o sostave chersonesskogo Soveta (ἡ βουλῆ) v pervych vv. n. e. (Zur Frage über den Bestand des Rates von Chersonesos in den ersten Jahrhunderten u. Z.), *VDI*, 1971, 3, 127—130.
69. V. I. Kadeev, K voprosu o carstvovanii »Devy« v Chersonese (Zur Frage über die Parthenos' Regierung in Chersonesos), *KSIA*, 145 (1976) 9—13.
70. L. A. Palceva, O dolžnostnych licach chersonesskogo Soveta v pervye vv. n. e. (Über die Ratsbeamten von Chersonesos in den ersten Jahrhunderten u. Z.), *VDI*, 1977, 3, 175—182.
Siehe auch 110.

Neapolis Scythica und andere Gebiete der Krim

71. E. I. Solomonik, Četyre nadpisi iz Neapolja i Chersonesa (Vier Inschriften aus Neapolis und Chersonesos), *SA* 28 (1958) 308—316.
Darunter eine Weihung an Demeter.
72. O. D. Daševskaja, Četvertaja nadpis' Posideja iz Neapolja Skifskogo (Die vierte Inschrift des Posideos aus Neapolis Scythica), *SA* 1960, 1, 261—265.
Eine Widmung an die Nymphe Rhodos.
73. E. I. Solomonik, Epigrafičeskie pamjatniki Neapolja Skifskogo (Epigraphische Denkmäler von Neapolis Scythica), *NE* III (1962) 32—44.
Zusammenfassung von allen bisher bekannten Inschriften der Hauptstadt des Skythenreiches.
74. E. I. Solomonik, Nadpis' na stole iz Mar'ino (Inschrift auf einer Stele aus Mar'ino), *SChM* 3 (1963) 10—15.
Ein Epitaph.
75. E. I. Solomonik, Dve slučajnye epigrafičeskie nachodki v Krymu (Zwei zufällige epigraphische Funde von der Krim), *NE* V (1965) 97—102.
NEPCh II, 183 und eine Herosvotivplatte aus Charax.
76. E. I. Solomonik, Latyns'ki napysi Jaltins'kogo muzeju (Lateinische Inschriften im Jalta-Museum), *Archeologija* 27 (1978) 69—74 (ukrain.).
77. D. S. Raevskij, K istorii greko-skifskich otnošenij (II v. do n. e. — II v. n. e.) (Zur Geschichte der griechisch-skythischen Beziehungen vom 2. Jh. v. u. Z. bis zum 2. Jh. u. Z.), *VDI* 1973, 2, 110—120.
U. a. zur *IOSPE* I² 669.
Siehe auch 38.

Bosporos

78. A. I. Boltunova, Prokseničeskij dekret iz Anapy i nekotorye voprosy istorii Bospora (Ein Proxeniendekret aus Anapa und einige Fragen der Geschichte des Bosporos), *VDI*, 1964, 3, 136—149.
Ein wichtiger Beschluß, der nicht im Namen des Demos, sondern wie die anderen bekannten bosporanischen Dekrete, von der Oberregierung verliehen wurde. Die Verf. datiert ihn in den Anfang des 4. Jh. v. u. Z. und liest in Z. 1 Σέλευκος Εὐμήλο, den sie mit dem aus Diodor 12, 36, 1 bekannten (von den meisten aber bestrittenen) bosporanischen Herrscher Seleukos identifiziert. Auf grund seines Patronymikon zieht die Verf. den Schluß, daß die Dynastie der Spartokiden nicht von thrakischer, sondern von rein griechischer Herkunft wäre.
Gajdukevič unterwarf diese Interpretation einer scharfen Kritik (*CIRB*, Addenda, comm. ad Nr. 4), indem er die frühe Datierung des Dokumentes und die Erweiterung der Z. 1 bezweifelte. Er ist der Meinung, daß der Beschluß aus der Zeit stammt, als Stadt Sindos-Gorgippeia autonom war und daß er von den lokalen Behörden gefasst wurde.
Nach der Autopsie des Steines (1978) kam ich zu folgenden Schlußfolgerungen. 1) Die Erweiterung des Namens Seleukos ist die wahrscheinlichste, aber 2) mit Diodor's Seleukos hat er nichts zu tun, weil das Dekret auf paläographischer Grundlage (vgl. besonders *omega*-Form) um die Wende vom 4. zum 3. Jh. v. u. Z. anzusetzen ist. 3) Der Name des zweiten Privilegierten (und kein Patronymikon des ersten) steht in Rasur, was von der Verf. (so auch *CIRB*) nicht bemerkt wurde. 4) Z. 7 wurde später zerstört (von Bolt. und *CIRB* auch nicht bemerkt): das ändert die Wortverteilung in den Zeilen. 5) Die »μετέχειν — Formel« (Gawantka, *Isopolitie* 22) setzt nicht Proxenie-, sondern Politieverleihung voraus. Ich bin also der Meinung, daß die im Beschluß garantierten Privilegien (Politie, Enktesis, Ateleia usw.) vom bisher unbekannten Bruder des Königs Spartokos III. (304—282), Seleukos und seinen Söhnen, die als Mitregenten (sozusagen Paradynastes und Subparadynasten) des Königs über Gorgippeia ihre Gewalt ausübten, an zwei Athener (? vgl. *θάλαττα* Z. 8) verliehen wurden.

79. N. S. Belova, Novaja nadpis' iz Germonassy (Eine neue Inschrift aus Hermonassa), *VDI*, 1967, 1, 60—69.
Eine Weihung aus Leukon's Zeit.
80. N. S. Belova, K nadpisi IOSPE II 8 (Zur Inschrift IOSPE II 8), *SA*, 1968, 3, 43—53.
Eine wichtige Verbesserung der Lesung von Latyshev u. a.
81. N. S. Belova, Posvjatitel'naja nadpis' iz Kep (Eine Votivinschrift aus Kepoi), *VDI*, 1970, 2, 65—72.
Widmung einer Tochter Spartokos' III.; Ausführungen zu zwei Tendenzen in der Entwicklung der Lapidarpaläographie.
82. J. B. Brašinskij, K interpretaciji bosporskoj proksenii IOSPE II, 1 (Zur Deutung der bosporanischen Proxenie IOSPE II, 1), *Klio* 52 (1970) 41—47.
Peiraieus ist kein Amisener, sondern ein Demotes aus dem Hafen von Athen.
83. A. I. Boltunova, Stroitel'naja nadpis' iz Nimfeja (Eine Bauinschrift aus Nymphaion), *KSIA* 95 (1963) 104—106.
84. A. I. Boltunova, Grečeskie nadpisi v donskich muzejach (Griechische Inschriften in den Don-Museen), *NE V* (1965) 75—96.
= *CIRB* 1254, 1256, 1244, 1252, 1266, 1267, 1298, 1295, 1294, 1302, 1303, 1308, 1293, 1296, 1297, 1309, 1304, 1314, 1313.
85. A. I. Boltunova, Neizdannye nadgrobija iz Kerči i okrestnostej (Unveröffentlichte Grabdenkmäler aus Kertsch und Umgebung), *VDI*, 1965, 2, 95—101
= *CIRB* 879 und mehrere Inedita.
86. A. I. Boltunova, Antičnaja nadpis' iz raskopok Korčeva (Eine antike Inschrift aus den Ausgrabungen von Kortschev), *KSIA* 109 (1967) 36—37.
Ein Katalog aus dem 2. Jh. u. Z.
87. A. I. Boltunova, Metričeskaja epitafija iz pantikapejskogo nekropolja (Ein Grabgedicht aus der Nekropolis von Pantikapaion), *VDI*, 1968, 2, 130—132.
88. A. I. Boltunova, Novaja stroitel'naja nadpis' iz Tanaisa (Eine neue Bauinschrift aus Tanais), *AISK P* (1968) 46—55.
89. A. I. Boltunova, K istorii Tanaisa (po dannym epigrafiki) (Zur Geschichte von Tanais, nach den epigraphischen Angaben), *Klio* 42 (1964) 195—208.
Gegenüberstellung der Inschriften und archäologischen Materialien.
90. A. I. Boltunova, Documents épigraphiques sur les constructions de la ville de Tanais. Das Nachleben des Lateinischen in der Feudalgesellschaft. *Görlitzer Eirene-Tagung*, 10.—14. 10. 1967, S. 81—89.
91. A. I. Boltunova, Neizdannye nadgrobija iz pantikapejskogo nekropolja (Unedierte Grabinschriften aus der Nekropolis von Pantikapaion), *KSIA* 116 (1969) 49—54.
92. A. I. Boltunova, Novaja nadpis' iz Gorgippii i neskolko zamečanij ob organizacii upravljenija gosudarstvennymi dochodami Bosporskogo carstva (Eine neue Inschrift aus Gorgippeia und einige Bemerkungen über die Organisation der Verwaltung der Staatseinkünfte im Bosporanischen Reich), *Eirene VII* (1968) 67—76.
Ein Katalog mit der Erwähnung ἐπὶ τῶν φελοκῶν. Vgl. 93, 94, 104.
93. A. I. Boltunova, The Bosporan Fisc. *Acta of the 5th Inter. Congress of Greek and Latin Epigraphy*. Camb., 1967 (1970) 149—151.
94. A. I. Boltunova, Nadpisi Gorgippii (iz slučajnych nachodok) (Inschriften von Gorgippeia, aus zufälligen Funden), *NE IX* (1971) 3—15.
Eine Sklaventlassung, mehrere Namensverzeichnisse, Addenda zu den veröffentlichten Inschriften.
95. A. I. Boltunova, Nadgrobnaja epigramma Dindiana (Grabepigramm von Dindianos), *Studii clasice XV* (1973) 125—130.
96. A. I. Boltunova, Fragment nadpisi o stroitel'stve bašni v Tanaise (Fragment einer Turmbauinschrift aus Tanais), *KSIA* 143 (1975) 47—49.
97. A. I. Boltunova, Nadgrobnaja epigramma ženy Dija (Grabepigramm der Frau Dios'), *IKAM* (1977) 23—28.

98. N. S. Belova, Epigrafičeskie materialy Fanagorijskoj ekspedicii (Epigraphische Materialien der Phanagoreia-Expedition), *VDI*, 1977, 3, 105—117.
Zwei Grabinschriften, eine Manumission, ein Fragment zu *CIRB* 1005 u. a.
99. T. V. Blavatskaja, Reskripty carja Aspurga (Die Reskripten des Königes Aspurgos), *SA*, 1965, 2, 197—209. Siehe folg. Nr.
100. T. V. Blavatskaja, Aspurg i Bospor v 15 g. n. e. (Aspurgos und der Bosporos im Jahre 15 u. Z.), *SA*, 1965, 3, 28—37.
Der Brief des Aspurgos an zwei Statthalter von Gorgippeia bezüglich einiger Privilegien für die Einwohner der Stadt (das Erbgesetz Eupators, die Ateleia von direkten Steuern betreffend). Ein wichtiges Dokument über innen- und außenpolitische Geschichte des Bosporos zu Beginn des 1. Jh. u. Z., da es die Reise des Königs πρὸς τὸν Σεβαστὸν Αὐτοκράτωρα erwähnt. P. O. Karyskovskij hat mich darauf aufmerksam gemacht, daß der 20. Daisios 312 der bosp. Ära nicht auf Juni 15 (wie Verf.), sondern auf April-Mai 16 u. Z. fällt. Weiter ist zu bemerken, daß Σεβαστὸς Αὐτοκράτωρ Augustus und nicht Tiberius (so Blav.) ist, und die Gesandtschaft zwischen 10/11 und August 14 stattgefunden hat, was viele historische Schlußfolgerungen der Verfasserin aufhebt.
101. T. V. Blavatskaja, Fanagorijskaja nadpis' Savromata I (Eine Inschrift von Sauromates I. aus Phanagoreia), *KSIA* 145 (1976) 92—97.
Eine Mauerbauinschrift. Korrektur zu S. 93: die Lesung von Z. 5 wurde von Ju. G. Vinogradov vorgeschlagen und später von A. I. Boltunova angenommen.
102. Ju. P. Kalašnik, Nadpis' fiasa iz Gorgippii (Thiasosinschrift aus Gorgippeia *CIRB* 1132 + 1162), *SGE* 35 (1972) 50—52.
Membra disjecta.
103. Ju. P. Kalašnik, K nadpisjam KBN 77 i KBN 1136 (Zu den Inschriften *CIRB* 77 und *CIRB* 1136), *VDI*, 1970, 4, 148—152.
Membra disjecta.
104. I. T. Kruglikova, Novye epigrafičeskie pamjatniki iz Gorgippii (Neue epigraphische Denkmäler aus Gorgippeia), *VDI*, 1967, 2, 182—197.
Namensverzeichnisse, eine Manumission, eine Ehreninschrift u. a.
105. E. A. Molev, Novye epigrafičeskie nachodki iz Kerči (Neue epigraphische Funde aus Kertsch), *VDI*, 1978, 2, 131—134.
Sakraltisch und drei Grabinschriften.
106. N. V. Šebalin, O nadpisi KBN 838 (Zur Inschrift *CIRB* 838), *VDI*, 1976, 4, 108—112.
Verbesserung der Lesung eines Grabgedichtes.
107. V. F. Gajdukevič, *Das Bosporianische Reich*. Berlin—Amsterdam, 1971.
Eine vorzügliche umfassende Monographie über die Geschichte, Archäologie und Kultur des Bosporos von der Kolonisationszeit bis auf den Niedergang des Bosporianischen Reiches. Sehr viele epigraphische Denkmäler herangezogen und kritisch besprochen.
108. Ju. Rypenko, Istočniki po kultam Aziatskogo Bospora V—I vv. do n. e. (antičnye avtory, epigrafika, numizmatika) (Die Quellen über die Kulte des Bosporus Asiaticus, Zeugnisse der antiken Autoren, der Epigraphik und Numismatik), *UZ MOPI* 13 (1971) 15—32.

III. Adespota, pierres errantes

109. N. P. Rozanova, Grečeskie nadpisi Temrjukskogo i Jaltinskogo muzeev (Griechische Inschriften der Museen Temrjuk und Jalta), *VDI*, 1955, 1, 173—176.
Zwei Grabinschriften.
110. E. I. Solomonik, Dve latinskie nadpisi iz muzeev Kryma (Zwei lateinische Inschriften aus den Krim-Museen), *SA*, 1976, 3, 312—317.
Eine Grabinschrift aus Chersonesos; *CIL* VI, 4, 1, Nr. 26826 in Simferopol. Vgl. 76.
111. Ju. G. Vinogradov, 28, S. 66: IOlb. 54 nicht olbianischer, sondern athenischer Herkunft, = *BCH* 18 (1894) 334 f.

IV. Graffiti, Dipinti, Inschriften auf Metall und auf anderen kleinen Objekten

112. E. R. Stern, »Graffiti« na antičnych južnorusskich sosudach (Graffiti auf antiken Gefäße aus Südrubland), *ZOOID* 20 (1897) 163—199.
Graffiti von der Insel Leuke, Theodosia u. a.
113. I. I. Tolstoj, *Grečeskie graffiti drevnich gorodov Severnogo Pričernomor'ja* (Griechische Graffiti der antiken Städte des nördlichen Schwarzmeergebietes), Moskau—Leningrad, 1953.
Corpus der griechischen Graffiti aus den Poleis des Nordpontos in der Ermitage. Vollständig illustriert. Bespr.: P. O. Karyškovskij, *VDI*, 1954, 1, 69—72; B. I. Nadel, *IAN*, 14, 2 (1955) 190—194.
114. Ju. A. Babinov, S. I. Kurganova, G. I. Nikolajenko, E. I. Solomonik, I. A. Lisovoj, A. V. Ševčenko, *Graffiti antičnogo Chersonesa (na černolakovych sosudach)* (Graffiti der antiken Chersonesos auf Schwarzlackgefäßen), Kiev, 1978
Corpus der griechischen Graffiti aus der hellenistischen Chersonesos (Nr. 1—1971). Keine Rubrikation, keine Indices, sparsam illustriert.
115. I. I. Tolstoj, K tolkovaniju odnogo graffito s o. Levki) Zur Deutung eines Graffito von der Insel Leuke), *ŽMNP* 1902, Dez., 591 f.
116. I. D. Golovko, Graffiti Roksolanskogo gorodišča (predvaritelnoe soobščenie) (Graffiti aus der Siedlung Roksolany, vorläufiger Bericht), *KSOGAM* 1960 (1961) 81—84.
Eine Siedlung (im Altertum Nikonion) bei der Dnestrmündung.
117. I. D. Golovko, Neskolko graffiti Belgorod-Dnestrovskogo muzeja (Einige Graffiti aus dem Belgorod-Dnestrovskij Museum), *KSOGAM* 1961 (1963) 110—113.
Graffiti aus Tyras.
118. I. D. Golovko, Epigrafičeskie nachodki (Epigraphische Funde), *MASP* 5 (1966) 77—88.
Graffiti und Dipinti (die der Verf. Ostrakogramme nennt) aus der Siedlung Roksolany (Nikonion).
119. P. M. Sekerskij, Graffito na figurnom sosude iz Nikonija (Ein Graffito auf einem figurförmigen Gefäß aus Nikonion), *MASP* 7 (1971) 226—227.
120. P. M. Sekerskij, Zastolnaja nadpis' iz Nikonija (Eine Symposionsinschrift aus Nikonion), *MASP* 8 (1976) 215—218.
121. A. A. Beleckij, O sobstvennych imenach v novonajdenych olvijskich nadpisjach (Über die Personennamen in den neuentdeckten Inschriften von Olbia), *SA* 28 (1958) 72—82.
Drei Graffiti.
122. A. A. Beleckij, Napys na posudyni z Olvii (Inschrift auf einem Gefäß aus Olbia), *Archeologija* 8 (1973) 93—94 (ukrain.).
123. Z. A. Bilimovič, Graffito na černolakovom kilike (Graffito auf einer Schwarzlack-Schale), *SA* 28 (1958) 83—86.
Aus Olbia.
124. I. D. Golovko, Kilka nevydanych graffiti iz Olvii ta z Berezani (Einige unedierte Graffiti aus Olbia und Berezan), *MASP* 2 (1959) 167—176 (ukrain.).
125. B. N. Grakov, Zametki po grečeskoj keramičeskoj epigrafike (Notizen zur griechischen keramischen Epigraphik), *AIKSP* (1968) 100—107.
Zwei Handelsgraffiti auf Amphoren aus Olbia.
126. S. Dloževskij, Epigrafični dribnici (Epigraphische Kleinigkeiten), *VOKK* 4—5 (1930) 49—57.
Mehrere Graffiti, ein Dipinto und eine Fluchtafel aus Olbia.
127. E. I. Levi, Materialy olvijskogo temenosa (Materialien aus dem Temenos von Olbia), *Olviya. Temenos i agora* (Leningrad, 1964) 131—174.
Mehrere Weihgraffiti.
128. E. I. Levi, Novye posvjatitelnye nadpisi Apollonu Delfiniju iz raskopok Olvii (Neue Weihinschriften an Apollon Delphinios aus den Ausgrabungen von Olbia), *IKAM* (1977) 96—100.

129. V. M. Otreško, Graffiti, najdenne na poselenii Bolšaja Černomorka II v 1973 g. (Die Graffiti aus der Siedlung Bolšaja Černomorka II. Grabungskampagne 1973), *Nekotorye voprosy archeologii Ukrainy* (Kiev, 1977) 40—44.
Achilleusvotive u. a.
130. A. S. Rusjaeva, Kultovi predmety s poselennja Bejkuš poblizu o. Berezan' (Kultobjekte aus der Siedlung Bejkuš unweit von Berezan), *Archeologija* 2 (1971) 22—29 (ukrain.).
Mehrere Votivstraka an Achilleus.
131. A. S. Rusjaeva, Kult Kory-Persefony v Olvii (Kult von Kore-Persephone in Olbia), *Archeologija* 4 (1971) 28—40 (ukrain.).
Mehrere Weihgraffiti.
132. N. V. Šebalin, K olvijskim gosudarstvennym drevnostjam (po materialam graffiti) (Zu den Staatsaltertümern Olbias, nach den Materialien der Graffiti), *AIKSP* (1968) 296—300.
Ein Ostrakonbrief des Nauklero-Kollegiums.
133. I. I. Tolstoj, Vrač i Delfinij (Arzt und Delphinios), *IAK* 14 (1905) 44—53.
Eine Schale aus dem skythischen Hinterland mit einer gleichzeitigen Weihung an (Apollon) Ietros und Delphinios.
134. Ju. G. Vinogradov, Kikličeskie poemy v Olvii (Die Kyklenpoesie in Olbia), *VDI*, 1969, 3, 142—150.
Ein Schulostrakon mit der Anfangszeile der Kleinen Ilias.
135. Ju. G. Vinogradov, Novye materialy po rannegrečeskoj ekonomike (Neue Materialien zur frühgriechischen Wirtschaft), *VDI*, 1971, 1, 64—76.
Graffiti aus Berezan und Phanagoreia mit Geldsummenregister und Kornpreisangaben. Corrigenda siehe 158, S. 58, Anm. 13.
136. Ju. G. Vinogradov, Iz istorii archaičeskoj Olvii (Aus der Geschichte Olbias in der Archais), *SA*, 1971, 2, 232—238.
Graffito eines Rhodiers aus dem Anfang des 6. Jh. v. u. Z.
137. Ju. A. Babinov, Posvjatitelnye graffiti iz Chersonesa Tavričeskogo (Votivgraffiti aus Chersonesos Taurica), *VDI*, 1970, 4, 73—80.
138. Z. A. Bilimovič, Graffito na černolakovoj tarelke (Ein Graffito auf einem Schwarzlack-Teller), *SChM* 2 (1961) 26—31.
139. O. D. Daševskaja, Dva graffiti na amforach Južno-Donuzlavskogo gorodišča (Zwei Graffiti auf Amphoren aus der Siedlung Južno-Donuzlavskoje), *KSIA* 124 (1970) 51—53.
140. O. D. Daševskaja, B. Ju. Michlin, Sinopskaja amfora s nadpis'ju Maidata (Eine Amphore aus Sinope mit einer Inschrift des Maidates), *KSIA* 143 (1975) 50—53.
141. E. I. Solomonik, O kulte Artemidy v Chersonese (Über den Artemiskult in Chersonesos), *AIU* II, 1967 (1968) 155—157.
Mehrere Abbreviationsgraffiti.
142. E. I. Solomonik, Kilka napysiv na posudinach z Chersonesa (Einige Inschriften auf Gefäßen aus Chersonesos), *AIU* IV, 1969 (1972) 152—155 (ukrain.).
143. E. I. Solomonik, Iz istorii religioznoj žizni v severopontijskich gorodach pozdneantičnogo vremeni (Aus der Geschichte des religiösen Lebens der nordpontischen Städte in der Spätantike), *VDI*, 1973, 1, 55—77.
Graffiti, Dipinti, Terra sigillata u. a.
144. E. I. Solomonik, Nekotorye grupy graffiti iz antičnogo Chersonesa (Einige Gruppen von Graffiti aus der antiken Chersonesos), *VDI*, 1976, 3, 121—141.
145. E. I. Solomonik, Neues zum Asklepioskult in Chersonesos. *Klio* 57 (1975).
146. E. M. Štaerman, O »zagodočnych znakach« Severnogo Pričernomor'ja (Über die »rätselhaften Zeichen« des nördlichen Pontosgebietes), *VDI*, 1950, 1, 112—115.
Griechische Graffiti aus Chersonesos.
147. T. V. Blavatskaja, Nadpis' na sosude iz Kimmerika (Eine Inschrift auf einem Gefäß aus Kimmerikon), *KSIMK* 43 (1952) 69—73.
148. V. D. Blavatskij, Uničtožennoe graffito (Ein zerstörter Graffito), *Omagiu lui C. Daicoviciu*, (București, 1960) 37—39.

149. V. D. Blavatskij, Graffito Afrodisei (Graffito von Aphrodisia), *Listy filologické* 9 (1961) Eunomia, 47—48.
150. A. I. Boltunova, O kulte Zeusa Sotera na Bospore (Über den Kult des Zeus Soter auf dem Bosporos), *KAM* (1966) 29—38.
Votivgraffiti aus Hermonassa und Pantikapaion.
151. A. I. Boltunova, Zevs Otčij i Zevs Spasitel (Zeus Patroos und Zeus Soter), *VDI*, 1977, 1, 176—183.
Zwei Votive aus Myrmekion.
152. I. B. Brašinskij, Fasosskaja amfora iz Nimfeja i nekotorye voprosy antičnoj metrologii (Eine thasische Amphore aus Nymphaion und einige Fragen der antiken Metrologie), *VDI*, 1978, 2, 135—143.
Ein Handelsgraffito.
153. G. A. Cvetaeva, Kubok Moschiona (Moschion's Becher), *VDI*, 1976, 3, 142—145.
Ein Graffito aus Gorgippeia.
154. E. W. Diehl, Defixionum ostraca duo. *Acta Univ. Latviensis* VI (1923) 225 ff.
Ein Dipinto und ein Graffito. Vgl. folg. Nr.
155. N. I. Novosadskij, Dve drevnegrečeskie keramičeskie nadpisi, najdenne na juge Rosii (Zwei altgriechische keramische Inschriften aus Südrubland), *Tr. RANION*, I (1926) 39—46.
156. V. F. Gajdukevič, Votiv Gereja iz Mirmekija (Ein Heraios-Votiv aus Myrmekion), *KAM* (1966) 70—76.
Eine Vaseninschrift, Ἡραῖος Σπαρδόκου (sic!) datiert.
157. N. I. Sokolskij, Kult Afrodity v Kepach konca VI—V v. do n. e. (Zum Aphroditekult in Kepoi Ende des 6. bis 5. Jh. v. u. Z.), *VDI*, 1973, 4, 88—92.
Zwei Graffiti und eine Marmorinschrift.
158. Ju. G. Vinogradov, Prochus Miniidy iz Pantikapeja (Myniis' Prochus aus Pantikapaion), *VDI*, 1974, 4, 56—67.
Eine archaische Vaseninschrift.
159. A. A. Beleckij, E. V. Jakovenko, Novye epigrafičeskie nachodki v skifskich kurganach Kerčenskogo poluostrova (Neue epigraphische Funde in den skythischen Grabhügeln der Kertschhalbinsel), *VDI*, 1969, 3, 153—160.
Ein Amphorenstempel und ein Graffito.
160. B. N. Grakov, Grečeskoe graffito iz Nemirovskogo gorodišča (Ein griechischer Graffito aus der Siedlung Nemirovskoje), *SA*, 1959, 1, 259—261.
Eine archaische Inschrift auf einem handgeformten Gefäß aus dem skythischen Hinterland.

Dipinti

161. S. A. Beljaev, Pozdneantičnye nadpisi na amforach iz raskopok Chersonesa (Spätantike Inschriften auf Amphoren aus den Chersonesos-Grabungen), *NE* VII (1968) 127—143.
162. V. D. Blavatskij, Nadpis' na oblomke fassoskoj amfory (Eine Inschrift auf einem thasischen Amphorenfragment), *NSb.* II (1957) 32—33.
163. B. N. Grakov, Bukvy archaičeskogo megaro-korinfskogo alfavita na gorlach amfor VI v. do n. e. (Buchstaben des archaischen megarokorinthischen Alphabets auf den Amphorenhälften des 6. Jh. v. u. Z.), *VDI*, 1969, 1, 100—101.
164. D. B. Šelov, Ličnye imena na amforach iz Tanaisa (Personennamen auf Amphoren aus Tanais), *NE* XII (1978) 47—55.
165. Ju. G. Vinogradov, Dipinto iz raskopok poselenija v Širokoj balke bliz Novorossijska (Ein Dipinto aus den Ausgrabungen der Siedlung Širokaja balka unweit von Novorossijsk), *Novoe v archeologii* (Moskau, 1972) 90 ff.
Eine lateinische Amphoreninschrift.

166. I. V. Jacenko, Tarelka caricy Gipepirii iz Neapolja Skifskogo (Ein Teller der Königin Gepaipyris aus Neapolis Scythica), *Istoriko-archeologičeskij sbornik MGU* (A. V. Archovskij-Festschrift 1962) 101—103.
167. M. I. Rostovzev, Bronzovye fibuly s nadpisjami iz Donskoj oblasti (Einige bronzene Fibel mit Inschriften aus dem Dongebiet), *IAK* 65 (1918) 22—24.
Aucissa, Augissa-Inschriften
168. N. P. Rozanova, Posvjatitel'naja nadpis' Artemide Efesskoj, najdannaja v Pantikapee v 1949 g. (Eine Votivinschrift für die ephesische Artemis, die in Pantikapaion 1949 gefunden war), *VDI* 1960, 3, 130—132.
Eine archaische Votivbronze. Vgl. 158.
169. N. P. Rozanova, Bronzovoe zerkalo s nadpis'ju iz Olvii (Ein Bronzespiegel mit einer Inschrift aus Olbia), *AISKP* (1968) 248—251.
170. A. F. Semenov, Po povodu grečeskoj nadpisi na ručke kovša (?), najden'nogo pri raskopkach Melichovskogo kurgana (Zur griechischen Inschrift auf dem Henkel einer Kelle aus den Ausgrabungen vom Melichovskij-Hügel), *Zapiski Severo-Kavkazskogo obščestva archeologii, istorii i etnografii*, III, 5—6, (1929—30) 47 f.; Id., *Ph. W.* 1930, 32—33, 1006 f. Vgl. 171, 172.
171. A. Kozewalov, zur Deutung der neulich herausgegebenen Inschrift aus dem Dongebiet. *Ph. W.* 1932, 3, 93 f.
172. L. A. Jel'nickij, O maloizučennych ili utračennych grečeskich nadpisjach Severnogo Pričernomor'ja (Über die ungenügend erforschten oder verlorenen griechischen Inschriften des nördlichen Schwarzmeergebietes), *VDI*, 1964, 1, 116 f.
173. E. V. Cuckin, Bronzovij kotel s drevnegrečeskoj nadpis'ju (Ein Bronzeessel mit einer altgriechischen Inschrift), *Istoričesko-kraevedčeskie zapiski* 2 (Volgograd, 1974) 138—142.
174. B. Ju. Michlin, Graffiti na kotle iz Doneckoj oblasti (Graffiti auf einem Kessel aus dem Dongebiet), *NE XI* (1974) 29—32.
Ungerechtfertigte Textspekulationen zur Punzeninschrift, in der der Verf. vier Fehler des Schreibers vermutet. Die Inschrift wäre so zu lesen: πλ(ε), δάψων Σμορζιας Παρυαδρου — »trink, fress Smorzias Paryadres' Sohn!«
175. E. M. Pridik, Grečeskie zakljat'ja i amulety v južnoj Rossii (Griechische Verfluchungen und Amulette in Südrussland), *ŽMNP* 1899, Dez., 115—124.
Ein Graffito und mehrere Bleifluchtafeln.
176. V. Škorpil, Tri svinčovyje plastinki s nadpisjami iz Olvii (Drei Bleitafeln mit Inschriften aus Olbia), *IAK* 27 (1908) 68—74.
Zwei Fluchtafeln und ein Brief.
177. E. Diehl, Olvijskaja čaška s nagovorom (Eine Schale mit einer Fluchinschrift aus Olbia), *IAK* 58 (1915) 40—56.
Ein graffito und mehrere Bleifluchtafeln.
178. E. Diehl, Pamjatniki drevnegrečeskoj narodnoj magii (Denkmäler der altgriechischen Volksmagie), *IAK* 65 (1918) 79—86.
179. E. G. Kagarow, *Griechische Fluchtafel. Eus Supplementa*, vol. 4. Leopoli 1929.
Erschöpfende Untersuchung.
180. Ju. G. Vinogradov, Drevnejšee grečeskoe pismo s ostrova Berezan' (Der älteste griechische Brief von der Insel Berezan), *VDI*, 1971, 4, 74—100.
Mit Belegen über frühere Funde der Bleibriefe. Polemik: J. Chadwick, *Proc. Camb. Phil. Soc.* 199 (N. S. 19) 1973, 35—37; V. P. Jajlenko, *VDI*, 1974, 1, 133—152; Id., *VDI*, 1975, 3, 133—150; B. Bravo, *Dialogue d'histoire ancienne* 1 (1974) 111—187; D. M. Pippidi, *Studii clasice* XVI (1974) 253—255; A. P. Miller, *ZPE* 17, 2 (1975) 157—160; R. Merkelbach, *ZPE* 17, 2 (1975) 161 f.
181. T. V. Blavatskaja, Igralnye kosti iz Pantikapeja (Spielwürfel aus Pantikapaion), *Listy filologičeskije* 7 (1959) Eunomia III, 2, 68—80.
182. N. P. Rozanova, Nadpis' na grebe iz Černomor'ja (Eine Inschrift auf einem Kamm aus dem Schwarzmeergebiet), *VDI*, 1948, 4, 158—160.

183. A. S. Rusjaeva, Orfizim i kult Dionisa v Olvii (Orphismus und Dionysoskult in Olbia), *VDI*, 1978, 1, 87—104.

Höchst interessante Knochenostraka mit den Aussprüchen der Orphiker, 1. Hlf. des 5. Jh. v. u. Z.

V. Prosopographie, Onomastik

184. T. N. Knipovič, Naselenie Olvii v VI—I vv. do n. e. po dannym epigrafičeskich istočnikov (Die Bevölkerung Olbias vom 6. bis zum 1. Jh. v. u. Z. nach den Angaben der epigraphischen Quellen), *MIA* 50 (1956) 119—153.
Untersuchung und vollständige prosopographische Liste.
185. T. N. Knipovič, K voprosu o rimljanach v sostave naselenija Olvii I—III vv. n. e. (Zur Frage über die Römer im Bevölkerungsbestand Olbias vom 1. bis zum 3. Jh. u. Z.), *AIKSP* (1968) 189—197.
186. A. A. Beleckij, Pro vlasni imena z olvijs'kich napysiv (Über Personennamen in den Inschriften von Olbia), *Archeologija* XI (1957) 21—34 (ukrain.).
187. Ju. N. Treščeva, Prosopografija dolžnostnych lic Olvii I—III vv. n. e. (Prosopographie beamteter Personen in Olbia vom 1. bis zum 3. Jh. u. Z.), *VDI*, 1977, 4, 156—182.
188. V. N. Danilenko, Prosopografija Chersonesa IV—II vv. do n. e. (po epigrafičeskim dannym Severnogo Pričernomor'ja) (Prosopographie von Chersonesos im 4. bis 2. Jh. v. u. Z., nach den epigraphischen Angaben aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet), *ADSV* (1966) 136—178.
189. V. I. Kadeev, Ob etničkoj prinadležnosti nositelej imeni Σκύδας v Chersonese Tavričeskom (Über die ethnische Zugehörigkeit der Träger des Namens Σκύδας in der Chersonesos Taurica), *SA*, 1974, 3, 56—63.
190. V. D. Blavatskij, Ob etničeskom sostave naselenija Pantikapeja v IV—III vv. do n. e. (Über die ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung Pantikapaion's im 4. und 3. Jh. v. u. Z.), *SA* 28 (1958) 97—106.
191. D. B. Selov, Nekotorye voprosy etničkoj istorii Priazov'ja II—III vv. n. e. po dannym tanaisskoj onomastiki (Einige Fragen der ethnischen Geschichte des Azovgebietes in 2. und 3. Jh. u. Z. nach den Angaben der Onomastik von Tanais), *VDI*, 1974, 1, 80—93.
192. E. A. Savostina, Rimskie imena v onomastike Severnogo Pričernomor'ja (Römische Namen in der Onomastik des nördlichen Schwarzmeergebietes), *SA*, 1977, 4, 129—145.
193. B. N. Grakov, Termin Σκύδα i jego proizvodnye v nadpisjach Severnogo Pričernomor'ja (Der Terminus Σκύδα und seine Derivate in den Inschriften des nördlichen Pontosgebietes), *KSIIMK* 16 (1947) 79—88.
Vgl. auch 121, 164.

VI. Paläographie

194. A. I. Boltunova, T. N. Knipovič, Očerk istorii grečeskogo lapidarnogo pis'ma na Bospore (Grundriß der Geschichte der griechischen Lapidarschrift auf dem Bosporos), *NE* III (1962) 3—31.
195. T. N. Knipovič, Grečeskoe lapidarnoe pis'mo v pamjatnikach Olvii (Zur griechischen Lapidarschrift in Olbias Denkmälern), *NE* VI (1966) 3—30.
196. T. N. Knipovič, O nekotorych osobennostjach grečeskogo lapidarnogo pis'ma v novych nadpisjach Olvii (Über einige Besonderheiten der griechischen Lapidarschrift in den neuen Inschriften Olbias), *KSIA* 116 (1969) 20—22.
197. T. N. Knipovič, Traces of Ionic and Attic Influence in Olbian Inscriptions of the 5th Cent. B. C. *Acta of the 5th Inter. Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge 1967 (1971) 113—118.
Siehe auch 36—37.

VII. Übersichten, Bibliographien, Handbücher

198. E. M. Štaerman, Epigrafika v SSSR (Epigraphik in der UdSSR), *VDI*, 1947, 3, 51—67.
199. A. Boltounova, L'épigraphie en URSS. *Klio* 51 (1969) 299—308.
200. Spisok trudov V. V. Latyscheva. (Verzeichnis der Schriften von V. V. Latyshev), *SA*, XXVIII (1958) 36—51.
201. V. P. Jajlenko, Aleksandr Vasiljevič Nikitskij. Spisok opublikovannyh trudov A. V. Nikitskogo (A. V. Nikitskij. Verzeichnis seiner Schriften), *VDI*, 1972, 4, 175—181.
202. D. B. Šelov, Ju. G. Vinogradov: B. N. Grakov i grečeskaja epigrafika (B. N. Grakov und die griechische Epigraphik), In: B. N. Grakov, *Rannij železnyj vek* (Frühe Eisenzeit) (Moskau, 1976) 205—213 (Verzeichnis der Schriften von B. N. Grakov: *SA*, 1971, 2, 309—311).
203. A. I. Voronkov, *Drevnjaja Grecija i drevnij Rim*. Bibliografičeskij ukazatel' izdanij, vyšedšich v SSSR (1895—1959 gg.) (Altes Griechenland und altes Rom. Bibliographisches Verzeichnis der in der UdSSR veröffentlichten Publikationen (1895—1959) (Moskau, 1961).
204. I. E. Boršč, Ukazatel' literatury po istorii antičnogo mira, opublikovanoj v SSSR (Verzeichnis der in der UdSSR veröffentlichten Literatur zur Geschichte der antiken Welt, von 1962 an), *VDI*, 1967, 1, 3; 1969, 4; 1970, 4; 1971, 4; 1972, 4; 1973, 4; 1974, 1, 4; 1975, 4; 1976, 4; 1977, 4 (laufend).
205. E. V. Fedorova, *Latinskaja epigrafika* (Lateinische Epigraphik) (Moskau, 1969).

VIII. Varia

206. A. M. Gilevič, E. I. Solomonik, Epigrafičeskij lapidarij (Epigraphisches Lapidarium des Chersonesos-Museums), *SChM* 1 (1960) 51—55.
207. V. P. Jajlenko, Zametki po grečeskoj leksike i onomastike, 1 (Notizen über griechische Lexik und Onomastik, 1: Θύραι, πύλαι, »Königspalast« und ἀριστοπυλεῖται CIRB 36), *IKAM* (1977) 216 ff.
208. T. N. Knipovič, K nadpisi na svincovoj plastinke, izdannoj G. Klaffenbachom (Zur der von G. Klaffenbach edierten Bleitafelinschrift), *VDI*, 1963, 1, 71—74.
Zu einer Fälschung: *Varia epigraphica*, S. 9.
209. A. Kocevalov, Zametki k nadpisjam gričeskich kolonij Černomor'ja (Notizen über die Inschriften der griechischen Kolonien im Schwarzmeergebiet), *SGAIMK*, II (1929) 330—333.
Zu den *IOSPE* I² 519; IV 256, 342; I² 357, 25; zu einem Graffito.
210. O. O. Krjugar, Epigraphičeskie meloči (Epigraphische Kleinigkeiten), *TGE*, VII (1967) 267—274.
Zur *CIRB* 1316; Graffiti.
211. M. I. Kuz'ma, Movni osoblyvosti ol'vijs'kyh napysiv (Sprachbesonderheiten der olbianischen Inschriften), *IFil.* 17 (1968) 30—33 (ukrain.).
212. V. V. Latyshev, Zametki po grečeskoj epigrafike (Notizen über griechische Epigraphik), *IRAImK*, I, 1921, 17—28.
Zu *IOSPE* I² 270; II, 419; *CIRB* 114, 136, 148, 1112.
IRAImK, II (1922) 65—83.
Zu *IOSPE* I² 270; II, 419; *CIRB* 114, 136, 136, 148, 1112.
213. N. I. Novosadskij, Neskol'ko zametok k nadpisjam, pomeščennym v *IOSPE* I² (Einige Notizen zu den Inschriften aus *IOSPE* I²) *S. A. Žebelov-Festschrift* (Leningrad, 1926) 76—88.

IX. Projekte

Während des Konsultativtreffen der sowjetischen Epigraphiker im Frühjahr 1978, wurde der Beschluß gefasst, Latyshev's Corpus neu zu veröffentlichen. *IOSPE I*³ wird die Inschriften von Tyras, Olbia, Chersonesos, der übrigen Krim, d. h. alle mit Ausnahme der in *CIRB* publizierten Inschriften des Bosporos enthalten. Die Lieferung der lateinischen Urkunden aus Chersonesos von Frau E. I. Solomonik liegt bereits druckfertig vor. Es wurde auch ein Entwurf ausgearbeitet, Graffiti im Rahmen eines separaten Corpus zu edieren. Siehe: Ju. G. Vinogradov, Obosnovanie neobchodimosti izdanija korpusov grečeskich nadpisej Severnogo Pričernomor'ja (Begründung der Notwendigkeit der Publikation von Corpora der griechischen Inschriften aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet), In: 28, S. 73—75.

Abkürzungen

- ADSV* — Antičnaja drevnost' i srednie veka (Sverdlovsk)
AIKSP — Antičnaja istorija i kultura Sredizemnomor'ja i Pričernomor'ja (Leningrad, 1968)
= S. A. Zebelev—Festschrift
AIU — Archeologičeskije issledovanija na Ukraine
DAN-V — Doklady Akademii nauk, seria V
IAK — Izvestija Archeologičeskoj komissii
IAN — Izvestija Akademii nauk
IFil. — Inozemna filologija (ukrain.)
IGAIMK — Izvestija Gosudarstvennoj Akademii istorii material'noj kultury
IKAM — Istorija i kultura antičnogo mira (Moskau, 1977)
IOGN — Izvestija otdelenija gumanitarnych nauk AN SSSR
ION — Izvestija otdelenija obščestvennych nauk AN SSSR
IRAIMK — Izvestija Rossijskoj Akademii istorii material'noj kultury
ITUAK — Izvestija Tavričeskoj učennoj archivnoj komissii
KAM — Kultura antičnogo mira (Moskau, 1966) = V. D. Blavatskij—Festschrift
KSIA — Kratkije soobščeniija Instituta archeologii AN SSSR
KSIIMK — Kratkije soobščeniija Instituta istorii material'noj Kultury AN SSSR
KSOGAM — Kratkije soobščeniija Odesskogo gosudarstvennogo archeologičeskogo muzeja
MASP — Materialy po archeologii Severnogo Pričernomor'ja
MIA — Materialy i issledovanija po archeologii SSSR
NE — Numizmatika i epigrafika
NEPCh — E. I. Solomonik, Novyje epigrafičeskije pamjatniki Chersonesa [I] Kiev, 1964; [II] Kiev, 1973
NSb. — Numizmatičeskij sbornik
Pr.ODU — Praci Odes'kogo deržavnogo universitetu (ukrain.)
SA — Sovetskaja archeologija
SChM — Soobščeniija Chersonesskogo muzeja
SGAIMK — Soobščeniija Gosudarstvennoj Akademii istorii material'noj kultury
SGE — Soobščeniija Gosudarstvennogo Ermitaža
SP — S. A. Zebelev, Severnoje Pričernomor'je (Moskau—Leningrad, 1953)
TGE — Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža
Tr.RANION — Trudy Rossijskoj Asociacii naučno-issledovatel'skich institutov obščestvennych nauk
UZ MOPI — Učenyje zapiski Moskovskogo oblastnogo pedagogičeskogo Instituta
VDI — Vestnik drevnej istorii
VI — Voprosy istorii
VOKK — Visnik Odes'koj komisii kraeznavstva (ukrain.)
ŽMNP — Žurnal Ministerstva narodnogo prosvješčenija
ZOAO — Zapiski Odesskogo archeologičeskogo obščestva
ZOIOD — Zapiski Odesskogo obščestva istorii i drevnostej

EPIGRAPHISCHE PUBLIKATIONEN IN JUGOSLAWIEN SEIT CIL III

JARO ŠAŠEL

Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Bibliographische Hilfsmittel	317	Erstveröffentlichung römischer Inschriften	318
Das heutige Gesamtgebiet oder dessen mehrere Sektionen	317	Sammelwerke und Korpora	319
Römische Provinzen	318	Nachwort	321
Ältere epigraphische Forscher: bibliographische Übersicht deren Werke ..	318	Index	321

BIBLIOGRAPHISCHE HILFSMITTEL

Das heutige Gesamtgebiet oder dessen mehrere Sektionen

Neben den laufenden monatlichen Bibliographien, die das verstreute Material sammeln helfen, und neben den jährlichen Überblicken in

- 1 *Année Philologique*,
- 2 *Gnomon* (Bibliographische Beilage) und in
- 3 *Fasti Archaeologici*, ist besonders die jährlich vorgelegte Bibliographie in der archäologischen Zeitschrift
- 4 *Starinar* zu beachten, und für die Angaben vor 1945
- 5 *Bibliografija rasprava i članaka IV*, Historija, Band 8 (1965), 9 (1970), 10 (1973, Index). Ferner sind bibliographisch zu berücksichtigen
- 6 A. Stipčević, *Bibliographia Illyrica* (Sarajevo 1967, mit Supplement für die Jahre 1967—1972, erschienen 1974),
- 7 A. Stipčević, *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji*, I, II (Sarajevo 1977),

die archäologisch-topographisch und thematisch gruppiert ist;

8 J. Banner und I. Jakabffy, *Archäologische Bibliographie des Mittel-Donau-Beckens* (Budapest 1954, mit zwei Supplementen, 1961, 1968). Endlich sind zu konsultieren die

9 *Akten* der internationalen Kongresse für griechische und lateinische Epigraphik und die

10 *Akten* der internationalen Limes-Kongresse. Viel epigraphisch relevantes findet man in historisch-archäologisch-topographischen Karten und Lexika, wie

11 *Archäologische Karte von Jugoslawien* (B. Saria, Blatt Ptuj, 1936; N. Vulić, Blatt Prilep-Bitolj, 1937; J. Klemenc, Blatt Zagreb, 1938; B. Saria, Blatt Rogatec, 1939; N. Vulić, Blatt Kavadarci 1938),

12 D. und M. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji* (Beograd 1951),

13 *Arheološka najdišča Slovenije* (Archaeological Sites in Slovenia, Ljubljana 1975),

14 *Tabula imperii Romani* (Blätter: L 33 Trieste [1961], L 34 Budapest [1968], K 34 Sofia [1976]).

Römische Provinzen

MAKEDONIEN

Für epigraphisch-bibliographische Zwecke nützlich sind besonders regional und thematisch begrenzte Überblicke und Werke, zum Beispiel,

15 F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba* (Les cités Macédoniennes à L'Epoque Romaine, Skopje 1957, eine französische Ausgabe ist vorgesehen; einiges zum Territorium der Provinz vgl. nun auch im Werk M. Šašel Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae* [Faenza 1979]).

MOESIEN

16 M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Römische Städte an der Donau in Obermösien, Beograd 1968),

17 A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest 1970),

18 A. Mócsy, »Vorarbeiten zu einem Onomasticon von Moesia Superior«, in *Godišnjak* (Centar za balkanološka ispitivanja) VI 1970, 139—180,

19 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (London 1974).

DALMATIEN

Regelmässige bibliographische Evidenz ist in der Zeitschrift

20 *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata* und nach 1927 in deren Fortsetzung unter dem kroatischen Titel *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* enthalten. Ferner sind aus epigraphisch-bibliographischer Sicht folgende Werke zu beachten.

21 J. J. Wilkes, *Dalmatia* (London 1969),

22 M. Pavan, *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia* (Venezia 1958),

23 G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965),

24 G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969),

25 *Istorija Crne Gore, I* (Geschichte von Montenegro, I, dessen Gebiet sich teils mit der Provinz Praevalitana deckt, Titograd 1967) und

26 F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times* (Amsterdam 1978).

PANNONIEN

Siehe oben Nr. 19; dazu sind aus bibliographischen Gründen folgende Werke zu beachten.

27 A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Budapest 1959),

28 M. Pavan, *La provincia romana della Pannonia Superior* (Roma 1955).

NORICUM

29 G. Alföldy, *Noricum* (London 1974).

Ältere epigraphische Forscher: bibliographische Übersicht deren Werke

30 Mihael Abramić, in *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 56—59 (1954 bis 57), Bd. I 289 ff.

31 Josip Brunšmid, in *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata* (Vinkovci 1979) 17—22

32 Frane Bulić, in *Bibliografija rasprava i članaka* IV 8 (1965) 64—83

33 Attilio Degrossi, in *Scritti vari di Antichità* Bd. IV (1971) S. VII—XVII

34 Rudolf Egger, in *Römische Antike und frühes Christentum*, Band I (1962) S. XI, Band II (1963) S. VII und S. 371 und, in bezug auf den Balkanraum, in *Arheološki vestnik* 20 (1969) 269 ff.

35 Carl Patsch, in *Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien* 95 (1945) 164 ff.

36 Balduin Saria, in *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, Band 11 (1964) 493 ff.

37 Dimitrije Sergejevski, in *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* NS 11 (1956) 6 ff.

38 Nikola Vulić, in *Starinar* NS 9—10 (1958—59) S. XV—XXIV

ERSTVERÖFFENTLICHUNG RÖMISCHER INSCRIFTEN

Einzelfunde werden angezeigt zumeist in den Zeitschriften

39 *Živa antika* (Skopje) für Makedonien und Obermösien,

40 *Starinar* (Beograd) für Obermösien. Für Dalmatien in

41 *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*,

42 *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina* (Wien),

43 *Diadora* (Zadar), vereinzelt auch in den Jahrgängen der Zeitschrift

44 *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, vorwiegend jedoch in der Revue, die oben unter Nr. 20 verzeichnet ist. Für den jugoslawischen Anteil an der Provinz Pannonia (Superior und Inferior) vgl. vor allem

45 *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga društva* (Zagreb), seit dem zweiten Weltkrieg in *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga muzeja* umbenannt, und in

46 *Arheološki vestnik* (Ljubljana), wo ab un- zu auch norische Inschriften verzeichnet werden. Für Istrien und den jugoslawischen Anteil an der Regio X sind vorwiegend folgende Zeitschriftenreihen zu konsultieren:

47 *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* (Parenzo, Pola und Venedig),

48 *Archeografo Triestino* und

49 *Histria archaeologica* (Pula)

SAMMELWERKE UND KORPORA

GESAMTGEBIET JUGOSLAWIENS

50 *Année épigraphique* und

51 A. und J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, MCMXL—MCMLX (Ljubljana 1963), MCMLX—MCMLXX (Ljubljana 1978)

MAKEDONIEN

52 N. Vulić, in *Spomenik* 47 (1909) S. 188

53 N. Vulić, in *Spomenik* 71 (1931) passim

54 N. Vulić, in *Spomenik* 75 (1933) passim

55 N. Vulić, in *Spomenik* 77 (1934) S. 29 ff. passim

56 N. Vulić, in *Spomenik* 98 (1941—1948) passim

57 A. v. Premenstein und N. Vulić, in *ÖJh* 6 (1903) Bb. 1 ff.

58 F. Papazoglou, »Héraclée des Lyncestes à la lumière des textes littéraires et épigraphiques«, in *Héraclée* 1 (1961) 7—33

59 D. Vučković-Todorović, »Styberra«, in *Archaeologia Iugoslavica* 4 (1963) 59—101

THRAKIEN

Zu kleinem Anteil, der zu Jugoslawien gehört, vgl. *ILJug* Nr. 459 ff.

MOESIA SUPERIOR

60 N. Vulić und A. v. Premenstein, in *Spomenik* 38 (1900) S. 14 ff.

61 N. Vulić, F. Ladek, A. v. Premenstein, in *Spomenik* 39 (1903) S. 43 ff., S. 85 ff.

62 N. Vulić, in *Spomenik* 42 (1905) S. 79 ff.

63 N. Vulić, in *Spomenik* 47 (1909) S. 109 ff. und passim

64 N. Vulić, in *Spomenik* 71 (1931) passim

65 N. Vulić, in *Spomenik* 75 (1933) passim

66 N. Vulić, in *Spomenik* 77 (1934) S. 29 ff.

67 N. Vulić, in *Spomenik* 98 (1941—48) passim

68 A. v. Premenstein und N. Vulić, in *ÖJh* 3 (1900) Bb. 105 ff.

69 F. Ladek, A. v. Premenstein, N. Vulić, in *ÖJh* 4 (1901) Bb. 73 ff.

70 A. v. Premenstein und N. Vulić, in *ÖJh* 6 (1903) Bb. 1 ff.

71 N. Vulić, in *ÖJh* 7 (1904) Bb. 1 ff.

72 N. Vulić, in *ÖJh* 8 (1905) Bb. 1 ff.

73 N. Vulić, in *ÖJh* 12 (1909) Bb. 147 ff.

74 N. Vulić, in *ÖJh* 13 (1910) Bb. 197 ff.

75 N. Vulić, in *ÖJh* 15 (1912) Bb. 213 ff.

76 E. Čerškov, *Municipium DD kod Sočаницe* (Beograd—Pristina 1970) S. 61 ff.

77 M. Mirković und S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol. I: *Singidunum et le nord-ouest de la province* (1976)

78 P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol. IV: *Naissus-Remesiana-Hor-reum Margi* (1979)

DAKIEN

79 I. I. Russu, *Inscriptiones Daciae Romanae*, Vol. III: *Dacia Superior*, Pars 1: *Pars Occidentalis* (Bucuresti 1977), wo von Milena Dušanić die in Jugoslawien liegenden Inschriften und Fundorte Dakiens beige-steuert wurden.

DALMATIEN

80 N. Vulić und A. v. Premenstein in *Spomenik* 38 (1900) S. 37 ff.

81 N. Vulić, F. Ladek und A. v. Premenstein, in *Spomenik* 39 (1903) S. 81 ff. und 87

82 N. Vulić, in *Spomenik* 42 (1905) S. 96 ff.

83 N. Vulić, in *Spomenik* 47 (1909) S. 164 ff.

84 N. Vulić, in *Spomenik* 71 (1931) passim

85 N. Vulić, in *Spomenik* 75 (1933) passim

86 D. Sergejevski, in *Spomenik* 77 (1934) S. 1 ff.

87 N. Vulić, in *Spomenik* 77 (1934) S. 29 ff. passim

88 D. Sergejevski, in *Spomenik* 88 (1938) S. 95 ff.

89 D. Sergejevski, in *Spomenik* 93 (1940) S. 133 ff.

90 N. Vulić, in *Spomenik* 98 (1941—48) passim

91 A. v. Premerstein und N. Vulić, in *ÖJh* 6 (1903) Bb. 1 ff.

92 F. Ladek, A. v. Premerstein und N. Vulić, in *ÖJh* 4 (1901) Bb. 153 ff.

93 A. v. Premerstein und N. Vulić in *ÖJh* 6 (1903) Bb. 58 ff.

94 N. Vulić, in *ÖJh* 7 (1904) Bb. 6 ff.

95 N. Vulić, in *ÖJh* 8 (1905) Bb. 21 ff.

96 N. Vulić, in *ÖJh* 12 (1909) Bb. 195 ff.

97 N. Vulić, in *ÖJh* 13 (1910) Bb. 222 ff.

98 N. Vulić, in *ÖJh* 15 (1912) Bb. 235 f.

Besonders sind zu beachten die epigraphisch-topographischen Beiträge und Analysen von Carl Patsch in der oben unter Nr. 42 verzeichneten Zeitschrift (z. B. 4 [1896] 243, 5 [1897] 177, 6 [1899] 154, 7 [1900] 33 8 [1902] 61, 9 [1904] 171, 11 [1909] 104, 12 [1912] 68) und das epigraphische Bulletin in der Zeitschrift Nr. 20. Ferner,

99 C. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit* (Wien 1900). Vgl. dazu den Sammelband *Lika* (Split 1975).

100 C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona* (Wien 1907). Dazu: *Dolina rijeke Neretve* (La vallée du fleuve Neretva depuis la préhistoire jusqu'au début du moyen-âge, Split 1980)

101 P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea* (Wien 1913)

102 C. Praschniker und A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro* (Wien 1919) Für Salona vgl.

103 *Forschungen in Salona*: I (1917), II (1926), III (1939), und

104 *Recherches à Salona*: I (1928), II (1933), sowie

105 E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity* (1951).

Sporadisch werden Meilensteine oft notiert, systematisch jedoch nirgends erfasst, vgl. diesbezüglich

106 I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta* (Dolabellae systema viarum in provincia Dalmatia, Sarajevo 1974) mit Lit.-Angaben, wobei besonders auf M. Abramić, in *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 49 (1926—27) 139 ff. und G. Alföldy, in *Klio* 46 (1961) 321 hingewiesen sei.

Der istrische Teil Liburniens wurde epigraphisch vorgelegt von

107 P. Sticotti, in *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 13 (1898) 375 ff., 24 (1908) 219 ff. und 30 (1914) 85 ff.

PANNONIA INFERIOR

108 S. Dušanić, »Bassianae and its territory«, in *Archaeologia Iugoslavica* 8 (1967) 67 ff.

109 M. Mirković, »The inscriptions from Sirmium and its territory«, *Sirmium I* (1971) 60 ff.

110 D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek 1978)

PANNONIA SUPERIOR

111 J. Brunšmid, »Katalog des Zagreber Lapidariums«, in *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* NS 7 (1903—1904) 209 ff., 8 (1905) 37 ff., 9 (1906—1907) 81 ff., 10 (1908—1919) 61 ff., wobei zu beachten ist, dass sich im Katalog auch einiges aus Pannonia Inferior und Dalmatia miteinbezogen befindet.

112 V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior* (Zagreb 1938). Den dazugehörigen Index s. im Anhang zu Nr. 51 (1963)

113 E. Weber, *Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark* (Graz 1969). Im Anhang S. 424 ff. ist ein Katalog der im grazer Joanneum aufbewahrten Inschriften aus Poetovio (Ptuj) vorgelegt.

Eine Anzahl pannonischer Inschriften befindet sich auch in der Monographie

114 A. v. Premerstein und S. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain* (Wien 1899); während die in Slowenien gefundenen Meilensteine von

115 J. Šašel im archäologisch-topographischen Lexikon *Arheološka najdišča Slovenije* (Archaeological Sites in Slovenia, Ljubljana 1975) S.82 ff. rezensiert sind.

NORICUM

Für den jugoslawischen Anteil an Noricum vgl. das oben unter Nr. 112, ferner 113 (S. 402 ff.) und 115 Notierte.

ISTRIEN

Die Inschriften Istriens bis zum Grenzflüssen Italiens, der Arsia, bieten

116 *Inscriptiones Italiae*, reg. X, vol. X, fasc. 1—4; dazu s. auch *ILJug* (oben Nr. 51) und die zwei Supplemente von A. Degraffi, *Scritti vari di antichità* III (1967) S. 35 ff. und 90 ff.

NACHWORT

117 Das *instrumentum* wurde nicht miteinbezogen, ebenso nicht Themenkreise, zum Beispiel Onomastik (diesbez. bibliographische Übersicht s. in *L'onomastique latine* [Paris 1977] 378 ff.), Fasti (vgl. B. Thomasson, *Laterculi praesidium* [Göteborg ab 1969]; dazu nun A. Aichinger, »Die Reichsbeamten der römischen Macedonia der Prinzipatsepoche« in *Arheološki vestnik* 30 [1979] 603 ff.), Sprachprobleme (vgl. den Sammelband *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit* [Köln 1980], ferner die Sprachlexika von Krahe, Meyer, Detschew, Russu, Holder, Pellegrini-Prosdoci u. a.), Kulte, Militaria (diplomata militaria in *CIL* XVI und M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954—1977* [London 1978]), Paläographie (z. B. P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa* [Paléographie des inscriptions romaines en Mésie Supérieure, Beograd 1975]).

INDEX

LÄNDER UND STÄDTE

Bassianae 108
Dakien 79
Dalmatia 14, 20—26, 41—44, 80—106, 111
Doclea 101
Donau-Becken 8
Heracleia Lyncei 58
Horreum Margi 78
Illyricum 6
Istrien 47—49, 107, 116
Krain 114
Liburnia 107
Lika 99
Makedonien 14, 15, 39, 52—59
Moesia Superior 14, 16—19, 39, 40, 60—78
Municipium D(ar)d(anorum) 76
Mursa 110
Naissus 78
Noricum 29, 112, 113 (S. 402 ff.), 115 f.
Narona 100
Pannonia 14, 19, 27, 28, 45, 46
Pannonia Inferior 108—111
Pannonia Superior 28, 112
Poetovio 113
Praevalitana 14, 25, 102
Regio decima Italiae 47—49, 116
Remesiana 78
Salonae 103—106

Serbien 12
Slowenien 13, 14, 115
Singidunum 77
Sirmium 109
Styberra 59
Thrakien nach 59
Zagreber Lapidarium 111

PERSONEN

M. Abramić 30, 106
A. Aichinger 117
G. Alföldy 23, 24, 106
J. Banner 8
I. Bojanovski 106
J. Brunšmid 31
F. Bulić 32
E. Čerškov 76
A. Degraasi 33, 116
M. Dušanić 79
S. Dušanić 77, 108
E. Dyggve 105
R. Egger 34
D., M. Garašanin 12
V. Hoffiller 112
I. Jakabffy 8
J. Klemenc 11
F. Ladek 61, 69, 81, 92
M. Mirković 16, 77, 109
A. Mócsy 17, 18, 19
F. Papazoglu 15, 26, 58
C. Patsch 35, nach 98, 99, 100
M. Pavan 22, 28
P. Petrović 78, 117
D. Pinterović 110
C. Praschniker 102
A. v. Premmerstein 57, 60, 61, 68, 69, 70, 80, 81, 91—93, 114
M. M. Roxan 117
I. I. Russu 79
S. Rutar 114
B. Saria 11, 36, 112
A. Schober 102
D. Sergejevski 37, 86, 88, 89
P. Sticotti 101, 107
A. Stipčević 6, 7
A., J. Šašel 51
J. Šašel 115
M. Šašel Kos 15
B. Thomasson 117
D. Vučković-Todorović 59
N. Vulić 11, 38, 52—57, 60—75, 80—85, 87, 90—98
J. J. Wilkes 21

IN MEMORIAM (1979)

26. decembra 1979 je v oseminsedemdesetem letu starosti umrl v Linzu ob Donavi, kjer je bil s soprogo na kratkem božičnem in novoletnem oddihu, od kapi zadaj Hans-Georg Pflaum. Z njim smo izgubili izjemnega poznavalca rimskega epigrafskega gradiva in študijskih panog, ki klone na njem ali iz njega izhajajo (onomastika, prezopografija, vojna in civilna administracija, sociološka analiza antičnega prebivalstva). V vseh teh panogah je bil največji po Theodoru Mommsenu.

V šestdesetih letih mu je bilo posojeno, naj bi se vrnil v rodni Berlin in prevzel vodstvo korpusa *Inscriptionum Latinarum*. Ostal pa je raje v krušni domovini na seinskem otoku Saint-Louis v Parizu, v svojem gostoljubnem domu, kjer si je samopožrtveno izgradil edinstveno strokovno biblioteko, ki so jo s pridom porabljali tudi številni gostje. Pri njem je bilo domače in toplo, atmosfera je dihala njegovo znanje, njegove skušnje in človeško bližino.

Rojen je bil v Berlinu 3. junja 1902. Starši so imeli tovarnico suknja. Dokludiral je pravo v mestu Breslau. Delal nato v očetovem podjetju. 1927. je prišel — ob delu — s študijem zgodovine starega veka (v Berlinu). 1933. je kot tisoči nemških intelektualcev pobegnil pred nacionažno-socialistično ideološko-politično zmago in njenimi žalostnimi perspektivami v Pariz, kjer pa je moral ves študij ponoviti. Njegov učitelj in pokrovitelj je bil predvsem historik Jean Carcopino, profesor na Sorboni, tudi André Piganiol mu je bil naklonjen. Pred okupacijsko povodnijo se je 1939. umaknil v ilegalno prikrivanje in umikanje v južno Francijo, kjer sta z ženo, ki je s svojim delom preživljala moža, otroke in sebe, komajda zdržala.

Leta 1947. je bil sprejet v francosko državljansko listo in dobil začasno namestitev kot *chargé de recherches* v tpdaj ustanovljenem *Centre National de la Recherche Scientifique*, kjer je kmalu nato postal *maître* in 1956. *directeur de recherches*.

Njegovo prvo tiskano delo *Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire Romain*, ki je izšlo v razpravah Francoske akademije znanosti, je bilo oddano v tisk pred vdorom Nemcev v Francijo, a dotiskano je bilo leta 1940., torej že pod nacistično okupacijo, zato je knjiga morala iziti anonimno, kajti okupator ga je že znal. Pflaum se je lotil problema v svojem preventu, ač *specie* svojih specialnih interesov, namreč imperialne organizacije in vloge, ki jo je v njej igral *ordo equester*, plemstvo, v obdobju imperija predvsem finančno plemstvo. To je imelo v prvih treh stoletjih po Avgustu v rokah skoraj vse kapital in je jelo vse bolj odločilno in usodno vplivati na politiko, dokler ni enostavno prevzelo tudi politično in vojaško vodilna mesta in povzročilo s tem socialno prestrukturiranje države. Pflaum, ki se je te problematike gotovo že tedaj zavedal, je v študiji o poštni službi poskušal podati razvojno podobo od

HANS-GEORG PFLAUM (1902—1979)

26. decembra 1979 je v oseminsedemdesetem letu starosti umrl v Linzu ob Donavi, kjer je bil s soprogo na kratkem božičnem in novoletnem oddihu, od kapi zadet Hans-Georg Pflaum. Z njim smo izgubili izjemnega poznavalca rimskega epigrafskega gradiva in študijskih panog, ki slone na njem ali iz njega izhajajo (onomastika, prozopografija, vojna in civilna administracija, sociološka analiza antičnega prebivalstva). V vseh teh panogah je bil največji po Theodorju Mommsenu.

V šestdesetih letih mu je bilo ponujeno, naj bi se vrnil v rodni Berlin in prevzel vodstvo korpusa *inscriptionum Latinarum*. Ostal pa je raje v krušni domovini na sein-skem otoku Saint-Louis v Parizu, v svojem gostoljubnem domu, kjer si je samopožrtvovalno izgradil edinstveno strokovno biblioteko, ki so jo s pridom porabljali tudi številni gostje. Pri njem je bilo domače in toplo, atmosfera je dihala njegovo znanje, njegove skušnje in človeško bližino.

Rojen je bil v Berlinu 3. junija 1902. Starši so imeli tovarnico sukna. Doštudiral je pravo v mestu Breslau. Delal nato v očetovem podjetju. 1927. je pričel — ob delu — s študijem zgodovine starega veka (v Berlinu). 1933. je kot tisoči nemških intelektualcev pobegnil pred nacionalno-socialistično ideološko-politično zmago in njenimi žalostnimi perspektivami v Pariz, kjer pa je moral ves študij ponoviti. Njegov učitelj in pokrovitelj je bil predvsem historik Jean Carcopino, profesor na Sorboni, tudi André Piganiol mu je bil naklonjen. Pred okupacijsko povodnijo se je 1939. umaknil v ilegalno prikrivanje in umikanje v južno Francijo, kjer sta z ženo, ki je s svojim delom preživljala moža, otroka in sebe, komajda vzdržala.

Leta 1947. je bil sprejet v francosko državljansko listo in dobil začasno namestitev kot *chargé de recherches* v tedaj ustanovljenem *Centre National de la Recherche Scientifique*, kjer je kmalu nato postal *maitre* in 1956. *directeur de recherches*.

Njegovo prvo tiskano delo *Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire Romain*, ki je izšlo v razpravah Francoske akademije znanosti, je bilo oddano v tisk pred vdorom Nemcev v Francijo, a dotiskano je bilo leta 1940., torej že pod nacistično okupacijo, zato je knjiga morala iziti anonimno, kajti okupator ga je že iskal. Pflaum se je lotil problema v svojem prvencu *sub specie* svojih specialnih interesov, namreč imperialne organizacije in vloge, ki jo je v njej igral *ordo equester*, plemstvo, v obdobju imperija predvsem finančno plemstvo. To je imelo v prvih treh stoletjih po Avgustu v rokah skoraj ves kapital in je jelo vse bolj odločilno in usodno vplivati na politiko, dokler ni enostavno prevzelo tudi politično in vojaško vodilna mesta in povzročilo s tem socialno prestrukturiranje države. Pflaum, ki se je te problematike gotovo že tedaj zavedal, je v študiji o poštni službi poskusil podati razvojno podobo od

časov organizacije poštnega obveščanja v Perziji in v ptolomejskem Egiptu do ustanove *cursus publicus* pod Avgustom. Zasledoval je poštni razvoj do Dioklecijana s težiščem seveda na upravi in organizaciji in s posebnim poglavjem o kurirjih, pošt nih postajah (v delu omenja tudi *Ad pirum*, danes Hrušico) in o naglici prevažanja in obveščanja.

Nato dolga leta ni ničesar izdal. *Le marbre de Thorigny* (1948) je prva Pflaumova knjiga po vojni in je posvečena napisu, ki je, tudi on, med vojno pretrpel malone uničenje, namreč napisu na bazi za kip galskega plemiča Tita Sennija Sollemnija, postavljen leta 238 v glavnem mestu Viducassov (pri mestu Caen). Tekst leksikalno oriše življenjsko pot in opravljene častne in uradne funkcije tega moža ter dobesedno navaja pismi dveh provincialnih namestnikov, ki podčrtujeta njegove zasluge. Pflaum je njegov *cursus honorum*, kakor sploh ves tekst prvi detajlno analiziral in instruktivno komentiral.

12. junija 1948 je na Sorboni ubranil tezo za *doctorat d'Etat ès lettres* s temama iz rimske gospodarsko-administrativne zgodovine, ki ju je objavil v letih 1950 in 1960 v štirih knjigah. Tako smo dobili *Les Procurateurs Equestres sous le Haut-Empire Romain* (1950), ki je nedvomno — poleg suplementnih treh zvezkov, kjer je zbrano vse gradivo, ki se nanaša na rimske prokuratorje (*Les Carrières Procuratoriennes Equestres sous le Haut-Empire Romain*, izšlo 1960/61) — najvažnejše in življenjsko Pflaumovo delo. V knjigi je sistematično obdelal vsa vprašanja, ki so povezana z rimskimi prokuraturami — prokuratorji so bili uradniki na področju imperialnega gospodarstva in financ — in sicer od pričetkov in od števila prokuratorjev, v kronološkem zaporedju, dalje, njih oblast in delokrog, s težiščem na finančnih provincialnih prokuratorjih. Dalje, so analizirani kriteriji za izbiro na ta mesta, možnosti, kako jih doseči, hierarhija in stratigrafija med njimi samimi, vse do kratkega vpogleda v družine, iz katerih so izhajali (s političnega vidika) in do zatona tovrstnega načina poslovanja zaradi dioklecijanskih reform. Delo je opremljeno s tabelami, ki omogočajo sinoptično gledanje na razvoj te za rimski imperij značilne in osnovne službe, službe, ki je bila v celoti posvečena imperialnemu gospodarstvu (politika je bila rezervirana za senatorsko plemstvo) in s tem gonilni sili socio-ekonomskih razmerij in politike same. Vprašanj, ki se jih je Pflaum lotil in jih rešil, so se z delnimi analizami pred njim dotikali razni strokovnjaki. Artur Stein je za *ordo equester* napisal še danes zelo uporabno monografijo. Vendar je Pflaum zbral in predložil vse dokazno gradivo, ga v celoti iz vrednotil — do prozopografskih analiz — in prišel do rezultatov, ki kažejo v sinoptični podobi pomen, ki so ga ti ljudje imeli, in delo, ki so ga opravljali v teku razvoja imperija. Tega do njegove študije nismo imeli. Njegova knjiga spada med najvažnejša dela za spoznavanje ustroja in delovanja rimske uprave, posebej gospodarske in finančne.

Kot najboljši poznavalec zadevne problematike je bil naprošen, da tudi za leksikon *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* napiše sežet pregled o tem, ki je izšel v *RE XXIII 1* (1957) 1240—1279. Tekst je bil 1974. preveden v francoščino in ažuriran pod naslovom *Abrégé des Procurateurs Equestres*.

Učenci in prijatelji so v delu *Scripta varia*, I, z naslovom *Afrique Romaine*, za 75-letnico izdali izbor iz analitičnih del, ki jih je Pflaum posvetil rimski Afriki. Za vsakogar, ki se ukvarja z vprašanji rimske organizacije, sestave in strukture prebivalstva, epigrafike, je delo nadvse priročno, ker odvezuje od brskanja po desetinah glasil, kjer so študije bile prvotno objavljene. Gre za 31 študij, med katerimi so tudi monografske obdelave o karieri zgodovinarja Svetona in Marka Valerija Maksimiljana po rodu iz Poetovione, dalje, razne onomastične študije, problemi romanizacije in druge epigrafske analize. V pripravljenem II. delu *Scripta varia* bodo izbrane študije o rimski Galiji.

Delo *Les Fastes de la Province de Narbonnaise* (1978) daje v celoti pregled nad imperialno organizacijo te rimske province. Razdeljeno je na dva sektorja, v prvem so obravnane civilne službe, od prokonzulov do prokuratorjev in ministrov *domus Augustae*, v drugem vojaške, od poveljnikov legij in štabnih komandantov do vojakov, upoštevane so tudi tiste vojaške osebe, ki so iz province *Narbonensis* (danes Provansa) le izvirale, a delovale drugod po imperiju. Delovanje vsake osebe, če gradivo dopušča, je podrobno analizirano, vsi viri so predloženi *in extenso*. Knjiga spada tako med študijske osnove kot med vzorna dela tovrstnega analiziranja.

Inscriptions Latines d'Algérie II 1 (Paris 1957), II 2 (Alžir 1976) — zaključni tretji zvezek je v tisku — je korpus alžirskih rimskih napisov, ki ga je bil pričel še Stéphane Gsell (I, Paris 1922), in nadaljeval ter zaključil Pflaum. V njem je nad 7000 napisov, zbranih po dolgoletnem kontroliranju, proučevanju na terenu in po muzejih.

Pripravljaj je tudi — med drugim — obsežen epigrafski priročnik za študijsko serijo *Handbuch der Altertumswissenschaft*, od katerega pa je uspel dokončati zgolj uvodna poglavja. Požrtvovalno je sodeloval pri delu *Prosopographia imperii Romani*, redno in aktivno se je udeleževal tudi letnih kolokvijev v Bonnu, posvečenih delu *Scriptores Historiae Augustae*.

Koliko napisov je zbral, uredil, kontroliral, interpretiral, odkar je 1966. postal so-urednik glasila *Année épigraphique*, to je letnega pregleda po teritoriju vsega rimskega imperija novo najdenih epigrafskih spomenikov, in koliko njegovih drobnih, a dosti-krat prav pomembnih ugotovitev je skritih v kolonah tega glasila, je znano le njegovim ožjim sodelavcem.

Skupaj s prijateljem Noëlom Duvalom je pod streho *Centre National de la Recherche Scientifique* 1975. organiziral kolokvij o onomastici v rimskem imperiju. Objavljeni doprinosi — izšli so leta 1977 pod naslovom *L'Onomastique Latine* — so, združeni v zajetni knjigi, postali pravi priročnik za to problematiko z vso relevantno bibliografijo in z vpogledi celo v predrimska onomastična *strata*.

Bibliografski pregled študij in analiz, ki so se dotikale malone vsakega področja rimskega imperija, in velikega števila tem, majhnih (na primer, o familiji *Caetennia* v glasilu *Argo* 1 [1962] 47) ali velikih (na primer, o zetih Marka Avrelija v *Journal des Savants* 1961, 28), pa tudi numizmatičnih člankov, je bil predložen v 28. letniku *Arheološkega vestnika* (1977, strani 235—244, dopolnilo glej niže; k omenjenemu letniku *Vestnika* primerjaj, kar je napisal Georges Daux v *Comptes-rendus, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1978, str. 648). Kdor ga prebere, bo dobil samo delni pregled njegovega študijskega repertoarja, kajti v vsakem sestavku je skritih še nekaj problemov in še nekaj analitičnih misli, ki jih naslov sam ne izdaja; mnoge so celo skrite v njegovih recenzijah knjig.

Gornji pregled kaže, da je Pflaum delal predvsem na osnovi rezultatov poglobljene prozopografske analize, to je, analize življenj socialno-politično vodilnih oseb — z glavnim ciljem, ugotoviti zakonitosti administrativne organizacije in njenega razvoja v neizmernem organizmu rimskega imperija. Temu sta v celoti posvečeni obe njegovi centralni deli (disertacija ter *Les Fastes de la Province de Narbonnaise*), a tudi dolga vrsta separatnih študij.

Za svoj znanstveni doprinos je bil imenovan za dopisnega člana Britanske akademije znanosti, za rednega člana Nemškega arheološkega inštituta, za člana Avstrijskega arheološkega inštituta ter za doktorja *honoris causa* univerz v Bernu in v mestu Freiburg in Breisgau.

Zgoraj smo preleteli njegovo študijsko-analitično in objavljeno delo. K njemu je treba dodati prav tako ogromno delo pri vzgoji, vzpodbudi in pouku. Od konca petdesetih let je vodil epigrafski seminar na *Ecole Normale Supérieure* v Parizu, seminar, ki je bil odprt vsem zainteresiranimu naraščaju epigrafov in vsem gostom. Od 1969. je na IV. sekciji *Ecole Partique des Hautes Etudes* epigrafiko tudi poučeval. Skoraj vsa mlada generacija historikov starega veka in epigrafov je šla skozi njegove roke. Te so jo s suvereno gotovostjo vodile in usmerjale, tako da je francoska raziskovalna skupina danes na zavidanja vredni višini z jasno postavljenimi cilji.

Koliko je bilo v teku njegovega poučevanja in življenja danih idej, koliko je bilo vodstev pri diplomskih nalogah, nalogah tretje stopnje in doktoratih je težko evidentirati, posebej, ker bi bilo treba k temu dodati tudi dolgo vrsto knjig in člankov, ki jih je pregledal v rokopisu, prediskutiral z avtorji, revidiral in dajal ob njih nasvete. Tudi *Inscriptiones Latinae* za Jugoslavijo (1963 in 1978) so šle skozi njegove roke, ki so eliminirale vrsto pomanjkljivosti.

Tečaje epigrafike je vodil in bil pripravljen voditi, kjer je le bil interes zanje, na primer, v Bernu, Saarbrücknu, Heidelbergu. Vrh tega je imel prave konzultacijske in seminarske ure na kongresih, kjer je z užitkom odgovarjal na epigrafska vprašanja in se zanimal za napredovanje naših del. Posebej mu je bil pri srcu akademski naraščaj in mladi delavci, raztreseni po toriščih nekdanjega rimskega imperija. Njim je bil vedno pripravljen posvečati svoj čas z razgovori in diskusijami, s pismi, z recenzijami rokopisov. Njegova naklonjenost do njih je v veliki meri izvirala iz lastnih grenkih življenjskihkušenj. Ko se je pokazalo, da vrsta mladih ne more k njemu na konzultacije in ker je bilo jasno, da je za vrsto dežel škoda, da študij zgodovinske in epigrafske vede tam ne bi hodil v korak z ostalim svetovnim razvojem, se je sam napotil tja, uvažal mlade, jih spodbujal in jim bil z nasveti na razpolago. Kdor se je udeležil njegovih seminarjev v Tupádlyju, ki ga je omogočila Češkoslovaška akademija znanosti, ali v Balaton Almadyju, ki ga je omogočila Madžarska akademija znanosti, ali v Tunisu, ki ga je omogočilo tuniško ministrstvo za znanost in kulturo, ta jih ne bo pozabil, ne bo pozabil simpatične, napol peripatetične metode, ki mu je bila lastna, in tistemu tudi vir študijsko-diskusijske energije ne bo do kraja presahnil.

Koliko je pri svojem delu prestal naporov in koliko je tvegal, kaže zbiranje rimskih napisov Alžirije. Alžirija je bila tedaj v boju za osvoboditev, a domačini so Pflaumu pomagali, kolikor so mogli, ker so vedeli in ker so čutili, da imajo v njem prijatelja. To se je posebej pokazalo po osamosvojitvi Alžirije, ko sta ob splošni krizi po deželi zakonca leto za letom hodila v mestece Djemillo (rimski *Cuicul*) — mestece, ki ga je ljubil Albert Camus — in s samopožrtvovalnim trudom pomagala prebivalcem in vsej regiji socialno in materialno, ne z gotovino, ki je skorajda nista imela, pač pa s poukom in z zasnovo praktičnega socialnega skrbstva. Medtem ko je sam razbiral stotine napisov vse dni od jutra do večera, je njegova žena poučevala otroke, uvažala matere v nego dojenčkov, v higijensko gospodinjstvo in jih spodbujala k izdelovanju predmetov domače obrti, ki so — orientalsko pestri — hitro našli kupce. Tako se ji je posrečilo vključiti žene v lokalno gospodarstvo. Ob tej iniciativnosti in voljnosti ljudstva se je tudi pomoč alžirske uprave prebivalstvu v tej regiji izkazala učinkovitejša.

Osebnim spominom na Pflauma so nanizani med dva datuma: september 1957, ko smo se prvič srečali z njim v Ostiji, in oktober 1979, dobra dva meseca pred njegovo smrtjo, ko smo bili poslednjič gostje pri njem, ne da bi slutili, da se ne bomo nikoli več videli. Ko v duhu obnavljamo srečanja z njim, so posebej prijetni spomini na daljno jesen in

zimo 1969/70 v inštitutu *for Advanced Study* v Princetonu (N. J.) z neštetimi pogovori v stimulatívni družbi strokovnih prijateljev, katere duša je bil.

Sedaj nam ostaja obujati spomine nanj in skušati realizirati, kar je od nas pričakoval za stroko. Pariški prijatelji in učenci bodo pripravili drugi zvezek njegovih *Scripta varia* in verjetno tudi tretji; poskusili bodo objaviti nekaj njegovih manjših sestavkov in analiz, ki so ostale v rokopisu, ter suplementni zvezek k njegovemu osnovnemu delu *Carrières procuratoriennes*. Njegovemu spominu bo posvečen en letnik *Revue Numismatique* (1980) in en letnik glasila *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Morda se bomo kdaj podali v *Centre de l'épigraphie latine* H.-G. Pflaum, ki ga želi ustanoviti pariška univerza in s tem ohraniti tudi njegovo izredno biblioteko. Z njo bo marsikomu do neke meje še po smrti utiral pot po stezah znanosti.

Jaro Šašel

BIBLIOGRAPHIE VON HANS-GEORG PFLAUM NACHTRÄGE*

Zusammengestellt von MANFRED CLAUSS und SEGOLENE DEMOUGIN

1. Les personnages nommément cités par la *Vita Divi Iuliani* de l'H. A., in: BHAC 1971 (Bonn 1974), S. 139—156.
2. — R. Guéry, Dédicace à Cybèle provenant d'Oum Kréchrèche (Renier Oued Zenati), in: BAA 5, 1971/1974, S. 169—172.
3. Remarques sur l'onomastique de Castellum Tidditanorum: Résumé, in: BCTH 10/11, 1974/1975, S. 9—43.
4. *Inscriptions latines d'Algérie* II, 2, Alger 1976.
5. Epigraphie latine impériale, in: AEHE 1975/1976, S. 371—375. — 1976/1977, S. 323—330.
6. Un nouveau diplôme militaire de Thrace, in: BSAF 1976, S. 171—176.
7. Une crux dans l' *Ἐκτάξις κατὰ τῶν Ἀλανῶν* de Flavius Arrianus, ebd., S. 34—38.
8. L'Association internationale d'épigraphie grecque et latine: Aspects des études classiques, in: Actes du colloque associé à la XVIe assemblée générale de la Fédération internationale des associations d'études classiques, Brüssel 1977, S. 27—31.
9. Spécificité de l'onomastique romaine en Afrique du Nord, in: L'Onomastique Latine. Actes du colloque international Paris 1975, Paris 1977, S. 315—323.
10. L'importance des trésors pour la numismatique et l'histoire, in: Bulletin du cercle d'études numismatiques 14, 1977, S. 1—16.
11. *Les fastes de la province de Narbonnaise* (Gallia Suppl. 30), Paris 1978.
12. Les salaires des magistrats et fonctionnaires du Haut-Empire, in: Les 'dévaluations' à Rome. Époque républicaine et impériale, Paris—Rom 1978, S. 311—315.
13. Les amours des empereurs dans l'Histoire Auguste, in: BHAC 1975/1976, Bonn 1978, S. 157—166.
14. Pannoniens et Thraces en Afrique du Nord romaine à l'époque du Haut-Empire, in: *Pupuldeva* 2, 1978, S. 53—67.
15. Sur les traces de Th. Mommsen: les surnoms africains se terminant par la désinence -osus, a, in: AntAfr 14, 1979, S. 213—216.

* Siehe *Arheološki vestnik* 28 (1977) 235—244.

16. Trésor d'antoniniani de la seconde moitié du IIIe siècle trouvé en Syrie, in: *Mélanges de numismatique, d'archéologie et d'histoire offerts à Jean Lafaurie*, Paris 1980, S. 145—152.
17. Theodorus Mommsen vindicatus, in: *ZPE* 37, 1980, S. 27—30.
18. Claudius Septimus, praeclarus discobolos — un faux, in: *ZPE* 38, 1980, S. 137—140

Seine ausgewählte Schriften, betreffend das römische Nordafrika, liegen nun in: *L'Afrique Romaine, Scripta varia I*, Paris 1977, gesammelt vor.

Addenda

Le comes divini lateris (d'après une inscription d'Ureu, municipium Uruensium), in: *Bull. Archéol. Com. Trav. Hist. et Sc.* 10—11, 1974—75 (1978), S. 196.

La Préfecture de l'Annone (à propos d'un ouvrage récent): *Rez.*: H. Pravis d'Escurac, La Préfecture de l'Annone, service administratif impérial d'Auguste à Constantin (Rome 1976), in: *Rev. Hist. Droit fr. et étr.* 56, 1978, S. 49—77.

La carrière de C. Iulius Avitus Alexianus, grand'père de deux empereurs, in: *Rev. Etud. Latines* 1979, S. 298—314.

La valeur de la source inspiratrice de la *Vita Pii* à la lumière des personnalités nommément citées, in: *Bonner Historia Augusta Colloquium 1964/65, Antiquitas Reihe 4, Band 3*, Bonn 1966, S. 143—152.

Epigraphie latine impériale, in: *Ann. Ec. Prat. Haut. Etud.* 1977/78.

Un *antoninianus* de Probus à l'atelier de Rome, in: *Bull. Soc. Fr. Numism.* 1966, S. 102.

A propos des émissions de Quintille à Milan (mit P. Bastien und H. Huvelin), in: *Bull. Soc. Fr. Numism.* 1968, S. 322.

Vgl. nun auch die thematisch angeordnete Bibliographie seiner Werke in *Epigraphica* 42 (1980), S. 218—230. (von Marcel Leglay)

Robert Göbl, *Antike Numismatik*, München, Baumbach Verlag, 1978, 4°, I. del: 284 str., II. del: 283 str., 176 tab., 19 tabel.

Marie R. Alfoldi, *Antike Numismatik*, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1978, 8°, I. in II. del: 323 str., 20 tab.

V zadnjih dveh letih 1978 sta v Nemčiji izšli dve knjigi, ki obravnavata isto tematico — problematiko antične numizmatike. Knjigi sta bili napisani kot rezultat avtorjevih predavanj v numizmatičnih seminarjih in študijskih centrih — v Frankfurtu in v Münchnu. Ker sta knjigi posvečeni istini problematiki, se nam kar sama vsiljuje primerjava med njima.

Knjigi sta namenjeni vsem, ki bi se želeli podrobneje ukvarjati z numizmatiko, študentom, katerim numizmatika ni glavno zanimanje, pa se morajo seznaniti z njenimi osnovami; seveda pa bo tudi strokovnjak našel predvsem v bibliografskih delih marsikateri važen podatek.

V obeh knjigah so sistematično obravnavani vsi problemi, s katerimi se danes sreča numizmatik pri svojem delu, arheolog ali pa politični in ekonomski zgodovinar, ki naj bi pri svojem delu uporabljali tudi numizmatična dognanja. Določena poglavja so skrajno povsem in kratko obdelana, toliko da nam seznanijo s problematiko, toliko bogatejša pa je navedena literatura, s pomočjo katere se lahko še podrobneje seznanimo z določenimi problematiko, in kar je najvažnejše — to velja še posebej za Göbla — nakarant so še nerazrešeni problemi, katerih se bo zavedla antična numizmatika še polotila.

V obeh delih je obdelan historigen razvoj antične numizmatike od antične naprave, pomena numizmatike in novca, ki je primarni zgodovinski vir za arheologijo ter politiko in gospodarsko zgodovino določenih pokračin. Podana je definicija novca ter razvoj novca od predeposcijskih oblik do raznih oblik; obdelana je numizmatična terminologija, tehnika kovanja, navedene so pseudo-monetarne oblike. Tudi pri zgodovini samega denarnstva so obdelana vsa področja, katere danes zabelega antična numizmatika — se pravi deloma izdanji črnilski svet, od irana, preko Indije in Kitajske do transpisa Arum v današnji Etiopiji poleg standardnega grškega in rimskega kovanca ter herbarskih kovov, kamor ovračamo kovanje keltskih in lirskih plašen ter novce iz časa praslavstva in narodoj. Prav pri tem poglavju bi Göbla

očitali, da se ni z basilejskega dotika sicer važnega dirakega kovanja na deli Balkana.

Pri obdelavi denarne zgodovine se knjiga Alfoldijeva tudi konča medtem ko ima Göbl še veliko zelo koristnih poglavij, ki bodo študentom pri njihovem razvoju zelo koristila. Ta poglavja so predvsem posvečena metodi učenja prvih osnov numizmatike od trenutka, ko se ljubitelj ali pa bodoči strokovnjak prvič sreča s starim kovancem. Študent se odpravo povsem novi aspekti numizmatike in seznanja se z novimi, izredno važnimi metodami dela — od čiščenja in opredeljevanja novca do določanja tujih novcev, študija pečatov itd. — in sicer s pomočjo številnih slik in slikalnih del, kjer so navedene najnovejša evropska numizmatična zbirke, za katera odločbe, ki se nanašajo tudi na evropske novce, navodila za citiranje pri pisanju numizmatičnih člankov ali študij, kako se obravnavajo antični novci na terenu, kako jih konzerviramo, fotografiramo, izdelamo odlitke, kartiramo ter celo to, kako naj tudi antične novce uporabimo pri tolstem ponku.

Vsek avtor ima seveda do pisanja nekakega dela lasten pristop in zasnovi, katere se nato med pisanjem drži in jo moramo tudi upoštevati. Vsek pristop ima seveda svoje prednosti in pomanjkljivosti, zaradi česar je neko delo pač boljše in drugo nekoliko slabše. Tudi v tem primeru moramo ugotoviti, da je knjiga Göbla metodološko celovitejša in obsežnejše zastavljena, saj v njej skoraj ne najdemo področja, ki bi ga pri obravnavi opustili. Njegove obdelave problemov so sicer kratke, vendar zelo jasne, prečižne in in- struktivne.

V drugem delu obeh del je zbrana predvsem bibliografija o numizmatičnem novcu, ki pri obeh avtorjih obsega po več tisoč enot. Avtorja imata zopet vsek svoj pristop k podganju bibliografije; Göblov je preglednejši in morda obsežnejši, bibliografija Alfoldijeva pa je inštruktivnejša, saj kratko po- daja probleme, s katerimi se določena dela ukvarjajo. Obema bi lahko očitali, da ne upo- števa nekaterih del s področja Balkana, kar pa je zaradi jezikovnih preprek v po- gosta nedostopnosti naše literature v tem ni razumljivo. In vsek se končno naš prikaz nagiba v prid Göbla! Jasno je, da je knjiga v prvi vrsti namenjena študentu, kakor je tudi jasno, da je določene osnove numizma- tike nemogoče opreči brez bogatega ilustra- tivnega materiala. Göbl se je tega važnega dejstva gotovo zavedal, saj je v njegovi knji- gi upodobljenih prek 3000 novcev, s katerimi ilustrira vse omenjene probleme, v katere svaja študent. Morda je bila Alfoldijeva za- radi finančnih problemov pri taki pripravi usklajiti v knjigo razmišljala malo inštracij.

Robert Göbl, *Antike Numismatik*, München, Battenberg Verl., 1978, 49, I. del: 284 str., II. del: 283 str., 176 tab., 19 tabel.

Maria R. Alföldi, *Antike Numismatik*, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1978, 80, I. in II. del: 323 str., 20 tab.

V zadnjih dneh leta 1978 sta v Nemčiji izšli dve knjigi, ki obravnavata isto tematiko — problematiko antične numizmatike. Knjigi sta bili napisani kot rezultat avtorjevih predavanj v numizmatičnih seminarjih dveh trenutno najmočnejših srednjeevropskih numizmatičnih centrov — v Frankfurtu in na Dunaju. Ker sta knjigi posvečeni istim problemom, se nam kar sama vsiljuje primerjava med njima.

Knjigi sta namenjeni vsem, ki bi se želeli podrobneje ukvarjati z numizmatiko, študentom, katerim numizmatika ni glavno zanimanje, pa se morajo seznani z njenimi osnovami, seveda pa bo tudi strokovnjak našel predvsem v bibliografskih delih marsikateri važen podatek.

V obeh knjigah so sistematično obravnavani vsi problemi, s katerimi se danes sreča numizmatik pri svojem delu, arheolog ali pa politični in ekonomski zgodovinar, ki naj bi pri svojem delu uporabljali tudi numizmatična dognanja. Določena poglavja so sicer povsem na kratko obdelana, toliko da nas seznani s problematiko, toliko bogatejša pa je navedena literatura, s pomočjo katere se lahko še podrobneje seznanim z določeno problematiko. In kar je najvažneje — to ve-lja še posebej za Göbla — nakazani so še nerešeni problemi, katerih se bo morala antična numizmatika še polotiti.

V obeh delih je obdelan historičen razvoj antične numizmatike od antike naprej, pomen numizmatike in novca, ki je primarni zgodovinski vir za arheologijo ter politično in gospodarsko zgodovino določenih področij. Podana je definicija novca ter razvoj novca od predmonetarnih oblik do razvitih oblik, obdelana je numizmatična terminologija, tehnika kovanja, navedene so psevdomonetarne oblike. Tudi pri zgodovini samega denarništva so obdelana vsa področja, katera danes zaobsega antična numizmatika — se pravi celoten tedanji civiliziran svet, od Irana, preko Indije in Kitajske do kraljestva Axum v današnji Etiopiji poleg standardnega grškega in rimskega kovanja ter barbarskih kovov, kamor uvrščamo kovanje keltskih in ilirskih plemen ter novce iz časa preseljevanja narodov. Prav pri tem poglavju bi Göblu

očitali, da se niti z besedico ne dotika sicer važnega ilirskega kovanja na tleh Balkana.

Pri obdelavi denarne zgodovine se knjiga Alföldijeve tudi konča, medtem ko ima Göbl še veliko zelo koristnih poglavij, ki bodo študentom pri njihovem razvoju zelo koristili. Ta poglavja so predvsem posvečena metodi učenja prvih osnov numizmatike od trenutka, ko se ljubitelj ali pa bodoči strokovnjak prvič sreča s starim kovancem. Študentu se odpro povsem novi aspekti numizmatike in seznani se z novimi, izredno važnimi metodami dela — od čiščenja in opredeljevanja novca do detaljnijših študij novca, študija pečatov itd. Sledi še praktični del, kjer so navedene najvažnejše evropske numizmatične zbirke, zakonske odločbe, ki se nanašajo tudi na antične novce, navodila za citiranje pri pisanju numizmatičnih člankov ali študij, kako se obravnavajo antični novci na terenu, kako jih konzerviramo, fotografiramo, izdelamo odlitke, kartiramo ter celo to, kako naj tudi antične novce uporabimo pri šolskem pouku.

Vsak avtor ima seveda od pisanja nekega dela lasten pristop in zasnovo, katere se nato med pisanjem drži in jo moramo tudi upoštevati. Vsak pristop ima seveda svoje prednosti in pomanjkljivosti, zaradi česar je neko delo pač boljše in drugo nekoliko slabše. Tudi v tem primeru moremo ugotoviti, da je knjiga Göbla metodično celoviteje in obsežneje zastavljena, saj v njej skoraj ne najdemo področja, ki bi ga pri obravnavi izpuštil. Njegove obdelave problemov so sicer kratke, vendar zelo jasne, precizne in in- struktivne.

V drugem delu obeh del je zbrana predvsem bibliografija o numizmatičnem snovanju, ki pri obeh avtorjih obsega po več tisoč enot. Avtorja imata zopet vsak svoj pristop k podajanju bibliografije; Göbl je preglednejši in morda obsežnejši, bibliografija Alföldijeve pa je in- struktivnejša, saj kratko podaja probleme, s katerimi se določena dela ukvarjajo. Obema bi lahko očitali, da ne upoštevata nekaterih del s področja Balkana, kar pa je zaradi jezikovnih preprek in pogoste nedostopnosti naše literature v tujini razumljivo. In zakaj se končno naš prikaz nagiba v prid Göbla? Jasno je, da je knjiga v prvi vrsti namenjena študentu, kakor je tudi jasno, da je določene osnove numizmatike nemogoče osvojiti brez bogatega ilustrativnega materiala. Göbl se je tega važnega dejstva gotovo zavedal, saj je v njegovi knjigi upodobljenih prek 3600 novcev, s katerimi ilustrira vse omenjene probleme, v katere uvaja študente. Morda je bila Alföldijeva zaradi finančnih problemov pri tisku prisiljena uvrstiti v knjigo razmeroma malo ilustracij,

vendar je prav to poglavitna hiba njene knjige poleg seveda izredno majhnega tiska, kar pa je že pripomba povsem tehnične narave.

Peter Kos

Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954—1977* (University of London, Institute of Archaeology, Occasional Publication No. 2), London 1978, in 4°, 118 str.

U okviru svog zapaženog rada na istoriji rimskih *auxilia*, gospodja Roxan bavi se više godina izučavanjem vojnih diploma. Sa pokojnim J. Morrisom objavila je u ovom časopisu značajnu studiju »The Witnesses to Roman Military Diplomata« (*AV* 28, 1977, 299—333); u pripremi je njena opsežna rasprava o različitim statističko-istorijskim pitanjima koja se postavljaju pri analizi carske politike u raspodeli pretorijanskih i ostalih diploma. Kako saznajemo iz *Predgovora*, srećnu ideju da olakša sebi i drugim istraživačima rimskih *militaria* pristup primarnoj gradji time što će sakupiti sve privilegije publikovane posle zaključenja suplementa za *CIL* XVI, gospodja Roxan je dobila od Prof. Eric Birleyja, kojem je ovo delo i posvećeno.

Roman Military Diplomas 1954—1977 prvenstveno predstavljaju kritičko i komentarisano izdanje 78 dokumenata, sačuvanih u potpunosti ili fragmentarno, a objavljenih u vremenskim granicama naznačenim u naslovu. Posle predgovora (str. 5—6), spiska uključenih diptiha (str. 7—13), odabrane bibliografije (str. 14—16), dobrodošlih regesta, u tabelarnom vidu, »starih« (*CIL* XVI + Suppl.) i »novih« (ova knjiga) diploma (str. 17—27) i objašnjenja izdavačkih znakova (str. 28), dolaze komentarisani tekstovi diploma (str. 29—101), neizvesnih fragmenata (str. 102) i jedne *tabella honestae missionis* (str. 103), iscrpni indeksi (str. 104—117) i, na kraju, popis privilegija čija se edicija očekivala u bliskoj budućnosti (str. 118).¹ Tri odvojena listića sadrže različita *addenda* i *corrigenda*; zbornik nema ilustrativnog materijala.

Recimo odmah da je gospodja Roxan dala naučnom svetu neobično korisno, učeno i savesno sastavljeno delo, savladavši niz teškoća praktične i teoretske prirode. Heuristički deo posla je obavljen besprekorno: pregledana je i ekscerpirana množina publikacija, štampanih u raznim zemljama — na jezicima koji nisu uvek »svetski« — i sadržine nejednake po vrednosti. I tehnički nivo tih publikacija bio je od važnosti; nedovoljan kvalitet ilustracije odn. majuskulne transkrip-

cije u *editio princeps* nejednom je nalogao kolaciju same bronzane pločice: spisak na str. 7—9 pokazuje da se »nove« diplome čuvaju u vrlo brojnim zbirkama, na bar tri kontinenta. Dva fragmenta (br. 34 i 60²) i jedan diptih (br. 74) ovde su objavljeni prvi put. To isto bi se moglo reći i za interesantnu tračku diplomu iz 114. g. (br. 14), koju gospodja Roxan reprodukuje — po jednom prepisu — samo u majuskulnoj transkripciji, ne želeći da detaljnijim aparatom utiče na izdanje i komentar dokumenta koji se očekuju, već više od dvadeset godina, od bugarskih kolega. Kao izdavač »novih« diploma, gospodja Roxan je uložila mnogo napora da vidi što više originala i proveri ranije lekcije; naročito plodonosnom pokazala se revizija brojeva 50, 59³ i 69. Lema i tekst (majuskulni i minuskulni) svakog broja u njenoj ediciji prezentirani su uglavnom onako kao što je to učinio H. Nesselhauf za *CIL* XVI.⁴ U pogledu izdavačkih principa, gospodja Roxan je očevidno, i s pravom, sklona da sledi ono što je zabeleženo na bronzi, redukujući sopstvene emendacije na minimum. Njeni tekstovi diploma su pouzdani; čitajući minuskulne verzije i indekse, zapazio sam samo manji broj propusta, znatnim delom štamparskih grešaka:⁵ br. 3, ispušteno je (min. transkr.) *aut plura* iza *stipendia*; br. 9, moglo se ukazati da je upotrebljavajući genitive *classico-rum* i *extranlatarum* graver odn. redaktor konstitucije ispao iz konstrukcije; umesto dativa *Palmyrenis sagittariis* trebalo je u komentaru natpisa br. 17 i indeksima (str. 113, 117) staviti nominativ; br. 25 (up br. 32, 48 i indeks, str. 117), spoj nominativa *vexillatio* s nominativskim oblikom imena kohorte (I ili II *Tungrorum milliaria*, III *Tungrorum milliaria*) koju reč *vexillatio* određuje, bez ikakve interpunkcije da objasni odnos dvaju elemenata, ne izgleda jezički prirodan, iako ga nalazimo već u *CIL* XVI; od nekoliko drugačijih mogućnosti — ubaciti ispred *vexillatio* zarez, uokviriti isti apelativ zagradama, staviti ga u ablativ i vezati, *ad sensum*, za glagol *militaverunt*⁶, razrešiti siglu za brojčanu snagu jedinice u genitivu da bi se dobila prisvojna konstrukcija (*cohortis*) ... *Tungro-rum (milliariae) vexillatio* — ova poslednja se čini najprihvatljivijom⁷; br. 44, *ux(ore)* ispraviti u *ux(ori)*; nominativ imena recipijentovog domicila (kilikijski *Selinunt*) glasi *Selinus* uprkos (heteroklitičkom) ablativu *Selinunto* ispisanom na diplomu, te odrednice *Selinunt(us)* i *Selin(os)* u indeksima valja modifikovati (str. 114, 117); br. 73, ispalo je *quos* ispred *susceperint*; br. 74, nije stavljen znak(!) za *vixesse*; br. 75, verovatno je trebalo podvući jedninski oblik *subieci* i *tribui* u tekstu tab.

I. int. (varijanta *tribui* za *tribuimus* skripture exterior nije ušla u minuskulnu verziju) i ukazati da, sudeći prema njemu, predložak diplome po kojem je graver uradio tekst tab. I int. prethodi vremenu Elagabalovog i Aleksandrovog savladarstva; nadam se da je crux Aleksandrove cesarske titule na ovom dokumentu najzad rasvetljen u mojoj belešci "Nobilissimus Caesar Imperii et Sacerdotis"; prema svemu, konjektura G. Fornija ka trećem paru imena u preskriptu broja 78 neizbežna je (*Dd. nn. Sever{i}(us) et Maximin(us) nob. Caess.*) — u svakom slučaju, minuskulno razrešenje u zborniku, *d(omini) n(ostris) Severi et Maximin(i) nob(ilissimorum) Caes(arum)*, nije jezički moguće; najzad, prokrao se izvestan broj ortografskih nedoslednosti, kao dublet *pro co(n)s(ule)* (br. 21) i *proco(n)s(ul)* (br. 23 i drugde), ili one u pisanju carskih i drugih zvanja (skraćenice *Imp.* i *cos.* nisu uvek dopunjene; nekiput se ispred vladaočevog prenomena stavlja nepotreban zarez [br. 75, druga alineja preskripta⁹; br. 77, prva alineja]).

Deo knjige koji ostavlja najjači utisak jesu komentari uz tekst diploma. Svedočeći o autorovoj temeljnosti i širokoj obaveštavnosti, oni se tiču svih pitanja koja ova vrsta dokumenata pokreće: političkoistorijskih, prosopografskih, hronoloških, pravnih, geografskih, onomastičkih,¹⁰ epigrafskih (formular konstitucije i sl.), i pre svega, vojnoistorijskih. Opsežna literatura koju je gospodja Roxan prikupila i iskoristila u svome aparatu najbolje pokazuje koliko će pomoć ovaj zbornik pružati svakome istraživaču upućenom da čita i tumači *diplomata militaria*.

Slobodan Dušanić

¹ Popisu dodati diplomu o kojoj je govorio D. Van Berchem na epigrafskom kongresu u Konstanci, 10. septembra 1977. g. (*Actes*, str. 483). Up. M. Mirković, *ZPE* 36, 1979, 228—232.

² Publikovan u medjuvremenu, s više pojedinosti, trudom C. N. Reevesa, *ZPE* 33, 1979, 117—123.

³ Rezultate revizije autor je objavio u *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 44, 1979, 75 do 78, i ukratko zabeležio u dodacima svome zborniku.

⁴ Razume se, treba imati u vidu razlike u formatu i tehnici štampe (*Roman Military Diplomas 1954—1977* se sastoje od daktilografisanih, mehanografski umnoženih listova) dvaju korpusa.

⁵ Ostavljam po strani sasvim sitne omaške, slovne i one koje se tiču izdavačkih znakova kao što su zgrade.

⁶ Tako npr. F. Vollmer, *Inscr. Baiv. Rom.* 513, za odlomak iz 147. g. (*CIL* XVI 94).

⁷ Za nju se opredelio R. Saxon, *Epigr. Studien* 1, 1967, 28 br. 50 i 51, u komentaru koji je zaslužio da se navede i zbog pitanja da li je reč o I ili II Tungrosum.

⁸ *ZPE* 37, 1980, 117—120.

⁹ Gde ova omaška otežava čitaocu orijentaciju u jednom tekstualnom problemu.

¹⁰ O imenu Dardanica Volsinga (br. 55) v. *Akten des XI. int. Limeskongresses* (1976 do 1978) 244—245, nap. 5.

Dragoljub Bojović, Rimska keramika Singidunuma, Zbirke i legati muzeja grada Beograda, Beograd 1977, 115 strani, 111 tabel.

Hvaležna znanstvena naloga zanimivih knjig in članak je u tem, da vzbudjaju k razmišljanju in debatiranju; človek, ki nanje živo reagira, se ne more izogniti takemu razpravljanju niti ko jih v tisku predstavlja. Ker sem se te človeško nesimpatične naloge že pred časom lotila (*Arheol. vestnik* XXIX) bom v dobri veri nadaljevala. S tematiko rimske keramografije izhajajo tudi pri nas zdaj tako zanimiva dela, da stavijo ta najbolj množični arheološki tvorni vir na mesto, ki ga v raziskovanju res zasluži.

Skoro istočasno, ko nam je predstavila v razpravi Ljudmila Plesničar keramiko emonskih nekropol, je Dragoljub Bojović v založbi Muzeja grada Beograda izdal katalog rimske keramike Singiduna.

Delo deli na tri glavna poglavja. V uvodu jasno začrta namen svojega dela. Omejitve, da želi dati pregled oblik in ne učbenika za določanje lončenine, se tudi vseskozi drži.

Drugo poglavje je izčrpna zgodovina in opis zbirke: avtor prikaže razvoj antičnega oddelka muzeja, povzame podatke o arheoloških izkopavanjih odkoder izvirajo lončeni predmeti, naniza podatke o gradbenih delih, ki so prav tako dala keramiko in arheološke najdbe, opiše usodo Štaudingerjeve zbirke ter naposled poda pregled nad volili in nakupi.

Podrobnejši opis rimske keramike Singidunuma, ki je osrednji del kataloga, uvede povzetek dosedanjega vodenja o rimski keramiki, najdeni v Beogradu in njegovi širši in ožji okolici. Pomemben pripomoček za arheološko delo bo dodani pregled posameznih najdišč in najdb z njih. Nato avtor nekaj razčleni naslednje skupine najdene lončenine: terra sigillata, posode z žigosanim okrasom, vrče, dvoročajne posode, sklede, krožnike, lonce, urne, kadilnice, melnice, amfore, pitose, mini-

aturne posode in pokrove. Gradivo samo sili avtorja, da o posameznih skupinah vendarle nekaj več spregovori, dokaj oblikovno izrazitega gradiva ali keramike iz zaokroženih najdišč datira, pri nekaterih posodah povzema nekaj tudi o tipologiji in razvoju tipa. Med temi opredelitvami bi zlasti opozorila na dobro zaokroženo besedilo o keramiki z žigosanim okrasom, le za predmet šte. 153 nisem povsem prepričana, da je res služil za odtisovanje na keramiko. Pri obdelavi vrčev in še bolj skled, pa pogrešam, da se avtor ni bolj oprl na znane obdelave panonske keramike (E. Bónis, *Diss. Pann.* II 20 ali K. Sz. Pöczy, *Intercisa* II). Gradivo je podano in pregledno in ustrezno, le nekaj oznak bi avtorju mogoče povzročilo manj preglavic, da se je bolj oprl na stara spoznanja in, naj spet nergam kot ponavadi, na funkcijo posod. Na prvi pogled vidimo posebno barvitost in svojski pečat rimske keramike iz srednjega Podonavja, gotovo je, da z oddaljenimi analogijami tu nikakor ne smemo dosti šariti. Vendarle pa je to, kar je pred nami, keramika rimskega cesarstva z mnogimi splošno znanimi znaki. Najstarejša sigillata je poznoklavdijska (dasi je bila ob izlivu Save kaj verjetno v rabi celo še celo generaciji pozneje), nečitljivi žig na enem od krožnikov je gotovo iz kroga CTSVC. Nadalje nismo nikakor upravičeni, da štejemo npr. posode 155-56, po moje acetabule, kar med sklede. Gotovo bi bilo treba kaj reči o oblikovnem izročilu kovinskih posod, terre sigillate in terre sigillate chiare med domačo lončenino, dasi to ni moč storiti prav preprosto in na kratko. Glazirane melnice po moje Bojović previsoko datira, verjetno ni nobenega vzroka, da jih tudi v Beogradu ne bi datirali šele v 4. stoletje.

Posamezne obdelave zaokroži sklep, ki povzame nekaj misli o značaju in izpovedi keramične zbirke. Za katalog je tega povzetka dovolj, besedilo je kvalitetno, le preučevalec keramike bi na prvi pogled dodal še nekaj misli. Ne morem si kaj, da jih ne bi zapisala, saj sem prepričana, da bodo Bojovićev povzetek s pridom rabili mnogi pisci lokalne in širše rimske zgodovine. Poudariti moramo avtorjevo ugotovitev, kako močan lokalni, raje recimo regionalni značaj kaže obravnavana keramika. Gotovo je to, kot smo že zapisali rimska keramika, v njej je izražena vrsta civilizacijskih značilnosti rimskega cesarstva. Posebnost rimske lončenine so, kot je znano, vrč, skodelica, krožnik, amfora, melnica-mortar in delno kadilnica. Gotovo je zelo zanimiv tip dvoročajni čokati vrč ali dvoročajni loncec. Tako kot čaša ali kuhinjski loncec sodi dvoročajna posoda te vrste sicer

tudi v sredozemski krog, a doma je bil prav tako vseskozi v evropski prazgodovini. V Bojovićevem pisanju mnogokrat še mi, ki smo iz slične šole, začutimo, kako močno je jugoslovanskega provincialnorimskega arheologa oblikovala šola prazgodovinarjev. To je tudi treba. Kulturna zgodovina zlasti nekaterih rimskih provinc, ki so zrasle na tleh z bogatimi starimi civilizacijami, je vsa prepojena in prežeta s sokovi teh civilizacij. Rimska keramika Singidunuma to dokazuje tudi za ager Singidunuma. Zdaj pa h klasičnim vplivom na obravnavano keramiko. Svoj delež je prispeval italjski vrč iz 1. stoletja. Najstarejše vrče (npr. šte. 178), bi na osnovi slovenskih (in sicer srednjeevropskih) izkušenj, ne da bi vedeli za najdiščne okoliščine, opredelili za flavijske — res so bili najdeni s Trajanovim novcem. Gotovo ima nadalje avtor prav, ko za del drugih posod (npr. šte. 170, 171) sklepa, da so nastale pod vplivom grških provinc. Ta povezava je bila v Meziji prav gotovo znatno močnejša kot povezava s severnojadranskim prostorom, še količina v zbirki ohranjene, v enem ali drugem vplivu zrasle keramike, govori tako. Prav je nato, da je avtor pri besedah o najmlajši rimski keramiki previden, dasi sodim, da je nekaj prikazanega gradiva vendarle še mlajšega, kot avtor sodi. Bržčas bo siva žigosana »sigillata« širšega Podonavja morala pojasniti izvor poznorimske žigosane posode v severni Italiji, Švici in Franciji. Danes seve o tem ne vemo še nič.

Drugo polovico knjige tvori nemški prevod besedila, katalog vseh tistih posod, ki so zanje znani najdiščni podatki, in posod, ki pomenijo poseben tip ali varianto. Slede risbe izbranih posod. Po optičnih kriterijih so združene na tabele. Ta izbor celo mnogokrat izraziteje kot tekst opozarja na posamezne skupine, tudi na tiste, ki so po moje genetsko in funkcionalno pogojene, dasi o teh povezavah tekst ne govori. Na koncu so fotografije izbranih kosov. Mogoče bi se komu zdelo, da jih je preveč — osebno pa odločitev za več fotografij pozdravljam. Fotografija namreč pomaga prek nekaterih dilem. Po risbi bi npr. za vrč šte. 191 dvomili v pozno datacijo, fotografija nas pa prepriča, da je datacija pravilna.

Delo moremo tako v celoti pozdraviti, saj nam je prvo predstavilo veliko keramično skupino in tako odprto okno v širše spoznavanje kulturne zgodovine še ene zanimive pokrajine v času, ko je sodila v okvir rimskega cesarstva.

Iva Mikl Curk

Ferenc Fülep, *Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae)*. Fontes Archaeologici Hungarie, Akadémiai kiadó, Budapest 1977, 4°, 64 strani, 50 tabel, 2 prilogi.

Avtor obdeluje večji del gradiva rimskih grobišč, ki je bilo pridobljeno v zadnjih dveh stoletjih in pol na področju Pécsi. Že ta podatek o tako dolgi dobi pridobivanja materiala pove, da se je avtor srečeval pri rekonstrukciji grobnih celot z velikimi težavami. Kljub temu, a tudi zaradi srečne okoliščine, da so nepričakovano našli staro akcesijsko knjigo Peškega mestnega muzeja, mu je uspelo sestaviti dokaj zanesljivo 250 grobnih celot. K temu je treba dodati še grobove, ki jih je izkopal avtor, razen tistih, ki jih je že objavil (*AE* 96, 1969) ali pa jih še bo v napovedani monografiji o Sopianah (v tisku). Tako je v celoti prikazanih 318 grobnih inventarjev.

V kratkem zgodovinskem orisu je omenjeno, da bi mesto lahko dobilo municipalen status že v Hadrijanovem času. Prvič je bilo nato porušeno v markomanskih vojnah, pozneje pa postopno obnovljeno.

Zgodnejša žgana grobišča so še nerešen problem: v posameznih predelih mesta so sicer naleteli na sledove žganih grobov, vendar je gotovo le to, da se antično mesto ni širilo na področju iskanih žganih grobišč.

Skeletno grobišče se je širilo od tretjega stoletja dalje v severni in severnovzhodni smeri od severnega roba Sopian. Grobovi so večinoma opečni, glave pokopanih so na vzhodu.

V zgodovini mesta pomeni konec tretjega stoletja cezuro: tako zaradi uničenja v vojni z Roksolani kot velike gradbene dejavnosti, ki je sledila prenosu civilne uprave za provinco Valerijo iz mesta *Aquincum* v *Sopianae* v času Dioklecijana. Tem spremembam se v četrtem stoletju pridruži še širjenje krščanstva, ki se v grobnem kultu kaže brez izjeme s tem, da imajo pokopani glavo na zahodu. To je očitno tudi v horizontalni stratigrafiji grobišča. Poleg krščanskega načina pokopavanja z glavo na zahodu in redkimi grobnimi podatki (razen stekla) pa se še celo stoletje ohranja v Sopianah pokop z glavo na vzhodu in z bogato opremo (nakit pri ženskah, orožje in orodje pri moških, veliko novcev).

Najdbe novcev kažejo nemoten razvoj mesta do leta 378. Približno tedaj se naselijo v bližini federati (Huni, Germani, Alani). Kot kažejo grobovi med rimskimi stavbami, je mesto že v zatonu: pokopavanje je prodrlo vanj. Posamezne najdbe kažejo, da je še živel v začetku petega stoletja.

Večji del kataloga zajema opise grobov, ki jih je avtor skrbno na novo oštevilčil, v opombah pa navaja staro literaturo in numeracijo. V tabelah je prikazan ves ohranjeni material, delno samo s fotografijami, vsaj za novejša izkopavanja pogrešamo slike grobov, plane in preseke, kar bi dopolnilo izčrpane opise v tekstu, saj ti brez ilustracij zahtevajo več truda pri branju. So nas morda katalogi Narodnega muzeja iz Ljubljane le preveč razvadili?

Tekstu je dodan seznam novčnih najdb; dopolnjujejo ga konkordančne tabele ulic v mestu s starimi in novimi nazivi, kratice, bibliografija in izčrpano kazalo.

Matej Župančič

Alice Sz. Burger, *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyiszil*, Fontes Archaeologici Hungarie, Budapest 1979 (ed. Akadémiai Kiado), str. 7—135, 43 tabel ter priložen načrt.

V neposredni bližini kraja Somogyiszil so v letih 1964—1968 z zaščitnim odkopom odkrili srednje veliko poznoantično grobišče. Ves arheološki material in dokumentacijo je vodja izkopavanja Balasz Dravecky prepustil avtorici v obdelavo.

Grobovi so ležali na blagem pobočju tik nad manjšim potokom v bližini važne rimske ceste. Že pred izkopavanjem je bilo uničenih ca. 30 grobov. Večina izkopanih grobov je skeletnih (148) le trije so bili žgani. Z izjemo enega skeleta v skrčeni legi so bili vsi ostali pokopani v normalnem položaju. Avtorica v skopem opisu deli grobove na opečnate in jaškaste, omenja pa tudi nekaj dvojnih pokopov. Domneva, da je bilo grobišče že prej v uporabi, saj so pod dvema skeletoma našli ostanke kosti prejšnjih pokopov. Orientacija grobov je bila skoraj enotna V—Z in SV—JZ. Od tega je ostalo le nekaj grobov z usmeritvijo S—J. V 34-tih grobovih so bili najdeni osebki moškega spola, v 63-tih ženskega, 40 je bilo otroških, 14 pa jih ni bilo mogoče opredeliti. Kot zanimivost je treba omeniti še sledove jarka, ki je grobišče omejeval in ostanke dveh lončarskih peči, pri katerih je bilo v predprostoru opaziti plast pepela, v notranjosti pa veliko keramičnih fragmentov.

V grobovih je bilo najdeno številno drobno gradivo, ki kaže tipični inventar podeželske naselbine 4. stoletja, ki sega deloma tudi še v 5. stoletje. Večino steklenih predmetov tvorijo steklene čaše, ki so najpogostejši pri-

datek iz stekla v tukajšnjih poznorimskih grobiščih. Precej je bilo grobe hišne lončenine, med katero je najpogostejše zastopan tip sive skodele. Najobičajnejša oblika je plitva skodela s skoraj navpičnimi stenami in navznoter zavahanim ustjem. Številni so vrči, med katerimi so zastopani nekateri zelo lepi primerki, ki so z novci natančno časovno opredeljeni. Pri vsej keramični proizvodnji pa presenečajo tri prostoročno izdelane oljenke. Nekaj posod je glaziranih (zeleno rumena glazura).

Med bronastimi predmeti moramo omeniti predvsem T fibule iz moških grobov, pasne garniture in veliko število zapestnic, ki nastopajo v najrazličnejših variantah. Poleg bronastih so bile najdene tudi koščene in železne, ki so datirane izključno v drugo polovico 4. stoletja. Pri ženskem nakitu je potrebno omeniti še zanimive prstanje in uhane ter nekaj drugih posameznih okrasnih predmetov.

Med železnimi predmeti izstopajo pasne sponke, prstani ter veliko število različnih nožev. Ravno tako je zanimiv inventar ki nakazuje zaposlitev posameznih pokojnikov, kot npr. škarje in šila.

V grobovih je bilo najdeno tudi nekaj ogrlic, ki so bile večinoma sestavljene iz steklenih biserov, le nekaj primerkov so predstavljale navadne bronaste veriice.

Grobišče je eno najpopolneje izkopanih grobišč tega časa v Panoniji. Še posebej je zanimivo zato, ker vsebuje bogat fundus grobnega inventarja ki je s 306 novci natančno datiran in bo nudil odlično kronološko oporo za posamezne grobne enote in material v njih. Poleg tega daje možnosti za številne analize in socio-ekonomske študije, katerih rezultat bi bil izjemno zanimiv, posebej še, če bi raziskali pripadajočo naselbino. V knjigi pogrešamo podrobne opise konstrukcij grobov, ki jih tudi dober načrt celotnega grobišča ne more povsem nadomestiti.

Delo je izrazit *Fundbericht*, saj spremnega komentarja skoraj ni, jedro dela predstavljajo opisi grobov, risbe in indeksi. Zamisel, da se v tej obliki material čimprej objavi, ker je tako dostopen za študij najširši javnosti je dobra. Seveda pa si skupaj z avtorico želimo, da bo ta material, kot tudi material drugih podobnih grobišč istega časovnega horizonta v Panoniji, kompleksno čimprej obdelala in tako iztisnila iz izredno bogatega in zgovornega arheološkega gradiva veliko novih spoznanj, ki bodo predstavljala odlično osnovo za študij življenja v Panoniji v začetku poznoantičnega obdobja.

Slavko Ciglenečki

Sándor Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978, 8°, 231 str., 95 tabel

Avtor je arheološko raziskal in opisal tisti del panonskega limesa rimskega imperija, ki leži med trdnjavama *Solva* (Esztergom) in *Ulcisia Castra* (Szentendre), oziroma, vojaško gledano, analiziral je sistem varovanja donavskega pravega kota nad Akvinkom (Budimpešto), izpostavljenega konstantnemu pritisku Sarmatov na vzhodu in Kvadov na severu. Večino zalednega prebivalstva v tem skrajnem delu imperija so sestavljali sprva keltski Azali in Eraviski, dokler se niso romanizirali in pomešali z vojaštvom, kupčevalci orientalcov v kasno antično maso, ki se je od 4. stoletja vse bolj in bolj huno-germanizirala in avarizirala in prejkone tudi slavizirala.

Vsebinska prvega dela študije je torej sistematičen opis omenjene vojaške linije z dokumentacijo, to je slikami, izkopaninami in orisom doslej doseženih rezultatov. Pri tem avtor posebej pazljivo upošteva vedno močnejše poudarjeno tendenco rimskih sekcijških štabov, da bi ustvarili preventivno linijo že pred glavno obrambno črto, to je na 'sovražni' strani Donave (kar pogosto ponazarjajo že trdnjavska imena sama, npr. *Contra Constantiam*, *Contra Aquincum*, *Contra Bononiam* itd.). Upošteva pa tudi in analizira gigantsko obsežne zemeljske nasipe, ki tečejo od donavskega kolena na vzhod prek Tise, kjer se obrnejo proti jugu in dosežejo Donavo pri Viminaciju (ok. 500 km).

V nadaljevanju je Soproni kratko analiziral notranjo obrambno mrežo, ki so jo začeli izgrajevati prav v 4. stoletju in ki je imela eno regionalnih središč v Sopianah (Pécs). Druga zaledna linija pa je tekla prejkone vzdolž Save, na to vsaj marsikaj kaže.

Nato se osredotoči na prostor Valerije. Analizira njen obrambni položaj z ozirom na podatke v uradnem seznamu *Notitia dignitatum* predvsem s topografskega vidika. V tej zvezi je bilo potrebno predložiti tudi celotno analizo pozno antičnih žigov na vojaškem gradbenem materialu, to je na opekah, iz katerih se dajo odčitati komandna področja posameznih enot in notranja organizacija obrambne službe v 4. stoletju.

Delo končujejo odlična kazala, seznam literature, ki je prava bibliografija za obravnavano problematiko in slikovno gradivo (izkopavanja, florisi, predmeti materialne kulture).

Pomen panonskega limesa je po opustitvi Dakije vojaško izredno zrasel, kajti pritisk

nanj se je morda podeseteril. Zato je moralo globoko zaledje postati dobavitelj za vojaštvo po trdnjavah in kontrolnih točkah, signalnih linijah in skrbeti za lokalno samoobrambo, ki se je počasi dopolnjevala. Obrambna linija je (zaradi spremenjenih razmer) postala izrazito defenzivna mogočno utrjena črta. Dioklecijan je bil tisti imperator ki je potegnil črto pod dotedanjo obrambno izgradnjo (ki so jo močno uničili vpadi in številni boji, tako kvadsko-sarmatski napad med leti 136 do 138, markomansko-sarmatske vojne za Marka Avrelija, dalje, 260. kvadsko-sarmatski, 270. vandalsko-sarmatski in kvadski vdori), reorganiziral obrambo, prenesel težišče na dinamične manjše enote, na konjenico, na spremenjeno tehniko trdnjavske izgradnje (*burgi*, *signalne* postaje, obrambno boljše koncipirani stolpi s podkvastim tločrtom, lažja možnost izpadov, zavarovani rečni pristani itd.), ki jo je zgostil in jel izgrajevati v notranjost. Skratka vsako mesto je postalo trdnjava zase. Nadalje je sledila pogodbeno povezava s Sarmati, izgradnja sto in sto kilometrov zemeljskih nasipov od donavskega kolena do Djerdapa in orientiranih proti nomadskim pritiskom z vzhoda (izgradnja se je po najnovejših preiskavah začela med leti 322 in 332). Prav tako je bilo poskrbljeno za samoobrambo dežele in izgradnjo notranje obrambno-kontrolne linije. Pritisk nomadsko-barbarskega sveta, ki je vrel v Vlaško in Panonsko nižino, je postal iz generacije v generacijo hujši in težje vzdržen.

Soproni je, mislim, delno prav identificiral imena trdnjav, naštetih v seznamu *Notitia dignitatum*, ugotovil je, da je bila vsaka garnizija pod poveljstvom tribuna, da je zaledna obrambna linija v Valeriji tekla od mesteca Környe (*Vincentia*) do mesta Pécs (*Sopianae*), da je treba računati tudi s panonsko diagonalno obrambno linijo Sopron (*Scarbantia*) — Pécs, ter z linijami vzdolž Save in prejkone tudi Drave. Z navedenimi analizami mu je uspelo pokazati, da se je po dioklecijanskem in konstantinskem obdobju začela za provinco dve do tri generacije trajajoča mirna doba (nekako do 375), ki je omogočila visok razcvet gospodarstva. Tak razvoj in taka izgradnja je opazna seveda tudi po drugih provincah. Posebej značilna je v tem sklopu opazovana analogna izgradnja gigant-skih zemeljskih nasipov v Dobružji (*Brazda lui Novac*). Trdnjave-mostišča pa so bile zgrajene, kot vse kaže, predvsem v času Konstancija II.

Za nove vojaške reforme in novo izgradnjo posebej важен je bil v Panoniji rojeni imperator Valentinijan, ki je skušal imperi-
alno obrambo v celoti zgraditi v nezmagljivi

zid oziroma nepropustno črto. Ves čas vlade je vlagal sile in denar v ta program, ki je vsestransko bogato dokumentiran (pri Ammianu Marcellinu, v zakonikih, z napisi itd.), pazil na oskrbo in plačo vojaštva, da bi mu dvigal moralo in bojni duh. Ena od značilnosti njegovega koncepta je velikansko število majhnih utrd in stražnih stolpov. Dalje, je leta 364 razdelil vojaške sile celotnega imperija na vzhodno in zahodno armado. S to reformo povezuje Soproni novo zasedbo trdnjav po Valeriji. V tem času je bila postavljena tudi utrdba Hatvan, 60 km pred limesom v sarmatskem Alföldu, ki se je zdrževala lahko zgolj zaradi zavezništva med Rimom in Sarmati.

Soproni podrobno evidentira izgradnjo trdnjav, posebej etapno izgradnjo vzdolž Donave (končano med 370 in 374), in ugotavlja, da je opazna tudi na zalednih trdnjavah in postojankah. Dela sama je vodilo vojaštvo. Soproni, ki je v raziskave seveda pritegnil gradbeni material, je mnogo doprinesel tudi k interpretaciji vojaških žigov na opekah. Pomemben rezultat preučevanja je, dalje, da Soproni močno konkretizira Mócsyjevo domnevo, da so te izredno močne konjeniške enote v Valeriji in Panoniji Sekundi vojaško kontrolirale celo Sarmatijo.

Po bitki pri mestu Hadrianopolis se je obrambni koncept korenito spremenil. Prvič je moral Rim opustiti kontrolo perikarpatskih zemeljskih nasipov, ki so vse sovražne sunke preusmerjali proti Kvadom in na sever do donavskega kolena. Z opustitvijo teh je prirodno dana vdorna linija tekla iz doline reke Maros na donavsko limes-sekcijo Intercisa-Lugio. Posledica: ta sekcija je bila po-
slej utrdbeno hipertrofirana, utrdbе v območju kolena pa opuščene (npr. Visegrád in druge). *Notitia dignitatum* te spremembe nakazuje z adverbom *nunc* (pri oznakah vojnih garnizij). Hkrati s tem kaže delno spremenjena materialna kultura, prvič, na čas, v katerem so te ali druge spremembe nastale (npr. opustitve kontrolnih stolpov itd.), drugič, na nastanitev germansko-alansko-hunskih federatov.

Soproniju je, skratka, uspelo pokazati na sočasen obstoj limes linije, zemeljskih perikarpatskih nasipov in notranje utrdbene mreže. Pokazal je skupne in enotne koncepte do bitke pri mestu Hadrianopolis, ter nato sledečo spremenjeno obrambno situacijo, ki je v bistvu ne vrednoti več, kajti s predloženimi rezultati je hotel doseči trdno osnovo za nadaljnje študijsko delo in spodbuditi te raziskave, ki postajajo vse bolj važne za prehod v zgodnji srednji vek. Soproni je opravil pomembno delo in njegovi rezultati bodo po-

slej osnovni. V delu samem ima raztresenih nešteto drobnih analiz, ugotovitev, ki v gornjem prikazu niso niti omenjene.

Jaroslav Šašel

Tito Miotti, Castelli del Friuli, 1: Carnia, feudo Moggio e capitaneati settentrionali. Castelli, fortificazioni romane e tardo antiche, castelli, torri, rocche, fortezze, abbazie fortificate, città e borghi recinti, case-forti. Udine: Del Bianco Editore [1977, s. a.], mali 4° 265 str., bogato ilustrirano, delo je opremljeno z zemljevidom, načrti in situacijami in tločrti na dodatnih straneh I—XXI.

Delo ima po katastrofalnem potresu 1976 poleg vseh odlik še dokumentarno vrednost, ker slike kažejo stanje obravnavanih zgodovinskih spomenikov, kakršno je bilo tik pred razrušenjem. Razrušenega pa je bilo več kot polovica.

Obsežno snov je avtor razdelil na 5 zvezkov — v rokah imamo prvega — drugi bo obravnaval centralno Furlanijo*, tretji vzhodno z Gorico, četrti zahodno Furlanijo in peti bo posvečen kulturno-zgodovinskim interpretacijam. Tema, ki si jo je avtor izbral in jo obravnaval v tem svojem delu, namreč obramba strateško nadvse pomembnega prostora, je polno upravičena, saj je to področje — podobno kot Slovenija — klasično tranzitno in hkrati tudi propylon Italije, ki so se zanj borili rodovi od prazgodovine do Rima, ki so ga želeli držati in so ga tudi držali Goti in Langobardi, v katerega so pronicali karantanski in karniolanski Slovani, ki so ga vojaško-politično podredili Franki v 8. stoletju, s čimer so se komplicirani visoko-srednjeveški politično-administrativni posvetni in cerkveni boji za ta prostor šele začeli.

Uvodne besede je napisal Carlo Guido Mor. Avtor poda takoj nato razvoj obrambnih naprav od prazgodovine, bolj natančno, od železne (morda tudi bronzaste?) dobe dalje, seveda z ilustracijami. Nato daje za opisano področje v abecednem redu topografski pregled, ki je dobro ilustriran, dokumentiran in opremljen z zadostnimi referencami, načrti, opisi in na koncu tudi z indeksom ter bibliografijo.

Za Slovenijo je delo dobrodošlo tudi kot spodbuda, predložiti podoben pregled, ki bi bil še kako koristen in potreben. Problematika na našem prostoru je domala analogna. Hkrati bi pokazala obdelava vrsto paralel, pri čemer bi bilo ponekod celo mogoče, tako mislim, vzajemno tolmačenje ali dopolnjevanje. Tretjič, je taka dokumentacija prava za-

kladnica deželne zgodovine, deželnega spomeniškega bogastva.

Delo ima za naše arheologe še poseben pomen. Pri pregledovanju in prebiranju zanimive večkrat celo dinamično pisane knjige sem naletel na nekaj izrednih paralel h kasno-antičnim utrjenim višinskim mestnim postojankam kot so Vranje, Kučar, Ajdna, Rifnik, Brinjeva gora in k drugim (npr. Ampezzo, morda tudi San Pietro di Carnia, Nonta?, Osoppo, Sotimberch, Plovergno, Ravistagno in druge).

Vsekakor lepa knjiga, ki nudi dokaj novih pobud in idej; dober priročnik, ki ga vzamemo v roke lahko tudi za razvedrilo in v njem poiščemo cilj kakega prijetnega izleta ali ogleda.

Jaroslav Šašel

* Medtem sta izšla še dva zvezka te zbirke.

La formation et le développement des métiers au moyen âge (Ve—XIVe siècles), Colloque International organisé par Le Comité des Recherches sur les Origines des Villages, tenu à Budapest 25—27 Octobre 1973, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977, 8°, 153 str., 42 sl., 5 tab.

V zadnjih nekaj desetletjih se je v evropski arheologiji izvršil nagel in močan prodor tiste smeri, ki se ukvarja s časovnim obdobjem, označenim kot evropski srednji vek. Pričujoči zbornik tekstov sestanka, posvečenega vprašanju formiranja in razvoja srednjeveške obrti (5.—14. stol.), je le del mnogo obsežnejše tovrstne aktivnosti, ki skuša preko proučevanja materialne kulture in ob pomoči vseh ostalih, predvsem pisanih virov, spoznati tiste mehanizme, ki so oblikovali srednjeveško in s tem položili temelje novoveški in moderni Evropi. Strokovni interes je osredotočen na razvoj srednjeveških mest oz. središč obrti, trgovine in uprave.

O teh širših aspektih arheologije srednjega veka govorita uvodna prispevka avtorjev *L. Gerevicha* (Allocution d'ouverture, 7—8) in *W. Hensla* (Discours inaugural 9—11). Obenem podaja Hensel še kratek historiat formiranja Komiteja za proučevanje začetkov mest. Le-ta je bil na njegovo pobudo ustanovljen leta 1962 v Rimu, sestavljali pa so ga: Witold Hensel (Warszawa), Holger Arbman (Lund) in Wilhelm Unverzagt (Berlin). Naloga Komiteja je bila organiziranje kolokvijev in publiciranje rezultatov v skupni seriji »Archaeologia Urbium«. Kot prva sta v tej seriji izšla dva poljska zvezka. Ko-

mite je bil leta 1970 in 1971 razširjen, istočasno pa je znova določil torišče proučevanja. To je še naprej ostal predvsem nastanek srednjeveškega mesta, vendar v povezavi s podeželjem. Posebno pozornost so namenili še proučevanju kontinuitete antičnih urbanih fenomenov v srednjem veku, tako v okviru »barbarske« Evrope kot v okviru Bizanca in arabskega sveta.

Posamezni prispevki, objavljeni v pričujočem zborniku, obravnavajo sicer isti predmet, definiran že s samim naslovom kolokvija, vendar z različnih aspektov in na osnovi različnih virov.

J. Herrmann (Hinterland, Handel und Handwerk der frühen Seehandelsplätze im nordwestslawischen Siedlungsgebiet, 15–26, 5 sl.) govori v kontekstu nastajanja zgodnjih srednjeveških mest oz. emporijev o naseljih med izlivom Odra in Kielskim zalivom (Oldenburg=Starigrad=Brandenhausen. Mecklenburg=Keric?, Arkona, Ralswiek, Menzlin ter ugotavlja naslednje:

- slovenska trgovska obmorska naselja nastanejo v 8. stol. in dosežejo v 9. stol. pomemben obseg;

- trgovci so v teh naseljih stalno naseljeni oz. se tu redno ustavljajo;

- ta naselja so središča domače obrti, ki nedvomno sprejme in prilagodi kulturne in produkcijsko-tehnične novitete;

- razvoj teh naselij je ozko povezan z zaledjem, ozemljem večjih plemen in njih političnih centrov;

- prebivalci teh naselij so etnično raznoliki.

H. Jankuhn (Das Bronzezeiterhandwerk in Haithabu, 27–40, 5 sl.) govori o pomenu najdb obrtniške četrti v Haithabu-ju, izvirajočih iz obdobja od 1. pol. 9. do 2. pol. 10. stol. Gre predvsem za najdbe modelov za okrasne predmete, stilno deljene na frankovske in nordijske oblike, pri čemer se zastavljajo vprašanja o oskrbi s surovinami, prodaji, socialni organizaciji rokodelcev, stilu in predvsem o kulturnih stikih, ki jih zastavlja frankovski import deteljčastih fibul 1. pol. 9. stol. ter tehnika srebrnega in zlatega filigrana, prispela v Haithabu sredi ali v 1 pol. 10. stol.

B. A. Kolčín (Remeslo i remeslenniki drevnego Novgoroda, 41–46) podaja širšo družbeno podobo obrtništva v Novgorodu od sredine 10. stol. do leta 1570, katerega razvoj deli v štiri faze, ki se prekrivajo s splošnim družbenim razvojem mesta. V skopih potezah prikaže različne obrti, socialno diferenciacijo znotraj obrtništva in sploh mesta ter funkcijo obrtništva in trgovine v življenju Novgoroda do njegovega propada.

S pomočjo različnih virov (toponimi, pisani in arheološki viri) govori *B. Chopovský* (Zur Entwicklung der spezialisierten Handwerksproduktion im 8.–9. Jh. auf dem Gebiet der Slowakei, 47–54) o različnih obrtniških poklicih, ločenih v nekaj skupin na osnovi socialno-ekonomskih kriterijev. Tako formirane skupine poklicev kažejo regionalne poteze in značilne ekonomske posebnosti. Avtor ugotavlja specializirano obrtništvo že v 8. stol. ter vezanost obrti na politično-administrativna središča.

A. Herteig (Handwerk und Handwerker in Norwegen vom Ende der Völkerwanderungszeit bis zur Reformation, beleuchtet an Hand archäologischer Materialien, 55–62) podaja na osnovi arheološkega materiala kratek splošen pregled razvoja obrti in obrtništva kot poklica v času od nekako 600 do nekako 1500 na Norveškem.

Osnovne ugotovitve so:

- že v mlajši železni dobi, merovinškem in vikinškem obdobju, pride do specializacije nekaterih tehničnih znanj. Pomemben dejavnik tega razvoja k diferenciaciji posameznih obrti so posebne potrebe, ki jih povzroče socialno-politični odnosi družbe v teh obdobjih. Kot potrditev profesionalnega statusa obrtnikov veljajo najdbe iz Oseberga;

- velik tehnološki napredek obrti sledi ustanovitvi novih naselbinskih središč okoli l. 1000 in je povezan s posebnimi potrebami, ki se pojavijo skoraj istočasno z razširitvijo krščanstva. S tem v zvezi je potrebno upoštevati velike potrebe cerkvene organizacije, posebej ob gradnji cerkva od 11. do 13. stol.;

- kot primer tehničnega in organizacijskega napredka obrti služi ladjedelništvo, ki kaže najpozneje ok. l. 1200 visoko razvito specializacijo in diferenciacijo opravil.

Za čas vse do 13. stol. je za vprašanje razvoja obrti odločilen arheološki material (avtor podaja različne kriterije za njegovo obdelavo), za poznejši čas pa so enako pomembni tudi pisani viri, ki omogočajo tudi vpogled v razmere obrtniške prakse. Harteig poudarja predvsem mestni, urbani okvir, v katerem so se razvile obrti, vendar istočasno opozarja na nekatere toponime, ki kažejo, da so se določene obrtniške panoge razvile tudi zunaj mest.

Nekako izven splošnega okvira zbornika stoji prispevek *L. Huszárja* (Münzstätten in den im Frühmittelalter entstandenen ungarischen Städten, 63–67), ki govori o razvoju kovnic denarja od 11. do 15. stol. ter o njih povezanosti s politično-administrativnimi središči madžarske države.

Sledi dvoje kratkih povzetkov poročil o najdbah v Kalmarju (*D. Selling*, Les trouva-

illes du port ancien de Kalmar, 69) ter Atterseju in Stillfriedu (*F. Felgenhauer*, Bericht über die Ausgrabungen in Attersee und Stillfried, 71), ki kažeta določen razvoj obrti in trgovine v središčih.

Ostali prispevki govorijo o posameznih obrtneh. Tako obravnava *Z. Rajewski* (Über Waffenproduzenten bei den Slawen im frühen Mittelalter, 73—79) različne vire za zgodovino proizvodnje obrambnega in napadalnega orožja, predvsem na Poljskem. Zaradi izrazitega pomanjkanja arheoloških virov uporablja pisane, ikonografske, toponomastične in druge vire ter ugotavlja vezanost proizvodnje orožja na pomembnejše dvore. *M. M. Mammaev* (Hudožestvenna obrabotka metalla v srednevekovom Dagestane, 81—83) ugotavlja na osnovi številnih arheoloških izkopavanj oz. konkretnih najdb na eni strani močan vpliv sasanidske umetnosti na umetnoobratno produkcijo Dagestana, na drugi pa v osnovi povsem avtohtono oblikovanje umetnoobratnih izdelkov tega področja. *G. Heckenast* (Eisenverhüttung in Ungarn im 9.—14. Jahrhundert, 85—94, 12 sl.) kratko oriše poznavanje pridobivanja železa na ozemlju Madžarske od 9. do 14. stol., kot ga omogočajo arheološke in toponomastične raziskave. Osnovne ugotovitve se nanašajo na uvedbo fužin v 14. stol. in obstoj knežje oz. kraljeve organizacije za pridobivanje železa že v 10. stol. *N. P. Sorokina* (Antike Überlieferung in der mittelalterlichen Glaserzeugung, 95—106, 5 tab.) ugotavlja s primerjanjem antičnih in srednjeveških steklarskih izdelkov, zbranih na štirih tabelah, antične tehnološke in oblikovne prežitke v steklarski proizvodnji zgodnjega in visokega srednjega veka. Na osnovi najdb, odkritih predvsem med izkopavanji srednjeveškega gradu Buda, prikazuje *E. Nagy* (La datation des pierres sculptées d'outils, 107—118, 18 sl.) svojo metodo in rezultate raziskav. Vire za proučevanje obdelave kamna deli v tri skupine: — orodje odkrito med izkopavanji; — različne srednjeveške upodobitve orodja; — sledovi orodja na kamnih. Orodje deli avtor na kladiva, sekire in dleta, znotraj teh skupin pa loči različne tipe, ki jih delno časovno razmejuje, predvsem na osnovi sledov na kamnitih spomenikih. Rezultati njegovih raziskav lahko služijo za določevanje originalnosti spomenikov, včasih pa tudi za datiranje, pri čemer je možnost datiranja spomenika s pomočjo sledov uporabljenega orodja v obratnem sorazmerju z artikuliranostjo predmeta obdelave. Razvoj obdelave roževine med 6. in 14. stol. na Poljskem podaja *Z. Kurnatowska* (Horn-working in mediaeval Poland, 121—125). Le-ta kaže naslednjo situacijo:

— konec rimskega obdobja se proizvodnja koščenih — roženih izdelkov ob delu za domače potrebe izoblikuje v samostojno obrt;

— najdbe iz 6.—8. stol. potrjujejo hipotezo, da obstaja v tem času nekaj središč tovrstne proizvodnje (verjetno sezone), vplivi prihajajo z juga;

— od 9. stol. dalje kaže območje S Poljske vpliv baltskih središč, na območju J Poljske pa se nadaljuje južni vpliv;

— v 13. in 14. stol. pride do poenotenja proizvodnje (vsa dognanja predvsem na osnovi glavnikov);

— središča proizvodnje predmetov iz roževine so od 9. do 12. stol. vezana na dvore oz. mesta;

— v 13. in 14. stol. pride do razcveta te obrti, ki se kaže v masovni produkciji in specializaciji;

— v 15. stol. zamenjajo goveji rogovi rogovje divjadi, kar povzroči večje tehnološke in oblikovne spremembe.

Na osnovi arhivskega gradiva govori *V. Han* (Die Glaserzeugung des 14. und 15. Jh. in Dubrovnik, 127—134) o steklarski obrti v Dubrovniku 14. in 15. stoletja, pri čemer grupira vire glede na različne aspekte proučevanja (nosilci produkcije, prenos znanja, tehnologija, surovine, stiki z Benetkami, trgovina itd.). *S. Felgenhauer* (Keramik des Hoch- und Spätmittelalters in Österreich, 135—136) v kratkem povzetku razmejuje dve vrsti srednjeveške keramike: sivo, ki je značilna za podonavski prostor Avstrije in belkasto do rumenkasto keramiko z vtisnjenim okrasom, značilno za predalpski prostor.

Na osnovi arheoloških (kalupi, taliniki) in delno tudi pisanih virov, govori *Z. Klanica* (Juwelierwerkstätten auf mitteleuropäischen Burgwällen, 137—138, 2 sl.) o zlatarski produkciji srednjega veka na ozemlju, poseljenem s slovanskimi plemeni. Glavne ugotovitve so:

— najstarejši sledovi tovrstne dejavnosti izvirajo iz področja med Dnjeprom in zahodnim Bugom — 6. in 7. stol.;

— sledove te dejavnosti poznamo v 8. do 10. stol. z vseh večjih zgodnesrednjeveških gradišč;

— materialni ostanki 11. in 12. stol. kažejo močan razcvet zlatarske obrti, predvsem na področju Poljske in Kijevske Rusije;

— najdbe, vezane na knežje sedeže, se v 10. stol. pojavijo tudi v predmestjih;

— zlatarski izdelki kažejo kljub različnim vzhodnim vplivom enak ali pa vsaj zelo podoben motivni svet;

— nosilci zlatarske obrti so sužnji ali (in) podložni vaški obrtniki.

V zadnjem prispevku govori *A. Kubinyi* (*Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn, 139—153*) na osnovi pisanih virov o etnični, tehnični in socialni podobi rokodelstva v madžarskih mestih 13. stol., pri čemer se najdlje ustavlja pri vprašanju začetkov cehovskega organiziranja.

Bojan Djurić

Zofija Kurnatowska, *Słowiańszczyzna południowa*, Polska akademii nauk, Instytut historii kultury materialnej, Kultura Europy wczesnośredniowiecznej, Zeszyt 3, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1977, 256 str., 90 risb in fotografij, 11 tabel.

Knjiga je bila napisana z namenom, da seznani poljske bralce z zgodnesrednjeveško kulturo Južnih Slovanov. Vsebinsko sloni na dolgotrajnem poljsko-bolgarskem sodelovanju (tudi avtoričnem) pri arheoloških izkopavanjih v Bolgariji in to ji daje tudi značilen pečat.

V uvodnem poglavju avtorica najprej oriše prostorsko in časovno problematiko, ki jo delo obravnava. Pri tem pove, da je treba v marsikaterem kulturnem pogledu šteti k Južnim Slovanom tudi slovanska plemena današnje Češkoslovaške, vendar namerava obravnavati le posamezne probleme tega področja, ne pa njegove celotne problematike.

Časovno opredeli dve obdobji: prvo obsega začetek oblikovanja južnoslovanskih kultur v VI. in VII. st., drugo pa čas nastanka prvih južnoslovanskih držav v IX. in X. st. — Nato na kratko prikaže zgodovino in stanje staroslovanskih raziskav. Ugotovi, da položaj ni rožnat. Raziskovalcem očita stare prijeme, slabó ali sploh neobjavljeno gradivo. Končno zelo na kratko našteje nekatere pisane vire, važne za poznavanje zgodnesrednjeveškega obdobja Južnih Slovanov.

Sledeče poglavje obravnava pogoje nastanka kulture Južnih Slovanov; najprej geografske, nato kulturno ostalino staroselcev ter kulturo, ki so jo Slovani prinesli na Balkan s seboj. Pri tem prikaže potek naseljevanja Slovanov in ga skuša osvetliti z vsemi razpoložljivimi viri. Žal se omejuje le na nekritično in mnogokrat napačno povzemanje raznih avtorjev. Tako npr. »izumi« žarni grob iz prve polovice VII. st. iz Sarazinovega pri Bakru s posodo praškega tipa (str. 39), pri čemer kot vir informacije citira Z. Vinskega. Ta v resnici Sarazinovo omenja, a le kot možno in zelo dvomljivo najdišče žganih grobov (Z. Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. 5 [1971], 62). Poglavje

zaključí s kratkim pregledom politične zgodovine Južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku.

Tretje poglavje je namenjeno plemenskem obdobju po naselitvi. Najprej prikaže gospodarstvo. V okviru agrarnih panog je bila živinoreja najpomembnejša. Gojili so namreč govedo, manj svinje, drobnico in konje. Le v Moldaviji je bila dokaj izrazita konjereja, kar naj bi bila posledica vpliva nomadskih ljudstev. Poljedelstvo je bilo manjšega pomena. Le malenkosten doprinos k prehrani sta dajala lov in nabiralništvo. Razvita sta bila ribolov in čebelarstvo. V okviru neagrarnega gospodarstva pa je bilo najpomembnejše lončarstvo. Temu je sledilo železarstvo. So tudi sledovi zlatarstva, Slovani so tudi tesarili. Odvijala se je trgovina na kratke in dolge razdalje. Avtorica nato preide na obravnavanje družbe. Ugotavlja rodovne skupnosti, ki so živele v skupini naselbin z enim grobiščem. Opaža, da v severni Bolgariji ni značilnih osrednjih rodovnih gradišč, njihovo vlogo so verjetno prevzemale večje naselbine. Več skupin naselbin je tvorilo plemenski teritorij, kar se je najlepše izluščilo v Romuniji. Na podlagi pisanih virov skuša prikazati začetke družbene razslojenosti, od patriarhalnega sužnja do dednega kneza. Pri tem pripisuje tujerodnim sužnjem pomen kulturno-civilizatoričnega katalizatorja.

Sledi prikaz verovanja. Njegov arheološki odraz naj bi bili tudi glinasti kipci živali, ki naj bi bili posvečeni posameznim božanstvom. Pri tem naj bi bilo čaščenje konja posledica nomadskega vpliva. Figurice ljudi so upodobitve božanstev.

Kar se tiče sporne zgradbe na Ptujskem gradu, odločno ugotovi, da se lahko dokončno misli, da ne gre za nikakršno svetišče. Tako meni, glede na razveljavitev, po njenem edinega dokaza, podobnosti s stavbo v Arkoni (str. 84). Za to se je po revizijskih izkopavanjih namreč izkazalo, da ne more biti v pisanih virih opisovano svetišče, saj je to uničila morska erozija obale, že davno pred prvimi izkopavanji (J. Herrmann, *Arkona auf Rügen-Tempellburg und politisches Zentrum der Ranen vom 9. bis 12. Jh., Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen 1969—1971, Zeitschrift für Archäologie* 8, [Berlin 1974], 182 ss). Pri tem pa Kurnatowska sploh ne upošteva plastovitosti, s katero je P. Koroščeva prepričljivo dokazala časovno pripadnost zgradbe zgodnjemu srednjemu veku, natančneje obdobju pred slovansko naselitvijo ali prvemu stoletju po njihovem prihodu v novo domovino (P. Korošec, *Pri-spevek k reševanju problema zgodnesrednje-*

veškega objekta z nekropolo na Ptujskem gradu, *Ptujski zbornik* 4, [1975], 119 ss). Vprašanje namembnosti zgradbe pa ostaja še naprej odprto.

Poglavje zaključuje predstavitev žganega pokopa pri Južnih Slovanih. Grobišča so ponavadi majhna, le izjemoma velika (Sărata Monteoru). Pri nekaterih se da ugotoviti sočasne pripadajoče naselbine, drugod je bilo grobišče rodovno ali pa je bilo celo skupno področni skupini (Sărata Monteoru). Avtorica meni, da lahko najdbe žganih grobov pričakujemo tudi tam, kjer do sedaj še niso bili najdeni.

Najobsežnejše je poglavje, namenjeno obdobju nastajanja zgodnesrednjeveških držav v IX.—X. st. pri Južnih Slovanih. Osnovni pogoj za gospodarske, družbene in politične spremembe naj bi bilo zadostno število prebivalstva. Tega Kurnatowska ceni na približno 1,7—2 milijona ljudi. Najprej obravnava vaško prebivalstvo. To se je naseljevalo na obrambno ugodna mesta, saj skoraj ni bilo naselbin na odprtih ravninah. Pri razlikovanju različnih tipov vasi si skuša pomagati s pisanimi viri, a je pri tem silno površna; tako pravi, da se v Karantaniji uporablja za vas naziv »colonia« in se pri tem sklicuje na B. Grafenauerja (str. 91). V omenjeni razpravi (B. Grafenauer, *Zgodnjefedvalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, *Zgodovinski časopis* 14 [1960], 78) se res omenja »colonia«, a le kot izraz tujega izvora za temeljno obliko kmečke posesti — kmetijo. »Colonia« v Karantaniji torej pomeni kmetijo, na pa vasi. Tako pridobljeni izrazni različenosti po pisanih virih skuša najti ustrezen odraz v tvarnih virih; ime »ves« naj bi se uporabljalo za velike in gosto naseljene vasi, ki naj bi po arheoloških raziskavah merile 3—18 ha z 20—30 bivališči, »selo« pomeni manjše naselbine s površino 1—1,5 ha in do 10 bivališči, »sors« pa so majhni zaselki z nekaj hišami ali posameznimi zgradbami.

Vaščani so se preživljali s poljedelstvom in živinorejo. Pri tem je bilo visokogorsko pašništvo v glavnem domena neslovanskega prebivalstva. Glavne pašne živali so bile ovce. Tako naj bi bila številčna prevlada kostnih ostankov ovac nad govejimi v IX.—X. st. v severovzhodni Bolgariji posledica vpliva staroselskih pastirskih ljudstev. Lov ni dajal bistvenega prispevka k prehrani. — Kar se tiče gospodarstva Protobolgarov, avtorica meni, da tudi zanje veljajo enake ugotovitve kot za Kazare, kjer so bile že opravljene tovrstne raziskave; za prehod nomadskih ljudstev na ustaljeni način življenja je značilno, da se s poljedelstvom ukvarjajo revnejši ljudje, aristokracija pa obdrži svoje premoženje

v obliki čred in s tem polnomadski način življenja.

Od neagrarnih panog se začenja razvijati rudarstvo; kopanje soli, zlasti pa železa. — Pri tem si Kurnatowska izmisli izraz »ferrofodinae« in ga skuša podtakniti Grafenauerju (str. 96), ki pa na navedenem mestu le omejnja pridobivanje železa v zgornji Laboški dolini v začetku X. st. (B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* II, Ljubljana 1965, 40). V zvezi s razvojem gradbeništva se razvija tudi kamnoseštvo. Izmed obrti je bilo razvito lončarstvo, železarstvo, tudi predelava drugih kovin in kož, kosti, izdelava tkanin. Zanimivo je, da se predelava gline ni omejevala na izdelavo posodja, ampak so delali tudi gradbeni material.

Sledi prikaz neagrarnih naselbin. Najstarejše naj bi bila plemenska gradišča. Avtorica opozori na nepojasnen pojav, da se južna meja plemenskih gradišč VII.—VIII. st. ujema z mejo od Avarov neodvisnih plemen. Pove, da se pojavijo naselbine — trdnjave v Bolgariji šele v državnem obdobju (IX. st.). Hkrati s razvojem držav naj bi se razvile tudi njihove prestolnice. Zanje je značilna vojaška (utrdbeni sistemi), upravno-reprezentančna (vladarska palača), cerkvena (stolne cerkve), gospodarska (središča obrti) in trgovska vloga. Na kratko opiše prestolnice od Krnskega gradu do Male Prespe. Čeprav prevzame sporno mnenje A. Sósove, da ni mogoče govoriti o Spodnji Panoniji kot državni tvorbi, pa se ji vendar zdi, da sodi tudi Blatenski Kostel med prestolnice zaradi značilnosti, ki jih kaže (noselbinski skupek, številne cerkve, obzidja, bogati grobovi). Na dolgo in široko pa se razpiše ob bolgarskih središčih Pliski in Preslavu. Nato preide na opis središč večjih provinc (Ohrid, Beograd, Niš itd.). Pri tem meni, da je bila razlika med njimi in prestolnicami silno majhna.

Dalje opisuje podeželska središča majhnih upravnih enot in trdnjave. Ta imajo gospodarsko, upravno, vojaško in verjetno tudi cerkveno vlogo. V njih naj bi živel župan s svojo vojsko. Kot zadnjo obliko neagrarnih naselbin omenja stražne utrdbe s prebivalstvom še nedoločljivega značaja.

Kratko opiše še promet in trgovino, potem pa preide na predstavitev tvarnih pogojev življenja. Najprej predstavi bivališča, vojaška in mestna. Na splošno misli, da so omogočala le slabe življenjske pogoje. Je tudi nekaj izjem, med katere sodi samostan s centralno kurjavo v Preslavu. Kar se tiče palač, avtorica misli, da je njihova izvedba odvisna od položaja države, v kateri stojijo, v tedanjem času. Nato ugotovi, da so bile palače v Mikulčicah skromne, v Pliski in

Preslavu pa razkošne. Da je bila Velika Moravska tretjerazredna državnica, Bolgarija pa velesila, pusti sklepati bralcu.

Sledi opis prehrane. Na podlagi najdb kosti v Bolgariji, pretežno mlajših živali v mestih in starejših na vasi, sklepa na izkoriščevalski odnos mesta do vasi. Zatem predstavi nošo. Med drugim pove, da ostrog ni najti tam, kjer je prevladovala kulturna dedščina nomadov.

Na tej osnovi Kurnatowska prikaže strukturo zgodneslovanskih držav; najprej obširno bolgarsko, krajše Karantanijo, kratko hrvaško in srbsko. Država makedonskih Slovanov ji je le določeno obdobje bolgarske države. Najstarejša je Karantanija, takoj za njo Bolgarija. Model hrvaške države naj bi bil prevzet po Karantaniji. Vendar naj bi bili vidni tudi avarski vplivi (ban, dvovladje, knez-ban). O Srbiji pravi, da se njeno središče ves zgodnji srednji vek ne ustali, ampak se spreminja. Avtoričin sestoj družbenih slojev je shematičen, saj je le povprečje, narejeno iz družbenih sestojev posameznih staroslovanskih držav. Družbeno najvišje je plemstvo, pod njimi je srednji viteški sloj — kosezi, sledi najširša plast navadnih svobodnjakov, najnižje pa so patriarhalni sužnji. S kristijanizacijo nastane še poseben sloj — duhovščina.

Končno avtorica preide na prikaz duhovne kulture. Bistvene kulturne spremembe pripisuje sprejemu krščanstva. Na kratko opiše pokristjanjenje Južnih Slovanov. Pri tem v zvezi z delovanjem Cirila in Metoda niti z besedico ne omeni Koclja in Spodnje Panonije. Poleg tega zamenjuje gradeški patriarhat z oglejskim, saj po njenem dokazujejo zveze gradeškega patriarha Fortunata z Ljudevitom Posavskim vpliv oglejske cerkve na posavske Slované (str. 179). — Obširno predstavi načine pokopavanja in njihove spremembe. Med drugim misli, da ležijo grobišča s številnejšimi najdbami na področjih, ki so bila nekaj stoletij pod večjim ali manjšim vplivom Avarov (npr. grobišča prve polovice IX. st.: Spodnja Avstrija, Panonija, Moravska, mnogo redkeje Češka, nič kaj pogosto Štajerska, Koroška, Slovenija, tu in tam Istra).

Nadalje avtorica poda kratek pregled pisave, književnosti, obredja, umetnosti, šolstva, znanosti in ljudskih običajev. Predstavi-

tev duhovne kulture se konča z določitvijo narodnostnih in kulturnih jeder. Eno jedro je Bolgarija. Kurnatowska sicer res pove, da imajo nekateri plemena makedonskih Slovanov za posebno skupino, vendar pa sama misli, da so imeli drugi narodi v obravnavanem času prebivalce Makedonije za del bolgarske države in da so jih in da so se sami imenovali Bolgari. Drugo narodnostno kristalizacijsko jedro je bila Karantanija, temelj slovenskega naroda. Srbohrvati naj bi se razdelili na podlagi dveh držav in dveh cerkva. Vse to ima odraz v tvarni kulturi: Karantanija — karantansko-ketlaška, Hrvaška — dalmatinsko-hrvaška, Bolgarija — spodnjedonavska. — Pri tem opredelitev in razdelitev karantanske in ketlaške kulturne skupine točno povzema po Koroščevi, a je očitno ne razume, saj drugače ne bi proglašala predmetov karantanske za predmete ketlaške kulturne skupine. (str. 159).

Zaključek je kratek opis poznejšega kolonizacijskega dogajanja na Balkanu.

Na koncu knjige je seznam kritic in citirane literature ter abecedni seznam oseb in krajev.

Knjigi lahko priznamo, da je prvi sodobni poizkus sintetičnega prikaza Južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku, ki svoje znanje črpa predvsem iz arheoloških virov. To pa je tudi vse, kar lahko o njej dobrega povemo. Uporabljena literatura večkrat zbuja vtis, da je bila izbrana naključno (tako knjiga npr. ne ve za Bled). Podatki in zaključki so točni le v tolikšni ali pa celo v manjši meri, kot so točni pri avtorjih, od katerih jih je Kurnatowska prevzemala. Lastnih ugotovitev avtorice skoraj ni opaziti v knjigi. Prav tako je očitno gledanje na snov skozi bolgarska očala; tako so Makedonci Bolgari, Samuel je Bolgar, Bolgarija pa je na neobitično višji stopnji kot ostale južnoslovanske države. Skrajno okrnjene primerjave s področja Velike Moravske pa dajo misliti na tekmovalnost med češkoslovaško in poljsko arheološko šolo.

Delo je torej pisano nekritično, površno, pristransko. Zato se na koncu lahko vprašamo, ali ga ima sploh smisel vzeti v roka.

Andrej Pleterski

Arheološki vestnik
Acta Archaeologica
XXXI

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani ,
1980

Naklada 1100 izvodov

Natisnilo
časopisno in grafično podjetje
Delo
v Ljubljani

